

349'34

°M 178 M

15976

SL no. 022992

मदनपारिजातः

ऋतिसंग्रहः

प्रखितपारिजात भट्टारकभैरवादि-
विश्वदेवाजीविराजसाम-

श्रीमदनपाल-

विरचितः

कलिकातास्य-संस्कृतविद्यालयाध्यापकेन

श्रीमधुसूदन-ऋतिरत्नेन

संस्कृतः

पार्कवर्त्मनि सर्वपुष्पाशसंस्थकभवनप्रतिष्ठितया

आसिधिक-समित्या

प्रकाशितम्

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश-विद्यारत्नवर्त्मनि चतुर्विंशदिसंस्थकसभति

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-भट्टाचार्येण मुद्रितः

१८८३

विज्ञापनम् ।

मदनपारिजात-नामधेय-निबन्धोऽयं प्राचीनः अर्वाचीनै-
 र्विख्यातैर्नानादेशीयैः प्रामाणिकैः व्याचक्षति-मिश्र-चण्डेश्वर-
 रघुनन्दन-मिश्रमिश्र-कमलाकर-नन्दपण्डित-प्रभृतिभिर्ग्रन्थकारैः
 समाहृततयातिप्रामाणिकश्च । परन्तु अस्य कियत्कालावध-
 ध्ययनाध्यापना-विरहतो विलुप्तप्रायत्वं मन्यमानाया आसियां-
 टीक-समितेः संशोधनपूर्वक-सुद्राङ्गनाय नियुक्तीन मया राज-
 कीय-पुस्तकालयात् संस्कृत-विद्या-भवनात् श्रीमन्दकुमार-
 विशारद-स्वर्गीय-राजपण्डित-वैद्यनाथीपाध्याय-श्रीकेदारनाथ-
 काव्यतीर्थ-रामनाथ-तर्करत्नानां सद्नेभ्यश्च आदर्श-पुस्तक-घटकं
 संगृहीतम् । तेषाञ्च पुस्तकानां पाठापाठ-विनिर्णयार्थं मूल-
 वेदसंहिता-स्मृतिसंहिता-पुराणादीन् प्राचीनार्वाचीन-प्रामा-
 णिक-मिताचरा-हेमाद्रि-पराशरभाष्य-हलायुध-शूलपाणि-रघु-
 नन्दन-निबन्ध-निर्णयसिन्धु-वीरमिचोदयादीन् निबन्धांशालोक्य
 आदर्शपुस्तकानां परस्परविरोधे तैः संवादिततया पाठं निर्णय-
 क्वचिन्मूले निवेशितमादर्शान्तरस्य पाठान्तरं निम्ने निवेशितञ्च
 क्वचित् । क्वचिच्च सुसङ्गततया मूलसंहितादेः ग्रन्थान्तरस्य च
 पाठान्तरं निम्ने सन्निवेशितम् । अपिच नाना-वेदसंहिताभ्यः
 संगृह्य प्रयोगसौकर्यार्थञ्च सूक्तमन्त्रादयोऽत्र निम्ने निवेशिताः ।
 एवं स्मृतिपुराण-मन्त्राङ्गीनां प्रायेण गूढार्थ-पदानि विषम-
 पदानि च संस्कृतेन अनुदितानि ।

विज्ञापनम् ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता धर्मश्रीलः प्रबल-चित्तिपालो मदन-पालः । स तु मिताक्षरायाः सुबोधिनी-नामक-टीका-प्रणेत-त्वेन कर्मविपाकादि-संग्रह-निबन्ध-कर्त्तृत्वेन च प्रथित-व्यसः पण्डित-प्रवरस्य विश्वेश्वर-भट्टस्य साहाय्येन नवभिः स्तवकै-र्विभक्तं मदनपारिजाताभिधं निबन्धमभिनिनीतवान् । अप-रांश्च आनन्दसञ्जीवन-तिथिनिर्णयसार-यत्नप्रकाश-शुद्धधर्म-बोधिनी-सिद्धान्तगर्भ-स्मृतिकौमुदी-पालनिघण्टु-वैद्यक-नामधे-यान् बहून् निबन्धान् निर्मितवान् । तस्य दिल्ली-नामक-प्रसिद्धनगर्या उत्तरस्यां दिशि महानदी-यमुना-तट-प्रदेश-वर्तिनी काष्ठेति नाम्नां प्रसिद्धा महानगरी राजधानी आसीत् । सोऽयं प्रसिद्ध-विशुद्ध-राजकुले एकत्रिंशदधिक-चतु-र्दशशत-विक्रमाब्दे साधारण-नामधेय-प्रथित-भूपात् जातः । तस्य ज्येष्ठ-सहोदरः सहजपालः, पितामहश्च हरिसन्द्रः, प्रपितामहो भवपालो, वृद्धप्रपितामहश्च रत्नपालः ।

निबन्धोऽयमस्य बहुदर्शितां सुधीरताञ्च विज्ञापयति स्म । यदिह प्रमादतो मुद्राङ्कनकारदीपतो वा अन्यथा मुद्रितं पतितं विस्मरणाद्वा असन्निवेशितञ्च, तदिदानीं यथासति आद्यन्तमवलोक्य यथास्थानं संस्कृतम् । एवमपि यत्रापि क्वचिद्भ्रमो लक्ष्यते, तथापि प्रथमसङ्कलनमिति विवेकेन प्रत्यक्षं पाठकैर्नालमिति ।

श्रीमधुसूदन-स्मृतिरत्नस्य ।

निर्घण्टः ।

शतकः	विषयाः	पृष्ठ
प्रथमः	ब्रह्मचर्यादिनिर्णयः	१-१२८
द्वितीयः	गृहस्थधर्मनिर्णयः	१२९-२०३
तृतीयः	आश्रमिकव्यतिर्णयः	२०४-३४५
चतुर्थः	गर्भाधानादिसंस्कारः	३४६-३७७
पञ्चमः	अशौचादिनिर्णयः	३७८-४४४
षष्ठः	द्रव्यशुद्धादिनिर्णयः	४४५-४७२
सप्तमः	आद्यादिनिर्णयः	४७३-६४४
अष्टमः	दायभागनिर्णयः	६४५-६८०
नवमः	प्रायश्चित्तादिनिर्णयः	६८१-८८५

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
अंशानर्हाः	६८१	७
अक्षुलकरणात्	१२४	२
अम्नीकरणविधिः	५८६	१३
अघमर्षणव्रतम्	७४६	८
अतिहाच्छः	७१५	८
अतिथिपूजा	३२५	६
अतिसान्त्वनम्	७३२	१४
अधिकारिणः	४७८	१२
अधिमासे विहितानि निषिद्धानि	५४४	१८
अधिवेदनम्	१८८	१
अध्ययनविध्यादयः	८८	७
अनध्यायाः	१०४	१
अनपत्न्यस्त्रीधनाधिकारिणः	६६५	१४
अनवलोकनीयानि	१२२	४
अनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि	१२०	८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
अनुकल्पाः	५५८	१४
अनुगमनाशौचम्	४३६	६
अनुपनीताशौचम्	३८४	४
अन्नप्राशनम्	३६०	१
अन्वेऽपि कृच्छ्राः	७३७	१
अभिवादनम्	२५	१
अभोज्यान्नभोजने	८४४	१०
अयान्धयाजने	८१७	१०
अविभाज्यम्	६८३	१५
अशुद्धापवादः	४६८	४
अशौचसन्निपातनिर्णयः	४३७	११

आ

आचमननिमित्तानि	५७	१
आचमनम्	५२	८
आपदि प्रतिग्रहहृत्तिः	२१७	४
आपहृत्तिः	२३१	१८
आभ्युदयिकआहम्	६३१	११
आमआहकालनिर्णयः	५१२	६
आवसथ्याधानम्	१६८	७

उ

विषयाः	४८	पङ्क्तौ
उच्चारविधिः	४०	१८
उत्सर्जनम्	८५	३
उदकतर्पणम्	७१४	४
उपनयनकालादयः	१७	१
उपपातकप्रायश्चित्तानि	८५३	११
उपपातकादिप्रायश्चित्तम्	८८१	८
उपाकर्म	८३	५
उपाध्यायाद्युपरमे	४३१	५
उपासनस्य चोपासनम्	१७५	४

ए

एकोद्दिष्टश्रावम्	६१०	१२
-------------------	-----	----

क

कर्षविधः	३५८	१
कर्त्तव्यधर्माः	१८२	८
कर्त्तव्यप्रशंसा	१३	७

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ती
कर्मविपाकः	६८८	८
कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्त्तव्यता- विकल्पः	७०४	१६
काम्यकालः	५२०	८
काम्यस्नानानि	२६२	८
कुसीदम्	२२८	७
कच्छप्रत्यान्नायः	७५२	१
कच्छातिकच्छः	७१६	४
कच्छादिलक्षणानि	७०८	१
केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	२११	१
क्रमप्राप्तिलकविधिः	२७८	१
क्रमप्राप्तसार्यसंख्यायां विशेषः	२६	२०
क्रियाङ्गस्नानम्	२७०	७
चक्रियादिवधे	८०४	८

ग

गमने वर्ज्यानि	१२६	२
गर्भाधानम्	३४८	५
गुरुकुले वासचर्या	१०६	१
गुरुतल्पप्रायश्चित्तम्	८३५	३

विषयसूची ।

२३

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धतल्पप्रायश्चित्तम्	८८७	१
शुद्धतल्पसमानि	८४४	१८
शुद्धतल्यातिदेशः	८४६	८
शोषधप्रायश्चित्तम्	८५६	१७
गौणस्नानविधिः	२७२	१
शुद्धणकालः	५३४	३

च

चतुर्थ्याश्रमः	३६५	१०
चान्द्रायणम्	७३८	११
चान्द्रायणैतिकर्त्तव्यता	७४७	१०
चूडाकर्म्म	३६१	१

ज

जननमरणाशौचे वर्णनियमेन काल-

निर्णयः	३८१	७
जननाशौचम्	३८१	८
जपः	७४	८
जपसंख्याविधिः	७८	१

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ति
जातकर्म	३५२	१४
जातिभ्रंशकरादिषु	८४८	६
जीवत्पिढकत्राहकालः	५४१	१५
जीवत्पिढकत्राहम्	६३८	४

त

तप्तकच्छः	७३५	५
तर्पणम्	२८३	११
तीर्थयात्राज्ञानम्	७५५	४
तुलापुरुषाख्यकच्छः	७१८	१
द्वितीयाश्रमः	३६४	८

द

दन्तधावनम्.	२०६	२
दशाहमध्ये दर्शपाते	४४०	११
ईहकाले अग्निनाशे	४३८	२०
दादनिर्हणम्	१४५	८
दांराशुक्लयाः	१४३	८
देवतार्चनम्	२८७	१५

विषयसूची ।

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्ती
द्रुमच्छेदे	८२०	१४
द्वितीयधर्माः	१०८	१६
द्विपिढकश्रावम्	६०७	१८
द्विराचमननिमित्तानि	५७	७

घ

धान्यादेः	४५५	१४
-----------	-----	----

न

नरकाः	६८४	१६
नवश्राद्धानि	६१८	१४
नामकरणम्	३५५	४
नित्यश्राद्धपञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि	३०७	१
नित्यश्राद्धम्	३०७	१६
नित्याधिकारः	५२२	१२
निष्क्रमणम्	३५८	१
नैमित्तिकस्नानविधिः	२५३	१

प

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्तौ
पङ्क्तिपावनाः	५५७	१
प्रतिव्रताविशेषधर्माः	१८५	१६
पराकः	७१७	६
परिवेदन-पारिविच्छे च	८८३	११
परिवेषणादिविधिः	५८६	७
परिषत्	७७२	१०
पर्यङ्कच्छः	७३३	१
पर्षदुपस्थानम्	७७४	८
पाणिरेखाभिः परिगणनाप्रकारः	८१	२
पितामहधने पौत्रविभागः	६५८	१५
पुंसवनम्	३५०	१५
पूजोपयुक्तपुष्पाणि	३०१	१
पोष्यवर्गचिन्तादि	११२	१
प्रकीर्णकप्रार्थयुक्तानि	८५५	७
प्रतियहविषये आपदनापत्ताधारणं किञ्चित्	२२०	३
प्रसङ्गात् गुर्वादिलक्षणम्	३०	३
प्रसङ्गात् वर्षवृत्तिः	२१५	१
प्रजापत्यकच्छः	७१०	१

विषयसूची ।

१७

विषयाः	४४	पहली
प्राणायामः	६७	३
प्रातःस्नानम्	६१	१
प्रायश्चित्तकर्त्तव्यतानिर्णयः	७०२	१८
प्रायश्चित्तनिर्णयः	७७७	१
प्रायश्चित्तम्	८१५	१५
प्रोषितमरणजननाशौचम्	४२७	६
प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम्	४३०	८

फ

फलादिकच्छः	७३४	१२
------------	-----	----

ब

ब्रह्मचारिनियमाः	३८	१
ब्रह्मयज्ञः	२७८	१७
ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि	७८४	८
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	७८६	१८
ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः	८०८	१०
ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं तत्स्वरूपं	८०६	८

1597.6

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ति
ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तन्नियमाद्य	५६१	१
ब्राह्मणपरीक्षा	५५६	५

भ

भिक्षाचरणम्	३२	३
भूम्यादेः	४५१	१४
भोजनविधिः	३२६	१५
भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गात् भोज्याभोज्यान्ना		
अपि	३३८	४
भोज्याभोज्यद्रव्याणि	३३७	१

म

मध्याह्नसन्ध्यायां सौकार्थ्याय विशेषः	७५	१८
मलापकर्षणं स्नानम्	२६७	१४
महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम्	८४८	४
महापातकीद्देशः	७८६	३
महासान्तपनम्	७३१	१५
मांसभक्षणे	८२८	१७
मातुरंशकृत्तिः	६६२	७

विषयसूची ।

१८

विषयाः	१४	पङ्क्ती
मार्जनम्	६८	१
मिथ्याभिज्ञानप्रायश्चित्तम्	८६२	७
श्रुताहकालः	५०४	३
श्रुताहपरिज्ञाने कालः	५१०	१५

य

यतिधर्माः	३७३	१३
यतिसान्त्वनम्	७३१	११
यमतर्पणम्	२८६	८
यावकत्रतम्	७४६	५
युगादिमन्वादिकालः	५३८	१८

र

रक्षीपायाः	१८२	३
रहस्यकृतपापप्रायश्चित्तानि	८६८	१

व

वरलक्षणानि	१४२	८
------------	-----	---

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ती
ब्रह्मर्षीः	५५८	३
ब्रह्मर्षीनि	५५४	१४
ब्रह्मविधिः	२७४	३
ब्रह्मादेः	४५२	४
वाग्दुष्टादिभक्षणे	८३७	१६
वाशिष्ठे ज्ञानविधिः	२४२	१२
विक्रतियागस्य कालः	४८३	१७
विजातीयपुत्रविभागः	६५७	८
विङ्गालाद्युच्छिष्टभक्षणे	८३२	१
विष्णुत्रय्यतिरिक्तशारीरमलशीचम्	५०	८
विद्यारम्भः	३६३	१०
विभक्तस्य स्वर्ग्यतस्य पुत्रपौत्ररहितस्य		
दायग्रहाधिक्रमः	६७१	१५
विवाहभेदः	१५५	६
वेदव्रतानि	८६	३
वैश्वत्तः	२२७	३
वैश्वदेवकालनिर्णयः	३२०	६
वैश्वदेवपाकनिर्णयः	३१८	१
वैश्वदेवविधिः	३१०	७
व्रतलीपः	८०८	१२
व्रतस्य ग्रहणकालः तत्रकारण	७८१	८

श

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
शयनविधिः	३४३	१०
शीतकण्ठः	७३६	७
शूद्रवृत्तिः	२३०	६
शौचविधिः	४४	७
श्राद्धकालाः	४८६	१
श्राद्धदिनेऽपराह्णकृत्यम्	५६७	६
श्राद्धदिने पूर्वाह्नकृत्यम्	५६५	१८
श्राद्धदेशः	४८३	१८
श्राद्धभेदाः	४७५	११
श्राद्धस्वरूपम्	४७४	४

स

संक्रान्तिकालः	५२८	१०
संसर्गिप्रायश्चित्तम्	८८०	१३
संछट्टिविभागः	६७६	१५
सङ्कल्पश्राद्धम्	६०८	१४
सन्धिन्यादिस्त्रीरपाने	८२८	३
सपिण्डीकरणम्	६१८	१८

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
संसाधारप्रामदिरागमने शुभाशुभ-		
कालादि	१८६	११
समानोदकाशौचम्	४२६	१५
समावर्त्तनम्	११२	१८
सर्वविभागशेषः	६८८	११
साधारणधर्माः	१४	५
सान्तपनकृच्छ्रम्	७२७	१६
सामान्येन पापनिष्कृतिहेतवः	७६०	५
सिद्धान्तादेः	४५८	१
सीमन्तोन्नयनम्	३५१	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	८१३	१८
	८७३	३
सुरापानसमानि	८२५	१
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	८२६	३
	८७६	१
सुवर्णस्तेयसमानानि	८३४	१६
सूर्योपस्थानम्	७३	८
सीमायनम्	७४४	८
सौम्यकृच्छ्रः	७१७	८
स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः	८६८	१
स्त्रीधर्मः	१८०	१३

विषयसूची ।

२३

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रीशूद्रविट्चत्रवधे	६०२	१५
स्त्रीसंस्काराः	३६२	१२
स्नातक व्रतानि	११४	१५

ह

हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणे	६३६	१०
-----------------------------	-----	----

ऋष्यादिनामसूची ।

* * । एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याः षष्ठाङ्गबोधिकाः ;
* एतच्चिह्नपूर्ववर्तिसंख्याश्च पङ्क्त्यङ्गबोधिका इत्यवगन्तव्यम् ।

ऋषिनामानि ।

मनुः—१११८, १२१४, १२१८, १४१६, १७१४, २०१२,
२०१३, २११७, २२१५, २४१४, २५१८, २६१३, २७१२२,
२८१७, २८१३३, ३०१८, ३२१८, ३४११, ३५१६, ३६१५,
३७१४, ३७१५, ३८१४, ४११११, ४२१६, ४२१८, ४३१०,
४५११४, ४६१६, ४७११, ४७१११, ५०१८, ५११७, ५३१०,
५७१२, ६८१७, ७११३, ७८१२, ८४१२, ८५१६, ८७११,
८८१०, १००१३, १००१२, १०२१४, १०२१०, १०३१२,
१०५१५, १०६१२, १०८१५, १०८१११, ११४१४,
११७१८, १२०१३, १२०१०, १२०१२०, १२३११२,
१२६१३, १३११६, १३२१७, १३३१३, १३५१६, १३६१८;
१४३१०, १४४१३, १४७१२, १४८१४, १५३१४,

मनुः (क्रमागतः)—

१५४४, १५४१०, १५५१, १५५१८, १५६१२, १५८४,
 १५८१२, १६०१२, १६११७, १६२१७, १७०१५,
 १७५१५, १८८११, १८८१८, १८०१५, १८०१७,
 १८२१८, १८३१६, १८५१७, २०४१५, २०६१९, २०८१६,
 २१५१२, २१५१८, २१६१६, २१६१८, २१७१४,
 २१८१६, २२०१५, २२११४, २२२१२, २२४१७, २२६१३,
 २२७१४, २२८१२, २३०१७, २३११८, २३३१२,
 २४६१६, २४८११, २५७१८, २५८१३, २६८१८, २७४१४,
 २८११०, २८२११, ३०५१६, ३१५१७, ३१६१८,
 ३२११५, ३२४१४, ३२७११, ३२८१७, ३२५१६,
 ३४११४, ३४६१०, ३४७१८, ३५५१५, ३५७११,
 ३६०१२, ३६१११, ३६२१२, ३७४१५, ३७५१८, ३७७११,
 ३८४१८, ३८११८, ३८३१२, ३८५१८, ४०५१८, ४०६१५,
 ४१५१८, ४२६१७, ४२७१२, ४२७१८, ४२८१८, ४३११४,
 ४३११८, ४३५११, ४४३११, ४४६१३, ४४८१५, ४५३१८,
 ४५८१२, ४६११०, ४६८१५, ४६८१०, ४८३१८, ४८५११,
 ५२०१८, ५२४१८, ५३६१४, ५४२१६, ५४३१५,
 ५५०१२, ५५६१६, ५५७१२, ५५८१५, ५५८१४, ५६०११,
 ५८११७, ५८८१३, ५८८१६, ६०११५, ६०११७,
 ६०८१४, ६५१२०, ६५२१६, ६५४१४, ६५५१३, ६६६१८,
 ६६७११, ६६७१२, ६७५१८, ६७५१५, ६७५१८,

मनुः (क्रमागतः)—

इन्द्राई, इन्द्रा११, इन्द्राई, इन्द्राद, इन्द्रा१२,
 इन्द्रा१८, ७००।ई, ७०२।ई, ७०५।ई, ७१०।११,
 ७१५।८, ७३५।१२, ७४३।२०, ७४६।१०, ७४८।३,
 ७७४।८, ७८४।१०, ७८६।४, ७८७।१०, ७८८।१३,
 ७८०।३, ७८७।१५, ८००।१७, ८०१।१८, ८०२।८,
 ८०८।१२, ८१३।२०, ८१४।१७, ८१५।१६, ८१८।१,
 ८२२।१७, ८२४।७, ८२५।२, ८२५।८, ८२६।८, ८३६।१,
 ८३६।१२, ८३७।११, ८४०।८, ८४३।१२, ८४८।५,
 ८५१।७, ८५८।११, ८५८।२१, ८७१।८, ८७४।१,
 ८७४।१७, ८७५।१२, ८८१।१८, ८८२।५, ८८५।१,
 ८८८।४, ८९७।११, ८९८।१६, ९२०।१५, ९२५।१२,
 ९२७।७, ९३२।४, ९४८।१८, ९५०।६, ९५०।१८,
 ९५४।१७, ९५७।५, ९६४।१०, ९६६।१२, ९८३।५,
 ९८४।४

ब्रह्ममनुः—२८६।१२, २८७।८, ३२८।१, ३२८।१७, ४०५।१३,
 ४२८।६, ४८७।२०, ५७८।५, ८४०।२

बृहन्ननुः—३८२।४

अग्निः—१५०।२, ३२८।८, ४७०।१३, ४७१।७, ५७८।४,
 ८०१।१५, ८८१।१

विष्णुः—२७।१२, २७।१६, ४०।२०, ४२।१२, ४५।१२, ५२।३,
 १२१।१२, १२२।५, १२२।७, १२६।१२, १२६।१४,

विष्णुः (क्रमागतः)—

१८८३, २०४३, २०५३, २०६३, २०६१८, २०७३, २०८१८, २२५१४, २६३८, २६५१४, ३२६१, ३२७२०, ३२८२२, ३३०१४, ३३१११, ३४०८, ३४५१, ३५२६, ३५२१३, ३८८१४, ४१६१४, ४२६१, ४३३७, ४३४१, ४३५१७, ४५५१८, ४५७११, ४६६१०, ५२११३, ५३४१५, ५५२१७, ५८७१६, ६००१६, ६२०१५, ६३११७, ६७२१५, ७३३१२, ७३६१७, ७३७१८, ७४७१, ७७६१४, ७८१११, ७८५१६, ८०७२१, ८१०१६, ८२२१५, ८४५१७, ८४८११, ८७६१५, ८८६१०, ८२७१५

बृहविष्णुः—४३२१६, ४३३१८

बृहद्विष्णुः—४३३७, ८१४८, ८४८१६, ८६८१७, ८२४१५, ८३२१६, ८८७८

हारीतः—३५११, ३७६, ४२२२, ४७४, ५६५, ५६१२, ५७४, ७०४, ८५१८, ११०८, ११३१६, ११८१६, १२११५, १२७१६, १५७६, १५७११, १७२११, १८६१७, १८८८, २१८१३, २२८१५, २४०१०, २४११५, २८५१७, २८८१०, २८८६, ३२८१५, ३२८१५, ३४१८, ३४२४, ३४८१७, ३५२३, ३८५१८, ४२५६, ४४७१३, ४५११३, ४६५१४, ४६६४४, ४६७१४, ४८२६, ४८८२२, ५००१७, ५७८१८, ६०७१८, ६२८१७, ६८१५, ७०३१८, ७०६८, ७१८१२, ७४२११, ७४८१८,

हारीतः (क्रमागतः)—

७८२२०, ८१८८, ८४५१३, ८६८३, ८७८१२, ८२६१८,
८३११७, ८३४१७, ८५८३, ८५८१६, ८६१२, ८६७१५

लघुहारीतः—६२७२२

बृहहारीतः—८३६१४, ८५०१६

याज्ञवल्क्यः—१०२२, १४१५, २३१८, २५२, ३०४, ३२४,
३३८, ३४११, ३५१५, ३६११, ३८२, ४११६, ४४८,
५४१३, ५५१८, ५७७, ६११५, ७७१६, ८३६, ८५४,
८७८, ८८८, १०१४, १०२१५, १०४४, १०८१७,
११०१२, ११२१८, १२०१७, १२२८, १३२२, १४११३,
१४२८, १४५८, १५०१७, १५५७, १५६११, १८८८,
१८८८, १८०२, १८३१, १८५४, २११६, २१२८,
२१५५, २१७५, २१८१०, २२११, २२१७, २२८८,
२२८१५, २३१२, २३५६, २४३४, २४३६, २४५१७,
२४७१५, २५२६, २५३२, २८०१८, ३१११७, ३२६४,
३२७७, ३३५१३, ३३६२०, ३३७२, ३४०१५, ३४६३,
३४७१२, ३५०१८, ३५५८, ३७३१४, ३७६१४, ३७७८,
३८५१०, ३८८१८, ३८११६, ३८२१८, ३८६१२, ३८७७,
३८७१७, ३८८१४, ४०२८, ४०४१३, ४०५१८,
४१११८, ४२७१५, ४३१७, ४३३१६, ४३६७, ४३७१४,
४४५३, ४४६१८, ४४८२, ४५१४, ४५२२१, ४५३१५,
४५८८, ४६२१६, ४७११०, ४७३६, ४८६१, ५५८७,

यान्नवल्करः (क्रमागतः)

५६२।५, ५६७।२, ५७२।३, ५७५।१, ५७६।१८, ५७७।५,
 ५७८।१२, ५८६।१०, ५८७।१, ५८७।७, ५८८।४, ५८८।६,
 ६१०।१२, ६१२।३, ६२१।१४, ६४५।१३, ६४६।१४,
 ६४७।२२, ६५०।१०, ६५५।१, ६५६।३, ६५७।८, ६५८।३,
 ६५८।१६, ६६२।८, ६६५।१, ६६५।१५, ६६८।१७, ६७०।८,
 ६७१।१७, ६७६।१, ६७६।१५, ६८१।८, ६८३।१७, ६८८।७,
 ६८८।१२, ६८५।८, ६८८।१०, ७०३।८, ७०३।१३, ७०४।१८,
 ७०८।१, ७१०।२, ७१५।१४, ७१६।१७, ७१७।७, ७१७।१४,
 ७१८।२, ७२७।१८, ७३१।१५, ७३३।२, ७३५।६, ७३८।१२,
 ७४३।२, ७४७।६, ७४७।११, ७७२।२०, ७८६।१८, ७८८।८,
 ७८८।१६, ८०२।१, ८०४।१७, ८०६।११, ८०८।११,
 ८११।१३, ८१५।८, ८१६।३, ८१८।१८, ८२३।२, ८२५।१३,
 ८२६।४, ८२८।१, ८३०।१४, ८३४।१८, ८३८।७, ८४५।३,
 ८४६।१६, ८५०।१३, ८५३।१८, ८५६।१८, ८७०।१८,
 ८८८।४, ८८८।१४, ८१५।३, ८१५।२०, ८२५।१६,
 ८५०।१२, ८५०।२२, ८५१।८, ८५३।३, ८६१।१७, ८६२।८,
 ८६३।१२, ८६३।१८, ८६४।४, ८६६।६, ८६७।१०, ८६८।६,
 ८७०।७, ८७३।५, ८७६।३, ८८७।३, ८८१।१०, ८८३।११,
 ८८४।७

अग्निगियान्नवल्करः—६१।१०, ६८।२, ७४।१३, ७८।५, ८०।१८,
 ८१।३, २३६।१, २७२।५, २७३।२१, २७५।६, २८१।५,

योगियान्नवल्काः (क्रमागतः)—

२८४१३, २८६८, २८२१७, २८७११७, २८८१८, ५७५२१,
७३८१, ८४३८

ब्रह्मयान्नवल्काः—२१०१२, ३८३१२२, ४०८१२८, ८३८१२५

उग्रना—१०४१, २५८११७, ५६६१११, ६२७११४, ८७८१,
८८०११७, ८८५११८, ८८६११६, ८४३११६

अङ्गिराः—४११४, ४२११५, ५७११६, ३८३११, ३८८११८,
४०६११०, ४०७१२, ४१४१११, ४१७११७, ४२३१५, ४५०११६,
५३५१८, ६१७११, ६१८११५, ७०४१६, ७१११७, ७७३१८,
७७५११, ७७७१२, ७७८१८, ७७८१२, ७८१११, ७८२१२१,
८०२११३, ८०८११५, ८१६१८, ८१७१८, ८६८१३, ८६८१७,
८३३११५

यमः—२८७, ३७११४, ४१११८, ४४११६, ४६१८, ५१११६,
५३१८, ५८१४, ७११२२, ८१११८, १०२१७, ११८११४,
१२०११४, १४८१४, १५२१३, २०८१८, २१०११४, २१८१५,
२४८१८, २५४१६, २६२११७, २६३११८, २८८१२, ३०५१२,
३०५११३, ३२७११०, ३५८१५, ३६०१५, ३६११४, ३८५१२३,
४३८१२०, ४५२१५, ४६०१७, ४६३१५, ४६६११७, ४६७११,
४६८११३, ४८४११५, ४८५१८, ५०४१६, ५१७१७, ५४६१५,
५६२११६, ५६४१२, ५६५११, ५६७१७, ५६८१७, ५६८११५,
५७०१२०, ५७३१४, ५८५११०, ६०३१४, ६२३११०, ६२४११,
६८५१२, ७१६१८, ७२१११२, ७२२१५, ७२३११५, ७५०११८,

यमः (क्रमागतः)—

८०१।१२, ८१०।१२, ८३५।४, ८४७।१५, ८६४।७, ८६८।१४,
८७१।३, ८८४।१७, ८८०।६, ८४८।१८, ८५६।११, ८६०।१८

बृहस्पतिः—८२२।१३, ८४८।१

आपस्तम्बः—२४।८, २४।१४, २५।१५, ३०।१, ५२।१५, ५८।१,
१२७।१०, १२१।५, १३७।३, २४०।१३, ३१०।८, ३१२।५,
३१४।२१, ३२७।३, ३३४।१, ४१५।१६, ४४८।१७, ४५४।१६,
४६६।७, ४७४।५, ५४३।१८, ६१८।१२, ६६३।१६, ६७४।२१,
७८४।४, ८६५।८, ८६६।३, ८६८।२०, ८८६।८, ८१३।४,
८३६।४, ८३६।१२, ८३७।३, ८४०।३, ८४६।१, ८६१।८

संवत्सः—६५।१, ११७।१, १५०।७, ३७५।१७, ३८२।१७,
४०७।१८, ४१६।११, ४१८।१४, ४५६।१७, ७८८।७,
८२८।१०, ८४३।१६, ८६५।१५, ८८८।४, ८११।१८, ८३७।८,
८३८।१

बृहत्संवत्सः—८८६।६

कात्यायनः—२३।८, २४।१८, ५६।१५, ६२।७, ६२।१२, ६६।२२,
८६।५, १४२।१५, १५३।१६, १७१।८, १७३।७, १७६।१,
२०५।१२, २०६।१६, २०८।१, २३८।८, २४१।३, २५०।८,
३०६।१, ३१०।१५, ३१२।१०, ३१४।१७, ४०२।२२, ४८०।४,
४८०।१२, ४८०।२, ४८४।८, ५०१।८, ५४१।१६, ५५२।१,
५६४।१७, ५६८।१, ५७१।१६, ५७५।६, ५८०।७, ५८२।६,
५८५।६, ५८६।१, ५८२।५, ६०२।५, ६१२।१७, ६१७।८,

कात्यायनः (क्रमागतः)—

६२४।१८, ६२५।२२, ६१८।१०, ६३२।१४, ६३५।१५,
६३६।२०, ६३८।१५, ६५४।७, ६७१।४, ६७२।७, ६८५।३,
६८५।१८, ८४३।१

बृहस्पतिः—२८।१७, ४८।१, ५८।१, ७८।१५, ११७।८, १२४।१६,
२१८।१८, २३०।१, २३०।१०, २६१।६, २८१।१८, २८३।१३,
३३३।१६, ४१८।१०, ४२२।११, ४२८।८, ४३२।३, ४४२।१८,
४६४।१३, ४६५।८, ४७०।१८, ४७१।१७, ५१०।१६, ५४५।८,
६११।२०, ६७७।७, ६८०।७, ६८५।१६, ६८६।१, ६८०।३,
८०४।६, ८१६।१०, ८५२।८, ८४८।१५, ८५६।८, ८५७।१४

पराशरः—४१।१२, ६८।५, १०१।१६, २३०।१३, २४७।११,
२६१।१६, २६२।४, २७३।७, २८६।१, ३५०।४, ४०८।८,
४१२।१८, ४३६।१७, ४५८।१४, ४७८।१५, ७२।८,
७३।५।१७, ७३६।३, ७३६।१२, ७४८।२५, ७५२।१४,
७७६।१२, ८०८।१८, ८५१।१२, ८६६।१०, ८६८।४, ८७०।७,
८८६।३, ८११।२३, ८३३।२१, ८३६।१८, ८३७।१७,
८३८।११, ८५१।१३

बृहत्पराशरः—४८।७, ४८।१४, ५२।८

व्यासः—३३।१४, ६४।१७, ६६।१२, ६७।७, ६८।१२, ७२।८,
७३।१६, ७४।१०, ८२।१, १०२।१, ११३।६, १२५।५, १७०।२,
२१०।१०, २१७।१८, २४६।१८, २६८।१०, २७०।२,
२७८।२०, ३०८।१४, ३१४।१, ३२७।१५, ३३४।२२,

व्यासः (कामागतः)—

इरुक्षार, इरुषार, इरुषार, इरुषार, इरुषार, इरुषार,
 उरुषार, उरुषार, उरुषार, उरुषार, उरुषार,
 उरुषार, उरुषार, उरुषार, उरुषार, उरुषार,
 इरुषार, इरुषार, इरुषार, इरुषार, इरुषार,
 इरुषार

शङ्खः—१२१४, ४६१२, ५५१४, ६११२, ६४१२, १२१२,
 १४०२, १२५०, २१०१, २३६१, २३६१, २५०४,
 २७०८, २८६४, ३२८८, ३३०१, ३५०१, ३५०१,
 ३५०१, ३५०१, ३६०१, ३६०१, ३६०१,
 ४०१०, ४३०४, ४४६४, ४४८४, ४४८४, ४५११,
 ४५५०, ४५६२, ४५६२, ४६११, ४६६१,
 ४८५१, ५१६१, ५५२४, ५५४१, ५६८३, ५८६५,
 ६०२८, ६१२६, ६१४४, ६२३१, ६४०१, ६६०१,
 ६८४६, ६८४१, ७०१४, ७३१२, ७३०२, ७४२१,
 ७४६१, ७४६१, ७५०४, ७८०१, ७८१४, ७८८६,
 ७९११, ७९०१, ८२४१, ८२०१, ८३६१,
 ८८०१, ८८४६, ८८४१, ८८६२, ८९१२

शङ्खः—५४१२

शङ्खितः—२८१५, ३५६०, ३६१०, ३६१०, ४५५४,
 ७३३१, ८३६१, ८६६१

शङ्खः—४४१२, ४५२१, ४६६१, ४७६१, ४८१२, ५३४, ५४०,

दृषः (क्रमगतः)—

ईरा१५, ए६१२, १००८, ११२१६, २१११५, २१२१२,
२३७१३, २८८६, ३६६११, ७८८१३

कौतमः—२०५, २८८, ३४१६, ३८१८, ५३१३, ८६१५,
११४१, ११८११, २३०१८, ३१३१०, ३३५१२, ३३८६,
३६४५, ३८३६, ३८७१२, ४०२१२, ४०६४, ४१५११,
४३८१, ४५८१२, ४७११५, ५१८८, ६१६४, ६६५८,
६६६१४, ६६८१३, ६७५४, ६८७१, ७०२१०, ७०८१२,
७११११, ७१६५, ७६०६, ७८७१४, ७८८१३, ८२३१७,
८२७८, ८८७१२, ८५८१८, ८६४१८, ८६६१६

बृहगौतमः—५३७१८

श्रीतातपः—२३६, २८१०, ४५३, ४६५, ४८१३, ७८१३,
१५४१३, १७०१७, २६०१७, २६१११, २७४८,
२७४१२, २८३१६, २८४१५, ३१२१, ४३५१८,
४३८६, ४३८१०, ४६०१६, ४६६१४, ४८११,
४८५१३, ५१८१८, ५४४१०, ५७८६, ६०२१२,
६२३१५, ६२४१०, ६३२१५, ७८७७, ८५४१३, ८८४१०

बृहश्रीतातपः—४००१२, ५७७१६, ६३४१५, ७७८४, ८३४५

कृषिष्ठः—१२१७, २०८, २७१, ३५३, ३६१, ३८६,
३८१५, ७६१७, ७८७, ८८१, ८८५, ११७११, १२७६,
१३८१, १३८६, १४१७, १५३८, १७१३, २२५१८,
२५२३, ३१७१५, ३२२१२, ३३०१७, ३४३१६, ३४८७,

वशिष्ठः (कृमागतः)—

३७४।१३, ३७५।१४, ३८८।५, ३८८।३, ३८७।१४, ४१५।४,
४३०।१३, ४५८।७, ५३०।१६, ५४८।२०, ५५८।१, ५६२।७,
५८७।१४, ६४७।८, ६५२।१५, ६५२।१८, ६५६।१४, ६८२।३,
७१०।१५, ७८२।४, ७८५।१, ७८७।२२, ८०८।१७,
८१०।१६, ८११।४, ८३६।१७, ८३७।५, ८४३।१८, ८५१।१,
८८३।१२, ८८५।२, ८०८।१८, ८११।५, ८१५।१५, ८१६।१०,
८२१।२, ८३८।३, ८५८।१७, ८६७।५, ८६८।२, ८६८।१६

ज्योतिर्वशिष्ठः—५३०।१, ५३१।१७

लघुवशिष्ठः—८२८।५

बृहवशिष्ठः—५२८।११, ५३०।१३, ५३१।५, ५३१।१८, ५३५।११,
५३६।२१, ६१२।३, ८८८।३, ८८८।१७, ८००।१५

बृहद्वशिष्ठः—१७२।८, २६४।७, ४२०।१४, ४२८।५, ५१५।१६

योगीश्वरः—५२।१८, ६१।७, ६७।४, ८२।२, ६५७।३, ६६३।२१,
६६८।१५

योगियोगीश्वरः—२७५।२०

द्वैपायनः—६८।१३

वाट्टरायणः—१८६।१८

कश्यपः—४५।६, ७२।१६, ७३।१०, १३१।२०, १५०।१२,
२५५।१, ३८४।१८, ४६६।२०, ८८८।११

गार्गीः—८६।१२, १७०।१०, २०७।३, २०७।१५, २६७।१८,
२६८।४, २६८।१३, ५२३।५, ५३१।८, ५७६।८, ६१६।८

कृषिनामानि ।

३७

वृहन्नाग्यः—५२३।१२, ५३३।१३, ५३४।४-

प्रचेताः—५२।१२, ३०८।८, ३५४।२, ३८६।१६, ३८८।२,
३८९।५, ४३५।११, ४५४।२२, ४८२।२, ४८९।१०, ५६४।४,
५६५।२०, ५७३।१३, ५७७।१, ५८०।४, ६१८।१०, ८०८।२,
८१७।६, ८६४।१७

वृहत्प्रचेताः—४३२।५, ८९३।४

वृहत्प्रचेताः—८८।१

मरीचिः—१८०।१, २०८।२१, २८९।११, २९८।८, ३८९।८,
४०१।११, ४०३।१४, ४२२।१६, ४३४।१६, ५०८।१,
५११।८, ५२७।३, ६००।११, ६१६।१३, ७२८।१, ८१५।१०

पौलस्त्यः—२०८।१२, २६२।८, ३३४।१२, ४१८।१८, ४७९।१७,
५४०।५, ८१४।१२, ८३९।१, ८५४।७

ऋगुः—७१।१६, ५१७।१२, ५१९।११, ५४८।१०

नारदः—११९।५, १४३।१, १४५।१५, १४८।३, १५०।२१,
१५४।१, २०८।१८, २१८।१, २२६।१८, ५०८।६, ६४५।३,
६४७।१, ६४७।५, ६६७।२, ६७५।१२, ६८४।२०, ६८९।१०,
८४६।८

विष्णामिचः—४७५।१३, ७७२।३

कौशिकः—२३९।१६, २४१।७

देवलः—२१।१५, ४२।२, ४९।७, ७३।१३, ८६।१८, १०९।१४,
१२५।१७, १५७।१८, १८८।१६, २१६।१, २४७।५, २५०।६,
२७२।१३, ३१८।५, ३२६।१७, ३३४।१५, ३३५।६, ३३६।५

देवसः (क्रमागतः)—

३४८।१७, ३७४।२०, ३७७।५, ३८६।१०, ४१६।३, ४१६।२०,
४१७।८, ४२७।१३, ४५४।३, ४६१।१६, ४६४।१६, ४६६।१,
५१५।१, ५२२।१३, ५६२।१३, ५६६।२, ५६६।१३,
५७७।२०, ७०६।१२, ७५८।२०, ७७७।१५, ७७८।१३,
८२५।१७, ८२४।२२, ८३६।८, ८५७।२१, ८६०।१४

ऋष्यशुद्धः—द६।८, ३२६।६, ४०२।१४, ५११।१६, ६०८।११,
६१८।५, ८७०।१६, ८८५।८, ८५८।१६

बौधायनः—५१।४, ५१।१३, ५७।१०, ५८।१८, ७०।१४, ८५।२,
८७।४, १३७।१५, १४८।७, १४८।११, १७८।१३, २७५।१,
२८८।१७, ३१५।६, ३२७।१८, ३२८।१२, ३५१।११, ३७४।४,
४०२।१७, ४२५।२, ४४७।४, ४५०।१२, ४५५।१५, ४५७।५,
४६०।१३, ४६४।७, ४६७।११, ४८१।५, ५६८।४, ५८८।८,
६१८।१८, ६२५।२, ६६८।११, ७५०।७, ७८२।१०, ८२१।१,
८२२।१, ८१६।७, ८८१।१६

पैठीनसिः—५४।१६, ५५।१०, ११८।६, ११८।८, १३८।११,
१८४।१०, २३५।१०, २४८।८, २५६।८, ३१८।२५, ३२८।२०,
४१७।१८, ४२०।१०, ४२८।१३, ४४१।५, ५५७।१०,
५६१।८, ६१७।३, ६२३।५, ७८३।१७, ७८६।६, ८१७।४

जाबालिः—२४६।१०, २४७।२, २७२।२, २७२।१६, ४८६।१६,
५०२।२२, ६१८।३, ७३१।६, ७३२।१०, ७३३।७, ७३७।१२,
७४८।१८, ८४२।६

ऋमन्तुः—१३५।१४, १७२।५, १७२।१६, ३४२।१, ४०३।३,
४८१।१०, ५२०।४, ५२८।१, ५४४।७, ६२२।७, ६२४।१४,
६३०।८, ७८०।१८, ७८५।८, ७८५।३, ७८६।३,
८४०।१२, ८७१।४, ८८३।१५

पारस्करः—१७।१४, ११४।१६, १६८।१८, १७५।६, २७५।१७,
३५०।२१, ३५१।२०, ३८८।१५, ४३७।८, ४७८।७

लौकाक्षिः—२३।१२, २४।२, ३१८।११, ३२०।७, ३५१।१३,
३५८।८, ३६०।३, ३६१।१२, ४८३।१, ४८४।१५, ६१६।२१

कौथुमिः—५४८।५

अवनः—७८६।७

ह्यागलेयः—७८४।५

जातूकर्णः—२७५।१२, २७६।८, ४१८।३, ४४२।११, ५८४।१,
६००।३, ६१३।२०, ८१८।१०, ८३८।१७

पितामहः—४१।१, ५०५।८

प्रजापतिः—३५४।१७, ४३४।८, ४३८।१६, ६१८।२०, ८१२।६

धौम्यः—८४४।४

आश्वलायनः—४३१।११, ५८६।१४, ६००।१, ६३५।४

भरद्वाजः—४४।५, ५३।१७, २१४।६, २४७।८, २४८।२,
५८७।२२, ८४०।७, ८४२।१८

गोभिलः—१८।१४, ५६।८, ८४।१६, २३६।१७, २८७।१,
३३१।२०, ३५१।८, ४८८।६, ४८८।१३, ५०६।८, ५०७।१८,
५०८।१२, ६१४।१५, ६१५।२२, ६१६।१८, ६३०।१४

जमदग्निः—२८।१, ३१७।१, ३३८।१२, ४८१।१७, ५८८।१०,
५८८।४

कश्यपः—३७५।१, ६१८।१४, ८४१।७, ८४१।१५

कार्ष्णिजिनिः—८६।१७, २८३।१, ४८८।५, ४८५।१४, ५१८।४,
५२४।१४, ५२८।७, ६१६।७

मार्कण्डेयः—५६।२, ५६।१८, २०७।१८, २१३।६, २६४।५,
२६४।१०, ३०८।१६, ३३०।४, ३३०।१८, ३३६।१७,
३४४।१५, ३६३।११, ३८३।१५, ५०३।१२, ५३५।१४,
५३७।१२, ५८१।२, ७३४।१३, ७४६।१, ८८८।७, ८०१।१८

श्राण्डिल्यः—८१०।२१, ८११।१४

सत्यव्रतः—२८८।१६

शौनकाः—१८।१७, ३३।६, ७०।७, ८४।८, ८४।१८, ३१२।१६,
३५१।१५, ५७८।१, ६१८।१८

वत्सः—१६।१३

व्याघ्रः—८४१।१, ८४७।८

वैशम्पायनः—२३६।१८, २५१।२४, २५५।१८, ३२५।१०,
३८०।३, ४२८।२०

वैशम्पायनः—७४८।१५

पाणिनिः—१०१।८

वाग्भुतः—४७।१८

सांख्यायनः—५८।८, ६०।८

ब्रह्मा—७१।१८

जैमिनिः—३५३।११, ३८२।१२

वैजवापः—३५३।१८, ३५७।१

अगस्त्यः—५४७।११

संग्रहकारनामानि ।

नारायणः—६८।१७, ७१।१०, ७२।१२, ५६५।८

गाङ्गेयः—८६।७, ८६।१०

यज्ञपाश्वः—५४३।२१, ५७६।३

गृह्यकारः—५८६।८

शिवस्वामी—६१८।१०

सुरेश्वरः—१७।२०, ११४।१२, १८६।१२, ३५८।११

मण्डनमिश्रः—१८३।७, १८५।१४

सङ्ग्रहकारः—२१।११

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः—५८४।११, ५८५।६

श्रुतिग्रन्थनामानि ।

- श्रुतिः—३५।१, ३६।२२, ७३।७, १७७।१, २७८।१७, २८१।१४,
२८२।८, ३७४।१६, ४८८।५, ५०७।६, ६०२।२०
निगमः—८५।५, २५१।१३, २५१।२२, ३८६।२०
तैत्तिरीयशाखा—६४।८
-

स्मृतिग्रन्थनामानि ।

- बह्वृषगृह्यपरिशिष्टम्—८४।१३, ८७।२०
गृह्यपरिशिष्टम्—३५५।१४, ५४५।२१, ६३२।१०
काठकगृह्यपरिशिष्टम्—५४७।५
छन्दोगपरिशिष्टम्—२१।१, ८२।८
भरद्वाजगृह्यम्—८७।२०
साङ्ख्यगान्धर्वगृह्यम्—४२।१८, ११८।८
षट्त्रिंशत्सूक्तम्—४२।५, ४७।१३, ४८३।१, ७५०।१, ८२८।८,
८३५।१७, ८८०।२, ८८२।१७, ८३४।२, ८४३।१५
-

संग्रहग्रन्थनामानि ।

- चतुर्विंशतिमतम्—६३८३, ७५४३, ८३४५, ८८२३
 धर्मविवृतिः—७५३।१३, ७७२।११
 कल्पतरुः—५८५।२२, ६८७।८
 विष्णुसमुच्चयः—२८१।१८
 आचारसागरः—५८ १३
 पैङ्गिरहस्यम्—३७२।१०
 चमत्कारखण्डम्—३१०।३
 परिशिष्टम्—३१४।८, ३१४।१३
 स्मृतिमहार्णवः—८३।८
 स्मृतिसङ्ग्रहः—६१।१७
 स्मृत्यन्तरम्—२४।१०, ३६।१३, ८२।१५, ३७८।६, ४४८।८,
 ५०६।३, ५७२।७, ६१०।५, ८४८।१४, ८७८।४, ८८४।११,
 ८६१।२०
 स्मृत्यर्थसारः—२८५।७, ३२८।५
-

पुराणनामानि ।

ब्रह्मपुराणम्—२५५, ५७१३, ७८१६, ८०३, ३२८५,
 ३३०१०, ३३३१, ४१४१, ४२२७, ४३८१०, ४८७६,
 ५२११७, ५७०१२, ५७०१६, ५७६१३, ५७७८,
 ५८०१३, ५८०१३, ६०११५, ६१४१७, ६२२११,
 ६३४१८, ६३८१५

षष्ठापुराणम्—२८८६

विष्णुपुराणम्—४३४, ४४२, ४५८, ६७१६, ११७१२२,
 १२११२०, २०४८, २११२, २१२१४, २४६१३, २७६५,
 २८४६, ३२५७, ३३३४, ३४३१७, ३४४७, ३४८७,
 ४२०१, ४७८१४, ५१५१८, ५३८१८

विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्—३५३१४, ४८४१०, ५३८३

वायुपुराणम्—२४१६, ४८६१८, ५५२१६, ५५८१०,
 ५७८८, ५८१८, ५८५१३, ५८१३, ५८६१६, ६००८,
 ६२५१५

नारदीयपुराणम्—२६५१, ५०७१२, ५३८४

मार्कण्डेयपुराणम्—६१२, ६७८, ११८११, १२२११,
 १२५८, २४८११, २६४१६, ३०८५, ३२६६, ३२८२०,
 . ४७३८

भृगुपुराणम्—३३१८, ७३२, २६२१४, ३२४३, ३२५२,
 ३३२१७, ३५५१०, ३५८२, ४१११५, ४४०१२,

४७६।१, ५४३ ३, ६१८।७, ६३।१८, ६३६।१५, ७८।१३,
७८।१०, ८०।११, ८०।२३, ८०।२६, ८१६।१७, ८३।११

अविष्णोत्तरपुराणम्—८७।१०, ८०।२

अग्निपुराणम्—५३५।१, ५३८।१०

आन्दपुराणम्—७८।१८, १२३।३, १८३।१७, २०५।८, २८६।८,
३०३।३, ४८५।११, ५०४।८, ६२२।१६, ८७८।१०

अरुणपुराणम्—३०।१८

अश्वत्थामपुराणम्—६८।७, १०५।६, २५५।८, २७८।५, २७८।८,
३२२।२२, ५१५।१६, ५२५।१०, ५२६।२२, ५५५।७,
५६५।१६, ५६७।१८, ५७१।१४

अथर्वपुराणम्—१३।८, २६४।१, ३०८।१७, ३७५।४, ५२५।७,
५३४।१८, ५३७।३, ५४।०८, ५४०।१३, ५५८।७, ५६८।८,
५७५।१०, ६१२।८, ६३१।१२

अथर्वपुराणम्—७४।३, २०६।८, २५८।२३, २७२।१३, २८२।४,
२८४।१५, २८६।१८, ३०८।६, ३१२।१३, ८७८।१४

बराहपुराणम्—२१०।५, ५६१।२, ६११।११

भरसिंहपुराणम्—२११।१२, २८८।१, ३०।११

बामनपुराणम्—६२।१८

भाद्रपुराणम्—४८।४, ३३३।११, ४४८।११, ४५६।१४, ५५२।१२

आदित्यपुराणम्—४७।२०, ३३।३

देवीपुराणम्—१२२।१, ३०४।७

कालिकापुराणम्—८०।५, २२।३

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

ज्योतिःशास्त्रम्—८८८, ३५४२०, ३५८२, ५२४४४

ब्रह्मसिद्धान्तम्—५०५१७, ५३४१७

महाभारतम्—११८१८, १८११२, १८७१, २१३२,

५२३१८, ५३६१७

समासंवादः—८०१२

—

शुद्धाशुद्धनिर्णयः ।

मूलस्य ।

पद्यम्	पद्यम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चषाब्दक्रमं	पञ्चषाब्दक्रमं	१	८
आकाङ्क्ष्य तत्र च	आकाङ्क्ष्येऽत्र च	११	८
वरस्य	वरस्य	१५	१७
यस्मिन् यस्मिन्	यस्मिन् कस्मिन्	३६	१८
नासीऽथ नाशनः	नासीऽघनाशनः	६६	१७
सन्ध्या नित्यमुपासते	सन्ध्यां नित्यमुपासते	७२	२३
मासादिप्रोऽर्धपञ्चमात्	मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्	८४	५
अधीष्व	अधीष्व	१००	६
भार्यैव न सा	भार्यैव न सा	१४०	१६
यद्वागामिक्रियासुख्यः	यद्वागामिक्रियासुख्य	१८१	-१५
कार्यस्तथा	कार्यस्तथा	२०२	१८
कुसीदमपि तं	कुसीदमपि तत्	२३०	४
नम इत्येतावानेव	नम इत्येतावानेव	२३१	६
शूद्रः	शूद्रः	२३३	७
यन्विः	यन्विः	२४०	५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धर्मद्रवाः	धर्मद्रवी	२५१	१३
सर्वतीराणि	सर्वतीर्थानि	२६५	४
मनुष्ययज्ञस्य	मनुष्ययज्ञश्च	२८२	२
शुद्धेन	शुद्धेन	२८८	१८१८
अतन्वित	अतन्वित	४१०	२१
अयस्त्रस्तरे	अघस्त्रन्तरे	४१५	५
अयश्चस्तर	अघस्त्रस्तर	४१५	७
संग्रहणं	संग्रहणं	४१८	६
बालमूली	तालमूली	५५४	६
वंशान्तराणां	वंशाग्राणां	५५५	१
प्रसिद्धत्वा	प्रतिषिद्धत्वे	५५५	१
कुण्डगोली	कुण्डगोली	५५८	८
श्येनाजीवी	श्येनजीवी	६८८	४
एतान्वे	एतान्वे	७६१	३
स्यावदन्त	श्यावदन्त	७७४	१३
पर्षद्	पर्षदि	७७५	४
एवमुत्कृष्टवर्णेषु	एवमुत्कृष्टवर्णेषु	७८०	२
कीर्णा	कीर्णि	७८३	१०
भिन्नासम्भवे	भिन्नासम्भवे	७८८	८
शाक्षी	शालि	७८१	४
जहोमि	जुहोमि	७८८	१३

मूलस्य ।

४८

पद्यवद्	पद्यम्	पद्ये	पद्यो
होमा	होमा	७६६	१६
याधि	याधि	८२२	१०
र्चना	र्चना	८२२	१३
याधि	याधि	८२२	१६
वस्त्रबर्ह	वस्त्रबर्ह	८३०	१२
राजन्य	राजान	८३०	१७
निर्गुणं	निर्गुणः	८३१	१७
अनल्पे	अल्पे	८३२	३
आत्मानं	आत्मनो	८३२	११
कृत्वा	कृत्वा	८३२	१५
०	उपमन्वुः	८३६	६
स्वसुः	स्वसुः	८४६	१
प्रयुक्तस्वस्यैव	प्रयुक्तस्वस्यैव	८६८	१
शृङ्गाणां	शृङ्गाणां	८६८	२
ब्रह्महृशब्दवाच्या	ब्रह्महृशब्दवाच्या	८७३	२
पुरुषाणां	पुरुषाणां	८७३	११
ताश्चैवोपच्छेत्	ताश्चैवोपच्छेत्	८८५	४
कल्प्यो, प्रसूतावत्सा	कल्प्यो, प्रसूतावत्सा	९०४	२
वत्सरश्च	वत्सरश्च	९०६	८
ब्रह्मचर्यं	ब्रह्मचर्यः	९०८	१७

टीकायाः ।

अथर्वम्	यजुस्	ऋग्वेदे	पङ्क्तौ
एवं वैश्वेन	एवं वैश्यायां वैश्वेनेत्यादि	१७	१
संज्ञतिपूतिमाषतश्छिग्रस्त्वुश्रैवगवानां प्रत्येकमाङ्गिरसगौरिवीतसां- ज्ञत्वचिनामकप्रवरचतुष्टयं ।	संज्ञतिपूतिमाषतश्छिग्रस्त्वुश्रैवगवानां प्रत्येकमाङ्गिरसगौरिवीतसांज्ञत्व इति चयः प्रवराः	१०८	१
पश्चिमसां दिशि	पश्चिमदिशि	१६८	२
एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा ग्रन्थ- कारैर्लिखितं	एतद्वचनं विश्वपुराणमिति कृत्वा ग्रन्थकारेण लिखितं किन्तु विश्वपुराणे एतद्वचनं न लभ्यते परन्तु	२०४	६
अथ्वस्तनप्रमाथेन अथ्वस्तनवदत्व- परिमाथेन	अथ्वस्तनविधानेन तद्दिनमात्राहारीप- र्यागिद्रव्यग्रहणेन	२३४	२
श्लेष	श्लेष	२०१	४
तपती	तपती	२०१	५
कालेन सप्त देशः कालदेशः तस्मात् कालदेशात् । कालात् वर्षा- कालप्रयुक्तात् शेषकालदेशप्रयुक्ता- शेत्यर्थः ।	देशेन सप्त कालः देशकालः तस्मात् देशकालात् । देशात् अवतर- णाद्ययोग्यदेशप्रयुक्तात् वर्षादि- कालप्रयुक्ताशेत्यर्थः ।	२७९	२
श्रीगवीदकैः	यवोदकैः	२८६	१
श्रवा	गीश्रवाणां	२८८	१

टीकायाः ।

३१

शब्दम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विद्याचो गुह्यकः सिद्धी भूतोऽनी	भूतयामश्तुर्विध उक्तः कालिका-		
देवयीनयः इत्यमरीतेः भूत-	पुराणे २६ अध्याये । यथा		
यामश्तुर्विधमित्यनेन एत-	हृते वराहस्य गणे भर्गमा-		
श्तुर्विधं परिच्छ्रते ।	साद्य ते गणाः । चतुर्भागाः		
	स्वयं भूत्वा भूतं कर्षति वै		
	जगुः ॥ भूतत्वमभवत्तेषां		
	चतुर्भागवतान्मथा । वष-		
	नात्यप्रजातस्य भूतयामा-		
	स्ततो मताः ॥ यो लोका-		
	विद्विजः पूर्वं भूतयामश्तु-		
	र्विधः । यतस्तेभ्योऽधिका		
	यत्रैस्तद्भूतयाम उच्यते ।		
	इति वः सर्व्वमाख्यातं भूताः		
	शश्वगणा यथा ॥	२६१	१४
पिबन्मन्त्राणांमिथ्यः	केवलपितृपत्नीशब्द एव उपात्त-		
	इति न तथाच .सर्व्वशब्द-		
	समभिव्याहारेण पिबन्मन्त्री-		
	शब्द उपात्त इत्यन्वयः ।	२६४	१
गङ्गायामिति देशान्तरीयः पाठः	गङ्गायामिति ग्रन्थान्तरीयः पाठः ।	२६५	२
शब्द	ग्रन्था	२७६	१
शब्द	ग्रन्था	३८३	११२
शब्द	चिन्तौ	४०४	१
कन्दुशाखायां तैलयन्ते	कन्दुशाखायां तैलयन्ते	४५०	२०
	ग्रन्था	४७७	५
	ग्रन्था	४८१	१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
• देवा	यथा	५०१	१
अभ्यनुज्ञात	अभ्यनुज्ञात	५८७	५
खीगाधि	खीगाधि	५८८	११
चाहुतित्रयं	चाहुतित्रयं	५९४	१
पिण्डान्नाहार्यकश्च	पिण्डान्नाहार्यकश्च	५९६	१
अन्नाहार्यकश्च	अन्नाहार्यकश्च	५९६	४
दर्श	दर्श	७०८	१
पाधि	पाधि	७११	१
कद्र	कद्र	७२९	८
मिताचराया पाठः	मिताचरायां पाठः	७८८	१
दम्पतिं भवतीति	दम्पतिर्भवतीति	८१०	१
अनल्ये	अनल्ये	८२९	१
• मिताचरायां	मिताचरायां	९०७	१
• श्रावजा	श्रावजा	९१६	१
यच्छिन्नमे च रजः कृतः	यच्छिन्नमे च क्षुतं कृतं	९४५	१
जीवितः	जीवी	९४५	४

मदनपारिजातः ।

प्रथमः स्तवकः ।

प्रवालाद्रिप्रख्यद्युतिनिचयपर्यायवपुषे
नमो विघ्नश्रेणीविघटनपटिष्ठाय महत्से ।
जगत्प्रादुर्भावस्थितिलयनिरायासरचना-
विनोदासक्ताय प्रणतकलसिद्धिप्रतिभुवे ॥ १ ॥
प्रकृष्टचलकुण्डलस्तवकदृष्टगण्डस्थलं
महार्हमणिमेखलं मरकताङ्कुरश्यामलम् ।
करोतु करुणां सदा कलितपञ्चशाब्दक्रमं
महः किमपि मोहनं कपटशैशवं केशवम् ॥ २ ॥
कान्ते कृतागसि रूपा परुषं हुवाणा
कुण्ठीकृताम्बवसनार्हनिगम्यणेन ।
मौलेन मानमधिगच्छति या ददातु
सा पार्व्वती हरविभक्ततनुः शिवं वः ॥ ३ ॥
अस्ति प्रथस्तविभवोपगतप्रथस्ति-
विस्तारिणी भुवि शकाधिपराजधानी ।
दिक्तीति विश्वविदिता नगरीमतङ्गी
पङ्गीव भाति पुरतस्त्रिदिवोऽपि यस्याः ॥ ४ ॥

मदनपारिजाते

तामुत्तरेण यमुनातटदेशनिष्ठा
 काष्ठेत्यभूदनुपमा नगरी गरिष्ठा ।
 यस्यामनल्पविभवोपचिता बभूवुः
 काष्ठान्वया महितकीर्त्तियुषी महीशाः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्नभूद्विमलकाष्ठकुलाम्बुराशा-
 वुद्यत्प्रभूतशुभकीर्त्तिघनप्रकाशः ।
 लोकैः सदा हृदि धृतो गुणसन्निविष्टः
 श्रीरत्नपालनृपतिर्भुवनैकरत्नम् ॥ ६ ॥
 तस्यात्मजो भवहृपाल इति प्रसिद्धः
 सिद्धारूनाजनसमाज्ञसमिद्धकीर्त्तिः ।
 दानेन यः सुकृतिनां क्षिपति क्व दैव्यं
 सैन्यञ्च वैश्यसदृशः प्रतिभूपतीनाम् ॥ ७ ॥
 सुतोऽस्य जातः सुकृतोच्चतस्य
 न तस्य कश्चित्कष्टो बभूव ।
 यमस्रसत्सत्यमवेक्ष्य तातो
 नात्मा हरिचन्द्र इति व्यधत् ॥ ८ ॥
 सत्यान्वितो हरिरतो गिरिजेययोगो
 लक्ष्मीयुतो जगति वर्धच्चतुष्टयेन ।
 वर्ष्मान्वयः स तु हस्ताविधयाऽप्रतीत-
 स्सत्तावतेहरमराः पुरुषाः पवित्राः ॥ ९ ॥

प्रथमः स्तोत्रकः ।

तस्यात्मज्ञोऽभूद्गणप्रतापो-

ऽसाधारणो भूमिपतिर्वदान्यः ।

अभूतपूर्वामवनीश्वराणा-

मजीजयद्योगगतिश्च कीर्त्तिम् ॥ १० ॥

यस्मिन्नसाधारणधैर्यश्रीर्य-

गान्भीर्यसौन्दर्यगुणैकधुर्यै ।

गिरीन्द्रभीमानुजसिन्धुराज-

स्वराश्च साधारणतां भजन्ते ॥ ११ ॥

सखीं लक्ष्मवतीं विधाय विबुधाहारस्य हारस्य च

ष्योतिर्गर्वमपास्य पार्श्वणशरङ्गस्य चन्द्रस्य च ।

उन्मीलन्नवसौरसैन्धवलसङ्घिण्डीरपिण्डीपमा

यस्यैता भुवि नो सृजन्त्यनुदिनं सम्भूर्त्तयः कीर्त्तयः ॥ १२ ॥

बन्धच्छिदां द्विरदकीर्त्तिः मिहान्वितार्थी

कृत्वा परम च तथैव विधातुमिच्छुः ।

कीनाशपाशचयः बन्धविमोचनार्थं

तीर्थचयीकरविसुक्तिः मचीकरथः ॥ १३ ॥

पुरोहितश्रीरामदेवकृतमिदं स्त्रीकचयोदशकम् ।

• इतिनां विसरम् ।

† यमपाशः शूलः ।

‡ कात्यादितौषेचयेषु दर्शनार्थमावतानां शोकानां करविसुक्तिः करविमोचनं-

करसायश्चमिति वाचम् ।

महीपतेस्तस्य महानुभावी
 सुतावभूतां सुलतोन्नतस्य ।
 आद्यो महीजाः सहजेन्द्रनामा
 तदाश्रयः श्रीमदनो द्वितीयः ॥ १४ ॥
 अपारदः सिद्धरसो जनाना-
 मनभ्रष्टृष्टिर्विभवौषधीनाम् ।
 अनन्तको मृत्युरहो रिपूणा-
 भासीदसौ श्रीसहजाधिनाथः ॥ १५ ॥
 तस्यानुजः श्रीमदनो नु नाम्ना
 धाम्ना च रूपेण च मङ्गलार्थः ।
 रोषारुणे चक्षुषि यहिपक्षी
 नितान्तकान्तारसमाश्रितोऽभूत् ॥ १६ ॥
 विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं
 विद्याप्रसङ्गेषु विनोदसौख्यम् ।
 यस्यावदातश्च यमोवितानं
 दिग्मण्डलीमण्डलमेकमास्ते ॥ १७ ॥
 परिशीलयता कलाकलापं
 विदधानेन च भूरिशः प्रबन्धान् ।
 मदनेन महीभृताथ येन
 प्रथिता नूतनभोजराजकीर्तिः ॥ १८ ॥
 यः कूपानारामान्भर्त्सयत्तनानि सञ्जिबन्धांसु ।
 कृत्वा स्वकीर्तिमेकामदीदृशन्मूर्त्तिभेदेन ॥ १९ ॥

श्रीमानयं मदनपूर्वकपारिजात-
 नामाङ्कितं स्मृतिपथानुगतं निबन्धम् ।
 वर्षाश्रमप्रमुखधर्मविवेचनाय
 विद्वन्मुखेन सुकृती मितमातनोति ॥ २० ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।
 चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिभिया-
 दिद्यं व्यासारण्यप्रवरसुनिशिष्यस्य भणितिः ॥ २१ ॥
 माता पुण्यपवित्रकीर्त्तिविभवा यस्याम्बिका नामतः
 सा कन्या परमूर्त्तिरुर्ध्वचरितः श्रीपेदिभट्टः पिता ।
 सोऽयं कौशिकवंशभूषणमणिः श्रीभट्टविश्वेश्वरो
 वेदस्मार्त्तमते नये च सपदे वाक्के कृती वर्धते ॥ २२ ॥
 हेमाद्रिकल्पद्रुमसापरार्क-
 स्मृत्यर्थसारान् स्मृतिचन्द्रिकाञ्च ।
 मिताचरादीनवलोक्य यत्ना-
 न्निबध्यते संग्रहतो निबन्धः ॥ २३ ॥

स्तवकः प्रथमो ह्यत्र ब्रह्मचर्य्याभिधोऽपरः ।
 गृहस्थाख्यस्तृतीयः स्यादाङ्किकं तदनन्तरम् ॥ २४ ॥
 गर्भाधानादिसंस्कारासुरीयस्तवको मतः ।
 अशौचस्तवकः पश्चात् द्रव्यशुद्ध्यादयो मताः ॥ २५ ॥
 सप्तमः आश्रमसंज्ञो हि विभागाख्योऽष्टमस्ततः ।
 नवमस्तवकश्चात्र प्रायश्चित्ताभिधो मतः ॥ २६ ॥

स्तवका नव निर्दिष्टा निबन्धेऽस्मिन्ननुकमात् ॥ २७ ॥
 स्मृतिप्रदर्शनं कर्मप्रशंसा तदनन्तरम् ।
 धर्माः साधारणाः कालादयो मौञ्जीविधिर्विधिः ॥ २८ ॥
 नमस्कारस्य गुर्वादिलक्षणानि ततः परम् ।
 भिक्षाचर्याप्रकारादिनियमा ब्रह्मचारिणः ॥ २९ ॥
 उच्चारस्य विधिः शीचविधिश्चाचमनस्य च ।
 प्रातःस्नानस्य सन्ध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥ ३० ॥
 मार्जनादिविधिः सन्ध्या मध्याह्नस्य तथापरा ।
 जपसंख्याविधानाद्या उपाकर्म ततः परम् ॥ ३१ ॥
 उल्लर्जनं तथा वेदव्रतान्यध्ययने विधिः ।
 ततः परमनध्यायाः कुले वासो गुरोस्ततः ॥
 नैष्ठिकस्य तथा धर्माः समावर्त्तनमेव च ।
 स्नातकस्य व्रतादीनीत्येवं प्रकारणानि तु ॥
 स्तवके ब्रह्मचर्याख्ये प्रथमे सप्तविंशतिः ।
 सापिण्डावर्णनं पञ्चाङ्गलक्षणानि वरस्य च ॥
 दारागुक्त्यो दत्तस्य निरूपणमतः परम् ।
 विवाहभेदैःस्वाधानमावसथानलस्य च ॥
 आवसथस्य कालाद्या गौणकालनिरूपणम् ।
 द्विरागमनकालश्च ततः स्यादाधिवेदनम् ॥
 स्त्रीधर्माश्च द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके गृहमेधिनः ।
 एवं प्रकारणान्येकादशाख्यातानि संग्रहात् ॥
 ब्राह्मे मुहूर्त्तं कर्त्तव्यं ततः स्याद्दन्तधावनम् ।

केशप्रसाधनाद्याश्च पीष्यवर्गस्य चिन्तनम् ॥
 वृत्तिः क्षत्रस्य वैश्यस्य शूद्रवृत्तिस्ततः परम् ।
 आयवृत्तिश्च मध्याह्ने ज्ञानं नैमित्तिकं तथा ॥
 काम्यज्ञानं ततः प्रीतं माघज्ञानविधिस्ततः ।
 मलापकर्षणज्ञानं क्रियाज्ञानमतः परम् ॥
 गौणज्ञानानि वासांसि तिलकस्य विधिस्तथा ।
 ब्रह्मयज्ञविधानञ्च तर्पणं यमतर्पणम् ॥
 अर्चनं देवतानाञ्च पुष्पाध्ययस्तथैव च ।
 नित्यश्राद्धमहायज्ञस्वरूपाणि ततः परम् ॥
 नित्यश्राद्धं ततो वैश्यदेवं तत्पाकनिर्णयः ।
 तत्कालनिर्णयः पूजा चातिथेर्भोजने विधिः ॥
 भोज्याभोज्यं तथा भोज्याभोज्यान्नाः शयने विधिः ।
 एवं प्रकरणान्यञ्च द्वाविंशत्याङ्गिकाङ्गये ॥
 तृतीये स्तवके सम्यग्वर्षितानि यथाक्रमात् ।
 ऋतुकालस्तथा गर्भाधानं पुंसवनं ततः ॥
 सीमन्तोन्नयनं जातकर्म स्नानामकर्म च ।
 ततो निष्क्रमणाख्यस्य संस्कारस्य विधिः स्मृतैः ॥
 कर्णवेधस्तथैवान्नप्राशनं चौडकर्म च ।
 स्त्रीसंस्कारास्ततो विद्यारम्भो वैखानसाश्रमः ॥
 तुर्याश्रमसुरीयेऽस्मिन्नेवं प्रकरणानि तु ।
 गर्भाधानादिसंस्कारास्तवके दश पञ्च च ।
 श्रावणशौचन्तु पूर्वैः स्थाप्यश्रावणशौचमेव च ।

अग्नीचमनुपेतस्य दशाहप्रमुखास्ततः ॥
 अनुलोमसपिण्डस्य त्वग्नीचं स्यादतः परम् ।
 समानसलिलानाञ्च प्रोषितोपरती तथा ॥
 मृतस्य प्रोषितस्यैव दाहे विधिरतः परम् ।
 लपाध्यायाद्युपरती क्षेत्रजादिमृती तथा ॥
 अनुगच्छन्तु वाग्नीचमग्नीचानां परस्परम् ।
 सङ्करे निर्णयं दाहकालेऽग्नी विरते विधिः ॥
 दशाहमध्ये दर्शस्य सम्पाते कल्पनिर्णयः ।
 देशान्तरे गते जीवहार्त्तानाकर्णने विधिः ॥
 एवं प्रकरणान्यत्र स्तवके दृश पञ्च च ।
 पञ्चमे च विनिर्दिष्टान्यग्नीचपदसंज्ञिते ॥
 शुद्धिः सौवर्णपात्रादेर्वस्त्रादेस्तदनन्तरम् ।
 धान्यादेशापि शुद्धिः स्यात्सिंहान्नादेस्ततः परम् ॥
 भूम्यादेश ततः शुद्धिरपवादस्तथेति षट् ।
 षष्ठेऽस्मिंस्तवके द्रव्यशुद्धौ प्रकरणानि तु ॥
 आदौ आहस्य महिमा तत्स्वरूपञ्च तद्भिदा ।
 - तत्राधिकारिणस्तद्दामश्राद्धाधिकारिणः ॥
 आहदेशास्तथा काला अन्नाधानस्य चैव हि ।
 अन्नाधानस्य पिण्डादि पिण्डयज्ञस्य चाप्यथ ॥
 दर्शश्राद्धस्य चेत्येषामेकस्मिन्वासरे कृतिः ।
 अपराहस्य समय अमावास्याविनिर्णयः ॥
 मृताहकालस्तस्यैवाग्ने कालविनिर्णयः ।

भ्रामश्रावस्य कावस्य नित्ये नैमित्तिके तथा ॥
 प्रत्यान्नातं श्रावयोश्च ततस्त्वापरपश्चिकम् ।
 काम्यकालाश्च संक्रान्तिकाला राहुग्रहे तथा ॥
 काला युगादिमन्वाद्याः श्रावे जीवत्वितुस्तथा ।
 विहितानि निषिद्धानि मन्त्रमाद्ये ततः पुनः ॥
 हविर्विशेषा वर्णानि ब्राह्मणानां परीक्षणम् ।
 पङ्क्तवधा ब्राह्मणास्त्रेषामनुकल्पस्ततः परम् ॥
 वर्ण्यं विप्रा ब्राह्मणानामामन्त्रविधिस्ततः ।
 दिने श्रावस्य पूर्वार्धे कृत्वा यथापराङ्मिकम् ॥
 अग्नीकृत्यग्निमीमांसा तथाग्नीकरणे विधिः ।
 परिवेशनकर्मोद्दि श्रावं द्विपिटकस्य च ॥
 सङ्कल्पसंज्ञकं श्रावमेकोद्दिष्टमतः परम् ।
 नवश्रावानि तद्वच्च सपिण्डीकरणं ततः ॥
 वृद्धिश्रावविधानञ्च जीवच्छ्रावमतः परम् ।
 इत्थं प्रकारशान्धेकचत्वारिंशद्गुणमात् ॥
 श्रावश्रावये सप्तमेऽस्मिंस्तवके तु समासतः ।
 आदौ विभागकालाः सुमुख्यगीणसुतास्ततः ॥
 विजातीयसुतानाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ।
 पैतामहधने यौत्रभागमात्रंशसन्धितिः ॥
 असुतस्त्रीधनघाहे त्वधिकारिनिरूपणम् ।
 तथापुत्रधनघाहे भागः संसृष्टिनां ततः ॥
 अंशानर्हास्ततो द्रव्यमविभाज्यमतः परम् ।

श्रेष्ठः सर्वविभागस्त्वेवं प्रकरणानि तु ॥
 एकादशास्त्रिंस्तवके दायभागपदेऽष्टमे ।
 पूर्वं पापफलोद्देशो नरकास्तदनन्तरम् ॥
 विपाकः कर्मणां प्रायश्चित्तकर्त्तव्यनिर्णयः ।
 कामाकाममहापापप्रायश्चित्तविकल्पनम् ॥
 कच्छचाम्द्राद्यनादीनां लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 इतिकर्त्तव्यता तेषां प्रत्यान्वायास्तथैव च ॥
 सामान्येन तथा सर्वपापनिष्कृतिहेतवः ।
 पर्वत्पर्वदुपस्थानं प्रायश्चित्तं विनिर्णयः ॥
 व्रतस्य ग्रहणे कालो विप्रशस्त्रग्रहे तथा ।
 उद्देशः पातकानाञ्च ब्रह्महत्यादिनिष्कृतिः ॥
 उपपातकनिर्द्देशस्तन्निष्कृतिरतः परम् ।
 असत्यतिग्रहादीनां निष्कृतिस्तदनन्तरम् ॥
 जातिभ्रंशकरादीनां निष्कृतिश्च ततः परम् ।
 प्रकीर्णकेषु पापेषु प्रायश्चित्तमिति क्रमात् ॥
 एवं प्रकरणान्येकविंशतिर्नवमे पुनः ।
 प्रायश्चित्ताभिधानेऽस्त्रिंस्तवके तु समासतः ॥

धर्मशास्त्रप्रवृत्तानां तदधिगमोपायतया तच्छास्त्रप्रणेतारः
 प्रदर्शनीयाः ।

तत्र मनुर्वै यत्किञ्चिद्वदत्तज्ञेयजन्मेषजताया इति मनो-
 र्वेदादृतत्वेन तत्प्रमुखा धर्मशास्त्रप्रणेतारः प्रथमं प्रदर्शयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

मन्वत्रिविष्णुहारीतयात्रवस्त्रगीशनीऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमी ।

श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

इति, नेयं परिसंख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत्, यतो बौधा-
यनादयोऽपि धर्मशास्त्रप्रयोजका भवन्ति । न चैतेषां मन्वादि-
धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वेन परस्परमनपेक्षप्रमाणत्वान्वायो-
ऽन्यमाकाङ्क्ष तत्र च क्वचिदधिकारकर्मविधिः क्वचित्
न्यूनाङ्गकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति
चेत् । मैवं, सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति न्यायेन सर्वत्र
विधेयस्य कर्मण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावाद्भेदेषु प्राती-
तिको यः परस्परविरोधस्तत्परिहारो न्ययः । स च परि-
हार आकाङ्क्षावशात्, आकाङ्क्षा चेतिकर्त्तव्यतायां, सा चेति-
कर्त्तव्यता यस्मिञ्छास्त्रे न्यूना तच्छास्त्रं स्वावगतार्थेऽन-
पेक्षप्रमाणमप्यनवगतांशे शास्त्रान्तरमपेक्षत इति नात्वन्त-
मनपेक्षा, अतएवाविरोधान्नाप्रामाण्यम् । एवं समशास्त्रकर्मण्य-
नुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । धर्मोऽचेष्टसिद्धिः । धर्मोऽका-
चारायत्तः ।

तथाच मनुः ।

आचारः परमो धर्मो विदग्धिः परिकीर्त्तितः । इति ।

अत्र कार्यकारणयोरभेदोपचारः । धर्मस्तज्जन्यं सुकृतापूर्वम् ।

तथा ।

श्रुतिस्मृत्युद्धितः सम्यक् साधुभिर्यच्च सेवितः ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति ।

आचारश्च मध्यदेशादिप्रसूतेभ्यो विज्ञेयः ।

यथाह मनुः ।

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्राश्विनशनादपि ।

विनशनं सरस्वत्या अन्तरालदेशः ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥ इति

शङ्खु प्रकारान्तरेणार्थावर्त्तमाह ।

कृष्णसृगो यावद्विचरति तावदार्यावर्त्तः स्यादिति ।

यावद्विचरति सत इत्यर्थः ।

आर्यावर्त्तं इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठोऽपि ।

यावद्वा कृष्णसृगो विचरतीति ।

अन्यच्च मनुराह ।

कुरुक्षेत्रेण मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

अनन्तरं ईषदून इत्यर्थः ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादथजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरिषं शिचेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥
 आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्रुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभागभवेत् ॥

तथा ।

एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुः परमिति ॥

अथ कर्मप्रशंसा ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

ज्ञानयोगसहस्राणि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात्तु परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥
 वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्दिदाम् ।
 अष्टावाङ्गुणास्तस्मिन् प्रधानत्वेन संस्थिताः ॥
 दया सर्वेषु भूतेषु चान्ती रचातुरस्य च ।
 अनसूया तथा लोके शौचमन्तर्वह्निर्हिजाः ॥
 अनायासस्तु कायेषु मङ्गलाचारसेवनम् ।
 न च द्रव्येषु कार्पण्यमात्मपाश्वर्जितेषु च ।
 तथासृष्ट्वा परस्त्रीषु परार्थेषु च सर्वदा ।
 अष्टावाङ्गुणाः प्रोक्ताः पुराणे चैव कौविदैः ॥

अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
 कर्मयोगं विना ज्ञानं कुत्रचिन्नेह दृश्यते ॥
 देवानाञ्च मनुष्याणां पितृणाञ्चैव सर्वदा ।
 तृप्तिं करोति विपुलां कर्म कुर्वन्मघोदितम् ॥

अथ साधारणधर्माः ।

तत्र मनुः ।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत्स्वेवेत यत्नतः ॥
 सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात्ममात्रेण लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
 यत्कर्म कुर्वतीऽस्य स्वात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वीत इति शास्त्राविरुद्धमित्यर्थः । शास्त्राविरुद्धेऽपि
 क्वचिदपवादो दृश्यते ।

यथाह याज्ञवल्क्यः ।

कर्मणा मनसा वाचा यत्राहर्णं समाचरेत् ।
 अस्रग्धं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥
 तच्च कर्म कथं कार्यमित्याकाङ्क्षायां सारसंयजे ।
 यन्नेापवीतिना कार्यं सर्वं कर्म प्रदक्षिणम् ।
 मनःप्रमोदात्कत्याक्त्या तपसा ज्ञानकर्मणा ॥
 आचान्तोऽप्याचमेच्छुचिं कृत्वा कर्म समारभेत् ।

कर्मावधाक्तं भ्रात्रा तावदेव पुनश्चेत् ॥
 प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
 तदङ्गाकरणे कुर्व्यान्नायचित्तं न कर्म तत् ॥
 प्राची दिशामनुत्तौ स्यादुदीचीमानदिक् तथा ।
 तिष्ठत्वप्रहृतानुक्तावासीनत्वञ्च कर्मसु ॥
 कर्मज्ञानाःमनुत्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा ।
 कुम्भितेऽं वामहस्तः स्याद्दक्षिणः स्यादकुम्भिते ॥
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिःः ॥
 बह्वक्ष्यं वा स्वच्छोक्तं यस्तु यत्कर्म चोदितम् ।
 तस्य तावति ग्राह्यार्थे कृते सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
 श्रौतेषु सर्व्वग्राह्योक्तं सर्व्वस्थैव यथोदितम् ।
 स्मार्त्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु ॥
 ग्रामाचाराः परिग्राह्या ये च विध्यविरोधिनः ।
 युगधर्माः परिग्राह्याः सर्व्वत्रैव यथोचितम् ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थात्रमग्रहः ।
 दत्ताचतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य वै ॥

• दक्षिणहस्तादीनाम् ।

† मूलप्रचालनादौ ।

‡ न सान्प्रदायिकं तस्य दुर्नतेर्विद्यते फलमिति क्वचित्पाठः ।

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

कमण्डलुविधारणमिति नैष्ठिकब्रह्मचारी गृह्यते ।

महाप्रस्थानगमनं गोपशुच सुराग्रहः ।

सुराग्रह इति सौत्रामणी ।

अग्निहोत्रहरण्याश्च लेहो नीचापरिग्रहः ।

अग्निहोत्रहरणी यज्ञपात्रविशेषः, तत्र स्थितस्य हविवो लेह-
आस्वादनं चमसस्थितसोमवत् । नीचाया अग्निहोत्रहरण्याः
परिग्रहः स्वीकारः ।

असवर्षासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ।

वृत्तस्त्राध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ॥

वृत्तं याथावरगृहस्थाद्याचारः, स्त्राध्यायो वेदः, अघमशीचम् ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ।

दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।

शामिन्नस्यैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥

अमिता यज्ञपशुहिंसकः तस्य कर्म शामिन्नम् ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्चमेधकी ।

कस्त्री युगे त्विमान्धर्मान्धर्मानाहुर्मनीषिणः ॥

इत्याचारदमाहिंसादानस्त्राध्यायकर्मणाम् ।

अयन्तु परमो धर्मो यद्योगिनाम्दर्शनम् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

अथोपनयनकालादयः ।

द्विजन्मनामुपनीतानामिव श्रौतस्मार्त्तकर्त्तृाधिकाराव्याधा-
रणधर्मानन्तरमुपनयनकालो निरूप्यते ।

तत्र मनुः ।

गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

अथ काम्यकालाः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति ।

तथा । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं
दशमे अन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुप-
नयेदिति ।

तथाच ।

वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेद्भीषे राजन्यं शरदि वैश्यमिति ।

पारस्करोऽपि ।

ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवर्षस्य वा क्षत्रियस्यैका-
दशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात्
यथामङ्गलं वा सर्वेषामुपनयनमिति ।

प्रथामङ्गलं पूर्वोक्तब्रह्मवर्चसादिकामानतिक्रमेण ।

तथा मासविशेषादपि फलविशेषः ।

तत्र सुरेश्वरे ।

* साधारणकर्मोपनयनमिति पाठान्तरम् ।

माघे मासि महाधनो धनपतिः प्राप्नो बली फालुने
 मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः ।
 वैशाखे सुभगः सुखी षट्मतिर्ज्येष्ठे बलिष्ठो बुधः
 आषाढेऽपि महाविपक्षविजयी स्यातो महापण्डितः ॥

तथा नक्षत्रादिविशेषा अपि ।

हस्तत्रये दैत्यरिपुत्रये च
 शक्रेन्दुपुत्राग्निरेवतीषु ।
 वारेषु शुक्रार्कवृहस्पतीनां
 हितानुबन्धी द्विजसुखबन्धः ॥

द्वितीयैकादशी श्राद्धा पञ्चमी दशमी तथा ।
 द्वितीयायाञ्च मेधावी भवेद्दर्पबलान्वितः ॥
 रिक्तायामर्थहानिः स्वात्पौर्णमास्यां तथैव च ।
 प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलवृद्धिविनाशकृत्* ॥
 सप्तम्यामष्टम्याञ्च प्रतिपदि रिक्ताचतुर्दश्याम् ।
 आयुर्विद्यानाथो व्रतबन्धे पञ्चदश्यां वा ॥
 न च षष्ठ्यामष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्जन्ये ।
 प्रतिपक्षु न कर्त्तव्यो न विष्टिकरणे तथा ॥
 रिक्तासु च न कर्त्तव्यस्त्रहस्तमृद्विषे तथा ।
 न विपञ्जन्तारारसु नैधने प्रत्यरौ तथा ॥
 सम्पत्करे तथा चेमे साधके मित्रसंघके ।
 मित्रं परममित्रञ्च ताराः सर्वत्र शोभनाः ॥

* कुलवृद्धिविनाशकृदिति पाठान्तरम् ।

मेघे भवति सुरायो धीमान् गवि रोगंशोकपरिहीनः ।

गद्वाभ्रमथसन्ने विधुरोऽधीरः कुक्षीरे च ॥

करिकुलवैरिणि बलवान्विद्यावान्नेव* योषिति क्रूरः ।

सुभगः सुखोपभोक्ता तौलिनि कीटे विनाशसुपयाति ।

धनुषि धनाब्जः श्रेयान्यादसि सघटे धनैः परित्यक्तः ।

षट्कर्माभिरतः स्वाग्नीने धनवान् प्रवक्ता च ।

वृषभश्च तुला कन्या ब्राह्मणानामुदाहृताः ।

सिंहो धन्वी तथा मीनः क्षत्रियाणां प्रकीर्तितः ॥

युग्मन्तथा कर्कटको वैश्यानां परिकीर्तितः ।

कुर्व्यान्नाकालवर्षे च व्रतोऽप्रनयनं द्विजः ।

नानध्याये न भूकम्पे निर्घाते न गलयद्दे ॥

एवंविधे पूर्वोक्ते विशिष्टकाले आचार्य्यी माषवकं पूर्वं भोज-
यित्वा कर्म समारभते ।

तथाच गोभिलः ।

प्रगे एवैनं तद्दृष्टर्भोजयन्ति इति ।

प्रगे प्रातःपूर्वमित्थर्षः । पूर्वता च स्वस्वगृहोक्ता विज्ञेया ।

अपरो विशेषः शौनकेनोक्तः ।

असङ्गतं कुमारं कुमलीकृतशिरसमाहृतेन वाससा
संबीतमिति ।

कुमलीकृतशिरसं कृतशिरोवपनम् । बलधारणाद्विकर्माक्रमसु

* बलवानेवेति पाठान्तरम् ।

स्वस्वगृह्योक्तो विज्ञेयः ।

वासंसि च मनुनीक्तानि ।

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाण्क्षीमाविकानि चेति ।

आनुपूर्व्येण वर्णानुपूर्व्येण ।

गौतमः ।

वासंसि शाण्क्षीमचीरङ्गतपाः सर्वेषां क्वापांसं वा
विक्रतमिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः ।

वशिष्ठः ।

शुक्लमाहतं वसो ब्राह्मणस्य माच्छिष्टं क्षीमञ्च क्षत्रियस्य
पीतक्रीशेयं वैश्यस्येति ।

क्रीशेयं पटविशेषः ।

मीक्ष्णीलक्षणञ्च मनुराह ।

मीक्ष्णी त्रिवृत्तमा स्रक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

क्षत्रियस्य तु मीक्ष्णी ज्या वैश्यस्य शण्णतान्तवीति ॥

सुक्लाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवस्त्रजैः ।

त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा इति ।

मीक्ष्णी सुक्ला तेजनी* तन्मयी ज्या धनुर्गुणः । अत्र च त्रिवृत्तं

नास्ति ज्याविनाशप्रसङ्गात् । सुक्लाद्यभावे वर्णक्रमेण कुशाद्या

याद्याः । अश्मन्तकाख्यं द्रव्यं तथा वस्त्रजमपि । ग्रन्थिभेदसु

सुख्यासु गौणीषु च ।

* धनुर्गुणोपयुक्तो लताविशेषः सुरगा इति ख्याता ।

यज्ञोपवीतलक्षणं हृन्दीगपरिशिष्टे ।

त्रिहृद्दूर्द्धतं कार्यं तन्तुत्रयमधीवृतम् ।

त्रिहृतं चोपवीतं स्यात्सखैको ग्रन्थिरिष्यते ।

तथा ।

पृष्ठवंशश्च नाभिश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तत्कार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

मनुः ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्द्धृतं त्रिहृत् ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रजम् ॥

जर्द्धृतलक्षणमाह

संग्रहकारः ।

करेण दक्षिणेनोर्द्धगतेन त्रिगुणीकृतम् ।

बलितं मानवे सूत्रं शास्त्रं जर्द्धृतं स्मृतम् ॥

जर्द्धगतेनोर्द्धस्थितेन दक्षिणकरेण यद्बलितं तद्दूर्द्धृतमित्यर्थः ।

उत्तोपवीताभावे देवलः ।

कार्पासचौमगोबालशणवल्कहतोद्भवम् ।

सदाऽसम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

शुभा अतसी । वल्कं तरुत्वक् । असम्भवतः सार्वविभक्तिकस्त-
सिन् । मुख्यासम्भव इत्यर्थः ।

तथा ।

शुषी देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

भावर्यं पञ्चवत्या तु त्रिगुणीकृत्य यन्नतः ॥

अविद्वङ्गैस्त्रिभिः सम्यक् प्रचाख्योर्द्ध्वतं त्रिवत् ।
 सप्रदक्षिणमावृत्य सावित्रं त्रिगुणीकृतम् ॥
 ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
 त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्ध्वा ब्रह्मविष्णुश्वरात्मनेत् ॥

अजिनान्याह मनुः ।

कार्णवीरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

तथा दण्डानपि ।

ब्राह्मणो वैश्वपालायी क्षत्रियो वाटखादिरी ।

पैलवीहुम्बरी वैश्यो दण्डानर्हति* धर्मतः ॥

तथा ।

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्भितो राज्ञां तथा नासान्तिको विशः ॥

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरप्रचाः† सौम्यदर्शनाः ।

अनुवेगकरा नृणां सत्वचोऽनन्विदूषिता इति ॥

यथासमयञ्च गायत्रीसुपदिशेत्ताञ्च प्रणवव्याहृतिपूर्विकां‡ ।
 पादार्षर्चयस्ततः सर्वाभिति । गायत्रीच्छन्दस्कां वेदमातरं
 सूर्यदेवतां महारव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे क्षत्रि-
 षाय त्रिष्टुप्छन्दस्कां बृहस्पतिहृष्टां सविष्टदेवतां देवसवित-

* अर्हतीति पाठान्तरम् ।

† द्विहरहिताः ।

‡ आदौ गायत्र्याः पार्श्वे प्रावयेत्ततोऽर्हं ततः सम्पूर्णाभितर्कः ।

रित्यादिकां वाजपेयनिर्युक्तां वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगती-
च्छन्दस्कां सविद्वदैवतां रुक्मपाशमोचने उषाभरषे विनि-
युक्तां विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्च इति तावृचं ब्रूयात् । सर्वेषां
वा ब्रह्मचक्षुविशां गायत्रीमिवं ब्रूयात् । गायत्रीच्छन्दस्कां
सावित्रीमुक्तलक्षणाम् ।

आह यातातपः ।

तत्त्ववितुर्वरेण्यमिति सावित्री ब्राह्मणस्य ।

देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपाणीति वैश्यस्येति॥

कात्यायनोऽपि ।

सावित्र्या ब्राह्मणमुपनयेत्त्रिष्टुभा-राजन्यं जगत्या वैश्वं
सर्वेषां वा सावित्रीति ।

आह लोकाधिः ।

ओं भूर्भुवः स्वरित्युक्ता तत्त्ववितुरिति सावित्रीं त्रि-
न्वाह । पच्छोऽर्धश्चः* सर्वात्मन्त इति ।

अथ समिदाधानमुपनयनाङ्गभूतं कर्त्तव्यम् । स्वस्वशास्त्री-
विधिना एवं प्रतिदिनमपि अग्निकार्यं च कुर्वीत । मेधावी
तदनन्तरमिति संवत्सररणात्तदनन्तरं सन्ध्यापासनादब-
न्तरम् । एतच्च कालद्वयेऽपि कार्यम् ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्यायोरुभयोरपि इति ।

* पच्छः पादशः ।

केचिन्नायमेवेच्छन्ति ।

तथाच लोकाधिः ।

सायमेवान्निमिन्धते इत्येक इति ।

मनुसु ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्दिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

दूरादन्यापरिगृहीतदेशादित्यर्थः । विहायसि मण्डपादी ।

अन्यपरिगृहीतनिषेधमाह आपस्तम्बः ।

यथाकथञ्चित्परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हि भवतीति ।

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

पुरास्तमयात्पागुदीचीं दिशं गत्वा समिध आहरे-
दिति ।

पुरास्तमयादित्यभिधानादस्ते निषेधः ।

अतएवापस्तम्बः ।

नास्तमिते समिद्धरो गच्छेदिति ।

समिन्नियमो वायुपुराणे ।

पालाशः समिधः कार्याः खादित्यस्तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसाविति ॥

समिन्नक्षयं कात्यायन आह ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सक्कीटा न पाटिता ॥

प्रदेशान्नाधिका नोना तथा नैव दिशाखिकेति ॥

अथाभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ततोऽभिवाद्येद्द्वानसावहमिति हुवन् ।

ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

उत्थाय मातापितरौ पूर्वमेवाभिवाद्येत् ।

आचार्यञ्च ततो नित्यमभिवाद्यो विजानता ॥

मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तद्याध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवाद्येत् ॥

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवाद्येत् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥

अभिवादादभिवाद्य इत्येतस्माच्छब्दात्परममुक्तनामाहमस्मीति
स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् । विप्रग्रहञ्च द्विजात्युपसृष्ट्यर्थम् ।

आपस्तम्बः ।

सदृशिष्यवाहुं* श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवाद्येत् ॥

* ब्राह्मणः सदृशिष्यवाहुं श्रोत्रसममभिवाद्यस्य कर्णसमानं यथा तथा प्रसार्य
पश्चात्प्राञ्जलिः समभिवाद्येत् । एवं अग्निधोऽभिवाद्यस्य वचःसमानं वैश्वः कटि-
समानं शूरी नौचैर्मध्यदेशादधःसमानं सदृशिष्यवाहुं प्रसार्य प्राञ्जलिः समभिवाद्ये-
रित्यन्वयः ।

उरःसमं राजन्वो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शुद्रः प्राञ्जलिः
सर्व्वत्र ।

मनुः ।

भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नान्त्रोऽभिवादाने ।

नान्त्रां स्वरूपभावो हि भोःशब्द ऋषिभिः स्मृतः ॥

आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नान्त्रोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः भूतः ॥

भोःशब्दो नान्त्रां स्वकीयानां स्वरूपभावः स्वरूपस्य संबोधं
प्रति प्राप्तिहेतुः । अयमर्थः भोःशब्देन हि बोधितोऽसावस्य
नाम बुध्यत इति । अत्र भूधातुः प्रात्यर्थः । भो भाव इति
पाठे भोःशब्दस्य भावः सत्ता । आयुषान् भव सौम्येति वाक्य-
स्यान्ते अस्याभिवादकस्य नाम वाच्यं विष्णुशर्मकृति । तस्य
चान्ते अकारो वाच्यः तस्य चाकारस्य पूर्वाक्षरः भूतः । पूर्वाक्षरं
भूतं छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । यद्यपि पूर्वाक्षरं नकारस्ताद्यापि
तस्य व्यञ्जनत्वेन भूतत्वायोगात् शर्मद्वित्यत्र योऽयमकारः
स एव पूर्वपदाभिधेय इति तस्यैव भूतता । पूर्वाक्षरं भूत-
मित्यपि पाठः । तत्र पूर्वमक्षरं भूतमस्येति चतुरस्रम् । अथवा
अकारश्चास्य नान्त्रोऽन्त इत्यस्ययमर्थः । अस्याभिवादकस्य
नान्त्रोऽन्ते योऽयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणं सर्व्वेषां
नान्त्रामकारान्तत्वनियमाभावात् । स एवान्वयस्वरः पूर्वाक्षरम् ।
पूर्वाक्षि नामगतान्यक्षराणि यस्य स तथोक्तः एवंविधः भूतो
वाच्यो न पुनरन्य एवाकारो नामान्ते वा इति ।

तथाच वशिष्ठः ।

आमन्त्रिते खरोऽन्त्योऽस्य भूत इति ।

आमन्त्रिते कर्त्तव्ये अभिवादनान्त्रोऽन्ते यः खरः स भूतः
चिमात्रोभवतीत्यर्थः । ततश्चाभिवादनप्रत्यभिवादनयोरेवं
प्रयोगो भवति । अभिवादाद्ये चैत्रनामाहमस्मि भो इति । आयु-
षान् भव सौम्य विष्णुग्रन्थं इति । चन्द्रियवैश्वयोसु वर्धंगुप्त-
ग्रन्थप्रयोगः । यौ तु खनाम गुप्तं भवति ।

आत्मनाम गुरोर्नाम यन्नाम कृपचस्य च ।

आहुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥

इत्यादिविधिनिषेधौ तयोरभिवादनव्यतिरिक्तं खलं विषय
इति विज्ञेयम् । एतच्चाभिवादनं हस्तद्वयेन कार्यमन्यथा-
करणे विष्णुना दीपसंकीर्तनात् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्सा धर्म्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्कलं याति एकहस्ताभिवादानादिति ॥

एतदपि विद्वद्भिषयम् ।

यतः स एवाह ।

अजाकर्णेन विदुषो मूर्खाणामेकपाणिना इति ।

अजाकर्णेन त्रीनसमी करौ कृत्वा पुनः संपुटितेन करद्वयेन-
त्यर्थः । अपि वाऽजाकर्णौ सम्पुटितौ यथा तथैव सम्पुटितकर-
द्वयमपीत्यजाकर्णोक्तिः । प्रत्यभिवादानेऽपि दीक्षितस्य नाम न
आह्वयम् ।

तथाच मनुः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।

भो-भवत्-पूर्वकं त्वेनमभिभाषित धर्मावित् ॥

भो दीक्षित भवन् दीक्षित इति । भो-भवत्-पूर्वकं यौगिकैः

शब्देरेनं प्रत्यभिवादानादिष्वभिभाषितेत्वर्थः ।

यो न वेत्त्वभिवाद्स्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

यमः ।

अभिवादे तु यो विप्र आश्रियं न प्रयच्छति ।

श्लशाने जायते वृषः काकगृध्रादिवेषितः ॥

श्लातातपः ।

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्वं कृतघ्नञ्च नाभिवादेऽल्पाद्यथ ॥

धावन्तश्च प्रसक्तश्च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमाचमनार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादेयेत् ॥

वमन्तं* जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादेयेत् ॥

• दृष्टव्यतिः ।

जपयज्ञगणस्थञ्च समित्पुण्यकुशानलान् ।

उदपात्रार्थभेषाञ्चं वहन्तं नाभिवादेयेत् ॥

उदक्यां स्रुतिकां नारीं भर्त्सुणीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहादहोरात्रेण शुभरति ॥

* रमकमिति पाठान्तरम् ।

यमदग्निः ।

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चैत्रायचित्तीभवेत्तरः ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्षन्ती आयुः प्रज्ञा मयो वसम् ॥

एतच्चाभिवादनमधिकवयसामिव कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

ज्यायांसमभिवादयेदिति ।

अतएव गीतमः ।

ऋत्विक्श्चशुरपितृव्यमातुलादीनां यवीयसां प्रत्युत्थान-
मभिवाद इति ।

ज्यायस्त्वच्च कियता कालेनेत्याकाङ्क्षायाम्

मनुः ।

दशाब्दाख्यं पीरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभ्रताम् ।

त्रयस्पूर्वं श्रीचियाषामख्येनापि खयोनिषु ।

दशाब्दपर्यन्तमाख्यायत इति दशाब्दाख्यं, एवं पञ्चाब्दाख्य-
मिति घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । पुरे भवाः पीराः ।
एकपुरनिवासिनां विद्याहीनानां दशभिर्बर्षैः पूर्वं सखा
भवति । ततोऽधिकः ज्यायान् । कलाभ्रतां गीताद्विविधावतां
पञ्चाब्दपूर्वं सखा श्रीचियाषां त्रयस्पूर्वस्ततोऽधिको ज्यायान् ।
खयोनिषु आचादिषु ख्येनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि
ज्येष्ठता । एकदिनजातत्वे तु ।

तदुक्तमापस्तम्बेन ।

वयस्यः समानेऽहनि जात इति ।

अथ प्रसङ्गाद्गर्वादिप्रसङ्गम् ।

तत्र याज्ञवल्क्याः ।

स गुरुर्ष्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय दद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥

मनुः ।

उपनीय तु याः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।

योऽध्यापयति ह्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥

एकस्यैकदेशं* संहितां† ब्राह्मणं‡ वेदाङ्गमात्रं वा धर्मार्थे§-
मध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिधानेन वा पूर्वोक्तमध्यापयति
एते चयोगेऽप्युपाध्याया इत्यर्थः ।

* वेदस्य ।

† मन्त्रात्मकवेदभागः ।

‡ मन्त्रेतरवेदभागः ।

§ वेदगमिथममकृत्वा इत्यर्थः ।

* मन्त्रमात्रात्मकवेदाध्यापयिता, मन्त्रेतरवेदभागमात्राध्यापयिता, वेदाङ्गमात्रा-
ध्यापयिता ।

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुश्च्यते ।

विप्रपदं पित्रुपलक्षणम्*, अतस्त्रानेवंविधः† पितैव न गुरु-‡
रिति गम्यते ।

अग्न्याधानं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विग्निहोच्यते ॥

तथा ।

उपाध्यायाहशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।

सहस्रन्तु पितुर्भाता गौरवेणातिरिच्यते ॥

उत्पादकब्रह्मदाभोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्मनि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥

ब्रह्मजन्मनि ब्रह्मणो वेदाज्जन्म उपनयनम् । प्रेत्य मीचसाधन-
पर्यन्तयोग्यतापादकत्वात् । इह च सर्व्वकर्माधिकारापाद-
कत्वात् शाश्वतं स्थायिफलं भवति ।

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्वीपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतीपक्रियया तथा ॥

ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।

बाह्योऽपि विप्रो ब्रह्मस्य पिता भवति धर्मतः ॥

* अपिथादिजातीयपित्रुपलक्षणम् ।

† यथाविधि गर्भाधानादिकर्माकारित्वर्थः ।

‡ न महागुरुत्वर्थः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।

धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणामिव जन्मतः ॥

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छ्रेयसलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्यां यथाक्रमम् ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षादिभ्यो षः ।

मनुः ।

प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेन्नैचं यथाविधि ॥

ईषितं यद्यस्य विहितम् । वचनान्तरप्रतिनियतदण्डविधाना-

दनेन विजातीयग्रहणनिषेधः । भास्करं सौरैर्मन्त्रैरुपस्थाय ।

अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य एतन्नितयं भिक्षाङ्गं विधाय यथाविधि

वक्ष्यमाणविधिना भैक्षं चरेत् ।

भवत्यूर्ध्वं चरेन्नैचमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवत्सध्वन्तु राजन्यो वैश्यास्तु भवदुत्तरम् ॥

चरेदित्यनेन याज्या लक्ष्यते । अमुमेवार्थं द्योतयति । भैक्ष-

मिति कर्मविभक्त्या तेन चार्थसिद्धां भिक्षां देहीतिवाक्य-

रचना । तत्र गौरवसम्बोधनार्थं* भवत्यदमादिमध्यावसानेषु

* भवन् भिक्षां देहि विप्रस्य, क्षत्रियस्य भिक्षां ममन् देहि, भिक्षां देहि ममन् वैश्यास्य ।

ब्राह्मणादिभिः क्रमेण कार्यं तच्च सम्बुद्धान्तम् । प्रायशोगृह-
भिक्षिणां गृहे स्त्रिय एव भिक्षां ददतीति सामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययवच्च
तत्पदं भवति । तथायं प्रयोगः । भवति भिक्षां देहीति
ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि
भवतीति वैश्यः । नार्यं नियमः । स्त्रिय एव भिक्षणीया इति ।
अतएवाह शौनकः ।

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीचेति ।

भिक्षाचरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।

आत्मवृत्तये स्वशरीरयाचार्थमेव नाधिकाम् । यदा त्वाचार्यः
सीदहृत्तिर्नेत्रादिविकल्पस्तदा तत्पोषणार्थमपि भैक्षं चरेत् ।
अन्यथा प्रधानभूतवेदाध्ययनविरोधात् । ब्राह्मणेषु चरेदित्येत-
द्ब्राह्मणविषयम् ।

अतएव व्यासः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविश्वशरीर्युर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्व्वर्षिकमेव चेति ॥

सार्व्वर्ष्यः, प्रकृतवर्षत्रयपरः । नार्यमैष्टिको विकल्पः, अपि तु
व्यवस्थितो विकल्पः ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

सर्व्वं वा विश्वरेद्भामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्यवर्ज्जं महाभाग इति ॥

अन्यः शूद्रः ।

उक्तेष्वपि क्वचिदपवादमाह मनुः ।

गुरोः कुले न भिद्येत न भ्रातिकुलबन्धुषु ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ॥

भिद्येत भिक्षां प्रथमम् ।

इत्यनेन विरोधः स्वादिति चेन्नैवम् । एतदुपनयनाङ्गभिक्षा-
विषयम् ।* पूर्वोक्तं तु नित्यभिक्षाविषयम् । एवं भिक्षां
भिक्षित्वा ब्रह्मचारी गुरवे भैक्षं निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत्
आसीनः शयानो वा भवेत् । ततः सायंसन्ध्यां विधाय
यस्मिन्नुपनयनहोमो विहितस्तस्मिन्नेवाम्नी समिधं स्वर्गहोक्त-
प्रकारेणाधाय पाचं विस्मृजेत् । ततश्च तद्भैक्षं भुञ्जीत ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुन्नया ।

आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

असृतीपस्तरणमसीत्यादिका आपोशानक्रिया तां पूर्वं कृत्वा
भुञ्जीतित्यर्थः ।

गौतमः ।

सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीतेति ।

सायं प्रातरित्यनेन मध्ये भोजननिषेधः ।

* गुरोः कुले न भिद्येत इत्यादिकम् ।

† सायं प्रातः पदं रात्रिदिवापरं मध्ये भोजननिषेध इत्यनेन दिवाभोजनादूर्ध्वं
रात्रिभोजनात् प्रागपरभोजनं न कर्तव्यमिति प्रापितम् ।

तथा च श्रुतिः ।

सायं प्रातराश्वेव स्यादिति ।

अथ वशिष्ठः ।

अष्टौ यासान्मुनेर्भुक्तं* वानप्रस्थस्य षोडश ।

द्वात्रिंशत्पु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

भोक्तृनियममाह मनुः ।

आयुषं प्राप्तुष्वो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

त्रियं प्रत्यमुष्वो भुङ्क्ते ऋतमिच्छन् ह्युदमुखः ॥

आयुषे हितमायुषं यशसे हितं यशस्यं त्रियमिच्छन् ऋत-
मिच्छन्नित्यन्वयः ।

पात्रनियमो हारीतेनोक्तः ।

सौहेयं स्वल्पे वा पात्रे भुञ्जीतेति ।

तच्च स्वयमेव प्रक्षालयेत् । भुक्त्वा स्वयममन्त्रं प्रक्षालयेदित्याप-
स्तम्बस्मरणेन । एवं भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमित्युक्तम् ।

तथापवादमाह याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणः कामभग्न्याच्छ्रावे व्रतमपीडयन्निति ।

* यासान् भुक्तमिति कां दिग्ं वनप्रस्थमिति वत् भावाच्चातेतरत्वात्पात्र । मुनेरिति भावत्तान्नात्कनृषुषी । छविदष्टौ यासांमुनेर्भुक्तमिति पाठः तस्याटे तु मुनेर्भुक्तं भोजनं कियत्परिमितं—अष्टौ यासा इति ।

† अथ सौहृदपदं सर्वेतेजसपरं वाचं वचनात्तरे सौहृदमवधात् यथा अक्षयं तथा वृष्टे चावसे तास्यभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा पान्द्रायणं परेत् अतएव सर्वेतेजसं सौहृदमिति स्मरन्ति ।

व्रतमपीदृश्याधुमांसादि वर्जयन्नित्यर्थः ।

अकामापन्ने मधुनि अदीपमाह वशिष्ठः ।

अकामापन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यतीति ।

उपनयनकालस्य परमावधिमाह

अनुः ।

आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आद्वाविंशत्त्रिंशत्त्रियस्य आचतुर्विंशतेर्विंशः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकाले न संस्क्रताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविमर्हिताः ॥

उक्तपरमावध्यतिक्रमे ब्राह्म्यस्त्रीप्ररूपप्रायश्चित्तानन्तरं संस्कार्येएव।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्त्रीमाहृते क्रतोरिति ।

तद्यान्योऽपि विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

षण्डान्धबधिरस्तम्बजङ्गदपङ्गुषु ।

कुलवामनरोमार्त्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ॥

मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ।

स्तम्बपुंस्त्र्येऽपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यधोचितम् ॥

अस्मिन्मन्त्रे संस्कारे क्रियमाणे तद्विहितकर्म्मेषु समर्था भवति

तैः संस्कार्य एवेत्यर्थः । मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके ।

एतेषामसंस्कारेऽपि पातित्वं नास्ति कर्म्मस्वनधिकारात् ।

तदपत्यन्तु संस्कार्यमेव ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो वा ब्राह्मण एवेति श्रुतेः । अथ

ब्राह्मणत्वजात्या चन्द्रियत्वादि अप्युपलक्ष्यते* । असंस्कारेऽपि जातिमात्रस्यानपायात्† । ब्राह्मण एव भवति न द्विजाति-
रेवेत्यर्थः । स्त्रीणाम्नु विवाह एवोपनयनम् ।

तथाच मनुः ।

वैवाहिको विधिः स्त्रीषामीप्रनायनिकः स्मृत इति ।
यत्तु हारीतेनोक्तम् ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योबध्नाश्च । तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च
भिक्षाचर्येति । सद्योबधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चि-
दुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यं इति ।

तत्कल्पान्तराभिप्रायः ।

पुराकल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥

इति यमस्मरणात् । यदा तु मेखलादीनि चुटितानि तदा
तेषां प्रतिपत्तिकर्म मनुनाभिहितम् ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अणु प्रास्वः‡ विगटानि गृह्णीताभ्यानि मन्त्रवदिति ॥

यस्य गृहे यो मन्त्र उदितस्तन्मन्त्रवत् प्राह्वम् ।

इत्युपनयनम् ।

* तथाच चन्द्रियाणां चन्द्रियेषु जातः चन्द्रिय एव भवति एवं वैश्वेनेत्यादि ।

† जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति श्रुत्यात् । संस्कारैर्ब्रह्म उच्यते इति श्रुत्याच्च ।

‡ निषिध्यः ।

अथ ब्रह्मचारिनियमाः ।

तथा वाचवल्काः ।

मधुमांसाश्वनीच्छिष्टशुक्लप्राशिहिंसनम् ।

भास्करासोकनास्त्रीलपरिवादादि वर्जयेत् ।

मांसवर्जनं व्याधिराहित्ये वेदितव्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

स चेदयाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं शेषमीषधार्धं

सर्वं प्राश्नीयादिति ।

व्याधीयीत व्याधिमत्तामनुभवतीत्यर्थः । अन्नं तैलादिना

शरीरस्य कञ्चलादिना नेत्रयोः । एतन्निषेधोऽप्यीषधादन्यत्र ।

तथा अर्थ्यते ।

अष्टौ तान्यत्रतन्नानि चापो मूलं फलं पयः ।

हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्बर्चनमीषधम् ॥

उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तं सस्य परस्य च वर्जयेत् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोष्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं चेति ।

गुरुस्तूतसद्यो निषेकादिकत् । शक्तं परमवचः पर्युचितास्य ।

स्त्रीशब्देन तद्विषयप्रेषणालम्बने लभ्येते ।

तथाच मौतमः ।

स्त्रीप्रेषणालम्बने मैतुनशङ्कायामिति ।

भास्करासोकने तु मनुना विषेधो दर्शितः ।

नेत्रेतीयन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरत्तं न वारिखं न मध्यनभसो गतमिति ॥
 अक्षीलं सभाऽयोग्यं वचः । परिवादः सदसद्रूपपरदोषकथनम् ।
 आदिशब्दाद्बन्धमाख्यादिभिषेधः ।

मनुः ।

वर्ष्येष्वधु मांसञ्च गन्धं मास्यं रसान् स्त्रियः ।
 शुक्रानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गमञ्जनं वाण्योरुपानच्छत्रधारणे ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
 द्यूतञ्च जनवादनञ्च परिवादं तथाश्रुतम् ।
 स्त्रीषाञ्च प्रेषणालापमुपघातं परस्त्र वै ॥
 एकः शयीत सर्व्वञ्च न रेतः स्कन्दयेत्कचित् ।
 कामादि स्कन्दयन्नेती हि नस्ति व्रतमात्मनः ॥

व्रतं ब्रह्मचर्य्यम् ।

स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
 स्नात्वाकर्मचर्य्येद्विप्रः पुनर्न्मामित्यृचं जपेत् ॥
 पुनर्न्मां तस्मादेनसो विज्ञान मुञ्चत्वंहसः ।
 यदि दिवा यदि नक्तनेनांसि चक्ष्णमावयमिति ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपह्कारिषु ।
 संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्नेव वाजिनाम् ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां त्रीणादीन्धनुपूर्व्वशः ।
 कर्त्तव्येन्द्रियाणि पञ्चैव पायादीनि प्रचक्षते ॥

वाजिनां बीडकोनाम् ।

एकादशं मनो ज्ञेयं सगुणेनोभयाम्बकम् ।
 यस्मिन्निते जितादेती भवतः पञ्चकौ गणौ ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दीपश्च्छत्यसंशयम् ।
 सन्नियम्य तु तान्मेव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हृदिषा ज्ञश्चवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ।
 यथैतान् प्राप्नुयात्सर्वान् यथैतान् केवसांस्वजेत् ।
 प्रापसात्सर्वकामानां परित्यागो विप्रिच्छते ॥
 न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्तुमशेषया ।
 विषयेषु प्रसृष्टानि यद्वा ज्ञानेन नित्यशः ॥
 इन्द्रियाणाम् सख्येषां यथेकं चरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य चरति प्रज्ञा हृतेः पापादिवोदकम् ॥
 वशीकृत्येन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान् संसाधयेद्दर्शनचिह्नान् योगतस्तनुम् ॥
 सेवेतेमांसु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोहृदार्घ्यमात्मनः ॥
 इन्द्रियाणां विचरतामित्यारम्भाभिहिता धर्मा न केवसं ब्रह्म-
 चारिणामपित्वितरेषामपि सम्भवति ।

अथोच्चारविधिः ।

तत्र विष्णुः ।

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गे कुर्वाहिति ।

ब्राह्मणमुहूर्तसंघर्षं पितामह आह ।

रात्रेण पश्चिमे यामि मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते इति ।

पश्चिमे यामि पश्चिमार्धप्रहरे ब्राह्मणमुहूर्त इत्यर्थः ।

पश्चिराः ।

उत्पाद्य पश्चिमे यामि रात्रेराचम्य चोदकम् ।

अन्तर्घाय ङ्घैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यज्ञेन निष्ठीवोष्ठासवर्जितः ।

कुर्व्यान्मूषपुरीषे तु शची देशे समाहित इति ॥

आचम्य स्नापाद्याचमननिमित्ते सति । ङ्घैरयज्ञीयैः ङ्घयङ्घं

काठादेरप्युपसङ्घर्षार्थम् । तिरस्कृत्योदरेत्लाठं पत्रं लोई

पानि वेति मनुस्मरणात् ।

पराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्व्यादिन्मूषमेव च ।

नेर्हृत्त्वामिषुबिषेपमतीत्य ह्यधिकं भुवः ॥

यामारक्षमयतं मच्छेन्नगराद्यं चतुर्गुणमिति ॥

शतवस्त्राः ।

दिवाङ्घ्र्याह कर्षसन्नमस्य उदमुहः ।

कुर्व्यान्मूषपुरीषे तु रात्री चेद्विवासुहः ॥

।

मन्वसुहसु पूर्व्यान्ने परान्ने प्राप्सुहस्तया ।

अनघ्नं पादघ्नमिति वाचम् ।

चतुर्गुणं चतुःशतानि ।

उदसुखसु मध्याह्ने निग्रायां दक्षिणामुखः ॥

देवसोऽपि ।

सद्वैवोदसुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

सन्ध्यासु वर्ज्यं निरुचेतरविषयम् । न वेगं धारयेन्नोपरुहः

क्रियां कुर्यादिति मनुस्मरणात् । दिङ्नियमे विकस्यो

वेदितव्यः ।

यश्च मनुजोक्तम् ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखसुखः कुर्यात्प्राचवाधभयेषु चेति ॥

तन्नीहारायन्धकारजनितदिस्नोऽविषयम् ।

विद्युः ।

प्राचास्ये समावेष्टयित्वा सृष्टारी श्रीवायामासन्धोचरत् ।

सृष्टारी सत्तिकाधारी श्रीवायां यन्नीपवीतमासन्ध ।

यङ्गिराः ।

कृत्वा यन्नीपवीतम् पृष्ठतः कच्छसञ्चितम् ।

विष्णुपन्तु सृष्टी कुर्यात्सदा कर्षे समाहितः ॥

कर्षे निधानमेकवस्त्रविषयम् ।

तथाच सांख्यायनसूत्रे ।

यद्येकवस्त्रो यन्नीपवीतं कर्षे कृत्वा मूषपुरीषोक्तं

कुर्यादिति ।

हारीतः ।

उच्यते मेषुर्ने चैव प्रस्तावे दन्तधावने ।
 ज्ञाने भोजनकाले च घट्सु मीनं समाचरेत् ॥
 उच्यते पुरीषोर्जने ।

विष्णुपुराणे ।

दूरादावसथाःशूचं पुरीषञ्च विवर्जयेत् ।
 पादावनेजनोच्छिष्टं† न क्षिपेच्च गृहहाङ्गने ॥

बृहद्विष्णुः ।

अन्तर्धाय द्वेषैर्भूमिं शिरः प्रावृत्त्व वाससा ।
 वाचं नियम्य बलेन निष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः ॥

मनुः ।

वायुन्निविप्रमादित्त्वमपः पश्यंस्तथैव माम् ।
 न कदाचिन्नकुर्वीत विस्मृत्स्य विस्मर्जनम् ॥

पश्यंस्तथैव ।

न फालकण्ठे न जले न चित्वां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वस्त्राणि न ग्राहले ॥

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न मच्छन्न पथि स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न भस्मानि न गोमये ॥

न च पर्वतमस्तक इति पाठे पूर्वोक्तपर्वतप्रवृत्तेनैव तत्र-
 स्तकसिद्धावपि पुनर्ग्रहणाद्दोषाधिकं द्योत्यते । तद्वाच्ये तु

* गृहम् ।

† पादपथावनावशिष्टजलम् ।

अथ नारायणं पर्वति शीषामावप्रतिपादनार्थमित्युक्तम् ।
विष्णुपुराणे ।

उत्तमै वै पुरीषस्य मूषस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेत्कतिचिरं तत्र न च क्वचिदुदीरयेत् ॥

मरहाजः ।

अपस्य च विष्णुं काष्ठसोप्युत्पादिना ।

उदस्यवासाः उत्तिष्ठेद्दुःखं विष्टतमिहगः ॥

अथ शौचविधिः ।

वाप्यवस्त्रः ।

अधीतमिन्नसोत्याय अन्निरभ्युत्तैर्जलैः ।

मन्थलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्मृतः ।

उपृतैरिति जलान्तर्निषेधः । मन्थलेपचयकरमिति सर्वेषां
साधारणं शौचम् । यस्मात्पञ्चकस्यानियमस्यदृष्टार्थः ।

इषः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूषो हिमः अतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः शिवाः ॥

वसः ।

आहरेत्कृत्तिकां प्राणः कृत्वाकसिकतात्तया ।

कृत्वापहचमनुपहतदेमोऽपस्यचार्धम् ।

• अटिदेशादुत्पिप्रवचनः ।

† अहवचमुत्पवेद्यः ।

वापीकूपतटगोत्रे नाहरिवाहती वृद्धम् ।
आहरिजलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

शातातपः ।

शुचिदेशात्तु संघाद्या शर्कराश्मादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता वृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥

कश्यपः ।

विप्रे गौरा वृद्धः प्रोक्ताः क्षत्रे रक्तास्तथोदिताः ।
वैश्याश्च हरिताः प्रोक्ताः कृष्याः स्त्रीशूद्रयोस्तथा ॥
विष्णुपुराणे ।

वस्तीकमूषिकोत्खाताभृद्मन्तर्जलास्तथा ।
श्रीषावशिष्टां गेहाच्च वृद्धः श्रौचे विवर्जयेत् ॥

विष्णुः ।

अन्तःप्राणवपन्नाश्च ह्यस्योत्खातां न चाहरेत् ।

मनुः ।

आहृतमन्यश्रीषार्थं बालुकां पांशुरुपिषीम् ।
न मार्गाच्च श्लथानाच्च नादद्यात्कुप्यतः क्वचित् ॥

तथा ।

यस्मिन्देशे च यत्तीर्थं या च यत्र च वृत्तिका ।
सैव तत्र प्रशस्ता स्नातया शीघ्रं विधीयते ॥

सर्वस्नाननियममाह

इतिः* ।

* यत्र इति पाठान्तरम् ।

एका सिद्धे करे तिस्र उभयोर्मूह्यं अतमिति ।
करे सव्ये एतच्च मूचशौचविषयम् ।

एका सिद्धे करे सव्ये तिस्रो हे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूचशौचं समाख्यातं शुद्धे तद्विगुणं भवेत् ॥

इति ज्ञातातपस्करणात् ।

विट्शौचे तु मनूतो विशेषः ।

एका सिद्धे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा ।

उभयोः सप्त दातव्या ददः शौचोपपादिकाः ॥

वमदक्षौ ।

हे सिद्धे अतिके देवे गुदे पञ्च करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या इति ।

ग्रहः ।

अपाने अतिकाः सप्त सिद्धे हे परिकीर्तिते ।

एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्भेद्या* चतुर्दश ॥

तिस्रस्तु अतिका देया कर्तुं वै नखशोधनम् ।

तिस्रस्तु पादयोर्भेद्याः शौचकामस्त सर्वदा ॥

शौचमेतद्दृष्टवानां तथा शुद्धनिवासिनाम् ।

द्विगुणं स्नादनस्नानां यतीनां त्रिगुणं अतम् ॥

अतिका तु सप्तद्विष्टा त्रिपर्षी पूर्यते यथेति ।

अथ अतिकाधिक्यं यत्तन्मूत्रपुरीषनिर्हरणायहायाम् । यदा त्वेव-
मपि नखशोधयो न भवति, तदोक्तसंख्यातिक्रमेवापि कार्यम् ।

* देवेति उच्यते ।

यदाह मनुः ।

यावन्नापैत्यमिध्याक्तो गन्धलेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वा देयं सर्व्वान्द्रव्यशुद्धिष्विति ॥

हस्तश्रीषे तु हारीतो विशेषमाह ।

दम सव्ये षट् च पृष्ठे सप्तोभाभ्यां च तिस्रभिः ।

पादौ प्रचालयेदिति ।

पृष्ठे सव्यपञ्चाङ्गागे ।

सिद्धश्रीषे तु स्रजमात्रमाह

दक्षः ।

सिद्धे तु स्रजमाख्याता त्रिपर्व्वी पूर्व्वेति यया इति ।

विट्श्रीषे तु मनुः ।

अर्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा सृष्टिका ऋता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता ॥

एतच्छीषं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं श्रीषे शुद्धिमभीक्षता ।

प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिशये कृते ॥

वायुसः ।

तीर्थे श्रीषं न कुर्व्वीत कुर्व्वीतोद्भूतवारिणा ।

कनकमण्डुहरचामक्री आदित्यपुराणे ।

दक्षिमात्रं जलं त्वन्ना कुर्व्वीच्छीषमनुदृते ।

प्रचानु श्रीषयेत्तीर्थमन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

दधः ।

यद्दिवा विहितं ग्रीषं तदर्धं च निधि व्यृतम् ।

तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्वार्धमध्वनि ॥

आदिपुराणे ।

श्रीशूद्रवोरर्धमानं ग्रीषं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

यो विस्मूचोऽर्धनायोपविष्टः सन्न करोति तस्याप्यर्धग्रीषमाह

बृहपरामरः ।

उपविश्य तु विस्मूचं कर्तुं यस्तत्र* विन्दति ।

स कुर्यादर्धग्रीषन्तु स्वस्य ग्रीषस्य सर्वदेति ॥

यत्र संख्याया विषमत्वेनाङ्गीकरणासम्भवस्तत्र साध्या अर्ध-
परिमाणा प्राज्ञा ।

पार्तः कुर्याद्यज्ञायति हस्तः कुर्याद्यज्ञोपितम् ।

वाकस्यानुपनीतस्य गन्धसेपयवावहम् ॥

बृहपरामरः ।

चरन्त्ये निर्जने रात्रौ चौरव्यासासुते पति ।

ज्ञत्वा मूषपुरीषस्य द्रव्यहस्तो न दूषति ॥

अर्थादिकं हस्ते धारयित्वा न दूषतीत्यर्थः । अस्मि तु द्रव्यहस्तो
न दूषतीत्यस्यान्यार्थं वर्धयन्ति । एवंविधस्तस्ते अदनीवद्रव्यं

हस्ते गृहीत्वा मूषपुरीषकरधेऽपि तद्रव्यं दूषयिष्येति । तद्रव्यं
हस्ते गृहीत्वैवापमने ज्ञते दूषं भवतीत्यर्थः ।

भोजनकाले गृहस्थादि विधेयमाह

* बलिनि पाठान्तरम् ।

हस्तसतिः ।

मुष्णानस्य तु विप्रस्य कदाचित्पञ्चवेद्रुद्रम् ।

उच्छिष्टमशुचित्वञ्च तस्य शीघ्रं विधीयते ॥

पूर्वं कृत्वा तु शीघ्रन्तु ततः पञ्चादुपस्येत् ।

ततः कालीपवासञ्च पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

विप्रग्रहणमुपस्यञ्चकार्यम् ।

शीघ्रे हस्तनियममाह देवलः ।

धर्मविहन्निधं हस्तमधःशीघ्रे न योजयेत्* ।

तथा च वामहस्तेन नामिच्छन् न शोधयेत् † ।

अथेहं विचारशीघ्रं विस्मययोर्मिसितयोः करणे एका सिद्धे
गुदे तिस्र इत्येतच्छीघ्रं प्रवर्त्तते, आहोस्वित् ‡ प्रत्येककरणम-
पीति§ । प्रत्येककरणं तावन्न युक्तं केवलमूर्धोत्सर्गं आतातप-
वचनविरोधात् । वचनन्तु

एका सिद्धे करे सव्ये तिस्रो हे हस्तयोर्हयोः ।

मूर्धशीघ्रं समाख्यातमिति ॥

अथ केवलमूर्धोत्सर्गविषयत्वमुच्यते । शिङ्गशीघ्रनिमित्ता-
भावेऽपि § नैमित्तिकं तच्छीघ्रमापद्येत तत्रायुक्तमदृष्टार्थप्रस-

* विवर्त्तयेदिति पाठान्तरम् ।

† सिद्धम् ।

‡ केवलमूर्धोत्सर्गकरणं केवलमूर्धोत्सर्गकरणमपीत्यर्थः ।

§ मूर्धोत्सर्गपनिमित्ताभावे ।

¶ शिङ्गशीघ्रम् ।

व्याख्यादस्त्वितिः चेत् । एका लिङ् इत्त्वस्यांशे नैवस-
 मूचोऽर्गविषयस्वेनाधुपपत्तेः । अगतिः क्वीर्त्तं नतिः† ।
 यद्दृष्टकल्पनम् अतो विग्रिष्टोऽर्ग एवेति युक्तम् । तथापि‡
 लिङ्गशेषं पूर्वम्§ । वचनप्रतीतकृतातिक्लमेण कारणाभा-
 वात्सन्निहितत्वात्प्रथमतः॥ एतदकारश्च** साध्यान्धुपलेपस्य
 मन्विबन्धोपरिभागेऽपि संसर्गप्रसङ्गे च । इत्त्वपादादिशेषान्तु
 तन्मेवैव देशकालकर्षेण्वाच्छौचरूपोपकारस्वीकृत्या च ।

अथ विषयमूचव्यतिरिक्तशारीरमस्तशौचम् ।

अनुः ।

अङ्गं नाभिर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

शान्धस्त्वान्धमेध्यानि देहाच्चैव मत्तासुरता इति ॥

शानीन्द्रियच्छिद्राणि ।

मत्तानपि स एवाह ।

वसा षड्मस्रस्रज्जा मूत्रं विट् कर्षविघ्नखाः ।

० चदृष्टमिति शेषः ।

† सर्वं नतिः चदृष्टकल्पनादप्य नतिः अगतिः क्वीर्त्तं नतिः क्वीर्त्तं क्वीर्त्तं क्वीर्त्तं क्वीर्त्तं ।

‡ मूत्रपुरीषीमयीसर्गसंस्कारेऽपि ।

§ पुरीषशौचात् ।

॥ एका विधिं मुदे तिच इत्यादि वचनप्राप्तमतीत्यहमे ।

॥ प्रथमं तत्र तदकारश्च इति पाठान्तरम् ।

०० विज्ञाशौचाकारश्च ।

श्रीभासु दूषिका खेदी हादयेति वृथा मत्ताः ॥
 वसा कायश्लेष्ः । मज्जा शिरोभवमेदः । कर्षमिद् कर्षमसन् ।
 दूषिकाधिमसन् ।

एतैरुपघाति बीधायनः प्राह ।

आदहीत वृद्धोऽपच मत्सु पूर्वेषु शुभये ।

उत्तरेषु च मत्सन्निः केवसाभिर्विशुध्यतीति ॥

मनुसु ।

विष्णुभीक्ष्णशुद्धार्थं मृदाय्यादेयमर्थवत् ।

द्वैष्टिकानां मत्तानाश्च शुद्धिषु हादयस्वपि ॥

विष्णुमनुसृज्य तोयेन* तत्तादृशं तच्छुद्धार्थमर्थवत्प्रयोजनवत् ।

एवञ्च बीधायनमनुवचनयोर्विकल्पः । स च देशकालाद्यपे-
 क्षया ।

तथाच बीधायनः ।

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीघ्रं प्रकल्पयेत् ॥

यमः ।

मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव च ।

शुद्धः पञ्चदशामेधे हस्तादीनां विशिषतः ॥

एतदात्मीयमूत्रादिसर्गश्रीचसुदाहृतम् ।

उत्सर्गकालादन्वय परकीये तु पठ्यते ॥

* तोयेन तत्तादृशमिति पाठश्च ननु उपपत्तेरुद्देशनाद्विषयं परन्तु सार्धं
 शीति ।

परञ्च शीघ्रितस्मरै रेतोविस्मृतं तदा ।

अतुषांमपि वर्चानां हाचिंशमृत्तिनाः श्रुताः ॥

विद्युः ।

नाभेरथस्ताववाहुषु कायिकैर्मलेः सुराभिमंयैवीपहतो
 हतोयैस्सदृशं प्रचात्वाचान्तः हृष्येत् । अन्वयोपहतो
 हतोयैस्सदृशं प्रचात्वा जालैव इन्द्रियोपहतसूपीच
 आत्वा पञ्चगव्येन दग्धनच्छेदोपहतश्चेति शीघ्रप्रकारणम् ।

अथाचमनम् ।

तत्र हृषपरामरः ।

उत्थाय शीघ्रं प्रचात्वा पादौ हस्तौ च सृज्जलेः ।

निवर्तयित्वाकच्छलु द्विज आचमनश्चेत् ॥

प्रचेताः ।

अतुष्येनशीताभिराशामिदिति ।

आतुराशानुष्ठीहकमप्रविह्वलम् ।

तथाचापस्तम्बः ।

उद्वेनातुराचाच्च तद्योषेनोष्पादिनामिति ।

अथाचमनं भवतीति शेषः ।

श्रीगीश्वरः ।

अन्तर्जानु हृषी देगे उपविष्ट उद्गुहः ।

ब्राह्म्य ब्राह्मेच तीर्थेन द्विजो निवृत्तसुपस्थीत् ॥

तथा ।

कामिष्ठादेमिन्धुष्ठमूलाव्ययं करणं च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

इत्यः ।

प्रचाण्य पादौ हस्तौ च चिः पिवेदस्यु बीक्षितम् ।

संहत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततो सुखम् ॥

बीक्षितमित्थितदृष्टविषयम् ।

राभावनीक्षितेनैव शुद्धिदत्ता मनीषिभिरिति

यमस्मरणात् ।

मनुः ।

त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रसृज्यात्ततो सुखम् ।

खानि* चीपसृष्टेदन्निराकानं† शिर एव च ॥

गौतमः ।

त्रिसप्ततुर्वा अप चाचामेदिति ।

चतुर्थद्वयं देवपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । चिर्षद्वयेन‡ तुष्य-

भावः§ इत्यन्ये ।

भरद्वाजः ।

संहत्याङ्गुलिभिस्त्रीयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

* इन्द्रियाणि ।

† चाकस्मान् इदमितिर्षः ।

‡ चिर्षद्वयेन चित्तारमणपानेन ।

§ मन्त्रसुष्टेर्भावे ।

सुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेषामनं चरेत् ॥
 ब्राह्मिणश्च विप्रस्त्रीयेन नित्यकाङ्कसुपसृजेत् ।
 कायचैदमिकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन ॥
 कार्यं प्राजापत्यं । चैदमिकं देवं । यस्मिन् भाचमनप्रयोगे
 ब्रह्मप्रादितीर्थं स्वीकृतं तेनेव स प्रयोगः कार्यो न तीर्था-
 न्तरेण ।

द्वयः ।

संहताङ्गुलिभिः पूर्वमाङ्गमेवसुपसृजेत् ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या प्राचं पश्चादनन्तरम् ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःशोभे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चापेच संसृजेत् ।

वाङ्गवस्त्रः ।

अङ्गुलि प्रकृतिस्त्राभिर्हीनाभिः फेनमुद्गदेः ।
 त्रिः प्राप्तापो द्विदशृण्व खान्यत्रिः ससुपसृजेत् ॥
 अथ विशेषमाह पैठीनसिः ।
 सव्ये पाशौ शेषा अपो निनयेदिति ।

शेषा भाचमनावशिष्टाः ।

हृदयहृदयन्वयोपशर्मनमाह ।

तर्ज्जन्वङ्गुष्ठयोगेन सृशेकासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन सृशेनेचद्वयं ततः ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाया योगेन त्रयपे सृजेत् ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन सृशेत् स्तन्यद्वयं ततः ॥

नाभिश्च हृदयं तद्वत् सृशेत्याषितलेन तु ।

संसृशेच्च तथा शीर्षमिति ॥

शङ्खसु ।

ततोऽङ्गुलिचतुष्केषु सृशेत्सूर्धानमादितः ।

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृशेत्त्रेचद्वयं पृथक् ॥

मध्यमानामिकाभ्यान्तु सृशेन्नासापुटे क्रमात् ।

अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः सृशेत् ।

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदितलं सृशेत् ॥

पैठीनसिः ।

अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि सृशेदिति ।

यत्र स्तन्यशास्त्रानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शास्त्राया-
मङ्गसर्जनमेव नाम्नातम्, अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः,
तच्छास्त्रीयानां त्वैच्छिको विकल्पः । येषान्तु स्तन्यशास्त्रायां
कतिपयाङ्गसर्जनमात्रात्, तेषान्तु स्तन्यशास्त्रोक्तक्रमानुसारी
शास्त्रान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गसर्जे भवतीति व्यवस्था ।

उदकपरिमाणमाह

मात्रवत्कारः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः ।

युध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सङ्गत्सृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तस्तालुगाभिः । हृद्गानां परिमाणमाह उशना ।

माघमज्जनमात्रा हृद्वज्जमा भवन्ति ।

पाचमनप्रसङ्गात्पवित्राचमने कचन विशेषः प्रदर्शते ।
तत्र मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेषु हस्तेन कुर्व्यादाचमनक्रियाम् ।

नीच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥

एतद्विषयकाराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् ।

वामहस्ते कुश्यान् छात्वा समाचामति यो हिजः ।

उपसृष्टं भवेत्तेन ह्यधिरेष मलेन चेति ॥

एतत्त्वैवसवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तहवान्प्रयत्ने नीभिसेन फल-
स्वरथात् ।

उभयत्र स्थितैर्हर्भैः समाचामति यो हिजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यन्नफलं भवेदिति ।

अथ विशेषमाह हारीतः ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रो करी बुधः ।

अन्विर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति ॥

पवित्रस्यचमाह कात्यायनः ।

अनन्तगर्भिचं सायं कौशं विदसमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित् ।

मार्कण्डेयः ।

चतुर्भिर्हर्भैःपिच्छत्पैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एतैकं न्यूनसुहृष्टं सर्वे सर्वे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिर्हर्भैः शान्तिकार्ये पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।

चतुर्भिर्वाभिचारार्थं कुर्वन् कुर्व्यात्पवित्रकमिति ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः ।

उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्यं तत्रैव च ।

हारीतः ।

स्त्रीयूद्धोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवता-
मभिगन्तुकाम आचामेत् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

आत्वा पीत्वा क्षुते क्षुत्ता रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासौ विपरिधाय च ॥

वीधायनः ।

भोजने हवने दाने उचारे च प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षकाले वा तद्विराचमनं स्मृतमिति ॥

मत्स्यपुराणे ।

होमे भोजनकाले च सम्यक्कालेऽपि ।

आचान्तः पुनराचामेदन्वच च सकलकृत् ॥

कह्निराः ।

चाखासादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचम्य विशुच्यति ।

खादीन् स्पृष्ट्वापि वाचामेत्कर्षं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥

नीरसस्तास्त्रादिसर्षं आचमनम् । अन्यत्र स्नानवि-
भात् । उदकाभावे असामर्थ्ये वा दक्षिणकर्षं स्पर्शः ।

अनेनेवाभिप्रायेण वृहस्पतिः ।

पिष्टमन्त्रोच्चरे रौद्रे आत्मासन्धोऽधमिच्छते ।
अधोवायुसमुत्सर्गे धाम्नान्दे क्रोधसन्धवे ॥
माकारभूषिकसर्गे प्रहासेऽवृतभाषणे ।
निमित्तेष्वेव सर्वेषु दक्षिणं त्रयणं स्पृशेत् ॥

तथा ।

आर्द्रं दक्षं गोमयं वा मूत्रं वा संस्पृशेद्विज इति ।

सांख्यानः ।

श्रुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथावृते ।
पतितानासं सन्धाये दक्षिणं त्रयणं स्पृशेत् ॥
आदिस्थानवसवो वद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे ह्येते तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

आचारसागरे ।

अपि जम्बूवधं जग्ध्वा कृत्वा ताञ्जूलचूर्णम् ।
सौमन्धिकानि सर्वाणि नाचामित विषयश्च ॥

अपि जग्ध्वेति अष्टताविधानमसीत्वादिभिर्मन्त्रैरपि जग्ध्वा
तन्निमित्तं नाचामेदित्त्वर्थः ।

वीधायनः ।

पादुषासनशेषेषु नाचामिहारिषा द्विजः ।

शुभामायेऽपि वै क्षिप्रिच्छिन्ना मूली जलं स्पृशेत् ॥

• वृहस्पत्यानापि तन्त्रस्य मूली चिन्ता देव जनेन पापघ्नं कुर्वन्निर्गतेः ।

आपस्तम्बः ।

सन्ध्यार्धे भोजनार्धे वा पित्रर्धे वा तथैव च ।

शुद्धाहतेन नाशानिष्कपेद्याह्रनेषु* च ॥

यमः ।

तावन्नोपसृष्टेहिप्रो यावद्दामेन संसृष्टेत् ।

वामे हि द्वादशादित्वा वरुषस्त्रिदशेक्षरः ॥

उदके षोडशसप्तु खलसप्तु खले शुचिः ।

पादौ स्याद्योभयत्रापि आशान्तीभयतः† शुचिः ॥

जले खले चैकैकं पादं कृत्वाशान्त उभयत्र जलकर्षेण खल-
कर्षेण च शुचो भवतीत्यर्थः ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्‡ सुन्नशिखोऽपि वा ।

विना यन्नोपवीतेन आशान्तीऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तिष्ठन्निति खलविषयं विशुद्धा तिष्ठतोऽपि जलेऽभ्यनुज्ञानात् ।

जान्तीरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाशान्तः शुचितामियात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वीऽपि समाशान्ती न शुचरति ॥

इति अधस्तात्त्रिधाशान्तानुद्वेऽऽप्यविवक्षम् ।

तथाच स्मर्यते ।

जानुमाने जले तिष्ठन्निति ।

* उपयज्ञहीनेषु ।

† सन्ध्याय चार्धः ।

‡ दक्षायमानः ।

§ आहुतपरिमिते इत्यर्थः ।

अपाचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।

तथा ।

सोपानलो न चोष्णीषी पर्यङ्गासनयाननः ।

दुर्देशे प्रपदंशैव नाचामन्* शुचिमाप्नुयात् ॥

नरगोवरयानाश्च हस्वधी† रोहकस्तथा ।

आचान्तः कर्मशुद्धः स्यात्ताम्बूलौषधजम्बिज्जत् ॥

मुक्तासनस्योऽप्याचामेवान्यकाले कदाचन ।

न पादुकस्यो न त्वरितो न चायज्ञोपवीतवान् ॥

साङ्ग्राहकः ।

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रीङ्गपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥

आसनारुङ्गपादसु जानुनीर्वाणं जङ्घयोः ।

छतावसन्निभकोऽङ्गं यच्च प्रीङ्गपादः स उच्यते ॥

सृशन्ति विन्दवः पादो य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा प्रिया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

परिधामाचमनायोदके दीयमाने च विन्दवः पादयोः पतन्ति
तैर्नाशुच इत्यर्थः ।

इत्थोचनपरिधिः ।

* प्रपदन् वचन् न आचामन् न शुचिन् प्राप्नुयादित्यन्वयः ।

† ह्रस्वति दीर्घः ।

‡ पर्यङ्गमन्वयः ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नातस्त्र क्रियाः सर्वा भवन्ति ह्यफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तत्र नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानं मन्त्रवर्जं मध्याह्ने मान्त्रिको विधिः ।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपिढतर्पणम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नानमष्टैवतैर्मान्त्रैर्मार्जनं प्राचसंयमः ।

सूर्यस्य चाप्युपस्नानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

योगियात्रवल्लभः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतस्त्रिसवनं स्नानं सन्नत्तु ब्रह्मचारिणः ॥

वानप्रस्थस्य कालहये स्नानं ब्रह्मचारिणस्य सन्नत्स्नानमगस्त-
विषयम् । अतएव

यात्रवल्लभः ।

दान्तःस्त्रिसवनञ्चाथी निवृत्तस्य प्रतिग्रहादिति ।

स्मृतिसंग्रहे ।

स्नायात्प्रातस्य मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृहीति ।

ग्रहः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुभात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 इष्टं मत्पापनयनादङ्गुलिः । अदृष्टं नित्यत्वेन पापत्रयः ।
 प्रसङ्गीः कालकर्षी च दुःखप्रादुर्विचिन्तितम्* ।
 शान्तं हि पातनाहुःखं नित्यस्नायी न यश्नति† ॥
 कालकर्षी दुःसहदुःखिता ।
 नित्यज्ञानेन पूयन्ते अपि पापकृती नराः ॥
 कात्यायनः ।
 यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादी गेहे च तद्मन्त्रवत् ॥
 अमन्त्रवदिति प्रातःस्नाने न सर्वमन्त्रनिषेधः । अपि तु मन्त्र-
 बहुत्वनिषेधः । यतः
 स एवाह ।
 प्रस्यत्वाद्येककालस्य बहुत्वात्स्नानकर्त्तव्यः ।
 प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः इति ॥
 द्रुपः ।
 अत्यन्तमखिनः स्नायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्ववत्सेव दिवाराधौ प्रातःस्नानं विप्रोधनम् ॥
 वामनपुराणे ।
 निषिञ्च तीरदुग्धपिच्छसानि
 पूर्वोत्तराग्नाधि खट्वं न्यसेत् ॥

* दुःखप्रमिति क्वचिन्नाटः ।

† एतन्न पश्चादि दम्भ्याहारिणामयः ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेत्तः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमासज्येत्यध्याहारः ।

एवं चैतदुक्तं भवति ।

उपवीतं निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदिति ।

त्रिर्जलं पिबेदाशामिदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात्कालज्ञानं यथाविधि ॥

यथाविधि कालज्ञानं तिथिनक्षत्रादिज्ञानं कुर्यादित्यर्थः ।

श्रुतिकाम्बु त्रिधा कृत्वा भग्नैकेन लेपयेत् ।

दक्षिणेनैव हस्तेन प्रष्टावेताननुक्रमात् ॥

अष्टौ वस्त्रमाणाः । ललाटमंसहयं हृदयं पृष्ठमुदरं कुक्षिहयं
चेत्यष्टौ विज्ञेयाः ।

ललाटमंसी हृत्पृष्ठमुदरञ्च सकुक्षिकम् ।

ततो वामक्रमेणैव नाभिवक्ष्युश्चक्षुश्चक्षुम् ॥

दक्षिणादिक्रमेणैव चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ।

श्रुदा तृतीयभागेन करौ च त्रिः स मार्जयेत् ॥

इति तूर्णौ श्रुदा ज्ञानं कृत्वाचम्य जलं विधेत् ।

नाभिमात्रे जले गत्वा कृत्वा केयान्निधा द्विजः ॥

निदक्षकर्मो नासाञ्च त्रिः कृत्वोत्सृज्य ततः ।

द्विराचम्याभिवेकञ्च कुर्यादष्टाक्षरेण तु ॥

आयं शौरिति हस्तेन द्विज श्रावर्त्तयेदपः ।

सुख्युक्तायेति मन्त्रेण विदध्यास्वधमर्षम् ॥

सुख्युक्तायेति नायं नियमः अपि तु भावहृत्तादिसूक्तानामुप-
सर्ष्वर्षम् ।

अपं द्वादशवारांसु महापापापनुत्तये ।

अधमर्षं चक्रियया धृतपापः समाहितः ॥

ततो निमज्ज्य वारांस्त्रींस्ततस्तर्ष्वमारभेत् ।

तर्ष्वमिति ज्ञानाङ्गतर्ष्वम् ।

तथा तैत्तिरीयशाखायाम् ।

धौ भूर्देवांस्तर्ष्वयामि भुवो देवांस्तर्ष्वयामि स्वर्देवांस्तर्ष्व-
यामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्ष्वयामि । एवं भूर्कर्षी-
स्तर्ष्वयामि । एवं भुः पितृस्तर्ष्वयामीत्यादि ।

शङ्कः ।

भामह्यस्तन्वपर्यन्तं जगत्सृष्ट्वित्ति क्रमात् ।

जसाञ्जलिचयं दद्यादेतच्छेषतर्ष्वमिति ॥

एवमेव माध्याह्निकज्ञानमपि विशेषस्वाह्निके प्रदर्शते ।

अथ प्रातःसन्ध्या ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्सर्षा मध्यमां ज्ञानकर्षां च ।

सादिक्षां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ॥

मध्यमां ज्ञानकर्षां चैति माध्याह्निकज्ञाने जाते इत्यर्थः ।

सन्ध्याहीनोऽष्टदिर्नित्यमनर्षः सर्वकर्षुः ।

स यद्यत्कृते कर्म न तस्य फलभागमेत् ॥
सर्वर्तः ।

अथाचम्य कुशैर्युक्त आसने समुपस्थितः ।
करसंपुटकं कृत्वा सन्ध्यां नित्यं समारभेत् ॥
नत्वा तु पुष्करीकाद्यमुपात्ताद्यप्रशान्तये ।
ब्रह्मवर्षसकामार्थं प्रातःसन्ध्यामुपास्यहे ॥
इत्थं कृत्वा तु सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना ।
नद्यां नद्युत्थतोयैस्तु गृहे वामकरे स्थितैः ॥
त्रिभिर्ध्यातृतिमन्त्रैस्तु प्रत्वेकं मिलितैश्च तैः ।
गायत्र्या च ततः कुर्यादभिक्रान्तु तज्जलैः ॥
आर्षच्छन्दोदैवतञ्च विनियोगविधिं स्मरेत् ।
आवाहनञ्च गायत्र्याः प्राणायामं समभ्यसेत् ।
गायत्रीं चरचरां बालां साक्षस्तृणकमण्डलुम् ॥

चरचरां प्रणवाभिकाम् ।

रक्तवस्त्रां चतुर्वर्णां हंसवाहनसंस्थिताम् ।
ब्रह्माणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् ॥
आवाहयाम्यहं देवीं गायत्रीं सूर्यमण्डलात् ।
ओङ्कारस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य ऋष्यते ॥
गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्षणम् ।
त्रिमात्रस्तु प्रयोज्य आरभ्य सर्वकर्षणाम् ॥
व्याहृतीनाञ्च सर्वांसामार्षश्चैव प्रजापतिः ।
गायत्रुराग्निगण्डुवृद्धती त्रिष्टुवेव च ॥

पंक्तिश्च जगती चैव ह्रस्वांस्त्रैतानि सप्त वै ।
 अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपीपतिः ॥
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
 प्राणस्त्रायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥
 भूर्लोकं पादयोर्न्धस्व भुवर्लोकान्तु जानुनीः ।
 स्वर्लोकं गुह्यदेशे तु नाभिदेशे महस्ताडा ॥
 जनलोकान्तु हृदये ऋण्डदेशे तपस्तथा ।
 भ्रुवोर्ललाटसन्धौ तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ॥
 सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ।
 विश्वामित्रं ऋषिञ्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।
 उपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

व्यासः ।

श्रीं भूर्विन्धस्व हृदये भुवः शिरसि विन्धसेत् ।
 स्वरितीदं शिखायान्तु गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥
 विन्धसेत्लावणेनैव द्वितीयं नेत्रयोर्न्धसेत् ।
 तृतीयेनास्त्रविन्ध्यास एव न्यासोऽथ गायनः ॥
 वा सन्ध्या सा च गायत्री त्रिधा भूत्वा व्यवस्त्रिता ।
 यूष्मां भवेत्तु गायत्री सावित्री मध्यमा ऋता ॥
 वा भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा च देवी सरस्वती ।
 आगच्छ वरदे देवि त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ।
 गायत्रीञ्छन्दसां मातर्ब्रह्मबोने नमोऽस्तु ते ॥

शास्त्रावनः ।

भूर्भुवः सुवरित्वापः* अभिमन्त्रा परिचिपेत् ।
रक्षार्यमिति शेषः ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र योगीश्वरः ।

सव्याहृतिकां सप्रथवां गायत्रीं शिरसां सह ।

त्रिः पठेदायतंप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

गायत्रीयद्निहस्तिमाह व्यासः ।

गायन्तं प्रायते यस्मान्नायत्री त्वं ततः स्मृतेति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगवित् ।

प्राणापाननिरोधसु प्राणायाम उदाहृतः ॥

सहस्रमधोत्तरीयास्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदुत्कर्षः † नृणुष्व मे ॥

सहस्रं द्वादशमात्रसु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिस्तु मान्नाभिहृत्तरः स उदाहृतः ॥

विष्णुपुराणे ।

प्राणाख्यमनिलं वषट्मभ्यासात्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव वा ॥

* बह्वृषके चाप इति पाठदर्शनाच्छ्वेदोऽगुरोषाच चाप इति रचितं परम्परा
आकरचानुसारेण चाप इति समीचीनः पाठः ।

† चापो ज्योतीरवीऽवनमिति मनीष ।

‡ उत्कर्षः इति उत्कर्षराजसम्बोधनम् ।

पूरकः पूरुषं वावीः कुशकः स्वापनं क्वचित् ।
 वह्निर्निःसारणं तस्य रचकः परिकीर्तितः ॥
 सवीजो ध्यानजपसहितः सगुणोपासितः । अवीजो निर्गुणो-
 पासनं तच्च परमहंसविषयम् ।

यथाह पराशरः ।

साकाम्या भगवन्मूर्तिः ख्युक्तं रूपं द्विजोत्तम ।
 अनासन्नमनस्तस्य योगिनोऽभ्यासतः स्मृतम् ॥
 इदया कर्षयेद्वायुं वाङ्मात् षोडशमात्रया ।
 धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
 सुषुप्ता मध्यमं सम्यग्वाचिंशन्नात्रया शनैः ।
 नाद्या पिङ्गलया चैनं रचयेद्योगविप्रहृत् ॥

व्यासः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं याञ्चं नासाया दक्षिणं पुनः ।
 कनिष्ठानामिकाभ्यान्तु वामं प्राचक्ष्य संपद्ये ॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु याञ्चः सर्गेरजर्जभिः ॥

मनुः ।

प्राचक्ष्यामा ब्राह्मणस्य षडोऽपि विधिवत्कृताः ।
 व्याहृतिप्रचवेर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 प्राचक्ष्यामत्रयं कार्यं सन्ध्यासु च तिष्ठन्वपि ।
 प्राचक्ष्यायमनं कृत्वा प्राचामिष्यततोऽपि सन् ।
 अन्तरं सिद्यति यस्मात्तस्माद्वाचमनं कृतम् ॥

अथ मार्जनम् ।

योगियात्रवक्त्राः ।

आपो हिष्ठेति तिस्रभिः ऋग्भिस्तु प्रथतः ऋचिः ।

नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥

प्रतिपादमादी प्रणव उच्चार्यमाणि ऋक्चयेऽपि नव प्रणवाः
भवन्तीति नवप्रणवयुक्तत्वं भवति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नद्यां वायु ऋदे वायु भाजने सृष्टयेऽथवा ।

श्रीशुक्लरे च सौवर्णे राजते दारवे जलम् ।

कृत्वाथ वामहस्ते वा सन्ध्यापास्तिं समाचरेत्* ॥

एवञ्च वामहस्तोदकसन्धानिषधवचनानि पाचान्तरसङ्गादे
सावकाशानि ।

त्रैपायनः ।

दत्त्वा चाभिसुखं तीर्थं मूर्द्धिं ब्रह्मसुखेन तु ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन दर्भैर्मार्जनमाचरेत् ॥

यस्य चयायेति जलं सकुशं प्रक्षिपेत्स्वधः ।

नारायणः ।

ऋनन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।

आपो हिष्ठेत्सृष्टं कार्यं मार्जनञ्च कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवयुक्तञ्च क्षिपेन्मूर्द्धिं पदे पदे ।

* शनारसैरिति पाठान्तरम् ।

ऋचस्वामोऽवधा कुर्याद्दधीषां मतमीदृशम् ॥

आपोऽद्विष्टेति सूक्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।

आपो वै देवता ऋन्दो गायत्री मार्जनं स्मृतम् ॥

मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः ।

मार्जनार्चनबलिकर्षभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यादिति ।

एवं मार्जनं कृत्वा सूर्य्येत्थपः पिवेत् ।

आह शौनकः ।

सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्थपः पिवेत् ।

आपः पुनस्तु मध्याह्ने एतैश्चाचमनं चरेत् ॥

तत्र सूर्य्यश्च मा मन्थुश्च इत्यस्य मन्त्रस्य प्रकृतिऋन्दः अग्निर्ऋषिः

मन्थुमन्थुपतिरात्रयो देवताः प्रातःसन्ध्याचमने विनियोगः ।

केचन नारायणार्चार्थं त्रैष्टुभं ऋन्दश्च मन्यन्ते । अग्निश्च सूर्य्य-

चेति यजुर्वेदिकौ मन्त्रौ ।

बौधायनोऽपि ।

अघातः सन्ध्यापासनविधिं व्याख्यास्यामः । तीर्थं गत्वा

प्रयतोऽभिविक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्य

अग्निश्च मामन्थुचेति सायमपः पीत्वा सूर्य्यश्च मा मन्थु-

चेति प्रातरपः पीत्वा सपवित्रे च पाणिना सुरभि-

मद्बलिङ्गाभिर्वाहसीभिर्हिरण्यवर्चाभिः पावमानीभि-

र्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवतीति ।

सुरभिमती दधिक्लावृभिति । अस्या वामदेव्य ऋषिरनुष्टुप्

ऋन्दः दधिक्लावा देवता मार्जने विनियोगः ।—अवशिङ्गाभि-

रापोहिष्ठीवाभिः । हिरण्यवर्षाभिः, हिरण्यवर्षाः शुचयः ।
यासां राजा यासां देवा शिवेन माचक्षुषा इति चतस्रभिः ।
आसां त्रिष्टुप् छन्दः । अग्निर्ऋषिः आपो देवता मार्कण्डे
विनियोगः । केषुनाच ऋषिं कश्यपं मन्थन्ते । पावमानीभिः
स्त्रादिष्टयेत्यादिभिः पावमानीनां बहुत्वाद्द्विष्टन्दोदेवतानाञ्च
भित्तत्वादिस्तरभयाज्ञोक्ता । तत्स्वरूपं छन्दोगानाम् सन्ध्याच-
मने गीतमोक्षी मन्त्री द्रष्टव्यी । अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति
प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति । एतौ
प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तदेवतौ च ।

सन्ध्याचमनानन्तरं नारायणः ।

सृष्ट्वा चाभिप्लुतं तीर्थं मूर्द्धि ब्रह्मसुखेन तु ।

आपोहिष्ठेति सूक्तेन दग्धैर्मार्कण्डेनमाचरेत् ॥

सृष्ट्वा आचम्य ब्रह्मसुखं मनुनोक्तम् ।

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्त्री महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो सुखमिति ॥

सूक्तऋक्संख्यादिकमाह ऋगुः ।

आपो हिष्ठानवसृष्टु सिन्धुदीप ऋषिः स्मृतः ।

अष्टैवत्यासु सप्तर्षेणा गायत्रोदे त्वनुष्टुभाविति ॥

मार्कण्डेनानन्तरं ब्रह्मा ।

अक्षयपूर्वं तत्रा हस्तं नासिकापे समर्पयेत् ।

ऋतचेति पठित्वा तु तज्जलम् चिन्ती क्षिपेत् ॥

यमः ।

ग्रहीत्वा पाणिना वारि क्षयाशीत्तादृशं जपेत् ।

विश्वयात्रासिकाये तु निरुध्वा प्राणमावृतम् ॥

य एवं द्रुपदां नित्यं चिरञ्चः प्रयतो जपेत् ।

न च तिष्ठन्ति पापानि तस्य देहे द्विजन्मनः ॥ इति ।

अतश्च सत्यचेति सूक्तं चृचमचमर्षचदृष्टम् । द्रुपदादिव

मुमुक्षान इति द्रुपदाः । अस्याः कौकिलीराजपुत्र ऋषिः

भापो देवता अनुष्टप् छन्दः । ततः सूर्यार्घ्यं निवेदयेत् ।

व्यासः ।

कराभ्यां तीयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्वाभिमुखस्त्रिंशदङ्गुलं सन्ध्योः क्षिपेत् ।

मध्याह्ने तु सकृदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमाह नारायणः ।

कराभ्यामक्षलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्थमिति मन्त्रेण तत्तीयन्तु क्षिपेत्ततः ॥

इति शास्त्रानुसारेण व्यवस्था ।

उदकक्षेपणे कारणमाह काश्यपः ।

त्रिंशत्कौट्यो महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।

अन्धातिदाक्ष्या घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

उपासते सदा सन्ध्यां प्रक्षिपन्त्युदकाक्षलिम् ॥

दृष्टन्ते तेन ते दैत्या बन्धीभूतेन वारिणा ।

एतस्मात्कारणादिप्राः सन्ध्या नित्यमुपासते ॥

ततः प्रदक्षिणमाहृतं जलं स्पृशेत् ।

तथाच भविष्यपुराणम् ।

सायं मन्त्रवदाचम्य प्रीक्ष्य सूर्यस्य चाक्षलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विशुध्यति ॥

सायंमिक्षुपलक्षणं सूर्यार्घ्यदानरूपनिमित्तस्य सर्वत्र विश्व-
मानत्वात् ।

श्रुतिरपि ।

। यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानवधुन्वन्तीति* ।

अथ सूर्योपस्थानम् ।

तत्र काश्रपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकं† कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।

मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥

देवज्ञः ।

मित्रस्य चर्मणी तिस्रो वसवस्वेति चोदये ।

इमं मेति‡ चतुष्केण सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासः ।

सन्ध्याचयेऽप्येकमेव उपस्थानं प्रचक्षते ।

* पाप्मानवधुन्वन्तीत्येवं भवितुमर्हति परन्तु बहुषु पुत्रकेषु दर्शनार्थेदिकलाच
पाप्मानवधुन्वन्तीति रचितम् ।

† अक्षरिकरूपम् ।

‡ इमं मे वक्ष्ये इत्यादिमन्त्रः ।

उदयं* उदुत्तं† विचं‡ तच्चतुःक्षितिहेहिवाकरम् ॥
 एतच्चोपस्नानं प्रातर्जपानन्तरमेव कार्यम् ।
 तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।
 श्रीह्यारव्याहृतिसुता गायत्रीं वेद्मातरम् ।
 कृत्वा जलाशक्तिं दद्याद्भास्करं प्रति जम्बनाम् ॥
 वेद्मातरमुच्चार्यैत्यध्याहारः । जम्बना द्विजम्बना ।
 ध्यात्वार्कमण्डलगतं सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।
 अधोपतिष्ठेदादित्यमुद्यन्तं॥ तं समाहितः ॥ इति ।

अथ जपः ।

तत्र व्यासः ।

तेजोसीति च मन्त्रेण गायत्रीमावहेद्विजः ।

उपस्नाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेच्च ताम् ॥

योगिशास्त्रवक्त्र्यः ।

श्रीह्यारपूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्त्येव च ।

गायत्रीं प्रथमवसाने जपोऽप्येव उदाहृतः ॥

* उदयं तमसः परिव्योतिरित्यादिमन्त्रः ।

† उदुत्तं आसवेदसमित्यादिमन्त्रः ।

‡ विचं हेवापामित्यादिमन्त्रः ।

४. तच्चतुर्वेदुत्तमित्यादिमन्त्रः ।

५ इति चार्थम् ।

॥ उदयमिति द्विविधाः ।

गायत्रां विद्यामिह ऋषिः सविता देवता गायत्रीऋग्ः जपे
विनियोगः ।

ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वीठी न विचारयेत् ।

न कम्पयेच्चिरोधीर्वा दन्तानैव प्रकाशयेत् ॥

मध्यमादिद्वयं पर्वं जपकाशे तु वर्जयेत् ।

एवं मेवं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्करं द्विजः ।

क्षुर्यात्प्रदक्षिणश्चैव उपविश्यासने ततः ॥

देवागातुविदो मन्त्राक्षुर्याञ्जपविसर्जन्म ।

प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्रा जपितेन च ।

यथासङ्गेन जप्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥

उत्तरे शिखरे जाता भूस्यां पर्वतवासिनी ।

ब्राह्मणैः समनुज्जाता गच्छ देवि यथासुखमिति ॥

अङ्गतसन्ध्यास्य सूर्योदये सति प्रायश्चित्तं स्मर्यते ।

आदित्योऽभ्युदियाद्यस्य सन्ध्यापास्तिमकुर्वतः ।

ज्ञात्वा प्राचांस्त्रिरायम्य गायत्रप्रष्टयतं जपेत् ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वेत्यर्थः ।

अथ मध्याङ्गसन्ध्यायां सौकर्याय विशेषः कथ्यते ।

सङ्ख्यावाहनाचमनोपस्थानजपनिवेदनेषु ।

तद्यथा । यद्योक्तफलप्राप्तये माध्याङ्गिकीं सन्ध्यापास्तिमहं

करिष्ये । इति सङ्ख्यम् ।

सावित्रीं धुवतीं शुक्लां शुक्लवस्त्रां त्रिशीघ्रनाम् ।
 त्रिगुणहस्तां हृषभाधिरुद्रां चद्राणीं चद्रदेवताम् ॥
 अनुर्वेदकतीक्ष्णां जटामुकुटमण्डिताम् ।
 कैलासविहितावासामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
 वरदां प्रचरं साचारिणीमावाहयाम्बहम् ।

प्रचरं प्रचवाहिकाम् । इत्यावाहनम् ।

आपः पुनस्त्रित्वाचमनमन्त्रः ।

अथ नारायण ऋषिरापो देवता अनुष्टुप् छन्दस्वाचमने विनि-
 योगः । एकाक्षरं प्रक्षिपेत् । अर्हवाहुः सूर्यसुदीचमाचः
 उपतिष्ठेत् । उपस्नानमन्त्रविषयः स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितः ।

गायत्र्या च यथाशक्त्वा उपस्थाय दिवाकरम् ।

विभाङ्गित्वनुवाक्येन सूक्तेन पुष्यस्य च ॥

शिवसङ्ख्येन तथा मण्डलनाम्न्येन च ।

यदिचैर्विधिष्वान्यैर्गुण्योपनिषदैस्तथा ।

अपयन्तो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदप्रचीतकैः ॥

इति अक्षराणांभिप्रायमुपस्नानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु आरये-
 दिति वशिष्ठस्मरणात् ।

मध्याह्नसन्ध्याङ्गुल्येन गायत्र्या जपितेन च ।

अथासंख्येन जप्येन रुद्रेऽपि प्रीयतामिति ॥

अथ क्रमप्राप्तसायंसन्ध्याविशेषः ।

सहस्रावाहनाचमनोपस्नानजपनिवेदनैः ।

उपात्तदुरितचकारं ब्रह्मप्राप्तौ सायंसन्ध्यापासनमहं करिष्ये ।
 इहां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् ।
 गङ्गचक्रगदापद्महस्तां गच्छद्गवाहनाम् ॥
 बद्ध्यान्नमवासान्तामायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।
 सामवेदस्ततोत्सङ्गां वनमासाविभूषिताम् ।
 वैष्णवीं चण्डरीं शान्तां देवीमावाहयाम्यहम् ॥
 अग्निश्च मेति नारायण ऋषिः अग्निर्देवता अगुष्टुप् कन्दः
 आचमने विनियोगः । इमं मे वरुण श्रूषीति चतसृभिः
 उपस्नानम् । अवशिष्टोपस्थानं प्रातर्ह्वत् ।
 सायंसन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यजपितेन च ।
 यथासंख्येन जप्येन विष्णुर्मे प्रीयतामिति ॥
 नोदकस्त्रो जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं वेदमातरम् ।
 अग्नित्रयसुखी* यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत् ॥
 उत्थायेति न सायंसन्ध्याविषयम् ।
 जपन्नासीत् सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
 इति याज्ञवल्करस्मरणात् । मध्याह्ने तु योगियाज्ञवल्करीक्षी
 विशेषः ।
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽकं जपं कुर्यात्समाहितः ।
 अन्यथा प्राप्नुव्यः कुर्यादिति ।

* गायत्र्यजपेत्सुखीति पाठान्तरम् ।

अथ अपसंख्याविधिः ।

तत्र मनुः॥

ब्रह्मचारी षड्विंशच्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो व्रतित्तैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

योगियाश्च वल्काः ।

पूर्वां सख्यां जपंस्त्रिंशद्विंशतिभिर्मर्कटैर्दृशनात् ।

पश्चिमाक्षु समासीनः सम्यष्टच्चविभावेनात् ॥

यद्यराचसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।

हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्भुतं सुकारयेत् ॥

न चन्द्रमन्त्रं च हस्तस्य पार्श्वमवलोकायन् ।

उपाश्रितो न कुष्मादीन्न नम्यः प्रयतो नरः ॥

नावाश्रितोऽन जल्पन् न प्रावृत्तगिराणां श्लाघा ।

न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न चासमाहितमना न च संश्रावयन्नपेत् ॥

दृष्टव्यतिः ।

मनःसंहरणं शीघ्रं मीनं मन्मार्घचिन्तनम् ।

अव्ययत्वमनिर्व्येदोऽपसम्पत्तिहेतवः ॥

न श्लिषवासाः श्लेषगो जपादीनाचरेद्बुधः ।

अपकाले न भाषेत ज्ञानहोमादिकेषु च ॥

* अवाश्रितः अलम्बयस्वितः, उपश्रिता इति शेषः ।

† आश्रादितगिराः ।

‡ विवेकयुक्तः ।

तूष्णीमासीत् च अर्पणांशपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान्नद्युपसृश्याभाथ स्नात्वा विशुध्यति ॥
 विधियन्नाःःःःःःःः विमिश्रो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्वाच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 बिना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छब्दः† ।
 उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥

वशिष्टः ।

मानसः शान्तिको जप्य उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
 शब्दश्चाभिचाराय त्रिविधो जप उच्यते ॥
 गृहे तु प्राञ्जती सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा भवेत् ।
 नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ॥
 प्राञ्जती यथावस्थिता नाधिकफलेति यावत् ।

शातातपः ।

अवृतं मद्यगन्धश्च दिवामैद्युनमेव च ।

पुनाति हृषलस्यान्नं सन्ध्या वह्निरुपासिता ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अङ्गुष्ठेन जपन्मोक्षं तर्ज्ज्यामभिचारिकम् ।

मध्यमा धनसम्पत्तिः शान्तिः पुष्टिरनामिका ॥

स्नान्दपुराणे ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं स्फाटिकं रत्नजं तथा ।

* पशुहिंसाद्यात्मनः पशुधागादिः ।

† चीठः ।

परिदृष्टं पुनर्जीवन्तं शङ्कं पद्मं तत्रा मन्दिन् ।
कुम्भपत्न्यश्च रुद्राश्चमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अक्षुष्या समरन्त्रा च परिपूर्णा दृढ़ा नवा ।
निखिला प्रथिताव्यङ्गा प्रन्योऽन्यं वृष्टिवर्जिता ॥
समन्दा चक्षुसा या तु वुटिता प्रथिता तु या ।
भिन्नसूत्रेषु प्रथिता पावण्डस्य पुरातनी ॥

पावण्डस्य पावण्डसम्बन्धिनीत्यर्थः ।

माला दुःखप्रदायिन्यो प्रथिता निम्नतन्तुभिः ।
अष्टोत्तरशती कार्या चतुःपञ्चाशिकाद्यवा ।
सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमादिता ॥

उमासंवादे ।

उच्छिष्टो वा विकर्षणः संक्षिप्तः सर्वपातकैः ।
नासौ लिप्यति पापेन रुद्राश्चस्य तु धारणात् ॥
सक्षन्तु स्वर्गने पुष्यं कीटिर्भवति चाक्षनात् ।
दशकीटिसहस्राणि धारणात्प्रभ्यते फलम् ॥
सक्षकीटिसहस्रस्य सक्षकीटिमतस्य च ।
अपे तु सभ्यते पुष्यं नात्र कार्या विचारंशा ॥

योगियाज्ञवल्करः ।

अभावे त्वक्षमालायाः कुम्भपत्न्या च पाणिना ।

* निम्नफलम् ।

† जीयापुत्रीतिश्यातम् ।

जप एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाण्डुरेखाभिः परिगणनाप्रकारमाह

स एव ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमेण तु ।

तर्ज्यादिगतान्ते च अक्षमात्रा करि स्थिता ॥

अस्यार्थः ।

अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्तं
तर्ज्यादिरेखा अन्ते कर्त्तव्या इयं करस्थिता अक्षमात्रा
भवतीति ।

मध्यमादिहयं पर्व्वं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

एतन्मैवं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तर्ज्या न सृष्टेःसूत्रं न कम्पेन विधूनयेत् ।

अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥

नार्द्रवासाः जपं कुर्याद्दीप्तं दानं प्रतिग्रहम् ।

सर्व्वं तद्वाचसं श्रेयं वह्निर्जातु च यत्कृतम् ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्कितम् ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्कृतं भवेत् ॥

यमः ।

जातके मृतके वापि सम्ब्याकर्त्तं न सन्धजेत् ।

* सप्तमित इत्यर्थः ।

मनसोच्चारयेन्मान् प्राप्तायामं विनर्त्तयेत् ॥
योगीश्वरः ।

सन्ध्यां ज्ञानं स्वजन्मिणः समाहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
तस्मान्नन्ध्याश्च ज्ञानश्च सूतकेऽपि न सम्ब्रजेत् ॥
शिवविष्णुर्चनं दीक्षा यस्य चान्निपरिग्रहः ।
श्रीतकन्धाणि कुर्वीत ज्ञातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
सहस्रकत्वस्तु वह्निर्जपन्नेतन्निकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासास्त्रयेवाह्निर्विसुचते ॥
योऽधीते चान्द्वहं चैतां श्रीणि वर्षाणि मानवः ।
स ब्रह्मपदमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥
एतद्वचरमेताश्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।
सन्ध्ययोस्त्रयोर्विप्रो वेदपुण्येन मुच्यते ॥
सप्तावर्त्तार्युनात्वेषा द्वाभ्यः प्राप्नुयाद्दिवम् ।
विंशतिवत्सा तु सा देवी नयते ईश्वरालयम् ॥
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तारयेज्जन्मसागरात् ।
सर्वेषाञ्चैव पापानां सहस्रे समुपस्थिते ॥
द्वासाहस्रिकोऽभ्यासो नायत्राः शोधनं परम् ॥

* स ब्रह्म परमर्षेति इति पाठान्तरम् ।

† अत्र पूर्वज्ञोक्तार्थेनायः तथाच पापानां सहस्रे बहुपक्षिणे ज्ञानाविषयादि ज्ञाने
इति नायत्राः द्वासाहस्रिकः अन्वयः अपरुप, परं शोधनं तत्तत्पापनाशकः ।

वायुमघो दिनं तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वा तु सूर्येदम् ॥
जघ्ना सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधाहते ।
न गायत्र्या सनी मन्त्रो न जपो वैदिकात्परः ॥
वासुदेवात्परो देवो नेति व्यासः समब्रवीत् ।

अथोपाकर्णम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अध्यायानामुपाकर्णं आवण्यां अवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥
अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः । तेषां संस्कारकं कर्णोपाख्यं तत् ।
आवण्यां आवणस्य पीर्यमास्यां कार्यं चन्द्रमसायुक्तं अवच-
नचचं यस्यां सा आवणी । अवणेन वा अवणेन युक्तेऽहनि वा
हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा उपाकर्णं कार्यम् । अन्येन तु हस्तेन
युक्तेऽहनि वा पञ्चम्यां वेति व्याचक्षते । अथवा अवणशब्दात्
सप्तम्यर्थे एनप्रत्ययः । एवं हस्तादपि अवणे नचचे हस्ते नचचे
इत्यर्थः । औषधिभावः औषधीनां त्रीहिप्रभृतीनां प्रादुर्भाव-
अङ्कुरोदय इति यावत् एतच्च विशेषणं आवणस्येति च सर्वैः
सम्बध्यते । यदां त्वौषधिप्रादुर्भावाभावो ग्रहसंक्रान्त्यादिदोषोः

* कल्पानरं दर्शयति वायुमघ इत्यादि तथाच ब्रह्मवधाहते मन्त्रः पातकादिना
तु चार्थे सूर्येदम् सूर्यं वीचमाचः वायुमघः सन्दिनं रात्रिच नीत्वा सहस्रं गायत्र्यं जघ्ना च
सर्वैः पापैः शुचिः तिष्ठेन्मुक्तो भवेदित्यर्थः ।

† मन्त्रशास्त्रादिदोषः ।

वा स्नातदा भार्गवपदपूर्वमाद्यादिषु कार्यम् ।

तथाच मनुः ।

आवस्नां प्रौढपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तशब्दांस्तधीयीत मासादिप्रोऽर्धपञ्चमात् ॥

अर्धः पञ्चमे मासो येषां ते तादृशः । उपाकर्त्तव्यमर्थ-
सहितांश्चतुरो मासान् । युक्तकल्पपद्ये तु स्वाध्यायदिने
स्वाध्यायमधीयीतित्यर्थः । एतच्च ग्रहवाध्ययनं गृहस्वस्वापि
भवति ।

यथाह शौनकः ।

समाहृत्तो ब्रह्मचारिकस्येन यथाध्यायमितरे जायोपे-
यीत्सिक इति । इतरे ब्रह्मचारिणः* जायोपेयी† गृहकः
अपिशब्दाद्भारुपदश्रवणहस्तपञ्चमीनामुपसंग्रहः ।

तथा बह्वृचगृहपरिशिष्टकारिका ।

अत्रश्रीवधयस्तस्मिन्वासेन तु भवन्ति चेत् ।

तदा भारुपदे मासि श्रवणेन तदित्यते ॥

शौनकः ।

प्रौढपदीं हस्तेनोपाकरणम् ।

प्रौढपदीं प्राप्य इत्यर्थः ।

शौनकः ।

तद्वार्षिकमित्येतदाश्रयत इति ।

* वैश्वदेवः ।

† जायाया उपेयो उपनवः ।

वर्षाकाले भवं वार्षिकम् ।

बीधायनः ।

आवस्थां पौर्णमास्यामावास्यां वेपाकृत्य ऋन्दास्व-
धीयीतेति ।

निगमः ।

आवस्थां आवषीकर्त्तुं यथाविधि समाचरेत् ।

उपाकर्त्तुं तु कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे ॥

हस्तेन शुक्लपत्रम्यां आवस्थां अवशेन चेति ।

अत्र स्वस्वगृहानुसारेण व्यवस्थेति साधारणनिर्णयः । तत्रापि
ऋष्यास्त्रिणां* अवशे अपि । यजुःशास्त्रिणां पौर्णमास्याम् ।
तत्रापि तैत्तिरीयाणामौदयिके† पर्वणि इतरेषाम्नु पूर्व्वदिने
पर्व्वणि सामगानान्नु हस्ते । अथञ्च निर्णयः अवशादि-
प्राधान्यनिर्देशाद्भवति । असति ग्रहसंक्रान्त्यादिरूपप्रतिबन्धे
आवशे मास्येव । तत्र प्रतिबन्धे प्रौष्ठपद्यामुभयत्रापि प्रति-
बन्धसद्भावे यदि स्वशाखायां शृङ्गादिकतया‡ न निषेध-
स्तदा सर्व्वशाखाधिकरणन्यायेन कर्मण एकत्वात् बीधाय-
नाकालेन पारक्य§मविरोधवदिति वचनाच्चावास्यां पौर्ण-
मास्यां यजुःशास्त्रिणां भवति । बह्वृचानां सामगानां चापाङ्-

* ऋष्येदिनाम् ।

† उदयप्रामत्तिविषये ।

‡ प्रातिषिक्ततया ।

§ परवाचीकृतम् ।

मासत्रयवत्सप्तमद्यतीर्णं भवति । कस्मिंश्चिदपि ऋष्याणां-
विशेषे* सामग्राह्याविशेषे वा षाषाढमासे विध्यदर्श-
नात् शिष्टपरम्परायामन्यतत्वाच्च कालहृत्वावधुपाकर्मांशेषां
भवति ।

यदाह कात्यायनः ।

उत्सर्षः कालहृत्वी स्वादुपाकर्मादिकर्माणि ।

अभिवेकादिहृत्वीनां न तूत्सर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यश्रवणम् ।

दशहरासु नोत्सर्षश्चतुर्थ्यपि युगादिषु ।

उपाकर्माणि चेति तच्छब्देनविषयम् । यतः कालहृत्वावपि
तेषां सिंहाकर्ण एवोपाकर्माणि ।

तथाच गार्ग्यः ।

सिंहे रवी च पुष्यर्षे पूर्वार्धे विचरेदृष्टिः ।

छन्दोगा मिसिताः कुर्युर्दक्षिणं स्वस्वच्छन्दसाम् ॥

शुक्लपदे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति ।

सिंहे रवातुपाकर्माणि पुष्यर्षे उत्सर्जनमित्यन्वयः ।

अथेति कर्त्तव्यतामाह कार्णाजिनिः ।

उपाकर्माणि शीतार्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्द्रर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ।

* अथेदिविने ? ।

† उत्सर्षणमिति पाठान्तरम् ।

उच्यते ।

भवेदुपाकृतिः पीर्षमास्यां पूर्वाह्न एव तु ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र पितृनुद्दिश्य देवताः ॥

बोधायनः ।

गौतमादीन्वृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयाग्युनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति पूजयेद्वचमुच्चरेत् ॥

गौतमादीनिति खखशास्त्रीकृषिप्रदर्शनार्थं पूजयेद्वचमिति
ऋचसृग्वेदं पूजयेत् । तथा उच्चरेत् पठेत् । एतच्च वेदान्तराशा-
मपि प्रदर्शनार्थम् ।

भविष्योत्तरपुराणे ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पीर्षमास्यां दिनोदये ।

ज्ञानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितृञ्चैव तर्पयेत्परमाभसा ।

उपाकृष्यं द्विवैवीकृत्सृषीणाञ्चैव तर्पणम् ॥

कुर्वीत ब्राह्मणः श्रावं वेदानुद्दिश्य शक्तितः ।

अप्राप्ते श्रावणस्यान्त इति शुकप्रतिपदादिमासाभिप्रायेण* ।

संप्राप्ते श्रावणस्यान्त इत्यपि पाठः तदा कृष्णप्रतिपदादि-
मासाभिप्रायः† । दिनोदय इति औदयिकपूर्वाभिप्रायम् ।

एतच्च तैत्तिरीयाणामिव ।

तथाच बह्वृचपरिशिष्टकारिका ।

* तथाच श्रावणस्यान्ते अप्राप्ते चर्षत् पीर्षमासकृत्साक्षी न भवतीत्यर्थः ।

† श्रावणस्यान्ते उन्प्राप्ते चर्षत्पीर्षमासकृत्साक्षी भवति ।

पर्वण्यौद्यिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

वहृषः श्रावणे कुर्युर्बृहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।

तैत्तिरीयव्यतिरिक्तैर्यजुःशास्त्रीयैः पूर्वविद्यैव पौर्णमासी प्राप्ता ।

श्रावणी दीर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमतिस्मरणात् ।

नस्वेतदनुपपन्नम् । औद्यिके पर्वणि तैत्तिरीयका एव कुर्यु-

रिति वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि औद्यिकत्वविशेष-

विशिष्टे पर्वणि यदुपाकर्त्तं तदनुवादेन हि तैत्तिरीयकाः

कर्त्तारो विधीयन्ते तथाच वाक्यभेदप्रसङ्गः । किञ्च औद्यि-

कत्वस्याप्राप्तत्वादनुवादोऽपि न घटते । नापि तैत्तिरीयक-

रूपकर्त्तृविधिः न हि कर्मणि कर्त्तृविधानमपि तु कर्त्तुर्हि

कर्म विधीयते । किञ्च वहृषस्य एवोपाकर्त्तृवस्तत्कालस्य

पौर्णमास्याश्च विधानादन कारिकायामङ्गस्य पौर्णमासी-

काकस्य औद्यिकत्वसम्बन्धो विधेयः । तथाङ्गरूपकर्त्तृणां

तैत्तिरीयकाचामीद्यिकत्वेनापरः सम्बन्धो विधेयः सम्बन्ध-

वत्प्राप्तत्वात् । तथाच दुष्परिहरणीयो वाक्यभेदः प्राप्ते

कर्मण्यनेकगुणविधानात् । नचार्थैकहायनीन्वायेन घाञ्जि-

कान्वयः* । कर्मणः प्राप्तत्वाद्गुणरूपत्वाभावाच्च । तत्र

द्वावस्थं गुणो द्रव्यरूपगोद्वारा सोमक्रयणाय उपयुज्यते । अत्र तु

* अत्रच वा एकहायन्या यथा सोमं क्रीणाति पदे कुङ्कति । इति मुत्तरिणि अत्र पार्श्वकलापदे इत्यस्य यथा नीपद इति लक्ष्यते इति भावः ।

तैत्तिरीयकरूपकर्त्तरि षीदयिकत्वं चेत्युभयं परस्परनि-
पेक्षाकम् । न च निरपेक्षयोग्ययोर्मिथः सम्बन्धः गुणा-
नाच्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्वादिति सूत्रकारवचनात् ।
कर्त्तुश्च शेषत्वमुपदिष्टं[†] गुरुणा ।

अधिकारो हि यज्ञेषु कर्त्तुः शेषस्य[‡] चिन्त्यत इति ।

तस्मात्तैत्तिरीयकपदं हविरुभयत्ववदुपलक्षकम् । ततएवानु-
वादः । तथाषीदयिकत्वमात्रं विधेयमिति । तैत्तिरीयक-
व्यतिरिक्तानामपि यज्ञःशाखिनामीदयिक एव पूर्व्वक्षुपा-
कर्म प्राप्तम् । आवशी दौर्गन्वमीत्यस्य तु हिरण्यगर्भ-
पविचारोपश्लेषः[§] । उपाकर्त्तारूपभूतमाभ्युदयिकं आवशी-
कर्म चेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । न तावद्विशिष्टानुवादे
वाक्यभेदः । उद्देश्यविशेषणविवक्षायामेव वाक्यभेदो न तु
विशिष्टोद्देशेनेति भवदेवेनीकत्वात् । यदुक्तमीदयिकत्वस्या-
प्राप्तत्वादनुवाद्दो न घटत इति तदयुक्तम् । वाक्यान्तरेषी-

* परस्परान्वेष्यावच्छेदकरूपेणान्वयः ।

† प्राथम्येनान्वयित्वमुपदिष्टम् ।

‡ नियोज्यतया अन्वयिनः ।

§ हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः पूजायां पूर्व्वविद्या आवशी याज्ञा इत्यर्थः तथाच धनद्व-
रमा गौरी गणेशः सोमराजगुहः । भास्करश्चिन्मन्त्राच वासुकी च तथर्षयः चक्रपाणि-
र्त्तान्त्रश्च शिवी ब्रह्मा तथैव च । प्रतिपत्प्रभृतिव्येताः पूज्यास्त्रिषु देवताः । यथोक्ताः
ब्रह्मपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य चेति ।

द्विकेपर्वप्रतिः ।

तत्राथ भविष्योत्तरे ।

संप्राप्ते आवषस्यान्ते पौर्णमासां दिनोदय इति ।

वाक्यशेषसु पूर्वमेव दर्शितः ।

तत्रा काशिकापुराणे ।

चतुर्दशां समुत्पन्नावसुरी मधुकैटभी ।

वेदान् स्त्रीकुर्वन्तः पद्मयोनेस्तौ जङ्गतुः श्रुतीः ॥

इत्वा तावसुरी देवः पातालतलवासिनी ।

आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुहः स्वयम् ॥

स प्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते* तस्मिन्नीपाकरणमिष्यते ॥

असुखं वर्जयेत्कासं वेदाहरणग्रहया । इति ।

तत्रात् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणीं तैत्तिरीयकाः ॥

इत्यत्र तैत्तिरीयकर्तृत्वमात्रं विधीयत इति न वाक्यभेदः ।

प्राप्ते कर्माणि गुह्यदयविध्यभावात् । न हि कर्माणि कर्तु-

र्विधानमिति चेत् । न अप्राप्तंशे विधिः । अत्र कर्तृविशे-

षस्याप्राप्तत्वादुपपद्यते अपित्वनुपादेयपञ्चकमध्यस्तत्वात् कर्म

विधीयते कर्तुर्ह्येतेन विधिः पर्यवसानं न तु कर्तृविशेषएव

* भूतयुते चतुर्दशीयुते तस्मिन् पर्वणि नीपाकरणं न दद्यते इत्यर्थः ।

अथवा विग्रहविधिरेव कारिकायाम् । ननु गृहीत उपाकर्णा-
दीनां विहितत्वेन प्राप्तत्वात्कथं विग्रहविधिः, उच्यते ग्रन्-
कर्तृभेदेन विग्रहविश्रायणं न च कारिकाकारिणीपा-
कर्णादि विहितम् । अन्यथा सर्वश्रुत्युच्छेदापत्तेः । न च
सर्वशास्त्राधिकरणन्यायेन* कर्मणः प्रधानस्यैकत्वाद्द्विग्रह-
विधौ गौरवप्रसक्तेश्च तैत्तिरीयकपदे लक्षणाश्रयणमुचितम् ।
तथा सति तैत्तिरीयकपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथाहि पर्वण्यौ-
दयिके आवर्णीं कुर्युरित्येतावता सर्वेषां प्राप्तत्वात्तैत्तिरीयक-
पदं व्यर्थमेव किञ्च विग्रहविधौ गौरवभयात्तत्रपास्वीकारे
अनवस्था प्रसज्येत ।

यदुक्तम् ।

नाङ्गानां मिथः सम्बन्ध इति ।

तदप्यनुपपन्नं कर्तृविशेषस्य कालाकाङ्क्षायामौदयिकत्वरूप-
कालसम्बन्धोपपत्तेः, न चार्थं नियमः, द्रव्यगुणयोरेव सम्बन्ध
इति । अद्रव्यगुणयोरप्याकाङ्क्षावशात्सम्बन्धोपपत्तेः । पूर्वोक्त-
दोषाणां बह्वचपदेऽपि समानत्वात्तदपि विवक्षितमेव ।
तस्मात्तैत्तिरीयका औदयिके पर्वणि तैत्तिरीयकव्यतिरिक्तयजुः-
शास्त्रीयानां पूर्वविधेव पौर्णमासी बह्वचानान्तु अवश्य एवेति
सिद्धम् । तच्च अरण्यनक्षत्रसुत्तराप्तादाविद्धं न ग्राह्यम् ।

* सर्वशास्त्राधिकरणमेवं कर्मणं इति न्यायेन कर्मणं तु प्रीरणापुङ्गवम् ।

तथाच व्यासः ।

श्रवणेन तु ब्रह्मार्थं उत्तरापाठसंयुतम् ।

संबन्धरक्ततोऽध्यायस्तत्त्वज्ञानादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्व्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कार्थं सफलं विद्यादुपाकर्णैति संश्रितमिति ॥

तैत्तिरीयशास्त्रिणां बह्वृचानां सामगानां षोडशिका एव स्तोत्रः
काव्यो भवति ।

तथाच परिशिष्टम् ।

धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाद्ब्रह्मसमन्वितम्* ।

श्रवणे कर्म कुर्वीस्त्वृग्यज्ञःसामपाठकाः ॥

धनिष्ठायुक्तं श्रवणनक्षत्रं प्रतिपद्युक्तं पर्व्विषयायुक्तं हस्तनक्षत्रं
वेधश्च षड्घटिकात्मको ज्ञेयः ।

वेधः षड्घटिको ज्ञेय इति स्मरणात् ।

एतद्योपाकर्णं ग्रहणादिरहिते कार्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

उपाकर्णं प्रकुर्व्वन्ति क्रमात्सामर्थ्यशुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणपर्व्वेषु ॥

तथा ।

संक्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके स्मृतकेऽथवा ।

* त्वाद्ब्रह्मसमन्वितमिति बन्दीऽनुदीपाश्चभिः ।

गणेशानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥
 अथ वेदोपसंयुक्ते पर्वणि स्वादुपाक्रिया ।
 दुःखयोक्तामयग्रस्ता रात्रे तस्मिन्निजातयः ॥

तथा ।

यदि स्वाच्छ्रवणं पर्वं ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
 स्वादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

शुक्लपञ्चमीति वाजसनेयाभिप्रायम् ।

तथाच स्मृतिमहार्णवे ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
 उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति ॥

तथा ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

* गणानां वेदशब्दोद्गमादिदिवीकसादीनां सन्निधाने सति यत्स्नानं तद्गणेशानं
 उपाकृतीदिनिमित्तस्नानमित्यर्थः ।

तथाच शब्दोपपरिचितम् ।

वेदाशब्दासि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवीकसः ।

अस्मिन्मोऽपि पितरोमरीत्याद्याकर्षण्यः ॥

उपाकृतीषु चोक्तं स्वार्थं ब्रह्मादिभिः ।

दियास्तुननुमन्ति संहृष्टास्तमरीरिचः ॥

समवाधश्च यथैषां तथान्ते षड्वीनसाः ।

सूनें सर्वे चवं यानि विस्तृतैर्बं गदीरजः ॥

† यत्कृतेष्वभिप्रायम् ।

तन्मात्रे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तद्विष्यते ।
हस्तयुक्तायामन्यस्यां तिथौ पञ्चम्यां वेति विकल्पः । न तु
पञ्चमि ग्रहणे चतुर्दश्यां श्रवणे नोपाकर्णं कार्यं वेधदोषसम्भ-
वात् ।

तथाच स्मर्यते ।

शयोदशादितो वर्ण्यं दिनानां नवकां* भ्रुवम् ।
माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा ।

द्वादशादिद्वितीयास्ती वेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।
एकादशादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥
खण्डे ग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयमिति ।

दिनद्वयं पूर्वोत्तरम् ।

उत्तरम् ।

नित्यनैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।
उपाकर्णमि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥

इति न दोषः । गुरुशुक्रास्तमयादिविष्यपि उपाकर्णं केचन
नेच्छन्ति । तेषामयमभिप्रायः । विद्यारम्भो गुरुशुक्रमौल्या-
दिषु† निषिद्धः । उपाकर्णं च वेदारम्भरूपः । ततश्च प्रथमो-

* अत्र पञ्चम्यां उपाकर्णविधानान् वचनान्तरे एकादशादिचतुर्थ्यन्तविधानाच्च
शयोदशादिः व्यवहितान्दिरेकादशौ तामारभ्य दिनानां नवकां वर्णयित्वा; ।

† गुरुशुक्रास्तमयादिषु ।

पाकार्थं गुरुशुक्रास्तमयप्राप्तावुपाकारं न कर्तव्यम् । अन्ध
न दीप इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते ष्ण्डसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विः ॥

रोहिणीयुक्तायामन्यस्यां तिथौ रोहिणीयुक्तायामष्टकावां
कृष्णाष्टम्यां वा । द्विः ग्रामाद्विः । जलसन्निधौ । अथ
ष्ण्डसामुत्सर्जनं न सर्वात्मना* ।

अतएव मनुः ।

अतःपरन्तु ष्ण्डांसि शुक्रेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यञ्च कृष्णपत्रेषु संपठेत् ॥

तथा ।

पुष्येषु ष्ण्डसां कुर्याद्विहितसर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि ॥

श्रावणे यदोपाकारं तदा पुष्ये उत्सर्जनम् । यदा भाद्रपदे तदा
माघे शुक्लप्रतिपदि ।

हारीतः ।

अर्धपञ्चमाश्रासानधीत्योर्हमुरसृजति पञ्चार्धषष्ठान्

वेति ।

* सर्वात्मिनः ।

अर्धघटान् पञ्चमासान् वेत्स्यः । अथ च पञ्च भाषादस्य वीर्य-
मास्यामुपाकर्त्तुभिप्रायः ।

अथ वेदव्रतानि ।

एतावन्मनुद्वयने प्रापुर्व्येमाषपक्षे प्राजापत्याम्बेयवैश्वदेव-
सौम्यास्थानि कुर्व्यात् । प्राजापत्यादिसुररूपप्रदग्निमुपसक्त-
षार्वम् । अतः स्वस्वशाखाविहितव्रतानि कर्त्तव्यानि ।

अथ कालविशेषमाह गार्हपत्यः ।

वेदव्रतानामुद्वयनादिककाल इति ।

आदिशब्दादापुर्व्येमाषपक्षासुपसंग्रहः ।

यदाह स एव ।

पर्वण्युद्वयनप्रापुर्व्येमाषपक्षस्य चोद्वयनेन इति ।

इत्यः ।

स्वीकरोति यदा वेदांश्चरेद्व्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावद्गृहं ज्ञातो भवेद्गृही ॥

नीतमोऽपि ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तीव्रत-जातकर्म-नामकरण-
निक्रमवाकप्राशन-चूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानीति ।

ब्रह्मचर्यव्रतकालविधिमाह देवसः ।

अतः परमष्टचत्वारिंशदार्थिकीं वेदव्रतचर्यामातिष्ठेद-
शतमेत् षट्त्रिंशदार्थिकीं चतुर्विंशतिर्द्वादश वा प्रति-
वेदमिति ।

मनुः ।

षट्त्रिंशदादिकं कार्यं गुरौ चैवेद्यकं व्रतम् ।

तद्वर्षिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव च ॥ इति ।

अस्यार्थः, त्रिवेदा एव चैवेद्यम् । वेदनयविषयं ब्रह्मचर्यं षट्-
त्रिंशदादिकं कार्यं प्रतिवेदं द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरेद्दि-
त्यर्थः । अर्धिके षड्वर्षाणि पादिके तु त्रीणीति । एव-
मुपनीतं तत्काण्डोपयुक्तव्रतधारिणं माणवकमध्यापयेत् ।

याज्ञवल्करः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनमिति ।

तत्र यदा ऋग्वेदमारभते तदा खग्यज्ञोक्तविधिनान्निं प्रति-
ष्ठाप्य पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहा इति आज्याहुतीर्हुत्वा
ब्रह्मणे ऋन्देभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि
यजुर्वेदं तदान्तरीच्याय स्वाहा वायवे स्वाहा । यदा सामवेदं
तदा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति । यदाथर्ववेदं तदा
दिग्भ्यः स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदैव सर्व-
वेदारम्भः तदाज्यभागानन्तरं प्रतिवेदं पूर्वीक्तप्रधानाहुतिद्वयं
हुत्वा प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ऋषिभ्यः अत्रायै मेधायै सद्-
सस्तये अनुमतये स्वाहेति सम्पूज्याहुतीर्जुहुयात् । अन-
न्तरं महाव्याहृतिस्त्रिष्टुतं द्वादशाहुतीर्हुत्वा शेषं समाप्य
यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तत्रापि माणवककुलपरम्परया
तं वेदमध्यापयेत् । तस्मैवाधेतव्यत्वनियमात् ।

वशिष्टः ।

पारम्पर्यायतो येषां वेदः सपरिवृष्टः ।

तच्छास्त्रं कर्म कुर्वीत तच्छास्त्राध्ययने तत्रेति ॥

अशास्त्राध्ययनानन्तरं शास्त्रान्तराध्ययनमपि भवति ।

तथाच वशिष्टः ।

अधीत्य शास्त्रामाजीयामन्त्रां शास्त्रां ततः पठेत् । इति

पारम्पर्यं शुभदिनादौ कार्य्यः ।

तथा ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रथमो भवति मधुरिपौ प्रातर्बोधे* सुधांशु

यस्य तीक्ष्णदुती† च त्रिदशपतिगुरावुत्तरे चापि शुभे‡ ।

अप्राप्ते सिंहराशौ दशमशतकिरवे§ चापि दैत्यारिपूज्जे¶

स्वाध्याये भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने सम्मसंख्ये च जीवे ॥

बर्हो प्रतिपदशैव वर्जयित्वा तद्याष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीशैव शीरभीमदिनं तथा ॥

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठीष्टार्थदायी

कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्॥ मध्यमोऽथ ।

* उदयकाले ।

† रविशुद्धौ चैत्यधेः ।

‡ उदयकाले शुभे च उदिते सति ।

§ शुभे ।

¶ उदयकाले च शिंशुरात्रिणते इत्यधेः ।

॥ अंशुमान् च अशुः शुभं वाशुः अशिनः शुभयोर्मिथुषाम् ।

नीहारांगी भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
 मृगादिपञ्चस्यपि भेषु मूले
 हस्तादिके च जितयेऽभिनीषु ।
 पूर्व्यात्रयेषु श्रवणे च तत्त्व-
 विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धी ॥

अथाध्ययनविध्यादयः ।

याज्ञवल्काः ।

गुरुचैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुः ।

अप्येष्यमानः स्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदसृष्टः ।
 प्राञ्जलिञ्च कृतोऽध्यायो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ याङ्गी गुरोः सदा ।
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ॥
 सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।
 ब्रह्मणः* प्रथमं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा ॥
 श्रवत्यर्चनोष्णतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते† ॥

* ब्रह्मणोर्देहस्य चादौ पाठारम्भे चान्तो पाठसमाप्तौ प्रथमं कुर्यादुच्यते ।

† श्रवति अर्थादभ्यसो न भवति ।

‡ श्रवत्यर्चनोष्णतं न भवति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत पवित्रैः चैव पावितः ॥

प्राचायामेस्त्रिभिः पूतस्तत ओद्धारमर्हति ।

मनुः ।

अध्येष्यमानश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्य भो इति ब्रूयाद्दिरामोऽस्त्विति चारमेतन् ॥

नोदितोऽः गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वाऽ ॥

कुर्याद्ध्ययने योगशामाचार्यस्य हितेषु च ॥

दशः ।

द्वितीये तु तथा भागे ॥ वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्त्रीकरणं ॥ पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

मनुः ।

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आस्यतां ॥ मिति चोक्तः ॥ सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥

* कुशादिभिः ।

† विरमेत् ।

‡ प्रेरितः ।

§ नोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा इति पाठान्तरम् ।

¶ यवमिति पाठान्तरम् ।

॥ याने ।

** अध्ययनम् ।

†† उपविश्याताम् ।

‡‡ गुरुषु वि शेषः ।

हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुर्वपिद्यया हीनान्नवस्त्रवेशत्वम् ।

उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं* चैव संविशेत् ।

यात्रवस्त्राशिक्षा ।

हस्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ ।

गुरोरनुकृतिं कुर्वन् पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥

शरीरञ्चैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

पाणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन‡ वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥

हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामनिर्दग्धो वियोनि‡मभिगच्छति ॥

पराशरः ।

ज्ञातव्यः सर्वदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।

पाठमात्रणमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

* गुरोः ब्रह्मनामनारम् ।

† ब्रह्मवागिति शेषः ।

‡ हस्तपात्रनेन ।

§ विवर्जयति नौषधीनिमित्तार्थः ।

¶ चर्षेन्नानं विवर्त्यः ।

व्यासः ।

वेदस्वाध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य वैव हि ।
अजानतोऽर्षीं तद्वर्धं तुपासां खण्डनं* यथा ॥

मनुः ।

योऽनधीत्य द्विवो वेदानव्ययं कुरुते त्रमम् ।
स जीवन्नेव शुद्धत्वमाद्यु गच्छति सान्धयः ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्वां सर्वैरज्ञोपशोभिताम् ।
दद्याच्छास्त्रस्य शिष्येभ्यस्तच्च तच्च इयं समम् ॥

मनुः ।

ब्रह्म योऽभ्यननुज्जातः† अधीयानाद्वापुयात्‡ ॥
स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।
अध्यापयेत्ततः शिष्यान्मायश्रीशान्§ गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

ऊतन्नाद्रोहिमेधाविशुचिकव्याबसूचकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधुमत्तातज्ज्ञानवित्तदाः ॥

* खण्डनमिति पाठान्तरम् ।

† गुरोरनुमतिं विना ।

‡ श्रद्धयान् ।

§ यद्वदु पुस्तकेषु दर्शयान् शिष्यान् मायश्रीशान् इति पाठो रचितः परन्तु शिष्या-
भावश्रीशान् इति पाठो युक्तः भावश्रीशान् भावव्ययविज्ञानमिति वक्तव्यः ।

एते अध्याप्या इति ग्रहणादेतद्व्यतिरिक्तानां निषेधः ।

तथाच मनुः ।

धर्माद्यैर्न यत्र न स्वातां शुश्रूषा चापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या उत्तं बीजमिवोषरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्सव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां नत्वेनामिरिणेः वपेत् ।

विद्या ब्राह्मणमित्याह सेवधिः^{*}स्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

अस्यकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

निधिर्ना सेवधिरित्यमरः । अस्यया गुणाविष्कारेण दोषा-
विष्करणशीलः ।

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्वेमां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरश्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्ड्यः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्दत्त्वमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविश्रुतम् ॥

* सूत्राय ।

† विधिबोधः ।

‡ प्रधानदानेभ्यः ।

अध्यानध्यायाः ।

तत्र उग्रना ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु* ॥

याज्ञवल्करः ।

अग्रहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यादिगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशास्त्राश्रीचये सृते ॥

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा च आधिकं प्रतिगृह्य च ॥

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोत्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलखाहिमार्जारमूषिकैः ।

क्षतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तद्योच्छ्रये ॥

अथ विशेषस्तु शिष्टाचारादवगतव्यः ।

स्वरोद्भृगर्हभोलूकसामवाथार्त्तनिस्त्रने† ।

अनेध्वशवशूद्रान्यशमशानपतितान्तिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्सूतितसंप्रये ।

* शिष्यादिगुरुबन्धुषु पठामरम् ।

† स्वरोत्सर्गभोलूकसामवाथार्त्तनिस्त्रनेषु शमशानपतितान्तिके ।

शुक्लार्द्रपाशिरन्ध्रीऽन्तःसर्षरात्रेऽतिमासते ।
 पांशुवर्षे दिशान्दाहे सन्ध्यानीहारभीतितु ।
 धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।
 खरोष्ट्रयानहृत्पुष्पनौवृक्षगिरिरोहणे ॥
 सप्तभिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान्विदुः ।

मन्त्राण्यपुराणि ।

रात्रौ यामदयादर्ध्याग्यदि पश्येन्नयोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रौ ननाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया जवनाडिका ॥
 अष्टमी हस्तुरपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावासीभयं हन्ति प्रतिपद्भिनाशिनी ॥
 अष्टकालु समाख्याताः सप्तम्याद्दिदिनचयम् ।
 ग्राह्यं तच्च नाधीयीत व्रतवन्धं विवर्जयेत् ॥

अनुः ।

वेदोपकारणेः चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
 नानुरोधस्वमध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

* अक्षय्ये ।

† रचरीहणे इति पाठान्तरम् ।

‡ वेदाङ्गमात्रे ।

अथ गुरुकुले वासचर्या ।

तत्र मनुः ।

शरीरं चैव वाचस्य बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिसिद्धिद्वेषमाद्यो गुरोर्भुञ्जन् ॥

प्रतिश्रवणसंभाषेऽश्रयानो न समाचरेत् ।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराशुखः ।

कथं कुर्यादित्यत आह ।

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।

प्रत्युद्गम्याद्य व्रजतः पश्चाद्दार्ढ्यं धावतः ॥

पराशुखस्याभिमुञ्चो दूरस्थस्त्वैत्य चान्तिकम् ।

प्रथम्य तु शयानस्य निर्देशे चैव तिष्ठतः ॥

अभिगच्छन् संमुखं गच्छन्, प्रत्युद्गमनं पश्चाद्गमनम् । दूरस्थ-
स्त्वैत्येति । अथ तु माञ्छेति पररूपत्वाद्दृढभावः । प्र-
च्छेति निर्देशे तिष्ठत इत्यनेन सम्बध्यते, निर्देशे स्वस्नानादिक-
देशे गर्तादौ, निर्देशे निकटदेशे इत्यपरे ।

नीचं शय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

गोदाहरेदस्य नाम परोक्षेषापि केवलम् ।

न चैवास्नानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

* गुरोः प्रत्युद्गमनानि ।

† उपासनकादिको न भवेत् ।

गुरोर्यत्र परीवाहो मिन्दा वापि प्रवर्त्तते ।
 कर्षो तत्र पिधातस्थी गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 परीवादाः स्वरी भवति श्वा वै भवति मिन्दकः ।
 परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

अननुप्रातगुरुधनोपभोक्ता परिभोक्ता ।

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 यानासनस्थश्चैवेनमवरुद्धाभिवादयेत् ॥
 प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुषा सह ।
 असंभवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत् ॥

गुरुदेशाच्छिष्यदेशं प्रत्यभिमुखो वातः प्रतिवातः तत्र नासीत
 तद्ग्रीषाम्निनिर्गमसश्ववात् । शिष्यदेशाद्गुरुदेशं प्रत्यनुगतो
 वातः अनुवातः । तत्रापि नासीत उदीरितशब्दाश्रवणात् ।
 असश्ववे अननुप्रायाम् ।

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुषा सार्धं शिलाफलकनीषु च ॥

गुरोर्गुरी सन्निहिते गुरुवह्निमाचरेत् ।

न चानिच्छति गुरुषा स्नान् गुरुनभिवादयेत् ॥

गुरोराचार्यस्य समीपे गुरावुपाध्यायादौ सन्निहिते सति गुरु-
 त्तुषं वृत्तिमाचरेत् । गुरुषाचार्येषु नानुप्रातः स्नान् गुरुनुपा-
 ध्यायादीनाभिवादयेत् ।

* असंभवे इति शुद्धकर्मरूपेणैवातिथिसंज्ञतः पाठः असंभवे अत्रयथाविधि ।

अन्नापन्नं गुरुवृत्तौ गुरुवचनमर्हति ।
 उक्त्वादनन्तु* गाथायां ज्ञापनीच्छिष्टभोजने ।
 न क्लृप्त्वाद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
 गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सर्वथा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं ज्ञापनञ्च गात्रोक्त्वादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्वविंशतिवर्षेण गुरुदोषी विजानता ॥
 यथा स्नानं स्निग्धेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शूद्रपुत्रधिगच्छति ॥
 अत्राद्वापादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुव्रज्या च शूद्रा यावदध्ययनं गुरोः ॥
 ब्रह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, तत्रोक्त्वा आद्य-
 धर्माः† ।

अथ द्वितीयधर्माः प्रस्तूयन्ते ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

* मदनम् ।

† उपकुर्वाणस्य धर्माः ।

उपकुर्वाणं उक्तविधिना आत्मानं निष्ठां सुत्तवान्त्वात्तं गमय-
तीति नैष्ठिकं उच्यते । स आचार्यसन्निधौ वसेत् समा-
वर्त्तयेत् । तद्भावे इति सर्व्वानुषङ्ग्यते । ततश्च परन्वभावे
गुरुसपिण्डे वसेत् । तद्भावे स्वाग्निशुश्रूषा कर्त्तव्या ।

तस्माच्च मनुः ।

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवह्निमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

अथश्च वासः चनूचानब्राह्मणशुश्रूषादिषु* ।

यथाह मनुः ।

नान्नाह्नये गुरौ शिष्यो वासमात्मन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने† काङ्कन् गतिमनुत्तमामिति ॥

अस्य धर्म्मानाह देवलः ।

ब्रह्मसूत्राद्यभालादण्डकाष्ठकुण्डिका‡भीष्ममेखलाधारणं

सक्तज्ञानमसक्तद्वगाहनं निषवणस्नानं§ उभयकाल-

मग्निहोत्रं सन्ध्यापासनमनुपलोमकेशनखत्वं मन्ध-

* साङ्गवेदाध्ययनकुशलब्राह्मणगुरुषु ।

† साङ्गवेदान्धेतरे ब्राह्मणेऽपि चिरतरकाशं न वसेदित्यर्थः ।

‡ कनकशुः ।

§ चिकित्सायाम् ।

माससीद्वाभ्यन्तमासन्नवेद्यालहारश्चपीपानहाह्नः *
 क्वनः † भवन ‡ धावन चिकित्सा ज्योतिषस्य च वासु-
 विधानः § मङ्गलपीठिकशान्तिकर्म नन्द्यर्जसङ्गमस-
 सम्बन्धन § शिल्प लेखन कारुकार्यं वेत्त क्षेत्र क्षुब्ध-
 धान्य परिच्छेद शस्त्र द्यूत व्यवहारश्च भाव ॥ सीसा
 परिहास प्रणय कुहक विद्यापन विदुष्य विवादीत्येक
 परिदेवन पादोद्वर्तनवर्जनमिति ।

अग्निपरिचर्याप्रकारमाह हारीतः ।

यन्निघाः समिध आहृत्य संमार्ज्जनीपलेपनीहोधनीप-
 गूहन समिध्वन पर्यग्निकरण परिक्लमोपस्नानहोम-
 स्तत्र नमस्कारादिभिरग्निं परिचरेदिति ।

एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

* उपवासः तवाच चन्द्रान् ब्रह्मचारी च चाङ्गिताप्रिलस्यै च, चन्द्रमय
 विष्णुमि नैवा सिद्धिर्ज्ञानप्रदा ।

† समरथम् ।

‡ वासुविद्या ।

§ मूलमीतादिदमयसम्बन्धः ।

¶ युवमग्नेन दिग्दर्शनं च नक्षोचते ।

॥ व्यवहारश्च भावः व्यवहारश्च नाम् ।

अनेदं चित्तं किमिष्टं नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं कुजादिपुण्यविशेष-
पाधिकारकमिति । कुजादिविषयमिति तावद्भूमः । वैश्वानरे
नियमाभिधानात् ।

तथाहि ।

कुजादामनजात्यन्वत्कीवपङ्गुर्नरोगिण्याम् ।

ब्रह्मचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमनंशतः ॥ इति ।

अनंशतः अंशाभावादित्यर्थः । किञ्च उपनीतमात्रविषयत्वे
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति गृहस्यधर्मप्रतिपादिकायाः
श्रुतेः सङ्कोच आपद्येत । एवं प्राप्ते विधीयते उपनीतमात्र-
विषयमेव । तदन्वया मनुवचनविरोधात् ।

तथाहि ।

यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्त्रे गुरोः कुले ।

युक्तः परिचर्येदेनमाग्ररीरविमोक्षणादिति ॥

तत्र यदीत्यनेन पाक्षिकत्वं द्योत्यते । विश्ववचने च याव-
ज्जीवमित्यनेन पङ्गादीनां नित्यमेतदित्यवगम्यते । एवञ्च
पङ्गादिविषये मनुविश्ववचनयोर्विरोधः । तत्परिहाराय मनु-
वचनं पङ्गादिव्यतिरिक्तविषयम् । ततश्च पङ्गादिव्यतिरिक्तो-
पनीतमात्रत्वं पाक्षिकमिति पक्षे नैष्ठिकपक्षे नैत्ययमर्थः सिद्धः ।
एवञ्च केवलं कुजादिविषयत्वे विरोधो दुष्यतिरिक्तः स्यात् ।
यद्योक्तं श्रुतिसङ्कोच इति । तत्तु श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारार्थ-
कृत्यामहे यमिच्छेत्तमावसेत् । यद्दृष्टेव विरज्येत्तद्दृष्टेव
प्रव्रजेत् । इत्याद्याश्रमविकल्पप्रतिपादनवाक्याविरोधाय याव-

जीवमग्निहोत्रं सुहृयादित्यनेनापि ये रागवशात्कृतीपयमा-
 स्त्रेवामेव रागानिहृत्तौ यावज्जीवं गार्हस्थ्यनिष्ठत्वेनाग्निहोत्र-
 कर्त्तव्यता प्रतिपाद्यते । न तु सर्वेषामतो यो रागाभावेन
 नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कामयते तस्याग्निहोत्राधिकाराभावादेव न
 तद्विषये यावज्जीवश्रुतिः प्रवर्त्तते ।

तथापि जावासश्रुतिः ।

यदि षट्शमेव कामयते तदा यावज्जीवमिति ।

ब्रह्मचर्यं नैवं मन्यन्ते नैष्ठिकस्य आर्त्तत्वेन त्रीताग्निहोत्रादिना
 बाध इति । तत् स्वाध्यायवैधुर्यनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
 तस्यापि श्रुतिमूलत्वात् ।

ब्रह्मचार्यार्थकुलवासी द्वितीयोऽत्यन्तमात्मानमा-
 चार्यकुलेऽवसादयन्निति श्रुतिः ।

ननु ब्रह्मचारिद्वैविध्ये चत्वार आश्रमा इत्यापस्तम्बवचनविरोधः
 स्यादिति चेत्कल्पम् । सङ्ख्यभेदमात्रेण नित्यकाम्यदर्शपौर्ण-
 मासादिवदभेदोपपत्तेः ।

तथापि दशः ।

द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेवान्नभे स्थितः ।

अथ समावर्त्तनम् ।

तत्र द्वात्रयस्त्रयः ।

शुरवे तु वरं दत्त्वा आसीत तदनुग्रवा ।

शिवं व्रतानि वा पारं नीत्वा शुभयमेव वा ॥

भित्तय इति, वरोऽभिलषितार्थः । वेदशब्दे वेदाध्ययनतदर्थ-
जिज्ञासानामप्युपलक्षणार्थः ।

तथाच स्मर्यते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

व्यासः ।

वेदस्याध्ययनं सर्वधर्माशास्त्रस्य वापि यत् ।

अज्ञानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां खण्डनं यथा ॥

योऽधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्ध्यः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानवान्दिजः ॥

ऋक्पादमप्यधीयानो न्यायतश्च तदर्थवित् ।

सम्यग्रतानि संश्लेष्य समावर्त्तनमर्हति ॥

त्रिविधो हि ज्ञातकः ।

तथाच हारीतः ।

त्रयः ज्ञातका भवन्ति विद्याज्ञातको व्रतज्ञातको

विद्याव्रतज्ञातक इति ।

ऋी वेदमेव समाप्य समावर्त्तते स विद्याज्ञातकः । यश्च व्रतान्येव

समाप्य स व्रतज्ञातकः । यश्चोभयं स विद्याव्रतज्ञातकः । एवञ्च

व्रतज्ञातकस्य विवाहोत्तरकालमध्ययनसमापनं वेदार्थज्ञानञ्चेति

मन्तव्यम् । अस्मिन्पक्षे वेदाध्ययनसमाप्तावेव गुरवे दक्षिणान्दद्यात् ।

तत्र भीतमः ।

विद्यान्ते गुरुरर्थेन निमग्न्य इति ।

अर्थेन हेतुना निमग्न्याः प्रष्टव्यः ।

यत्तु मनुगीतम् ।

आस्यंसु गुरुणात्मनः प्रक्या गुर्वर्थमाहरेत् । इति ।

तद्वत्स्नातकेतरविषयम् । गुरवे तु वरं दत्त्वा ज्ञायादित्युक्तम् ।

न चैतस्नानकर्म्मविषयमिदं विरक्तस्य विवाहारागाभावात् ।

तथाच वृत्सिंहपुराणे ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्वयमिच्छेत्तु मा विभेत्* ॥

विरक्तः प्रव्रजेद्दिद्वान् सरागसु गृहे वसेत्† ॥ इति ।

एतच्च समावर्त्तनमुक्तदिने कार्यम् ।

तथाच सुरेश्वरः ।

भीमभानुजयोश्वरि मन्त्रे च व्रतोदिते ।

ताराचन्द्रविद्युच्चौ स्यात्समावर्त्तनकक्रिया ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र पारस्करः ।

स्नातकस्य नियमान् वक्ष्यामः । कामादितरो वृत्त्व-

गीतवादिवाचि न कुर्यान्न गच्छेत् । कामसुद्धं गीतं

* स्वयमिच्छेद्बहुले स्नातुमिच्छेत् । मा विभेदिवार्त्तं न कुर्यात् ।

† यद्ये वसेदिवार्त्तं कुर्यात्, न यद्यं यद्यमिमादुर्गुणिकी गृहगुण्यते इति अरथात् ।

‡ कामान्विधि पाठान्तरम् ।

गायति चैवं गीतेन रमत इत्यपरम् । चेमे नक्तं
ग्रामान्तरं न गच्छेन्न धावेदिति ।

ब्रह्मचर्यात्ममाहृतस्य नियमान् प्रतान् वक्ष्यामः । कामा-
दिच्छया गीतवृत्तवादिनाणि न कुर्यात् । न गच्छेद्द्रष्टुमिति
शेषः । इतरो ब्रह्मचारी सोऽपि न कुर्यान्न गच्छेदित्येव ।
इच्छया* गयेत् शृणुयात् । यथाशक्ते दिवा ब्राह्मणो गाय-
तीति यजमानं आवयति चेति गाने श्रवणे चाधिकारः । एव-
मन्यथापि यत्र विशेषविधिरस्ति तत्रैवाधिकारो नान्यत्रेत्यर्थः ।
चेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेत् । चेमे आपदभावे सति न च
धावेत् चेमे सतीत्यनुषङ्गतेः ।

तथा ।

उदपानावेक्षणहृद्धारो ह्यणफलप्रचयनसन्धिसर्पणविहृत-
स्नानविषमलङ्घनशुक्तावदनसन्ध्यादित्यप्रेक्षणमाभीक्ष्ण्येन
न कुर्यात् ।

उदपानं कूपदि । वृक्षाद्योपरि गमनेन फलप्रचयनं फल-
ग्रहणम् । सन्धिसर्पणं सन्धिभूमिगमनम् † । अथवा सन्ध्याया-

* पारस्कारपूर्वकं कामसु गीतं गायति च इत्यपरभागं व्यापठे इच्छया इति ।
गायति इति विध्यर्थे कट् इत्यभिप्रेत्य व्याकरोति गायेत् । पारस्कार साधकं दर्शयति
शृणुयादिति ।

† एकात्मितक पदस्य अन्वयान्वयार्थेननुसन्धानमनुषङ्गः ।

‡ भूमेः नत्तादिवदन्ते गमनम् ।

सपमार्गे गमनम् । विवृत्ते वृत्तादीः खानम् । विषमं
गतादि । शुक्लमङ्गीलम् । तन्निविधं लज्जाकरं दुःखकरम-
मङ्गलसूचकम् । आभीष्टं वारंवारमादित्यमण्डलं न पश्ये-
दित्यर्थः । तथा न ह वै ज्ञात्वा भिक्षेत वर्षस्यप्राहतो न
गच्छेत् । अयं मे वक्ष्य इत्यनेन मन्त्रेण गच्छेत् ।

इत्थी यष्टिर्नरपाणिस्तु चरेत् । रात्री तच्छा दिवाः
तच्छायाशब्दविचस्ताः प्रशाम्यन्ति हि पद्मगाः । अशु-
खसुखं नावेक्ष्येत गर्भिणीं विजयन्तीति ब्रूयात् ।
सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् ।
इन्द्रधनुर्मणिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य गां वक्षं वा
पाययन्तीं नाचक्षीत । खानिते अनासृते भूमौ
शस्यवत्यां वा उपसर्पेस्त्रिष्ठन मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
स्वयं जीर्षेण काष्ठेन लोष्ट्रेण प्रसृजित गुदं विक्षतम् ।
वासी नाच्छादयीत मञ्जिष्ठादिरक्तं नीत्वादिरक्तं §
वा । गूढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वेषामिति ।

मित्रमिव वधात्यापाप्नायते इति वधत्रः । इत्यादि व्रतलोपे
एकाराचं तिस्रो रात्रीर्वा व्रतं चरेत् ।

* आच्छादितशलाघयादी सूर्यकररहितौ ।

† अयं मे वक्ष्यपाप्मानमपहन्तु ।

‡ नष्टु पुसकेषु एककप एवं पाठो दृश्यते । परन्तु यष्टिपाणिर्नरश्चनी चरेत्
रात्री तथा दिवा इत्येव पाठो युक्तः ।

§ मञ्जिष्ठादिना रक्तं नीत्वा मितरक्तं वासी वक्षं नाच्छादयीत इत्यन्वयः ।

संबर्तः ।

कुर्याद्गृह्णाणि कर्माणि स्त्रभार्यापोषणं परम् ।
 ऋतुकासाभिगामी स्यात्प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥
 शेषाऋतुगामित्वं पञ्चयन्त्राः स्वकर्म च ।
 तुल्यैश्च सह सम्बन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

गृहस्थस्यापि ज्ञातकत्वमस्तीति ज्ञातकस्य गृहस्थसाधारणकर्म-
 कथनमविहङ्गम् ।

गृहस्थतिः ।

सख्यं समाधिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात्कीनचित्सह ॥

वशिष्ठः ।

आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुसंहता धर्मविदा तु कार्याः ।
 वाग्बुद्धिगुप्तानि नयस्तथैव
 धनायुषी गुप्ततमे च कार्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसेवा योगः समाधिः ।
 वाग्बुद्धिरशुभैरासापादिपरिवर्जनेन । बुद्धिगुप्तिरशुभसंकल्पादि-
 परिवर्जनेन ।

मनुः ।

भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
 शष्कवैरं विवादश्च न कुर्यात्कीनचित्सह ॥

विष्णुपुराणे ।

विरोधं नीतमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।
 विवाहश्च विवादश्च तुल्यरूपे नृपेक्षते ॥
 नारभेत कलिः प्राज्ञः शुष्कवैरश्च† वर्जयेत् ।
 अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरिषार्थागमं त्यजेत् ॥
 जीवेति क्षुब्धतां ब्रूयाज्जीवित्युक्तः सहेति च ।

पैठीनसिः ।

मत्तप्रमत्तोऽसौः सह संभाषं न कुर्वीत । न परस्त्रियं
 रहसि संभाषेत ।

सांख्यायनगृह्ये ।

सूतिकोदंक्षां न संवदेत् ।

गौतमः ।

न स्नेच्छाशुष्यधार्मिकैः सह संभाषेत संभाष्य पुण्य-
 क्षतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

यमः ।

तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्‡ न च चापि न निर्दिशेत् ।

गौतमशुक्ललिखिताः ।

न परेषु चरन्तीं गां पाययन्तीं वान्यस्मिन् कषयेत् ।

महाभारते ।

सम्पन्नं भोजनं ब्रूयात्पानीये तर्पणं तथा ।

* कषयन् ।

† नियुद्धीजनविवादम् ।

‡ यज्ञपक्षस्य कक्षपक्षस्य वा तिथिं न ब्रूयान्-परुषु प्रतिपदादिभिर्न ब्रूयान् ।

सृष्टं पायसे नूयाद्यवाग्वां कृशरे तथा ॥
महात्मनाश्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
त्वंकारं नामधेयश्च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अधराणां* समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥

तथाच नारदः ।

गुरोर्ज्येष्ठकलत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चात्मनः ।
आयुष्कामो न गृह्णीयानामानि कृपणस्य च ॥

पैठीनसिः ।

अनिन्द्या ब्राह्मणा गावः सलिलं काञ्चनं स्त्रियः ।
पृथिवी च षड्देतानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

वेददेवहिजातीनां साधुसत्यतपस्विनाम् ।
गुरोः पतिव्रतायाश्च तथा यज्ञतपस्विनाम् ॥
परिवादं न कुर्वीत परिहासेऽपि पुत्रकाः ।
कुर्वतामविनीतानां श्रोतव्यं न कथञ्चन ॥

हारीतः ।

विवादं वर्जयेद्दिग्ने सर्वेषाञ्चैव सूचनम् ॥
परिभोगं यद्योक्तेषुऽङ्गं मत्सरं पुत्रशिष्ययोः ॥

तथा ।

* नीचानाम् ।

† हिंसनमथवा दीपादिभारश्चम् ।

‡ अनिन्दितेष्वपि अन्वयमोक्तुं वर्जयेत् ।

तस्मान्नैव परिवदेद्यजन्तं याज्वमीश्वरम् ।
आदत्ते सुकृतं तेषां ये वै परिवदन्ति तम् ॥

मनुः ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातृस्नातिधिसंश्रितैः ।
ब्रह्मवासातुरैर्वैश्वेर्नातिसम्बन्धिवाग्वैः ॥
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेषु भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेषु विवाहं न समाचरेत् ॥
न च वाचं वदेद्दुष्टां न दीनां न च कर्कशाम् ।

अथानाक्रामणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनुः ।

देवतानां गुरो रान्नः स्नातकाचार्य्योस्तथा ।
नाक्रामेत्कामतन्त्र्यायां बभ्रुषो दीक्षितस्य च ॥

बभ्रुः कपिलः ।

यमः ।

स्नान्तु नाक्रामयेच्छ्यायां क्लीबिन* पतितेन च ।
चाण्डालेन द्विषन्निच नित्यरोगान्वितेन च ॥

ब्राह्मवस्त्राः ।

देवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यरान्नां श्यायां परस्त्रियः ।
नाक्रामेद्द्रक्तविस्मूषणीवनोदसर्त्तनानि च ॥

मनुः ।

* क्लीबिन इत्यादिगतद्वयीया वशीकृतानि चार्षमन्वीनः ।

मध्यन्दिनेऽर्चरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिवम् ।

सन्ध्ययोश्चभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥

उदत्तंनमपस्त्रानं विष्णुने रक्तमेव च ।

श्लेष्मानिष्ठूरतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ।

अधार्मिकं तस्करञ्च परस्त्रैव च योषितम् ॥

उदत्तंनं हतमलापकर्षणं कुङ्कुमादि । अपस्त्रानं स्नानत्यक्तजलम् ।

निष्ठूरतमुद्गीर्णताम्बूलादि ।

शङ्खलिखिती ।

नोदत्तकुङ्कुमैः सहैकत्र तिष्ठेत् ।

उदत्तः अविनीतः कुङ्कुमः वशीकरणादिनिष्ठः ।

विष्णुः ।

न चतुष्पथमभितिष्ठेन्न रात्रौ वृक्षमूलं शून्यालयं न दृष्यं

न बन्धनागारम् ।

शारीतः ।

आवपनापमार्जनान्स्नानतुषभस्त्रास्त्रिकपालसञ्चयं नाधि-

तिष्ठेत् ।

आवपनं गोप्यादिभाण्डम्, अपमार्जनं मार्जनोपयुक्तकुशादि,

कपालः खर्परः ।

विष्णुपुराणे ।

पूष्यदेवध्वजम्बोतिष्ठायास्नातिक्रमेदुधः* ।

* प्रविष्टवसेवानां भवानांम्बोतिःपदार्थनाच ।

देवीपुराणे ।

न चैव गीः प्रसूताया विश्वासः स्त्रीजनस्य च ।
न मुखेन धमेदग्निं* न खड्गं लङ्घयेत्तथा ॥

अथानवलोकनीयानि ।

तत्र विष्णुः ।

नीदन्तमादित्यभीक्षित नास्तं यान्तं नीपरत्तं† न वास-
सातिरोहितम् । न चादर्शनलाद्युपगतं न मध्ये‡ऽङ्गिः॥

याज्ञवल्करः ।

नेक्षितार्कं नग्नां स्त्रीं न च संयुक्तमैथुनाम् ।
न च मूर्च्छं पुरीषं वा नाशुचीराहुतारकाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापितृसञ्ज्ञास्त्रयज्ञसत्यादिनिन्दकैः§ ।
कृत्वा स्पर्शनमालापं शुष्यितार्कविलोकनात् ॥
अवलोक्य तद्योदक्यामन्थजं पतितं शठम् ।
विधर्ष्यसूतिकावस्त्विवस्त्रान्धावशायिनः॥ ।

* पुत्रकारिणं चर्षिं न आसयेत् ।

† राहुपत्नम् ।

‡ मध्याङ्गकाले ।

§ सहायै द्वितीया ।

॥ रजकचर्षकारश्च गटी वरुण एवच, कीवर्षोः मेदनिन्नाश्च सक्षिणे चान्धजाः स्मृताः ।

॥ चन्दासः खपचः चत्ता सुतोयेदेवकसया, नान्धायीमदी चैव सक्षिणेऽन्धावशायिनः ।

सृजनिर्यातकाञ्चैव परदाररतास्तथा ।

एतदेव* हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

स्कन्दपुराणे ।

सततं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि† कुक्षितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादीनां यथासम्भवं विकल्पः ।

विष्णुः ।

न क्रुद्धस्व गुरोर्मुखं न तैलोदकयोः स्नां छायां मल-

वत्यादर्शे न पत्नीं भोजनसमये न स्त्रियं नन्दां न

किञ्चन गूहमानं न बालां न भ्रष्टकुक्षरनरविषमस्त्री‡

न वृषादियुद्धं नोन्मत्तं न प्रमत्तम्§ ।

मनुः ।

नाग्नीयाद्गार्थ्या सार्धं नैनामीचित चाश्रतीम् ।

सुवर्तीं जृम्भमानाञ्च न वासीनां॥ यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्ता॥मनावृताम् ।

* आदित्यदर्शनरूपम् ।

† नरकसूत्रेषु मन्त्रे ।

‡ अङ्गलप्युतदृक्षितं विपद्गुणनरश्च ।

§ मादकद्रव्यमद्येन मत्तमित्यर्थः ।

॥ उपविष्टाम् ।

॥ तैलवर्द्धने आसक्ताम् । °

न पश्येत्सवस्तीक्ष्णं तेजस्त्वामो द्विजोत्तमः ॥

अथाकुलकरणानि ।

क्रमेण च यमव्यासशतातातपाः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृथा राजोपसेवया ।

अयाज्ययाजनेनैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि ह्यीनानि मन्वतः ॥

मन्वतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।

कुलसंख्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्ययः ॥

अनृतं पारदार्यंश्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

अगम्यागमनश्चैव हिंसा स्तेयं तथैव च ॥

अश्रीतधर्माचरणं मन्वधर्मावहिष्कृतम् ।

एतानि चैव कर्माणि वर्जयेन्मानवः सदा ॥

अथ निवासः ।

अथ वृहस्पतिः ।

भूरिमान्यः^१ कुशेभान्नशथ्याम्बुः^२ हिजनैगमे ।

* प्रसवस्तीमिति पाठान्तरम् ।

१ मात्मीमानार्हाजनः । नास्त्यमिति पाठान्तरम् ।

२ अथमिति पाठान्तरम् ।

निष्कण्टके धार्मिके च वसेत्स्थाने निरामये ॥
नैगमो वाणिजिकः ।

एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणे वृषलीपतिः ।
वर्षेण शूद्री भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

व्यासः ।

धनिकः श्रीत्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते चिरं तत्र न संवसेत्* ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान्धर्मतत्परः ।
तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपती सुखम् ॥
यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ।
यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ॥
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेद्गुरयाचितम् ।
सुखचित्ते वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारस्य कृतात्मसु ।
वसेत्तत्र वसेच्चैव धर्मश्रीलेषु साधुषु ॥

देवलः ।

भ्ररण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।
तस्मात्तुषु वसङ्गोको याति लोकं दिवीकसाम् ॥

* न द्विवसं वसेदिति पाठान्तरम् ।

परस्त्रं नैमिषादि तीर्थं गङ्गादि प्रायतनमविसुक्तादि* ।

अथ गमने वज्ज्यानि ।

तत्र मनुः ।

नाविनीतैर्ब्रजिदुर्थैर्न च क्षुद्राधिपीडितैः ।
 न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरूपितैः† ॥
 विनीतैश्च ब्रजनित्यमाशुगैर्लक्षणाश्रितैः ।
 वर्षरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भ्रमम् ॥
 नातिकस्यं‡ नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।
 नाप्लातेन समं गच्छेन्नैको न हृषलैः सह ॥
 गवाश्च यानं पृष्ठेन§ सर्वथैव विगर्हितम् ।

विष्णुः ।

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साकम् ।

विष्णुः ।

वर्षातपादिसु च्छत्री दृष्ठी राक्षसवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्नः सदा ब्रजेत् ॥
 नाधो न तिर्यग्ूर्द्धं वा निरीक्षन् पर्यट्टेद्बुधः ।

* अविसुक्तादि इति पाठान्तरम् ।

† बन्धुव्याकूलेः ।

‡ नातिप्रातः ।

§ नवां पृष्ठेन यानं नमनम् ।

युगमात्रं* महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विहीकयन् ॥

तथा ।

न दुष्टं यानमारोहेत्कुलच्छायां† न संशयेत् ।

नैकः स्रष्टाटवीं‡ गच्छेन्न तु शून्यगृहे वसेत् ॥

नासहायो ब्रजेद्रात्री नोत्पथे न चतुष्पथे ।

वशिष्ठः ।

नाग्निब्राह्मणान्तरे व्यपेयान्नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्गुरु-
शिष्ययोरनुष्ण्या व्यपेयान्न बाहुभ्यां नदीं तरेन्न नावं
सांशयिकीमारोहेत्§ ।

आपस्तम्बः ।

प्रतिसुखमाद्रियमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीकृत्य
अभ्युपेयात् ।

ब्रह्मचारिप्रकरणे सूतकप्रकरणे ये साधारणा धर्मा
अभिहितास्ते अनिषिद्धा गृहस्थादीनामपि भवन्त्येव । उक्तं
वक्ष्यमाणान्शमीपयोगित्वाद्ब्रह्मचर्यरूपं तद्वेदस्य प्रदर्शयते ।

तत्र हारीतः ।

ब्रह्मचर्यं नामाप्राथम्यमस्मरणमसङ्कल्पनमनभिप्रेक्षणम-

* चतुर्दशमात्रम् ।

† वदरीवृक्षच्छायायाम् ।

‡ बहुषु पुत्रकैषु दर्शनान्निवृत्तं परतु नैकः स्रष्टावनं गच्छेद्विषेव साधु ।

§ सांशयिकीमिति नौविशेषणं निमज्जति न वेति संशयविषयिकाम् ।

सङ्कीर्तनमनभिभावणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमाग-
मसासाम् ।

अप्रार्थनं सा मे भूयादित्याग्राविरहः । असङ्कल्पनमेवं करि-
ष्यामीत्यभिधानाभावः । अनभिप्रेक्षणमाभिसुस्थानावलोका-
नम् । असन्दर्शनं कन्यावयवावलोकाभावः ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमल-
मिति । तच्च परदारवर्जनं नित्यम् । स्वदाराभिगमनं
कृष्णम् । पर्व्ववर्ज्जं तदेव रक्तम् । ऋतुकालाभिगमनं शुक्लम् ।
जर्जरितस्त्वं विमलम् ।

कृष्णे भीमास्त्रयेष्ठीकास्त्रभ्यं रक्तकाञ्जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं विमलास्त्रोच्चमाप्नुयात् ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदने चित्तिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकोऽयमाद्य आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं ज्ञार्थं जपति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमया-

द्वियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजात भट्टारभङ्गेत्यादि विरहदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधये

प्रथमः सप्तकः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथ ब्रह्मचारिस्तवकानन्तरं क्रमप्राप्ती गृहस्थस्तवकं चार-
 षते । तत्रोपयुक्ता सापिण्ड्यमीमांसा प्रथमं प्रक्रम्यते ।
 तस्य सापिण्ड्यं केचिदेवं वर्णयन्ति । एकस्यां पिण्डदान-
 यायां दाहत्वेन यजमानस्य देयत्वेन पिह्यपितामहप्रपिता-
 नां लेपभोक्तृत्वेन प्रपितामहस्यपिह्यपितामहप्रपिता-
 नां यजमानादिभार्याणां पत्या सह कर्त्तृत्वेनैकशरीरा-
 श्वकत्वेन च । भ्रातृभार्याणां परस्परमेकशरीरारश्वकत्वेन
 जमानप्रभृतिपिह्यपरम्परायां सप्तमपुरुषावधिकसन्तति-
 तातानां मध्ये केषाञ्चित्पिण्डदेवतात्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन केषा-
 ञ्चैवभागित्वेनोद्दिश्यमानान्वयेन चेति ।

इसापिण्ड्यविषये मत्स्यपुराणे वचनमप्युदाहरन्ति ।

लेपभाजश्चतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपौरुषमिति ॥

प्रष्टध्याः कल्पनागुरुलघुभावयोः को वा ज्यायानिति ।

सप्तमीकी धर्ममाचरेदिति करवात्पत्या अपि धर्माचरचक्रियायां कर्त्तृत्वे-
 रेव ।
 अस्मिभिरस्त्रीनि मांसेर्मांसाणि तथा लचनिति बुभ्या पत्या सह पत्या विद्याही-
 नशरीरत्वेन ।

महानपारिजाते

कल्पनाशौरवं ज्ञायस्तर्हि सपिण्डशब्दवृत्तौ* पूर्वोक्त-
मित्तान्येव स्युः ।

अथ कल्पनालाघवं ज्ञायस्तत्र वयं ब्रूमः । पिण्डो देहः
एकः पिण्डो देहो यस्य स सपिण्डः । तस्य भाव
पिण्डा तस्य पुत्रादीनामेकशरीरावयवान्वयेन पत्न्यादीन्
द्वभार्यादीनाञ्चैकशरीरारम्भकालेनैकशरीरावयवान्वितैः स
कार्यकर्तृत्वेन च भवति एवञ्च शब्दप्रवृत्तौ† निमित्तत्र
गङ्गीकृतं स्यात् । अथैवं मन्यसे एकपिण्डदानक्रियाम्
मेकपिण्डदानक्रियाम्शान्वयित्वञ्चेति निमित्तद्वयमिति च
कल्पनाशौरवमिति । तर्हि अस्मत्पक्षेऽपि एकमेव निमित्त
मिति ततोऽपि लाघवम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयित्वमेव
वयवान्वयश्च पित्रादिषु अवयवानां समवायकरणत्वेन च
द्वेषैकशरीरावयवान् प्रति साक्षात्परम्परावयवाऽपि
मिति निमित्तैकालाघवम् ।

कल्पनाशौरवञ्च गृहितमाचार्यैः कल्पनालाघवं यत्र ?
उच्यमानहे तदेकतरश्च निपुणं सम्प्रधार्यतामिति ।
नर्मथ्य पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयं शब्दः‡ । शरीरावयव वं

* सापिण्डानिर्भवे ।

† व्युत्पत्तिनिर्वाचने ।

‡ एककार्यकर्तृत्वेकशरीरारम्भकालेनैकशरीरावयवान्वितलरूपम् ।

§ निर्मथ्य विचार्यं अथं शब्दः सापिण्डशब्दः सम्प्रधार्यतामिति पूर्व

लाघवः ।

श्रुती श्रूयते । आत्मा हि यन्न आत्मन इति तथा प्रजामंशुं
प्रजायस इति । तथा गर्भोपनिषद्यपि । एतत्षाट्कौशिकं
शरीरं त्रीणि पिष्टतस्त्रीणि मादतः अस्थिजायुमज्जानः पिष्टत-
स्वप्नांसरुधिराणि मादत इति ।

आपस्तम्बोऽपि ।

स एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।

मत्स्यपुराणवचनस्य त्वयमर्थः । लेपभाजश्चतुर्धाद्याः प्रपित्त-
महपिता चतुर्थस्तदाद्याः प्रतिलोमक्रमेण त्रयो लेपभाजः ।
पिण्डदानं कृतवतः स्ववंशजस्य हस्तलेपं कुशेषु दत्तं भुञ्जते
इति । पित्राद्याः पिण्डभागिनः पिण्डदाने देवताभूताः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां तेषां पिण्डदाता सप्तमः । सापिण्डं
सप्तपौरुषम् । एतान् सप्तपुरुषान् सापिण्डं व्याप्नोति इत्युक्तं
भवति । ननु सापिण्डेऽपि पूर्वोक्तं लेपभाक्तादिकं निमित्तमिति ।
तथा सति पूर्वोक्तगौरवदोषापत्तेः । अतोऽस्मदुक्तमेव युक्तम् ।

अथ प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मनुः ।

वेदानधीत्वे वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाश्रयेत् ॥

उद्दहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांविताम् ।

कश्यपः ।

दाराधीनाः क्रियाः सर्वाः ब्राह्मण्यास्तु विशेषतः ।

दारासर्व्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्दहेत्ततः ॥

विश्वान् कुसतो रूपतश्च ।

वाग्भवत्काः ।

अविभूतत्रय्यचर्यां लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोषजाम् ।

अविस्वसितत्रय्यचर्यां वाङ्माभ्यन्तरलक्षयुक्तां स्त्रियमुदहेत् ।

वाङ्गलक्षणां मनुराह ।

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेग्रदशनां गृहणीमुदहेत्स्त्रियम् ॥ इति ।

वाङ्माभ्यन्तराणि सन्दिग्धानि च तच्छ्रानोदयाय आश्रयायने-
नोक्तो द्रष्टव्यः ।

अथाऽविभेद्यानि* लक्षणानि ।

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमन्नेः प्रथमं यज्ञे ऋते सत्त्वं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदिदमिह
प्रतिपद्यतां यत्कथं तद्व्यथामिति । पिण्डानभि-
संमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति चेत्तच्छेदु-
भयतः शस्याद्गृह्णीयात् । अन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
ष्यतीति विद्याज्ञोष्ठात्प्रशुमती वेदिपुरीषाद्गन्धवादिनी
अविनाशिनो ऋदात्सर्वसम्पन्ना देवनाक्षितवी चतु-
ष्यद्याहिरप्रजाजिनी ईरिषादधन्या शशानात्पतिङ्गीति ।

* दुर्विभेद्यानीति-पाठात्परम् । अविभेद्यानीति पाठात्परम् ।

अस्यायमर्थः । कृतमन्त्रइत्यारभ्य यत्सत्त्वं तद्व्यवहारात्मिकमेव
मन्त्रेण मृत्पिण्डाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मृदाहरणस्थानमाह ।
चेन्नाचेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि ग्रस्यपरिपूर्णात्वेनादाहता या
मृत्तत्कृतं पिण्डं यदि मृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अन्नवती
भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादित्येवमादि वेदिपुरीषं
वेदिमृत्तिका देवनं द्रुतस्थानं विप्रत्राजिनी विविधप्रव्रजन्-
शीला खैरिणीति यावदीरिणमृषरमधन्या धनरहितेत्यर्थः ।
अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरापरिमृहीताम् ।
असपिण्डां समानमेकं पितुः शरीरं ग्रस्याः सा सपिण्डा न
सपिण्डा असपिण्डा तां सपिण्डता-चैकशरीरावयवान्वयेनेति
निरूपितं प्राक् ।

मनुरपि ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

अस्यार्थः । या मातुरसपिण्डा चकारादसगोत्रा च या च
पितुरसगोत्रा चकारादसपिण्डा च सा दारकर्म्मणि मैथुने च
प्रशस्ता परिणयनाहेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अनु-
स्रोमन्त्रमेष द्विजातीनां सवर्णापाणिग्रहणसमनन्तरं चत्रियादि-
कन्यापरिणयो विहितस्तत्र च सवर्णाविवाहो मुख्यः इतर-
स्वभुक्तयः । सदारस्य विहितं कर्म्मद्वयमेकं यज्ञादिकमपरं
निधुवनम् । यज्ञादिके तु सवर्षदारैः सहितस्त्रैवाधिकारः
सवर्षायां तु वक्षेसा वर्षेन वा ज्येष्ठत्वेन तस्यां सत्यामन्यस्या-

प्रथमधिकारः । असत्यां ज्येष्ठायां नित्ययज्ञादिकेर्षेवासवर्षा-
 संहितस्य गौषाधिकारो न कास्येषु । तथा ज्येष्ठापरित्यागि-
 नान्याग्रहचनिषेधाच्च । सुरतन्तु विवाहितास्त्रिति नियमः ।
 एवं स्थिते दारकर्म्मणि मैथुन इत्यत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन दार-
 कर्म्मशब्दो मैथुनव्यतिरिक्ते यन्नादौ वर्त्तते । तथाच । दार-
 कर्म्मणि प्रशस्तेत्युक्त्वा यज्ञादिकर्म्मणि सवर्षामात्रस्याधिकारा-
 त्तद्दिवाह एवासपिण्डा च या मातुरित्यादि प्राज्ञं स्यात् । न
 त्वसवर्षाविवाहे तन्नित्यर्थं मैथुनपदग्रहणम् । एवञ्चासवर्षा-
 परिणयेऽपि पूर्वोक्तवाक्यमनुष्यते । यदि मैथुने प्रशस्तेत्युच्यते
 तदा तस्मिन् कर्म्मणि पूर्वोक्ता ग्राह्या नान्यत्रेति स्यात् ।
 ततश्च

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकांमपि दिजः ।

इति कृतसमावर्त्तनस्य पञ्चमहायज्ञनित्योपासनादिदारकर्म्म-
 निष्पत्त्यर्थं पूर्वोक्तगुणरहितापि परिणेत्या स्यात् । तस्माभू-
 दिति दारकर्म्मग्रहणम् । ननु च

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डगोत्रे च सूतज्ञेः ।

इति मातुर्गोत्रान्तराभावादसपिण्डा च या मातुः भवि-
 वासं किमिति चकारान्मातुरसगोत्राग्रहणं कृतं मनुना ।
 उच्यते । सत्यमेवं तथापि दत्तपुत्री यस्य माता भवति सा च

* सवर्षाया एव ।

† चकारावमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिका कृता दत्तपुत्रीप्रतिग्रहीत्रा इयमेव मम पुत्रस्यामी-
येति तदा तस्याः परिणेतुर्दत्तपुत्री प्रतिग्रहीदसपिण्डा
असपिण्डा भवतीति तत्र परिणयो मा प्रशांशीदिति चकारेण
मात्रसगोत्रा परिणयेत्युच्यते ।

उक्तञ्च दक्षिमाणां जनकगोत्रादिनिवृत्त्या अन्यगोत्रादि-
प्राप्तिर्मनुना ।

गोत्रञ्चकथे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सुतः ।

गोत्रञ्चकथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति
एवं तर्हि असपिण्डा च या मातुरिति न वक्तव्यम् । चकार-
सभ्यासगोत्राग्रहणेनैवासपिण्डाया अपि प्राप्तत्वाद्वाङ्म् ।
अत्रमादृपितकुलजासपिण्डा मात्रसगोत्रापि भवति मादृ-
ण्डा चेति तत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते मातुरसपिण्डेति ।
पञ्च च सापन्नमादृसपिण्डेष्वपि मातुलादिव्यवहारं दर्शयति
स्मिन्तुः ।

पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तदुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि* अन्यथा सङ्करका-
रिकाः स्युरिति ।

असगोत्रा च या पितुरित्यत्र चकारेण पितुरसपिण्डाया ग्रहणं
न कर्तव्यम् । असगोत्रपदेनैव सभ्यत्वादुच्यते । यस्य पिता
दक्षिणपुत्रस्तस्य दक्षिणस्य यज्जनककुलं तत्र जाता परिषेद-

* दाशाविवाहाः अन्यथा सङ्करकारिण्यसवाभ्यापविगुरेतदेवेतीति पाठान्तरम् ।

पितुरसगोत्रा दानेन जनकगोत्रनिवृत्तेरुक्तत्वात् । एवंविधाया
मातुरसगोत्राया विवाहप्रसक्ती चकारिणैवसुच्यते पितुर-
सपिण्डा ग्राह्येति । यदेवं नाभविष्यद्सगोत्रा च याम्बन
वृत्तेवावश्यत् । तस्मान्मातुरसपिण्डा असगोत्रापि पितुरस-
पिण्डा असगोत्रा च परिणयेति सिद्धम् । यवीयसीं वयसा
प्रमाणेन च । अरोगिणीमन्त्रिकित्त्वनीयव्याभिरहितान् आढ-
मतीं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये ।

अत्र मतुः ।

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वै पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति ॥

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायते ।
नोपयच्छेतेत्यर्थः । एवञ्च यत्र शङ्का नास्ति तामुपयच्छेतेत
उक्तो भवति । असमानार्धगोत्रजान्मपेरिदमार्धं प्रवर इत्यर्थः ।
गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । आर्धञ्च गोत्रञ्च आर्धगोत्रे सम्-
आर्धगोत्रे यस्य स तादृशस्तस्मादुत्पन्ना समानार्धगोत्र
अनेवंविधा असमानार्धगोत्रजा । गोत्रं प्रवरश्च पृथक् पृथ-
पर्युदासे निमित्तम् ।

परिणीय सगोत्रान्तु समानप्रवरां तथा ।

न्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पार्थक्येन परिगणनात्यागशोपभोगस्यैव न तु तस्याः ।

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्मै वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

उरुदृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ।
इति श्रातातपस्करणात् ।

तत्रापस्तम्बः ।

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढीपगम्य* च ।

तस्यामुत्पाद्य चाण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

समानप्रवरस्वरूपञ्च बौधायन आह ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संग्रहकारः ।

पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वये ।

भृग्वङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥ इति ।

पञ्चार्थेयाणामृषिचयानुवृत्तौ† न मिथो विवाहस्यार्थेयाणा-
मृषिचयानुवृत्तौ न शेषेष्वेकानुवृत्तौ न विवाह इत्यर्थः ।

बौधायनोऽपि ।

द्वार्थेय‡सन्निपातेऽविवाहस्यार्थेयाणां चार्थेय‡सन्नि-
पातेऽविवाहः पञ्चार्थेयाणामिति ।

* सनुवाङ्गीपगम्येति पाठान्तरम् ।

† पञ्चप्रवराणां प्रवरपदैके न विवाहः, एवं परम् ।

‡ द्वार्थे इति पाठान्तरम् ।

§ चार्थे इति पाठान्तरम् ।

सविपाते साम्ब इत्यर्थः ।

गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति तथाचा संज्ञातिपूतिभाषनच्छि-
शम्बुशैवगवानां गोत्राणामाङ्गिरसगौरिवीतसांज्ञात्वन्निप्रवरै-
क्यम्* । तथा बाह्ववाधूलभौनामौकानाङ्गोत्रभेदेऽपि भार्गव-
वीतहृत्स्वसावेतसेति प्रवरैक्यम् । एतेषां मिथो विवाहो मा
भूदित्यसमानार्थग्रहणम् । यत्र तु प्रवरविकल्पो यथा आङ्गिर-
सास्वरीषयौवनमान्धात्रस्वरीषयौवनाश्चेति, अत्रास्ति प्रवरभेदः
न तु गोत्रभेदः, तन्निरासार्थं समानगोत्रग्रहणम् । एवं प्रवर-
गोत्रयोः पृथक् पृथक् पर्युदासनिमित्तत्वं ज्ञेयम् ।

एवं साक्षात्परम्परया वा अवयवानुवृत्तेर्निर्मथ्यादत्वात्सर्वत्र
निषेधप्राप्तावधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

पञ्चमात्मसमादूर्हं माहृतः पिढृतस्तथा ।

माहृतः माहृतकुले पञ्चमादूर्हं पिढृतः पिढृतकुले सप्तमादूर्हं
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इत्यर्थः । पित्रादयः षट् सपिण्ड्याद्याः
तस्यैव सप्तपुत्रादयश्च षट् आत्मा च सप्तमः । तथा मात्रादय-
श्चत्वारः आत्मा च पञ्चमः ।

सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेद्यावत्
सप्तमो भवति पित्रादिवीजतो नियोगादिना या कुलान्तरी
जाता तत्रापि जह्वं सप्तमाज्जातायां विवाहः ।

संज्ञाति, पूतिभाष, नच्छिजम्, शैवगवानां प्रथेकमाङ्गिरस, गौरिवीत, सां-
ज्ञातिनामकप्रवरचतुष्टयम् ।

पितृबन्धुभ्यः सप्तमात्मात्बन्धुभ्यश्च पञ्चमादाह वशिष्ठः ।

असमानार्थेयीमस्यष्टमैद्युनामवरवयस्तां सहर्षीं भार्गवीं
विन्देत ।

पञ्चमीं मात्बन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुभ्य इति बन्धुग्रन्थोपादा-
नाद्यमर्थो गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

यश्च वशिष्ठेनीकम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मादतः पितृतस्तथा । इति ।

तत्सवर्णसापन्नमादत्तकुलविषयम् । ब्राह्मणादीनां चत्त्रियादि-
दारसत्सुत्पन्नपितृकुलविषयश्च* । एकत्राणवयवानुहृत्तेरभावा-
दन्यत्र†‡ सावर्ण्याभावाच्च ।

यत्तु पैठीनसिराह ।

पञ्च मादतः सप्त पितृतस्त्रीनतीत्य मादतः पञ्चातीत्य
वा पितृत इति ।

अत्र त्रीनतीत्येत्यादिकस्यायं विषयः । यस्य माता दत्तपुत्री
तां यः प्रतिग्रहीता पुत्रत्वेन स्वीकरोति तत्कुलम् । अस्य
दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तिस्य जनककुलश्च§ एकत्राणवयवानु-

* ब्राह्मणादिः यदा क्षत्रियः चत्त्रियादिपुत्रवर्गे विवाहं करोति तदैव भवति ।

† सप्तमीमातुः पितृवर्गे ।

‡ क्षत्रियजातसूत्रादिभिरादिवर्गे ।

§ दत्तपुत्ररूपपितुः जनककुले पञ्चमीं परिहृत्य विवाहं कर्तुं नर्हतीति ।

¶ दत्तपुत्रीरूपमातुः षष्ठीरूपपितृकुले ।

उत्तरभावाद्द्वयत्र* गोभानुत्तरभावाच्च ।

असु ग्रहवचनम् ।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्श्रीषाः पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु ॥ इति ।
अस्वार्थः† । एकस्माद्वाङ्मणादेर्जाताः पृथक् भिन्नमातृजनाः
पृथग्जनाः भिन्नजातीयास्ते एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्श्रीषाः
पिण्डस्वावर्त्तते त्रिषु त्रिपुरुषमेव सापिण्डमिति । एतद्भिन्न-
जातीयसापन्नमातृकुलविषयम् । तत्रापकृष्टजातीयानामु-
त्तमजातीयविवाहप्रतिरेव नास्ति । अनुत्तमतः प्रतिरिस्ति
तत्र त्रिषु पुरुषेष्वेव‡ सापिण्डं युक्तम् । उत्कृष्टजातीयावयव-
संयोगेतरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा
परिषेवेतुयुक्तम् ।

तत्र त्रेषु विधिविधेषु दृष्टगुणदोषी§ न स्तः केवलं
शास्त्रैकसमधिगम्यौ ती । यथा असपिण्डा च या मातुरि-
त्यत्र शास्त्रसमधिगम्यो गुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपि । अत्रा-
तिक्रान्तशास्त्रस्य भार्येव न सा भवति¶ । भार्याशब्दस्याहव-

* दसपुत्रस्यपितुर्जनकश्ले ।

† अस्मावस्येति पाठान्तरम् ।

‡ त्रिपुरुषमेवेति पाठान्तरम् ।

§ अशिक्षादिगुणदोषी ।

¶ भार्याशब्दगुणस्तदतिक्रमे च दोषीऽपीति पाठान्तरम् । शास्त्रतुल्यं विधिव-
त्तन्नाविवाहे यथा भार्यात्वमेव न भवति ।

नीयाद्विक्रमंस्कारशब्दत्वात्* प्रायश्चित्तीयते च । तथाच पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्यात्वं प्रदानाभावात्† तथा गोचमपि न निवर्त्तते । एकमासुरादिविवाहेष्वपि गोचानिवृत्तिः, †
अभ्रातेव पुंस एति प्रतीचीमिति मन्त्रलिङ्गाश्च न परिपूर्णं पुत्रिकाया भार्यात्वं व्याख्यातं निरुक्तता । अभ्रातृत्वेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी सन्तानकर्त्तृणे पिण्डदानाय वेति ।

वशिष्टः ।

अभ्रातृका पुंसः किं पितृलभ्येति प्रतीचीं न गच्छति पुत्रत्वमिति । यत्र पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधाभिधानं यथा हीनक्रियमित्यादिना न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । किन्तु नियमातिक्रमात्प्रायश्चित्तमात्रं भवति । तथा प्रसिद्धश्रोत्रियकुलजा परिषेया ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

दशपौरुषविस्थाताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । इति ।

मातृतः पञ्च पितृतः पञ्चेति दश ।

एवं सर्वत्र प्राप्तापवादमाह स एव ।

स्त्रीतादपि‡ न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ।

* अथेयंया मन्त्रसंस्कृतत्वेन आहवनीयत्वं तथा मन्त्रसंस्कारेण भार्यात्वम् ।

† प्रकृतदानाभावात्पुत्रिकाया गोचपुत्रत्वेन औरसपुत्रवद्गोचरत्वयोरागुभविक्तत्वादिति भावः ।

‡ धनवाचादिसद्यद्वादपि ।

सञ्चारिणी रोगाः कुष्ठापक्षारादयः । मातृसापिण्डगोभावे-
ऽपि मातृसगोभाया अपि पाण्डिको निषेधो ध्यासेन दर्शितः ।

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकार्ष्यन्ति ।

एके नेच्छन्तीत्यनेन पक्षे विवाहप्राप्तिर्दर्शिता ।

अनुनेवार्धं हेतुपूर्वकं उत्तरार्धं स एवाह ।

जन्मान्कोरविज्ञानाद्दुहहेद्विग्रहितः ॥

अत्र देशाचारादयस्या विज्ञेया ।

अथ वरलक्षणानि ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्षः श्रोत्रियो वरः ।

यत्रात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमास्त्रनप्रियः ॥

एतैः कन्यागुणैः अनन्यपूर्वकालयवीयस्त्वभाहमस्त्वथतिरिक्तैः*
र्युक्तः सवर्षः उत्कृष्टवर्षोवा न हीनवर्षः श्रोत्रियः श्रुताध्ययन-
सम्पन्नः ।

कात्यायनः ।

उन्मत्तः पतितः कुष्ठी ब्रह्मज्ञैव सगोत्रजः ।

बभ्रुःश्रोत्रविहीनश्च तथापक्षारदूषितः ।

वरदोषाः स्मृता स्मृते कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः ।

* सञ्चारानन्यपूर्विकां कानामवपिच्छां यवीयवीनित्यादिबन्धने कन्यायां चे
युवा उन्मत्तः अनन्यपूर्वकालादिपितृभं लज्जा सञ्चारकानामवपिच्छादिदुर्बैर्युक्त-
वर्षः ।

नारदः ।

परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजेरेवाङ्गलक्षणेः ।
 पुमांश्चेद्विकल्पेन* स कन्यां लब्धुमर्हति ॥
 सुवहजन्तु†जान्त्वस्त्रिसुवहानांसशिरोधरः ।
 यस्यापि भ्रवते रेतो ह्लादि‡ मूत्रञ्च फेनिलम् ।
 पुमान् स्यात्तन्त्रणैरेभिर्विपरीतसु षष्ठकः ॥
 अपत्यार्थं स्त्रियः स्रष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥

अथ दारानुकल्पः ।

तत्र मनुः ।

सवर्षाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्माणि ।
 कामतसु प्रहत्तानां इमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥

अवरा जघन्याः ।

शूद्रैव भार्यां शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।
 ते च स्वा चैव राजसु ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥

अथ शूद्राविषये पद्मान्तराणि स चाह ।

शूद्रावेदी पतत्यत्रेकतप्यतनयस्य च ।

श्रीमन्कस्य सुतोत्यस्या तदपत्यतया भृगोः ॥

* निःसंगवेन ।

† कण्ठस्य पार्श्वपार्श्वस्थिविषयः ।

‡ शब्दयुक्तम् ।

शूद्राया वीड़ा पततीति अचेदतप्यतनयस्य गीतमस्य च
मतम् । अत एतयोर्मते शूद्राविवाह एव नास्ति । शीनक-
मते तु शूद्राविवाहान्न पातित्वं किन्तु सुतोत्पत्त्या, अतः शूद्रा-
वृत्तकाले नोपयच्छेदिति । एवञ्च ऋतुगमनप्रापकाणि अगमने
दोषप्रापकाणि च वचनान्वेतद्व्यतिरिक्तविषयाणि । भृगुमते तु
न तत्र सुतोत्पत्तिरपि पातित्वहेतुः । अपि तु ब्राह्मण्यदि-
भार्यासु पुत्ररहितस्य केवलशूद्रापत्न्यत्वं पातित्वहेतुः । ततश्च
ब्राह्मण्यदिष्वप्रसूतासु शूद्रावृत्तौ नोपयच्छेत् । तदपत्न्यतयेति
तान्येव शूद्रायामुत्पन्नान्येव चापत्न्यानि यस्य स तदपत्न्यस्तस्य
भावस्तदपत्न्यता । एष एवार्थो वचनान्तरेण स्पष्टीकृतः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्न्यैश्च केवलेरिति ।

अत्र वाक्यशेषः । कुलान्यकुलतां यान्ति इति ।

यच्च मनुनैवोक्तम् ।

न ब्राह्मणचक्रिययोरापद्यपि च तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ इति ।

तत्रप्रथमत एव शूद्रापरिणयनविषयम् । आपद्यपि हि तिष्ठतोः
सर्वर्षामलभमानयोरित्यर्थः । एतद्देश्यस्यापि नियतम् ।

यतः स एवाह ।

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याश्च ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ इति ।

हीनजातिं शूद्राम् ।

सर्वर्षाणामे तु चक्रियादिविवाहमाह मैठीनसिः ।

अभावे कन्यायाः ज्ञातकप्रतश्चरेदपि वा अन्नियायान्
पुत्रानुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वेत्यन्वे इति ।

सर्वात्मना* शूद्रापरिणयनिषेधमाह याज्ञवल्करः ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

एषु पक्षेषु यच्छास्त्रीयस्मार्त्तौ यः पक्ष आदृतस्तच्छास्त्रीयस्यापि
स एव पक्ष इत्येवंविधस्थितौ विकल्पः† ।

अथ दाहनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

सकुल्यो दायदः, दायदेष्वपि सन्निहित एवाधिकारी । प्रक-
तिस्यः पानित्योन्मत्तादिदोषरहितः, अप्रकृतिस्येन पित्रादिना
ज्ञातमप्यज्ञातमेव ।

यथाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कर्म कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यज्ञातमेव स्यादस्वातन्त्रस्य हेतुतः ॥

पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन्नप्रकृतिस्यत्वेन हेतुना परतन्त्रो

* सर्वप्रकारेण ।

† एषु पक्षेषु शूद्राविवाहप्रदभावपक्षेषु । स्मार्त्तः शूद्राः । विकल्पः शास्त्रिभेदेन
व्यवस्थितौ विकल्पः ।

भवति । तदीयकृतं वाग्दानादिकं कार्यमकृतमेव वेदितव्यं
यदि तस्मिन्वरे पतनीयदोषा अचिकित्स्यरोगा वा भवेयुः,
अभावे तु* तथैवोपरितनं कर्म्म† प्रकृतिस्थो निर्बुद्धेष्टाष्ट-
दोषाभावात् । यद्यप्रकृतिस्थदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्बुद्ध-
स्तदा प्रधानकर्म्मणो निष्पन्नत्वेनाधिकारित्वमात्रवेकस्यास-
त्तापि न सर्वात्मना प्रत्यावर्त्तनीया कन्या, एवं तर्हि अनधि-
कारिणां कृतमकृतमेवेत्येतद्विदुष्येत सत्यं तद्विरोधपरि-
हाराय परिवेत्तुविवाह इव‡ तां प्रत्याहृत्य§ पुनस्तस्माएवाधि-
कारी दद्यात् । अत्र पुनर्विवाहोऽपि परिवेत्तुविवाहवद्विज्ञेयः ।
तथाच नारदोऽपि दातृक्रममाह ।

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामही मातुल्य सकुल्यो बान्धवास्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृती यदि वर्त्तते ।

तस्वामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

सकुल्याः पितृपत्नीयाः, बान्धवा मातृपत्नीयाः, स्वजातीयाः
त्राहणादयः । यस्य वर्णस्य या कन्या तज्जातीया अधिकारिणा

* पातित्वाचिकित्स्यरोगयोरभावे तु ।

† वाग्दानोत्तरक्रियमात्रप्रकृतदानादि कर्म्म इत्यर्थः ।

‡ परिवेत्तुस्तत्रे यथा आनन्द्ये पुनर्दानम् ।

§ प्रत्याहृत्य तद्दानस्यासम्भवेन तत्परिपाटीकृतमाह्वयः ।

¶ कन्यादाने इति श्लेषः ।

इत्यर्थः । अस्मिन्वचने स्त्राचनन्तरं मातामहमातुल्ययोः क्रमे-
णाधिकारं प्रतिपद्येत, तदनन्तरं पित्रबन्धूनामधिकारः प्रद-
र्शितः । अथ च क्रम श्रीरसकन्यकाविषये पुत्रिकादिविषये
च वेदितव्यः । पुत्रिकाप्यौरससमेव ।

श्रीरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः ।

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।

क्षेत्रजायान्तु क्रमान्तरमाह कात्यायनः ।

स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वदान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥

अस्यार्थः । श्रीरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्पित्रभावे दान्धवाः
पित्रदान्धवा दद्युः । ततोऽन्यामौरसीव्यतिरिक्तां धर्मजां
नियोगेन जातां क्षेत्रजान्तु पितृभावे मातामहो दद्यात् ।
मातामहो दद्यादिति मातामहग्रहणं मातुलस्याप्युपलक्षणं
अतस्तदभावे मातेति क्रमः । युक्तश्चैतत्क्षेत्रजायां मातामहा-
वयवप्राधान्यात् । एवञ्च मातामहादीनामौरसीपुत्रीदाने
पित्रबन्धुषु विद्यमानेष्वधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र च विषय-
विशेषे अपवादः श्रूयते ।

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पीगण्डेषु च बन्धुषु ।

मातुलः समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

पीगण्डो व्यवहाराद्यसमर्थः । समये रजोदर्शनीचितसम-
यात्पूर्वकाले पूर्वोक्तसकृलाधिकार्यभावे ।

मनुः ।

यदा नैव तु कश्चित्* स्यात्कन्या राजानमात्रजेत् ।
 अनुज्ञया तस्य वरं सवर्षं वरयेत्स्वयम् ॥
 वरयेदित्यनुवृत्तौ नारदः ।
 सवर्षमनुरूपञ्च कुलरूपवयःश्रुतैः† ।
 सह धर्म्यं चरित्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥
 पित्रादिषु सत्स्वपि कालविशेषैः‡ विद्यत एव स्वयंवरः ।
 यदाह बौधायनः ।
 त्रीणि वर्षाण्युत्तमती काङ्क्षित पितृशासनम् ।
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।
 अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रेयेत्§ ॥
 यस्तु विष्णुनोक्तं ।
 ऋतुत्रयमुपास्यैवण कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । इति
 तद्गुणवद्हरलाभे वेदितव्यम् ।
 अत्र विशेषान्तरमाह मनुः ।
 अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा ।
 मातृदत्तं भ्रातृदत्तं स्त्रियं स्याद्यदि तं हरित् ॥

* अधिकारीति शेषः ।

† कुलसूक्तत्यादि, रूपं धीन्द्यादि, वयः श्लेषलादि, श्रुतं विद्विद्यादि, एभि-
 रनु रूपं दामार्हम् ।

‡ रजोयोगानन्तरं चतुर्थवर्षे ।

§ विन्देत ।

¶ अव्ययानामनेकार्थत्वादपास्यैत्यर्थः ।

वरं प्रत्यपि स एवाह ।

पित्रे न दद्याच्छुक्लन्तु कन्यास्तुमतीं हरन् ।

स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदृत्तूणां प्रतिरोधनात् ॥

यमः ।

कन्या हादश वर्षाणि या प्रदत्तार्त्तवे गृहेः ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एवं चोपगतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं[†] विद्यान्मनुः स्त्रायभुवोऽब्रवीत् ॥

एवंविधायां बन्धकीत्वाभावाद्देशकालादिप्रतिबन्धाभावे सति ।

अन्यथा कालातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

तथाच बौधायनः ।

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निंकां धर्मचारिणीम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुष्याद्रजस्रलाम् ॥

कुलीनायः[‡] रूपादिगुणरहिताय[§] ।

नग्निंका च दर्शिता वायुपुराणे ।

पश्यत्यसल्ला याङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नग्निंका ॥ इति ।

अमरसिंहस्वन्यथा प्राह ।

* या प्रदत्ता गृहे वसेदिति यस्यान्तरे पाठः ।

† पुरुषश्चगुह्योपभोक्तृतुल्याम् ।

‡ गुणवते इत्यस्यार्थमाह कुलीनायेति ।

§ गुणहीनाय इत्यस्यार्थमाह रूपादीत्यादि ।

नग्निकानागतार्त्तवा इति ।

अधिकश्यपी ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अन्नाद्येयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

संवर्त्तः ।

रामकाले तु संप्राप्ते सीमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वक्रिन्तु कुचदर्शने ॥

तस्मान्नामुदहेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

कश्यपः ।

अष्टवर्षा भवेद्दीरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

एवं कन्यादाने अधिकारिणो निरूपिताः । साम्प्रतं दत्तायाः

कन्यायाः कश्चित्पत्याहरणं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रियांश्चिहर आत्रजेत् ।

दत्तामपि हरेद्यदि पूर्वस्य पातकादिदोषोपसृष्टत्वमितरस्य

शुण्युक्तत्वं स्यात् । तच्च सप्तपदाप्यागद्रष्टव्यम् ।

सप्तान्द नारदः ।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाहरणं प्राग्बिधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणिः सम्बन्धोऽयं त्रिलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥ इति ।

अस्यार्थः । स्त्रीपुंसयोः सम्भोगाद्वरणं प्राग्भवति । वरणात् पाणिग्रहणं, एवं सम्बन्धस्त्रिलक्षणः । वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रिविधः । गाम्भर्व्यादिषु नायं क्रमः । तयोः कन्या-वरयोरनियतमनियमः । वृतोऽपि न परिणीयते, वाग्दत्तापि न दीयते इत्येवंरूपः । तत्र हेतुर्वरणदोषदर्शनादिति । वरणाद्दृष्टं कन्यावरयोरन्योऽन्यं दोषदर्शनात् । अनेन च विवाहाद्दृष्टं नानियम इत्युक्तं भवति । तत्र नियमे हेतुमाह ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति ।

तैर्मन्त्रैरुत्पादितसंस्कारयोर्न परित्याग इत्यर्थः ।

पाणिग्रहणमन्त्रोत्पाद्यसंस्कारावधिमाह ।

तेषामिति ।

केचनस्मिन्वचने पाठान्तरं व्याख्यानतरञ्च कुर्वन्ते ।

तद्यथा ।

वरणाद्ग्रहणं पाणिः संस्कारो ह्यग्निलक्षणः ।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणे यः सोऽग्निलक्षणः संस्कारोऽग्निचिह्नितो होमादि-निष्पाद्यः संस्कारः । तयोर्वरणदानपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरण-

मेव दीषदर्शनादनियतं, न पाषिपहृषणम् । तस्मादर्ष्याक्
पतित्वानुत्पत्तिरिति ।

यसोऽपि ।

पाषिपहृषणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ।

एवञ्च सप्तपदादर्ष्याक् परिणेतुमरणेऽपि न विधवात्वमवगम्यते ।
उक्तञ्च वशिष्ठेन ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोङ्घ्रं वरो यदि ।

न च मन्त्रीपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

सा पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । सा च तद्देवराय प्रदेया
तदभावे तन्नोत्राय तदभावे अन्यस्मै । इदमपि लोकविहित-
त्वाद्देशाचारानुसारेण भवति ।

बलादपहृतायान्तु विशेषमाहृतुर्यमवशिष्टौ ।

बलाद्यपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

बहुभ्यो वाग्दाने कात्यायनेनोक्तविशेषो द्रष्टव्यः ।

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायान्तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरसु ताम् ॥

सर्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च पूर्व्ववरो यदि दीष-
रहितो गुणवाञ्छ भवति ।

वरयित्वा देशान्तरगमने नारदः ।

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीत्तून् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्दरम् ॥

प्रतिगृह्य वरयित्वेत्यर्थः ।

प्रदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्त्या सा वर्षमेकान्तु देयान्यस्मै विशेषतः* ॥

अथ विशेषमाह मनुः ।

कन्यायां दत्तशुक्लायां म्रियते यदि शुक्लदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥

कुलादिरहितेभ्योऽपि कन्या प्रत्याहरणीयेत्याह
वशिष्ठः ।

कुलश्रीलविहीनस्य षण्णादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्म्मस्य रोगिणां वैशधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां स्वगोचोढां तथैव च ॥

अथ पुनर्विवाहादिविशेषस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

अदुष्टकन्यापरित्यागे विशेषमाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेहरः ।

विनेयः सोऽर्थदण्डेन कन्यां तामेव चोद्दहेत् ॥

कात्यायनः ।

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनं च प्रकुर्वीत तद्दानं नाप्नुयात्तु सः ।

कन्यादोषेऽप्येवमेव दाता दण्ड्यो वरस्तथा ॥

* विभागत इति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्दरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्वोऽन्व्यं त्वजतस्तयोः ॥

मनुः ।

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्वजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टाञ्च छद्मना चीपपादिताम् ॥

विप्रदुष्टामन्वगतभावां छद्मना अन्यकन्योपदर्शनेन । एवमुक्त-
कक्षणाय वरायोक्तलक्षणकन्या देयाधिकारिणेत्युक्तो विवाहः
सप्रपञ्चः । सोऽपि ज्येष्ठानुक्रमेणेति शास्त्रनियमः ।

अत्र क्वचिदपवादविषये मनुः ।

जडाश्वधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।

विवाहासंश्वये तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ।

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।

विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

शातातपोऽपि ।

नामन्यः परिविन्दन्ति न च दानतपांसि* च ।

न च आहं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका† ॥

अन्येऽपि विशेषा आवसथ्याधानप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

* न यज्ञा न तपांसि चेति पाठात्तरम् ।

† विरुपा या च कन्येति पाठात्तरम् ।

अथ विवाहभेदः ।

तत्र मनुः ।

यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदीपौ च यस्य बी ।

तद्वः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्व्वी राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

ब्राह्मविवाहलक्षणं तत्सन्ततिफलञ्चाह

ब्राह्मवल्काः ।

ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते शतघनलङ्कता ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

उभयतः पित्रादीन्दश्च पुत्रादीन्दश्च आत्मानं चैकमित्येक-

विंशतिं पुनाति । यद्वा उभयतो माहृती दश्च पिहृती दश्च

आत्मानश्चैत्येकविंशतिम् ।

यथा ।

यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्धसु गोद्वयम्* ।

यज्ञे प्रारब्धे कन्यामलङ्कृत्य यत्र त्विजे दीयते स दैवः । वराय

देया मिथुनं वृषभं मास्य गृहीत्वा यथाशक्त्यलङ्कृता यत्र तस्मै

दीयते स आर्षः । गोद्वयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् ।

यतः मनुः ।

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । इति ।

* गोमिथुनमिति ऋषिप्याठः ।

एतन्नेमिद्युनं पिशादिष्वेदृह्णाति तंदा विक्रय एव ।

तथाच मनुः ।

आर्षे गोमिद्युनं शुष्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अण्योऽपि वा महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः । इति
कन्यार्थं यदि गृह्णाति तदा न दोष इत्याह

स एव ।

यासान्नाददते शुष्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामाट्टग्रंथं हि केवलम् ॥

अच्छुष्कं कन्यार्थं तत्कुमारीणामर्हणं पूजनमाट्टग्रंथमपिष्ठम् ।

तच्छुष्कं कन्यायै दद्यादित्यर्थः ।

दैवार्षयोः फलमाह याज्ञवल्काः ।

चतुर्ह्यं प्रथमजः, पुनात्युत्तरजश्च षट् ।

प्रथमजो दैवविवाहजः, उत्तरज आर्षविवाहजः । सप्त पूर्वान्

समावरान् इति चतुर्ह्यं । त्रीन् पूर्वान्नीनवरानिति षट् ।

पुनाति उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।

तथा ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सङ्घं या दीयतेऽर्घिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ॥

सङ्घं धर्मं चरतामिति परिभाषणपूर्वकमसङ्घता कन्या सच
दीयते सकायः प्राजापत्यस्तस्यां जातः षट् पूर्वान् षट् परा-
नात्मनं चेति त्रयोदश पावयेत् । अथबान्योऽर्थः आत्मना सङ्घं
षट् पूर्वानात्मना सङ्घं षट् परानिति एकादश पावयेत् ।

तथा ।

आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्निधः ।

राक्षसी युवहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

आत्मार्थं द्रविणमादाय कन्यार्पणं स आसुरः, अस्य मानुष इत्यपि संज्ञा ।

तथाच हारीतः ।

श्रीस्केन मानुष इति ।

कन्यावरयोरन्योऽन्यरागेण यः समयः त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति स गान्धर्वः । समयपूर्वकमुपभोगोऽपि गान्धर्व-एव । युवहरणाद्राक्षसः चास्य इत्यभिधीयते ।

यथाह हारीतः ।

अलङ्कृतामभिजयः चास्य इति ।

कन्यकाच्छलाच्छलनं क्लृप्तः, कपटेन स्वापाद्यवस्थासु कन्यकाया-च्छलेनोपहरणं पैशाचो विवाहः । कन्यकां क्लृप्तादित्यपि पाठः । न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमणाभावात्पतित्वभार्या-त्वयोरनुत्पत्तिरित्याशङ्कनीयम् । तत्रापि स्त्रीकारानन्तरमेव संस्कारविधानात् ।

तथाच देवलः ।

गान्धर्वीदिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्षैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

मृच्छपरिशिष्टेऽपि ।

गान्धर्वीसुरपैशाचो विवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिषयस्तेषां ततो होमो विधीयते ॥

परिषयः स्वीकारादि ।

एवं स्थिते वर्षव्यवस्थया विवाहनियममाह

मनुः ।

षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्मानराक्षसान् ॥

अस्यार्थः । ब्राह्मादीन् षडानुपूर्व्या क्रमेण ब्राह्मणस्य धर्मान्
धर्मादनपेतान्विद्यात्, ते च षट् ब्राह्मणो दैव आर्थः प्राजा-
पत्य आसुरो गान्धर्व्वश्चेति ।

यत्तु कश्यपेनोक्तम् ।

क्रीता द्रव्येन या नारी न पत्नी सा विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्रे दासीं तां कश्यपोऽब्रवीत् । इति

तद्वचनमात्रेण विवाहासम्भवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य अक्-
रान् पञ्चादुक्तानासुरगान्धर्व्वराक्षसपैशाचान्धर्मान् जानीयात्
विट्शूद्रयोस्तु अराक्षसाग्राक्षसवर्जितान्तानेवासुरादिपैशा-
चान्तान्धर्मान्विद्यात् । केचनेवं व्याचक्षते—षट् ब्राह्मादि-
गान्धर्व्वान्तान्विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिराक्षसान्धर्माश्चतुरः ।
विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् प्राजापत्यादीन्तानेव धर्मान्-
न्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च हेतुमध्युपदिशन्ति ।

हेतुश्च नारदमनुवचने ।

चत्वारी ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व्वराक्षसी ।

राक्षसघासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

स पापिष्ठी विवाहानां पेशाचः कथितोऽष्टमः । इति ।
एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः ।

चतुरो ब्राह्मणस्त्राद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

अयमर्थः । ब्राह्मो देव आर्षः प्राजापत्यश्चेति चतुरो ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशस्तं, वैश्यशूद्रयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिप्राजापत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्षत्रधर्मत्वात्* । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः चतुरोऽवरानित्यत्र मते† आसुरगाम्बर्वराक्षसपेशाचा इति चत्वारः‡ । एतन्मते§ आसुरगाम्बर्वपेशाचोऽनुकल्पः¶ । यन्मते तु॥ प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगाम्बर्व-राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयस्त्रयोऽनुकल्पः । तथा वैश्यशूद्रयोरासुरो मुख्यः कल्पः, गाम्बर्वपेशाचावनुकल्पः प्राजा-पत्यागाम्बर्वी वा ।

* राक्षसं क्षत्रियस्यैकमित्यनेन अव्यवधानेन धर्मज्ञापनायैव क्षत्रियपदस्य निर्दिष्ट-त्वात् ।

† वङ्गानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरानिति वचनानुसरणे ।

‡ प्रशस्ता इति शेषः ।

§ एतच्चचनानुसरणेऽपि ।

¶ क्षत्रियस्यैकमिति एकपदनिर्देशादिति विवाहा अनुकल्पएवेति युक्तम् ।

॥ यन्मते अवरानिति अकारप्रसंगेपरहितपाठानुसरणे तु ।

एवं स्थिते ब्राह्मणस्यापत्कल्पमाह

मनुरिव ।

पश्चानान्तु त्रयो धर्म्या हावधर्म्यां स्मृताविह ।

पैशाचन्नासुरस्यैव न कर्त्तव्यी कदाचन ॥

प्राजापत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचानां मध्ये त्रयः प्राजापत्य-
गान्धर्वराक्षसाः । अधर्म्यां तावेव दर्शयति पैशाचन्नासुरस्येति ।
मुख्यकल्पमध्ये* परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापत्कल्पमध्यपरि-
गणनं† भार्गपेक्षया प्राजापत्यस्यापत्कष्टताद्योतनार्थं पुनात्युत्त-
रक्षत्र षड्वित्यार्षविवाहजापेक्षया सकाशः पाषयेत्तज्जः षट् षट्
वंशान् सहात्मनेति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यत्रवणात्प्राजापत्य-
स्याधिक्यं द्योतयति तस्मा भूदिति ।

क्षत्रियस्यापत्कल्पमाह ।

पृथक् पृथग्वा मिश्री वा विवाहौ पूर्ववेदिनी ।

गान्धर्वी राक्षसस्यैव धर्म्यां क्षत्रस्य तौ स्मृता ॥

पृथक् पृथक् मुख्याऽनुकल्पस्येति व्यवस्थितविकल्पत्वेनाभिहितः,
तत्र पूर्वोक्तविवाहौ यदि मिश्री भवतः स मिश्रविवाह-
स्येति । मिश्रविवाहमेवोदाहृत्य दर्शयति गान्धर्वी राक्ष-
सस्येति । यथा प्रथमं गान्धर्व्येण परिगृह्य तदन्तुषु विह-
सिषु युद्धेन हरणमेतच्च प्रदर्शनार्थं अतद्यानेनैव न्यायेन वक्ष्या-

* चत्वारो ब्राह्मणस्याथा इति वचनेनेति शेषः ।

† पश्चानान्तु त्रयो धर्म्या इति वचनेनेति शेषः ।

स्तराचामध्यहनीयम् । वैश्यशूद्रयोरप्यापत्कल्पेऽतिमिन्दितो-
ऽपि पेशाचो ग्राह्यः । तथा वैश्यशूद्रद्वन्द्वेऽपि विप्रादेः ।

तथाच वक्षः ।

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्कन्या पुरुषस्य वै ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥ इति ।

चौर्येण पेशाचेन ।

सकलविवाहीपयोगविशेषो यज्ञपार्श्वेनोक्तः ।

विवाहे वितते तन्ने होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया ऋतुरामच्छेक्यं कुर्वन्ति यात्रिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

बुद्धान्* आहुतिं दत्त्वा† ततस्तन्म‡ प्रवर्त्तयेदिति ॥

याज्ञवल्क्येनाप्यन्यो विशेषो दर्शितः ।

पाणिर्घाह्नः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्देने त्वयजन्मनः ॥

स्त्री शरादिकं गृह्णाति तत्पाणिस्थितञ्च वरो गृह्णीयादित्यर्थः ।

अयजन्मन इत्युक्तृष्टोपलक्षणम् ।

तथाच मनुः ।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोक्तृष्टवेदेन इति ।

* विप्रः ।

† इत्वा चान्याहुतीस्तवेति शयान्करीयपाठः ।

‡ वैवाहिकहोमादिकम् ।

विषवानियोगो नाम विचारसरणिःमारोपितो युगान्तर-
विषयत्वात् ।

विवाहे वर्षमासादिशुद्धिर्धोतिःशास्त्रेऽभिहितः ।

सिंहस्य मकरस्य च गुहं यत्नेन वर्जयेत् ।

सिंहस्ये तु मघासंख्यं गुहं यत्नेन वर्जयेत् ॥

अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते ।

मनुः ।

नर्मादापूर्वभागे तु शोणस्थोत्तरदक्षिणे ।

गण्डक्याः पश्चिमे पारे मकरस्यो न दीषभाक् ॥

धोतिःसारसागरे ।

अतिचारगते जीवः स्वं राशिं नैति चेद्यदि ।

सुप्तसंबन्धरो ज्ञेयः सर्वकर्म्मवह्निष्कृतः ॥

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढसृगान्नयाः† ।

घृष्टे पूजिता मासासातुर्वर्ष्यस्य नित्यशः ॥

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे चौरं परिणयं व्रतम् ।

ज्येष्ठपुत्रदुष्टिन्नेसु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

श्रेष्ठं पक्षमुग्रन्ति शुक्लमसितस्याद्यं चिभागं‡ तथा

रिक्तां प्रोक्ष्य तिथिं तद्यत्सर्वयनयोः सन्धिश्च शेषाः शुभाः ॥

‡ विचारपथम् ।

† मार्गशीर्षः ।

‡ अक्षयणीपर्यन्तम् ।

अमायाश्चैव भद्रायां* करणे विष्टिसंज्ञिते ।
 यः करोति विवाहं स श्रीघ्नं याति यमालयम् ॥
 प्रतिपदुःखजननी द्वितीया प्रीतिवर्धिनी ।
 सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी ॥
 पञ्चम्यां सुखवित्तानि षष्ठी विघ्नप्रदा मता ।
 विद्याशीलसुखाप्तिः स्यात्सप्तम्यामफलाष्टमी ॥
 नवमी शोकभयदा आनन्दो दशमीदिने ।
 सुखदैकादशी ज्ञेया द्वादशी सफला स्मृता ।
 मानपुत्री त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां† तु दोषदे ॥
 फलं बहुविधं ज्ञेयं पञ्चदश्यां‡. विशेषतः ।
 न चेह शुक्लप्रतिपदुदयन्ती निषिध्यते ॥
 अत्रापि कृष्णपक्षस्य दशमीं ह्यविवाहिकीम् ।
 वदन्त्यन्ये तु दशमीसुभयोरविवाहिकीम् ॥
 गुरुशुक्रेन्दुपक्षाणां दिनेषु परिणीयते ।
 या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ॥
 अर्कार्कभौमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
 सापरन्ध्रं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ॥
 तत्र दिनेष्वभिधानाद्रात्रावभ्यनुष्ठा गम्यते ।
 तथाच स्मरन्ति ।

* विष्टिभद्रायाम् ।

† शुक्लपक्षे ।

‡ पीर्षमासाम् ।

न वारदीषाः प्रभवन्ति रात्राविति ।
 यावज्जीवन्तु कन्या सा भर्ता सह वियुज्यते ।
 दुःखं पश्चादामरोगैरश्विन्यां याति पञ्चताम् ॥
 भ्रात्र्ये* षड्भिर्मासैर्वैष्वं याति निर्धनत्वञ्च ।
 धनकनकभूषणयुता पाण्डिग्रहणे तु कृत्तिकायाञ्च ॥
 पश्चात् षष्ठेऽष्टे याति पञ्चत्वम् ।
 प्राजापत्ये† सुभगा पतिव्रता भामिनी प्रिया भर्तुः ।
 शचिरनुकूला भर्तुः प्रियंवदा सोमदैवते‡ कन्या ॥
 आर्द्रापाण्डिग्रहणे वर्षेणैकेन याति पञ्चत्वम् ।
 त्रिभिरज्यैरादित्ये§ कन्या समुपैति पतिमन्यम् ॥
 अश्लेषतुष्कात्कन्या कुलविद्वेषिणी भवति पुष्ये ।
 अश्लेषास्वपि कन्या पाण्डिग्रहणे समेत्य भर्तारम् ॥
 सप्तभिरज्यैर्दुष्येत्¶ अथ कुलटात्वं समाप्नोति ।
 भवति त्रिवर्गयुक्ता॥ पित्रे** पाण्डिग्रहे हि सम्प्राप्ति ॥
 भाग्ये†† सत्यसौभाग्यं दासीत्वं याति निर्भया कन्या ।

* भरण्याम् ।

† रोहिण्याम् ।

‡ अश्विनिरसि ।

§ पुनर्वसु ।

¶ इत्यादिति पाठान्तरम् ।

॥ पार्थिवकामयुक्ता ।

** मघासु ।

†† पूर्वप्रकृत्याम् ।

अष्टैकेऽतिक्रान्ते पतिमरणं प्राप्नुयाच्चैव ॥
 व्यपगतश्रीका सुभगा भोगवती सुप्रजा प्रिया भर्तुः ।
 अर्थमिच्छ* शशियुक्ते कन्या वर्षद्वयेनेतीति† ॥
 हस्ते पाणिग्रहणं समेत्य कन्या पतिव्रता नित्यम् ।
 आत्मप्राणवियोगमवाप्नुयात्कन्यका चाव्दात् ॥
 अथवा शीलभ्रंशं त्वाष्ट्रे‡ प्राप्नोति बान्धवकुलात् ।
 स्वाती धर्मसमेता पतिदयिता बन्धुवृक्षभा साध्वी ॥
 ऐन्द्राग्न्याख्ये§ कन्या बुद्धिभ्रष्टा प्रयाति पतिमन्यम् ।
 अष्टचतुष्केऽतीते, मैत्रेण॥ कन्यापुण्याहनं सौख्यम् ॥
 भर्तुरवघ्नां कृत्वा दुःखान्यनुभूय शक्रमे॥ कन्या ।
 दशमेऽष्टे वैधव्यं प्रयाति यद्यष्टमे न मृता ॥
 मूले सधना साध्वी पत्युरतिप्रियतमा प्रहृष्टा च ।
 अशुचिरनाचारा दासरतान्यथा** समेति भर्तारम् ॥
 अष्टद्वयेन कन्या प्रिया सा पूर्वाषाढासु ।
 विदधाति वैश्वदैवे†† भर्तुर्विसृज्य गुरुजनानुरता ॥

* उत्तरफल्युक्त्याम् ।

† अतीते इति पाठान्तरम् ।

‡ चित्रायाम् ।

§ विशाखायाम् ।

॥ अतुलायाम् ।

॥ ज्येष्ठायाम् ।

** अन्यप्रकारम् ।

†† उत्तराषाढानक्षत्रे ।

पाण्डिग्रहणमुपयाते श्रवणे नैकत्र सा रमते ।
 विभ्रष्टस्मृतिश्रीचा सत्यमुखं याति वसुदैवेः ॥
 ईर्षारोगिण हता यमसदनं याति वारुणेः पश्चात् ।
 आजैकपादेः कन्या दुःशीला दुर्भगा दरिद्रा च ॥
 अहिब्रह्मेऽ कन्या मणिकनकविभूषणं प्रभूतमाप्नोति ।
 प्राप्नोति शीलं शीचं पौण्येण शय्यासनोपकरणानि ॥
 वैष्टतिके परिणीता कन्या दिक्कलेन्द्रिया, व्यतीपाते ।
 विद्याम्भरणं नित्यं सुभगा षट्स्रपि वरेषु॥ करणेषु ॥
 भ्रुवकरणैः शकुनाद्यैः पाण्डिग्रहणाद्भ्रुवं मृत्युः ।
 दुष्टपूर्वमपहाय दिनार्कभागं
 विष्टिप्रदुष्टमपि नष्टविधुः* तिथिश्च ।
 शेषाः शुभा अशुभास्तथान्ये
 पूर्वोक्तमत्र सकलं हि विचिन्तनीयम् ॥
 शनैश्चरदिने प्राप्ते यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन्निवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्धिनी ॥

* धनिष्ठायाम् ।

† शतभिषायायाम् ।

‡ पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे ।

§ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ।

¶ रिकत्याम् ।

॥ श्रेष्ठेषु । वनेषु पाठे वनप्रभृतिषु ।

** चन्द्ररहिताममावास्याम् ।

भेषे कुमारेष्व*नुरक्तचित्ता
 विहीनवित्ता गवि, गोव्रता च ।
 कुलद्वयानन्दकरी तृतीये
 कुलीरलग्ने कुलटा नृशंसा ॥
 हरी† प्रसूता सुकृताश्रिता पितुः
 पितुः प्रिया च श्वशुरस्य षष्ठे‡ ।
 रूपाभिमानार्थवती तुलाधरे
 तथालिनि क्रन्दति नित्यमस्थिरा ॥
 धनुषि कुलटा तत्पूर्वार्द्धे सत्यपरे§ जगुः ।
 मृगघटभ्रूषेष्व¶न्यासक्ता जरामुपगच्छति ॥
 पञ्च पाणियज्ञे दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 दारिद्र्यं मरणं व्याधिः पुंश्चल्यमनपत्यता ॥ इति ।
 तथा गुरुशक्तास्तादिष्वपि विवाहादिनिषेधो ज्योतिःसार-
 सागरे ।
 बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे जीवे नष्टे वृद्धे जीवे ।
 बाले जीवे जीवे सिंहे जीवादित्ये सिंहादित्ये ॥
 तथा मलिन्बुचे मासि सुराचार्यैःतिचारगे ।

* वरेषु ।

† सिंहलग्ने ।

‡ कन्यालग्ने ।

§ समस्तपशुर्लभे दोषः, अपरमते धनुःपूर्वार्द्धमात्रे ।

¶ मकरकुम्भमीनलग्नेषु ।

वापीकूपतडागादि*क्रियाः प्रागुदितास्यजेत् ॥

अस्तादिलक्षणं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

रविणा सन्धिरन्धेषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।

अर्वागूर्हमवस्था स्यान्मौख्याद्दार्ढकशैशवे ॥ इति ।

बालवृद्धद्वयोरवधिर्दामीदरीये ।

प्राग्बालो दिवसत्रयं दशदिनं पद्यास्त्रितो वृद्धताम्

पक्षे वासरपञ्चके च लभते पक्षे गुरुः सर्व्वतः ।

तत्पद्याद्गुरुशुक्रयोर्विभक्तयोः कुर्याद्दिवाहं सिते

कृष्णे वासरपञ्चकञ्च शिववक्त्र स्याद्दशाहः परः ॥ इति ।

वार्हस्पत्ये तु ।

प्राक् पद्यादुदितः शुक्रः पञ्च सप्तदिनं शिशुः ।

विपरीतन्तु वृद्धत्वं तद्ददेव गुरोरपीति ॥

अत्र देशभेदेन आपदा च व्यवस्थामाह गार्ग्यः ।

शुक्रो गुरुः प्रागपरार्ककाली ।†

विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

वङ्गेषु ज्ञनेषु‡ च षट् च पञ्च

शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ॥ इति ।

* विवाहादीति पाठान्तरम् ।

† शुक्रोगुरुश्च चित् प्राक् पूर्वस्था दिशि अपरस्मिन् पश्चिमस्था दिशि चर्ककालः चर्कश्च सूर्येण युक्तः सन् बालत्वादि प्राप्तसादा तन्निमित्तकालः चकालः ।

‡ ज्ञनेषु क्षेत्रदेशविशेषेषु यथा - खपाकश्च तुरन्कश्च ज्ञनीयवन इत्यपि ।

अस्मिन्चने येऽधिककालास्ते देशभेदेन व्यवस्थिता इति न विरोधः ।

मिहिरोऽपि ।

बहवो दर्शिताः काला ये बाह्ये वार्हकेऽपि वा ।

ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदान्तथापदेति ॥

इति विवाहविधिः ।

अथावसथ्याधानम् ।

आवसथ्यस्य गृहस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानम् ।

तद्विवाहकाले चतुर्थीकर्मानन्तरं कुर्यात् । प्रयोगमध्ये प्रयोगान्तरकरणाधिकाराभावाद्देवाहिकोऽग्निरेव श्रीपासनाग्नि-
रित्याश्रयानादीनां पक्षः, दायाद्यकाले आवसथ्याधानम्
इत्येकेषां मतम् । दायाद्यकाली नाम भ्रातृणां पित्रधनस्य
विभागकालः । अविभक्ते पित्रधने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य
साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात्* धनविनियोगसाध्य† माव-
सथ्यादिकर्मानुष्ठानमतो भ्रातृमतो विभक्त्यैवाधानेऽधिकार-
इति तेषामभिप्रायः, अन्येषाम्ने मते समुदितधनस्यापि स्वत्व-
मस्तीतरानुप्रया विवाहकाली भवतीत्यभिप्रायः ।

तथा पारस्करः ।

* साधारणधने एकस्य दानाद्यनधिकारात् ।

† धनव्ययसाध्यम् ।

भावसव्याधानं दारकाले* वा दायकाल† एकेषामिति ।

व्यासोऽपि ।

अग्निर्वैवाहिकी येन न गृहीतः प्रमादतः‡ ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

यो गृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्थः प्रतिमन्यते§ ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

एतच्च ज्येष्ठाधिकारिणो द्रष्टव्यम् । कनीयांसु ज्येष्ठे ज्ञाताग्नि-
परिग्रहे विद्यमाने स्वयमध्ययनादिनिष्ठो¶ऽग्निपरिग्रहमकुर्व-
न्नपि न प्रत्यवैति॥ ।

तथाच गर्भः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीवकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

अध्ययननिष्ठ इति प्रथमाध्ययनपरम् । अत्र च ज्येष्ठे विद्यमाने
न कनीयसामधिकारः ।

तथाच मनुशातातपौ ।

दारान्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्यजे स्थिते ।

* विवाहकाले ।

† पित्रवमविभागकाले ।

‡ प्रमादितेति पाठान्तरम् ।

§ परिव्यजति ।

¶ अध्ययनादिकार्ये व्यापतः ।

॥ प्रत्यवायी न भवति ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिसु पूर्व्वजः ।

अथजस्य सोदर एव, अन्यमाहजो न ।

तथाह वशिष्ठः ।

पितृष्यपुत्रान् सापदान् परनारीसुतांस्तथा ।

द्वाराग्निहोत्रसंयोगो न दोषः परिवेदने ॥

परनारीसुता दत्तकादयः ।

अन्यमपि विशेषं छन्दोगपरिशिष्टे

कात्यायन आह ।

देशान्तरस्थक्लीवैकहृषणांशासहोदरान् ।

वेश्यानिष्ठान्यःपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखड्गकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तामृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मत्तरोगांश्चः परिविन्दन्न दुष्यति ॥

एतेषामाधानाद्यधिकाराभावादेव न दोष इत्यर्थः । देश-

न्तरस्थिते सोदरे वशिष्ठेन विशेषः कथितः ।

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीच-

माणः प्रायश्चित्ती भवति ।

अनिर्विष्टमकृतविवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं ज्ञेयः ।

• वेश्याभिषेकोति देशान्तरीयपाठः ।

† कुण्डकानिति पाठान्तरम् ।

‡ कुण्डलीन्मत्तरीरांशिति पाठान्तरम् ।

तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते द्वादश वर्षाणि, किञ्चित्
श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश, नदीपर्वतचीराद्याकुलदूरतर-
देशस्थिते अश्रूयमाणे वाष्टौ वर्षाणीति । यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्य्यपि
आधानं न करोति, तत्र तदनुज्ञया कनीयसा कर्त्तव्यम् ।

यथाह सुमन्तुः ।

ज्येष्ठभ्राता यदा तिलेदाधानं नैव चाश्रयेत्* ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

बृहवशिष्ठोऽपि ।

अयजस्तु यदानग्निः प्रकुर्यादनुजः† कथम् ।

अयजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

हारीतोऽपि ।

अधिकारिभ्रातरनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीते न वि-
वाहम् ।

सोदराणाम् सख्येषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाम्निहोत्रेण नेज्यया ॥

पितृविषयेऽपि सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधीतं कथं पुत्रः स कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

नाधीतमग्निरहित इत्यर्थः । अत्राप्यनुज्ञापूर्वकमित्यवगन्तव्यं

* कारयेदिति पाठान्तरम् ।

† अधिकार्य्यनुज्ञ इति पाठान्तरम् ।

समानन्यायत्वात्* ।

आधानार्थमग्निः कुतो याज्ञ इत्याकाङ्क्षायां स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

आधानं विधिवद्दैत्यकुलाद्राद्राद्यापि वा ।

महानसादरण्युत्थाहारदायादकालयोः† ॥

वैश्वस्य पशुसमृद्धस्य गृह्णात्, महानसाद्बहुपाकवतो ब्राह्मणस्य
महानसात् ।

तथाच कात्यायनः ।

वैश्याद्बहुपशोरम्बरीषाः‡ बहुयाजिनो ब्राह्मणस्येति ।

अरणिलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

अश्वतो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्व्वीसमुद्भवः ।

तस्य या प्राङ्मुखी शाखा चोदीची चोर्द्धगाऽपि वा ।

अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्येवोत्तरारणिः ।

सारवहारवं चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥

सारवहलवत्, खदिरादिदृढकाष्ठनिर्मितमित्यर्थः । चत्रं

यस्मिन् काष्ठे रज्जुं वेष्टयित्वा प्रमथ्यते तत् । ओविली चत्रस्यो-

परि विलयुक्तं, § तन्नियन्त्रणार्थं यद्दीयते तत् ।

संसक्तमूलो यः शम्याः शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेद्विलम्बितः ॥

* व्योष्ठस्य इव पितृस्येतिऽपि न्यायस्य तौल्यात् ।

† विवाहकाले विभागकाले च ।

‡ भर्जनस्थानात् ।

§ छिद्रयुक्तम् ।

चतुर्विंशशकुला दीर्घा विस्तारिण षडङ्गुला ।

चतुरङ्गुलमुत्तैधा अरुचिर्यान्त्रिकैः स्मृताः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अघाच हादशाङ्गुलम् ।

भोविल्ली हादशैव स्यादेतन्मन्वनयन्मकम् ॥१॥

प्रमन्वच्चस्वाधोभागेऽरुणिकाष्ठनिर्मितमग्निप्रमथनार्थं यदीयते
स उच्यते । अधोभागे प्रमन्वकाष्ठसंबद्धचक्षुषोपरि भोविल्लीं
निधाय चक्रं नेत्रेण वेष्टयित्वा प्रमथनं कुर्यात् ।

गोबालैः शणमिश्रैस्तुः चिह्नत्तममन्त्रात्मकम् ।

व्यामप्रमाणं१ नेत्रं स्यात्तेन मन्थ्यो हुताशनः ॥

चक्रहृत्ते प्रमन्व्यायं गाढङ्गुला विचक्षणः ।

इत्यत्र नक्षत्रनियमस्य ज्योतिःशास्त्रे ।

उत्तरात्रितयः॥पीयूः॥रोहिणीपीरुहृतः॥बहुलाः॥

• इन्दीगपरिशिष्टे तु चतुर्विंशतिरङ्गुलद्वयं षडपि पार्श्विकम् । चत्वार उन्नायमान-
मरुत्याः परिकीर्तितमंत्रं पाठो दृश्यते ।

† अष्टाङ्गुलः प्रमन्वः स्यात्तत्र स्याद्गादशाङ्गुलमिति इन्दीगपरिशिष्टपूर्वार्धे विशेषपाठो
दृश्यते ।

‡ शणमिश्रैरिति पाठान्तरम् ।

§ गाढचक्षुषपरिमितम् ।

¶ मन्वनदक्षवह्वरज्जुः ।

॥ उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढीत्तरभाद्रपत् ।

•• ईवती ।

†† श्येष्टा ।

‡‡ कृत्तिका ।

द्विद्वैतैः* पुण्यसोमः सहितैर्द्विजन्मनः स्वाहुताशन-
परियहो हितः ।

इत्यावसथ्याधानम् ।

अथोपासनस्य चोपासनम् ।

कुत आरभ्येत्याकाङ्क्षायामाह

पारस्करः ।

उदयप्रभृतीनि ।

अथ स एव कालनियममाह ।

अस्तमितानुदितयोरिति ।

अस्तमितञ्च अनुदितञ्च अस्तमितानुदितं तयोः ।

अस्तमितलक्षणं छन्दीगपरिशिष्टे ।

यावत्सम्यक् न भाव्यन्ते‡ नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अनुदितस्य तु द्वैविध्यं, अनुदितः समयधुषितश्च ।

तथाच मनुः ।

उदितानुदिते चैव समयधुषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यद्म इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति ॥

अनुदितसमयाधुषितलक्षणमाह

* विशाखः ।

† धनशिराः ।

‡ न व्यक्तीभवन्ति ।

काव्यायनः ।

रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रदूषिते* ।

कालन्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्न दृश्येत समयाभ्युषितं चरेत्† ॥

रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदितहोमः । सूर्ये हवा अग्नि-
होत्रमित्यारभ्य तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रमह-
हति । उदितहोमनिन्द्यपूर्वकमनुदितहोमसमर्थनात्, तथा
तत्समानतन्त्राणां छन्दोगादीनामपि, आश्रलायनादीना-
मुदितहोमः । तथा तैत्तिरीयके ब्राह्मणे अनुदितहोमे निन्दा
श्रूयते ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वन्दिपुरोदयः । शुद्धति ये

चाग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवा कीर्तयन्तः सूर्य-

ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषामिति ।

होमद्रव्याणि च स्मृत्यन्तरे प्रदर्शितानि ।

दग्भाक्षण्डुलैरक्षतैर्वा तद्भावे श्यामाक, नीवार, वेणु,

यव, कन्द, मूल, फलादीनि इति । तण्डुलशब्दी

त्रीद्वियवोपलक्षणार्थः ।

* भूषिते इति पाठान्तरम् ।

† समयाभ्युषितञ्च इति पराशरमाधवे पाठः ।

अतएव श्रुतौ ।

त्रीह्विभिर्यजेत यवैर्व्या यजेत वा ।

वेणुयवा वेणुवीजानि ।

आहुतिपरिमाणञ्च स्मृत्यर्थसारे ।

त्रीह्वीणाञ्च यवानाञ्च शतमाहुतिरिष्यते ।

त्रीह्विवदेव तण्डुला अपि ।

यद्वा धान्यं* चतुःषष्टिराहुतः परिकीर्त्तितम् ।

तिलानान्तु तद्वर्षं स्यात्तद्वर्षं स्यादृतस्य च ॥

यावति प्रदेश उक्तसंख्यकास्तिलास्तिष्ठन्ति, तद्वर्षं देशव्यापि-
घृतमाहुतौ भवतीत्यर्थः । एवं सायं प्रातर्नित्यहोमो निवर्त्त-
नीयः ।

होमे कर्त्तारो दर्शिताः स्मृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक्शिथो† गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः‡ ॥

एतैरेव हुतं यत्तु तद्हुतं स्वयमेव तु ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्युच्चणक्रियाम् ॥

असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ॥

हयोरप्यसमच्चं चेद्भवेद्दुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥

* प्रस्यधान्यमिति माधवीये पाठः ।

† पुत्र इति द्वाभ्यामर्थैः पाठः ।

‡ अत्र विट्पतिरिति द्वाभ्यामर्थैः पाठः ।

असन्निधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुग्रया ।
 सुभ्रादे प्रसवे चर्त्तौ कुर्वीतानुग्रया विना ॥
 नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते ध्रुवम्* ।
 सर्व्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्द्विष्टुखः शुचिः ॥
 अग्निधमने च विशेषो दर्शितः कात्यायनेन ।
 जुह्वंश्च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः †
 न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ‡ ।
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेशे ह्यजायतः§ ।

तथा ।

नाग्निं मुखेनेति वचो लौकिके योजयन्ति तत् ।
 यदा मुखेन धमनं तदा न नलिकादिव्यवधानेन साक्षादिति
 श्रेयम् ।

बोधायनः ।

आसायं कर्म्मणः प्रातराप्रातः सायकर्म्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरात् ॥
 मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि ।
 ऋषयो हस्तप्राप्ता युका आसंस्ते अग्निहोत्रेषातर्प्यन्ते

* प्रतमिति पाठान्तरम् ।

† सुद्रितच्छन्दोगपरिशिष्टपुस्तके पाठान्तरं दृश्यते यथा -

हीतव्ये च हुते चैव पाणिसूर्पाश्मदारुभिः ।

‡ न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा ज्यजनादिना ॥

§ तत्रैव पाठान्तरं यथा - मुखेनैव धमन्वपि मुखादेशेऽध्यजायत ।

समस्ताहोमानपश्यंस्तथा द्विरात्रायषडात्रायार्धमासाय-
मासायाग्निहोत्रमनुजुहुतुः । तस्माद्यायावरः* आमया-
व्यार्त्ती† वार्धमासाग्निहोत्रं जुहुयात् । पक्षादौ पर्व-
णोऽन्ते सायञ्च प्रातरेव चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्न-
यनमेका समिष्कतहोमः । सकृत्पाणिमार्ज्जनमिति ।
पक्षादौ यजनीयेऽहनि प्रतिपदि पर्वणोऽन्ते पक्षान्ते-
ऽभावस्यादावौपवसथ्ये अग्न्याधानदिने‡ अत्र च पक्षान्ते
सायंकाले चतुर्दश पञ्चदश वा आगामिदिनपरिगण-
नेन§ स्वशास्त्रोक्तप्रकारेण चतुरात्तादीनि¶ हवींष्युपादाय
सकृच्च सम्मार्ज्जनादिकं विधाय सकृदेव होमः कर्त्तव्यः ।
देशकालकर्त्तृदेवताहविषामेकत्वात्तन्वम् । एवं पक्षादौ
यजनीयेऽहनि प्रातराप्रातश्च गौणकालाश्रयणं पञ्चहो-
मश्च दैवात्कर्मण उल्कर्षे प्रवासादिनिमित्ते च वेदि-
तन्वम् । न सर्व्वदा एवं हित्यादिदिनार्थमपि नि-
मित्तसद्भावे तन्वेष होमः ।

पञ्चहोमे विशेषमाह ।

* पुनः पुनर्गमनशीलः ।

† आमयावी रोगी आर्त्तीऽन्वप्रकारेण कातरः ।

‡ अग्न्याधानदिने इति क्वचिप्याठः ।

§ आगामिदिनगणनेन ऋसवशात्कदाचिच्चतुर्दशदिनं कदाचिद्वा पञ्चदशदिनम् ।

¶ चतुर्गृहीतादीनि इति क्वचिप्याठः ।

‡ पञ्चहोमिनन्तव्यसमये आपन्नित्तौ तदाप्रभृति पुनर्होमः कर्त्तव्य इत्याह ।

मरीचिः ।

पक्षहोमानघो दत्त्वा गत्वा कक्षात्रिवर्त्तते ॥

होमं पुनः प्रकुर्वीत भवेच्च न च दोषभाक् ॥

पक्षहोमानित्युपलक्षणमतोऽन्यथाप्येवमेव, अत्र च सायंहोमं यद्द्रव्यं स्वीकृतं हविष्कोष तदेव प्रातर्होमोऽपि नान्यत् । यतः सायमुपक्रमः प्रातरपवर्गोऽयमेक एव प्रयोगः । एकस्मिंश्च प्रयोगे प्रक्रान्तद्रव्यपरित्यागेन द्रव्यान्तरस्वीकरणं न युज्यते, इति व्रीहियववाक्वमीमांसायाममीमांसि मीमांसकैः । अथ दैवात्सायंहोम-गृहीतद्रव्यं प्रातर्होमं न प्राप्येत तदा तद्द्रव्यप्रतिनिधिभूतं द्रव्यान्तरं गृह्णीयाच्च तूक्तव्रीह्यादिमध्ये अन्यतमं ग्राह्यम् । अप्रतिनिधिद्रव्यान्तरे प्रकृतिद्रव्यावयवाभावात्प्रतिनिधौ प्रकृति-द्रव्यावयवसम्भवाच्च । एतदपि प्रतिनिधिपदे निर्णीतम् ।

अत्यर्धसारे ।

हव्यार्धे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।

आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं गृह्णीष्यते ॥

तैलाभावे गृह्णीतव्यं तैलं यत्तिलसम्भवम् ।

तदलाभे तु सस्नेहः कौसुम्भः सर्षपोद्भवः ॥

उत्सस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्व्यालाभे परः परः ।

पक्षहोमानघो क्त्वा गत्वा तक्षात्रिवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्वीतु न चासौ दोषभाभवेत् ॥

इति पराशरमाधवीये पाठः ।

तदलामे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥
 पिष्टमालोद्य यन्नेनः घृताश्रै योजयेत्सुधीः ।
 वृक्षतैलेषु पुन्नागनिम्बैरण्डोद्भवं त्यजेत् ॥
 येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।
 सर्वत्राज्यमुपादेयं भरहाजमुनेर्मतात् ॥

अथ प्रसङ्गात्सकलनित्यनेमित्तिककर्म्मोपयोगितया मुख्य-
 काळातिक्रमे गौणकालो निरूप्यते । ननु को मुख्यः को
 वा गौणः उच्यते । यो विहितः स मुख्यः, यथा वृद्धिआहादौ
 प्रातरादिः, यच्च विहितसमीपवर्ती उपरितनस्तिष्वेव कर्म्म-
 स्वङ्गत्वं नीयमानः सङ्गवादिः कालः स गौणः ।

तदाहुः त्रिकाण्डमण्डनमिश्राः ।

यद्वागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्म्मणः ॥

यद्वागामिक्रियामुख्यः कालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्म्मणि ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्म्मणोर्मध्ये पूर्वस्य कर्म्मणः
 स्वकालादुत्तरो यः कालः उत्तरकर्म्मकालावधिकः स पूर्व-
 कर्म्मणी गौणकालः, अथवा आगामिक्रियाया उत्तरक्रियाया
 मुख्यकालस्तस्यापि प्राक्तनकर्म्मणि पूर्वकर्म्मणि केचिन्नौण-
 कालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः अन्तरालवदिति । यथा

पूर्वोत्तरकर्माद्योर्मध्यकालः पूर्वकर्माणि गौणः, तद्दुत्तरकर्मा-
 मुख्यकालोऽपि पूर्वकर्माणि गौण इत्यर्थः* । न तुत्तरकर्मांमुख्य-
 कालः पूर्वकर्मानुष्ठाने† ह्ये न स्वीकर्तुमुचितः तन्नाह्ये पूर्व
 कर्म तावत्स्वकालात्प्रच्युतं विनष्टप्रायं, तदुत्तरकर्माकाले
 क्रियमाणं तस्मादुत्तरकर्मापसारयति‡ । ततश्च स्वकाला-
 द्विच्युतं तदपि प्रनष्टरूपं भवति । तदपि उत्तरकर्माकाले§ यदि
 क्रियते तर्हि विनष्टसमाधानयतं प्रसज्येतेति¶ चेद्वाढमेवम् ।
 उत्तरकर्माकाले पूर्वोत्तरयोः कर्माणोरवकाशे॥ सतीदमुच्यते ।
 न पुनरसतीति** न दोषः । एवं स्थिते विचार्यते किमर्थं

* पूर्वकर्माणि स्वकालानुष्ठितपूर्वकर्माविषये एव उत्तरकर्मांमुख्यकालस्य शाले
 गौणत्वमुक्तं न तु स्वकालानुष्ठितस्य कर्माणांऽनुष्ठानार्थं तदेवापपादयति ननुत्तरत्यादिना ।

† पूर्वकर्मानुष्ठानार्थमुत्तरकर्मांमुख्यकालः न तु गौण इत्यर्थः इत्यनुपपन्नान्वयः
 हि यतः स्वीकर्तुमुचितो न भवति ।

‡ पूर्वकर्मानुष्ठानेनैव उत्तरकर्माणो मुख्यकालातिपातादेव तस्मान् स्वमुख्यकालान्
 उत्तरकर्मा अपसारयति दूरीकरोति ।

§ तदपि उत्तरकर्माकाले तदुत्तरक्रियमाणकर्माणोमुख्यकाले ।

¶ यदि उत्तरोत्तरकाले पूर्वपूर्वकर्माणः करणं भवेत्, तदा कालातीतश्च यत्कर्मा
 चकृतं तद्विनिर्दिशेदिति शालेच विनष्टस्य असिद्धस्य चद्दः कर्माचः समाधानं सिद्धिः
 असज्येत प्रसक्तं भवेदित्यर्थः ।

॥ शास्त्रान्तरेण कालान्तरकर्तव्यत्वेन विधाने ।

* अस्ति शास्त्रान्तराभावे सति इत्यर्थः तथाच यच्च शास्त्रान्तरे कालान्तरमुक्तं तच्च
 देवान्मुख्यकाले अकरणे गौणकाले करणं यस्य नास्ति शास्त्रान्तरं तस्य मुख्यकालाकरणे वाच्य-
 एव न गौणकालकल्पनमिति समुदितायैः ।

गौणः कालः सर्वेषां नित्यनैमित्तिककाव्यकर्माणां मुख्यकाला-
सम्भवे अङ्गमुत नेति तत्र ब्रूमः । काव्यवर्ज्यं नित्यनैमित्ति-
कानि सर्वाण्यपि मुख्यकालातिक्रमे गौणकाले कर्त्तव्यानीति ।
भावश्लेषु नित्यनैमित्तिकेषु यथा शक्यात्तथा कुर्यादित्य-
भिधानाद्विहिताङ्गाभावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्य न्याय-
त्वात्मुख्यकालातिक्रमे गौणकालो शास्त्रः ।

तथाच मण्डनमिश्रः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ इति ।

ईदृशः मुख्यकालसदृशः ।

अत्रापि विशेषस्तीनेवोक्तः ।

गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरन् ।

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेदिति ॥

निष्कृतिं प्रायश्चित्तम् ।

तथा ।

प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकालं समाचरेत् ।

देशकालशक्त्यपेक्षया प्रायश्चित्तकरणमकरणं वेति व्यवस्था ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं* नित्यकर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैठकस्य विशेषतः ॥

* गौणकालेऽपि कर्त्तव्यम् ।

तथा ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्कर्माणि कारयेत् ॥

आद्ये तु विशेषः ।

सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं आद्यं खलु विचक्षणैः । इति ।
सन्ध्यायां रात्रौ च आद्यं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
यदा शक्त्यात्तदा कुर्यात् । इत्युपबन्धात्* काम्येषु न गौष-
स्त्रीकारः नित्यनैमित्तिके तु यथा शक्त्यादित्युपबन्धाद्गौषपरि-
ग्रह इति ।

तथाच पैठीनसिः ।

प्रधानसचिवान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति वेति ।

काम्ये प्रधानसचिवत्वमितरत्रासचिवत्वम् । सचिवत्वं सट्ट-
शत्वम् । प्रधानमिवाङ्गान्यपि सुख्यानेव न गौषानीत्यर्थः ।
यदि एवं तर्हि दर्शपोर्णमासपार्वणश्राद्धादीनामभावात्सादि-
विहितकालातिक्रमे तदनन्तरगौषकालकर्त्तव्यता प्रसज्येतेति
चेत् । अस्तु नाम का नी हानिर्गौषकालस्त्रीकारवादिनां,
एवं प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते । कान्ते हि कर्म विधीयते, न
कर्मणि कालः, यस्त्वेच्छाविनियोगार्हः† तदुपादेयम् । यदुपादेयं
तद्विधेयम् । कालस्तु स्वेच्छया कर्त्तुं न शक्यः‡ । अतएवानुपा-

* उपक्रमात् ।

† प्राप्तिरयोग्यम् ।

‡ इत्यवत्कर्मधीनताभावादिति भावः ।

द्वेषपक्षकमध्ये मीमांसकैः कालः परिगणितोऽतः कालोद्देशेन
कर्म विधातव्यम् । तथाच कालो निमित्तं निमित्तभूत-
कालाभावेऽधिकाराभावात्कालान्तरे कृतमकृतमेवेति । गौष-
कालग्रहणं नोचितम् । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः
स फलाधिकरणेऽप्रापणाच्च निमित्तस्वेत्वस्मिन् सूत्रे प्रति-
पादितः ।

लोकाच्चिरपि गौषस्यापरिग्राह्यत्वमाह ।

गणितान्त्रायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरस्वेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु मण्डनमिश्रैरभिहितम् ।

गौषकालेऽपि कर्त्तव्यं गौषोऽप्यत्रेदृशो भवेत् । इति ।

तद्विवोदितानि कर्माणीत्यादिना यत्र गौषकालाभ्यनुज्ञानं
वाचनिकं तद्विषयम् ।

अतएव मण्डनमिश्राः ।

मुख्यकाले हि मुख्यचेत्साधनं नैव लभ्यते ।

तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौषतापि वा ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौषमध्यस्तु साधनम् ।

न मुख्यद्रव्यलाभेनऽगौषकालप्रतीक्षणम् ॥ इति ।

* स हि अधिकाराभावी हि फलाधिकरणं यस्मिन् कर्मणि कृते फलं नास्ति तत्
फलं फलमधिगम्य यत्र विचार्यते तदफलाधिकरणं तस्मिन् ।

+ प्रतिनिहितद्रव्यम् ।

‡ साधारणम् ।

यत्तु ।

यद्यत्कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्त्तव्यं विजानता । इति ।
 तस्यायमभिप्रायः । स्वकालं प्राप्तस्य कर्त्तव्यो मुख्यद्रव्याभावेन
 विलोपो न कर्त्तव्यः । अपि तु मुख्यकाल एव मुख्यद्रव्याभावे-
 ऽपि प्रतिनिधिद्रव्येन कर्त्तव्यं निवर्त्तनीयमिति । अतो वचन-
 मन्तरेण संवत्सरर्तुमासतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्त्तव्यानि
 स्वकालातिक्रमे कालान्तरे कर्त्तुं न युज्यन्ते अपि तु तदतिक्रमे
 प्रायश्चित्तमेव कुर्यात्, यच्च गौणकालानुष्ठानं दृश्यते तच्छिष्ट-
 यर्हापरिहरणाय स्वमनःपरितोषाय वेति । एवं सर्वमनवद्यम् ।

इति गौणमुख्यकालनिर्णयः ।

अथ समाचारप्राप्तद्विरागमने शुभाशुभकालादिः ।

तत्र सुरेश्वरः ।

वैशाखे शुभगा प्रभूतधनिनी मार्गे च पुत्रान्विता
 फाल्गुन्ये प्रियवत्सभा प्रियतमा नित्यं प्रिया पुत्रिणी ।
 बन्ध्या निर्धनदुर्भगा विरहिणी सोढेगता नित्यशो
 नूनं देवसमापि दुःखमतुलं लेभेऽन्यमात्रे गता ॥
 मार्गफाल्गुनवैशाखे शुकपक्षे शुभे दिने ।
 गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥

वाहुरायणः ।

श्रीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुत्वाद्गानुराधाशुभे

शुक्ले भास्करवायुविष्णुवरुणब्राह्मणे प्रशस्ते तिथौ ।
 कुम्भाज्जालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये† भाग्वे
 जीवारास्फुजिता‡ दिने नववधूस्रग्नप्रवेशः शुभः ॥
 भर्तुः शोभनगोचरे हिमकरे नास्तं गते भाग्वे
 सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पचे तु कृत्वात्तरे ।
 द्वित्वा दिक्पतिसोमगौ बुधसितौ लालाटगं§ दिक्पतिं
 चानीता गुणशालिनी नववधूर्निर्त्योष्वैर्नन्दते ॥
 पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायाद्दक्षिणोत्तरे ।
 पश्चाद्भ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिग्गौ ॥

स्वभवनपुनःप्रवेशे देशानां विप्लवे तद्योहाहे नववध्वा गृहा-
 गमने प्रतिशुक्लविचारणा नास्ति ।

इति द्विरागमनम् ।

-
- * स्वभद्रिरी धनिष्ठोत्तराचय पुनर्वसु पुष्या चित्रानुराधाश्रिणी स्वाति श्रवणा जतभिचा रोहिणी नक्षत्रेषु ।
  - † इहस्यति मङ्गल-शुक्राद्याम् ।
  - ‡ जीवारास्फुजिता दिने इत्येव पाठान्तरं साधु तथाच श्रीपतिसंहितायां वारेष्विष्य सितेन्दुष्विष्य शुभदि तारु प्रशस्ते विधौ कन्या मन्मथ मौन तौलि स्वभवे स्वादङ्गना-चरानमः ।
  - § सधुस्रग्नम् ।

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः ।

मद्यपासत्वहता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिताप्यधिवेत्तव्या हिंस्रार्धघ्नी च सर्व्वदा ॥

मद्यपेति यज्जातीयाया यन्निषिद्धं मद्यं तत्पानकर्त्तव्यमभिधीयते ।

असत्वहता असाध्याचारा प्रतिकूला भर्त्सुरनिष्टकारिणी हिंस्रा

पुनदासादिताडनशीला अर्धघ्नी उपेक्षादिना अर्धविनाश-

कारिणी । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः ।

याज्ञवल्करः ।

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्यार्धघ्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूसाधिवेत्तव्या पुरुषहेपिणी तथा ॥

धूर्त्ता वञ्चनप्रधाना स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजननी ।

अधिवेदनप्रतीक्षणे काला मनुनोक्ताः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याद्ये दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेत्तव्येति शेषः ।

देवलः ।

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्त्सतिप्रसवां स्त्रियम् ।

दश बन्ध्याश्च निन्द्याश्च द्वादश स्त्रीप्रसूयतीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थे धर्म्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रसांभात्परं लोके नास्ति हि प्रसवा हि ते ।

अतिप्रसवा प्रसवः पुष्यं रजः तद्योम्यन्नात्मतिक्रान्ता । निन्द्या

श्लिषादियुक्ता । प्रसवाः फलानि ते पुत्राः ।

एकामूढा तु कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोद्गमपरां वहेत् ॥

अष्टदशकालप्रतीक्षा* विकल्पा वयःशत्रुपक्षया व्यवस्थिता
बोद्धव्याः । समर्थस्तोषयित्वाथैरित्यत्रार्थैरित्युपलक्षणम् । अत
उपायान्तरेणापि सा परितोषणीया, येषु तु अधिवेदननिमि-
त्तेषु न कालविशेषः श्रूयते तेषु यावता कालेन तद्दीर्घनिश्चयो
भवति तावत्कालं प्रतीचेत ।

यान्नवल्काः ।

अधिविन्नस्त्रिये दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

आधिवेदनिकमधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारणादि यस्यै पूर्वं वि-
वाहादिसमये स्त्रीधनमलङ्कारादि न दत्तं तस्यै समं दातव्यम् ।
पश्चादुद्गमानाया यावद्दीयते तावदित्यर्थः । दत्ते तु पूर्वमेवा-
लङ्कारादिके दत्ते अर्धं, अत्रार्धशब्देऽंशमात्रपरो न तु समांशपरः
पूर्वस्यै दत्तमलङ्कारादिकं नवोद्गलङ्काराश्रूयं चेद्यावता तस्मात्सं
भवति तावहातव्यमित्यर्थः ।

मनुः ।

अधिविक्ता तु या नारी निर्गच्छेद्दुषिता गृह्णात् ।

* अत्राधिवेदने मनुना अष्टादशप्रतीक्षामुक्तं देवसेन दशादशप्रतीक्षामुक्तं तद्विरीष-
परिहाराय एतदुक्तं भवति ।

सा सद्यः सविरोहव्या त्वान्या वा कुलसन्निधौ ॥

याज्ञवल्करः ।

अधिविद्या तु भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

यचानुकम्पं दम्पत्योस्त्रिवर्गंस्तत्र वर्धते ॥

मनुः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

पतिपत्नी च विशेषेण लुङ्घितोपगता च या ॥

लुङ्घितः प्रतिलोमजः ।

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्करः ।

हताधिकारां मलिनीं पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्भ्रमिचारिणीम् ॥

इत्यधिवेदमम् ।

अथ स्त्रीधर्मः ।

तत्रादौ तासामवश्यरक्षणीयत्वं प्रदर्शयति ।

तत्र मनुः ।

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहहृदीतयः ।

स्त्रियः त्रियस्य गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

* धर्मार्थिकाणाः ।

† वासमानेषु उपजीव्यते ।

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनास्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनस्त्विह ॥
 तस्माद्यत्नेन रक्ष्येत भर्तृव्या मनुरब्रवीत् ॥
 अस्रतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
 विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 पुत्रा रक्षन्ति वार्द्धके न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियः ॥
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रमादेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
 द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररचिताः ॥

भारते ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च स्त्रीणां वै दूषणानि घट् ॥
 नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः* ।
 सुरूपं वा कुरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति ॥
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रीधमनार्ज्वलम् ।
 द्रोहभावं कुकार्यञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥

* वयोनियमः अपेक्षणीयः इत्यर्थः ।

यादृग्गुणेन भर्त्सा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा* ॥

अथ रक्षोपायाः ।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसङ्ग परिरेक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरेक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मोऽन्नपक्वां† च पारिषाय्यस्य‡ रक्षणे ॥

अथ स्त्रीकर्त्तव्यधर्माः ।

तत्र मनुः ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्नातन्मैत्रेण कर्त्तव्यं किञ्चिन्कार्यं गृहेष्वपि ॥
पित्वा भर्त्सा सुतेनापि नेच्छेदिरहमात्मनः ।
एतेषां विरहेण स्त्री गर्हिता स्यात्कुलद्वये ॥
सदा मण्डलया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतीपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

* नदी ।

† अन्नपाके ।

‡ आदर्शप्रथिति इत्यस्य ।

याज्ञवल्काः ।

संयतोपस्करे* दक्षा हृष्टा व्यथपराङ्मुखी ।
 कुर्यात्स्वशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
 स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियः ।
 आशुहेः सम्प्रतीचो हि महापातकदूषितः ॥

मनुः ।

विशीलकामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 उपचर्यः† स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः ॥
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
 पतिः संसेव्यते येन‡ तेन स्वर्गं महीयते ॥
 पत्न्यै जीवति या स्त्री स्यादुपोष्य व्रतचारिणी ।
 आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चाधिगच्छति ॥
 पाणियाहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य च ।
 पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्क्विच्चिदप्रियम् ॥
 मृते जीवति पत्न्यै च या नान्यमुपगच्छति ।
 सेह क्लीर्त्तिमवाप्नोति मोदते चीमयां सह ॥

स्नान्दे ।

प्रसुप्तन्तु सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ।
 आतुरेष्वपि कार्येषु§ पतिं नोत्सापयेत् ॥ क्वचित् ॥
 स्त्रीधर्मिणी चिरात्तन्तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।

* पाकीपकरणद्रव्यसंयुक्ते । † सेव्यः । ‡ इत्यर्थे ढतीया । § पौडाजनकेषु कार्येषु सरस्वति । ¶ आकीर्णं न कुर्यात् ।

स्वं वाक्मं त्रावयेन्नापि यावत्सन्नाताः न शुभ्यति ॥
 सुसन्नाता भर्तृवदनमीचेन्नान्यस्य कस्यचित् ।
 अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥
 हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
 कूर्पासकञ्च ॥ ताम्बूलं मङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
 केशसंस्कारकञ्चरीकरकर्णविभूषणम् ।
 भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्नः३ क्वचित्सती ॥
 न रजक्या न कामुक्याऽ तथा त्रमण्यापिण च ।
 न च दुर्भगया वापि सखित्वं कुरुते तु सा ॥
 भर्तृविद्वेषिणीं नारीं न सम्भाषेत कर्हिचित् ॥
 नैकाकिनो क्वचिद्भूयान्नान्ना स्नाति वै क्वचित् ।
 नोदूखले न मूषले न वर्डन्यां॥ दृषद्यपिः३३ ।
 न यन्मन्त्रे न देहल्यां ॥११॥ न स्त्री चोपविशेत्क्वचित् ।
 उक्ता प्रत्युत्तरं दयाया नारी क्रोधतत्परा ।
 सा शुनी जायते यामि शृगाली विजने वने ॥
 अपराधो न वक्तव्यः कलहं दूरतस्त्यजेत् ।
 गुरुणां सन्निधौ क्वापि नो ब्रूयाच्च न वा हसेत् ॥
 ताडिता ताडितुं चेच्छेला व्याघ्री हृपदंशिकाः३३३ ।
 कटाक्षैर्वीचते या तु भर्तारं कुपिता हठात् ।

* सन्नुसन्नाता । † कञ्चुलिकां कञ्चुलि इति यस्य प्रसिद्धिः । ‡ त्यजेत् । § काव-
 क्षेति पाठान्तरम् । ¶ भिद्यकया । ॥ वाङ्मनोति प्रसिद्धिः । ** प्रदर । †† शरापीभामि ।
 ‡‡ विद्वाली ।

केकशाची* तु सा नूनं भवेद्दे नात्र संशयः ॥
भर्तारं या समुत्सृज्य मिष्टमग्नाति केवलम् ।
ग्रामे वा शूकरी वा स्याद्दृढी वा श्वविह्भुजा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पतिप्रियङ्घिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

शङ्खः ।

नानुक्ता गृहान्निर्गच्छेन्नानुत्तरीया न त्वरितं व्रजित्
न परपुरुषं भाषेतान्यत्र बणिकप्रव्रजितवृहवैद्येभ्यो न
नाभिं दर्शयेत् । आगुल्फादासः परिदध्यान्न स्तनौ
विहृती कुर्यान्न हसेदनपाहतं न भर्तारं तद्वन्मुन्वा
द्विथ्यान्न गणिका†धूर्त्ताभिचारिणी‡प्रव्रजिताप्रेक्षणि-
का§मायामूलकूहककारुकारिका¶दुःशीलादिभिः सहै-
कत्र तिष्ठेत्सर्गं चारित्रं दुष्यतीति ।

अथ सकलस्त्रीधर्मा विवाहादूर्ध्वं वेदितव्यः ।

अथ पतिव्रताविशेषधर्माः ।

तत्र मनुः ।

कन्यां विवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ।

* वलाची । † वैश्या । ‡ हिंसाकारिणी । § मृग्यगीतदर्शनकारिका । ¶ माया-
मूलकूहककारुणा प्रथमेकं कारिकेत्यनेनान्यत्रोक्तं मूलकारिका धनवृद्धिकारिका ।

भर्तुः सहचरी भूयाञ्जीवतोऽजीवतोऽपि वा ॥
 भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि च ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥
 भुङ्क्ते भुङ्क्ते पती या तु ह्यासीना चापि वासिते ।
 विनिद्रिते विनिद्राति प्रथमं परिबुध्यते ॥
 अनलङ्घ्यतमात्मानं पत्युर्नो दर्शयेत्क्वचित् ।
 कार्यार्थे प्रोषिते पत्न्या सर्वमङ्गलवर्जिता ॥
 न च तन्नाम गृह्णीयात्तस्यायुष्यं विवर्धयेत् ।
 पुरुषान्तरनामापि न गृह्णीयात्कदाचन ॥
 आक्रुष्टापि न चाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति ।
 इदं कुरु कृतं स्वामिन्नन्यतामिति च क्वचित् ॥
 आङ्गता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ।
 पूजोपकरणं सर्वमनुक्त्वा शोधयेत्स्वयम् ॥
 नियमोदकवर्जिसं पत्रपुष्पादिकञ्च यत् ।
 सा च ते भर्तुरुच्छिष्टं मिष्टमन्नफलादिकम् ॥
 महाप्रसादमित्युक्त्वा पतिदत्तं प्रतीच्छति ।

हारीतः ।

मातृकं पैतृकञ्चैव यच्च चैव प्रदीयते ।

कुलचयं पुनात्येषा भर्तारं यानुगच्छति ॥

अयञ्च सर्वासां स्त्रीणां पतिव्रतानामगर्भिणीनामबासापत्वाना-
 मावाण्डालं साधारणो धर्मः । अपतिव्रतादीनामधिकारात् ।
 ननु च अपतिव्रतादीनामप्यधिकारोऽनुगमने श्रूयते ।

तथाच महाभारते ।

अवमन्य च या पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्त्तते या च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति यथाविधि ।

कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्कर्त्वाः पूताः भवन्त्युत ॥

आदिप्रभृतिः या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

जडं गच्छति सा तत्र भर्तानुमरणं गता ॥ इति ।

नैतत्कारणं उत शब्दश्रवणात्कर्त्वाः पूता भवन्त्युतेति पत्यवमान-
कर्त्वादीनामपि पापत्रयोऽस्ति किमुतादिप्रभृति या साध्वी
तस्याः पापत्रयः परलोकश्च विद्यत इति । साध्व्या उत्तम-
लोकप्राप्तिविधायकवाक्यशेषत्वेन तच्छ्रावकत्वेनापि चरितार्थ-
त्वात् । साधारणार्थत्वञ्च भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपा-
दानादेव गम्यते । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपराणि
पैठीनस्यङ्गिरःप्रभृतीनां वाक्यानि ।

सृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ॥

या स्त्री ब्राह्मणजातीया सृतं पतिमनुव्रजेत् ।

सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

इत्येवमादीनि तानि पृथक्चितिविषयाणि ।

पृथक्चितिं समाबुद्ध्यं न विप्रा गन्तुमर्हति ॥

अन्यासाञ्चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ।

* भर्तेति गम्यमानसङ्घर्षे इतीया । † प्रथमावधि । ‡ शेषकल्पः ।

इत्युग्रमसी विशेषस्मरणात् । इत्यङ्गान्वारोहस्य स्वर्गादिफल-
युक्तत्वेन काम्यत्वात् ।

अतएव विकल्पमाह विष्णुः ।

मृते भर्त्सरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणञ्चेति ।

देशान्तरमृते पत्न्यौ ब्राह्मण्यास्तदस्थिभिः सहानुगमनं भवत्येव ।
इतरासान्तु अस्यभावेऽपि पतिपादुकादिकचिह्नं किमपि
गृहीत्वा चिह्नाभावेऽपि भवति । पृथक्चित्यनुज्ञानाननु क
पतिव्रताया इदमनुगमनं नित्यमेव ।

तथाच हारीतः ।

आर्त्तासिं मुदिते-हृष्टा प्रीषिते मलिना कृशा ।

मृते स्त्रियेत या पत्न्यौ सा स्त्री श्रेया पतिव्रताः* ।

अतो मृते या स्त्रियेत पतिव्रतेत्यनेन नित्यत्वं द्योत्यते । अतः
अनित्यत्ववर्धनमयुक्तमिति चेन्नैवम् ।

मृतं भर्त्सरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छेद्पुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

मनुना पतिव्रताया अननुगमनस्याभिहितत्वात् । अत्र
साध्वीत्यनेन पतिव्रताभिधीयते । अन्यथा ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिते-
भूत्वेन पौनरुक्त्यप्रसक्तेः† । तथा महाभारते भगवान्वासाः ।

* साध्वी श्रेया पतिव्रतेति देशान्तरीयः पाठः । † पौनरुक्तिप्रसक्तोरित्येव पाठः
साधुः । तथाच यदि पतिव्रतात्वं मरणनियतं तदतिरिक्तस्थले साध्वीत्वं तदा ब्रह्मचर्यं व्यव-
स्थिता इत्यनेनैव साध्वीत्वमपि साध्वी इत्यस्य पुनरुक्तं स्यात् अतोऽपुनरुक्ताय साध्वीत्वमेव
पतिव्रतात्वमेव मनुना विधीयते इत्यवश्यं वाच्यम् ।

पतिव्रतायाः सत्या अग्निप्रवेशं दर्शयति न चाग्निप्रवेशेन पतिव्रतात्वम् ।

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ।

तत्र चित्राङ्गदधरं भर्त्तरं सानुपद्यते ॥ इति ।

न च तस्माद्दहनपुरुषायुषः स्वकामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधः विषयभेदात् । श्रुतिर्हि सामान्येन शास्त्राविहितं स्वेच्छामरणं निषेधति । स्मृतिस्तु भर्त्तरि मृते ज्वलनप्रवेशविशेषेण मरणविशेषं विधत्ते । अतो विषयभेदान्न विरोधः । यथा नः हिंस्यात् सर्वभूतानि सामान्यशास्त्रमग्निषोमीयं पशुमालभेतेति विशेषशास्त्रविषयमुत्सृज्य प्रवर्त्तते तद्वदत्रापि इति न कश्चिद्विरोधः । ननु

ब्रह्मघ्नो वा क्रतुघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्यतिः ।

पुनात्यविधवाः नारी तमादाय स्त्रिये त या ॥

इत्येवमादि हारीतादिवाक्यानि ब्रह्महत्यादिदोषनिवृत्तिमनुगमनेनाभिदधति । एतदनुपपन्नं शास्त्रफलं प्रयोक्तृविलक्षणत्वादिति न्यायेनापूर्वफलयोः कर्त्तृसमवेतत्वात् । पतिगतदुरितापूर्वस्य पत्नीगतानुगमनेनानिवृत्तिः । निवृत्त्यभ्युपगमे तु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यं शास्त्रसिद्धं

* ना हिंस्यात्सर्वा भूतानीति पाठान्तरम् । + पुनाति विधवा नारीत्येव पाठः साधुः । ब्रह्मघ्नो वा क्रतुघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्यङ्गिरसभाषितमिति देशान्तरीयपाठः । † शास्त्रफलं शास्त्रोक्तकर्म्मजन्यफलम् । प्रयोक्तृविलक्षणत्वात् अनुष्ठाननियतत्वात् ।

व्याहृतेति चेत् वाङ्म । ब्रह्मघ्नो वेत्यादीनि वाक्त्वानि अनु-
 गमनविधिशेषत्वेनार्थवादादनुगमनस्य प्राशस्त्यं वर्णयन्ति ।
 अतो न स्वार्थं प्रमाणानि युक्तमेवार्थवादत्वम् । ब्रह्म-
 हननादिदोषदुष्टस्य पतितत्वेनासौ संस्कारमेव तावन्नाहति
 दूरेऽनुगमनमतः प्राशस्त्यपराशीति न कदाचिदनुपपत्तिः ।
 एवं वा द्विविधं कर्म प्रारब्धप्रारब्धञ्चेति । तत्र प्रारब्धकर्माणां
 भोगादेव चयात्प्रारब्धमपि अनुगमनरूपप्रतिबन्धकेन प्रति-
 बद्धम् । विद्यमानमप्यविद्यमानमिव सदुदास्ते । तथाचानु-
 गमनस्वर्गादिकमनुभूय पश्चात्प्रारब्धशेषमुपभुङ्क्ते । अप्रा-
 रब्धकर्म द्विविधं फलदानोन्मुखमनुन्मुखञ्च यदुन्मुखं प्रारब्धं
 कर्म तदनुगमनेनापनुद्यते प्रायश्चित्तेनेव, अन्यथा पतिपत्न्योः
 स्वर्गसाधनत्वेनोपदिश्यमानानुगमनेन साध्याः स्वर्गानुपपत्तेः ।
 पुनात्यविधवा† नारी तमादाय म्रियेत येत्यत्र च पुनात्येत-
 दप्यनुपपद्यते । यत्तु‡ दानायोन्मुखमप्रारब्धं कर्म तस्यनि-
 वृत्तिरनुगमने भवतीत्येतदेव मनसि कृत्वा व्यासोऽप्याह ।

यदि प्रविष्टो नरकं बहः पाशैः सुदारुणैः ।

सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।

तिष्ठते विवशी दीनो वेद्यमानः स्वकर्माभिः ॥

व्यासप्राज्ञी यथा व्यासं बलादुद्धरते विलात् ।

* यदुन्मुखं प्रारब्धमिति लिपिकरप्रमाद एव अप्रारब्धमित्येव साधुः अप्रारब्धं
 विविधमिमुञ्जा विहितत्वात् । † पुनाति विधवा इत्येव साधुः । ‡ यत्तु इत्येव साधुः
 यदुन्मुखमित्यस्य उक्तत्वात् पुनश्चापत्तेः ।

तद्भक्त्यैरमादाय दिवं याति च सा बलात् ॥ इति ।
 फलदानोन्मुखप्रारब्धं* कर्मानुगमनसाध्यस्वर्गोपभोगानन्तरं
 उपभुज्यते इति न विरोधः† । ननु फलदानोन्मुखप्रारब्धं
 प्रायश्चित्तस्थानीयेनानुगमनेन यथा विनश्यति तथा फलदाना-
 नुमुखमपि‡ तेन वापगच्छतु विशेषाभावादिति चेन्न । पुना-
 तीत्युक्त्या पापनिवृत्तिः कल्पते§ कल्पना चानुपपत्तिवशात्,
 सा चानुपपत्तिः यावति कल्पिते शान्तिरिति तावत्कल्पनीयं,
 तथापि॥ फलोन्मुखप्रारब्धकर्मानिवृत्त्यापि पुनातीत्यस्य चरि-
 तार्थत्वात् सकलपापनिवृत्तिः** परिकल्पनीया, तू††ककर्म्म-
 स्थानिष्ठेनानुमानेना‡‡ निवृत्त्यापि पुनातीत्यस्यान्यगतदुरित-
 निवृत्तिः§§रयुक्तेति॥ तदपेशलम्॥ । पतिपत्न्योः सहकर्त्तृत्वे-

* भोगमात्रनाशप्रारब्धं सा भुक्तं चैवते कर्म कल्पकोटिभ्रतेरपीति स्मरणात् ।
 † सहमरणजन्मसाध्योपभोगानन्तरं प्रारब्धकर्म्मजन्यफलभोगारभेण सा भुक्तं चैवते इत्यनेन न
 विरोधः । ‡ पुनाति विधवा नारी तमादाय चियेत या इत्यत्रेति शेषः । § फलदानो-
 न्मुखप्रारब्धकर्म्मजन्यपापफलनिवृत्तिः कल्पते इत्यर्थः । अन्यथा फलदानोन्मुखप्रारब्ध-
 कर्म्मेणा सहमरणाद्यनन्तरमपि निन्दितफले नरकादौ जाते सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादि-
 बाधापत्तेः ॥ यत्पापफलप्रतिबन्धा सहमरणादिजन्यपूतत्वादिबाधस्तथापफलानुत्पत्तिः
 कल्पनीया इत्यर्थः । ॥ तथाच इत्यर्थः, पुस्तकान्तरैऽपि एवंविध एव पाठो दृश्यते ।
 ** सहमरणादिजन्यफलाविरोधिफलदानानुमुखप्रारब्धकर्म्मजन्यकालान्तरभाविपापफलनि-
 वृत्तिर्न परिकल्पनीया इत्यन्वयः । †† तु किन्तु, उक्तकर्म्मणि सहमरणादिकर्म्मणि
 इत्यर्थः । ‡‡ अनुमानेनेति सहमरणादिना पूर्वसञ्चितफलदानोन्मुखप्रारब्धकर्म्मजन्यपाप-
 फलनिवृत्तिः कल्पनीया सहमरणादिजन्यपतिपूतत्वादिरूपफलबाधादित्येवंरूपमनुमानम् ।
 §§ पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिरित्यर्थः । ॥ ॥ नारी पुनातीत्यनेन नाभ्याः कर्तुं शक्नुते; पतिगत-
 दुरितफलनिवृत्तेर्युक्तात्वात् पत्नीगतदुरितफलनिवृत्तिः । ॥॥ असुन्दरम् ।

नाऽग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः* । इदञ्च दुरितं जन्मा-
न्तरकृतमेव निवर्त्यम् । एतज्जन्मकृतदुरितयुक्तस्य पतितत्वेन
तेनः‡ सहानुगमनानधिकारान् । वैश्वानरपालनेऽपि स्वर्गादि-
फलविशेषः स्मृत्यन्तरे स्मर्यते ।

पत्नी सृतेऽपि या योषिद्वैधव्यं पालयेत्कश्चित् ।
सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गाङ्गीकान् समश्नुते ॥
विधवा कवरीबन्धाऽ भर्तृबन्धाय जायते ।
शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया सदा ॥
एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रतमथापि वा ॥
आसोपवासं वा कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ।
कृच्छ्रं पराकं वा कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥
यवाग्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
प्राणयात्रां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
अथैवशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ।
तस्माद्भूयश्नह्यर्थं पतिसौख्यं समीहिता ॥
नैवाङ्गेदत्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया कश्चित् ।
यन्मद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तया पुनः ॥
तर्पणं प्रत्नहृत्तर्पणं भर्तुः कुशतिसोदकैः ।

तर्पणं पुत्रपौत्राभाषविषयम् ।

* सपत्नीको धर्ममाचरेदिति आरणात् । † पुत्रपौत्राङ्गीकृतकर्मजन्मादृष्टेन पद्मम्
अपि स्त्रीपतिः तपत् । ‡ पतितेन पत्न्या । § कवरीबन्ध इति प्राठान्तरम् ॥

विष्णोस्तु पूजनद्वार्यः पतिबुद्ध्या न चान्यथा ।
 पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं परम् ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्न्यः समीहितम् ।
 तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकास्यया ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥
 एवंविधैश्च विधिवद्विधिस्यैर्नियमैर्व्रतैः ।
 वैशाखात्कार्तिकान्माघानिवमेवातिवाहयेत् ॥
 नाधिरोहेदनडाहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चूकत्र* परीदध्याहासो न विकृतं† वसेत् ॥
 ‡ अष्टधा च‡ तासु न किञ्चित्‡ न कुर्याद्भर्तृत्परा ।
 एवंधर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता ।
 पतिलोकानवाप्नोति न भवेत्कापि दुःखिता ॥ इति ।
 इति मदनपारिजाते मदनक्षितिपालनदानजलरुद्धे ।
 स्तवको द्वितीयः आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥
 मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः
 पराणं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कृतिपथे ।
 चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिभिया-
 द्दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिश्यस्य भणितिः ॥ ॥

इति पण्डितपारिजातकटीरमल्लेत्यादिविरुदराजौविराजमानस्य
 श्रीमदनपालस्य निबन्धे पारिजाताभिधये द्वितीयः स्तवकः ।

* कांपुलीति प्रसिद्धिः । † रक्षितम् । ‡ अष्टधापि । § अप्रियमिति शेषः ।
 ¶ परमिति पाठान्तरम् । ॥ श्लोकार्थसु -- येषां प्रधानपुरुषाणां शास्त्रे शास्त्रयवधे मतिः

तृतीयः स्तवकः ।

अथ गृहस्थस्तवकानन्तरं गृहस्थोपयोगित्वादाङ्गिकमार-
भ्यते ।

तत्र विष्णुः ।

गृहमेधिनि यत्रोक्तं स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।

ब्राह्मिणं मुहूर्त्ते चोत्थाय तत्सर्वं सम्यगाचरेत् ॥

मनुरपि ।

ब्राह्मिणं मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थी चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

विष्णुपुराणे ३ ।

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाङ्ग एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रञ्च मितदैवत्वं सूत्रपुरीषोऽसर्गः । प्रसाधनं केयानाम्, अञ्जनं

बुद्धिः प्रकृत्वा स्वभावेन रमणीया, व्यवहृतिः स्वभावः परा श्रेष्ठा ग्राह्यं शीलं शीलता च
प्रशंसनीयं ते प्रधानपुरुषाः जगति जगन्मध्ये ऋजवः सारव्ययुक्ताः कतिपये कियन्तः ।
व्यासारस्यप्रवरमुनिमिश्रस्येति उपाधिबिशिष्टगुरोः शिष्यस्य गन्धर्वचक्रितुरिदं भविति-
शक्तिः तेषां प्रधानपुरुषाणां सुकुरतत्कभूते निर्मले चित्ते मनसि चरं स्थितिं दद्यात् स्थान-
वाप्तुयात् ।

• एतद्वचनं मनोरिति कृत्वा गन्धर्वैः लेखितं मनुसंहितायाश्चतुर्थाध्याये वचनं
ब्रूयते च ।

सौवीराद्यज्ञानम् । ब्राह्मपुङ्गवर्त्तलक्षणं ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभि-
हितम् ।

विष्णुः ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति* ॥

इति सच्चिन्द्येष्टदेवतां स्मरेत् ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनान्तस्य पापानि नाशमायान्ति शेषतः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् ।

स्मरणमपि वाराणस्याः निहन्ति दुःखप्रमपशकुनम्† ॥

कात्यायनः ।

रोचनां चन्दनं गन्धं सृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं रविमपश्येन्नमस्येत्प्रातरिव हि ॥

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गां सृगः‡ धार्मिकं महीम्§ ।

प्रातस्तथाय यः पश्येत्त आपङ्गः प्रमुच्यते ॥

* मरणव्याधिशोकानां महद्भयं किमद्य उपस्थितं निपतिष्यति भविष्यति इति उत्थाय उत्थाय प्रबुध्य प्रबुध्य बोद्धव्यं चिन्तनीयम् । † अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमूर्त्तेश्च कुक्कुटचतुष्कं कुक्कुटनामविजचतुष्कं वाराणस्याः स्मरणमपि अपशकुनं अनिष्टमूचकं दुःखप्रं निहन्ति । तथाच—वाराणस्युत्तरे तीरे कुक्कुटी नाम वै विजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःखप्रश्च विनश्यति इति काशीखण्डम् । ‡ इपमिति पाठान्तरम् । § नदीमिति पाठान्तरम् ।

मूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधितु ब्रह्मचारिप्रकरणेऽभिहितः ।

अथ दन्तधावनम् ।

विष्णुः ।

कण्टकीचीरहृक्षीत्यं द्वादशाङ्गुलमत्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं कूर्चाग्रं मयपर्वकम्* ॥

दन्तकाष्ठायं भक्षयित्वा प्रशिशिलावयवं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यद्यर्थिकतकूर्चकमित्यपि पाठः । यदि दन्तकाष्ठं पर्वयुक्तश्च-

वति तदा पर्वइयमध्यभागं कित्वा तत्र कूर्चकम् प्रशिशिला-

वयवं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । दन्तधावनं चाग्नेण कर्त्तव्यम् ।

तथाच कूर्चपुराणे ।

मध्याङ्गुलसमस्थीत्यं द्वादशाङ्गुलसन्धितम् ।

सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्नेण तु धावयेत् ॥

मनुः ।

तिक्तं कटुकपायं वा सुगन्धं कण्टकान्वितम् ।

चीरहृक्षान्तथा गुल्माद्भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

कात्यायनः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रमाह विष्णुः ।

* दक्षितायम् । † पञ्चायम् । विष्णुसंहितायाम्-- कनीयसमस्थीत्यं सकूर्चं द्वाद-
शाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनमित्येवं पाठो दृश्यते ।

आयुर्बलं यशो वर्धः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानामितरेषां षड्ङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलमाजन्तु नारीणां नात्र संशयः ।

विष्णुः ।

हादशाङ्गुलकं विप्रेः काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् ॥
एवं विकल्पः परिमाणे, तथान्योऽपि विशेषस्तेनोक्तः ।
कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्व्वीर्द्धतकूर्चकम् ।
दन्तधावनमुद्दिष्टमित्युक्त्वा
सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।
स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥

गर्गः ।

प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ।
दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥
उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।

मार्कण्डेयः ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकण्टकम् । इति ।
उदङ्मुखः प्रागुदङ्मुखः* इत्यर्थः । अन्यथा गर्गवचनविरोधात् ।

* ईशानकोणामिमुख इति यावत् ।

अनेनैवाभिप्रायेणैव कात्यायनः ।

पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान् कामानवाप्नुयात् । इति ।
महाभारते दन्तधावनप्रकरणे ।

प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च प्राङ्मुखः सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वेतरा ततः ॥

मनुः ।

प्रक्षाल्येदं शुचीं देशे दन्तधावनमुत्सृजेत् ।

पतितेऽभिमुखे सम्यक् भोज्यमाप्नोत्यसंशयः ॥

यमः ।

आम्नापलाशविल्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

भक्षयेत्प्रातरुत्थाय वाग्यतां दन्तधावनम् ॥

पीलस्थः ।

आम्नातकः पलाशाश्चविल्वापामार्गक्षीरिणाम् ।

भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यन्नाधयन् ॥ इति ।

मार्कण्डेयोऽपि ।

प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सक्यजेत् ॥

नारदः ।

खादिरथ करञ्जथ करवीरकदम्बयोः ।

सर्वकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणां ये च शाखिनः ॥

जम्बूनिम्बकषूताश्च कदम्बो लोभ्रचम्पकाः ।
 घद्रीतिन्दुकाः*स्विके† प्रशस्ता दन्तधावने ॥
 कौविदारः करञ्जश्च कुटजः प्लक्ष्मालती ।*
 शालोर्कश्च प्रियङ्गुश्च तमालः शक एव च ॥

शकः शकवृक्षः, शकवन इति लोके प्रसिद्धः ।

आम्नातकोऽरिमेदश्च प्रशस्ता वापि ये द्रुमाः ।
 पञ्जरासु शाल्मलीपीलुभव्यकिंशुकतिन्दुकाः ॥
 अरिष्टोक्षः‡ पारिभद्रो गुग्गुलुस्तिन्दिही तथा ।
 आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ॥ .
 पलाशश्चैत्यको वृक्षौ सर्वकर्म्मसु कुत्सितौ ।
 अभावे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ॥
 अपां हादशगण्डूषैः पत्रैर्वा दन्तधावनम् ।
 चतुर्दशष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ॥
 नन्दासु च नवम्याञ्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।
 † अत्रे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ॥

विष्णुः ।

प्रतिपद्दर्शषष्ठी च चतुर्दशष्टमीषु च ।
 नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठञ्च वर्जयेत् ॥

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुकाशश्वासञ्चरार्हितः ।

* गाव यस्तु प्रसिद्धिः । † एते इति पाठान्तरम् । ‡ अरिष्टो निम्बवृक्षः, अक्षः
 विभीतकश्चैव वयडा इति प्रसिद्धः ।

दृष्ट्यास्यपादङ्गनेत्रशिरःकर्णामयी* तथा ॥

दृष्टयान्नवलक्यः ।

दृष्टकालोद्भवापाण्यैर्नखैरङ्गलिभिस्तथा ।

सुक्ता चानामिकाङ्गुली वर्ज्येहन्तधावनम् ॥

वराहपुराणे ।

अज्ञातपूर्व्याणि च दन्तकाष्ठा-

न्याद्यान् पञ्चैश्च समन्वितानि ।

न युग्मवर्ष्णानि† न पाटितानि

न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा ॥

व्यासः ।

यो मीहात्स्नानवेलायां भक्षयेहन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

एतच्च मध्याङ्गस्नानविषयम् ।

तथाच यमः ।

मध्याङ्गस्नानवेलायां भक्षयेहन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

इति दन्तधावनम् ।

* दृष्ट्या दृष्टानुरः आस्थामयी सुखरीयी पादामयी हृदयामयी नेत्रामयी शिरसामयी
कर्णामयी । † वर्णव्यविशिष्टानि ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

स्नातकश्च ततः पश्येद्दीर्घायुश्चिरजीविनम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्क्षत्रेण यथोदितम्* ॥

सम्याच्चापि ततः कुर्यात् । इति प्रातःसम्यानन्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्याङ्गपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥

प्रातःसम्यावन्दनानन्तरमग्नीनावहनीयादीनीपासनानि वा विधिवत् हुत्वा सूर्यदेवत्यानुदुष्यं जातवेदसमित्यादिकान् जपेत् । प्रातःसम्यादिकं ब्रह्मचारिस्तवके प्रपञ्चितम् ।

नरसिंहपुराणे ।

द्विसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् ।

द्विसस्याद्यभागे पूर्वार्हस्याद्यभागे ।

दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्त्रीकरणम्पूर्वं विचारोऽध्ययनं† जपः ॥

तद्दानश्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुष्यङ्गुयादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, द्वितीयभागे पूर्वार्हस्य द्वितीयभागे ।

* अथीचितमिति पाठान्तरम् । † अथसनमिति पाठान्तरम् ।

अथ पोष्यवर्गचिन्तादि ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तत्रा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनम्* ।

द्वितीयो भागः पूर्वोक्तस्यैव ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चान्निः† पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

याज्ञवल्काः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तम् । अन्नं वा श्रीमन्तमकुक्षितम् ।

अलम्बस्य प्रापणं योगः । लम्बस्य रक्षणं जेमः । अष्टाङ्गद्वये

गन्तव्यं राजकुलं द्रष्टव्या राजपूजिता लोकाः । यद्यपि न भव-

न्त्यर्थास्तदप्यर्थास्तदप्यनर्था निवर्त्तन्ते ।

विष्णुपुराणे ।

ततः सवर्णधर्मैश्च हृत्पथैश्च धनार्जनम् ।

कुर्वीत आहकर्मपि यजेत पृथिवीपते ॥

सौमसंस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च संज्ञिताः ।

धने यत्नात्प्रनुष्याणां यतेत च धनार्जनम् ॥

धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः ।

* पोष्यवर्गादेशसाधनमिति पाठान्तरम् । शोधनं भरण्यापनीपायचिन्तनं तत्राच मनुः
 अरण्यं पोष्यवर्गस्य प्रथमं स्वर्गसाधनं । नरकं पीडने चास्य तस्याश्रमेन तं भरिहति ।
 † अतिथिश्चैव इति पाठान्तरम् ।

रक्षणं वर्द्धनं मानश्रीगस्तत्र विधिक्रमात् ॥

महाभारते ।

धर्मनार्थः परीहार्यो धर्मलक्षं त्रिधानकम् ।

कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन कामसु एवमंशं विवर्द्धयेत् ।

मार्कण्डेयः ।

पादेन तस्य पारकं कुर्यात्सञ्चयमाञ्जवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणन्नित्यनैमित्तिकान्वितम् ।

पादञ्चार्थोऽयमर्थस्य* मूलभूतं विवर्द्धयेत् ॥

तत्पुनस्त्रिविधं त्रैयं शुद्धं शबलमेव च ।

कृष्णं तस्य† तु विज्ञेयो विभागः समधा पुनः ॥

श्रुतश्रीर्यतपःकन्याश्रिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

धनं समविधं शुद्धमुद्योऽप्यस्य तद्विधः‡ ॥

कुसीदकृषिवाणिज्यशुक्लुऽश्रित्यानुवृत्तिभिः॥ ।

कृतोपकाराद्ययनं शबलं समुदाहृतम् ॥

पार्थिक॥चैव चौरार्त्तिः॥प्रतिरूपकं॥साहसैः‡‡ ॥

व्याजिनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चिक्कुरुते नरः ।

* बहुषु पुस्तकेष्वेवं पाठो दृश्यते परन्तु निरर्थ एव अतः पादस्यार्द्धमर्थस्य इति
 ज्ञानादिद्वयतः पाठः साधीयम् । † शुद्धस्य समधा विभागीऽनन्तरीक्त इत्यर्थः । ‡ उदय-
 लपायीऽपि अस्य समप्रकारागतधनस्य तद्विधः समविधः । § मूल्यम् । ॥ सेवाभिः ॥
 ॥ युतम् । ** परपौडनम् । †† परिवर्तः । ‡‡ सारणैः ।

तथा विधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ।
 श्रुतेनाध्ययनेन शौर्ध्वेण याजनादिना । तपसा जपहोमिन
 देवतार्चनादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादेर्लब्धं
 शिष्यागतं गुरुदक्षिणादि । व्याजिन दूतव्याजिन तैलादिकन्दत्वा
 यदुपार्जितम् ।

भारहाजः ।

तत्पुनर्हादशविधं प्रतिवर्षाश्रयान्वितम् ।
 साधारणं स्यात्त्रिविधं विदुस्तत्र क्रमागतम् ॥
 प्रतिदानन्तथैवान्न प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
 अविशेषेण वर्षानां सर्वेषाम्त्रिविधं धनम् ॥
 वैशेषिकम्भनं विद्याद्ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।
 प्रतिग्रहेण यत्तद्धनं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥
 त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकम्भनम् ।
 युद्धोपलब्धं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

कारः करः ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।
 क्षत्रिगोरक्षवाण्ड्यैः शूद्रस्यापि त्वनुग्रहात् ॥
 दूतरवर्षानुग्रहदानेन शूद्रस्यापि क्षत्रिगोरक्षवाण्ड्यैः वैशेषिकं
 धनं भवतीत्यर्थः ।

सर्वेषामेव वर्षानामेव वर्षो धनागमः ।

विपर्ययादधमं स्यान्न चेदापहरीयसी ॥

अथ प्रसङ्गाद्दर्शनवृत्तिरभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

याज्ञवल्करः ।

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च ।

प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्ययने तथा ॥

अत्र चकारादिप्रो गृह्यते । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहयाजनाध्यय-
नानि भवन्ति । नान्यस्य, अतएव विप्र इति विषयसप्तमी ।
अन्यत्र भावश्च विषयः । ब्राह्मणस्यैव प्रतिग्रहादिकं त्रयं वृत्ति-
रित्यर्थः ।

यत्तु गीतमेनोक्तम् ।

आपक्वलो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं
शुश्रूषा वा समाप्तेः समाप्ते तु ब्राह्मणो गुरुरिति* । तत्तु
क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोरध्यापनमात्रकर्तृत्वाभ्य-
नुष्ठानम् । न तु वृत्तित्वेनाभिधानम् । अनुगमनं
शुश्रूषा अनुगमनमेव शुश्रूषा इत्यर्थः ।

मनुः ।

घस्यन्तु कर्माणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

* गुरुवन्दननीयः । † ब्राह्मणो यदा ब्राह्मणाध्यापकाभावे अध्ययनार्थं क्षत्रियादि-
क्षत्रीयं गत्वा प्रार्थयते तदैव ब्राह्मणप्रेरितो भवति ।

देवलः ।

द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च तयोर्यायावरो
याजनाध्ययनप्रतिग्रहरिकथस्य च वर्जनात् । शाली-
नस्तु प्रेष्यचतुष्पादधनधान्ययुक्तगालायां लोकानुवर्त्ती
स चतुर्विधः ।

यद्याह मनुः ।

कुशूलधान्यकोऽ वा स्यात्कुभीधान्यको एव वा ॥
त्राहैहिको वापि भवेदस्त्रस्तनिक एव वा ॥
चतुर्णामपि सर्वेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
यायावरः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥
घट्कर्म्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
हाभ्यामेकचतुर्थमु ब्रह्मसत्त्वेण जीवति ॥

एकः कुशूलधान्यः घट्कर्म्माः उच्छशिलायाचितयाचितकवि-
वाशिव्यैः । अन्यः कुभीधान्यः त्रिभिरुच्छशिलायाचितैः ।
अपरस्यहैहिको हाभ्यामुच्छशिलाभ्यां चतुर्थस्वश्रस्तनिको
ब्रह्मसत्त्वेण ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वेन सत्रयागतस्यफलेनोच्छेन
जीवति ।

मनुः ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत न श्रद्धत्या कदाचन ।
ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ॥

* त्रिवर्षजीविकानिर्वाहोपर्यागिधान्यविशिष्टः । † वर्षमात्रजीविकानिर्वाहीप-
दीनिषाद्यविशिष्टः । ‡ घट्कर्म्मति घट् कर्म्माच्च गचयति उच्छशिल इत्यादि ।

दृतीयः स्तवकः ।

२१७

सृतन्तु याचितमैक्षं प्रसृतङ्कर्षणं स्मृतम् ।
सत्यानृतन्तु बाणिक्यं तेन चैवोपजीव्यते ॥
सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

याज्ञवल्करः ।

राजान्तेवासिशिष्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।
दम्भिहेतुकपापखण्डकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥

राजा न्यायपरः शिष्यो यथोक्तलक्षणः । याज्यः याजनाहंस्त्रै-
वर्षिकः ।

शुद्धः ।

एतैरेव गुणैर्युक्तं धर्माङ्गीतधनं तथा ।

याजयेत सदा विप्रो याज्ञस्तस्मात्प्रतिग्रहः ॥

एतैरिति जन्मकर्मादिभिः शुद्धः ।

मनुः ।

राजतो धनमन्विच्छेत्संसीदन् स्यातकः क्षुधा ।

याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः ॥

नत्वन्यत इति एषां सद्भावे ।

व्यासः ।

द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेच्छिष्टेभ्यो द्विजसत्तमः ।

अपि वा द्विजमात्रेभ्यो न शूद्रात्तु कथञ्चन ॥

द्विजमात्रेभ्य इति, निर्गुणधर्मारहितेभ्योऽपि ।

नारदः ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दास्येतीं धृतव्रती ।
 नैतयोरन्तरं किञ्चित्प्रजाधर्मभिरक्षणात् ॥
 धर्मस्य कृतकृत्यस्य धर्मार्थं शासतोऽशुचीन् ।
 अशुचीन् कृतापराधान् ।
 मध्यमेव धनम्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ।
 शुचीनामशुचीनान्तु सन्निपाता यथाश्वसाम् ॥
 समुद्रे समतां याति तद्दद्राक्षां धनागमः ।
 यथाम्नी संस्थिते दीप्ति शुद्धिमायाति काञ्चनम् ॥
 एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि ।
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुषः ॥
 शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ।
 विदुर्य एवन्दैवत्वं राम्नोऽस्तमिततेजसः ॥
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ।
 दैवत्वमष्टलोकपालरूपेण ।

मनुः ।

न राम्नः प्रतिगृह्णीयाद्दराजन्वप्रसूतितः ।
 सूनाचक्रध्वजवतां वेशिनैव च जीवताम् ॥

* राजन्वमन्वः अन्वियवचनः अचचियप्रसूतस्य राम्नी धनं न प्रतिगृह्णीयादिति
 उक्तमन्वः । सूनावतां चक्रवतां भजवतां सूना प्राणिवधस्यानं, पद्ममारणपूर्वकमांसविक्र-
 मीपजीवी । चक्रोपजीवी तैलिकः क्लृ यस्य प्रसिद्धिः । भजवान् मयीपजीवी श्रीशिवः ।
 शिवः पञ्चस्त्रिया भक्तिः, तथा जीवति यः स वैश्वान् ।

न राज्ञ इति लोभायजापीडकस्य, अराजन्यप्रसूतित इति ।

सूनाचक्रध्वजवतां वेश्मनैव च जीवताम् ।

न राज्ञः प्रतिग्रह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ॥

स पर्यायेण यात्मीमान्नरकानेकविंशतिम् ।

यमस्य ।

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्त्तिनः ।

घोरप्रतिग्रहस्यापि लब्धास्त्रादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषीराजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्म्मिणः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवैश्यनराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणाः पूर्वात्पूर्वादेति यथोत्तरम् ॥

हारीतः ।

दश सूना सहस्राणि अङ्गा राजा करोति च ।

तान्येव कुरुते राज्ञी घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

अर्हेन तु ततोऽमात्या सेनानी दण्डनायकी ।

ततोऽर्द्धाङ्गतदर्द्धाङ्गमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

इति यदा कथञ्चिदेतेभ्यो गृह्णाति ।

तत्र बृहस्पतिः ।

* सूनिनः मांसविक्रयजीविनः दशगुणं पापं चक्रिणः तैलिकाप्रतिग्रहे एवं तस्माद्दश-
गुणं अश्रिनः शीघ्रिकापत्तस्माद्दशगुणं वैश्यतः तस्माद्दशगुणं चक्षियमिन्द्रराजतः ।

असतोऽपि स्वमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरात् ॥

अथ प्रतिग्रहविषये आपदनापत्त्याधारणं
किञ्चिदुच्यते ।

तत्र मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतश्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्प्रध्वथाभयदक्षिणाम् ॥

एध इत्यनमतएव यद्विषयाव्यतिरिक्तमभ्युद्यतमिति सम्बध्यते ।
अभ्युद्यतमभ्यर्थदत्तम् । . सर्वतः शूद्रादपि अयसोपदेशः प्रति-
ग्रहवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्य अभयदक्षिणान्तु क्लेशादिभ्योऽपि ।

शय्यासनं कुशान् गन्धान् पुष्पमन्त्रं मणीन्दधि ।

धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्नुदेत् ॥

मन्थीन् विषादिनिवारकीः धाना लाजा, न निर्नुदेत्पत्या-
स्थायतेऽपि ।

तिलो धेनुर्गजो वाजी प्रेताश्चःमजिनं मणिम् ॥

सुरभी सूयमाना च घोराः सम प्रतिग्रहाः ॥

प्रतिग्राहकः किं गुणविशिष्टोऽधिकारी को वानेत्याकाङ्क्षायां
निषेधसुखे नानधिकारिणामर्थादधिकारिणश्चाह ।

० प्रसारविशेष इति शेषः । † न निषेधं करोति । ‡ प्रेतमुद्दिश्य दत्तमन्नम् ।

§ विषादिनिवारकप्रसारभिन्नप्रसारविशेषम् । ¶ अर्धप्रयुक्ता धेनुरित्यर्थः । अथिकशीघ्रार्थे
पुनर्वहणम् ।

याज्ञवल्काः ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः ।

द्विरण्यभूमिमशं वा अन्नं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णीयाद्गृह्णीभवति दारुवत् ॥

याज्ञवल्काः ।

ग्रहादीनां नरेन्द्राणामुच्छ्रायाः पतितानि च ।

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः* ॥

महोत्साहः स्थूललक्षः क्षतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् प्रियः ॥

स्थूललक्षो बहुदेयार्थदर्शी, बहुप्रद इति यावत् ।

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

अदीर्घसूत्रः, अनारब्धकर्म्मणामारम्भे आरब्धानाञ्च परिसमापने

यो न विलम्बते† सः । रहस्यविज्ञीपनीयार्थगोपननिपुणः ।

स्वरत्नगोप्तान्वीक्षित्वान्दणनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वर्थवार्त्तायां त्रय्याश्चैव नराधिपः ॥

* ग्रहादीनामनुपहेयाध्याहारिणामव्यः । जगतः जगति नरेन्द्राणां वृषाणां उच्छ्राया
 जगत्तयः पतितानि पतनानि भावाभावौ च यस्मात्प्राज्ञाद्गृहाः पूज्यतमा इत्यन्वयः । एवं
 तदर्थं याज्ञवल्कासंहितायां न लभते । † न विलम्बइति ।

आन्वीक्षिकी तर्कविद्या आत्मविद्या च ।

तथाच मनुः ।

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिश्च तद्विदः* ।

आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वाचार्तरशाश्च लोकातः ॥

दण्डनीतिरर्थशास्त्रं वाचां कृषिवणिज्यपशुपालनरुदिरूपा ।

त्रयी ऋग्यजुःसामरूपा ।

स मन्त्रिणस्तु कुर्वीत प्राज्ञाभीलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्धंश्चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥

भीलान् राज्ये वंशपरम्परायातान् । विप्रेण पुरोहितेन ।

पुरोहितस्तु कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

उदितोदितं शास्त्रोदितैर्विद्यादिभिरुदितं समृद्धम् ।

श्रीतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव ऋत्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्गुरिदक्षिणान् ॥

भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।

अक्षयोऽयं विधीराज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ॥

भोगान् सुखधनानि ।

अस्मत्प्रमव्यथश्चैव प्रायश्चित्तैरदूषितम्† ।

अग्नेः सकाशाद्विप्राग्नी‡ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ॥

* शाश्वतीमिति मूले पाठः । † पूतम् । ‡ अग्नेः सकाशात् अर्थात् साक्षादग्नी
हुतमथवा विप्ररूपाग्नी हुतं इतिमित्यर्थः ।

अस्त्रं चररहितम्, अव्ययं पशुहिंसारहितम् ।
 अलव्यमीहेत्* धर्मो लब्धं धर्मो पालयेत् ।
 पालयन्वर्द्धयेन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥
 दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।
 आगामितत्तन्† नृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥
 निबन्धत इति निबन्धः पर्णभरकादि । स्वदत्तं परदत्तं वा
 भूम्यादि नापहरेत् ।

स्वदत्तां परदत्ताञ्च यो हरेत वसुधराम् ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्लमिः ॥

इति ब्रह्मपुराणस्मरणात् ।
 पटे वा ताम्रपटे वा समुद्रोपरि चिह्नितम् ।
 अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥
 प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ।
 स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ।

आत्मानञ्च चशब्दात् प्रतिग्रहीतारमपि । प्रतिगृह्यत इति
 प्रतिग्रहो निषेधः, तस्य परिमाणम् । दीयते इति दानं चेत्तादि
 तस्य छेदः छिद्यत इति छेदो नद्यादिः ।

नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।
 विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥
 य आह्वेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपरांमुखः ।

* शर्वप्रयोगः । † भद्रहृपतिरिति पाठान्तरम् ।

अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥
 पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्त्तिनाम् ।
 राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ॥
 तवाहं वादिनं क्लीवं निर्हेति परमङ्गतम् ।
 न हन्याद्विनिवृत्तञ्च युद्धप्रेक्षणकादिकम् ॥
 कतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययी स्वयम् ।
 व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ॥

प्रतिदिनस्मातःकाले पुरश्च आत्मनश्च रक्षां विधाय स्वयमेवाय-
 व्ययी पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्वा मध्याह्नकाले स्नात्वा
 यथावचि भुञ्जीत ।

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागारेषु निःक्षिपेत् ।
 पश्येच्चारांस्ततो दूतान् प्रेषयन्मन्त्रिसङ्गतम् ॥

व्यापृता हिरण्याद्यानयने नियुक्ताः ।

ततः स्वैरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वासमागतः ।
 बलानान्दर्शनङ्गत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ॥

ततोऽपराङ्गे स्वैरविहारी, अन्तःपुरे ।

तथाच मनुः ।

भुक्तवान्विहरैश्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।

विद्वत्य च यथाकामं* पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत् ॥ इति ।

सन्ध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम् ।

गीतनृत्यैश्च भुञ्जीत स्वाध्यायश्च ततः पठेत्* ॥

स्वाध्यायमिति स्मरणार्थं पठेत् ।

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ।

शास्त्राणि चिन्तयेद्ब्रह्मा सर्वकर्तव्यता तथा ॥

संविशेत् सुप्यात् ।

ब्राह्मणेषु क्षमा स्निग्धेष्वजिह्वः क्रीधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च तथा पिता ॥

सुष्वात् षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत् ।

सर्वदा नाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रास्वकीषं योऽभिवर्द्धयेत् ।

सोऽचिराद्दिगतश्रीको नाशमेति सवाम्भवः ॥

प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः श्रियङ्गुलं प्राणावाद्गध्वा विनिवर्त्तते ॥

आह विष्णुः ।

निधिञ्च ब्राह्मणोलब्ध्वा सर्वमादद्यात्क्षत्रियश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्याद्दैत्यश्चतुर्थमंशं

राज्ञे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽशमादद्यात् । स्निहितावाग्नेः

ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं दद्यात् ।

आह वशिष्ठः ।

अन्नायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्दरेदधिकन्तु षष्ठ-

* रक्षसास्त्रादिनाश्चैव प्रविधीनाश्च वेदितमिति सूत्रे पाठः । † मित्रेषु । ‡ स्निहि-
द्वितामिति निहितधनानि इत्यर्थः ।

मंशं प्रदाय ब्राह्मणस्येदधिगच्छेत् षट्कक्षसु वर्त्तमानो
न राजा हरेत् ।

आह मनुः ।

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा अर्द्धं* निधापयेत् ।

अर्द्धागब्दात्† हरेत्स्वामी परेण तृपतिर्हरेत् ॥

परेण तृपतेर्भोगानुज्ञामात्रमिदमिति व्याचक्षते । स्वाभ्यागमने
तदर्पणमेव ।

ममिदमिति यो ब्रूयात्तोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्भव्यमर्हति ॥

आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतानृपः ।

दशमं हादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा हादशमेव वा ॥

विद्वांसु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।

अशेषमप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

यन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षिती ।

तस्माद्द्विजैभ्यो दत्त्वार्द्धमर्द्धं कौशे प्रवेशयेत् ॥

आह नारदः ।

परेण निहितं लभश्चा राजैवोपहरेन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्व्यः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥

* अर्द्धमिति मूले पाठः । † ब्राह्मदिति मूले पाठः ।

भान्नयोऽपि निधिः लब्धा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तन्तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

अथ वैश्यवृत्तिः ।

मनुः ।

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृतदारपरियहः ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥
मणिमुक्ताप्रबालानां लोहानान्तान्तवस्त्रां च ।

लोहानां धातूनाम् ।

गन्धानाञ्चः रसानाञ्चः विद्यादर्थबलाबलम् ॥
वीजोत्तिविधिः युक्तः स्यात् क्षेत्रवीजगुणस्य च ॥
मानयोगांश्च जानीयान्तुलायोगांश्च सर्वशः ।
सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणागुणम् ॥

भाण्डानां विक्रीयद्रव्याणाम् ।

लाभालाभञ्च पशूनां पशूनां द्विवर्जनम् ॥
भृत्यानाञ्च भृतिः विद्याज्ञाषाञ्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ।

* कृषिवाणिज्यादी । † तनुसम्बन्धिवस्त्रस्य । ‡ कर्पूरादीनाम् । § लवणादी-
नाम् ॥ उत्कृष्टत्वमपहृष्टत्वम् ॥ ॥ वीजवपनविधिः । ** क्षेत्रगुणस्य वीजगुणस्य च
विधिरिति शेषः । †† द्रव्यादीनां परिमाणयोगः । ††† परिवर्जनमिति सूक्ष्म पाठः ।
द्विवर्जनमिति पाठान्तरम् । §§ कश्चिन् भृत्ये किं वेतनं दातव्यमेतज्जानीयात् । धृति-
मिति पाठान्तरम् ।

धर्मैण हि द्रव्यद्वयोः प्रातिष्ठेद्यन्नमुत्तमम् ।
विद्याञ्च सर्वभूतानां भक्ष्यमेवः प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे ।

कृषिगोरक्षबाणिव्यमेतद्वैश्यस्य सञ्चितम् ।
तथाप्यनडुद्युग्माभ्यांः कृषिं नैव समाचरेत् ॥
द्विगवाभ्यां द्विषट्काभ्यां प्रहरार्द्धप्रमाणतः ।
द्वौ द्वौ योज्यान्तरे चैकं कारयेत्कर्माती द्विजः § ॥
पिण्याकं ॥ ढणतोयन्तु तेषां यत्रास्य दापयेत् ।
धूमकाण्डूयनञ्चैव कृत्वैव कारयेत्ततः ॥
वैश्वीमपि ॥ भूमिन्तु अधीमूत्रगमाय च ।
कुर्वन्नेवं न सीदेत कृषिं वैश्या महासुने ॥
राश्यां षड्भागमुत्सृज्य पञ्चमङ्गुलकस्य च ।
शिल्पिनः प्रकृतीञ्चैव दीनाभ्यांस्तर्पयेत्ततः ।
शेषमात्मनि युञ्जीत खलु चेत्तैश्चयं विधिः ॥

हारीतः ।

• केषाभूतानां किं भक्त्यमाहारीयद्रव्यमेतज्जानीयात् । † दद्याच्च सर्वभूतानामन्न-
मेव प्रयत्नत इति सूत्रे पाठः । ‡ युग्ममावाभ्याम् । § द्विषट्काभ्यामष्टसंख्यकाभ्यां
द्विगवाभ्यां द्वौ गवौ कृत्वा एकैकयुगे योजिताभ्यां प्रहरार्द्धप्रमाणतः प्रहरार्द्धपर्यन्तं कर्म
कारयेत् । द्वौ इति अर्द्धप्रहरार्द्धं द्वौ द्वौ कृत्वा ततः पुनः योज्य इत्यादि योजयित्वा
अन्वरे अर्द्धप्रहरमध्येऽपि एकं कारयेत्कर्षमिति शेषः अर्थात् अर्द्धप्रहरमध्येऽपि पूर्वोपरपरि-
वर्धितभावेन एकं कर्म कारयेदित्यर्थः । ॥ खलु इति यस्य प्रसिद्धिः । ॥ वेत्तुमिच्छं-
नाकम् ।

अष्टागवं धर्महलं षड्वं जीविकार्थिनाम्* ।
 चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥
 बालानां† दमनस्यैव वाहनञ्च न शक्यते ।
 वृहानान्दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥
 पुंस्त्रोपघातनं नासौ वाहानाङ्कारयेत्ततः ।
 वृहं युग्मे ‡ न युञ्जीत जीपं व्याधितमेव च ॥

अथ कुसीदम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अग्नीतिभागे वृद्धिः स्यान्नासि मासि सबन्धके ।
 वर्षक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथेति असबन्धके ।

मनुः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु§ पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका च कारिका कायिका च याग ॥

याज्ञवल्काः ।

वृद्धेर्वृद्धिचक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 ईहाकृता कारिका स्यात्कायिका कायकर्म्मणि ॥

* जीविकार्थिनामिति पाठान्तरम् । † गोवत्सानाम् । ‡ इति । § न चादिष्टा-
 मिति शूले पाठः । शास्त्रीब्रह्मण्यपूर्वकाभिलषिताम् । † समैकव्यत्यासि मासद्वये मास-
 द्वये वा नने तस्य वृद्धिं विवक्ष्य एकदा दातव्येत्वेवंविधिनियमपूर्वकवृद्धिचक्रवृद्धिसुतमर्थः
 संबन्धपर्यन्तं कुर्यात् । नातिक्रान्ते संबन्धरे नियमस्य वृद्धिं गृह्णीयादिति कुञ्जकभट्टः ।

दृष्टस्यतिः ।

बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिक्लीर्त्तिताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुसीदमपि तं विदुः ॥
 अनादृष्ट्या गजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।
 दृष्ट्यादिके भवेद्भानिः सा कुसीदेन घातयेत् ॥

अथ शूद्रवृत्तिः ।

तत्र मनुः ।

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां ययस्विनाम् ।
 शूद्रूपैव तु शूद्रस्य धर्मा निःश्रेयसः परः ॥

दृष्टस्यतिः ।

शौचं ब्राह्मणशूद्रा सत्यमक्रोध एव च ।
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रां नमस्कारोऽस्य चोदितः ॥

पराशरः ।

शूद्रस्य द्विजशूद्रा प्रथमं धर्मलक्षणम् ।
 यदन्यत्कुरुते कर्म तद्गवेत्तस्य निष्फलम् ॥

द्विजशूद्रा त्रिवर्णशूद्रा । तस्य निष्फलमिति । द्विजसेवाया
 विरोधि यदन्यत्कुरुते तन्निरर्थकमित्यर्थः ।

गौतमः ।

चतुर्वर्ण्ये एकजातिस्तस्याः सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थं
 पाणिपादप्रक्षालनमेके आहकर्म भृत्यभरणं स्वदार-
 वृत्तिः परिचर्या चेतरेषामेभ्यो वृत्तिं लिप्सेत् ।

इतरेषां द्विजातीनाम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् हापयेत् ॥

नमत्येतावानेव मन्त्रः ।

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति मन्त्रः । न चानग्नेः शूद्रस्य कथमग्निसाध्यकर्माधिकारः ।
विवाहादाविति चेत् । शूद्रस्य विवाहहोमाभावात् । न
ह्यमन्त्रकोऽस्ति होमो न च शूद्रो मन्त्रवान् न च नमस्कारमन्त्रे-
णैव मन्त्रवत्तेति वाच्यं तस्य पञ्चयज्ञेष्वेव हेतुत्वात् । तस्मा-
दग्निसाध्यकर्मासु वक्तव्योऽस्याधिकारहेतुः उच्यते । अनग्नेरपि
शूद्रस्य लौकिकेऽग्नी वैश्वदेवादीनि कर्माणि कार्याणि तं प्रति
साक्षाद्विधानात् । निषादस्यपतीष्टिवत् । किञ्च द्विजातीना-
मपि न विवाहोऽग्नी नियतम् । वैश्वदेवकर्माणि किमुत शूद्रस्य
एवञ्च शूद्रस्य यत्र यत्र होमस्तत्र तत्र लौकिकाग्नावेव मन्त्रा-
न्तराविधानेन नमस्कारमन्त्र एवेति सिद्धम् ।

अथापहृत्तिः ।

तत्र मनुः ।

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरम् ॥

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्थाय जीविद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रीयमाह स एव ।

सर्वाग्रसान् व्यपोहेत कृतावृत्तः* तिलैः सह ।

व्यपोहेत वर्ज्येन्न विक्रीणीतेत्यर्थः । व्यपोहेतेति सर्वत्रा-
नुषज्यते ।

अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ।

सर्वञ्च तान्तवं रक्तं श्राणक्षीमाविकानि च ॥

अपि चेत्यररक्तानि फलमूले तथोषधीः ।

अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धाय सर्व्वशः ॥

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।

आरण्याञ्च पशून् सर्व्वान्द्विष्टिणश्च वयांसि च ।

मद्यं नीलं बलाकाञ्च द्विशफैकशफांस्तथा† ॥

अत्र रसग्रहणेनेव लवणस्यापि ग्रहणे सिद्धे पुनर्ग्रहणं दोषा-
धिक्यप्रतिपादनार्थम् । एतेनान्यदपि पुनरुक्तं व्याख्यातम्‡ ।

क्षौद्रं मधु कल्कसिक्थकं§ माक्षिकस्य मधुशब्देनैवोपादानात् ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

अप्येष शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पश्यानां विक्रयादिह कामतः ।

* लब्धुकादि । † द्विशफं गवादिकम्, एकशफमदादिकम् । मद्यं मौखिञ्च
लाकाञ्च सर्व्वथैकशफांस्तथा इति मूले पाठः । ‡ अपिकदीपार्थेनेति शेषः । § धाम्
यस्य प्रसिद्धः ।

ब्राह्मणः समरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
 रसारसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
 क्षतान्नं वाक्षतात्रेण तिला धान्येन तत्समाः ॥
 निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । जीवेदेतेन य आपत् ।
 वैश्याऽजीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
 अशक्तुवंस्तु शूद्राः कर्तुं दिजन्मनाम् ॥
 पुत्रदारात्ययप्राप्तौ जीवित्कारुककर्माभिः ।
 यैः कर्माभिः प्रचरितैः शूद्रैश्चन्ते द्विजातयः ॥
 तानि कारुककर्माणि श्रित्यानि विविधानि च ।
 कुर्वीति शेषः । आपद्यन्त्यवृत्तिभ्योऽपि स्ववृत्तिरेव ब्राह्म-
 णस्य ज्यायसीत्याह

मनुरेव ।

वरं स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
 वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
 अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ।
 सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्वनयं* गतः ॥
 नाध्यापनाद्याजनादा गर्हितादा प्रतियहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा[†] हि ते ॥

तथा ।

जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः ।

* आपन्नतः । † अपिजलतुल्याः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥

तद्यार्थवादीऽपि ।

शुधार्श्वान्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥

श्वजाघनी श्वश्रीणिः ।

आपद्यत्यन्तागत्या भावश्यककर्म्मणः सम्पत्त्यर्थं चौर्यमपि क्व
चानुजानाति ।

वानस्यत्वं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च ।

दृणञ्च गोभ्यो यासार्थमस्त्रियं मनुरन्नवीत् ॥

वानस्यत्वं पत्रपुष्यादि ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू हे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्त्रनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः* ॥

ब्राह्मणः† व्यतिरिक्तः अश्रीत्रियो‡ हीनकर्म्मण्यभिधीयते ।

* षडश्रता षड्दिनपर्यन्तं भोजनमकुर्वता जनेन सप्तमे सप्तमदिने भक्ते भोजने
कर्त्तव्ये हीनकर्म्मणः सकाशात् भक्तानि भोजनद्रव्याणि अश्वस्त्रनविधानेन अश्वस्त्रनवदस्यपरि-
भाषेन हर्त्तव्यं चौर्यं कर्त्तव्यं हर्त्तव्यमिति आख्यातेतरत्वात् कर्म्मसस्त्रे भावप्रत्ययेन साधु ।
† ब्राह्मणः इति पाठान्तरम् । ‡ ब्राह्मणव्यतिरिक्तः अश्रीयादिः अश्रीत्रियसाहचर्यात्
सव्यक् स्वस्त्रधर्मानुष्ठानरहित इति ज्ञापितम् । अश्रीत्रियः प्रथमव्याहृतिपूर्वकगायत्री-
रहितः ब्राह्मणश्च इत्युच्यते । तथाच श्रींकारपूर्विकाशिसः सावित्रीर्थश्च विन्दति । अरित-
प्रतर्क्यश्च स वै श्रीत्रिय उच्यते ॥

उत्कृष्टं वापकृष्टञ्च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते* ॥

तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोस्तकृष्टं ब्राह्मणकर्म अपकृष्टं शूद्रकर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी चत्त्रवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे इत्यर्थः । एव-
मापदं निस्तीर्थं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वर्गमार्गनिरती भवेत् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

निस्तीर्थं ताप्रथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत् । इति ।

तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्तैः पथि स्ववर्षधर्मैः ।

स्ववर्षधर्मैर्निरतानां फलमाह-

पैठीनसिः ।

ब्राह्मणस्य प्राजापत्यमैन्द्रम्यदं चत्त्रियस्य मारुतं वैश्यस्य
गान्धर्वं शूद्रस्य स्वस्वस्थानं व्रजन्ति स्वे स्वे कर्मण्यभि-
रताश्च ये । ।

इति वर्षवृत्तिकथनम् ।

अथ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।

तत्र मध्याह्नविधिः । तत्रादी तावत्परोचनार्थः ॥ ज्ञानप्रशंसा ।

* मध्यमे कर्मणी चत्त्रियवैश्यकर्मणी हित्वा त्यक्त्वा तयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः उत्कृष्टं अप-
कृष्टञ्च कर्म न विद्यते अर्थात् ब्राह्मणस्य अपकृष्टं शूद्रकर्म शूद्रस्य पुनः उत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म
न विद्यते हि यतः ते चत्त्रियवैश्यकर्मणी सर्वसाधारणे चतुर्वर्णानां करणीयौ । † ये
ब्राह्मणादयः स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः स्वस्वकर्मानुष्ठानं कुर्वन्ति ते स्वस्वलोकां व्रजन्ति ।
कस्य को वा लोकः ब्राह्मणस्य ब्रह्मलोकः चत्त्रियस्य इन्द्रलोकः वैश्यस्य मरुत्तलोकः शूद्रस्य
गान्धर्वलोक इत्यर्थः । ‡ दशुत्पादनार्थम् ।

योगियान्नवस्त्राः ।

अगम्यागमनास्त्रेयात्पापिभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।

रहस्याचरिताः स्थापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥

मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् ।

शीघ्रन्दुःखप्रहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानं^१ तथा ॥

स्नानभेदानाह

शङ्खः ।

स्नानन्तु द्विविधमोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु, वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधमभवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं घाटास्नानमकीर्तितम् ॥

एतेषां लक्षणान्यपि स एवाह ।

अस्नातस्तु पुमानार्हो जप्यादिहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

प्रातरित्युपलक्षणम् । अतो माध्यन्दिनस्यापि नित्यत्वमेव ।

तथाच स्नानप्रकरणे

गोभिलः ।

नित्यं सततनिर्वर्त्यमिति ।

वैयाघ्रपादोऽपि ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं^२ मध्येऽस्नानं सदाण भवेत् । इति ।

चाण्डालशवसूत्यादि स्पृष्टाऽस्नातां रजस्वलाम् ।

^१ निर्जनेऽनुष्ठितात् । ^२ आह्लादजनकम् । ^३ षट्प्रकारस्नानम् । ^४ मध्याह्नं । ^५ नित्यम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुष्यस्नानादिकं * यत्तु देवस्यविधिनादितम् ॥
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु † प्रयोजयेत् ॥
 जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन्देवतान् पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 पवित्राणि सूक्तानि ‡ ।

मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ॥
 मलापकर्षणार्थात्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवस्नानेषु तीर्थेषु च नदीषु च । .
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानन्तत्र मता क्रिया ॥ इति ।
 स्नानमेव तत्र क्रिया कर्तव्यतया विहितेत्यर्थः ।

द्वयः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं सृष्टमाहरेत् ।
 तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं वाऽऽकृत्रिमे जले ॥

* षादिना दर्भोदकादिस्नानपरिग्रहः तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । तथा दर्भोदकैः स्नानं सर्वपापप्रनाशनम् । गीसूत्रेण च यत्स्नानं सर्वपापविनिर्मुक्तम् । तथा पुष्योदकस्नानं भवे-
 दारोग्यकारकम् । केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः । स्नानं प्रियङ्गुना प्रीकं तथा
 सौभाग्यवर्द्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्मो मेधाविवर्द्धनम् । स्नानं पवित्रं भाङ्गुल्यं तथा
 काञ्चनवारिणा । पुष्यस्नानादिकमिति पाठे तु षादिना जन्मनचत्रादिपरिग्रहः । तथाच
 पुष्ये वा जन्मनचत्रे व्यतीपाते च वैधृती । अमावास्यां नदीस्नानं दृष्ट्वा जन्मदुष्कृतम् ।
 पुष्ये पुष्यानचत्रे कृतस्नानादिकम् । तथापरमपि पुष्ये स्नात्वा तु गङ्गायां त्रिकोटिकुलसुद्धरि-
 दिति । † दैवं जानाति देवज्ञो मुनिसेन उदितम् । ‡ नाकामस्तत्र योजयेदिति
 पाठान्तरम् । § वेदीकृतमन्त्रपात्रि । ॥ तैत्तिरीयसंहितापूर्वकम् ।

चतुर्थभागो हि पूर्वाह्नस्यैव ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता त्रिविधा मृत्तिका स्मृता ।

शुचिदेशान्तं संग्राह्या शर्कराश्मादिः*वर्जिता ॥

विशेषलक्षणं मृत्तिकायाः शौचप्रकरणे बोद्धव्यम् । तिलाः कण्ठाः
पुष्याणि यथोक्तानि । कुशा वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

कुशग्रहणे कालविशेषमाह

कात्यायनः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दूर्भाश्चयः स्मृतः ।

अयातग्रामान्†स्ते दूर्भा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ॥

एतच्च प्रतिदिनाशक्ती बोद्धव्यम् ।

कुशीपादानविधिः ।

शुची देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।

श्रींकारेण तु मन्त्रेण सक्तदेव कुशं सृशेत् ॥

सक्तदेव प्रथमत एव ।

दूर्भीत्पाटनविधिमन्त्रः ।

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजः‡ ।

नुद सर्वाणि पापानि मम स्वस्तिकरो भव ॥

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाग्रे शङ्करो देवस्त्रयो देवाः कुशे स्मृताः ॥

अच्छिन्नाग्रान् सप्तपर्शान् समूलान् कौमलान् शुभान् ।

* शर्कराशिलाश्मादि । † अपरित्यक्तकाव्यार्हता । ‡ परमेष्ठिवत् स्तभावक इति
ग्रन्थसामुक्तम् ।

पितृदेवजपार्थञ्च समादद्यात्कृशान्द्विजः ॥
 सप्तपर्ष्याः शुभा ददर्भास्तिलवेचसमुद्रवाः ।
 ते प्रयस्ता नियोक्तव्या देवे पित्रो च कर्ष्याणि ॥
 जातिमात्रो भवेद्दर्भः साग्रमूलः कुशः स्मृतः ।
 सप्तपत्रस्तु कुतपस्त्रिन्नायस्तृणमुच्यते ॥
 अच्छिन्नाया अशुष्काया ऋन्नाथैव प्रमाणतः ।
 कुतपा इति विज्ञेयास्तैस्तु श्राद्धं समाचरेत् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे ।

अनन्तर्गद्भिर्गणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 कौशेयं विभ्रयाद्वित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
 भुञ्जानस्तु विशेषेण गर्हितान्नस्य शोधनम् ॥
 द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीण्यासने सकृत् ।
 उपवीते शिखायान्तु पादमूले सकृत् सकृत् ॥

सकृत् एक इत्यर्थः ।

कौशिकः ।

पवित्रस्य च नाशौचं आचान्ते तु कदाचन ।
 पितॄणां तर्पणे त्याज्यमुच्चारे पूजने तथा ॥

शङ्कः ।

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।
 सोमपानफलं तस्य भुञ्जा यज्ञफलं भवेत्* ॥

* क्षमेदिति पाठान्तरम् ।

ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेत् ।

आचामेद्यस्तु मोहाच्च यथा भोक्ता तथा तु सः ॥

यथा भोक्तेति दृष्टान्तः । अतो भोजनकाले ग्रन्थिनिषेधः ।

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिं विधीयते ।

भोजने वर्ज्यः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥

वामहस्ते कुशान् कृत्वा दक्षिणेनोदकं पितेत् ।

रुधिरं तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

कुशाभावे तथा काशान्दूर्वाव्रीहियवानपि ।

तदभावे तु नीवारान्श्यामाकान्वा नियोजयेत् ॥

हारीतः ।

जपे दाने तथा ह्यसि स्वाध्यायेऽपि च तर्पणे* ।

अग्रन्यन्तु करदुर्व्यासुवर्षरजतेः कुशैः ॥

आपस्तम्बः ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पिटृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषे तु तेषान्यागो विधीयते ॥

चितौ† दर्भाश्च ये मार्गे‡ स्वाध्याये§ पिटृतर्पणे ।

स्तरणासनपिच्छेषु न याद्याः सप्त वै कुशाः ।

अपूता गर्भिता दर्भा ये चाथे छिन्दिता नखैः ।

कथितांश्चाग्निदग्धांश्च कुशान्यन्नेन वर्जयेत् ॥

* पिटृतर्पण इति पाठान्तरम् । † चितास्थामोहवाः । ‡ पथि समुद्रवाः । § वाक्
दर्भान् इति कृत्वा स्वाध्यायः पिटृतर्पणश्च कृतं ते वर्जनीया इत्यर्थः । ¶ नर्हिनाम् ।

मीवीमध्ये स्थिता दर्भा ब्रह्मसूत्रेण ये धृताः ।

पवित्रान्त्वान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञिकाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्पापा* वैश्वदैविकाः ॥

पिष्टदैवत्याः पित्रर्थाः ।

गोबालपवित्रं प्रकृत्य कौशिकः ।

गवां बालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः ।

न स्पृशन्तीह पापानि त्रीश्व गात्रेषु तिष्ठति ॥

गवां बालपवित्रेण वज्रापास्त्रिं करोति यः ।

पञ्चाम्नयो हुतास्तेन यावज्जीवं न संशयः ॥

गवां बालपवित्रेण सन्ध्योपास्त्रिं करोति यः ।

स वै द्वादश वर्षाणि कृतसन्ध्यो भवेदिति ॥

हारीतः ।

समित्युष्यकुशादीनि त्रीत्रियः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कश्चं कुर्वन् पतत्वधः ॥

कुशपुष्पानि समिध त्रीषधन्तु विशेषतः ।

निषेधेऽपि च गृह्णीयादमावास्यामपि द्विजः ॥

यत्तु वचनम् ।

अमावास्यां न हिंस्यात्तु कुशांश्च समिधस्तथा ।

सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥ इति १
तत्तु यस्मिन्काले वनस्पत्यादिषु सोमो वसति तन्मुहूर्त्तनिषेध-
परं सर्वत्रावस्थित इति हेतूपादानात् ।

सर्वत्र वनस्पतिकुशादिषु अवस्थानकालविशेषश्च सौपर्णेना-
भिहितः ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्भे त्रिमुहूर्त्तं जले वसेत् ।

त्रिमुहूर्त्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्त्तं वनस्पती ॥

वनस्पतिगतं सोमे यस्तु हिंस्यादनस्पतिम् ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ इति ॥

वनस्पतिरिति कुशादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

इति कुशविधिः ।

अथ वाशिष्ठे स्नानविधिः ।

अथ स्नानविधिः क्लृप्तं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

येन स्नानाद्विवं यान्ति अदधाना द्विजोत्तमाः ॥

नदीषु देवस्नानेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं यत्तंप्रसन्नवेषुः च ।

पारक्ष्येषु^१ निपानेषुः^२ न स्नायाच्च कदाचन ।

१. गर्भः वाचिशस्त्रहस्तस्यूनजलाशयः । तथाच धनुःस्युजास्थटी च गतिर्यासां न
मिद्यते । २. ता नदीशब्दवद्वा गर्भासाः परिकीर्तिता इति । प्रसन्नवर्षं पर्यन्तीयजलाशयनिर्वा-
स्नानम् । † परस्नानिकेषु । ‡ जलाशयेषु ।

निपानकर्तुः ज्ञात्वा तु दुष्कृताग्निं लिप्यते ॥
अलाभे देवखातानां सरसां सरितान्तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये ज्ञानमाचरेत् ॥

यज्ञवल्काः ।

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न ज्ञायात्परवारिषु ।

योगियाज्ञवल्काः ।

अरुग्दिवा चरेत्ज्ञानं मध्याह्नात्प्राग्विशेषतः ।

प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रवगोमयम् ॥

अरुग् नातुरः । विशेषत इति वचनादपराह्णेष्यनुज्ञानमस्तीति
गम्यते ।

स्थापयित्वा* तथाचम्य ततः ज्ञानं समाचरेत् ।

प्रक्षाल्य हस्ती पादौ च शिखाबन्धं समाचरेत् ॥

शिखाबन्धनप्रकारमाह व्यासः ।

स्मृतोङ्कारश्च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः† ।

पुनराचम्य हृदयम्बाह्वं स्तन्वीं च संस्पृशेत् ॥ इति ।

मृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरथोपरि ।

अथ चतसृभिः कायं षड्भिः पादौ तथैव च ॥

प्रक्षाल्य सर्वकायश्च हिराचम्य यथाविधि ।

ततः सम्पार्जनङ्गुर्यामृदापूर्वन्तु मन्त्रवित् ॥

अङ्गान्युक्तविधिना मृदाङ्गं मार्जयेदित्यर्थः ।

* बुधपतिक्रादीनीति शेषः । † यथाविधौ विपाठाकरम् ।

अश्वक्रान्ति रथक्रान्ति विष्णुक्रान्ति वसुन्धरे ।
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 सृत्तिके त्वाञ्च गृह्णामि प्रजया च धनेन च ।
 सृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यपेनाभिमन्त्रिता ॥
 सृत्तिके दृष्ट तत्सर्वं यन्नया दुष्कृतङ्कृतम् ।
 सृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 ततश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
 अग्रमग्रं चरन्तीनां रसं यन्निर्गतं वनेः ॥
 तासासृष्टभपत्नीनां पवित्रज्ञायशोधनम् ।
 तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा ॥

ततो दूर्व्या ।

क्राण्डात्क्राण्डात्परोहन्ती परुषः परुषः परि ।
 एवा नो दूर्वं प्रतनु सहस्रेण शर्तन च ॥
 या शर्तन प्रतनोसि सहस्रेण विरोहसि ।
 तस्य मे देवि दूर्विके विधेम हविषा वयम् ॥
 कृत्वैवं मार्जनं मन्त्रैरश्वक्रान्तादिभिस्ततः ।
 ईहेत देवीरसृतं पारावतस्य रात्रिषु ॥

देव्याः परः पारावतः रात्रिष्वित्यादि मन्त्रैर्देवीरापोऽसृत-
 मीहेतः । एभिरभिमन्त्रितात्यसृष्टं भवतीत्यर्थः ।

ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेत्ततः ।

कुरुचेनादीन्यावाहयेत् ।

कुरुचेनं गयाङ्गुर्णा प्रभासम्पुष्कराणि च ।
 तथा महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् ॥
 आपो हिष्ठादयः* पञ्चाङ्गुपदादिव† इत्यपि ।
 तथा हिरण्यवर्साभिः पावमानीभिरन्ततः ।
 ततोऽर्कमीष्व वीङ्गारं निमज्ज्यात्त्रिज्जले बुधः ॥
 प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीञ्चाघमर्षणम् ।
 यथोक्तेः क्षोभितस्त्रैलु मज्जेत्त्रिदण्डवत्ततः ॥

यथोक्तेः प्राणायामादिभिः क्षोभितः क्षुब्धः पूर्वैवस्थामति-
 क्रान्ती विगतपाप इति यावत् । अन्येऽपि स्नानविधयो बहवः
 सन्ति ते ग्रन्थगौरवभयात् प्रदर्शिताः । एतच्च स्नानं सर्व-
 साधारणम् । विशेषः स्वस्वशाखाभ्यो विज्ञेयः ।

अत्र चापवादः ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं सदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

पिण्डदानन्तु काम्यं न नित्यम् ।

योगियान्नवस्वः ।

सदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसन्ध्यागृहेषु च ।

* श्रीं आपो हिष्ठा-मयोमुवसा न ऊर्जे दधातु न हिरण्यव चक्षसे । श्रीं योवः शिव-
 त्तमो रसस्य भाजयते च † उषतीरिव मातरः । श्रीं तस्मा अरङ्गमाम वी यस्व चयाय
 जिन्यथ आपोजनयथाच नः । † श्रीं द्वुपदादिव सुसुषानः खिन्नः स्नातो मलादिव पूतं
 पवित्रेवेवाव्यभापः सुन्धनु नैनसः ।

विधिज्ञः स्नानकालेषु तथा भीमार्कवारयोः ॥
तिलतर्पणस्य प्रतिप्रसवस्तर्पणप्रकरणे वक्ष्यते ।

संक्षेपस्नानविधिमाह योगियान्नवल्काः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चित्त्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन चिराद्वृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं स्वयम्भुवः ॥

जा बालिः ।

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु* च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

विष्णुपुराणे ।

कूपेषु धृततोयेन† स्नानं कुर्वीत वा भुवि‡ ॥

स्नायीतोद्धृततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे§ ॥

मनुः ।

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

व्यासः ।

अनुरष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्तरेषु च ।

* प्रवाहरहितेषु । † कूपादुद्धृततोयेन । ‡ भुवि संस्थित इत्यर्थः । § भुवि
अथवा अस्नानासम्भवे इत्यर्थः ।

असंस्कृतमप्रतिष्ठितम् । अनुत्सृष्टमदत्तं* परकीयमिति यावत् ।
जाबालिः ।

न पारक्ये सदा स्नायात्र भुक्त्वा न महानिधि ।
नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात्क्वथञ्चन ॥

देवलः ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्त्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकङ्कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

भरद्वाजः ।

विद्यमानेन सूर्येण सङ्गृहीतन्तु यज्जलम् ।
तत्सुवर्षीदकङ्कत्वा स्नायात्स्थाप्यात्मनोऽन्तिके ॥

पराशरः ।

अपो रात्रौ न गृह्णीयात्प्रविष्टा वरुणालयम् ।
आवश्यकेऽथ मन्त्रेण धाम्नो धाम्न इति स्वयम् ॥

धाम्नो धाम्न इति मन्त्रेण स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

योगियाश्रवस्काः ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।
त्रयोदश्यां द्वितीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ॥
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः क्वथञ्चन ।

* सर्वभूतीद्देशे यत्र चत्तं—तथाच यत्र सर्वाय चीत्सृष्टं यन्नाभोऽग्निपानजं, तत्र चत्तं
बलिं तात सदैव पिबेत्कर्मण्येति वचनात् । † चार्द्रं वसनं परिधाय न स्नायीत एषं
वसनं परिधाय न स्नायादित्यर्थः ।

एतन्नित्यनैमित्तिकादिज्ञानव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव भरद्वाजः ।

भोगार्थं क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकञ्च यत् ।

दशम्यान्तु प्रकर्त्तव्यं न तु यादृच्छिकं* क्वचित्† ॥

यादृच्छिकलक्षणं गर्मणीकम् ।

क्रियतां वा न कुर्याद्वा शास्त्रयन्त्रणया‡ विना ।

मलव्यपोहनफलं§ ज्ञानं यादृच्छिकन्तु तत् ॥

पैठीनसिः ।

पुत्रजन्मनि संक्रान्तौ याद्वे जन्मदिने तथा ।

नित्यज्ञाने च कर्त्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥ इति ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

मातरं पितरं जायाम्भातरं सुहृदङ्गुलम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ॥

नादशैकेन॥ वस्त्रेण स्नायात्कौपीनकाटते ।

नान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन च ॥

ज्ञानहृत्वाद्द्रव्यासासु विष्णुं कुरुते यदि ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्पुनः ज्ञानेन शुध्यति ॥

* रागप्राप्तम् । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनात् रचितं परन्तु ईमाद्रिप्रभृतिधृतपाठः एव साधीयन् । यथा, भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं भवेत् । तत्रिषिदं दशम्यादौ ज्ञानवैमित्तिकं न तु । ‡ शास्त्रविहितेन । § गान्धर्वशास्त्रेण । ¶ अद्वैतदर्शनार्थेन एकवस्त्रेण च ।

मनुः ।

स्नातस्य वञ्चितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥

यत्तु षट्त्रिंशत्स्यते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किम्युनर्वञ्चिसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥ इति ।

तदातुरविषयम् अनातुरस्यापि नद्याद्यसम्भवे उष्णोदकस्नान-
मविरुद्धमित्याह ।

यमः ।

नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

अत्र मलापकर्षणं स्नानं तीर्थं कर्त्तव्यमिति न विधीयते । अपि
तु प्रायश उष्णोदकसाध्यत्वादुष्णोदकप्रकरणे परिगणितम् ।

उष्णोदकस्नाने कर्त्तव्ये व्यासः ।

शीतास्वप्नु निशि चीष्णमन्त्रसम्भारसम्भृतम् ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्दीनमफलम्भवेत्* ॥

सम्भारा सृदादयः ।

अग्राह्यास्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः† ।

प्रक्षांभिताश्च केनापि तथा तीर्थाद्दिनिर्गताः ॥

* बहुषु पुलकेषु दर्शकदेतद्रचितं परन्तु पराशरभाष्ये माधवाचार्यधृतपाठः साक्षीयान् ।
यथा शीतान्तापो निषेव्यीचामन्त्रसम्भारसंक्रताः । नेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्दीनमफलं
भूतमिति ॥ † प्रथमवेगिका इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

प्रत्यावृत्तोदके* स्नानं वञ्च्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थेषु दशहस्तेन † वर्जयेत् ॥

प्रतिस्त्रीतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायान्न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्माद्रवी स्वयम् ॥

देवलः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये ‡ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

कात्यायनः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

श्रावणभाद्रपदयोर्मध्ये सर्वासु नदीषु स्नाननिषेधे - प्रसक्तौ
कचिद्विशेषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

आदौ कर्कटके देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनन्तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धा स्वाज्जाङ्गवी यथा ॥ इति ।

नद्यश्च ब्रह्मपुराणे प्रदर्शिताः ।

योदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वैशिकाऽ ।

* सीतो वैपरीत्यमुखं । † यत्र तीरे रजकी वस्त्रं धीतं करोति तद्रजकतीर्थं तपोरक्षणं
तौयैवारभ्य दशहस्तपर्यन्तं वर्जयिदित्यर्थः । अतएव तत्र स्नानं निन्दामाह कर्माक्षीपनः ।
स्नानं रजकतीर्थेषु भीमनं गाणिकान्तर्यं । अयनं पूषपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
‡ यन्मध्यं श्रावणादिरिति देशान्तरीयपाठः । § वैशिका इति पाठान्तरम् ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः ॥

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

हादशैता महानद्यो देवर्षिचैत्रसम्भवाः ॥ इति ।

एवं गङ्गादिष्वपि प्रसक्तावपवादमाह देवलः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्रचजाता सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्रचजाता ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

शीणसिन्धुहिरण्यक्षकीकलोहितघर्घराः ।

शतद्रुच नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः सुताः ॥

निगमाः ।

गङ्गाधर्मद्रवाः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

गङ्गारजस्रलेल्यादि गङ्गायमुनासरस्वतीनां रजोदोषप्रापकाणि

ग्रानि तान्यपि अन्तर्गतरजोविषयाणि । अतो न दोषः ।

ततः ।

कर्कटादी रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयम् ।

चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूर्नर्मदा तथा ॥

यासु नदीषु रजोदोषोऽस्ति तास्रपि तत्तीरवासिनां न दोषः ।

तथा निगमः ।

न तु तत्तीरवासिनामिति ।

अथ विशेषमाह व्याघ्रपादः ।

अभावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम्* ।
रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभागो न दुष्यति ॥ इति ।

वशिष्टः ।

उपाकर्त्तव्यि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

न स्नायादुसवेऽतीति मङ्गलं विनिवर्त्य च ।
अनुन्नज्य सुहृद्भूनर्षयित्वेष्टदेवताम् ॥

प्रसङ्गायत्यग्रतुष्टं प्रति कथन विशेषः कथ्यते । तत्र
स्मृतिसङ्ग्रहे ।

काले नवोदकं शुद्धं प्रत्यग्रमशुचि त्राहम् ।
अकाले तु दशाहन्तु पीत्वा नाद्याद्दहनिशम् ॥ इति ।

काले वर्षाकाले । अकाले तद्विपरीते ।

अत्रापि विशेषो भविष्यात्तरं ।

महदम्बु समं† वात्र यदि तिष्ठेत्युरातनम् ।
नवांशुमितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

इति उक्तं निव्यसामम् ।

* उपायान्तरेण अन्नप्राप्तिरहितानाम् । † समं सङ्घतम् ।

अथ नैमित्तिकानि स्नानानि ।

याज्ञवल्काः ।

उदक्त्वाऽशुचिभिः स्नायात्संस्त्र्यस्त्रैस्तु संस्त्रयेत् ।

अद्विलङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सक्तत् ॥

उदक्त्वा रजश्चला । अशुचयः शवपतितचाण्डालसूतिका-
शावाशीचिनः । एतैः स्त्र्यः स्नायात् । तैरुदक्त्वादिस्त्र्यैरुप-
स्त्र्यमाचमेत् । आचम्य चाद्विलङ्गानि आपो हृष्टेत्येवमादीनि
त्रीणि सूक्तानि वाक्यानि जपेत् । त्रिष्वेव बहुवचनस्य कपि-
ञ्जलाधिकरणन्यायेन चरितार्थत्वात् सूक्तवाक्ययोर्द्विशकालानु-
सारेण व्यवस्था । ततो गायत्रीं मनसा सक्तजपेत् ।

पराशरः ।

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते* क्षुरकम्बुणि ।

चितियूपश्मशानास्यां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥

मैथुन इति ऋतुकाले, अऋतुकाले बृहस्पतिना शीचमाच-
विधानात् ।

अऋतौ† तु यदा गच्छेच्छैचं मूत्रपुरीषवदिति ।

अऋतावपि कालविशेषे स्नानमेव च ।

तथाच स्मृतिः ।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

* विगतरक्ते रक्तसाये इति यावत् । † ऋतुभिन्नकाले ।

कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिः* मार्जयेत् ॥ इति ।
अष्टमीचतुर्दशीपर्वसु रात्रावपि अन्यत्र दिवा । अत्र गोबली-
वर्द्धन्यायेन अष्टमीचतुर्दशीव्यतिरिक्ताभावास्यादिषु पर्वशब्दे
वर्तते ।

अजीर्णादिषु स्नानमात्रमेव न च सचेलस्नानम् ।

यथाह यमः ।

अजीर्णैः अभ्युदिते वान्ते तथाप्यस्तमिते रवी ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ इति ।

अजीर्णं स्नानं तदुपशमे सति । अभ्युदित इति निद्रायां
निद्रायां क्रियमाणायां रवावभ्युदिते तथा चास्तमिते च
एतत्सर्वमकामतः स्पर्शं वेदितव्यम् ।

शवस्पर्शं चित्तिं यूपं† रजस्वलाम् ।

सृष्ट्वा त्वकामतो विप्रः स्नानङ्कृत्वा विशुध्यति ॥ इति ।

बृहस्पतिना अकामत इत्युपादानात् कामतसु श्वनोक्तं
द्रष्टव्यम् ।

श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजिकं
सोमविक्रयिणं यूपं चित्तिं चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सञ्जेहं
मानुषास्थिस्पर्शं रजस्वलां महापातकिनं शवं सृष्ट्वा
सचेलमश्वो वगाह्यात्तीर्थ्याग्निमुपसृश्य गायत्रापृथतं
जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिरुचमेदिति ।

* इमं मी वरुण इत्यादिमन्त्रैः अथवा मीष वरुण इत्यादि ऋग्वेदीयमन्त्रैः । † यदुप
पुस्तकेषु दर्शनादेव रचितं परन्तु पतितस्य रजस्वलामन्त्रं साधु ।

कश्यपः ।

उदयास्तमथो क्रन्दित्वाच्चिस्यन्दने कर्णाक्रोशनेः
चित्यारोहणे यूपसंस्पर्शनेः सचेलं स्रात्वा पुनर्मेति
जपेत् । महाव्याहृतिभिः समाहृतीर्जुहुयादिति ।

तथा ।

सृष्ट्वा देवलकञ्चैव सवासा जलमाविशेत् ।
देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वस्तरत्रयम् ।
असौ देवलको नाम हव्यऋष्येषु गर्हितः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा लोकायतिकनास्तिकान्ः ।
विकर्मस्थान्हिजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥
अधिकारे अविद्यमाने ये शैवाः पाशुपता वा भवन्ति । संस्पर्शने ज्ञानमित्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्दीक्षाविधायकपुराण-
निचयविरोधात् । अथवा श्रोत्रियादीनां साक्षिवदननिषेधो
यथा वाचनिकः श्रोत्रियादिषु दोषाभावेऽपि तथा वाच-
निकस्पर्शनिषेधः । विकर्मस्थानित्येतद्द्विजानित्यनेनैव सम्ब-
ध्यते । शूद्रानित्यनेन अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः साम्याच्छूद्रसंस्पर्श-
दूषिता इति शूद्रमात्रस्पर्शनास्वर्ग्यत्वप्रतिपादनसामर्थ्यात् ।

व्याघ्रपादः ।

चाण्डालम्पतितश्चैव दूरतः परिवर्ज्येत् ।

० कर्णस्यन्दने । † यूपः इषीऋगादी निश्चितइषमौलियूपः । ‡ लोकायतिकाश्च
वासिकाश्च ते तान् । लोकायतिकाश्चाथैकैकः सारक्षन्विनः ।

गोबालव्यञ्जनादूर्वाक्* सवासा जलमाविशेत् ॥

एतच्चातिसङ्कीर्णस्थानविषयम् ।

असङ्कीर्णं तु वृहस्यत्युक्तम् ।

युगञ्च द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् ॥ इति ।

अधःक्रमात्पतितोमक्रमात् । चतुर्युगं† चाण्डाले त्रियुगं सूति-
कायामित्येवम् ।

पैठीनसिः ।

अनुदकसूत्रकरणे सचेलस्नानं व्याहृतिहोमश्च ।

एतच्च शौचमकृत्वा चिरकालावस्थितो वेदितव्यम् ।

भासवायसमाज्जीरखरोद्गृश्वामशूकरान् ।

अमेध्यानि च संस्पर्शन् सचेलो जलमाविशेत् ॥

माज्जीरस्य स्पर्शने स्नानमुद्दिष्टं समये कर्मकाले ।

माज्जीरश्चैव दर्शनी च मातृतश्च सदा शुचिः ।

इति यमस्मरणात् । संस्पर्शं नामेरुद्धं स्नानम् ।

नामेरुद्धं करी मुक्ता शुना यद्युपहृत्यते ।

तत्र स्नानमधस्ताच्चैत्प्रजात्याचम्य शुध्यति ॥

इति अङ्गिरःस्मरणात् ।

अस्यृश्लपक्षिस्पर्शं जातूकर्षः ।

* एतेन चाण्डालादयो यदा सङ्कीर्णव्याने गोबालचामरेषु व्यञ्जनं कुर्वन्ति तदा दूरतः
स्पर्शे न दीप इति ज्ञापितम् । † युगं चतुर्दशमानं चतुर्युगं पौकत्रहसम् ।

जङ्घं नामैः करो मुक्ता यदङ्गं संस्पृशेत्स्वगः* ।
 ज्ञानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति ॥
 अमेध्यस्पर्शे तु शौचप्रकरणे विशेषो दर्शितः पूर्वमेव ।
 शङ्कः ।

रथ्याकर्द्धमवर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।
 जङ्घयोर्मृत्तिकास्त्रिभ्रः पादयोर्द्विगुणास्ततः ॥
 ग्रामसलिलप्रवाहदेशो ग्रामसङ्करः तं सकर्द्धमं प्रविश्य ।
 मनुः ।

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् ॥
 एतच्च द्विजातिविषयम् । अन्यत्र तु मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा
 चिरात्रमशौचम् । अस्निग्धे त्वहीरात्रमिति वशिष्ठोक्तम् ।
 मानुषेऽमानुषे त्वस्थि विशुक्तम् ।

भक्ष्यवर्ज्यं पञ्चनखं† शवं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्ट्वा
 ज्ञानपूर्वं वस्त्रं स्वयं प्रक्षालितं विभ्रयादिति ।
 अन्येष्वेवंविधाः स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरेऽवगन्तव्याः । अन्यगौरवभया-
 न्नेह लिखिताः । उदक्यादिभिः स्पृष्टानां मनुष्याणां स्नानम् ।
 अचेतनानां पीठादीनां प्रक्षालनम् । तत्रोदक्यादिं स्पृष्ट्वा
 चेतनस्पर्शवतामाचमनम् ।

उदक्याश्चिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्त्रीरुपस्पृशेत् ।

* कुङ्कुटादिः न तु सामान्यतः पत्नी । † कुङ्कुटादि ।

इति याज्ञवल्करस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्मर्णे तु द्वितीय-
स्यापि ज्ञानमेव ।

तथाच मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्सृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुध्यति ॥

ज्ञानार्हचेतनस्मर्णे द्वितीयस्य क्वचित्स्नानापवादमाह संयह-
कारः ।

शवधूमं स्पृशन्वाक्यं विरक्तं क्षुरकर्म्मणि ।

मैथुनाचरितारञ्च स्पृष्ट्वा ज्ञानं न विद्यते ॥ इति ।

एतदुपलक्षणम् । अतो यस्य ज्ञानमात्रमेव प्राप्तं न सचेत्तं तत्-
स्मर्णे द्वितीयस्याप्येवमेव सिद्धम् ।

द्वितीये त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः ।

तत्सृष्टिनं स्पृशेद्यन्तु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

जर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्राञ्चणं तथा ॥ इति ।

एतच्चाकामकारिविषयम् । कामकृते तु द्वितीयस्यापि ज्ञानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याश्वस्पृष्टितत्सृष्ट्युपस्मर्णे स-
चेलमुदकोपस्मरणात् ।

इति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्याचमनं यथा देवलः ।

उपस्पृष्टाशुचिसृष्टं द्वितीयं वापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

यत्तु कूर्मपुराणे ।

तत्सृष्टसृष्टिनं सृष्ट्वा शुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमाः ।

आचमेत्तस्य शुद्धार्थं प्राह देवः पितामहः ॥ इति ।

एतद्दुर्बलत्वेन स्नानाशक्तद्वितीयविषयम् । अन्यथा गीतमा-
दिवचनविरोधादथवा च तत्सृष्टपीठादिसर्गविषयम् । एवं
सर्वत्र विषयविवेकोऽवगन्तव्यः ॥

स्वयमशुचिना उदक्यादिसर्गं कृते देवलः ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्दस्तु यदि सृशेत् ।

विशुद्धान्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥

कृच्छ्रः श्वपाकादिविषयः । उपवासः श्वादिविषयः ।

आतुरस्नानं प्रति पराशरोक्तौ विशेषः ।

आतुरे स्नानमुत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्नात्वा स्नात्वा सृशेदेनं ततः शुध्येत् आतुरः ॥

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पान्त्रान्तरिततीयेन स्नानङ्गत्वा व्रतञ्चरेत् ॥

सित्तगात्रा भवेदङ्घ्रिः साङ्गोपाङ्गं कथञ्चन ।

न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यदासञ्च धारयेत् ॥

उग्रना ।

ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिश्रुता ।

कथन्तेभ्यो भवेच्छुद्धिः शीघ्रं स्यात्किं कर्मणा ॥

चतुर्थेऽङ्घ्रिनि सम्प्राप्ते सृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।

सा सचेत्वा वगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः सृशेत् ॥

दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।

अन्त्ये च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥

• दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।

सूतिकामरणे रजस्वलामरणे पूर्ववत्स्नानं कारयित्वा पञ्चगव्येन
स्नापयेत् ।

तथाच संहकारः ।

सूतिकायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।

कुम्भे सतिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥

पुण्याङ्गिरभिमन्त्रापौ वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥

पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।

वस्त्रान्तराङ्गताङ्गत्वाः दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

वृद्धयातातपसु ।

रजस्वलायाः प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् ।

जङ्घं विरात्रात्प्रातायाः शवधर्मेण[†] दाहयेत् ॥

इति विरात्रानन्तरं दाहादिसंस्कारमाह । अत्र देशकालानु-
साराह्यवस्थाः विज्ञेया ।

यातातपः ।

यामे तूभयसंस्पृष्टि[‡]यात्रायां कलहादिषु ।

* वस्त्रान्तरं भास्वदितां ज्ञानेवर्थः । † गयादीनि ज्म तीर्थानीत्याद्युक्तविधिना

प्राताया इत्यर्थः । ‡ यस्मिन्नेत्रे रजस्वलामरणे विरात्रान्तरं दाहो व्यवहिते तद्देवविधि-
विधीयं व्यवस्था । § परस्परस्पर्शः ।

ग्रामसन्दूषणे* चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥
ग्रामे राजमार्गादौ ।
षट्त्रिंशन्मते ।
देवयानाविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु† च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टि न विद्यते ॥
बृहस्पतिः ।
तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥
एतच्च यत्राहमनेन स्पृष्ट इति प्रत्यक्षज्ञानं नास्ति तद्विषयम् ।
तन्मात्रापत्रादेऽपि वचनान्तरितार्थत्वात्‡ ।
शातातपः ।
रात्रौ स्नानं न कुर्वीत स्नानन्दानञ्च§ रात्रिषु ।
नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥
एतन्मध्यमयामहयाभिप्रायम् ।
तथाच पराशरः ।
महानिशा तु विज्ञेया मध्यमप्रहरहयम् ।
प्रदीपपश्चिमौ॥ यामी दिनवत्सानमाचरेत् ॥
एतदप्यापद्विषयं यतः स एव ।

* दाहादिति शेषः । † आरम्भेषु । ‡ वचनासारस्य चरितार्थत्वादित्येव परतः साधुः । § बह्वेषु पुलकेषु दर्शनादेतद्भक्तितम् । तथा दानञ्च रात्रिषु इत्येव पाठः साधुः । ॥ प्रदीपः अतमयादूर्ध्वं प्रथमप्रहररूपः पश्चिमः शेषप्रहरः उदयात्प्राक् प्रहररूपः प्रदीपश्च पश्चिमश्च तौ ।

दिवाकरकरैः पूर्तं दिवास्नानप्रशस्तते ।
 अशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥
 राहुदर्शनादिति पुत्रजन्मादिप्रदर्शनार्थम् ।
 तथाच पराशरः ।
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः ।
 राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ इति ।
 इति नैमित्तिकस्नानानि ।

अथ काव्यस्नानानि ।

तत्र पुलस्त्यः ।

पुष्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृती ।
 अमावास्याः* नदीस्नानं पुनात्यासप्तमङ्गुलम् ।
 चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
 न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायान्तु विशेषतः ॥

भविष्यपुराणे ।

शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तीयं पुरतः स्थितम् ।
 शिवगङ्गेति तज्ज्ञेयं तत्र स्नात्वा शिवं व्रजेत् ॥

यमः ।

कार्तिक्यां पुस्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

* अमायाधेति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठे मासि सिते पत्रे दशम्यां हस्तसंयुते ।
 दशजम्बाघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृताः ॥
 यमुनायां तथा स्नात्वा माघकृष्णचतुर्दशीम् ।
 वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च ।
 गङ्गातीये नराः स्नात्वा मुच्यन्ते सर्वकिस्त्रिषैः ॥
 कार्तिके नवमी शुक्ला पितृणामुत्सवाय च ॥
 तस्यां स्नानं हुतन्दानमनन्तफलदम्भवेत् ॥

विष्णुः ।

सूर्यग्रहेण तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसुं बुधोपेता चैत्रे मासि सितष्टमी ।

तथा ।

स्नोतःसु विधिवन्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥
 कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
 जपन्हविष्यभुक् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 तुलामकरमेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

यमः ।

य इच्छेद्विपुलान् भोगांश्चन्द्रसूर्यग्रहीपमान् ।
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मासो द्वौ माघफाल्गुनी ॥

* तज्जाह्नवहरा स्मृतेति दीशान्तरीयः पाठः । † सेति पाठान्तरम् ।

मत्स्यपुराणे ।

आषाढ्याद्विचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ।
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ॥

मार्कण्डेयः ।

गवां कोटिसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
तत्फलं जाह्नवीस्नाने राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

वृहद्विशिष्टः ।

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।
समजन्मान्तरं रागी दुःखभागी सदा भवेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

तुष्यत्वामलकैर्विष्णुरेकादृश्यां विशेषतः ।
स्त्रीकामः* सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीञ्चैव सर्वकाले च वर्जयेत् ॥
कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।
नित्यं यादृच्छिकञ्चैव यथाश्चि समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥
अङ्गतर्पणं भूदेवांस्तर्पयामि इत्यादिकं याजुर्वेदिकम् ।

इति काम्यस्नानानि ।

* श्रीकाम इति पाठान्तरम् ।

नारदीयपुराणे ।

सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्त्रिजनवङ्गमे ।
 क्रोशन्ति* सर्व्वतीराणि समुद्रच्छन्ति भास्करे† ।
 पुनीमः सर्व्वपापानि त्रिविधानि‡ न संशयः ॥
 तद्भागेषु तु वा स्नायात्कौपि भाण्डाश्रिते तथा ।
 माघमासे वरारोहे प्रशस्तं निम्नगाजलम् ॥

भाण्डाश्रितेषु विशेषः ।

सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
 वायुना ताडिता रात्रौ गङ्गाम्बानसमं स्मृतम् ॥
 अधिकवेगयुक्तायाः सरितः श्रानीतं तोयमित्यर्थः ।
 स्नातो वङ्गं न सेवेत श्रस्त्रातो वा कथञ्चन ।
 सेवेतापि तु ह्योमार्थं न शीतार्थं कथञ्चन ॥

विष्णुः ।

दर्शं वा पूर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
 पुण्यान्वहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ।
 अत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्व्वकम् ॥
 माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं‡ देव माधव ।
 तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतसि ॥
 ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा शिरसि वै ऋद्धम् ।

* क्रोशन्ति आह्वानं कुर्वन्ति जनामिति शेषः क्रुश रोदनाह्वानयोरिति भावनुसारात् ।

† भास्करे भास्करवेने प्रथमे । ‡ कायिकवाचिकमानसिकानि । § स्नासेऽहमिति पाठान्तरम् ।

वेदीक्षविधिना राजन् सूर्यस्वार्थं निवेदयेत् ॥
 पितृणां तर्पयित्वा तु अतीर्थं ततो जज्ञात् ।
 काष्ठापानासं संस्त्रत्यः पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 शङ्खचक्रधरन्देवं नामभिः परिपूजयेत् ॥
 वज्रिं* हुत्वा विधानेन ततस्त्रिकाशमी‡ भवेत् ।
 भूयस्यां ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तस्याधनाक्यस्य स्त्रेच्छा सर्वत्र कथ्यते ।
 अशक्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥
 तिलस्त्रयायी तिलोदनीं तिलहोमी तिलोदकी‡ ।
 तिलदस्तिलभोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥
 तैलममलकाशैव तीर्थं देयासु॥ नित्यशः ।
 तथा प्रज्वालयेद्वज्रं सेवनाथं द्विजन्मनाम् ॥
 एवं स्नात्वावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
 भोजयेद्विजदाम्यत्यं भूषयेदस्त्रभूषणैः ॥
 कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
 शोखकानि॥ च देयानि प्रच्छादनपटांस्तथा ॥
 उपानहौ तथा गुप्तमीचकौ पापमीचकौ ।
 अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥

अथ समापनमन्त्रः ।

* काष्ठा उरुद्वयं पानं पानीयद्रव्यं चक्रच संस्त्रत्य प्रसुत्य । † वज्राविति पाठाकारम् ।
 ‡ एषमन्त्रवर्तं कुर्यात् । § तिलवापीति देवान्तरीयः पाठः । ¶ वैश्वं देवनामस्यवा-
 देवा ब्राह्मवावेति श्रियः । ॥ चाचरा यस्य प्रसिद्धिः ।

सवित्रे प्रसवित्रे तु परं धाम जले मम ।
 तत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णङ्कुरखेदं माघस्नानं तवाश्रया ॥
 अहन्यहनि दातव्यास्तिला वा शर्करान्विताः* ।
 माघावसाने शुभगे षड्सं भोजनं तथा ।
 सूर्यो मे प्रीयतान्देवो विष्णुमूर्त्तिर्निरञ्जनः ॥
 दम्पत्यैर्वाससी सूक्ष्मे समधान्यसमन्विते ।
 त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥
 भागशयं तिलानान्तु चतुर्थः शर्करांशकः ।
 स नाभ्यङ्गी† वरारोहे सर्वमासं नयेद्वती ॥

इति माघस्नानम् ।

क्रियाङ्गस्नानलक्षणं प्रागभिहितं तत्तु तत्रैव व्याख्यातम् ।

अथ मलापकप्रणं स्नानम् ।

तत्र गार्ग्यः ।

पञ्चमी चैव नवमी द्वितीया च त्रयोदशी ।
 एकादशी द्वितीया च पक्षयोरुभयोरपि ॥
 अभ्यङ्गस्नानानाद्यैः‡ तैलं निषेवते ।

* शर्करान्विता इति पाठान्तरम् । † अनभ्यङ्गीति पाठान्तरम् । ‡ सूर्ये, दत्तं यदा तैलमित्याद्युक्तमभ्यङ्गं स्वर्गनेलस्वर्गः पानं तैलपानमित्यादिभिः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

तथा ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्यर्षमपि त्यजेत् ॥

गार्ग्यः ।

त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपद्दशमीद्वये ।

तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत सृष्टीहा नवमीं विना ॥

मोहात्प्रतिपदं षष्ठीं कुर्वुं रिक्तातिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

ध्यासः ।

आदित्यादिषु वारेषु तापः कान्तिर्मृतिर्धनम् ।

दारिद्र्यं सुभगत्वञ्च कामप्राप्तिरतः क्रमात् ॥

गार्ग्यः ।

मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

अष्टमी ग्राह्यधर्मं च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

षष्ठ्याष्टमी त्वमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह प्रचेताः ।

सार्षपं तैलगन्धञ्च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
 अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीष्यते ॥
 स्नेहाभ्यङ्गो भवत्येव सस्नेहः सार्धपादिकः ।
 न भोजनाय तैलस्य निषेधोऽभ्यङ्ग एव सः ॥
 तैलगन्धस्त्रिलस्नेहे सुरुढो नैव यौगिकः ।
 अतस्त्रिलविकारेऽपि पिष्याकतिलमोदके ।
 शङ्खुलीकृशराद्यैश्च निषेधो नैव जायते* ॥

मनुः ।

शिरःस्नातस्य तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपसृशेत् ।
 अस्वार्थः । तैलेन शिरःस्नातः सन् स्वाङ्गमन्यदपि तैलेन
 न संसृशेन्न प्रक्षालयेदिति । एतच्च तस्मिन्दिन एव ।
 न रात्रौ विद्यते स्नानं वृद्धिसर्वोत्सवेषु च ।
 स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नाद्याग्विशिष्यते ॥
 निषिद्धतिथिशुभवारयोगे तैलस्नानं कार्यम् । तिथ्यपेक्षया
 वारस्य प्राबल्यात्तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
 करणं प्रङ्गुणञ्चैव वारस्त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।
 तिलैः स्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः प्रिये ।

* तिलस्नेहे द्रवीभूततिलनिर्घासे, सुरुढो योगरुदीत्यर्थः न तु यौगिकः न योगवत्त्वेन
 तिलसम्बन्धिपिष्याकान्दिनसमस्तपाचकः । अतस्त्रिलतैलमात्रनिषेधादित्यर्थः । शङ्खुली भाजौ
 तिलवैलेनेति शेषः कृशरः तिलमिश्रितस्नेहरात्रं तिलघटितलेऽपि तैलनिषेधे एतन्न निषिद्धाने
 इति तात्पर्यम् ।

सप्तमी नवमी दर्शरविसंक्रमणादृते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्ती च रवेर्दिने ।
चन्द्रसूर्योपराने च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥
सर्वकालं तिलैः स्नायादिति व्यासोऽन्नवीक्षुनिः ।
शिरःस्नानं तटे कृत्वा मज्जेदप्सु यथाविधि ॥

अथ क्रियाङ्गस्नानम् ।

तत्र शङ्कः ।

क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्भिरङ्गिषु कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥
जले निमग्नस्तूष्णज्वा उपसृष्ट्य यथाविधि ।
तीर्थस्थावाहनद्वयार्थात्तत्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणन्देवमश्रसां पतिमूर्जितम् ।
याचितन्देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
सान्निध्यमस्मिंस्तीये तु स्थीयतां मदनुग्रहात् ।
बुद्ध्याग्रप्रपद्ये वरदान् सर्वानप्सुषद*स्वहम् ॥
सर्वानप्सुषदश्चैव प्रपद्ये प्रपतः स्थितः ।
देवमप्सुषदं वञ्चं प्रपद्ये त्वनिसूदनम् ॥
आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये शरथं तथा ।

* अप्सु सीदति प्रविशति इत्यप्सुषदः ।

बद्रासाग्निश्च सर्पाश्च वरुणश्चाप एव च ।
 शमयन्त्वशुभम्पापं रक्षन्तु च सदा शुभम् ।
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः सम्भार्जनङ्कुशैः ।
 आपो हृष्टेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्व्यशः ॥
 हिरण्यवर्षा* इति च ऋग्भिश्चतसृभिस्तथा ।
 शन्नो देवीरिति† तथा शन्न आपः‡स्तथैव च ।
 इदमापः प्रवहते§त्येवं सर्व्वमुदीरयन् ॥
 एवं सम्भार्जनङ्कत्वा छन्द आर्षश्च दैवतम् ।
 अथमर्षणसूक्तस्य॥ संस्मरेत्ययतः सदा ॥ .
 ततोऽश्वसि निमग्नस्तु त्रिःपठेदथमर्षणम् ।
 प्रपद्यान्मूर्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम् ॥

इति क्रियाङ्गानाम् ।

* हिरण्यवर्षाद्यथयः यासां राजा यासां देवः शिवेन माचक्षुषा इति । † शन्नीर्द्वी-
 रभीष्टये आपोभवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः इति । ‡ शन्नः आपोषन्त्याः शमनः
 सन्तु नूत्याः शन्नः समुद्रिया आपः शमनः सन्तु कूप्या इति । § इदमापः प्रवहते यत्किञ्चि-
 द्दुरितं सधि यथाह अभिदुद्रोह्यथायेप उताश्रुतमिति । ॥ अथमर्षणं ऋषिः भावहती-
 दीवता अनुष्टुप्पापुच्छन्दोऽचमीषावभधे विनियोगः ऋतञ्च सत्यञ्चाभीज्ञातपती अथजायत
 ततो रश्चिरजायते ततः समुद्रोऽर्षवः समुद्रादर्षवादिर्षसंबसरोऽजायत अहीरात्राश्च विदध-
 विश्वस्य निषतीवम्री सूर्याश्चन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयद्दिवश्च पृथिवीञ्चानरीचमथो
 षाः इति ।

अथ गौणस्नानविधिः ।

तत्र जाबालिः ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

योगियान्नवल्लभः ।

मान्त्रभूमं तथाम्नेयं वायव्यन्दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

आपो हिष्ठादिभिर्मन्त्रं ऋदालभेन पार्थिवम् ।

आम्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यङ्गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

वारुणञ्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदेशादसामर्थ्यात्सर्वान्तुत्थफलं स्मृतम् ॥

कूर्मपुराणे ।

सुखस्य वारुणं स्नानं ब्राह्मणं व्याधेऽजलक्षयेण ।

दिव्यं अहावताम्युखं वायव्यमुपपापिनाम् ॥

जाबालिः ।

अशिरस्काश्वेक्ष्णानं स्नानाशक्तौ तु कर्त्विषाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्त्तनं दैहिकं विदुः ॥

* कालेन सह देशः कालदेशः तथाकालदेशान्, कालार्थाकालप्रयुक्तात् शेषस्य-
 द्विप्रयुक्ताशेषार्थः । कालदीपादिति देशान्तरीयः पाठः । † मन्त्रादिति वंशान्तर्भावार्थम् ।
 ‡ ब्रह्म वेदः मन्त्ररूपः तेन क्रियमाणं ब्राह्मणं मानिकस्नानमिति यावत् । § स्नानसंबन्ध-
 न्वापी । ¶ सागवीग्यजुषामात्रे ।

नाभेरधः प्रविश्यासु कटिं प्रचाप्य मृज्जलेः ।

आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गं* कपिलं शोधनं स्मृतम् ॥

विहत्सरस्वतीस्नानं प्राप्तं सारस्वतं मतम् ।

विहहास्येन पावित्र्यापादनं सारस्वतस्नानमित्थर्थः । गात्राणां
वृषं प्रासङ्गिकं सम्प्रति प्रकृतं प्रक्रम्यते । एवं स्नात्वा वस्त्रा-
दिभिरङ्गं न प्रमृज्यात् ।

तथाच शतातपः ।

अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः† ।

न वा विधूनयेत्केशान्वाससी न विधूनयेत् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च श्रावद्रोमाणि मानवे ।

स्नवन्ति सर्व्वतीर्थाणि तस्मान्न परिमार्ज्जयेत् ॥

देवसः ।

देवाः पिवन्ति शिरसो मुखस्य पितरस्तथा ।

रक्षसोऽपि च गन्धर्वा अश्वस्तास्त्वर्जन्तवः ॥

अतः ।

अङ्गानि शक्तौ वस्त्रेषु पाणिना न प्रमार्ज्जयेत् ।

प्रमार्ज्जयेदिति गोदोहमात्रं तिष्ठेत् । एतच्च‡ शिष्टाचारा-
द्वगम्यते । ततो वाससी परिधायोरु प्रचासयेत् ।

तथाच योगियान्नवस्त्रवः ।

* आर्द्रशौर्यवस्त्रेषु । † अन्वयेण परिधानवस्त्रेषु पाणिना च अङ्गानि न प्रमृज्या-
दित्यर्थः । अतएव स्नानसाध्या न पाणिना इत्यस्यभीक्ष्णम् । ‡ गोदोहनकावचीत्यर्थः ।

आलैवं वाससी धूते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षय्योरु मृदा वाग्निर्हस्ती प्रक्षालयेत्तथा ॥

अथ वस्तुविधिः ।

तत्र श्रुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुख्यणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

उत्सवं निविडं रक्तम् । रक्तं भातुरक्तम् ।

शातातपः ।

ईषहीतं नवं खेतं सदृशं यत्र धारितम् ।

आहृतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषहीतं जलमात्रप्रक्षालितं यन्नादुत्तीर्थं यदप्रक्षालितं तद-
प्याहृतम् ।

यथाह शातातपः ।

आहृतं यन्मनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।

शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावत्कालं न सर्व्वदा ॥

माङ्गलिकं विवाहादि ।

प्रागयमुदगयं वा धीतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।

पश्चिमायं दक्षिणायं पुनःप्रक्षालनाच्छुचिः ॥

अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्षीयामन्यदेव हि ।

अन्यच्च लोकायाभ्यामन्यदीश्वरदर्शने ॥

बोधायनः ।

उत्तरं वासः कर्त्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भुक्ताचमनयोः स्मृतम् ॥

उत्सर्गो मूत्रादेः । स्वाध्यायग्रहणं विहितसकलकर्म्मोपलक्षण-
धर्मम् ।

योगियाज्ञवल्काः ।

अभावे धीतवस्त्रस्य पाद्वस्त्राजिनानि च ।

कुतपं* यज्ञसूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत् ॥

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये त्र्योते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुपवीतं स्यादस्त्रालाभे† तद्विद्यते ॥

जातूकर्म्मः ।

वस्त्रोत्तरीयाभावे द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चतुरङ्गुलं वा

सूत्रैर्वस्त्राकृतिपरिमण्डलमुत्तरीयं कुर्याद्वन्यं‡ चीवरं§

वा॥ उत्तरीयाभावे तु धीतवस्त्रस्योर्ध्वभागेनोत्तरीयं

कुर्यात् ।

तथाच पारस्करः ।

एकस्त्रेहासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छाद्यतीति ।

उत्तरवर्गेण उत्तरार्द्धेनेत्यर्थः ।

योगियोगीश्वरः ।

* म. २२

* समपचकुम्भम् । † वस्त्राभावे इति पाठान्तरम् । ‡ वनसन्निधि वस्त्रादि-

§ सूत्रवस्त्रम् । ¶ वस्त्रस्य चीवरं वेति पाठान्तरम् ।

नार्द्धवासा नार्द्धवासा नैकवासा स्त्रले जपेत् ।

कषायकृष्णवस्त्रञ्च मलिनं केयद्रूषितम् ।

छिन्नाग्रक्षीपवस्त्रञ्च सूच्या ग्रथितमेव वा ॥

वर्जयेदित्यर्थः । एतच्च सति विभवे ।

विष्णुपुराणे ।

होमदेवार्चनायास्तु क्रियास्तु स्नानभोजने ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो वाचनिके जपे ॥

जातूकर्षः ।

परिधानादङ्घ्रिः कक्षा निवहता ह्यासुरी मता ।

धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

परिधाय नवं वस्त्रमुत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

आचमेच्च द्विजो वस्त्रे धौते त्रिपरिधाय च ॥

तथापूर्वग्रहण एव* मन्त्रः ।

पारस्करेण परिधास्ये यमोधास्येर्दीर्वायुष्टाय जरदृष्टि-

रक्षि । अतश्च जीवामि शरदः पुरुचीरायस्वीपमभि-

वर्जयिष्ये‡ । इति ।

उत्तरीयेऽपि ।

* वस्त्रसहस्रम् । † पूर्वाभावे अभिनववस्त्र एवेत्यर्थः । ‡ पुरुचीरायस्वी-
मभिवर्जयिष्ये इत्यं पाठः बहुषु पुंसकेषु दृश्यते परन्तु इत्यायुषेन ब्राह्मणसर्व्वेस्त्रे च
चन्द्रप्रकारपाठी दर्शितौ व्याख्यातश्च यथा सुवर्णां रायस्वीपमभिसंख्यास्ये इति रायस्वीपम
पुनरुक्तार्थे अभिसंख्यास्ये अभि सम्बन्धीभावेन सम्बन्धं कारिष्यामि अन् सन्वरणे इत्यस्य
रूपम् ।

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्राष्ट्रिणी यशसा-
मिन्द्राष्ट्रिणीत्यती । यशसां भगव्य भावि द्रव्यादमशी-
र्भासा प्रतिपद्यतामिति* ।

तथा वासच्छत्रीपानहृत्वापूर्वाणि† चेन्नन्त इति ।

नववस्त्रपरिधाने वारदोषो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः ।

तत्र सुरेश्वरः राजमार्त्तण्डे च ।

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः यशधरे क्लेशः सदा भूमिजे

वस्त्रं लाभकरम्बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिप्रमोदवनिताशय्यादिलाभो भूमौ

दैव्यं शाश्वतरोगवान् किल नरो धृत्वाम्बरं सौरिणाः‡ ॥

श्रीपतिः ।

रोहिणीषु करपञ्चके शुभे तूत्तरेऽपि च पुनर्वसुदये ।

रेवतीषु वसुदैवते च भे नववस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

* बहुषु पुंसकेषु यथा दृष्टं तथा रक्षितं परन्तु इलायुधकृते ब्राह्मणसम्बन्धे वैलचक्ष-
पाठो दृश्यते साधुर्मन्यते च यथा । यशसा मा द्यावापृथिवी यशसामिन्द्राष्ट्रिणी यशो
भगव्य माऽविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामस्यार्थः । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मा मां ह्यदयेता-
मिति क्रियापदमताध्याहृतं षोडश्व्यम् । केन यशसा । किञ्च इन्द्राष्ट्रिणी यशसा मां
ह्यदयेताम् । किञ्च यशो मा मां ऋविदन् प्राप्नोतु । न केवलं यशो भगव्य मामविदन्
प्राप्नोतु । किञ्च मा मां प्रतिपद्यतामभिगच्छतु । पुनः पुनरभिधानमादरार्थम् । मदीय-
वस्त्राणां दानेनाकाशादयी मां यशसा षाच्छादयन्तु । उत्तरीत्तरं यशस्य सौभाग्यं च मनु
भवत्वित्याशंसा वाक्यार्थः । † पूर्व्याष्ट्रिणीतानि चैन् षभिगव्यष्ट्रिणीतानि चैदित्यर्थः । ‡ विश्वे-
षु च द्वितीया शनिवारविशिष्ट इत्यर्थः ।

अथ क्रमप्राप्तिलक्षकविधिः ।

ब्रह्माण्डपुराणे भगवानुवाच ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकासदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥
 एतैरङ्गुलिभेदेषु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 वर्त्तिदीपाकृतिं वापि शङ्काकारमतःपरम् ॥
 दशाङ्गुलप्रमाणन्तु उत्तरोत्तरमुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतःपरम् ॥
 सप्तषट्पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिदशङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥
 ललाटे केशवं विद्यान्वारायणमर्थादरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गीयन्दङ्गणठकूपके ।
 विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ तद्गुजे मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमदङ्गणठदेशे वामकुक्षौ तु माधवम् ॥
 श्रीधरञ्च तथा न्यस्य वामबाह्वी नरः सदा ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुहामोदरं अरेत् ।
 वासुदेवं अरेन्नृद्धिं तिलकद्वारयेत्क्रमात् ॥

व्यासः ।

जाङ्गवीतीरसभूतां वृद्धं नृद्धिंः विभर्त्ति यः ।

• वेद्यपत्राकृतिसया इति पाठान्तरम् । † त्रिविधमिति पाठान्तरम् । ‡ नृद्धं
 इति दीप्रान्तरीयः पाठः ।

विभर्त्सि रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

सत्यतपाः ।

गोमतीतीरसम्भूतां गीपीदेहसमुद्भवाम् ।

सृदं मूर्ध्ना धरेयसु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अङ्गाण्डपुराणे ।

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरभवेत् ।

श्रीकरम्पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

अङ्गाण्डपुराणे ।

योगो दानं तपो ह्यिमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्वं मूर्द्धपुण्ड्रं विना क्लृप्तम् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं तथा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रकम् ।

अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥

अथ माध्याह्निकां सन्ध्यां पूर्वोद्दिष्टां समाचरेत् ।

उपस्थानञ्च तत्रोक्तं जपञ्च त्रिविधस्तथाः ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः ।

तत्र श्रुतिः ।

५७ - उदित्यमादित्यं उपस्थायोपविश्य हस्ताववनिज्य चिरा-

* मानसिकीपाठवाचनिकरूपः ।

चमेत् । द्विः परिदृश्य सकृदुन्मथ्य शिरश्चक्षुषी नासिके
श्रोत्रे हृदये आलभ्येत ।

अथमाचमनप्रकारः ।

ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रकारः शौनकेनोक्तः ।

प्राग्बोद्ध्वा ग्रामान्निष्कम्याप आङ्गुलं यज्ञीपत्रीत्याचम्या-
क्षिन्नवासा दम्भाणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानान्तेषु
प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्ध्याय
पवित्रवन्तौ विघ्नयतेऽपां वा एष ओषधीनां रसोयद्दर्भा-
सरसमेव तद्ब्रह्म करोति । द्यावापृथिव्योः सन्धिमीच-
माणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत यथा
युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायमोद्धारपूर्वा व्याहृतीः सावित्री-
मन्वाहपच्छीर्ष्वर्चयः । सर्वांमिति तृतीयकम् । याव-
न्नन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति नमो ब्रह्मणे इति ।

अक्षिन्नवासा अनाद्रवासाः महदुपस्तीर्य प्राक्कूलैर्दर्भैर्भुवं
निविडं यथा भवति तथाच्छाद्य वास उपस्थं कृत्वा वाम-
पादाङ्गुष्ठे दक्षिणपादाङ्गुष्ठं निधाय पादपार्श्वसम्मीलने कृते
मध्य उपस्थाकृतिरिव भवति तदुपस्थमित्युच्यते । इतरेतर-
पादव्यत्या संस्थापनेनोपवेशनमुपस्थकरणमिति मङ्गर्थ्याम् ।
अथवा यथोपदेशं कुर्यात्ते तथा वा युक्तात्मानं यथा समा-
हितमात्मानं मन्यते । ओद्धारपूर्वा भूरादिव्याहृतित्रयं
क्रमेण गायत्री पादादौ क्रमेण ततस्तथैव च । भूरादि-
व्याहृतिद्वयमर्धादौ क्रमेण ततस्तथैव च । तृतीयव्याहृति-

पूर्विकां सर्वां गायत्रीं पठेद्यावन्मन्येत तावद्गायत्रीजपान-
न्तरं ऋग्यजुःसामादिषु यावत्पठितुं मन्यते तावदधीत्य
नमो ब्रह्मणे नमोऽग्नये इत्येतया परिदधाति परिधानं त्रिःपठ-
नम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्नातोपर्युपरिक्रमात् ।

यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याज्ञाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

मनुः ।

अपां समीपे नियतो नैत्यिकीं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥

अरण्यं गत्विति यथा हृदिर्न दृश्यते तद्यारण्यं गत्वित्यर्थः ।

तथाच श्रुतिः ।

ब्रह्मयज्ञेन वक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादहर्गच्छेद-

च्छेद्दृश्यं उदीच्यां प्रागुदीच्यां रोदित आदित्य इति ।

उदित आदित्य इत्युदयोत्तरकालः । स कालोऽपि गृह्यते न

प्रातःकाल एव ।

अतएव बृहस्पतिः ।

स चार्वात्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्ततः ॥ इति ।

स ब्रह्मयज्ञ इत्यर्थः । वैश्वदेवावसान इति मनुष्यं यज्ञानन्तरं

मनुष्ययज्ञस्य सनकाद्युद्देशेन हस्तकारी यो दीयते स । एव
श्रुतिरपि मनुष्ययज्ञानन्तरं ब्रह्मयज्ञं दर्शयति । नातिथिपूजा ।
देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यदि स्यात्सर्पणादूर्वाग् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

मनुष्ययज्ञङ्गत्वैव ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥

यदि दैवादिनिमित्तेनोक्तकाले ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तदा काला-
न्तरेऽपि भवति । यदा ग्राममध्ये तदा मनसा पठेत् ।

तथाच श्रुतिः ।

ग्रामे न स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वेति ।

मनुः ।

नैत्यिके* नास्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ।

ब्रह्माहुतिहुतं† पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥

तथा ।

वेदीपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नागुरोधस्वनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदीपकरणं वेदाङ्गम्‡ ।

अत्र विशेषो गीतमेनोक्तः ।

अथ यदि वातो वायादनये§हा विद्युत्पतेहा अथस्फु-

* नित्यवेदाध्ययने । † ब्रह्मया वेदीकृतमन्त्रेणाहुत्या हुतम् । ‡ अत्रिचा कल्पो व्याकरणं
निबन्तं हृदसाच्चित्तः, व्यतिशामयमस्यैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् । § विपत्तिं नन्वे-
तिदन्तः ।

सोडा वा एकं* ऋचामेकं वा यजुर्गरेकमेकं सामाः
भिख्याहरेत् । भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्यायां जुहो-
मीति ।

अत्र वातो वायादित्याद्यनध्यायोपलक्षणम् ।

अतोऽनध्यायेऽप्येकृर्चादिकमेव पठेन्नाधिकमिति गम्यते । तथा
आदावेवोक्तं § पूर्वम् ॥ परस्ताच्च ॥ विरम्यते ।
कुशानुत्तरतः क्षिप्त्वा यथाचमनमाचरेत् ॥
इति विद्या तपो योनिर्विद्योनिः* विष्णुरीरितः ।
वाग्यज्ञेनार्चिती देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥

इति ब्रह्मयज्ञविधिः ।

अथ तर्पणम् ।

तत्र ब्रह्मस्यतिः ।

ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जह्याथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

शातातपः ।

* अग्निमौले पुरोहितं यज्ञस्य देवस्यैतजं ह्येतारं रत्नधातममिति ऋग्वेदमन्त्रः । + इति
लीळं त्वा वायवः स्व देवीवः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे इति यजुर्वेदमन्त्रः । † अथ
*भायाहि वीतये गृणानी ह्यव्यदातये निहोता ससि बर्हिषि इति सामवेदमन्त्रः । § ओं-
कारपूर्वकमादौ पठनीयम् । ॥ पूर्वम् पूर्ववत् ॥ ओंकारपूर्वकं विरम्यते इत्यर्थः ।
** विद्योनिः विराज इत्यर्थः । अयोनिरिति पाठान्तरम् ।

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं ज्ञातकौ द्विजः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ऋषिभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

अत्राञ्जलिनियममाह ।

एकैकमञ्जलिं देवा हौ ही तु सनकादयः ।

अग्नन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

विष्णुपुराणे ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणान्तु यथान्यायं सकृच्चापि प्रजायते ॥

यथान्यायमित्यनेन देवानामिव त्रिरित्यर्थोऽवगम्यते । चशब्दे

वाशब्दार्थोऽपिशब्दादञ्जलिद्वयं गृह्यते । अत्राञ्जलिसंख्यायां

स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । येषां स्वमाखायां न कोऽपि

विशेष आन्नातस्तेषां विकल्पः ।

योगियात्रवल्काः ।

अन्नारब्धेन सव्येन नान्ना गोत्रेण वाप्यथ ।

कूर्मपुराणे ।

अन्नारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

एवञ्च ।

एकहस्तेन तीयेन न कुर्यात्प्रित्पितृतर्पणम् ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः* ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यव्याघ्रादिवचनानि तानि तत्तच्छाखा-
प्रयुक्तानि† निषेधकानि न तु सर्वसाधारण्येन । अतो न
काप्यनुपपत्तिः ।

तत्र अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । देवर्षींस्तर्पये-
दिति कूर्मपुराणवचने देवर्षीनिति विशेषीपादानादितराख्य-
प्येकहस्ततर्पणवचनानि सामान्यानि विशेषविषयकूर्मपुराण-
वचनविषयानि देवर्षितर्पणे तु प्रविशन्ति इति चेन्नैवम् अन्वा-
रब्धेन सव्येन नामगोचरेण वाप्यथेति योगियाज्ञवल्केन नाम-
गोत्रसहितसव्यहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्ततर्पणविधानात् । गोत्रो-
च्चारणं पितृणामेव न देवानां नाप्यृषीणामिति । एकहस्ततर्पणं
देवर्षिपितृतर्पणसाधारणम् अत्र पूर्वोक्तेव व्यवस्थाः‡ ज्यायसी ।
विवाहादावेकहस्तेनैव । तथाच

कार्ष्णीजिनः ।

विवाहे आहकाले च पाणिनैकेन दीयते§ । इति ।

हारीतः ।

वसित्वा॥ वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिवत्तर्पणदुर्व्याजं तु पात्रे॥ कदाचन ॥

* अथःशिराः । † यस्य स्वशाखायामेकहस्तोविहितः तस्य शास्त्रिनोद्विहस्तनिषेधकं
वचनम् । एवं यस्य स्वशाखायां द्विहस्तौ विहितौ तस्य शास्त्रिन एकहस्तनिषेधकमित्यर्थः ।

‡ शास्त्रिभेदेन व्यवस्था इत्यर्थः । § विवाहे वरपाद्यादिकं आहुते कुशासनादिकमिति शेषः ।

॥ परिधाय । ॥ अक्षं निक्षिपेदिति शेषः ।

एतच्चानुद्धृतीदकस्थलतर्पणविषयम् ।

उद्धृतीदके तु स एव ।

पानाहा जलमादाय शुभे पानान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले न तु वर्हिषि* ॥

पानञ्चात्र पितामहेनोक्तम् ।

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रङ्गांस्थसमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृगमयन्तु परित्यजेत् ॥ इति ।

अत्र योगियाज्ञवल्काः ।

यद्युद्धृतेन सिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् ॥

अन्यथा अनुद्धृते । अतोऽन्यथाचरेत्सव्ये तिलाङ्कत्वा विचक्षण इत्यपि पाठः । अतोऽन्यथा तु सव्येन इत्यपि पाठः । येषां शाखिनां वामहस्तान्वारध्वेन दक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यनुसन्धेयम् ।

अत्रापि विशेषस्तेनोक्तः ।

आवाह्य पूर्व्ववन्ध्वैरास्तीर्थं च कुशान् शुभान् ।

प्राग्येषु सुरान् सर्वान्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

देववह्निवर्षीणामपि ।

ऋषीपुराणे ।

देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकेः* ।

पितृभक्त्या तिलैः कृषीः स्वशाखोक्तविधानतः ॥

* कुशीपरि । † यावोदकेः ।

गोभिलः ।

शक्रेषु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् शबलैः*स्तिलैः ।

पितॄषु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पयेत्सर्वदा द्विजः† ॥

तिलग्रहणे तु विशेषमाह मरीचिः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तसु दक्षिणः ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाग्रसंयोगो मुद्रा । अतएव तर्जन्याङ्गुष्ठेन वा
तिला ग्राह्याः । तच्चोभयं दक्षिणहस्तस्यैव । अतएव मुक्त-

हस्तेन दातव्यमित्युक्त्वा मुक्तहस्तसु दक्षिण इति पुनरभिहितं
मरीचिना । एतच्च येषामञ्जलिना तर्पणं तद्विषयम् । विष-
यान्तरे‡ तु पूर्वमभिहितम् § ।

तिलस्थापनस्थानस्य स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् क्षिप्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

स्थले श्राद्धस्तने¶ पात्रे रोममूले न कुत्रचित् ॥

जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामपाणौ तिलान् संस्थाप्य मुद्रा-
रहितदक्षिणतर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वाम-
हस्ततले स्थापयित्वा तर्पयेदित्यर्थः । वामबाहुसलिलसंस्था-
पनव्यतिरिक्तमन्यजलतर्पणेऽपि समानम् । एवमुक्तप्रकारेण

* नानावर्णयुक्तैः । † क्वचिदिति पाठान्तरम् । ‡ वामहस्तान्तरम् दक्षिणहस्ततर्पणे ।

§ देवां श्राद्धिनां वामहस्तान्तरम् दक्षिणहस्तेन तर्पणं तेषां वामहस्तेन तिलग्रहणमित्य-
भिहितमित्यर्थः । ¶ नवदशयुक्ते ।

मदनपारिजाते

स्थले स्थित्वा स्थले पाने वा तर्पणं कुर्यात् । न तु जल इति
सिद्धम् ।

तथाच यदुक्तं कार्णार्जिनिना ।

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्चलिम् ।

असंस्कृतप्रमीतानां जलस्थितस्येति वचनानां विरोधः परि-
हरणीयः ।

विष्णुस्तु स्थलस्थितस्यापि जलतर्पणं क्वचिदनुजानीति ।

यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्व्वम्प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

अत्र च अमुकस्तृप्यतु हृष्यतामिति वा । अमुकं तर्पयामीति
वा प्रयोगो भवति ।

तथाच योगियाज्ञवल्काः ।

हृष्यत्विति समुच्चार्य्य हृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥

बौधायनः ।

अथ दक्षिणतः प्राचीनाचीती पितृन् स्वधा नमस्तर्प-
यामि पितामहानित्यादि ।

तथाच स्रुत्वर्थसारेऽपि ।

ब्रह्मादयो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि भूर्देवांस्तर्पयामि

भुवर्देवांस्तर्पयामि स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवां-

स्तर्पयामि । एवमुषीन् भूः पितृनिव्यादि ।

यमः ।

द्वौ हस्ती युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

योशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमधेऽजलङ्घिपेत् ॥

योशृङ्गस्थानियतप्रमाणत्वात्* विवक्षितं प्रमाणमाह
दक्षः ।

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत्† पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥

अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृन्सु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥

मरीचिः ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥

नात्र रजतादिसमुच्चयो विवक्षितः ।

अतएव सत्यव्रतः ।

खड्गभौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पित्रतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शुभ्येन कदाचन ॥ इति ।

शुभ्येन केवलेन खड्गादिरहितेनेति यावत् । अत्र वाशब्दो-
पादानात्र समुच्चय इत्यर्थः ।

* गवां उदङ्मनुष्येदादिति शेषः । † उदङ्मनुष्यानि सामगभिन्नविषयकं साम-
गानां पश्चिममुखेन मनुष्यतर्पणविधानात् । तथाच सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं मनुष्याणा-
मेवा दिव्या प्रतीचीति ।

तथाच मरीचियोगियान्नवल्कावपि ।

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दग्धैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ इति ।

अथ खड्गादिभिरशून्यो हस्तः कार्यो न तु खड्गादिपात्रस्त्रीकरणम्* । तथा सति एकैकमञ्जलिर्देवा इत्याद्यञ्जलिविधायकवाक्यबाधापत्तेः† । एवं तर्हि खड्गादिपात्रप्रशंसापराणां वाक्यानां विध्यैकवाक्यताया अभावादप्रामाण्यं स्यादिति चेन्नैवं अर्घ्यदाने खड्गपात्रविधायकवाक्यैकवाक्यत्वेन प्रशंसावाक्यानां सार्थकत्वान्नाप्रामाण्यम् ।

यच्च मनुनाभिहितम् ।

राजतैर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

वार्थ्यपि अह्वया दत्तमन्नयायीपकल्पते ॥ इति ।

एतदपि आह्वयप्रकरणपरिपठितत्वादर्थदानविषयमेव । अतश्च तर्पणे खड्गादिमुद्रिकाभियुक्तो हस्तः कार्यः ।

तथाच यान्नवल्काः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्क्यन्त्यां रूप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतङ्गुलं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यच्च शङ्गेन तर्पणप्रकरण एवाभिहितम् ।

सौवर्णेन पात्रेण राजतेनोद्भवरेण खड्गपात्रेणान्य-

पात्रेण वोदकं पिष्टतीर्थं स्पृशन्त्यादिति ।

* खड्गादिपात्रेषु तर्पणप्रकरणमित्यर्थः । † तौ यथावज्जलिः पुमानित्यमरोक्तेः करवय-
सम्पुटेन तर्पणं प्रतीयते ।

तदपि तर्पणप्रकरणादुत्कृष्टार्घ्यप्रकरणे योज्यमञ्जलिवाक्याद्यपि-
क्षया प्रकरणस्य दुर्बलत्वात् । अथवा वाक्यप्रकरणशिष्टाचाराणा-
मविरोधाय यस्मिन् पात्रे धृते अञ्जलिः शिथिलो न भवेत्तादृक्-
पात्रे शिष्टेनाञ्जलिना पितृतीर्थस्यगुदकं तर्पणेऽपि दद्यात् ।

लिखितः ।

प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन
कुर्यात् ।

देवाश्च योगियाञ्जवस्त्रेनीताः ।

ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं रुद्रम्प्रजापतिम् ।

देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वांनाचार्यतनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवन्देवीश्चाप्सरसस्तथा ॥

आचार्यान् व्यासादीन् सावयवमवयवा मासादयः ।

यदा* देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यत्त्रात्रचांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानथ पशून्स्तथा ।

वनस्पतीनीषधीश्च भूतग्रामचतुर्विधम्† ॥

विष्णुसमुच्चये ।

ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।

प्राजापत्येन‡ तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् ॥

* तथेति पाठान्तरम् । † पिशाचो गुह्यकः सिद्धीभूतीऽमी देवयोनय इत्यमरीक्तेः भूत-
ग्रामचतुर्विधमित्यनेन एतच्चतुर्विधं परिगृह्यते । ‡ कनिष्ठाङ्गलिसूत्रदेशरूपेण ।

कार्णाजिनिः ।

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।

एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्त्तिताः ॥

ततः स्वस्वशाखानुसारेण मण्डलऋषीन्* प्राजापत्यादिकान्
ऋषींश्च तर्पयित्वा पिष्टतर्पणमारभेत् ।

तत्र योगियाज्ञवल्काः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पिष्टदिक्षुः† ।

पितृन्दिव्यानदिव्यांश्च पिष्टतीर्थिनः‡ तर्पयेत् ॥

दिव्या वस्त्रादयः । अदिव्याश्च पित्रादयः ।

ते च दिव्यास्तेनैव दर्शिताः ।

ध्रुवोऽद्भुवश्च सीम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

अजैकपादद्विर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥

इन्द्रो धाता भगः पूषा मैत्रोऽथ वरुणो यमः ।

* अयिमण्डलान् मरीचादिमर्पानित्यर्थः । तथाच देवीपुराणे बह्व्यतिर्नामाध्यायः
यथा सर्वेषाञ्च ब्रह्मणाञ्च चधलाञ्चरते रविः । रवेरुदं स्थितः सोमः सोमाञ्च वचमण्डलम् ।
वचधंभीबुधलूदं बुधादुदं न भागवः । तस्माद्भारकधीर् तस्य चीर्दं उदस्यतिः । तस्मात्
अनैश्चरशीर्दं तस्मीर्दश्चिमण्डलमित्यादि । † दक्षिणदिक्षुः । ‡ तस्यैव ब्रह्मण्योर्दध्यदेशश्चपेच ।

अर्चिर्विवस्वान्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै हादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ॥

अत्र वस्वादितर्पणं पृथक् स्वपित्रादितर्पणञ्च पृथगुपात्तमिति
वसुरूपं पितरं तर्पयामीत्येवं तर्पणम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वसुरूपादित्यरूपान् आहार्यं तर्पयेत्पितृन् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु संयताः ॥ इति ।

अथवा आह्नयब्दे गीष्वा वृत्त्या तर्पणेऽपि वर्त्तत इति ।
वस्वादिनामसहितानामेव पित्रादीणां तर्पणमस्तु । यतः
शिष्टाचार एवमेव प्रायशो दृश्यते ।

उदकग्रहणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्काः ।

दक्षिणे पितृतीर्थेन जले सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयात्पितृतीर्थेन संयतः ॥

तथा ।

सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णेभ्य एव च ।

गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्व्यशः ॥ इति ।

अनुपूर्व्यशः पित्रादिक्रमेण । अत्र यद्यपि असवर्णेभ्य इत्यत्र
विशेषोपादानङ्गतं तथाप्युत्तमवर्णेन हीनवर्णं प्रति न कार्यं
हीनवर्णेनोत्तमवर्णादेशेन कृते न दोषः । यतस्तद्वर्णतापत्ति-
र्दोषत्वेनाभिहिता स्मृतिषु । हीनस्योत्कृष्टत्वं* न दुष्टम् । उत्कृ-

* उत्कृष्टवर्णत्वेन तर्पणम् ।

ष्टस्य हीनत्वञ्च दुष्टमेव । सर्वर्षशब्दे मूर्धाभिषिक्तादिजातीनामु-
पलक्षणार्थम् । यद्यप्यसर्वर्षसापत्न्यमाहभ्रात्रादयोऽप्यसवर्णाः
तथापि तत्तर्पणकार्यं सुमन्तुना तेषां मात्रादिसमत्वप्रतिपाद-
नात् । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुलास्तद्दुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि इति । यत्र समत्वीपादानं
तत्र सुस्थापेक्षया किञ्चिन्नूनता भवतीति । नात्र तत्राधान्य-
मपितु स्वसन्निहितसर्वर्षतर्पणानन्तरमेव तत्तर्पणमिति विवेकः ।
ननु सुमन्तुवचनेऽपि सर्वर्षानामेवः मात्रा साम्यं भवतु मा-
नाम भूदसवर्षानामिति चेन्न तथा सति पितृपत्न्यः सर्वा
मातरः इति न ब्रूयादुपात्तश्च^१ । सर्वशब्दे न पितृपत्न्येवः^२ ।
अतः सर्वशब्दासङ्कोचाय पूर्वोक्त एव युक्तः पक्षः । एतेन
भीष्मतर्पणमपि तथा ।

अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा वर्हिषदोऽपि च ।
यदि स्याज्जीवत्पितृक एतान्विद्यात्तदा पितृन् ॥
येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।
एतांथैव प्रमीतांश्च प्रमीतपितृको हिजः ॥ इति ।

तथा ।

न जीवत्पितृकः कृण्वेत्सिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
उक्ततिस्रस्तर्पणस्य क्वचिदपवादो मरीचिनोक्तः ।
सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।

१ सर्वर्षपितृपत्नीनामेवेत्यर्थः । । विहितश्चेत्यर्थः । । पितृपत्नीनामाणांमिवर्थः ।

मृत्युपुत्रकलत्रार्थी न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

तथा ।

पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सम्ययोः ।

विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु* वर्जयेत् ॥

भानौ भीमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।

पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्षं तदर्द्धं† नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेतैः‡ सर्वदा ।

पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विना च तु ॥

अत्र विवाहादौ ।

पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते ।

गयासाम्यं मृताहस्य केचिदाहुः पुराणगाः ॥

तथा ।

तीर्थं तिथिविशेषे च गयायां‡ प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

अज्ञत्वा तर्पणं यस्तु वस्त्रं निष्पीडयेन्नरः ।

निराशाः पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

* सप्तमीव्रतं निशा सम्याहयमिति पञ्च । † विवाहे सति एकवर्षं तिलतर्पणं न कार्यम् उपनयने षष्ठासं चूडायां त्रिसासमिति एकेषां मतम् । ‡ गङ्गायामिति देवान्-
रीयः पाठः ।

पराशरः ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रान्ती आहवासरे ।
वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च चारिण योजयेत् ॥

शङ्कः ।

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहन्विजः ।
स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपमनामयम् ॥

इति तर्पणम् ।

अथ यमतर्पणम् ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

कृष्णपक्षचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदा ।
तदा स्नात्वा शुभे तीये तर्पयेद्यमनामभिः ॥

बृहमनुः ।

याङ्गाञ्चित्तरितम्प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
यमुनाञ्च विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
श्रीह्रस्वराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इति तर्पयेदिति शेषः । यमाय नमः यमं तर्पयामीति
प्रयोगः ।

गद्यव्यासोऽपि ।

कृष्णत्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वा ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥ इति ।

एभिः सप्तभिर्नमस्कारमन्त्रैः सप्तोदकाञ्जलीन्द्यात्सर्व्वपापैः
प्रमुच्यते । इति ।

बृहमनुः ।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन् कुर्याञ्जलाञ्जलीन् ।

तथा ।

दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्य्यञ्च यमतर्पणम् ।

अपरोऽपि विशेषः स्कन्दपुराणे ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

देवतीर्थेन देवत्वान्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥

इति यमतर्पणम् ।

अथ देवतार्चनम् ।

एवं तर्पणानन्तरं सूर्यार्घ्यं निवेद्य जलदेवं नमस्कृत्यांचम्या-
भ्युक्त्य गृहङ्गत्वा विष्णुादिपूजां कुर्यात् ।

योगियाज्ञवल्काः ।

ततः सूर्य्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।

अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥

तथाच वृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्निपर्यन्तं हंसः शुचिषः*दुश्चरेत् ॥

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहम्बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

हारीतः ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः ।

मरीचिः ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्हीमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्णे एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनमिति ॥

अत्र पूर्वाह्णो देवतार्चने मुख्यः कालः ।

एवकारस्मरणान्माध्याह्निकानन्तरं कालोऽपि मुख्यसदृशः ।

तथा कूर्मपुराणे ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्बलिकर्म्म तथैव च ॥ इति ।

तथा ।

कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम् ।

करोति तदा पूर्वाह्णे एव । अथ तर्पणात्पूर्वकाले करोति

* हंसः शुचियज्ञसुरमरीच मन्वीता वेदिषदतिषिर्दुरीचसन् वृषभरसहस्रसप्तमीमसदका
मोना ऋतना अद्रिना ऋतम् ।

तदा तर्पणानन्तरमेव । जलदेवतानमस्कारानन्तरं गृहं गत्वा
विष्णुपूजायाः नृसिंहपुराणे विधानात् ।

पूज्यदेवता निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पद्मपुराणे ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥

योगियाज्ञवल्करः ।

देवानां सवनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥

विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।

तस्मात्पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनाईनात् ॥

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पान्यप एव वा ।

अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्व्वं चराचरम् ॥

अस्पृग्नी हृदये सूर्य्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

षट्स्वेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।

पुरुषो यो जगद्दीजसृष्टिर्नारायणः स्मृतः ॥

प्रथमां विन्यसेद्यामी द्वितीयां दक्षिणे करे ।

तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे वामवाह्ये ततः परम् ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 अक्षीः पञ्चदशीश्चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाद्योगो विधीयते ।
 आद्यया वाह्येहेवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ॥
 द्वितीययासनं दद्यात्पादां चैव तृतीयया ।
 अर्घ्यचतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याचमनीयकम् ॥
 षष्ठ्या स्नानं* प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ।
 यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ॥
 पुष्यं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ।
 द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम्† ॥
 चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ।
 अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्याः‡ तु विसर्जयेत् ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्§ ॥ इति ।
 एवमितरेषामपि ब्रह्मादीनां पूजनं कार्यं तत्तत्प्रकारैर्वैदिकै-
 र्मन्त्रैः । तदगत्तोषा तन्नामधेयमन्त्रैर्नमोऽन्तेः॥ पूजयेत् ।
 अथवा वेदाविरुद्धस्वदीक्षानुसारेण** वा देवतार्चनम् ।
 इति देवतार्चनम् ।

* स्नानार्थं जलम् । † निवेदनं निवेदनोद्यम्यं नैवेद्यमिति यावत् । ‡ षोडश्या
 इत्यनया सूत्रा इति शेषः । § स्नानीयं जलं दत्त्वा आचमनीयं जलं दद्यात् एवं वस्त्रादि
 दत्त्वापि । ** वैदिकमन्त्राशाने । †† ब्रह्मणे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । ††† तन्वीक-
 मन्त्रानुसारेण ।

अथ पूजोपयुक्तपुष्पानि ।

तत्र वृसिंहपुराणे ।

पुष्पैररख्यसम्भूतैः पत्रैर्वा वारिसम्भवेः ।
 अपर्युषितनिच्छिद्रैः प्रोषितैः*र्जन्तुवर्जितैः ।
 आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेद्दरिम् ॥

हरिरित्युपलक्षणम् ।

शमीपुष्पं विल्वपुष्पं चम्पकं तगरन्तथा ।
 करवीरं तथाश्वेतं पालाशं कुशपुष्पकम् ॥
 वनमालाप्यशोकञ्च सेवन्ती कुञ्जमालती ।
 त्रिसम्भ्यञ्च तथा श्वेतं कुन्दञ्च शतपत्रकम् ।
 मल्लिका चैव जाती च सर्व्वपुष्पादिशिष्यते ॥
 जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्मालं सुशोभनम् ।
 विष्णवे विधिवद्भुक्त्या तस्य पुष्पफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

पत्राण्यपि ।

अपामार्गं भृङ्गराजं शमीपत्रञ्च खादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रञ्च दमनं मरुवकन्तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विल्वपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।

* प्रस्कृतितैः ।

एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैर्यश्चार्चयेद्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 येषां न सन्ति पुष्पाणि प्रशस्तान्यर्चने हरिः ।
 पल्लवान्यपि तेषां स्युः शस्तान्यर्चाविधौ हरिः ॥
 वीरुधानामभावे तु वर्हिषा चार्चयेद्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
 अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
 पद्मेनेकेन देवेशमभ्यर्च्य कमलापतिम् ।
 वर्षाशुतसहस्रस्य पापस्य कुरुते क्षयम् ॥
 अगस्यवृक्षसम्भूतैः कुसुमैरसितैः सितैः ।
 येऽर्चयन्ति च देवेशं तैः प्राप्तम्परमं पदम् ॥
 सुवर्णकेतकीपत्रं यो ददाति जनार्दने ।
 कोटिजन्मार्जितं पापं दहते गरुडध्वजः ॥
 सकृत्कदम्बपुष्पेण हेलया हरिरर्चितः ।
 सप्तजन्मानि देवर्षे तस्य लक्ष्मीर्न दूरगा ॥
 कुम्भीपुष्पन्तु देवर्षे यः प्रयच्छति केशवे ।
 सुवर्णपलमात्रन्तु पुष्पे पुष्पे भवेन्मुने ॥

गरुडपुराणे ।

धात्रीफलैः यत्पुष्पं जयन्त्याः समुपायणे ।
 खगेन्द्र स लभेन्नर्त्यस्तुलसीपूजनेन तत् ॥

यथाकथञ्चिदाहृत्य कुसुमैः पूजयेद्वरिम् ।
नाकपृष्ठमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

स्कन्दपुराणे ।

विष्णुमूर्द्धि^१ स्थितं पुष्पं शिरसा यी वह्नेन्नरः ।
अपर्युषितपापः* स्याद्यावद्युगचतुष्टयम् ॥
पुष्पाभावेऽथ पत्राणि देयानि च सुरार्चने ।
पत्राभावे पयो देयं तेन पुण्यश्रुतेः ध्रुवम् ।

वज्र्यानि च विष्णुधर्मं अभिहितानि ।

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।^२
अन्यायतनजातानि कीटकानि^३ तथैव च ॥
रक्तान्यकालजातानि चैत्यहृत्क्षीद्रवानि च ।
श्मशानजातपुष्पानां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथान्यकरकस्य च ।
कृष्णञ्च कूटजं चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

क्रकरः करीरः^४ ।

शास्त्रालञ्च शिरीषञ्च वृहतीं गिरिमल्लिकाम् ।
सर्जकञ्चैव कुष्माण्डं काञ्चनारिञ्च वर्जयेत् ॥
अथ शिवे वर्ज्यानि प्रासाददीपिकायाम् ।
जवाबन्धूकसिन्दूरं तथा त्रैसन्ध्यकीयुते ।
दमती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥

* अचयपापः स्यादित्यर्थः । † कीटविज्ञानि । ‡ कण्टकवृक्षः ।

वृष्टणश्च* खमारश्च प्रमादेनापि नार्पयेत् ।
 वर्वरी सर्जपत्नी च तथा च कुमुदहयम् ॥
 अतिपक्वान्यपक्वानि पतितानि विवर्जयेत् ।
 आरण्यान्यप्यगन्धीनि सकीटं चीयगन्धि यत् ॥
 अशुद्धपात्रपाख्यङ्गं वासोभिः कुक्षिताम्भिः ।
 आनीतं नार्पयेच्छ्रेष्ठी प्रमादादपि दोषकृत् ॥

देवीपुराणे ।

शिवे विपर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तश्च हरेः सदा ।
 देवीनाञ्चार्कमन्दारौ आदित्ये तगरं तथा ॥

विष्णुरहस्ये ।

न शुक्रैः पूजयेद्दिव्यं कुसुमैर्न मञ्जीगतैः† ।
 न विशीर्णदलेर्मृत्तैर्न वा चासुरिकाशितैः ॥

आसुरिकाशितैः बलाहिकाशितैः ।

तथा ।

जलं पर्युषितक्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।
 तुलस्यगन्धविल्वानि‡ गाङ्गं वारि न दुष्यति§ ॥
 स्नानं कृत्वा तु यः कथित्पुष्यं वै चिनुते द्विजः ।
 देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दासवत् ॥

एतच्च मध्यन्दिनस्नानोत्तरपरं वेदितव्यम् ।

* कुङ्कुमम् । † सर्वं भूमिगतं दुष्टं शकानां वक्रान् विनोति शिष्टपरिगृहीतवचनात्
 एतद्व्यातिरिक्तं दुष्टम् । ‡ अगन्धपुष्यं वक्रपुष्यम् । § न पर्युषितं भवति ।

अथ नित्यश्राद्ध-पञ्चमहायज्ञानां स्वरूपाणि ।

तत्र यमः ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्त्तन्ते बहवः सदा ।

कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥

एता निवाहयेद्विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

सूना हिंसास्थानं कण्डन्युदूखलादि पेषणी दृषदादि चुल्ली
पाकस्थानं जलकुम्भ उदाधानमुपस्करः शूर्पादि । वध्यते पापेन
युज्यते इत्यर्थः । न च कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणाद्वैमित्तिकत्वं
पञ्चमहायज्ञानां पञ्चयज्ञविधानन्तु गृही नित्यं न हापयेदिति
शङ्केन नित्यत्वाभिधानात् ।

ते च यज्ञाः के इत्याकाङ्क्षायां यमः ।

ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।

भूतयज्ञो नृयज्ञस्तु पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एतच्च लक्षणमाह मनुः ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमी दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनमध्ययनं तर्पणं पितृश्राद्धमिति यावत् ।

यतः स एवाह ।

स्वाध्यायेनार्चयेदृषीन् होमैर्देवान्यथाविधि ।

पितॄन् श्राद्धेन नृनञ्चैर्भूतानि बलिकर्मणा ॥ इति ।

* द्रव्यै इति पाठान्तरम् ।

पितृयज्ञं विकल्पमाह कात्यायनः ।

आद्यं वा पितृयज्ञः स्यात्पितृर्बलिस्थायि वेत्ति ।

नित्यआद्यं वा पितृयज्ञः । अथवा वैश्वदेवमध्ये पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति यो बलिर्दीयते स पितृयज्ञ इत्यर्थः । वृहत्त्वां गृह्ये
देवपितृभूतमनुष्यब्रह्मयज्ञाः पञ्च महायज्ञा आद्याद्यत्वार एव
वैश्वदेविकं बलिकर्म चेत्याहुः । अथवा पृथगिति ।

बोधायनोऽपि ।

अग्नये स्वाहा इत्यादि षडाहुतीः एष वैश्वदेवः सन्ति-
ष्ठते । धर्माय स्वाहेत्यादि नमो रुद्राय नमः पशुपतये
इत्यादिभिर्बलिहरणं बलवान् हरत्येतत् सन्तिष्ठते ।
देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नी जुहोत्येष देवयज्ञः सन्तिष्ठते ।
पितृनुद्दिश्य एकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा दक्षिणेनाग्निं
दक्षिणान्दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति पितृभ्यः
स्वधास्त्वित्यपि वा आपस्तित्पितृयज्ञः सन्तिष्ठते । उत्त-
रेणाग्निं शुचौ देशे प्रागग्रान्दर्भान् संस्तीर्य गन्ध-
पुष्पधूपदीपैरलङ्कृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इति
भूतेभ्यः तद्भूतयज्ञः सन्तिष्ठते । मनुष्ययज्ञार्थमतिथिं
भोजयेदपि वा हस्तकारं* ब्राह्मणेभ्यो ददाति मनु-
ष्येभ्यो हन्तेति । हस्तकारः पर्याप्तान्नदानसमर्थश्च ।

कार्थाजिनिः ।

* मनुष्येभ्यो यद्दीयते तद्वनकारेण दीयते वनकारस्यानायकः ।

भिचां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

पुष्कलमग्रिममिति पर्यायः ।

भिचादिलक्षणञ्च मनुनाभिहितम् ।

ग्रासमात्रं भवेद्विचा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

आपस्तम्बपरिशिष्टेऽपि ।

वैश्वदेवबलिहरणानन्तरमयं दत्त्वा देवयज्ञार्थमुद्धृतान्ना-
द्देवताभ्यः स्वाहेत्येकाहुतिमन्तौ जुहुयुः पितृयज्ञार्थमपि
वैश्वदेवबलिहरणशिश्टादन्नात्पाचीनावीतिना दक्षि-
णतोऽग्नेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधास्त्विति बलिं हरेयु-
र्भूतयज्ञार्थं वैश्वदेवशिश्टान्ना*द्देवोत्तरतोऽग्नेर्देवतीर्थेन
वलिं दद्युरिति ।

एवंविधान्यान्यान्यपि विरुद्धवचनानि ग्रन्थगौरवभयान्न लिखि-
तानि । अत्र चर्गं सर्वत्र स्वशाखाभ्यः‡ व्यवस्था ।

इति पञ्चमशस्त्ररूपनिर्णयः ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

मनुना दद्यादहरहः श्राद्धमिति नित्यश्राद्धं विधाय वैश्व-
देवस्य सिद्धस्य गृह्णाम्नी विधिपूर्वकमित्यादिना पञ्चाहेश्व-

* वैश्वदेवावशिष्टादन्नादित्यर्थः । † विरुद्धवचनेषु चेत्यर्थः । ‡ स्वशाखाखानुसारित्यर्थः ।

देवविधानात् । प्रथमं नित्यश्राद्धं पश्चाद्दैत्यदेव इति केचित् ।
अत्रापि पत्ने येषान्तु नित्यश्राद्धमेव पञ्चयज्ञान्तःपाति तेषां
स्वशाखानुसारेण क्रमः केचन वैश्वदेवादनन्तरं कुर्वन्ति ।

पाठक्रममनादृत्य श्राद्धविषये

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुर्याद्दहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांसु भोजयेद्विप्रमेव च ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह प्रचेताः ।

नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने ।

न पिण्डदानं न सुरान्नित्ये कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥

उपवेश्यासनं दत्त्वा सम्पूज्य कुसुमादिभिः ।

निर्द्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्त्वा विसर्जेयेत् ॥

न सुरान्न वैश्वदेवान् किञ्चिद्दत्त्वा इति दक्षिणार्थम् ।

व्यासः ।

नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नीकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि नियमो वैश्वदेवास्तथैव च ॥

तथा ।

तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

मत्स्यपुराणे ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रन्त्रीनुद्दिश्य पितृं स्तथा । इति ।

द्वीनिति मातामहादीनामपि प्रदर्शनार्थम् ।

तत्र कात्यायनोऽनुकल्पमाह ।

एकमप्याशयेहिप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये* ।

अद्वैवं नास्ति वेदेभ्यो† भ्रातृं भोज्यमथापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥

एतदुद्धृतान्नं ब्राह्मणायैव दद्यात्तदभावे गोभ्यः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेदतत्त्वार्थविदुषे हिजायैवोपपादयेत् ॥

तथा ।

सर्वेषामप्यलाभे तु दत्तं गोभ्यां निवेदयेत् । इति ।

यदा गवामयभावस्तदा विष्णुक्तम् ।

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

अन्नाद्येनोदकेन आहोत्सृष्टेनोदकेन ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृणां प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

ययः क्षीरम् । एतच्च नित्यश्राद्धं श्राद्धान्तरे नियतम्‡ ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत् ॥ इति ।

नित्यक्रिया नित्यश्राद्धं श्रेष्ठं वैश्वदेवादिकम् ।

अत्रैवं व्यवस्था यत्रामावास्यानान्दीमुखश्राद्धादिनित्यश्राद्धदेवता

* नित्यश्राद्धसिद्धये इत्यर्थः । † वैश्वदेवेभ्यः । ‡ श्राद्धान्तरे कृतेऽपि षवर्थं कर्तव्यम् ।

दृष्टा भवन्ति न तत्र नित्यश्राद्धं यत्र च सांवत्सरिकादिषु
नेष्टा नित्यश्राद्धदेवतास्तत्र कर्त्तव्यमिति ।

तथाच चमत्कारखण्डे ।

नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गायत्र सिध्यति ।

श्राद्धान्तरात्तदान्यत्र नित्यत्वात्तत्र ह्यपयेत्* ॥

इति नित्यश्राद्धविधिः ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

तत्र प्रथमोपक्रमे आपस्तम्बः ।

तेषां मन्त्राणामुपयोगे हादगाहमुभयोरधःशय्या ब्रह्म-
चर्यं चारलवणवर्जनं चोत्तमस्यैकरात्रमुपवास इति ।

तेषां वैश्वदेवबन्धुमन्त्राणामुपयोगः प्रथमोपक्रमः । उत्तमस्य
ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्य मन्त्रस्यैव उपयोग एकरात्रमुपवास
इति प्रतिवचनमिति । ततो वैश्वदेवादिकं कर्म कुर्यात् ।
एतच्च सायं प्रातः ।

तथाच कात्यायनः ।

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनग्रतापि सततमन्यथा किञ्चिदपी भवेत् ॥

* न त्यजेत् । † ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिनिष्कन्ती वितुदस्य प्रियाः तेभ्यो बलिं
पुष्टिकामी ददामि सधि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति मन्त्रः ।

एतेन पुरुषार्थमुक्तं भवति वैश्वदेवस्य ।

अतएव परिशिष्टे प्रवासस्थितस्याप्यवश्यकर्त्तव्यता दर्शिता ।

प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात्* ।

यस्मिन्नग्नी भवेत्पाकी वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

मनुरपि पुरुषार्थत्वमेवाह ।

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवानन्तरमतिथिपूजायां कृतायां द्वितीयोऽतिथिर्यदा-
गच्छति अन्नञ्च पक्वं नास्ति तदा पुनः पाकं कृत्वा सन्नै दद्यान्न
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं न कुर्यादित्यर्थः । यद्यन्नसंस्कारार्थत्वं
वैश्वदेवस्य तदा पुनःकरणे निषेधो युज्यते इति तात्पर्यम् ।
केचनान्नसंस्कारत्वं पुरुषार्थञ्चेत्युभयार्थमिच्छन्ति । अस्मिन्
पक्षे उभयात्मकस्य आश्रयितिसंज्ञा नान्यपूर्वविषयाणि द्रव्य-
संस्कारकारीणि च कर्मास्त्रिष्टिकदुत्तमप्रयाजादीनि नान्या-
न्यपि संज्ञकानीति व्यवहरन्ति मीमांसकाः एतच्च लौकिके
विवाहाग्न्यादिषु कुर्वीत ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नी कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाह्वते† वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

* कालदीपिषु संस्कृतान्यलाभात् । † विभागकालाह्वते इति मिताचरा । आह्वते
आरब्धे ।

शातातपः ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोऽसृष्टे जले क्षिती* ।

इत्याहृत्य उत्सृज्य जुहुयात् । लौकिकाग्नेः पात्रान्तरकरण-
माहरणं स्मार्त्ताग्नेस्तु अग्न्युद्बोधनमाहरणमुन्मज्जनं भस्माप-
करणम् ।

विवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यकर्म्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु पङ्क्तिं चान्वाहिकीं† गृही ॥

अत्र विशेषयत्विंशतिमते ।

प्रतिहीमन्तु निर्व्वर्त्य समुद्रृत्य हुताशनम् ।

शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ।

समुद्रृत एव शेषः तं महानसे कृत्वैत्यर्थः ।

यस्मिन्नग्नीं पाकस्तत्रैव होमः ।

तथाच कूर्मपुराणे ।

यदि स्यात्लौकिके पाकस्ततोऽन्नं तत्र ह्यते ।

शालाग्नीं तत्र चेदन्नं विधिरप सनातनः ॥ इति ।

एतदनुसारेणान्यान्यपि वचनानि व्यवस्थापनीयानि ।

स होमः कथमित्याह्वायाम्

शौनकः ।

सायम्पातः सिंहस्य हविष्यस्य जुहुयादग्निहोत्रं देवताभ्यः

* अपराहंसत्यत्र दृश्यते यथा वैश्वदेवं प्रकुर्व्वीत मनादीषापशानये । † प्रतिदिन-
करणीयाम् ।

सोमाय वनस्पतये अग्नीषीमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यान्वावा-
पृथिवी धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहेति ।

हवथं हविषे योग्यम् । अग्निहोत्रदेवताः सूर्याग्निप्रजापतयः ।

आपस्तम्बः ।

उपासने पाचने* वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तो न
जुहुयादुभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तादिति ।

आद्यैः अन्नये स्वाहेत्यादिभिः स्वष्टिक्तदन्तैः उभयतः परिषेचनं
कश्मादावन्ते च ।

कात्यायनः ।

वैश्वदेवादन्नात्पर्युच्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ।

गोतमः ।

अग्नावग्निधन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः । प्रजापतिः स्वष्टिक्तत्
इति होमः इति ।

अत्र व्यवस्थामाह श्लोकेः कात्यायनः ।

उद्धृतं हविरासिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥

इति हविष्येण घृतादिना उद्धृतं हविरासिच्य तेन हविषा
जुहुयादित्यर्थः । घृताभावे दध्यभ्यक्तं† हविर्जुहुयात् ।

* पाके । † दधिनिमित्तम् ।

तथाच व्यासः ।

जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाभ्यक्तं तदभावेऽम्भसापि वा ॥ इति ।

हविष्याभावे चतुर्विंशतिमते विशेषो दर्शितः ।

अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्द्वैश्वदेवं श्रुवेण तु ।

हस्तेनाद्वादिभिः कुर्यादङ्गिरस्त्रलिना जले ॥ इति ।

अत्रापरो विशेषः

परिशिष्टे ।

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

संकल्पयेद्यदाहारे तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥

पयःप्रभृतिरसद्रव्याणान्तु विशेषोऽभिहितः

परिशिष्टे ।

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिभ्यो वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥ इति ।

हविष्येष्वपि मुख्यहव्यमाह

कात्यायनः ।

हविष्ये तु यवा मुख्यास्तदनु ग्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥

गौराः गौरसर्षपाः ।

आपस्तम्बः ।

न क्षारलवणैर्होमो विद्यते तथा परान्नसंस्पृष्टहोम-

उदीचीन*मुष्णं भस्मापोष्णास्मिन् जुहुयाद्दुतमद्दुत-
स्त्राग्नी भवती । चारलवणपरान्नसंसृष्टेन हविष्येणाग्नी-
होमो न कार्यः । अपितूष्णं भस्मान्घ्यायतनादुत्तरतो-
ऽपोष्णास्मिन् होतव्यम् ।

उष्णं भस्मेति अङ्गारमिश्रितं भस्मेत्यर्थः ।

अतएव बीधायनः ।

अङ्गारान् भस्ममिश्रांस्तु उद्धृत्यात्तरतोऽनलात् ।

जुहुयाद्द्वैश्वदेवं तु यदि चारादिमिश्रितम् ॥ इति ।

तथा ।

परोक्षमन्नमसंस्कृतं मग्नावधिश्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदेव
पवित्तमित्याचक्षत इति । अधिश्रयणं पुनरग्नेरुप-
स्थापनमात्रमन्नसहितस्य वैश्वदेवपात्रस्य अधिश्रित्य
संस्कृतं कृत्वा प्रोक्षेदित्यन्वयः । तच्च सायं प्रातः कर्त्तव्य-
मित्युक्तं तच्च प्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः । यदा सायं
मन्त्रकर्म्मकर्त्तृणामभावस्तदा पत्नी सायममन्त्रकं बलिं
हरेत् ।

तथाच मनुः ।

सायमन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यामन्त्रबलिं हरेत् ।

वैश्वदेवं हि नामैतन्सायं प्रातर्विधीयते ॥ इति ।

* उत्तरदिग्बिभागभवम् । † बहुषु पुनक्तेषु दर्शनादेव रचितः परन्तु यद्यबारादि-
मिश्रितमित्येव पाठः साधुः । ‡ संस्कृतमिति क्वचिन्पाठः ।

अत्र वैश्वदेवं हि नामैतदित्येतत्पर्यन्तमेकं वाक्यं सायम्प्रात-
र्विधीयते इत्येतदपरं वैश्वदेवस्य कालद्वयेऽपि कर्त्तव्यता-
विधायकम् । अतः सायमेव पद्म्या बलिहरणरूपवैश्वदेव-
कर्त्तव्यधिकारः । केचन बलियहणं वैश्वदेवस्याप्युपलक्षणार्थ-
मिति वर्णयन्ति ।

एवं कृतवैश्वदेवस्य बहिर्बलिमाह

मनुः ।

शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोमिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

अत्र मन्त्रः ।

ये भूताः प्रचरन्ति दिवा नक्तं बलिमिच्छन्तो विदुर-
दस्य प्रेष्ठाः* तभ्यो बलिं पुष्टिकामोहरामि मयि पुष्टिं
पुष्टिपतिर्ददातु ।

अत्र दिवेति दिने नक्तमिति रात्रौ दिवाचारिभ्य इति
दिवा नक्तंचारिभ्य इति नक्तमित्याश्वलायनस्मरणात् । एतच्च
वैश्वदेवाख्यं कर्म दिवा हिस्तथा रात्रावपि हिर्न तु कर्त्तव्यम् ।

धर्मविद्वाचरेत्स्नानमाहिकन्तु पुनः पुनः ।

तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं चरेदिति ॥

विष्णुपुराणेऽभिधानाद्द्वैश्वदेवबलिहृती सायं प्रातः पञ्चयज्ञासु
दिवैव ।

यथाह यमदग्निः ।

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्यात्कलिहृतिं तथा ।

महतः पञ्चयज्ञांस्तु द्विवैवेत्याह धर्मविदिति ॥

येषान्तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञव्यतिरिक्तान्यमहायज्ञानां वैश्वदेव-
बलिहृती चान्तर्भावः तेषां द्विवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ
यदि स्वशाखायां कालहयेऽपि विधानं नास्ति अथास्ति तदा
द्विरपि भवति निर्णयः द्विविधं हि वैश्वदेवादिकं कर्म एकं
मन्वादिस्मृत्युक्तसाधारणमपरं स्वस्वगृहोक्तसाधारणं स्वशाखा-
ऽविरुद्धं सर्वैरपि कार्यं कर्मणः सर्वशाखाधिकरणन्यायेन-
कत्वात् । अत्राशक्तयेत् स्वस्वगृहोक्तमेव तावता शास्त्रार्थस्व-
निव्यक्तत्वात् । एतच्च संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठ एव कुर्यात् । तद-
शक्त्यादिना तदनुज्ञयेतरस्यापि कर्तृत्वमस्ति ।

अनग्निकस्य विशेषमाह

वशिष्टः ।

अनग्निकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैस्तु शिष्टाद्भूतबलिं हरेत् ॥

अनग्निकः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः । यदा वैश्वदेवाद्वर्वाक् भिक्षु
शाकल्यं तदा वैश्वदेवार्थमन्नमुद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां
दत्त्वा विसर्जयेत् । भिक्षुका अपि तन्नैव दर्शिताः ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपीषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिस्य षड्भेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

तत्र नित्यश्राद्धस्य वैश्वदेवस्य चैक एव पाकः नित्यश्राद्धे नित्यं विशेषाभावात् न च श्राद्धेष्वेकपाकशब्देन नास्ति । अशौचमध्ये वैश्वदेवनिषेधादेकादशाहादिकश्राद्धे तु पृथक् पाकः श्राद्धशिष्टान्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वात् ।

तथाच देवलः ।

एकोदिष्टे तु शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् । इति ।
दशश्राद्धं प्रकृतिः अतस्तन्निर्णयेनैव तद्विहृतीनामपि निर्णयः
इति प्रकृतौ विचार्यते किं श्राद्धार्थं वैश्वदेवार्थमेक एव पाकः
उत पृथगिति तत्र पृथगिति ब्रूमः ।

तथाच लोकाच्चिः ।

पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च । इति ।

द्वयमुक्तिः पाकस्य पृथक्त्वे एकत्वे चैकरूपिति विशेषापरि-
ज्ञानाभिप्राया । विद्वणोति स एवोत्तरार्द्धेन ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकमिति ।

इतरद्वितरार्थं न भवतीति पृथक् पाकः कर्त्तव्य इत्यर्थः न
दार्शमित्यत्र दार्शशब्देन तद्विहृतयो नित्यनैमित्तिककाम्य-
श्राद्धानि लक्ष्यन्ते वैश्वदेविकमित्यत्र वैश्वदेविकशब्देन भूत-
यज्ञादयः । अयन्तु पृथक् पाको वैश्वदेवस्य श्राद्धात्पूर्वं मध्ये
वा वैश्वदेवानुष्ठानेतरचानुष्ठाने ।

तथाच पैठीनसिः ।

पितृपाकात्ममुद्गत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपनिष्ठति ॥ इति ।

नन्वेतद्द्वचनमुत्तरकालेऽपि निषेधकं तदापि पितृपाकत्वात् ।
मैवमुत्तरकालं पितृसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात् । यदुद्देशेन परि-
कल्पितं यद्विस्तस्य तदुद्देशेन त्यागेन कृतेन तदुपभोगसमन-
न्तरमेव तत्सम्बन्धनिवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । एवमेव शिष्टाचारी
दृश्यते ।

अनेनाभिप्रायेण पैठीनसिरेवाह ।

श्राद्धं निर्व्वर्त्त्य विधिवद्दैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं तथा ॥

अत्र प्रथमस्तच्छब्दो हेतुपरः द्वितीयस्तु श्राद्धावशिष्टान्नपरः
एवञ्चायमर्थः सम्यद्यते ।

पितृपाकात्ममुद्गत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धमिति ॥

यतः श्राद्धात्पूर्वं मध्ये वा निषेधः । ततस्तस्माद्देतोः श्राद्धं
निर्व्वर्त्त्य तच्छिष्टाद्दैश्वदेवादिकं कर्त्तव्यमिति । अत्र वचन-
स्यादिशब्देन नित्यश्राद्धमपि गृह्यते तेन यच्छाखायां नित्य-
श्राद्धस्य पञ्चयज्ञान्तःपातित्वं नास्ति तच्छाखीयानां श्राद्ध-
पाकशेषेण पृथग्वाक्येन वा नित्यश्राद्धं वैश्वदेवाग्रागेव ।

अत्रोभयत्रापि मार्कण्डेयः ।

ततो नित्यक्रियां कुर्यादिति ।

ततः श्राद्धशेषान्नित्यक्रिया नित्यश्राद्धादि ।

तथा ।

पृथक्पाकेन नैत्यं स्यादिति ।

यदि ब्राह्मणविसर्जनान्ते वैश्वदेवस्तदा तच्छेषेण, इतरत्र
पृथगिति निर्णयः ।

इति वैश्वदेवपाकनिर्णयः ।

अथ वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

तत्र साग्निः श्राव्यात्पूर्वमेव वैश्वदेवं कुर्वीत तदाह
लीकाग्निः ।

पक्षान्त्यकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निः ।

पितृयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकम्बुधः ॥

इति पक्षान्त्यमन्नाधानमन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं ननु वैश्वदेवस्य
पक्षान्त्यपिण्डपितृयज्ञयोर्मध्यविधिवलादेव साग्निःकर्तृत्वाव-
गतेः पुनः साग्निःकगष्टोपादानमपार्थक्यमिति चेन्नैवम् ।
अन्नाधानपिण्डपितृयज्ञकर्तृरौपासनाग्निनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक-
त्वात् ।

देवलोऽपि वैश्वदेवानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञादिकर्तव्यतामाह ।

अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्तितः ।

अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते ॥ इति ।

स्थालीपाकशब्देन स्थालीपाकसाध्यकर्माख्यन्ते । एतानि

पद्मान्तादीनि कर्माणि वैश्वदेवात्पूर्वमेव कर्तव्यानि । पिण्ड-
पितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वे तस्यापि पूर्वत्र कर्तव्य-
तायां प्राप्तायामपवादः अन्यत्रेति पिण्डपितृयज्ञादन्यत्रेत्यर्थः ।

दर्शश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह

मनुः ।

पिण्डयज्ञन्तु निर्बन्धं विप्रश्चन्द्रश्चयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थिकं श्राद्धद्वय्याग्नासानुमासिकम् ॥

एवञ्च यानि श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवकर्तव्यतापादकानि वचनानि
तानि सर्वाणि लोकाग्निमनुवचनानुसारेण श्रौताग्निमद्भिष-
यानि व्यवस्थापनीयानि । साम्निकस्याप्येकादशाहश्राद्ध-
पश्चादेव ।

सम्प्राप्ते पार्ष्वणे श्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अथतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥ इति ।

परिशिष्टे विशेषविधानात् ।

तथा सालङ्कायनोऽपि ।

श्राद्धे प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवन्तु साम्निकः ।

एकादश्यादिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥ इति ।

एवं वैदिकाग्नेः श्राद्धात्प्रागेव नियमादौपासनाग्नेरनग्नेश्च
यानि प्रतिषेधाच्च* यानि श्राद्धमध्ये विकिरान्ते ब्राह्मणविस-

* सर्वेषु श्राद्धेषु एकैव एकैवपाठदर्शनादेवं रचितः परन्तु यान्यप्रतिषिद्धानीन्वेव
प्रागे भवितुमर्हति ।

र्जनास्ते च वैश्वदेवविधायकानि तान्यौपासनाग्निविषये
 अनग्निविषये च व्यतिष्ठन्ते यानि आडादौ निषेधकानि
 तान्यपि तद्विषयः एव । अथवा साम्नेरपि आहपाकविषये
 अतएवास्य पृथक्पाको वैश्वदेवार्थनिषेधश्च ।

षट्त्रिंशन्मते ।

प्रतिवासरिको होमः आडादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥ इति ।

बृहगौतमोऽपि ।

पितृन्आहमकृत्वा तु वैश्वदेवङ्करोति यः ।

अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

वशिष्ठः ।

वैश्वदेवमकृत्वा तु आहङ्कुर्यादनग्निःकः ।

लौकिकेऽग्नौ हुते शेषं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

अनग्निःको वैदिकाग्निरहिताऽपि तस्यौपासनाग्नावपि वैश्व-
 देवो निषिद्धः । अथमर्थां लोकात्त्रिवचने साग्निकपदस्य
 सार्थकत्वप्रतिपादने दर्शितः । अतएवात्र लौकिकाग्निरिति
 स्मार्त्तान्नेरप्युपलक्षणम् । औपासनाग्नेरनग्निकस्य च त्रयः
 काला वैश्वदेवे एकः आहमध्ये अपरो विकिरास्ते अन्यो
 ब्राह्मणविसर्जनास्ते ।

तत्र मध्यकर्त्तव्यता

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाक् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादिः*आहं कृत्वा तु तत् स्मृतम् ॥ इति ।

ब्राह्मणभोजनादवर्वाक् अग्नीकरणान्तरमित्यर्थः । अत्र भूत-
यज्ञादेः आह्वानान्तरकर्त्तव्यताभिधानादस्मिन् प्रयोगे यानि
भूतयज्ञोत्तरभावीनि कर्माणि सम्बन्धक्रमाणि तानि तदाद्युत्-
कर्षणन्यायेनोक्तृष्टानिः आह्वाने कर्त्तव्यानि न तु भूतयज्ञात्
पूर्वभावीन्युक्तृष्टानीतिः । यच्छाखायां बलिहरणादिकमेव
भूतयज्ञादिकं तेषां बलिहरणादिकस्यैवोत्कर्षः येषान्तु बलिहर-
णादिव्यतिरिक्ता भूतयज्ञास्तेषां वह्निर्बलिव्यतिरिक्तभूतयज्ञा-
वधिकानां बलिहरणादीनामपि आह्वये कर्त्तव्यता भवतीति
विवेकः । न चैवं मन्तव्यं प्रारब्धे पित्रे कर्मण्यसमाप्ते तन्मध्ये
कर्मान्तरकरणायुक्तमिति निशीष्टिन्यायेनाऽविरोधान् अतएव

* बलिहरणादि । † आदीनां कर्त्तव्यतायां तदन्तस्यापि कर्त्तव्यता इति तदाद्युत्कर्ष-
न्यायार्थः । तान्युत्कर्षज्ञानेनैवोक्तृष्टानीति पाठान्तरम् । ‡ तदाद्युत्कर्षणन्यायेन करणौयानि
इत्यर्थः । § निशियज्ञे दर्शतन् नोतास्तेतद्रदर्शिके ।

तन्मध्ये विध्यभावादस्त्वर्थात्तद्विधानतः ॥

अग्रये रक्षोत्रे पुरीडाग्रमष्टकपालं निर्वपेयी रक्षोभ्यो विभौयादिति विधायिदमाह्वानम् ।
अमावास्यायां यजेतेति । एतस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याह्वानं न प्रसज्यते । कुतः
दर्शकर्मणस्तन्मध्येऽस्य रक्ष्योन्नस्य विध्यभावात् । यत् अमावास्यायामिति पदं तत्कालपरं
कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो न वाक्वात् तन्मध्ये विधिः प्रकरणन्तु भियते काश्यपि-
काश्च एतस्य पाठादिति प्राप्ते दूमः । सा भूषाक्येन वा प्रकरणेन वा तन्मध्ये विधिः ।
तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रकान्तत्वेन निशिय क्रियमाणीयानीऽयं वशाद्दर्शकर्मणस्तन्मध्ये-
पातो भवति तस्मादप्यभि प्रसङ्गसिद्धिः इति निशीष्टिन्यायः ।

दृश्यते पूर्वोद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्तावेव सायं
प्रातर्होमकरणम् ।

द्वितीयः कालो भविष्यपुराणे ।

पितृन् सन्तर्ष्य विधिवद्बलिं दत्त्वा विधानतः ।

वेश्मदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ॥

बलिरत्र विकिरसंज्ञकः ।

यतस्तत्रैव ।

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण* भूमौ यन्निक्षिपेद्बुधः ।

जानीहि तं बलिं वीर आह्वकर्मणि सर्व्वदा ॥ इति ।

पश्चाद्ब्राह्मणभोजनं भूरिभोजनम् ।

द्वितीयकालो ब्राह्मणविसर्जनान्ते सच मत्स्यपुराणे दर्शितः ।

उच्छेषणन्तु† तत्तिष्ठेद्यावद्दिप्रा विसर्जिताः ।

वेश्मदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पिष्टकर्मणि ॥

मगुरपि ।

पूर्व्वार्धे† तदेव ।

ततो गृह्णबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

* षोडशोद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्तावेव सायं प्रातर्होमकरणम् ।
† तत्तिष्ठेद्यावद्दिप्रा विसर्जिताः । तत्तृतीयोद्युर्निमन्त्रितेषु ब्राह्मणेषु आद्यापरिसमाप्तावेव सायं प्रातर्होमकरणम् ।
‡ ततो गृह्णबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

बलिशब्दो वैश्वदेवपदार्थनार्थ इति मतं मेधातिथेः ।

भविष्यपुराणे ।

कृत्वा आर्द्रं महाबाहो ब्राह्मणाश्च विसर्जयेत् ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ इति ।

इति वैश्वदेवकालनिर्णयः ।

अथातिथिपूजा ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ततो गोदोहमात्रन्तु तिष्ठेत्कालं गृह्णाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्दूर्घ्वं यथेच्छया ॥

वैयाघ्रपद्यः ।

अनिन्दितमनाहृतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

क्षुधार्त्तस्तृषितस्यैव स्नातो गृहमुपागतः ।

प्रयत्नेन तु सम्पूज्य सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः* ॥

इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव च ।

सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

न पृच्छेद्गोत्राचरणं† न स्वाध्यायं व्रतानि च ।

चित्तेन भावयेत्तन्तु सर्वदेवमयो हि सः ॥

* स्वर्गमापकः । † चरणं ग्राह्या गोत्रच चरणच इयोः समाहार इति समासे दीर्घः ।

विष्णुः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नी गृह्णातिनिवर्त्तते ।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

याज्ञवल्करः ।

दिनेऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं भवेत् ।
तदेवाष्टगुणं प्राक्तं सूर्योदितं विमुखे गते ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

गवां यासञ्च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।
गवाङ्गण्डूयनं स्वर्गं यासमाङ्गिकमेव च ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अस्नाताग्नी मलं भुङ्क्ते अजापी पूयर्थाणितम् ।
अहुत्वात्रं कृमीन् भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥
आत्मार्यं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र देवलहारीतौ ।

आहारन्तु रक्षः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्मणपेतः स्वाप्राक्नाशे हीयते श्रिया ॥

मनुः ।

उपसृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यालमाहितः ।

आपस्तम्बः ।

यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामः सत्रासनस्थो वा अन्यत्र
आसनस्थो वा न चोपसृशेत् यस्तूपसृशेत् स पङ्क्ति-
द्रूपक इत्यन्वयः ।

याज्ञवल्काः ।

बालं सुवासिनी*र्द्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।
सम्भोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

यमः ।

विप्रः स्वर्गपरो नित्यमर्चयेत्पितृदेवताम् ।
गुरुनतिथिबालांश्च तर्पयेत्पूर्वमेव तु ॥
आत्मानं तर्पयेत्पञ्चान्नियतो वाग्यतः शुचिः ।
स्त्रीशूद्रं तर्पयेत्पञ्चादेष धर्मः सनातनः ॥

व्यासः ।

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मीनमास्थितः ।
हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषां पञ्चार्द्रता मता ॥

बौधायनः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ।

विष्णुः ।

* नवीदा प्रत्ययः ।

न भुवि आसनान्तरितायां क्षितावुपविशेदिति ।

आसने वर्ज्यान्वाह प्रचेताः ।

गोशक्तमृत्स्यं भिन्नं तथा पालाशपैपलम् ।

लौहरङ्गं सदैवाकीं वर्जयेदासने बुधः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपलिप्ते समे स्थाने शुचीं मिहासनाम्बिते ।

मण्डलं गोमयेनेयादथवा गौरमृगमया ॥

अत्र विशेषमाह शङ्खः ।

चतुष्कोणं द्विजायःस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।

मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युत्थणं स्मृतम् ॥

व्याससु शूद्रस्यार्धचन्द्राकृति मण्डलं प्राह ।

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्धचन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

हारीतः ।

न कार्णायसे मृगमये वा पात्रे नाग्नीयात् ।

मनुः ।

न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।

न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

भिन्नभाण्डे निषेधस्तास्त्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच पैठीनसिः ।

ताम्बरजतसुवर्णशङ्खमुक्ताश्मस्फाटिकानां भिन्नमभिन्न-

मिति ताम्रपात्रं यतिविषयं गृह्यस्यस्य निषिद्धत्वात् ।

तथाच हृदमनुः ।

ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्त्रे मलाविले ।

पलाशपद्मपात्रेषु गृह्णी भुङ्क्तेन्दवच्चरेत् ॥

पलाशो वल्लीपलाश इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

अभिः ।

आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन वात्रमश्राति तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥

मुखेन गवादिवदित्यर्थः ।

बीधायनः ।

भोजनं वन्दनन्दानमुपहारं प्रतिग्रहः ।

वह्निर्जानु न कार्याणि तददाचमनं स्मृतम् ॥

हारीतः ।

मार्जनाचमनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात् ।

हृदमनुः ।

न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।

एकहस्तेन न जलं शूद्रेनावर्जितं पिवेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ।

विष्णुः ।

नाग्नीयाद्गार्थ्या साधं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे मञ्चादौ ।

अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः ।

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यमिति ।

उद्धृत्य मञ्चादौ पात्रं निक्षिप्येत्यर्थः । पित्र्यभोजने तु भूमौ
पात्रस्थापनमावश्यकम् । पित्र्यन्तु न लुप्यत इति अत्रैव
वाक्यशेषे तर्नेवाभिधानात् । पादारोपितपादः प्रौढपादः ।

ब्रह्मपुराणे ।

पञ्च ग्रासांस्तु भुञ्जीत क्वचिद्देश्मनि सङ्करे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषस्तु भक्षयेत्सङ्कराद्गयात् ।

पित्र्ये कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

विष्णुः ।

न भिन्नभाजनोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ ।

उत्सङ्गे जर्ष्वीरुपरि पात्रं स्थापयित्वा ।

वशिष्ठः ।

सर्वाभिरङ्गुलीभिरग्नीयात्पाणिश्च नावधुनीयात् ।

मार्कण्डेयः ।

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यः सवायुं समश्रुते ।

अङ्गुलिद्वोदरेद्यस्तु गोमांसाग्रनवत्स्मृतम् ॥

सवायुं सशब्दमित्यर्थः ।

विष्णुः ।

नोच्छिष्टं घृतमादद्यात् ।

आदित्यपुराणे ।

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं न सन्धजेत् ।

शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याङ्गाण्डस्थितन्त्वपि ॥

तथा ।

न सन्धयोर्न मध्वाङ्गे नार्द्ररात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायन्नोपवीतवान् ॥

एवञ्च ।

सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिर्चोदितम् ।

नान्तरा भोजनङ्कुर्याद्ग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

मनुना य सायम्प्रातरित्युपात्तं* तत्तु रात्रिदिनयोर्ग्रहणार्थं न तु सन्ध्याकालनिर्णयार्थं न सन्धयोरिति निषेधात् । अग्नि-
होत्रसाम्यविधानाद्द्विजाती वा द्विर्भोजनं निषिद्धमेव ।
एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शुची देशे उपविष्टः उक्तनियमयुक्तो भूत्वा
व्याहृतिभिः गायत्र्या चान्नमभिमन्त्र्याभ्युक्ष्य परिषिष्य धर्म-
राजादिवलिन्दत्वा आपोशानक्रियाङ्कत्वा पञ्च ग्रासान्
ष्टहीत्वा भोजनान्तरा† भोग्नीकरणदिकं विधायचमनङ्कुर्यात् ।

तथाच गोभिलः ।

अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायत्र्या चामि-

मन्त्रा ऋतञ्च सत्येन परिषिञ्चामीति सायं सत्यं त्वर्त्तन

* उपादानं कृतम् । † भोजनमग्रे ।

परिषिञ्चामीति । प्रातः ।

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ।

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।

अमृतीपस्तरणमसीत्पः पीत्वा दशहोतारं मनसानु
स्मृवात्वरन् पञ्चशासान् गृह्णीयात् । प्राणाय स्वाहेति
गार्हपत्यमेव जुहोत्यपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यपचनमेव
तेन जुहोति व्यानाय स्वाहेति आहवनीयमेव जुहोत्यु-
दानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहोति समानाय
स्वाहेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीति ।

श्रीनक्तनु विशेषमाह ।

स्वाहान्ताः प्रणवाद्यास नान्ना मन्त्रानु वायवः ।

जिह्वयैव यसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलग्नः प्राणाहुती भवेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धुः ।

समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

भोजनात्किञ्चिद्वायं धर्मराजाय वै बलिम् ।

चित्राय* चित्रगुप्ताय प्रेतैभ्यश्चेदमुद्धरेत्† ॥

* दस्त्रार्थेति पाठान्तरम् । † उद्धरेदिति पाठान्तरम् । प्रेतैभ्यश्चेदमुद्धरेत्— दश
कचनसंख्यानां चतुर्णांपुस्तकानाम् । प्रेतानां दशश्रेयस्यमिदमनु यथासुखम् ॥ इत्याचार-
मयूखे विशेष उक्तः ।

ब्रह्मपुराणे ।

हस्तेन लङ्घयेन्नात्रं* सीदकेन कदाचन ।

दन्ताद्यो लङ्घयेदन्नं तेनान्नं न हितभवेत्† ॥

विष्णुपुराणे ।

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणात्कौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनम् ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्येण मुञ्चति ॥

जठरं पूरयेदर्द्धमन्त्रैर्भागञ्जलस्यः‡ च ।

वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

आदिपुराणे ।

एकपङ्क्तिरनुच्छायऽमध्ये चेदाचमेत्परः ।

तदा शेषं विहायैवण विप्रः सम्यगपः स्पृशेत् ॥

एकपङ्क्तिस्थितानां सर्वेषां भोजने अपरिसमाप्ति इत्यर्थः ।

पङ्क्तिभेदानाह हृहस्यतिः ।

अग्निना भस्मना चैव स्तभेन सलिलेन च ।

हारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

* सीदकेन हस्तेन अन्नं न लङ्घयेत् न त्यजेत् अर्थाद्दृष्टीयादित्यर्थः । † हस्तेन लङ्घयेन्नात्रं नोदकेन कदाचन । दन्ताद्यो लङ्घयेदुञ्जोन्नान्नं निहितं भवेत् । इतश्चात्रमभत्यलं तस्य याति दुरात्मनः ॥ इति ब्राह्मणसर्व्वस्वे हलायुधधृतः पाठः । ‡ भागं द्वितीयभागरूपं जलस्य पानेन पूरयेदित्यनुषङ्गोक्त्यान्वयः । § पङ्क्तिभेदमङ्गला । ण विहायैवेति पाठान्तरम् ।

यासनियममाह आपस्तम्बः ।

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत् गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ॥

आहिताग्निरनङ्गांश्च ब्रह्मचारी च ये त्रयः ।

अश्रन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्रताम् ॥

यदा गृहस्थस्योपवासः प्राप्तस्तदा बौधायनोक्तम् ।

प्राणान्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुहो भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रं मन्त्रांश्च निरुहो भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे जपेदिति ॥

निरुहो भोजन इति उपवासेन भोजनरहित इत्यर्थः ।

पुलस्त्यः ।

भोजने तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिशक्ताज्यपल्लक्षीरमध्वपः ॥

भोजनानन्तरं देवलः ।

भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्व्वस्मात्किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्व्वपेद्भुवि ॥

अथ मन्त्रः ।

रौरवे पुष्यनिलये पद्मार्घ्वुदनिवासिनाम् ।

अर्धिनामुदकं नित्यमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

शक्यश्वासः ।

ततस्मृतः सन्नम्यतापिधानमसीत्यपः प्राश्य तस्मादे-

शान्मनागपासृत्य विधिबदाचमेत् ।

अपां प्राशने श्लोकव्यासः ।

इहं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिवेत्यापमोहितः ।
स दैवश्चैव पितृश्च आत्मानश्चैव सादयेत् ॥
अर्द्धम्पीत्वा तु गण्डूषमर्द्धन्त्याज्यं महीतले ।
रसातले गता नागास्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥

देवस्यः ।

आचम्य तु ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्वाचमनं चरेत् ॥
दन्तलग्नमसंस्कार्यं लग्नः शन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्रमुदरशम्भति ॥

दन्तलग्नद्वालान्तरे स्थानाद्युगतं यत्तु त्यक्तैव शुचिर्नाचमेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

श्लशु चास्यगतं दन्तसक्तन्त्यक्त्वा ततः शुचिः ।

निगरत्रपि तु तच्छुचिरित्याह

मनुः ।

दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

परित्यागनिगरयोर्विकल्पः ।

स्थानचलनाभ्याग्निज्जाघटनेऽपि शुचिरित्याह

गौतमः ।

* शेषमिति देशान्तरैः पाठः ।

दन्तस्त्रिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक्च्युतेरेक
इति ।

प्राक्च्युतेर्जिह्वाभिमर्शने दोषो नास्तीत्यर्थः ।

एवं दन्तधावनानन्तरम्

देवलः ।

प्राचान्तो हृदयदेशमभिसृशति प्राणानां घन्वीरुद्र-
माविशन्ते कस्तेनान्येनाप्यायस्तेति ।

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्तारयति ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं वा समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक् ॥

ततः करादिमुपसृशेत् । जानू संसृशेत् ।

तथाच व्यासः ।

मा करेण करं स्यात्सीमां जङ्घे मा च चक्षुषी ।

जरू संसृश कौन्तेय भर्त्तव्यस्ते महाजनः ॥

जरू जानुनी । जानुनी सृश राजेन्द्र भर्त्तव्यो बहुरापदीति
तेनेवाभिधानात् ।

मार्कण्डेयः ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ।

अवणश्चेतिहासस्य ततः कुर्यात्समाहितः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अहःशेषं सहासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः । इति ।

इति भीमनदिभिः ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

याज्ञवल्करः ।

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वसृष्टम्पतितक्षितम् ॥

उदक्यासृष्टसङ्घुष्टपर्यायानानि वर्जयेत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा सृष्टञ्च कामतः ॥

अनर्चितं अवज्ञापूर्वकं दत्तं वृथामांसमनिषिद्धेष्वपि मांसेष्व-
विहितकालसम्पादितम् । शुक्तङ्गालेनास्त्रीभूतम् । पर्युषितं
रात्र्यन्तरितम् । एतच्च द्रव्यादिव्यतिरिक्तम् । न शुक्तं न
पर्युषितमन्यत्र रागखण्डः* चुक्रदधि गुड़ गोधूम यवपिष्टविका-
रेभ्य इति शङ्खस्मरणात् । यदुद्दोष्य दीयते तदाशुष्टानम् ।

अन्ने प्रतिप्रसवः ।

अन्नं पर्युषितभोज्यं स्नेहाक्तं विरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ।

शङ्खः ।

अपूपाः शक्तवी धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पत्रेषु भोक्तव्यं मण्डलेपो न चेद्भवेत् ॥

भक्ष्याणि ।

भक्ष्याः पञ्चनखा मेध्या गोधाकच्छपखङ्गकाः ।

* रागशाडव इति पाठान्तरम् । असाधैः अवलीहद्रव्यम् ।

शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥

भक्षणकालमाह ।

प्राणान्त्ये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दीषभाक् ॥

प्रोक्षितं योगप्रोक्षणाख्यसंस्कारेण स्मृतम् । द्विजकाम्यया
ब्राह्मणभोजनार्थं यत्सम्यादितमतिथिपूजादौ तदुच्यते ।

यत्तु निगमवचनम् ।

त्रैवर्जं गोःपशोर्घातं श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतीत्यन्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

मांसं विवर्जयेदिति निषेधः कलियुगे ब्राह्मणकर्तृकश्राद्ध-
विषयः ।

सुन्वन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधुप्रधानं शूद्रस्येति

श्राद्धप्रकरणे पुनस्तेन विशेषाभिधानात् । द्विजदेवतापिचु-
द्देशेन कृतस्य यः शेषस्तस्य त्ववश्यभक्षता नास्ति । न दीष-
भागित्युपादानाद्भक्षणे प्रत्यवायो नास्तीति यतोऽवगम्यते ।

उक्तप्रकारव्यतिरेकेण भक्षणे दीषमाह ।

वसेत्स नरके घोरं दिनानि पशुरोमभिः ।

शंसितानि दुराचारो यो हृत्स्यविधिना पशून् ॥

परित्यक्तमांसस्य फलमाह ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा ।
गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मासं विवर्जयेत् ॥

इति भोज्याभोज्यद्रव्याणि ।

अथ भोज्याभोज्यद्रव्यप्रसङ्गाद्भोज्याभोज्यान्ना
अपि प्रदर्शयन्ते ।

तत्र गौतमः ।

प्रसक्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत इति ।
प्रशस्तानामित्यपि पाठः । स्वकर्मसु प्रसक्तानां निष्णातानां
स्वकर्मनिरतानामिति यावत् ।

यान्नवल्कीऽपि ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्दामन्त्रणादृते । इति ।

यमदग्निपैठीनसी ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात्तन्नियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥

अत्रापि ब्राह्मणादयः स्वकर्मनिष्ठा एव, पर्वसु पूर्णिमादिषु ।
प्रकृतेषु प्रक्रमविशेषेषूत्सवेषु गोमङ्गलादिषु ।

तथा ।

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।

वैश्यस्य त्वन्नमेवान्नं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥

अभोज्यान्नाः यान्नवल्कीन दर्शिताः ।

अग्निहीनस्य विप्रस्य नाम्नमद्यादनापदि ।

कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥

वैष्णोभिःस्तवारुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ।

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥ इति ।

अग्निहीनः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहितः* शूद्रादिः । सत्यपि अधि-
कारे अग्निहीनो ब्राह्मणादिषु† । कदर्य्यो लुब्धः । बद्धो
निगडादिना वैष्णो वीणावादनजीवी वारुष्यं निषिद्धहस्त्युप-
जीवनमात्मनः स्तुतिः परनिन्दाकरणम् ।

तथाच विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वारुष्यिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

गणदीक्षी बह्नुयाजकः ।

शूद्रस्य न कदाचन‡ । अग्निहीनस्य विप्रस्य नाम्नमद्याद-
नापदीत्यादिभिः शूद्रस्याभोज्यत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह

यान्नवल्काः ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमिन्नाहंशीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । गोपालो गोपरिपालनजीवी । कुल-

* स्वभावतः श्रौतस्मार्त्ताग्निरहित इत्यर्थः । † विप्रपदस्योपलक्ष्यत्वेन अग्निहीन-
पदस्यानुषङ्गान्वयम्वीकारेण चाभिप्रेत्य उक्तं ब्राह्मणादिर्हेति । ‡ ब्राह्मणस्य सदाश्रीया-
दित्यादि यमर्दाप्रपैठिनसिवचनस्यसंति शेषः ।

मित्रं वंशपरम्परायातः । अर्द्धशीरी सभूयसमुत्थायितया सह
कर्षकः अथवा शीरोपलक्षितकृषिफलार्द्धग्राही । नापितो
गृहे व्यापारकारयिता क्षीरकर्त्तापि । यद्य शूद्रः क्रीत एव
वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं द्विजाय निवेदयति तवाहमिति
ददाति स आत्मनिवेदयिता । एते दासादयो यदीयास्तस्यैवं
ते भोज्यान्नाः ।

हारीतः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भैक्षदः शिञ्जकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभो भयत्राता च यो भवेत् ॥

कुलपुत्रः कुलमित्रपुत्रः । भवेद्यस्य यस्य सम्बन्धी भवेत्
इत्यर्थः । अत्र स्रग्भ्यः* सर्वत्रान्वेति एते दासादयोऽपि स्व-
विहितनित्यकर्मनिरता एव भोज्यान्नाः ।

तथाच मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममे वास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥

अश्राद्धी नित्यश्राद्धरहितः । एतच्च नित्यकर्मप्रदर्शनार्थम् ।

अस्मादश्राद्धिनः । एकरात्रिकमेकाहपर्याप्तम् ।

पक्वान्नान्यपि विशेषात् ॥

* स्वसम्बन्धिने । † अश्राद्धिनः- श्राद्धादिपञ्चयज्ञस्य शूद्रस्य शास्त्रविद्विजः
पक्वान्नं न भुञ्जीत । किन्त्वन्नान्तराभावे सति एकरात्रानिर्वाहीचित्तमाममेवात्रमस्माद्गृहीयान्
न तु पक्वान्नमिति कुल्लोकभट्टः । ‡ क्वचित् पुस्तके पक्वान्नान्यपि विशिष्टमिति पाठो दृश्यते
ननुतस्तु एकाहपर्याप्तमामानं न तु पक्वान्नमित्येव पाठो युक्तः ।

सुमन्वङ्गिरसौ ।

गोरसञ्चैव शक्लंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यश्चान्यत्पयसा शृतम्* ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधि शक्लवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

एवञ्च यानि शूद्रान्ननिषेधकानि वचनानि तानि शूद्रपरिग-
णितपक्वान्नव्यतिरिक्तविषयाणि । यानि च दासादिलक्षणानि
पराशरस्मृतावभिहितानि तानि च न शूद्राभिप्रायेण । तथा
सति परस्परविरोधात् । लक्षणानि च ।

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

संस्कारे तु भवेद्दासः असंस्कारे तु नापितः ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां सुतो जातस्तु नामतः ।

गोपालस्तु स विज्ञेयो भोज्योविप्रैर्न संशयः ॥

वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।

तदर्द्धिकस्तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥

गोपालस्य क्षत्रियो जनकः अन्येषान्तु ब्राह्मणः । अत्र यद्यपि
दासनापितगोपालानां मातृद्वारापि शूद्रत्वं तथापि कुल-
मिचार्द्धशीरिणान् मातृद्वारापि ततः क्षत्रिन्मातृद्वारा शूद्रत्वं
क्षत्रिन्नेति एते शूद्रेषु भोज्यान्ना इत्यनेन विरोधः स्यात्किञ्च

मूर्धावसिक्तजात्यन्तःपातित्वादेतेषां न शूद्रत्वं तथा चैतेषां
शूद्रत्वे मूर्धावसिक्तादिजातिप्रतिपादकवचनैः सह विरोधः
स्यात्तन्मन्त्रवाक्यानान्वयमभिप्रायः शूद्ररूपदासादीनां भोज्या-
न्नत्वकथनं प्रसङ्गात् । डित्यडपित्यसंज्ञान्तराणीव दासादिसंज्ञा
अपि सन्तीति प्रदर्शनार्थमिति । अतएव सुतो जातसु
नामतः गोपालसु स विज्ञेय इत्यत्र नामत इति ग्रहणं
कृतम् । किञ्च आत्मनिवेदकस्य कुम्भकारादेशे केवलशूद्र-
तान्यायेनेऽतरेषामपि शूद्रत्वमेव युक्तम् ।

इति भोज्याभोज्यान्ननिर्णयः ।

अथ शयनविधिः ।

तत्राङ्गिरास्तथा याज्ञवल्क्योऽपि ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिहृतो भुक्त्वा नातिदृष्ट्याथ* संविशेत् ॥

चकारो विश्वेदेवादि समुच्चयार्थः । एतच्च पाकान्तरेण न दिवा-
वशिष्टेन ।

तथाच घिष्णुपुराणे ।

पुनः पाकमुपादाय साध्यमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥

* यथा शूद्रता तददित्यर्थः । † नातिदृष्टमीऽथ इति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

शुची देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।

प्रागुदक्प्लवने चैव संविशेत्त सदा बुधः ॥

तथा ।

मङ्गल्यम्पूर्णकुम्भन्तु शिरःस्थाने निधाय तु ।

वैदिकैर्गार्हपत्यैर्मन्त्रैश्चाङ्गत्वा स्वपेत्ततः ॥

विष्णुपुराणे ।

गच्छेच्छ्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जम्बा विष्णुं नमस्कृत्य
सर्पाय सर्प्यभद्रं ते इत्येतच्छ्लोकद्वयं जम्बेष्टदेवतास्मरण-
ङ्गत्वा समाधिमास्यायान्यांश्च वैश्वदेविकान्मन्त्रान्सावि-
त्रीस्त्रिधा मङ्गलश्रुतिशङ्खञ्च शृण्वन्दक्षिणाशिराः स्वपेदिति ।

दक्षिणाशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । अतएव

पुराणे ।

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसां विपरीतन्तु रोगदम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः ।#

शून्यालये श्मशाने च न वङ्गिसमीपे न वेदसमाप्ती

नाशुचिर्न नग्नां न विशीर्णखट्वायां न भूतयक्ष्णहृ-
यतनेषु श्मशानवल्लीकमहावृक्षच्छायासु च इति ।

* शून्यालये श्मशाने च एकवक्षे चतुषथे । महादेवगृहे वापि मादवेग्नि न स्वपे-
दिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

विष्णुः ।

नार्द्रपादः स्वपेन्न पलाशशयने न पञ्चदारुक्लते न विद्यु-
ङ्गधक्लते नाग्निपुष्टे न पटसिक्तद्रुमजे न बालमध्ये
नारिमध्ये न धान्यगोगुरुहुताशसुराणामुपरि नोच्छिष्टे
न दिवेति ।

तथा ।

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्यजेत् ।
पर्यङ्कात्प्रमदां भाला*त्पुण्ड्रमुष्णाणि मस्तकात् ।
गदप्रमादयच्छाहिभयदाः सर्व्वदा इमे ॥

इति शयनविधिः ।

इह मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजलरुढे ।

सूक्तकस्तृतीय आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं ज्ञाद्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिश्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमन्त्रेत्यादिविबुदराजीविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

द्वितीयसूक्तः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

अथ शयनानन्तरं प्राप्तगर्भाधानादिसंस्काराः । तत्र
गर्भाधानोपयुक्तत्वेन प्रथममृतुकाला निरूप्यन्ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्यकालस्तत्रोक्तविधिना
गच्छन् ब्रह्मचार्यैव ।

चतुर्दशष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्यैतानि* पर्वाणि रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मनुः ।

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्च तुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृती ज्ञातको हिजः ॥

तथा ।

तासामाद्याश्चतस्रश्च निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

एकादशीत्रयोदशावृत्तीर्णः पञ्चस्य ।

हारीतसु ।

चतुर्थरात्रावपि गर्भाधानमिच्छति चतुर्थेऽहनि ज्ञातायां

* पर्वाण्येतानि रात्रिर्हेति पाठान्तरम् । † स तु प्रथमर्तुदिनमारभ्य एकादशनिशा-
त्रयोदशनिशे व्याज्ये इत्यर्थः ।

युग्मासु च गर्भाधानं तदुपेतम् । ब्रह्मगर्भं सन्धाति
इति ।

तथा ।

शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री रजस्वला* ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥ इति ।

तथा ।

ततश्चतुर्थ्यां स्त्रीगमनस्य परिहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः
स च व्यवस्थितः रजोनिवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिस्तद-
निवृत्तौ प्रतिषेधः अनेनैवाभिप्रायेण ।

मनुः ।

रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला । इति ।

साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

एवं गच्छन्स्त्रियङ्गामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुस्थ इन्दौ सकृत्पुच्छलक्षणं जनयेत्पुमान् ॥

एवं सकृद्रात्रावेकवारमेव गच्छेदित्यर्थः । पुमानेकनियमयुक्तः
अप्रतिहतपुंस्को भवेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

पित्रं पौषं नैर्ऋतं वा निधिरूपम्यत्कृति ।

पित्रं मघा पौषं रेवती नैर्ऋतं मूलम् ।

* अथवा, देवपैत्र्योरिति कश्चिपाठः ।

ऋतुगमने स्नानमाहापस्तम्बः ।

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वाऽस्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अऋतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

हावेतावशुची स्यातान्दम्यती शयनङ्गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

प्रसङ्गाद्रजस्त्रलाव्रतानि ।

तत्र वशिष्ठः ।

त्रिरात्रं रजस्त्रलाऽशुचिर्भवति । सा नास्त्रात्राभ्यस्त्रा-

त्राप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा सुष्यान्न रज्जुं प्रमृजेन्न

दन्ताभ्यावयेन्न मांसमग्नीयात्र ग्रहान्निरीचेत न हसेन्न

किञ्चिदाचरेन्नास्त्रलिना जलं पिवेन्न खर्व्वेण पात्रेण

लोहितायसेन वेति ।

खर्व्वी वामहस्तः । अथ च वामहस्तस्य निषेधः केवलस्यैव

अथवा खर्व्वपात्रम् । लोहितायसं ताम्रम् ।

स्नानानन्तरं पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह

हारीतः ।

रजस्त्रला यदि स्नाता पुनरेव रजस्त्रला ।

अष्टादशदिनादर्वाङ्गशुचित्वं न विद्यते ॥

एकांशविंशतेरर्वाङ्गिकाहं स्यात्ततो द्वादशम् ।

विंशत्यभ्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

अष्टादशदिनादर्वाङ्क् समदशदिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमु-

त्तरत्रापि । इयञ्च गणना रजोदर्शनदिनादारभ्य ।

यत्तन्नाम् ।

चतुर्दशदिनादूर्वागशुचित्वं न विद्यते । इति ।
तत्तु स्नानप्रभृति इति न विरोधः । प्रौढयौवनायास्तु अष्टा-
दशदिनाभ्यन्तरे रजोदर्शनेऽपि त्रिरात्रमशुचित्वम् ।

इति ऋतुकालनिर्ययः ।

अथ गर्भाधानम् ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्यां मन्वतो हिजः । इति ।
मन्त्र इति हिजातिविषयः । तत्र मन्वा गोभिलेनीक्ताः ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं सश्वे इत्येके । यदुत्तुमती भवत्युपरतशीणिता
तदा सश्वकाले इत्युपक्रम्य दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभि-
स्पृशेत् । विष्णुर्यीनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि सिनी-
बालीति च समावृत्तौ सश्ववतः ।

स्त्रीणां बहुत्वे ऋतुयौगपद्ये गमनक्रममाह

देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि च ॥ इति ।

तीर्थं चतुर्विप्रादिक्रमो वर्षणक्रमः षड्दणक्रमो विवाहक्रमः ।
ननु वर्षणक्रमेणैव विवाहोऽपीति पुनरपि ग्रहणक्रमोपादान-
मनर्थकमिति चेन्नैवं प्रथमतः स्वजात्यादिक्रमेषोद्गदारस्य

द्वैवादन्यतरवर्णदारात्तरितस्य पुनस्तद्वर्णकन्यकापरिणीतस्य
सवर्णापुत्रवतो दारेषु ऋतुकालयोगपथे विवाहक्रमेण गमनं
नियम्यत इति ग्रहणक्रमोपादानस्य सार्थकत्वात् ।

पराशरः ।

ऋतुज्ञातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

अत्रासन्निधौ तु न दोषः । सन्निधानेऽपि सुखस्यैवायं नियमः ।

यः स्वदारामृतुज्ञातां सुख्यः सन्नोपगच्छति ।

इति स्मरणात् । अथञ्च ऋतुगमननियमोऽजातपुत्रस्यैव मनुना
ज्येष्ठस्य प्राशस्व्याभिधानादितरेषां कामजत्वनिर्देशाच्च ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

यस्मिन्नृषं सन्नयति येन चानन्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुरिति ॥

इति गर्भाधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

गर्भाधानमृती पुंसः सवनं स्रग्दनात्पुरेति ।

पुंसवनमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

मासे द्वितीये वा यदृष्टः पुंसां नक्षत्रेषु चन्द्रमाः स्यादिति ।

पुंसां नक्षत्रेण पुंनक्षत्रेण तानि च रत्नकोषे दर्शितानि ।

हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा ।

पुष्यः पुंसन्नितेषु कार्येषु ह्येतानि शुभानि विद्यानीति॥

बृहस्पतिस्तु जातगर्भे स्यन्दने पुंसवनमाह ।

सवनं स्यन्दते शिशाविति ।

अत्र यथाशाखं व्यवस्था ।

इति पुंसवनम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

गोभिलः ।

प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासीति ।

बीधायनः ।

अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे षष्ठे पञ्चमे वेति ।

लोकाचिः ।

द्वितीये गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनद्वारयेत् । इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

आपूर्थ्यमाणे पक्षे यदा पुंसां नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः

स्यादिति पुंसवनसीमन्तोन्नयने स्त्रीसंस्कारौ ।

अतएव सप्तलक्ष्म्याविति केचन ।

पारस्करः ।

पुंसवनसीमन्तोन्नयनप्रथमगर्भे । इति ।

तथाच देवसोऽपि ।

सकञ्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेऽपि संस्कृतेति ।

हारीतः ।

सकलसंस्कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः† ।

यं यद्गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः‡ संस्कृतो भवेत् ॥ इति ।

विष्णुः ।

सीमन्तीत्रयनङ्गर्भं न स्त्रीसंस्कार इत्थते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भङ्गर्भम्युञ्जते॥ इति ।

अत्रापि स्वस्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था ।

अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यत्रतीक्ष्णौ विशेषः ।

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूते तु कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥ इति ।

इति सीमन्तीत्रयनम् ।

अथ जातकर्म्म ।

तत्र विष्णुः ।

जातकर्म्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यद्योदितम् । इति ।

यद्योदितं स्वस्वगृह्योक्तविधिनिवर्त्यः । तच्च स्नानान्तरम् ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेन्ननु विधीयते ।

* सकञ्च कृतसंस्कारा इति पुस्तकान्तरे पाठः । † कुलस्त्रिय इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
‡ सर्वेति पाठान्तरम् । § किञ्चिदिति पाठान्तरम् । ¶ गर्भे गर्भं इति पाठान्तरम् ।

इति संवर्त्तस्मरणात् । एतच्च स्नानं रात्रावपि भवति ।

यथाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानन्दानञ्च रात्रिषु ॥ इति ।

नैमित्तिकदानान्यपि स एवाह ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥

जातकर्म च नाभिनालभेदनात्* पूर्वमेव ।

तथाच मनुः ।

प्राग्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । इति ।

जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥

यच्च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अच्छिन्ननाभ्याङ्गर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशीचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः ॥ इति ।

तस्य कर्त्तृप्रधानाद्यपेक्षया† वेदितव्यम् ।

तथाच वैजवापः ।

जन्मनोऽनन्तरङ्कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

* नाभिनालच्छेदनादिति पाठान्तरम् । † कर्त्तृप्रधानाद्यभाव इति पाठान्तरम् ।

कर्त्तृः प्रधानस्य पितृर्विदेशगमनादिना सन्निधानाभावे तदपेक्षयेत्यर्थः ।

तच्च आहमामिन ।

अतएव प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः श्वपचक्षैव जातकर्माणि चाप्यथ ।

आमआहं सदा कुर्याद्द्विधिना पार्व्येन तु । इति ।

आमाभावे हेन्वा ।

तथाच व्यासः ।

द्रव्यालाभे द्विजालाभे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमया इम्पकुर्वीत यस्य भार्थ्या रजस्वला ॥

द्रव्याभावे आमद्रव्यालाभे यय भार्येत्ययं पक्षः आहस्तवके
व्याख्यास्यते । प्रतिग्रहश्च नाभिवर्हनात्पूर्वं तदहर्षा ।

यथाह शङ्खः ।

कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्र-

गोधान्यादिप्रतिग्रहेष्वदीपस्वदहस्वके कुर्वीत इति ।

सर्वेषां सकुल्यानां हिपदचतुष्पदी धान्यानि हिरण्यानि
दद्यात् ।

अशौचमध्येऽप्येतत्कार्यमित्याह

प्रजापतिः ।

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वशौचेन शुध्यति ॥ इति ।

यत्तु ज्योतिःशाम्ने ।

सृष्टुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषेषामुदयेऽपि वा ।

गुरौ शुक्लेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम वा । इति ।

तद्देवाज्जातकर्मानामकरणोत्कर्षे* वेदितव्यम् । अनुत्कर्षे तु
नायं नियमः । नित्यन्नानोत्तरभावित्वाद्देमित्तकस्य ।

इति जातकर्म्म ।

अथ नामकरणम् ।

तत्र मनुः ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य* कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

यान्नवल्करः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणे ।

नामधेयन्दशम्यान्तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामपरे राशौ मासे पूर्णे तथा परे ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

गृह्यपरिशिष्टे ।

जननाह्यरात्रे व्युष्टे† शतरात्रे संवत्सरे चेति ।

* स्वकालादुत्तरकाले कर्त्तव्ये इत्यर्थः ।

* वाद्य कारयेदिति अन्यत्र पाठः । † गते ।

शङ्कः ।

अशीचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म्म विधीयते । इति ।
न चायं नियमः, तथाच नामधेयं दशम्यामित्यादिवचनविरो-
धात् । ततश्चाह्नयेकादशे नामेत्यादीनां विवक्षितार्थत्वमेव
तेनाशीचमध्येऽपि कार्यं स्वगृह्यानुसारेण वैते पक्षा व्यवस्थिताः*
विज्ञेयाः ।

शङ्कलिखितो ।

दशम्यामुत्थाप्य पिण्डवर्द्धनं पितृणां तत्र सान्निध्यमिति
श्रुतं । ब्रह्मणे चाहुतिस्पूर्वं पितृननुमान्य तदहरेव
नामकरणं कुर्याद्देवतानक्षत्रादिसम्बद्धं पिता नाम
कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धश्चतुरक्षरं द्वाक्षरं वा घोष-
वदाद्यन्तस्थं† पुंसामीकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नाम्नि
शुचि तत्कुलं भवतीति ।

अयमर्थः । दशमेऽहनि सूक्तिकां पूर्वगय्यादुत्थाप्य पिण्डवर्द्धन-
मिति नाम कर्म्म तत्कुर्यात् । तत्र चायं क्रमः । ब्रह्मणे
पूर्वमाहुतिं पितृननुमान्याभ्युदयश्राद्धेन पूजयित्वा पिता
तदभावे सान्निध्यादिना अन्यो नाम कुर्यात् । तत्र नियमः
चतुरक्षरमित्यादि । वर्गद्वितीयचतुर्थान्यक्षराणि गकारक्ष-
कारादीनि तान्यादी कृत्वा यरलवा अन्तस्थास्तमध्ये कुर्या-
दिति ।

* व्यवस्थितविकल्पाः । † स्वरबन्धुक्रायनस्यम् ।

वैजवापः ।

पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वाक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं
परिमितञ्चेति ।

अत्र समसंख्या पुंसः ।

शङ्कः ।

अयुग्माक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्विहितमपि ।

ईकारान्तं स्त्रीणामिति स्वकुलसम्बद्धं कुर्यात् ।

तथाच शङ्कः ।

कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यादिति ।

कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः ।

मनुः ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्तत्रिण्यस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकानि क्रमेण नामानि भवन्ती-
त्यर्थः । यथा रुद्रशर्मा शक्तिपालो धनपुष्टो हीनदास इति ।

यमस्तूत्तरपदनियममाह ।

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा चाता च भूभुजः ।

भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

जातेति रक्षशब्दप्रदर्शनार्थम् । अत्र शक्तिपालेत्यादिशब्दा-
भवन्ति ।

इति नामकरणम् ।

अथ निष्क्रमणम् ।

भविष्यपुराणे ।

उत्तरार्धे मनुरपि ।

द्वादशेऽहनि* राजेन्द्र गिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं यथान्येषां मतं विभो ॥

अत्र विशेषमाह यमः ।

ततस्तृतीये† कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं गिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

लोकादिः ।

तृतीये मासे आदित्यस्य दर्शनमिति ।

अत्रापि पूर्ववदेव‡ व्यवस्था ।

सुरेश्वरः ।

जीवभार्गवसौम्यानां गिशुनिष्क्रमणक्रिया ।

दिवसे शस्यते नित्यमायुर्बुद्धिर्बलं प्रजा ॥

अश्विनी रेवती हस्ता धनिष्ठा रोहिणी तथा ।

श्रवणं पुष्यसंयुक्तं मृगशिराः‡ उत्तरफल्गुनी ॥

अनुराधोत्तराषाढा तथाचैव पुनर्वसुः ।

इमानि भानि शस्तानि गिशुनिष्क्रमणे विधौ ॥

इति निष्क्रमणम् ।

* नाम कुर्यादिति पूर्ववचनानुसंगेनाख्यः । † तृतीये मासि इति सामवेद्विषये
श्रेयः । चतुर्थे मासि इति ऋग्वेदियजुर्वेदविषये श्रेय इति व्याप्ताः । ‡ कुक्षानुसारिणी
व्यवस्था । § अमशिरसा सप्त उत्तरफल्गुनी ।

अथ कर्णवेधः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

कार्तिके पौषमासे* वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
 कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
 सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुख्ये शीर्षोदये शुभे ।
 दिनच्छिद्रेऽव्यतीपाते विष्टिवैष्टतिवर्जिते† ॥
 शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
 सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥
 हस्ताश्विनीखातिपुनर्व्वसौ च
 तिष्येन्दुचिचाहरिरिवतीषु ।
 चन्द्रेऽनुकूले गुरुशुक्रवारि
 कर्णौ तु वेध्यौ प्रवरेज्यलग्नेः‡ ॥

अथ च कर्णवेधः कुलक्रमागतकाले कर्त्तव्यः ।

इति कर्णवेधः ।

* पौर्णमासे वा इति संस्कारमयूखे पाठः ।

† पौषादिविधिः मुख्यकाले कर्णवेधे विज्ञेयः अन्यत्र पौषादिनिषेधात् । शीर्षोदयो यथा

अजगीपतियुष्मच्च कार्किषन्तिरुगास्तथा ।

निश्रासंज्ञाः स्मृताश्चेते शेषायान्ये दिनात्मकाः ॥

निश्रासंज्ञाविमिथुनाः स्मृताः पृष्ठीदयास्तथा ।

शेषाः शीर्षोदया छेते मौनशोभयसंज्ञकः ॥

इति । दिनञ्च किदञ्च दिनच्छिद्रं तच्चिन् किद्रे अष्टमक्षणे किद्राख्यमष्टमस्थानमिति स्मरणात् ।

‡ प्रवरे प्रशस्ये इत्यस्ये षड्स्थितियुक्तस्ये ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र मनुः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्दृष्टं मङ्गलं कुले ।

लोकान्निः ।

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनं जातदन्तेषु वेति ।

यमः ।

ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्त्तव्यमिति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमिति । व्यवस्था च पूर्व्ववत्* ।

अत्र विशेषो मार्कण्डेयपुराणे ।

देवतापुरतस्तस्य धात्रुत्सङ्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकोपितं प्रागयेत्यायसैर्युतम् ॥

तदनन्तरं शिशोर्जीविकापरीक्षाप्रकारमाह

स एव ।

देवाद्यतोऽथ विन्यस्य शालिभाग्डानि सर्व्वशः ।

शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्त लक्षणम् ॥

प्रथमं यस्मृशङ्खालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव च भविष्यति ॥ इति ।

इत्यन्नप्राशनम् ।

* कुशाचारागुरुपेक्षेत्पर्यः ।

चतुर्थः स्तवकः ।

३६१

अथ चूडाकर्म्म ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमेऽव्ये तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमः ।

तथा संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये वर्षे चूडाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

शङ्खलिखितौ ।

तृतीये चूडाकर्म्म पञ्चमे वा ।

लौकाक्षिः ।

तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षि-
णतः कमुजा वशिष्ठानामुभयतोऽत्रिकण्ठपानां मुण्डा
भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसो राजिमिके मङ्गलार्थं शिखि-
नोऽन्ये च षट्पत्रवद्यथा कुलधर्म्मं वा शुद्धपक्षस्य
पुण्याहे पर्वणि चेति ।

कमुजा चूडा राजिं केशपङ्क्तिं मङ्गलार्थमिति अन्ये तु मङ्ग-
लार्थं शिखामात्रं षट्पत्राकृतिं केचन कुर्वन्ति । अत्रापि
यथागृह्यं व्यवस्था ।

व्यासः ।

अश्विनी श्रवणा स्वाती चित्रा पुष्यपुनर्वसू ।

धनिष्ठाश्रवतीज्येष्ठाश्लेषाश्लेषु कारयेत् ॥

चौरमिति शेषः ।

तथा ।

नक्षत्रे न तु कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्यं नैवान्निये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु दुष्टतारांश्च वर्जयेत् ॥

अन्ये सत्तिथिवारादयो विशेष उपनीयते तत्प्रकरणीक्ता अत्र
द्रष्टव्याः ।

इति चूडाकर्म ।

अथ स्त्रीसंस्काराः ।

तत्र मनुः ।

अमन्विता तु कार्या च स्त्रीणामाष्टदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

आह्वजातकर्मादिक्रिया । यथाक्रममित्यभिधानात् क्रमाति-
क्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति ।

अतएव कालातिक्रमणे कात्यायनेन प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

देवतानां विपर्यासे जुह्वान्तिषु कथं भवेत् ।

सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः ॥

संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चैत्वथञ्चन ।

हुत्वा तदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ॥

सर्व्वप्रायश्चित्तमपि स एवाह ।

सर्व्वप्रायश्चित्तञ्च पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो भ्रम इति ।

हाभ्यामयाज्ञानेऽपि शतमुत्तममिति वेति ।

उपनयनकालातिपत्तौ तु ब्राह्म्यस्तोमाद्येव । एतेष्वेकैकलोपे

पादकच्छः चीडलोपिष्वर्द्धकच्छम् ।

स्त्रीसंस्कारे गोभिलो विशेषमाह ।

तूष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां मन्त्रेण तु होम इति ।

अथ विद्यारम्भः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

प्रामेऽथ पञ्चमे वर्षे अप्रसूते जनार्द्दने ।

षष्ठीम्भतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्दृतम् ।

दक्षिणाभिर्हिजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाग्नीभिः प्रपूजितम् ॥

ततःप्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयानि* वर्जयेदिति ॥

अस्य शिशोश्च कामचारवादभक्षः† ।

यथाह गोतमः ।

प्रागुपनयाक्लामचारवादभक्ष इति ।

कामचारोऽप्यपतनीयकर्मस्त्वेव । तत्र पादो बालेषु दातव्य-
इत्यादिप्रायश्चित्तस्मरणात् ।

इति गर्भाधानादिसंस्काराः ।

अथ तृतीयायमः ।

ब्रह्मचर्यायमो गृहस्थायमथेति हावायमो धर्मार्थो
विस्तारेण प्रतिपादितौ । अथ तृतीयायमः प्रस्तूयते ।

तत्र शङ्कः ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वह्नीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तद्दारस्थं समाश्रयेत् ॥

पुत्रे दारान्विनिक्षिप्य तथा वानुगतो वने ।

अग्नीनुपाचरेन्नित्यं वन्यमाहारमाहरेत् ॥

यदाहारो भवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताम् ।

* वर्जनीयानिति पाठान्तरम् । † कामचारवादेन यदृच्छाचारानुगुप्तेन भक्षः
भक्षश्च निषिद्धान्नादिरिति श्लेषः ।

तेनैव पूजयेद्दिहानतिथिं समुपागतम् ॥
 ग्रामादाहृत्य वाग्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ।
 स्वाध्यायञ्च तथा कुर्याज्जटाञ्च विभ्रयात्तथा ॥
 तपसा शोषयेन्नित्यं स्वकञ्चैव कालेवरम् ।
 आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ॥
 ग्राह्याकाशशायी* च नक्ताशी च सदा वसेत्† ।
 चतुर्थकालिको‡ वा स्यात् षष्ठकालिक§ एव वा ॥
 कञ्चैर्वापि नयेत्कालं ब्रह्मचर्य्यञ्च पालयेत् ।
 एवं नीत्वा वने कालं द्विजो ब्रह्माश्रमी¶ भवेत् ॥ इति ।

अथ चतुर्थीश्रमः ।

तत्र॥ प्रथमं त्रैवर्णिकेषु कोऽधिक्रियत** इति विचार्य्यते ।
 तत्र कन्दो गसूत्रकारः ।
 त्रयाणामधिक्रितिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रब्रजेद्गृहात् ।
 धर्मविद्वतावपि ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्दण्डवृत्तौ ।
 सश्रसेद्वासनाशान्तः सर्वभूतदयापरः ॥ इति ।

* अनाहतस्थलशायी । † भवेदिति पाठान्तरम् । ‡ एकदिनीपवासानन्तरं
 नक्तभोजनम् । § दिनप्रयागीजनानन्तरं नक्तभोजनम् । ¶ वानप्रस्थायनी । ॥ चतुर्था-
 श्रमे । ** शालेरिति शेषः ।

नैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति । अतस्त्रैव-
 र्णिकानामपि तुर्यांशमेऽस्त्येवाधिकारः । या तु जावालश्रुतिः ।
 ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति तस्येयं गतिः ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः ।
 अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्षयति तेन न विरोध इति ।
 अथ ब्रह्म वेदस्तद्विद्वान्प्रदधीतवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या
 ब्राह्मणशब्देऽवर्णत्रयपरः । एतेन

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्मात् ।

इत्यादि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ।

यश्च दत्तात्रेयवचनम् ।

मुखजानामयं धर्मी यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातीरुजातानामयं धर्मी न विद्यते ॥ इति ।

तथा ।

गतितुर्यांशमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् ।

तुर्यांशमे गतिः प्रीक्ता मुखजानां स्वयम्भवा ॥ इति ।

एतच्च वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुखजाः ब्राह्मणाः ।
 बाहुजाः क्षत्रियाः । ऊरुजाः वैश्याः । परेषामयं धर्मी लिङ्ग-
 धारणात्मको न विद्यते । लिङ्गं लक्षणं चिह्नं त्रिदण्डैकदण्ड-
 रूपम् ।

तथाच दत्तः ।

मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।

गृहस्थो यष्टिवेदाद्यैर्मन्त्रोर्मैर्वनाश्रितः ।

त्रिदण्डेन यतेशैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ इति ।

त्रिदण्डग्रहणमेकदण्डस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एवंविधं चक्षिय-
वैश्ययोर्नेति दण्डधारणनिषेध एव नाश्रमनिषेधः । तथाच
गतिस्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः गतिज्ञानं सर्व्वं गत्यर्था
ज्ञानार्था इति स्मरणात् । ज्ञानञ्च ज्ञापकनिष्पाद्यमतएव
ज्ञापककार्य्यं तत्तेन ज्ञापकरूपेण कार्य्येण कारणं लक्ष्यते ।
तथाचैतदुक्तं भवति चक्षियवैश्ययोर्ज्ञापकं दण्डधारणं नास्तीति
लिङ्गनिषेध एव नत्वाश्रमनिषेध इति दण्डधारणं वहिरङ्गं
विषयविराग एव मुख्यः विरागाभावे अधिकाराभावात् । यच्च
धर्मविषयतावेव वचनान्तरम् ।

सत्र्यसेद्ब्राह्मणः सम्यक् वानप्रस्थो भवेन्नृपः ।

वानप्रस्थो भवेद्देश्य एवं वर्णकर्मः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रापि ब्राह्मणः सम्यक् न्यसेदिति सम्यक्शब्दोपादानात्
ब्राह्मणस्य वहिरङ्गभूतदण्डधारणोपेत एव सत्र्यासो न तु तद्र-
हित इति गम्यते । तथाच चक्षियवैश्ययोस्तद्रहित आश्रमो
भवतीत्यर्थादुक्तं भवति अन्यथा कृन्दोगसूत्रकारादिवचनविरो-
धापत्तेः । अथञ्च तात्पर्य्यार्थः । अबाधेनापपत्तौ बाधोन न्याय्य
इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिववाक्या-
नामाश्रमस्वरूपविधौ* तात्पर्य्यम् । निषेधवाक्यानान्तु दण्ड-
ग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्य्यम् । तस्मात् चक्षियवैश्ययोर्दण्डग्रहण-
मात्रनिषेधो न त्वाश्रमनिषेध इति । एवं प्राप्तेः†ऽभिधीयते ।

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । इति ।

* दण्डादिकमपहाय केवलाश्रमग्रहणरूपविधौ । † पूर्व्वपक्षिते ।

अतः शुल्यनुसारेण व्यवस्थान् विधीयते । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति
इति श्रूयन्ते । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यो-
ऽर्थः* । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या अभिधीयते । उद्देश्य-
विशेषणमेवाविवक्षितं हविरुभयत्ववदुद्देश्यमविवक्षितं,† तस्मा-
दिह ब्राह्मणोद्देशेन सत्र्यासविधानादुद्देश्यस्य ब्राह्मणत्वस्यैव
विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि
भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिर्वाच्यार्थः तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन
विवक्षितत्वात्तच्चिद्यवैश्याः प्रव्रज्यायां माभूदधिकारः न च
तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थः । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठास्तद-
ध्ययनवन्तो ब्राह्मणा इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुगतो धर्मः ।
स च‡ ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथाच वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैकेनो-
पाधिना ब्राह्मणचिद्यवैश्यान्तयोऽपि क्रांड़ीभूता§ भवेयुः ।
एवञ्च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधानान्नयाणामपि वर्णानां
तत्राधिकारोऽस्त्विति चेन्नैवम् । यथा चिद्यशब्दस्य चिद्यत्वं
वैश्यशब्दस्य वैश्यत्वं गौशब्दस्य च गोत्वमर्थः तथा ब्राह्मण-
शब्दस्यापि ब्राह्मणत्वमेवार्थ इति शेषः जैमिनिवादरायणा-
दिभिरङ्गीकृतं तद्व्याहृत्येत । तथाक्त्व्याघातभयात् ब्राह्मण-
शब्दस्य ब्राह्मणत्वं वेदाध्ययनवत्त्वं वाभयमिति वाच्यत्वेन परि-
कल्प्येत तदन्यायधानेकार्थ इति तान्त्रिकैरनेकार्थत्वमेकशब्दस्य
निषिद्धं तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्यते ।

* अर्थात् ब्राह्मणत्वजात्यवच्छिन्नव्यक्तियंक्षा । † अत्रपु पुनकेष एकवचनपाठदर्शनात्
विवक्षितं परन्तु ननुद्देश्यमविवक्षितमित्येष साधु । ‡ वेदाध्ययनवत्त्वः । § क्रांड़ीभूताः ।

अथैवं ब्रूषे अन्यायज्ञानकार्यत्वमिति न्याये जाग्रत्यपि गवादिशब्दानां यथानेकार्थत्वमेवं ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति । न चैतदुचितमगतिका ह्यीयं गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयानेकार्थत्वस्वीकरणं शब्दार्थज्ञाने हि वृद्धव्यवहारः प्रमाणम् । वृद्धाश्च गवादिशब्दानामनेकशक्तिकल्पनयाप्यनेकार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ते न ब्राह्मणशब्दस्य । अतएवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे परिगणितास्तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिवैव शास्त्रं निर्णय शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं नेतरस्यः इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायकवाक्येषु सास्त्राद्युपेतगोपिण्डव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहणं स्यान्न च गृह्यते । तस्माच्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धार्थस्यैव ग्रहणं युक्तं विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाभावादतोऽनेकार्थशक्तिकल्पनादोषभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः । ननु च जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत इत्यत्र ब्राह्मणशब्दे यथा वर्णत्रयपर एवमत्राप्यस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्तथाहि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋथाद्युपव्यापकरणप्रतीतिर्ब्रह्मचर्यादिषु च त्रैवर्णिकस्याधिकारात् । फलचमसवन्मुख्यान्तरेण ऽ जायमानो वै ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णि-

० अनेकार्थानाम् । † अप्रसिद्धस्य । ‡ फलचमसवत् प्रोद्गातृणां भक्ष्यः फलचमस इत्यत्र ङीचादीनामपि भवणाकाङ्क्षितत्वात् यथा प्रोद्गातृपदं ङीचादिपादकं तद्वदित्यर्थः । फलचमसः सदधिवटलक्ष्णम् । मुख्यान्तरेण क्षत्रियादिरूपेण इत्यर्थः ।

कानुप्रवेशाद्युच्यते तत्र चैवर्णिकपरत्वम् । प्रकृते तु वाक्य-
शेषाद्यभावात्तत्रैवान्यो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याख्यास्यते* ततः
पूर्वमेव लक्षार्थिकाया रूढेः प्राबल्यादनुपपत्त्यभावाच्च तस्या
ब्राह्मणत्वमेव प्रत्यास्यते ।

अतश्च प्रथमप्रतीतब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याविधेयविरतार्थत्वात्
न चरमप्रतीतयौगिकार्थस्वीकरणमुचितम् । ततश्च श्रीडु-
म्बरीं स्पृष्ट्वीद्वायेत् इति श्रुत्या विरुद्धमौडुम्बरीं† सर्वां वेष्ट-
यितव्येति स्मृतिवचनं यथा विरोधाधिकरणे‡ अप्रमाणमित्युक्तं
एवं ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जाबालश्रुतिविरुद्धं तत्र त्रयाणां
वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिकं स्मार्त्तवचनजा-
तमप्रमाणमेव स्मार्त्तवचननिचयस्य सर्वथा प्रामाण्यपरिजि-
हीर्षया श्रुत्यनुकूलएवार्थः परिकल्पनीयः त्रयाणां वर्णानां
वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति छन्दोगसूत्रस्यायमर्थः ।
त्रयाणां वर्णानां यथाचितं चत्वार आश्रमा इति । श्रीचित्यं च
श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकारविधी नान्यथा§ ।

चैवर्णिकानां सश्रासो विद्यते नात्र संग्रहः ।

शिखायज्ञोपवीतानां त्यागपूर्वकदण्डयुक् ॥ इति

ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छन्दोगसूत्रेण समानार्थः ।

* निर्दिष्टान्ते । † ताम्रमयी प्रतिमा । ‡ विरोधमधिकृत्य यत्र विचार्यते तद्विरोधाधि-
करणम् । § श्रुतिविरोधाद्ब्राह्मणमात्रस्य चतुर्थाश्रमाधिकारविधाने श्रीचित्यं न अन्यथा
अत्रियादिसाधारण्यमेत्यर्थः ।

यश्च ब्रह्मवैवर्त्तवचनम् ।

वैराग्योत्पत्तिमात्रे च सत्र्यासे परियुज्यते ।

रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तमः ॥ इति ।

वेदवेदाङ्गवित्तमोऽपि विप्रो रागवांशेत्स सत्र्यासे न परियुज्यत इत्यन्वयः । एवञ्च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेन्न चक्षियादेः ।

यश्च स्मृत्यन्तरम् ।

ऋणत्रयमपाकृत्य निश्चिन्तो* निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः चक्षियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः गृहात्प्रजेत् वानप्रस्थाश्रमङ्गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि सत्र्यासे रूढस्तथापि श्रुतिविरोधपरिहारायमत्र तृतीयाश्रमपरः अस्यापि† वैराग्यहेतुकत्वात्‡ । यदा ब्राह्मणः स्वव्रत्तावजीवन् चक्षियवृत्तिमाश्रितः । तत्राप्यजीवन् वैश्यवृत्तिं ततश्च तामापदं निस्तीर्यापि न वर्णान्तरवृत्तिं परित्यजति किन्तु तत्रैव व्रत्ताववस्थितः तदा तत्तत्-चक्षियादिवृत्तिः चक्षिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते§ शास्त्रानभ्यनुष्ठानकालेऽपि चक्षियादिवृत्तिनिरतत्वात् ततः सोऽपि प्रव्रजेद्गृहादिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अतएव

* ममताशून्यः । † वानप्रस्थस्यापि । ‡ विषयविरागजन्यत्वात् । § चक्षिय-वृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः चक्षियत्वेन व्यपदिश्यते एवं वैश्यवृत्त्युपजीवी ब्राह्मणः वैश्यत्वेन व्यपदिश्यते ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजिहृहात् ।
इत्यथगम् उपात्तः । ब्राह्मण एव अनन्तरं क्षत्रवृत्त्या श्रवणात्
क्षत्रियः अथ वैश्य इत्यानन्तर्यप्रतिपादनाद्यमर्थो गम्यत
इत्यर्थः । एतेन

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनङ्गती ।

सश्रसेहाथ वा ग्राम्त

इत्येतदपि व्याख्यातम् । एवञ्च मनुदत्तान्नेयादिवचनान्यप्यानु-
कूल्यानि नेयानि ।

यश्च जड़भरतम्प्रत्युपदेशः

पैङ्गिरहस्ये ।

यदि मृत्योः परं ग्राम्तमनामयं गायतं पदमिच्छुरसि
तत्परमहंसो भवाहेति ।

अत्रेदं चिन्त्यं किं जड़भरतं प्रत्येवोपदेश उत लक्षणया क्षत्रिय-
मात्रम्प्रति । आद्ये जड़भरतस्यैवेति नेतरक्षत्रियप्राप्तिः । किञ्च
जड़भरतोऽपि प्रेषाञ्चारणपूर्वकमाश्रमं गृहीतवान् इति न
क्वापि श्रूयते । ततो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति एतदनुरोधात्प-
रमहंसो भवेत्यस्यायमर्थः परमहंस इव निर्भ्रमो भवेति ।
नापि द्वितीयः तत्र हि लक्षणा सा च न युक्ता न विधी
लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्विधी लक्षणानिषेधात् । विधि-

० ब्रह्मपूजामहमेव चिह्नितवान् चिह्नितवान् अर्जुनित्यादिषुपुस्तकमन्त्रोच्चारणपूर्वकमा-
श्रमम् ।

रिति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं विशिष्टविधिः उत प्राप्ते
कर्माख्यधिकारिविधिरिति ।

पक्षद्वयेऽपि* लक्षणाप्रसक्तिर्दुर्व्वारा । ननुद्देश्ये लक्षणा न
विध्यंशे अतो न दोष इति चेत्तर्हि लक्षणाद्देश्येऽपि न युक्तिति
ब्रूमः । तथाहि सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां† हि लक्षणा । न
चानुपपत्तिः पूर्व्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरतयाप्युपपत्तेः‡ ।
या च जावालियुतिर्जनकयाज्ञवल्कासंवादे तत्र परमहंस-
रामसंवर्त्तं कारुणि श्वेतकेतु दुर्व्वीसो रिभु निदाघ जडभरत
दत्तात्रेय रैवतकप्रभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्यया-
भावात्§ परमहंससदृशधर्मवन्त इति । अहङ्कारममतयोर-
भावात्परमहंसा इति व्यपदिश्यन्ते । तस्मात्सिद्धी ब्राह्मण-
स्यैवाधिकार इति ।

अथ यतिधर्माः ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

सर्व्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकावासः॥ परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥

त्रिदण्डीत्यनेनैकदण्डापि गृह्यते ।

* विशिष्टविधिपक्षे अधिकारिविधिपक्षेऽपीत्यर्थः । † शक्यसम्बन्धताप्यर्थानुपपत्ति-
भामित्यर्थः । ‡ चत्रियवृत्त्युपजीवित्तरूपार्थान्तरस्वीकारेणाप्युपपत्तेरित्यर्थः । § विधि
नीधकसिद्धादिरूपप्रवर्त्तकवाक्याभावात् । ॥ एकाराम इति पाठान्तरम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण मनुः ।

वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियताः दण्डाः स त्रिदण्डीति कथ्यते ॥

बीधायनः ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वेति ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः ।

ते च दण्डाः वैणवाः ।

तथाच स्मर्यते ।

प्राजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रीन् वैणवदण्डान्मूर्ध्वप्रमाणान्दक्षि-
णेन पाणिना धारयेत् । सव्येन सादकं कमण्डलु-
मिति ।

वशिष्ठः ।

मुण्डोऽममोऽपरिशुद्ध इति ।

सशिखान् केशान्निःकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति काठक-
श्रुतिः ।

तथा परिशिष्टेऽपि ।

अथ यज्ञोपवीतमसु जुहोति भूः साहेत्यथ दण्डमादत्ते
सखे मा गोपायेति ।

देवलः ।

काषायी मुण्डस्त्रिदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासन-
कन्यामात्र इति ।

कण्वः ।

एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांसु चतुरो वसेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ।
एकत्र चतुरोमासान्वार्षिकान्विवसेत्युनः ॥
अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रे पुरातने ॥ इति ।

मनुः ।

विधूमं सन्नमुषले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्प्राप्ते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्* ॥
एककालश्चरेद्भिक्षां प्रसज्जीत्र तु विस्तरे ।
भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि मज्जति ॥

तत्राशक्तं प्रति वशिष्ठः ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्गच्छीत सायम्प्रातर्मधुमांस-
वर्ज्जमिति । तथा सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेत् ।

संवर्त्तः ।

अष्टौ भिक्षाः† समादाय स मुनिः पञ्च सप्त वा ।

* विधूम इत्यादि विगतपाकधूमि निवृत्तावहनमुषले निर्व्वाणपाकाङ्गारे गृहस्थपर्यन्त-
भुक्तवज्जने उत्सृष्टशरावेषु त्यक्तेषु सर्वदा यतिर्भिक्षां चरेत् । एतच्च दिनशेषसङ्कतचयरूप-
सायात्रीपलक्षणम् । यथाह याज्ञवल्क्यः । अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाङ्गे नाभिसन्धितः इति
कुल्लुकभट्टः । † अष्टभवनादानौता भिक्षाः ।

अङ्गिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽग्नीयाञ्च वाग्यतः ॥
 यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने समाचक्ष वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

अत्र वेदः प्रणवः ।

अतएव श्रुत्यन्तरम् ।

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
 उपवासात्परं भैक्ष्यं दया दानाद्विशिष्यते ॥ इति ।

तथा :

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवनम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्व्वेशभृतकोऽथ ॥
 अतिवादांस्तिष्ठेत्तत्र^१ नावमन्येत कश्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरङ्कुर्व्वीत केनचित् ॥

यान्नवल्करः ।

यतिपात्राणि सृष्टेणुदाव्वलावुमयानि च ।

सलिलं सुचिरेः^२ तेषां गोबालैश्चावकर्षणम् ॥

इयञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाद्भूता न पुनरमेध्याद्युप-
 हतिविषया । अमेध्याद्युपहृती तु द्रव्यशुद्धिप्रकरणे वक्ष्यमाण-
 मनुसन्धेयम् । अतश्चेतदुक्तमभवति । यदा भिक्षाचरणादिक-
 कर्म करिष्यमाणस्तदा तत्कर्मापयुक्तसृदादिपात्राणि गोबालै-
 श्चावष्टय्य प्रक्षाल्य तत्कर्म कुर्यादिति ।

^१ निर्व्वेशं वेतनं भृतको दामः । ^२ अप्रियाङ्गं सङ्गतं । ^३ चिरतरस्याधिपात्रे ।

§ गोबालैः साधनरूपा ।

मनुरपि ।

अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्गणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शीघ्रमसानामिवाध्वरे ॥

भोजनमपि पात्रान्तराभावे तत्रैव कार्यम् ।

तथाच देवलः ।

तन्नैष्यं गृहीत्वैकान्ते* तेन पात्रेणान्येन वा तुष्णीं
भुञ्जीतिति ।

एवहुर्व्यतः फलमाह

याज्ञवल्क्यः ।

सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रह्राय च ।

भयं हृत्वा च भूतानाममृती† भवति हिजः ॥ इति ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरूढे ।

स्तवकचतुर्थं आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुक्कुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमहोद्यादिविरुदराजौविराजमानस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

चतुर्थस्तवकः ।

पञ्चमः स्तवकः ।

उक्ता वर्षाश्रमधर्मा अधुना तदर्थसंकीचे सति तेषामशौच-
कालो निरूप्यते । तत्र च प्रथमं गर्भस्त्रावादिक्कालः ।
मासचतुष्टयाभ्यन्तरे स्त्रावः पञ्चमषष्ठयोश्च पातः ।
सप्तमादिषु प्रसवः ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

आचतुर्थ्याङ्गवेत्स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ इति ।

तत्र मासत्रयादर्वाक् स्त्रावे त्रिरात्रमशौचम् । संसने गर्भस्य
त्र्यहं चेति गौतमस्मरणात् ।

मरीचिरपि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयम्* ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ।

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥ इति ।

अचिरे मासत्रयाभ्यन्तरगर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र राजन्ये
तु चतुरात्रमित्याद्यपि विवक्षितम् ।

स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्कपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्थ्यामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥ इति

तेनैवाभिधानात् । यद्यचिरस्त्रावे राजन्यादिषु चतुरात्रादि-

पाते मातुर्यथामासमित्यक्तं स्यात् । वैश्वशूद्रयोरचिरस्त्रावे
पञ्चाहाष्टाहाशौचं पञ्चमसासपाते तु पञ्चाहमेवेति विप्रतिषिद्धं
न तु पाते मातुर्यथा मासमिति द्वितीयं मरीचिवचनं ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तविषयमस्तु । एवं क्षत्रियादिवैकाहाशौचं परिकल्प्यते
ततश्च मरीचिवचनयोः परस्परविरोधः । अतएव
ऋष्यशृङ्गीऽपि ।

यत्र त्रिरात्रं विप्राणामशौचं सम्प्रदृश्यते ।

तत्र शूद्रे हादशाहं षडहः* क्षत्रवैश्वयोः ॥

इति कल्पनाप्रकारमुपदिशति । नैतत्समञ्जसं मरीचिवचना-
भ्यामेव विरोधान्तरस्य दुष्परिहार्यत्वात् ।

तथाहि ।

गर्भस्त्रावे यथामासमचिरे तूत्तमे त्रयः । इति

स्त्रावे तु त्रिरात्रं स्यादिति च वाक्यद्वयम् । तत्र स्त्रावे मातुरित्ये-
तच्च विरोधपरिहाराय अचिरे तूत्तमे त्रय इत्येतद्विषय एवो-
पसंहरणीयम् । तथाच चतुर्थे मासि स्त्रावे त्रिरात्रापेक्ष-
याधिकं सार्धत्रिरात्रमशौचं कल्पनीयमचिरस्त्रावत्वाभावात् ।
पाते मातुर्यथामासमिति पञ्चमषष्ठयोर्यथामासाशौचाभिधा-
नाच्च । ततश्च गर्भस्त्रावे यथामासमिति चतुर्थे मासेऽपि
दिनचतुष्टयाशौचाभिधानं विरुध्येत । अथात्र स्त्रावशब्दः
पातपरः तर्हि पाते मातुरित्यनेन पीनरुक्तं स्यात् ।

* षडहः क्षत्रवैश्वयोरिति देशान्तरीयपाठः ।

अतः स्नाववचनविरोधपरिहाराय

रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विशुध्यति ।

इत्यादिमन्वादिवचनानुसारेण राजन्ये तु चतुरात्रमित्यादि-
वचनशेषस्य विवक्षितार्थत्वमिच्छतापि मरीचिनाङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अतश्च सर्व्ववर्णसाधारणमासत्रयाद्दर्वागर्भस्त्रावे त्रिरात्र-
मशौचम् । अथवा आपदि न्यूनकल्पानुसरणमनापदि चतू-
रात्रादिक्रमिति व्यवस्था विज्ञेया । स्त्रावे तु सपिण्डानाम-
शौचं नास्ति पितुस्तु ज्ञानमेव । सपिण्डाशौचवर्ज्जनमिति
मरीचिस्मरणात् । स्नानमात्रं पुरुषस्येति वृहवशिष्ठस्मरणाच्च ।
चतुर्थमासप्रभृति सप्तममासपर्य्यन्तं यावन्तो गर्भधारणमासा-
स्तावन्ति दिनानि शुद्धिहेतुः ।

तथाच याज्ञवल्क्याः ।

गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ।

तत्र स्त्रवति इवाद्रवसाधारणः पतने वर्त्ततेः ।

अत्र च पातरूपे पञ्चमषष्ठमासस्त्रावे पित्रादीनां दिनत्रय-
मशौचम् ।

पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् । इति
मरीचिस्मरणात् ।

यदुक्तं यमेन ।

० त्रिरात्रकल्पना । † एषोऽतिरिक्तः पाठः क्वचित् क्वचित् प्रामाणिकपुस्तके न
दृश्यते ।

अजातदन्ति तनये मृते गर्भसृते* तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम् ॥ इति ।

एतच्च गर्भपात एकाहविधानम् गुणवत्पित्रादिविषयम् ।

यत्तन्मादिपुराणे ।

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति । इति ।

तत्तु द्रवरूपगर्भस्य† मासचतुष्टयाभ्यन्तरपतने । एवमन्या-
न्यपि वचनान्यनुसन्धेयानि ।

इति गर्भसावाशौचम् ।

अथ जननाशौचम् ।

सप्तममासप्रभृति प्रसवरूपत्वात्‡ पूर्णाशौचमेव भवति ।
तत्र मृतजाते जातमृते वा सपिण्डानां दशाहमशौचमिति
दशाहमिति तत्तत्पूर्णाशौचोपलक्षणम्§ । यच्च जाते मृते
कुलस्य सद्यःशौचमिति बृहद्दिशुवचनम् तत्तु शिशुमरणनि-
मित्ताशौचाभावप्रतिपादनपरं न प्रसवहेतुकस्य¶ । मरणनिमि-
त्ताशौचमपि स्नानादपैति सपिण्डानां न स्वरूपतोऽभावः॥ ।

* मृत इति पाठान्तरम् । † अनाकारितस्यैवार्थः । ‡ प्रसवकालादित्यर्थः ।

§ अग्निशयैश्चन्द्राणां पूर्णाशौचबोधकत्वम् । ¶ न जन्मनिमित्ताशौचाभावप्रतिपादन-
मित्यनुषङ्गोऽन्यः । ॥ न स्त्रभावतोऽशौचाभावः परन्तु स्नानादेव अशौचस्य नाश-
इत्यर्थः ।

सद्यःश्रीचमिति प्राप्तस्य शुद्धाभिधानात् । नाभिच्छेदात्प्राप्त-
रणे मातुः सम्पूर्णसूतकम् । पित्रादीनाम् जन्मनिमित्ताश्रीचं
त्रिरात्रम् ।

तथाच बृहन्ननुः ।

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

ततस्तदनन्तरमेव नाभिवर्द्धनादर्वागित्यर्थः । अत्राप्यग्नि-
होत्रार्थं सद्यःश्रीचमस्यैव अग्निहोत्रार्थं स्नानापस्वर्शनात्
सद्यःश्रीचमिति ग्रहस्मरणात् । नाभिवर्द्धनोत्तरकालं शिशु-
परमे पित्रादीनां जननाश्रीचं सम्पूर्णमेव ।

तथाच जैमिनिः ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ॥ इति ।

जनननिमित्तमसृश्यत्वं मातुर्दृशाद्वादिकं पितुस्तु सचेलस्नानाद-
सृश्यत्वमपगच्छति ।

तथा च संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुध्येद्दृशाद्देन स्नानात्, स्पर्शनं पितुः ॥

अत्र पुत्र इत्यपत्यपरम् । अतस्त्वपत्ये पितुः स्नानं भवति ।
यथा गर्भाधानशुद्धायास्तुकालगमने स्नानमेवं जननेऽपि
समानं पितुरपि स्नानादसृश्यत्वं निवृत्तमित्यभिधानात्सपि-
च्छानामसृश्यत्वं नास्यैव ततो न तेषां स्नानमपि ।

तथा चाङ्गिराः ।

सूतके सूतिकावर्जं संसृशोः* न निषिध्यते । इति ।

• अदृष्टार्थकार्येषु पैठीनसिर्विशेषमाह ।

सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण† कर्माणि कारयेत् ।

मासेन स्त्रीजननवतीति‡ ।

प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु दानप्रतिग्रहाधिकारमाह

व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मनामादिदेवताः§ ।

तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्व्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि ।

तत्र सर्व्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजज्ञान्द्रायणं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः ।

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥

* संसृशं इति पाठान्तरम् । संसृशो नैव दुष्यतीति देशान्तरीयः पाठः । † स्यातां सर्व्वकर्माणीति देशान्तरीयः पाठः । ‡ स्त्रीजननीमिति पाठान्तरम् । § जन्मदा नाम देव-
तेति पाठान्तरम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥ इति ।

इति जननाशौचम् ।

अथानुपनीताशौचम् ।

तत्र नामकरणात्माक् सद्यःशौचमेव ।

यदाह गृहः ।

प्राङ्नामकरणास्तद्यः शुद्धिरिति ।

नामकरणान्तरमग्न्यादकदानं वैकल्पिकम् ।

तथाच मनुः ।

नाचिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नान्नि वापि कृते सति ॥

उदकक्रियेत्येतरसाहचर्यादग्निदानमपि लक्षयति । ततश्च

नामकरणादूर्ध्वं दन्तजननादूर्वाग्निसंस्कारे कृतेऽप्यकृते-

ऽपि मातापित्रोस्त्रिरात्रम् । बालानामदन्तजातानां त्रिरात्रेण

शुद्धिरिति कश्यपस्मरणात् ।

तथा ।

वैजिकादभिसम्बन्धादनृत्तव्यादघन्त्रहम् ।

इत्यत्र वैजिकादिति विशेषोपादानाच्च । एवमुपनयनपर्यन्तं

मातापित्रोस्त्रिरात्रमेव । इतरेषां सपिण्डानामग्निसंस्कारे

कृते एकाहमशौचम् ।

अदन्तजाते तनये शिशोर्गर्भञ्चुते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां एकरात्रमशौचकम् ॥

इति यमस्मरणात् । स च संस्कारस्तूष्णीमेव ।

तूष्णीमेवोदकङ्कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

इति लोकाच्चिस्मरणात् ।

जातारण्यिधेद्भवति तदा तन्मथिताग्निना ।

तदभावे त्वनिधिदलीकिकाग्निना दाहः अग्निसंस्काराद्यभावे
सद्यःशौचम् । आदन्तजननात्सद्य इति याज्ञवल्कास्मरणात् ।

अग्निसंस्काररहितस्योनद्विवर्षस्य निखननमेव ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

जनद्विवर्षं निखनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥

इतरः पूर्णद्विवर्षः ।

अत्र विशेषमाह ।

जनद्विवार्षिकम्पेतं निदध्युर्वात्स्ववा वहिः ।

अलङ्कृत्य शुची भूमावस्थिसञ्चयनादृते ॥ इति ।

वहिः यामाद्वहिः । अस्थिसञ्चयनादृते अस्थिसञ्चयनरहि-

तायां भुवीत्यर्थः । अन्ये त्वेवं वर्णयन्ति । अस्थिसञ्चयनप्राप्ते-

शैवाभावादुपपादितश्चेत्प्रायश्चित्तश्चास्माभिर्मिताम्बराटीकायां

सुबोधिन्याम् ।

यमः ।

जनद्विवार्षिकम्पेतं घृतात्तं निखनेद्भुवि ।

यमगाथाः गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥ इति ।

- * श्रीं चित्तस्त्रायं सख्या बह्व्यां तिरः पुरु चिदर्थैवं जगन्मान् ।
 पितुर्नपातमा दधीत वेधा ऋषि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ।
 न ते सखा सख्यं वध्येतत्सलक्ष्णा यद्विपुरुषा भवाति ।
 महत्सुखासी असुरस्य वीरा दिवी धर्तारं ऋषिया परिष्यन् ॥ २ ।
 उग्रन्ति घा ते अस्ततास एतदेकस्य चिष्यजसं मर्षस्य ।
 निते मनो मनसि धाय्शे जन्तुः पतिलन्व १सा विविश्याः ॥ ३ ।
 न यत्परा चक्रमा कञ्च नूनघता वदन्तो अदृतं रपेम ।
 मन्वर्ष्यो अप्स्रप्या च योषा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नीः ॥ ४ ।
 गर्भे नु नौ जनिता दम्पती क देवस्तथा सविता विश्वरूपः ।
 नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ । (६)
 कौ अस्य वेद प्रथमस्याङ्गः कर्तुं ददर्श क इह प्र वीचन् ।
 वृद्धन्मिनस्य वरुणस्य धाम कदु ब्रव आहृनी वी च्या नून ॥ ६ ।
 यमस्य मा यम् १काम आगन्त समाने योनौ सह श्रय्याय ।
 जायिव पथे तन्वं रिरिच्यां विचिदृष्टैव रथैव चक्रा ॥ ७ ।
 न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।
 अन्वेन मदाहृनी याहि तयं तेन वि वृह रथैव चक्रा ॥ ८ ।
 रात्रीभिरस्या अहभिदंशस्येत् मयंस्य चक्षुर्महकन्मिमीयात् ।
 दिवा पृथिव्या मिथुना सवम् यमीर्यमस्य विश्वयादजामि ॥ ९ ।
 आ धा ता गच्छानूचरा युगानि यत्र जामयः क्रणवन्नजामि ।
 उपववृद्धि वृषभाय बाह्मन्वामिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥ १० । (१०)
 किं भाता सद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्निश्चैतिनिगंक्तात् ।
 कामभूता बह्वे इतद्रपामि तन्वा मे तन्वं १सं पिपृग्धि ॥ ११ ।
 न वा उ ते तन्वा तन्वं १सं पपृग्थां पापमापृथुः स्वसारं निगच्छात् ।
 अन्वेन मद्यसुदः कल्पयस्व न ते भाता सुभगे वध्ये तत् ॥ १२ ।
 वतो वतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
 अन्या किल तां कर्त्तव्यं युक्तं परिव्रजानि लिपुञ्जैव वृक्षम् ॥ १३ ।
 अन्यसृषत्वं यम्यन्व उ तां परिव्रजानि लिपुञ्जैव वृक्षम् ।
 तस्य वा लं मन इच्छा स वातवाधा क्रुण्व्य संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ।

अश्वेदसंहिता १०म, १०श्ल ।

+ परीयवासं प्रवतो महीरनु बहुथः पयारुद्रुपस्यब्रानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्व ॥ १ ।
 वसो नो गार्तं प्रथमो विवेद नैषा गव्यतिरपभक्तवा उ ।
 यवा नः पूर्व्वे पितरः परेयुरेना जज्ञानाः पथ्या श्वनु स्ता ॥ २ ।
 मातस्वी कव्यैर्यमी अङ्गिरीभिरुहृत्स्यतिर्द्धकभिर्वावृषानः ।
 यांश्च देवा वावृषुष्ये च देवान्स्वाहाय्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥ ३ ।
 इमं यम प्रक्षरमा हि सौदाङ्गिरीभिः पितृभिः संविदानः ।
 आ त्वा मन्वाः कविश्रस्ता वहंत्वेना राजन् हविषा मादयस्व ॥ ४ ।
 अङ्गिरीभिरागहि यज्ञिर्यभिर्यम वैरुपैरिह मादयस्व ।
 विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन्वज्ञे वर्हिष्या निषय ॥ ५ ।
 अङ्गिरसी नः पितरो न वग्वा अर्थवाषो भृगवः सोम्यासः ।
 तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम् ॥ ६ ।
 प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्वेभिर्यवा नः पूर्व्वे पितरः परेयुः ।
 उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुषश्च देवम् ॥ ७ ।
 सं गच्छस्व पितृभिः सं यमनेटापूत्तन परमे व्योमन् ।
 हित्वा यावद्यं पुनरत्नमहि सङ्गच्छस्व तन्वासुवज्ञाः ॥ ८ ।
 अपेत वीत वि च सर्पतातोऽन्वा एतं पितरो लीकमक्रन् ।
 अङ्गीभिरङ्गिरज्जुभिव्यक्तं यमी ददात्यवमानमस्मै ॥ ९ ।
 अति द्रव सारमथौ शानौ चतुरक्षौ श्रवणौ साधुना पथा ।
 अथा पितृन्सुविदन्ता उपेहि यमिन ये सधमादं मदन्ति ॥ १० ।
 यी ते शानौ यमरचितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षौ वृचक्षसौ ।
 ताभ्यामेनं परि देहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमौवश्च धेहि ॥ ११ ।
 उरुनसावसुतृपा उदुंबलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।
 तावस्मभ्यं दृशये मृत्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ १२ ।
 यमाय सीमं सुतुत यमाय जुहता हविः ।
 यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरं कृतः ॥ १३ ।
 यमाय धृतवहवर्जुहोत प्र च तिष्ठत ।
 स नो देवेष्वा यमद्वीर्घमायुः प्र जीवसे ॥ १४ ।
 यमाय मधुसक्तमं राशे हव्यं जुहोतन ।
 इदं नम ऋषिभ्यः पूर्व्वेजभ्यः पूर्व्वेभ्यः पथिकृद्गाः ॥ १५ ।
 त्रिकद्गुकेभिः पतति षड्भ्वीरे कमिहृहत् ।
 त्रिष्टुब्नायवीकृन्दासि सर्वा ता यम आहिता ॥ १६ । ऋग्वेदसंहिता १०म, १४सु

जातदन्तस्य प्रथमे वर्षे अकृतचूडस्य वर्षत्रयाभ्यन्तरे मृतस्याग्नि-
संस्कारे सत्यसत्यप्येकाहः । दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहीरात्रेण
शुद्धिरिति विष्णुस्मरणात् । प्रथमवर्षचूडाकरणे त्वग्निसंस्कारस्य
चूडाकरणानन्तरं नियतत्वात्त्रिरात्रमेव ।

अतएव वशिष्ठः ।

जनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमे-
वेति । वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडाभावेऽपि अग्निसंस्कारो नियतस्तथा
त्यृहमशौचम् ।

नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्यं बान्धवैरुदकक्रिया । इति ।

मनुना त्रिवर्षन्यूनस्य संस्कारनिषेधे नात्रिवर्षस्याभ्यनुष्ठानात् ।
अङ्गिरसा च न्यूनत्रिवर्षरूपकालापेक्षया नैशिक्यभिधानादत-
जर्द्धं त्यृहाभिधानाच्च ।

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु तेषां* शुद्धिसु नैशिकी । इति ।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तसु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं त्यृहमाचरेत् ॥

स्त्रीणामकृतचूडानां मृती सद्यःशौचम् । अकृतचूडायान्तु
कन्यायां सद्यःशौचमित्यापस्तम्बस्मरणात् । कृतचूडानामपि
वाग्दानादव्वांगिकाहः ।

यदाह याज्ञवल्करः ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् । इति ।

अदत्ता वाग्दानरहिता । कन्यासापिण्डं* पुरुषत्रयपर्यन्त-
मेव ।

तथाच वशिष्ठः ।

अप्रत्तानाञ्च स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते । इति ।
त्रिपुरुषानन्तरं समानोदकाशीचङ्कल्याम् । एतन्नाशीचमविवा-
हितविषयमेव । विवाहे त्वन्यथा तथैव पूर्वं प्रतिपादितत्वात् ।
वाग्दानादूर्ध्वं विवाहसंस्कारात्प्राक् पतिकुले पितृकुले च
त्रिरात्रम् ।

यथाह मरीचिः ।

वारिपूर्वमदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥ इति ।
या तु प्रतिपादिता वाग्दत्ता वारिपूर्वं नैव प्रतिपादितेत्यन्वयः ।
उभयोः पतिपितृपक्षयोः ।

विवाहानन्तरं विष्णुः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशीचमित्पक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्यित्-
गृहे स्यातां तदैकरात्रञ्चेति ।

प्रसव एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विवेकः । एतच्च वयो-
विशेषकृतमशीचं सर्व्ववर्णसाधारणम् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्म्मणः ।

* कन्यकानां सापिण्डमिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रन्तु भवेच्छुद्धिरिति ॥

व्याघ्रपादोऽपि ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामिति ।

यत्त्वङ्गिरसाभिहितम् ।

विप्रे न्यूनं त्रिभिर्वर्षैर्मृतं शुद्धिसु नैशिकी ।

द्वाहनेन क्षत्रिये शुद्धिस्त्रिभिर्वैश्वदेवैश्च मृतं तथा ॥

तथान्यदपि तेनैव ।

निवृत्तचूडके विप्रे त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्वे नवभिरुच्यते ॥

शूद्रे त्रिवर्षन्यूनं तु मृते शुद्धिसु पञ्चभिः ।

अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहं विधीयते ॥

षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि ।

मासिकन्तु भवेच्छीचमित्यङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

षड्वर्षान्तमतीतो य इत्यनेन च हारीतवचनं विरुध्यते ।

वचनन्तु ।

आमौञ्जबन्धनादिप्रः क्षत्रियस्य धनुर्यहात् ।

आप्रतोदयहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ इति ।

मौञ्जबन्धनाद्यनन्तरं मृतः पूर्णाशीचनिमित्तं भवतीत्यर्थः ।

शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यां द्वादशादिवर्षदेशीय* एव न षड्वर्ष-

* ईश्वरनाथे देशीयप्रत्ययविधानात् आदिपदाच्च द्वादशवर्षमारभ्य षोडशवर्षादी-
षड्वर्षाधिक इत्यर्थः ।

देशीय इति । शूद्रस्य षड्वर्षानन्तरं मासिकाशौचाभिधान-
माङ्गिरसहारीतेन विरुध्यते । तस्माद्ब्रह्मनामनुग्रहे त्याज्या-
इति मन्वाद्यनेकस्मृतिपर्यालोचनया विश्वरूपधारेश्वरमेधा-
तिथिविज्ञानेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैर्वयोऽवस्थाशौचं* सर्व्ववर्ण-
साधारणमेवेति व्याख्यातम् । अथवाङ्गिरसऋष्यशुद्धवचना-
न्यधिकाशौचप्रतिपादकान्यनापदिष्यतया व्यवस्थापनीयानि ।

अथ जननमरणाशौचे वर्णनियमेन कालनिर्णयः† ।

तत्र मनुः ।

दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेवं स्याद्विपुलां शुद्धिमिच्छताम् ॥ इति ।

महागुरो त्वाश्वलायनाक्तो विशेषः ।

द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्ज्जयेरन्निति ।

पुत्रानुत्पाद्य संस्तुत्य वेदार्थंद्वाहयित्वा वृत्तिञ्च‡ यो ददाति स

महागुरुः । एतच्च विप्रविषयम् । क्षत्रियादिविषये तु

याज्ञवल्करः ।

क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तद्वर्द्धं न्यायवर्त्तिनः ॥ इति ।

पाकयज्ञद्विजशुश्रूषादिरतः शूद्रो न्यायवर्त्ती तस्य तद्वर्द्धं मासार्द्धम् ।

* बाल्यादिभेदेनाशौचकल्पनम् । † कालनियम इति पाठान्तरम् । ‡ भक्तादिकम् ।

पराशराङ्गिरःशातातपवशिष्टैः क्षत्रियस्य दशाहेन विंशति-
रात्रेण च वैश्यस्य द्वादशाहेन विंशतिरात्रेण च शूद्रस्य विंशति-
रात्रेण सर्वेषां वर्षानां दशाहेन च सूतके मृतके शुद्धिरित्यभि-
हितम् । तन्नोकसमाचाराभावाद्नादरणीयमिति केचन
मन्यन्ते । अथवा देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया । उत गुणव-
द्गुणवद्विषयेयथाक्रमं न्यूनाधिककल्पाश्रयेण निर्वाहः । किं वा
आपदनापद्भेदेन व्यवस्था । एतच्च जननमरणञ्च ज्ञातमेवा-
शुचित्वापादकं* दशाहादि†कालनियमस्तत्पत्न्यादिप्रभृत्येव ।

विगतन्तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्देशम् ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति ॥

अत्र शृणुयादित्युपादानाच्छ्रवणमेव निमित्तमिति गम्यते ।
यच्छेषं दशरात्रस्येत्यनेन च उत्पत्त्यादिप्रभृत्येव कालनियमो-
ऽवगम्यते ।

तथाहि ।

निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । इति ।

अत्रापि श्रवणस्यैवोपादानाच्च । नृपादिहृतानां शास्त्राविहित-
मार्गेणात्मघातिनां पाषण्ड्यादिप्रेतानाञ्च सम्बन्धिनी ये
सपिण्डास्तेषां सद्यः शीघ्रम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

* जननं मरणञ्च यदा ज्ञातं तदैव वैदिककल्पाधिकारापादकं भवतीत्यर्थः ।

† दशाहादिकाद्यगवचना तु जननमरणदिनमारभ्येत्यर्थः ।

हतानां नृपगोविप्रैरन्वञ्चाम्घातिनाम् ।

अन्वञ्चं सद्यःशौचमित्यर्थः । नृपेण प्रमादहते दशाहादिक-
मेव । क्रीधाद्युद्धहते सद्यःशौचम् । युद्धहतेन कालान्तर-
हतस्यैकाहः ।

अत्र च गीतमः ।

गोब्राह्मणहतानामन्वञ्चं क्रीधाद्यायुष्यतः* । इति ।

क्रीधप्रहणप्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

तथा ।

ब्राह्मणार्थं विपन्ना ये योषितां गीमहेऽपि वा ।

आहवेऽपि हतानाञ्च एकरात्रमशौचकम् ॥

अन्नधर्म्येण सङ्ग्रामाङ्गनमृतस्य सद्यःशौचम् ।

तदाह मनुः ।

उद्यतेराहवे शस्त्रैः अन्नधर्म्यहृतस्य च ।

सद्यः सन्तिष्ठते यन्नस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥

यन्नः पिण्डदानादिरूपः सन्तिष्ठते समाप्तो भवतीत्यर्थः । दक्षेण
दश पक्षाः सूतके मृतके चोपन्यस्ताः ।

सद्यःशौचमर्थैकाहस्यहृद्यतुरहस्तथा ।

षड्दशहादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ।

मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षासु सूतके ॥

सूतकशब्दोऽशौचोपलक्षणार्थः । अत्र सद्यःशौचादि षडह-

* युद्धमकुर्वतः ।

पर्यन्तपक्षा यायावरादीनां* यद्दिना यन्न निर्वहति तादृश-
प्रतिग्रहाग्निहोत्रादिविषयः । तत्र स्मार्त्तविषयत्वेनापि वच-
नस्य चरितार्थत्वात् । दशाहादिकपक्षास्तु ब्राह्मणादिवर्ष-
विषयाः । मरणान्तिकविषयस्तु दक्षिणैव दर्शितः ।

अस्त्रात्वा नाप्यहुत्वा च अदत्त्वान्नं तथा द्विजः ।

एवंविधस्य सर्वस्य सर्वदा सूतकम्भवेत् ॥

व्याधितस्य कदर्यस्य व्रणग्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रियाहीनस्य सर्वस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

आहत्यागविहीनस्य भस्मान्तं† सूतकम्भवेत् ॥

आहत्यागः आह्वकरणम् । एतच्च जननमरणं रजोदर्शनं
चापद्युदयोत्तरकाल एव निष्पन्नम् । तदा तद्दिनप्रभृत्येव
दशाहादिकालनिर्णयः । यदा त्वहनि च प्रहराधिकेऽतिक्रान्ते
रजन्यां वा जननादिकमर्हरात्रात्पाक् चेद्भवति तदा तदर्द्धदिनै-
कदेशव्यापित्वेऽपि तदाशौचस्य तद्दिनप्रभृत्येव गणनेत्येकः
कल्पः । रात्रिं त्रिधा विभज्य प्रथमभागद्वये चैत्पूर्वदिन-
प्रभृत्येवेत्यपरः । प्रागुदयात्पूर्वदिनप्रभृत्येवेति तृतीयः । यदाह
कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।

जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ।

* यागश्रीलानाम् । † मरणात्मकम् ।

अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ॥
 रात्रिङ्कुर्यान्निभागन्तु द्वौ भागौ पूर्वं एव तु ।
 उत्तमोऽंशः प्रभातेन युज्यते सूतसूतके ॥
 रात्रावेव समुत्पन्ने सूते रजसि सूतके ।
 पूर्वमेव दिनद्वाह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

अत्र देशाचारः प्रमाणम् ।

अत्र जनने पूर्वैतिकर्तव्यता विहिता साम्प्रतमितरत्रा-
 भिधीयते ।

तत्र मनुः ।

न विप्रं स्त्रेषु* तिष्ठन्तु सूतं शूद्रेण हारयेत्† ।

अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥

स्त्रेषु तिष्ठत्स्त्रित्यविवक्षितार्थमस्वर्ग्यत्वादिदोषकथनात् ।

तथा ।

दक्षिणेन सूतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेषु यथायोगं द्विजातयः ॥

यथायोगमिति वैश्याप्रतिसोमक्रमेण । अतएव स्वाभिप्राय-
 प्रकटनार्थं प्रथमतः शूद्र एवीपात्तो वचने ।

हारीतः ।

न यामाभिसुखं प्रेतं निर्हरेयुः ।

* सजातीयेषु । † वाङ्मयेदिति पाठान्तरम् । सजातीयसस्त्रे शूद्रेण कर्त्ता सूतं विप्रं
 न वाङ्मयेदित्यर्थः । अत्र द्वाधातोर्विकल्पविधानात् शूद्रेणेति अनुक्तकर्त्तरि द्वितीयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

स दग्धव्य उपेतसेदाहिताग्न्याहृतार्थवत् ।

उपेत उपनीतः । शूद्रसु वस्त्रद्वयग्रहणयोग्यकालीन उप-
नीतसदृशः वस्त्रद्वयग्रहणं द्वादशादिषोडशवर्षमध्ये तु । आहि-
ताग्निदाहप्रक्रियया दाहादिकद्वार्थम् ।

तथायं विशेषः ।

उपनीतस्य लौकिकाग्निना अनाहितान्नेः स्वगृह्या-
ग्निना आहितान्नेश्च वैतानान्निभिरिति ।

लौकिकाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तः ।

तथाच देवलः ।

चाण्डालाग्निरमेध्याग्निः सृतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः* ॥ इति ।

स्वगृह्योक्तविधिना असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति हुत्वा
दग्धव्यः ।

प्रचेताः ।

स्नानभेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः ।

नग्नेदं दहेन्नैव किञ्चिदेयं परित्यजेत् ॥

किञ्चिच्छब्दादस्त्रैकदेशं श्मशानवास्यर्थं देयं परित्यजेदित्यर्थः ।

निगमः ।

सन्ध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।

* शिष्टकर्मवशात्चाण्डालादिकापिपरिग्रहो न उचित इत्यर्थः ।

नवश्राद्धञ्च नो कुर्यात्कृतं निष्कलतां व्रजेत् ॥

दाहानन्तरम्चेताः ।

प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वर्षयेयुः रुद-
काञ्चलिम्प्रसिञ्चेयुः । अपसव्ययज्ञोपवीतवाससा दक्षि-
णाभिमुखाः ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्य-
योरिति ।

याज्ञवल्करः ।

सप्तमाह्णमाहापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः ।

अप नः श्रोशुच दधमनेन पितृदिङ्मुखाः ॥

सप्तमाह्विसादर्व्याग्दशमदिवसाहा अर्वाक् ज्ञातय एकसगोत्र-
पिण्डाः समानोदकाश्च । एतच्च विषमदिनेषु कार्यमेव ।

तथाच गौतमः ।

प्रथमद्वितीयपञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रियेति ।

वशिष्टः ।

सव्यात्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्निति ।

उदकदाने संख्यानियममाह

याज्ञवल्करः ।

सकृत्प्रसिञ्चेदुदकं नामगोत्रेण वाग्यतः ।

नामगोत्रेणोपलक्षितमुदकं नामगोत्रे समुच्चार्योदकं सिञ्चेयु-
रित्यर्थः ।

नामगोचे समुच्चार्थेति उदकं सिञ्चेयुरित्यर्थः ।

प्रचेताः ।

त्रिः प्रसेकं जलेः कुर्यात्प्रेतस्तृप्यत्विति हुवन् ।

दिने दिनेऽञ्जलीगूर्णान् प्रदद्यात्प्रेतकारणात् ॥

तावद्दृष्टिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते ।

यावद्दृश्यमः पिण्डः समाप्यते इत्यर्थः ।

यमस्तु विशेषान्तरमाह ।

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्याद्दशाञ्जलीन् ॥

हादश क्षत्रिये दद्याद्दशैश्च पञ्चदश स्मृताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् ॥

एतच्चोदकदानं मृतं मातामहमाचार्यञ्चोद्दिश्य नियमेन

कार्यम् । सत्यादिषु सत्यामिच्छायाङ्कार्यमसत्यां न ।

यथाह याज्ञवल्करः ।

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

एवम्यूर्वीक्षप्रकारेण नित्यतयेत्यर्थः ।

कामोदकं सखी प्रसा स्वस्त्रीयश्चरुर्त्तिजाम् ॥*

कामोदकमित्युपादानादिच्छाभावे अकरणे दोषो नास्ति इति

गम्यते ।

पिण्डदानप्रकारमाह याज्ञवल्करः ।

* सखिपुत्रे इति पाठाक्षरम् ।

पिण्डयज्ञाहता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यङ्गीरश्च मृगमये ॥

पिण्डयज्ञाहता पिण्डयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतित्वदग्भादिना
सहितत्वरूपया च आकाशे शिखादौ* ।

प्रचेताः ।

प्रेताश्च स्नाहीत्युदकं स्थाप्यम्बिव चेदङ्गीरमिति । पिण्ड-
दानञ्च संस्कृतानां कुशेषु असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं
दद्यात् ।

संस्कृतानान्तु कुशेषु इति प्रचेतःस्मरणात्पाषाणेऽपि पिण्डो देयः।
तथाच शङ्कः ।

भूमौ मात्स्यं पिण्डम्यानीयमुपलेष्वाद्दयुरिति ।

यान्नवल्केन पिण्डत्रयमेवाभिहितम् । विष्णुस्तु यावन्त्या-
श्रीचदिनानि तावत्पिण्डदानमाह ।

यावदशीचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च दयुरिति ।

पारस्करः ।

प्रेतेभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यः पिण्डान्दद्युर्दशैव तु ।

एवम्पिण्डोदकदाने गुरुलघुकल्पावाम्नाती । तत्र यद्यप्यन्य-
तरपदानुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थसिद्धिः तथापि गुरुकल्पे प्रेतो-
पकारातिशयः कल्पः । अन्यथा गुरुतत्पदानुपपत्तेः । एवं
दत्तस्य पिण्डस्य प्रतिपत्तिकर्माह

* रज्जुनिर्मिते पदार्थे यत्र द्रव्यं स्थाप्यते शिखा इति प्रसिद्धिः ।

वृद्धशातातपः* ।

वाग्यताः प्रयताः[†]श्चैव तिष्ठेयुः पिण्डसन्निधौ ।

ततो वास्ये निवृत्तेऽस्य नद्यान्तु प्रक्षिपेच्च तम् ॥ इति
नद्यभावे प्रशस्ताकाशेषु प्रक्षिपेत् । यत्राशीचस्य क्वासस्तात्रापि
दम पिण्डाः दातव्याः ।

अशीचस्य च क्वासेऽपि पिण्डान्दद्याद्दशैव तु ।

इति शातातपस्मरणात् ।

पञ्चान्निरात्राशीचे पारस्करः ।

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा ॥

पिण्डे द्रव्यादिनियममाह शुनःपुच्छः ।

फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च ।

तिलमिश्रञ्च दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् ॥

हारदेशे प्रदातव्या देवतायतनेऽपि च ।

तूर्णीं प्रसक्तां[‡] पुष्यञ्च धूपदीपस्तथैव च ॥

यालिना शक्तभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्घृषेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहकम्[§] ॥ इति ।

कर्त्तृनियमो गृह्यपरिशिष्टे ।

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

* वृद्धप्रथिता इति पाठान्तरम् । † पूरिता इति पाठान्तरम् । ‡ प्रसक्तमिति
सकचपुलके पाठः परिहृष्यते परन्तु प्रशक्तमित्येव साधु । § दशमपिण्डदानपर्यन्तम् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥

दशाहपर्यन्तमेवायं नियमः । अतस्तन्मध्ये देशान्तरस्थितसन्नि-
हितसपिण्डपुत्राद्यागमनेऽपि प्रथमदिवसोपक्रान्तेनैव* दश-
पिण्डाः दातव्याः । न पुत्रादिभिः सन्निहितैरपि । दाह्या-
नन्तरङ्गुल्यमेकादशाहादिक्रान्ते सन्निहितसपिण्डेन पुत्रादिनैव
कार्यं पुत्राद्यभावे प्रथमप्रक्रान्तेनैव† । सपिण्डीकरणे तु
विशेषः । स च आहस्तवके वक्ष्यते ।

उदकदानन्तु सर्वैः सपिण्डादिभिः कार्यं पिण्डदानत्वे-
केनैव पुत्रादिना । पुत्रबहुत्वे त्वितरानुमत्या ज्येष्ठेनैव पाति-
त्यादिदोषरहितेन ।

मरीचिः । अनेनैवाभिप्रायेण ।

सर्वैरनुमतङ्गत्वाः‡ ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतम्भवेत् ॥ इति ।

अविभक्तानान्तु द्रव्यमविभक्तमेव । विभक्तेस्तु स्वस्वशक्त्यपेक्षया
स्वाहनात्किञ्चिदौर्द्ध्वदेहिकोद्देशयुक्तमुद्गत्य ज्येष्ठाय निवेदयेत् ।
तदा च द्रव्यमविभक्तमेव भवतीति द्रव्येण वाविभक्तेनेत्यस्य
निर्वाहः । विभक्तेषु द्रव्यसमीकरणेनैकस्य कर्त्तृत्वं षोडश-
आहादावेव न सांवलरिके ।

पिण्डदानाधिकारिक्रममाह शङ्खः ।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

* प्रथमपिण्डदेनेव । † पूरकपिण्डदाना । ‡ सर्वेषामनु मतं कृत्वा इति यस्यान्-
रीवपाठः ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सीदरः ॥

गीतमः ।

पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तद्-
भावे ऋत्विगाचार्याः ।

अत्र शङ्खवचनानुरोधेन पुत्राभावे पत्नी तद्भावे सपिण्डा इति
क्रमः । पुत्राश्च हादशविधा श्रीरसादयः ।

अतएव श्रीरसादिपुत्रपरिगणनानन्तरम्

यान्नवल्काः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैव पूर्वाभावे परः परः । इति ।

तत्रापि श्रीरसाभावे पीत्रः तद्भावे प्रपीत्रस्तद्भावे पुत्रिका-
दिक्रमः ।

अतएव स्मृतिसङ्गहे ।

पुत्रः पीत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकासुत एव च । इति ।

ऋथ्यमृङ्गः ।

पुत्रेषु वर्त्तमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम् ।

आनुकूल्यादपुत्रस्य ग्राहं कुर्यात्समन्वकम् ॥

बोधायनः ।

अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डग्राहं तद्योदकम् ।

क्रियास्तोपो न कर्त्तव्यः प्रेतस्य गतिकारिभिः ॥

यदा त्वनुपनीतः पुत्रः संस्कर्त्ता पत्नी वा तद्दग्निदानमेव सम-
न्वककार्यम् ।

तथाच कात्यायनः ।

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्वकम् ।
कर्तव्यमितरत्सर्व्वङ्कारयेदन्यमेव* हि ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह सुमन्तुः ।

अनुपनीतोऽपि कुर्व्वीत मन्त्रवत्पितृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

वर्षत्रयानन्तरं चूडाभावेऽपि स एवौर्द्धदेहिकं मन्त्रवच्च कुर्यात्

वर्षत्रयादूर्वाक् कृतचूडोऽपि शक्तश्चेत्सर्व्वं मन्त्रवच्च कुर्यात् ।

यद्यशक्तः अथाकृतचूडो वा तदाग्निदानमात्रं कुर्यादिति
व्यवस्था ।

शङ्कः ।

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वश्रादेस्तु सुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥

भार्यापिण्डमित्यादि पुत्राद्यभावविषयम् ।

वीजिज्ञेत्त्रिणोर्विषये मरीचिः ।

सगोत्रे वान्यगोत्रेः वा यो भवेद्विधवासुतः ।

पिण्डश्चाहविधानन्तु क्षेत्रिणे प्राग्विनिर्वपेत् ॥

वीजिनेऽपि ततः पश्चात्क्षेत्री जीवति चेत्क्षचित् ।

वीजिने द्युरादी च मृते पश्चात्प्रदीयते ॥

उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादी तदा ददेत् ।

* अन्यथा कारयेदित्यर्थः । † पितुरौर्द्धदेहिककर्मकलापम् । ‡ सगीत्रादन्व-
वीजाया इति चन्द्रिकाधृतपाठः ।

चेत्रिण्यादौ न दत्तं स्नाहीजिने नोपतिष्ठते* ॥

चेत्रिणे दत्त्वा बीजिने दत्ते तद्बीजिने नोपतिष्ठत इत्यर्थः ।
एतच्च विधवानियोगविधिना यत्र नियोगस्तद्विषयम् । अनि-
योगस्थले तु नारदीक्षं द्रष्टव्यम् ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्व्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥

दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुक्लतो हृता ।

अशुक्लोपनीतायान्तु† पिण्डता वोढुरेव तु ॥ इति ।

पिण्डता बीजिणापिण्डमात्रमेव तेषां न पिण्डदानाद्य-
धिकारः । ते सुता वोढुरेव चेत्त्रिण एवेत्यर्थः । पिण्डदा-
वोढुरेव ते इत्यपि पाठः । सापिण्डे सत्यपि न ब्रह्मचार्या-
दिभिः पिण्डादकदानादिकङ्कर्त्तव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

न ब्रह्मचारिणः कुर्य्युर्दकं पतितास्तथा ।

उदकमिति पिण्डदानायुपलक्षणं ब्रह्मचारिणः‡ उदकदानादि-

* चेत्रिणे प्राक् प्रदापयेदादौ चेत्रिषि सते इति शेषः ततः । चेत्रिसरचाननरं
बीजिसरचं पञ्चाबीजिने तु दापयेदित्यन्वयः । क्वचित् कदाचिद्वेषेण जीवति चर्षादादौ
बीजो सतः तदा बीजिने चादौ दद्युः सते तु तदननरं चेत्रिषि सन् तदा पञ्चान् चेत्रिषि
प्रदीयते । उभौ यदि सती एकदति शेषः । तत्रादौ बीजिने याई पञ्चान् चेत्रिषि तत्र
हेतुं दर्शयति चादौ न दत्तं स्यादित्यादि । † अशुक्लोपनीतायान्तु इति स्यात्कुरीयपाठः ।

‡ ब्रह्मचारिकर्मुकीदकदानादिनिषेध इत्यर्थः ।

निषेधो मातापित्रादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तथाच स एव ।

आचार्यपित्रुपाध्यायानिर्हत्यापि व्रती व्रती ।

शकटान्नञ्च नाग्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥

व्रती ब्रह्मचारी व्रती ब्रह्मचर्ये नस्य ब्रह्मचर्यव्रतभंग इत्यर्थः । स ब्रह्मचारी शकटान्नमाशौच्यन्नं नाग्नीयात् । निर्हृत्येत्यनेन दाहा-
द्यौर्हृदेहिकं सकलमपि लक्ष्यते ।

मात्रादिव्यतिरिक्तविषये मनुः ।

आदिष्टी नोदकं कुर्यादात्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकङ्कत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारी । केचन प्रायश्चित्तिनमादिष्टीति मन्यन्ते ।

व्रते समाप्ते तूदकङ्कत्वा दिनत्रयमशुचिः स्यादित्यर्थः ।

वृद्धमनुः ।

क्लीवाद्या नोदकं कुर्युः स्तेनत्रात्याविधर्म्मिणः ।

गर्भभर्त्तृदुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥

पूर्वीन्नब्रह्मचार्यादिव्यतिरिक्तैरपि सपिण्डैर्मृतपाषण्डाद्युद्देशे-
नोदकादिकं न कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

पाषण्डानाश्रिताः स्तेना भर्त्तृघ्नः कामगादिकाः ।

सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचीदकभाजनाः ॥

वेदवाङ्मलिङ्गधारणं पाषण्डम् । अनाश्रिताः अधिकारे सत्य-
प्याश्रमविशेषरहिताः । स्तेनाः ब्राह्मणसुवर्षव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्य-

हारिणः । पाषण्डादिमरणस्याशौचादिनिमित्ताभावात्परणे
सति सपिण्डैरुदकादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः । सुराप्य इत्या-
दिषु* लिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् ।

आत्मत्यागिषु विशेषमाह गौतमः ।

प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदक्रोद्धन्मनप्रपतनैः स्वेच्छता-
मिति ।

प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं शैलशिखरा-
दवपातनम् । इत्यादिभिर्निमित्तैः शास्त्राविहितमार्गेणच्छा-
पूर्वकं मृतानामशौचादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालादुदकात्सर्पाद्वाङ्गणाद्द्वेद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्म्मिणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतभ्यो यत्प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत्सर्व्वमन्तरीक्षे विनश्यति ॥

मनुः ।

वृथासङ्करजातानां*म्भ्रज्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्यागिणाञ्चैव निवर्त्ततीदकक्रिया ॥

वृथासङ्करजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहायज्ञादि-
रहिताः सङ्करजाताः प्रतिलोमजाः । प्रमादात्पूर्व्वोक्तानि-

* चादिना आत्मत्यागिन्य इत्यत्र स्वीत्वमविवक्षितम् । † वृथाजातानां सङ्करजाता-
वाच्येत्यर्थः इत्यादयः अयमाद्यः प्रत्येकं सम्बन्धते इति व्याप्यदिति शेषः ।

मित्तैर्मरणे विद्यत एवाशौचादिकम् ।

अतएवाङ्गिराः ।

अथ कश्चित्प्रमादेन त्रियेताग्न्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया ॥

चाण्डालादिमृताहिताग्नेरग्न्यादीनां प्रतिपत्तिकर्म च
स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

वैतानम्रक्षिपेदसु आवसथ्यञ्चतुष्यथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने हथामृते ॥

हथामृतः अविहितमार्गेण मृतः ।

तथा ।

आत्मनस्याग्निनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि च गङ्गायास्तीरे संस्थापनं मतम् ॥

गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणम् । एवं पूर्वोक्तनिन्दितमरणे मृतानां
स्नेहादिनाग्न्याद्यीर्द्धदेहिककरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमान्नातम् ।

कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं हथा ।

रज्जुच्छेदाशुपातञ्च तप्तकच्छेण शुभ्यति ॥ इति ।

एतच्च बुद्धिपूर्वकप्रत्येकान्यादिकरणे ।

अबुद्धिपूर्वके तु संवर्त्तः ।

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा कच्छं सान्त्पनं चरेत् ॥

यच्च सुमन्वादिभिर्मांसं भैक्ष्याहारस्त्रिषवणञ्च तथा एक-
राभाभोजनादिकञ्चाभिहितम् तदशक्तविषये देशकाला-

द्यपि ज्ञानुसारेण योजनीयम् । यस्तु हृद्वादिर्लुप्तभिषक्क्रिय-
स्त स्यात्कहननमप्यनुज्ञातमादिपुराणेषु ।

हृद्दः शीचमृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानज्ञातयेद्यस्तु भृग्वन्धनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकङ्कत्वा चतुर्थे श्राद्धमारभेत् ॥

तथा ।

गच्छेन्नह्यपथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटशाखायां देहत्यागङ्करोति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान्प्राप्नुयात्प्रोक्तात्मात्मघाती भवेत्कचित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
अशौचं स्यात्प्रहं तेषां वज्रानलहृतेषु च ॥
वाराणस्यां स्त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित्कचित् ॥

विवस्वान् ।

सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वध्यापारात्मस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥

* शीघ्रमेवमादिचिकित्सारहित इत्यर्थः । † शीघ्रं सप्त जतिः तस्याः
जुवाचाररहित इत्यर्थः ।

धर्माज्जिनासमर्थस्य* हादशत्रिंशिकादिरूपप्रायश्चित्तासमर्थस्य ।
एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृतानां चाण्डालादिमृतानां सं-
वत्सरादूर्ध्वमौर्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

गोब्राह्मणैर्हृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।

जर्द्धं संवत्सरात्कुर्यात्सर्व्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

अत्रापरं विशेषमाह

पराशरः ।

चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रैर्हृती यदि ।

आहिताग्निमृती विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥

दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।

दग्धास्थीनि पुनर्गृह्य चारेण चालयेत्ततः ।

स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगतत्पुनर्दहेत् ॥

संवत्सरादूर्वागपि तत्तत्पापानुसारेण द्विगुणादिकं प्राय-
श्चित्तं विधाय नारायणबलिञ्च कृत्वा और्ध्वदेहिकङ्कार्यम् ।
आयुषोऽनित्यत्वेन† संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदेहिकादिलीपप्रस-
ङ्गात् ।

तच्च नारायणबलिञ्च कृत्वा ।

तथाच वृद्धयान्नवल्काः ।

* बभ्रुवु पुस्तकेषु दर्शनादेव रचितं परन्तु स्वव्यापारावमस इत्येव पाठो युक्तः ।
† पुत्रादिरूपाधिकारिणामिति शेषः ।

नारायणबलिः कार्य्या लोकागर्हाभयान्नरैः ।

तथा तेषां भवेच्छीघ्रं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥

नारायणबलौर्द्धदेहिककरणे भवतीत्यर्थः ।

सर्पहतेषु विशेषः ।

संवत्सरं यावत्पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारा-
यणबलिहृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षाङ्गाच्च व्यासीद्देशेन
ब्राह्मणाय दत्त्वा श्रीर्द्धदेहिकहुय्यात् ।

नारायणबलिस्वरूपञ्च विष्णुनाभिहितम् ।

एकादर्शीं समासाद्य शुक्लपत्रस्य वै तिथिम् ।

विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥

दश पिण्डान् घृताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् ।

तिलमित्रान् प्रदद्यादै संयतो दक्षिणामुखः ॥

विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यभ्रसि ततः क्षिपेत् ।

नामगोत्रग्रहहृत्वा पुष्पैरभ्यर्चनं तथा ।

धूपदीपप्रदानञ्च भक्ष्यभोज्यं तथापरम् ॥

निमन्त्रयेत विप्रान्वै पञ्च सप्त नवापि वा ।

विद्यातपःसमृहान्वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥

अपरेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपविशतः ।

विष्णोरभ्यर्चनहृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।

उदसुखान्यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरन् ॥

मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्व्वहुय्यादतन्मितः ।

आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्व्वं तद्याचरेत् ॥

ढमान्नाला ततो विप्रस्तृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
 हविष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ।
 पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च दैवं रूपमनुस्मरन् ॥
 प्रथमं विष्णवे दद्याद्ब्रह्मणे च शिवाय च ।
 यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ॥
 मृतं सङ्कीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतःपरम् ।
 विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत्क्षिपेत् ॥
 विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् ।
 एकं बृहत्तमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
 गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतन्तं मनसा स्मरेत् ॥
 ततस्त्रिलाशो विप्रासु हस्तैर्दर्भसमन्वितैः ।
 क्षिपेयुर्गोत्रपूर्वन्तु नामबुद्धौ निवेश्य च ॥
 हविर्गन्धतिलाश्वस्तु तस्मै दद्युः समाहिताः ।
 मित्रभृत्यजनैः सार्धं पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः ॥

भविष्यपुराणे ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागङ्गुला तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृष्यमाप्तवान् ॥ इति ।

उदकादिदानानन्तरकर्त्तव्यतामाह

याज्ञवल्क्यः ।

कृतीदकान् समुत्तीर्णाभ्युदशाहलसंस्थितान् ।

स्नाता नाववदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥

भववदेयुः बोधयेयुः ।

इतिहासरूपम् ।

मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स मूढात्मा जलबुद्बुदसन्निभे ॥ इति ।

तथाच न रोदितव्यमपीति स एवाह ।

श्लेषाशु वासवैर्मुक्तं प्रेती भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्य्याः स्वयत्कितः ॥

इतिहासश्रवणानन्तरं किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह ।

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारवेश्मनिः ॥

आचम्यादाय सलिलं गामयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनिः पदं शनैः ॥

धर्म्मार्थप्रेतनिर्हरणादिकर्त्तव्यतायामपि स्नानानन्तरं प्राणाना-
यस्य निम्बपत्रदंशनप्रभृतिगृहप्रवेशान्तकर्मकरणेन सद्यः
शुद्धिः ॥

यतः स एवाह ।

प्रवेशनादिकर्म्मं प्रेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परिषां स्नानसंयमात् ॥

पराशरः ।

अनाथं ब्राह्मणम्प्रेतं ये वञ्चन्ति द्विजातयः ।

* द्वारि वेगमन. इति पाठान्तरम्. † प्रसरे. ‡ सम्बन्धशयनानामिति शेषः ।

§ उदासीनानाम्नीवसम्बन्धरहितानामिति यावत् ।

पदे पदे यन्नफलमानुपूर्वीलभन्ति ते ॥

न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्म्मणाम्* ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशीचं विधीयते ॥

यत्तु स्नेहादिवशान्निर्हृत्य† तदन्नमश्नाति तद्गृहे च निवसति
तस्य दशाहाच्छुद्धिर्यस्तत्पूर्ववदेव निर्हृत्य तद्गृहे वसति न
तदन्नमश्नाति स त्रिरात्राच्छुध्यति । यश्च निर्हरणादिकमेव
करोति न तद्गृहवासं न च तदन्नभोजनं स त्वेकाहात् ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरामांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमत्ति तेषान्तु दशाह्नेव शुध्यति ।

अनदन्नन्नमङ्गैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

एतच्च सजातीयविषयम् ।

विजातीयविषये तु गौतमोक्तो विशेषः ।

अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वी वावरम् । तत्र

शावाक्तमाशौचमिति ।

उपस्पृशेन्निर्हरेत् । हीनवर्णश्चेदुत्कृष्टं निर्हरति उत्कृष्टेन्नीचं
तत्र निर्हरणीयाशौचदिनैः शुद्धिः । ब्राह्मणश्चेच्छूद्रं निर्हरति
तदा मासेन शुद्धिः, शूद्रश्चेद्ब्राह्मणं तदा दशभिर्दिनैः, इत्यनेन
प्रकारेणानुसन्धेयम् ।

* शुभं कर्म्म येषां शुभकर्म्मकारिणामित्यर्थः । † दाहं कृत्वा ।

ब्रह्मपुराणे ।

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
 कामाक्षीहाङ्गयाक्षीभाक्त्वा तज्जातितं व्रजेत् ॥
 पुत्राः कुर्वन्ति* विप्राय† चक्षविट्शूद्रयोनयः ।
 सः‡ तादृशेभ्यः§ पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
 रात्रिं मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
 मन्त्री वा तदशौचन्तु चीर्त्वा पश्चात्करोति सः ॥

अनपत्ये अविद्यमानसपिण्डे च राजनि मृते स्वपुरोहितस्तस्मै
 रात्रे यादं कुर्यात्तत्रयुक्ताशौचं चीर्त्वेत्यर्थः । शवसंस्पर्श-
 निमित्तं चाशौचं स्पर्शवत एव न तद्धार्यादीनां तद्द्व्याणां वा ।
 तथाचाङ्गिराः ।

आशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेत् ॥

क्रिया वेतानोपासनाद्याः । गृह्याणां गृहे भवानामति-
 क्रान्ताशौचेऽप्येवमेव ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।

त्रिरात्रं मृतकं तस्य न तद्द्वयस्य कर्हिचित्त्वा ॥

इति स्मरणात् । त्रिरात्रमिति मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

आशौचिनां नियमविशेषो याज्ञवल्कीयान् दर्शितः ।

* यात्रमिति शेषः । † विप्रमिति पाठान्तरम् । ‡ विप्र इति शेषः । § क्षत्रि-
 यादिस्त्रीषु जातेभ्यः । ¶ कश्चिन् स्वर्गपीडयः । †† मृतः कस्यचिदित्येव साधु ।

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपियुस्ते पृथक् पृथक् ।

क्रीताशना अयाचितलब्धाशना भवेयुरिति नियमादर्थादेत-
दभावे अनशनं सिद्धं दिनत्रयपर्यन्तमयं नियमः ।

तथाच वशिष्ठः ।

गृह्णाद्भजित्वा अयस्त्रस्तरे त्प्रहमनश्नन् आसीरन् ।

क्रीतोत्यन्नेन वर्त्तेरन्निति ।

आशीचिनां शयनाय ढणमयस्त्रस्तरः अयस्त्रस्तर इत्युच्यते ।

मनुः ।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्निर्मज्जियुश्च ते त्प्रहम् ।

मांसाशनञ्च नाशीयुरिति ॥

गीतमः ।

अधःशय्याशायिनो ब्रह्मचारिणः सर्व्वे इति ।

तथा वपनं दुःखानुभाविभिः सर्व्वैः सपिण्डैः पुत्रैरेव स्वस्वदेशा-
चारानुसारेण । प्रथमदिनप्रभृति विषमदिनेषु अपि आहादि-
प्रदानात्पूर्व्वर्त्तव्यम् ।

यदाहापस्तम्बः ।

अनुभाविनाञ्च परिवापनमिति ।

अनुभाविनोऽल्पवयसः सपिण्डाः पुत्राश्च ।

तथा ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकश्च प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वापि सप्तमे वा प्रदानतः ॥

तथा ।

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापितृर्गुरी मृते ।

आधाने सोमपाने* च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥ इति ।

देवलः ।

दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानङ्गामाहृद्भिर्वेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मशुनखानि च ॥ इति ।

प्रथमादिदिनेषु कृतचौरस्यापि शुद्धार्थं दशमदिनेऽपि वपन-
ङ्कर्त्तव्यम् । दशमदिनमिति सूतकान्तोपलक्षणम् । अन्ते च
वाससां त्याग इति स्मरणात् । सूतकान्तकर्त्तव्यवासस्थाग-
साहचर्यात्केशश्मशुनादित्यागोऽपि सूतकान्तेऽपि कर्त्तव्यः ।

अस्थिसञ्चयनदिनमपि वैकल्पिकम् ।

तत्र संवर्त्तः ।

प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनङ्कार्थं दिने तद्वाचजैः सह ॥

विष्णुः ।

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाभ्रसि
प्रक्षेपः । द्वितीये त्वस्थिसञ्चय इति स्वष्टह्यानुसारेण
व्यवस्था । अस्थिसञ्चयनदिवसे च श्मशानवासिदेवता-
नामुद्देशेन पूजा कर्त्तव्या ।

असृश्वत्त्वलक्षणाग्नीचनिवृत्तिकालनियममाह

देवलः ।

दशाहाद्विभागिन कृते सञ्चयने क्रमात् ।

* आधानकाले सोमे च इति पाठान्तरम् ।

अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनाम् ॥

त्रिचतुःपञ्चदशभिः स्पृश्या वर्णक्रमेण तु ।

अस्थिसञ्चयनकृतएव स्वाशौचत्रिभागतः ॥

शुद्धिर्न त्वस्थिसञ्चयनाभाव इति तात्पर्यम् ।

तथाच स्मर्यते ।

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शी न दुष्यति । इति ।

एतदुपनीतविषयम् । अनुपनीते त्वस्थिसञ्चयनमन्तरेण स्वा-
शौचत्रिभागतः स्पृश्यत्वम् ।

तदाह देवलः ।

स्वाशौचकालाद्द्विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

शूद्रविट्चक्षुविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम् ॥ इति ।

कर्मानधिकारलक्षणं त्वाशौचं स्वस्ववर्णाशौचकालानन्तरं
स्नानादिभिरपगच्छति । एतच्चाशौचमाहिताग्नेः संस्कारदिन-
प्रभृति अनाहिताग्नेसु मरणदिनप्रभृति अस्थिसञ्चयनं तूभयो-
रपि संस्कारादिदिनप्रभृतीति विवेकः ।

तथाचाङ्गिराः ।

अनग्निमत उत्क्रान्तेः* साग्नेः संस्कारकर्माणः† इति ।

पैठीनसिरपि ।

अनग्निमत उत्क्रान्तैराशौचादिर्द्विजातिषु ।

दाहादग्निमतो विद्याद्दिदेशस्थे मृते तथा ॥ इति ।

* जननमरणदिनैः । † दाहदिनमारभ्य ।

साग्निकस्य दाहप्रभृत्येवाशौचादीनि तत्पुष्पादीनामासंस्कारात्म्यादिकर्म्मलोपो नास्ति* ।

अशौचे नित्यनैमित्तिकयोर्निवृत्तिः पारस्करेण दर्शिता ।

नित्यानि विनिवर्त्तेरन्नित्यवैतानवर्जं शालाग्नाविकः
अन्य एतानि कुर्युः ।

अत्र नित्यशब्देनावश्यकनैमित्तिकानामप्युपसंग्रहम् । अतो वैतानानां स्मार्त्तानाञ्च कर्म्मणां प्रतिप्रसवेऽपि नैमित्तिकस्यापि प्रतिप्रसवः । काम्यानान्तु सर्वत्र सर्वव्यापिनिवृत्तिः । वितानाग्नीनां विस्तारः त्रेताग्निः । तत्र क्रियमाणानि नित्याग्निहोत्रादीनि वैतानानि वर्ज्जयित्वा नित्यानि विनिवर्त्तेरन् इत्यर्थं निषेधो नित्याग्निहोत्रादिषु न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतः स्वयमेव कुर्यात् । शालाग्निर्गृह्णाऽग्निस्तत्सम्बन्धिनां सायंप्रातर्होमस्वालीपाकादीनां पाविकी कर्त्तव्यता करणमकरणं वा शास्त्रार्थ इत्यर्थः । यदा करणपक्षस्वीकारः तदा अन्य असपिण्डा एतानि कुर्युः अन्येनासपिण्डेनैतानि कारयेदित्यर्थः । तत्रापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयमेव कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् ।

पुनस्तथः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं ह्योमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो हिजः ॥

* दाहप्राक् सन्ध्यादिकर्म्मलोपो नास्तीत्यर्थः ।

इष्टिराहितान्नेर्दग्धपौर्णमासादिकश्चरुः । अनाहितान्नेः स्थाली-
पाक्वादिरूपः ।

जातूकर्णः ।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तङ्कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

पिण्डयज्ञः पिण्डपिट्टयज्ञः । चरुअपणकर्मश्वयुज्यादिकः
स्थालीपाकश्च । असगोत्रा असपिण्डाः पिण्डनिषेधस्याशौच-
निमित्तत्वात् । अशौचरहितेन ब्रह्मचारिणा सपिण्डेन
होतव्यमिति गम्यते ।

बृहस्पतिः ।

सूतके सूतके चैव अशक्नौ आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेः* न तु हापयेत्† ॥

अग्निसाध्येऽपि वैश्वदेवस्य निवृत्तिस्तथा पञ्चयज्ञादीनामपि ।

तथाच संवर्त्तः ।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ इति ।

एवञ्चोक्तानित्यनैमित्तिकव्यतिरेकेणैतरेषां नैमित्तिकानामपि
निवृत्तिः । यत्पुनः

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते । इति

तत्काम्यहोमाभिप्रायं वैश्वदेवाभिप्रायं वा ।

* अन्येन होमं कारयेत् । † न तु त्यजेदित्यर्थः ।

सम्याविषये विष्णुपुराणे ।

सर्वकालमुपस्थानं सम्यायाः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

सूतके आशौचे सम्यायाः न स्वरूपतः परित्यागः अपि तु
मन्त्रोच्चारणपूर्विकायाः । पुलस्त्येन प्राणायामरहितमानसिक-
सम्याभ्यनुष्ठानात् ।

सूतके सूतके चैव सम्याकर्म्म समाचरेत् ।

मनसा धारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विजः ॥ इति ।

अञ्जलिप्रक्षेपस्तु सावित्रीमुखायै कार्यः ।

तथाच पैठीनसिः ।

सूतके सावित्या चाञ्जलिं प्रक्षिप्य दक्षिणाङ्गत्वा सूर्यं
ध्यायन्नमस्कुर्यात् । इति ।

सूतकादौ ग्रहणे जाते स्नानदानश्राद्धे न दोषः ।

तथाच बृहवशिष्ठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायामृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

तथा ।

सूतके सूतके चैव न दोषो राहुदर्शने* ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

सूतके सूतके वाऽसपिण्डैरसमानोदकैश्चाशौचान्नं न भोक्तव्यम् ।

* राहुदर्शनमित्यस्नानदानश्राद्धादिकरणे इति ग्रन्थकाराशयः ।

उभयत्र दशाहानि* कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

उभयत्र सूतके सूतके च । सकुल्यानान्तु न दोषः ।

सूतकेषु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृतम् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषोऽनुपावहेत् ॥

उभाभ्यां दाढभोक्तृभ्यां यद्यपि दाढा सूतकाद्यपरिज्ञाते दाढः
सूतकं नास्ति ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात्†; तथापि दाढ-
परिज्ञानमन्तरेण केवलं भोक्तृज्ञानेऽपि वचनाद्भोजने दोषो
भोक्तुरेव उपपद्यते भोक्तुरपि ज्ञानं भोजननिवृत्तौ निमित्तम् ।
सूतकादिस्वरूपनिष्पत्तिरेकोऽयः तज्ज्ञानञ्चापरः एतदुभय-
विशिष्टः‡ निमित्तम् । एवञ्च निमित्तैकदेशस्य प्रसवादेर्भोक्ता
ज्ञातत्वादेकदेशविभावितन्यायेनाऽन्यस्यापि सम्भाव्यमानत्वात्

* दशाहानि इत्युपलक्षणं तेन क्षत्रियादरपि जननमरणाशौचे जाते असपिण्डैः
असमानोदकैश्च द्वादशाहादिपर्यन्तम् अशौच्यन्नं न भोक्तव्यम् । † अशौचं प्रतीति शेषः ।
‡ सूतकादिस्वरूपोत्पत्तितज्ज्ञानरूपोभयविशिष्टम् ।

§ निरुक्ते लिखितं नैकैकदेशविभावितः ।

दाढ्यः सर्वं वृषेणार्थमयाह्मस्त्विवेदितः ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनम् । यो लिखितानिकं सुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये साह्यादिभि-
र्विभावितः सर्वं दद्यात् । एकदेशविभावनाद्विज्ञानतः एव तस्य तदपलापेन दुःशीलत्वाव-
धारणादपरिशेषि तथालम्बेव सम्भाव्यते । सत्यविभावकस्यापि प्रकान्तविषये यथार्थवाक्य-
निश्चयादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमित्येव तर्कपरम्परागत एकदेशविभावितन्यायः †

केवलभोक्तृज्ञानेऽपि भोजननिवृत्तिः । यदा तु दाया ज्ञातं न भोक्ता एकदेशविभावितन्यायात्तदापि भोक्तुरेव वचनाङ्गोजन-निमित्तो दोषः न दातुः । अपि च दातुः सूतकान्नभोज-यित्वत्त्वदीषोऽस्यैव अयञ्च भोजयित्वत्त्वनिमित्तो दोषः मृतके सूतके विहितप्रथमादिदिननवश्राद्धादिव्यतिरिक्तकाले विज्ञेयः तत्काले विहितत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अपि दादृष्टहीनेषु सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

बृहस्पतिः ।

विवाहीत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगृह्णादकाचान्ताः सर्व्वे तं शुचयः स्मृताः ॥

मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्यमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठदण्डेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तिलौषधाजिनेऽ चैव पक्वापक्ने स्वयद्बृहः § ।

* भोजनकारयित्वत्त्वनिमित्तदोषः । † यन्वकारमते ज्ञातेऽज्ञाते वा श्राद्धादी प्राणव-भोजने कोऽपि दोषो नास्ति । ‡ तिलौषध्वाजिन इति पाठान्तरम् । § स्वयंभवे इति शक्यान्तरीयः पाठः ।

पुष्पेषु चैव सर्वेषु नाश्रीचं सृतसूतके ॥

स्वयङ्गहः स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः । पक्वापक्व इति पक्वं
भक्ष्यजातमपक्वं तण्डुलादिकं चान्नसत्रवृत्तादेव याह्यं नान्य-
स्मात् ।

तथाचाङ्गिराः ।

अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् ।

भुक्त्वा पक्वावमेतेषां चिराच्चन्तु पयः पिवेत् ॥

अत्र भक्ष्यव्यतिरिक्तोदनादिविषये पक्वशब्दः । इतरथा मरीचि-
वचनविरोधात् । व्रतादिश्वारम्भेषु सत्सु पश्चाच्चेत्सूतकादिकं
भवति तदा तावन्मात्रे सूतकाभावः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आदौ होमिऽर्चने जपेऽपि ।

प्रारम्भे सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति स्मरणात् । सूतकमिति सूतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रारम्भश्च
तेनैवीकृतः ।

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोःऽऽ ।

नान्दीमुखंऽ विवाहादी आदौ पाकपरिष्किया ॥

प्रारम्भाभावेऽपि कन्याया अर्धार्थत्वे, सन्निहितलग्नान्तराभावे
च विष्णुनैवाभ्यगुप्ता दत्ता ।

* अन्नदानरूपयज्ञप्रवृत्तानामश्रीचिनां सकाशात् आमामन्नशब्दे दीपो नास्ति इति
समुदायार्थः । † तथेति पाठान्तरम् । ‡ व्रतसत्रयोरिति पाठान्तरम् । § नान्दी-
श्राद्धमिति पाठान्तरम् ।

अनारब्धविशुद्धार्थं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दृतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुभ्यति सृत्तिकी ॥

कुष्माण्डैः कुष्माण्डमन्त्रैः* ।

* यद्देवा देवहेलनं देवासञ्जग्मा वयम् ।
 आदित्यास्तस्मान्मा सुचतर्त्सर्तेन मामित ॥
 देवा जीवनकाम्या यद्वाचावृतमुदिम ।
 तस्मान्न इह सुचत विश्वेदेवाः सजीषमः ॥
 ऋतेन द्यावापृथिवी ऋतेन त्वं सरस्वती ।
 कृताग्रः पाद्मेनमी यत्किञ्चावृतमुदिम ॥
 इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ सोमी धाता इहस्थितिः ।
 ते नो सुचन्वेनमी यदव्यक्तमारिम ॥

स ज्ञात शःसादुत जामिशःसाज्जायमः शःसादुत वा कनीयमः ।
 अनावृष्टं देवकृतं यदेन नस्मात्स्वमस्मात्प्रातर्वेदी सुमुग्धि ॥
 यद्वाचा यन्मनसा वाङ्भ्यामूर्ध्वामश्रीवशाः शिश्रैयंदृष्टं चक्रमा वयम् ।
 अग्निर्मा तस्मादेनमः गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु चक्रम यानि दुष्कृता ॥
 येन चित्तौ अर्णवाग्निर्बभूव येन मर्थ्यं तमसो निर्ममोच ।
 येनेन्द्रो विश्वा अजहादरातीमिनाहं ज्योतिषा ज्योतिरानमान् आसि ॥
 यत्कुसीदमप्रतीतं मयेह येन यमस्य निधिना चरामि ।
 एतत्तदग्रे अरुणो भवामि श्रीवशेष प्रति तपो दधामि ॥
 यन्मयि माता यदा पिपेय यदन्तरिक्षं यदा ज्ञसाति ।
 कामामि चित्तं देवा दिवि ज्ञाता यदाप इमं मे ।
 वरुच तस्त्रायामि त्वमी अग्रे सत्वमी अग्रे त्वमग्रे अयासि ॥
 सुमुग्धि, सप्त च ॥ १ ॥

तैत्तिरीये आरभ्यके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

यददौर्ध्वब्रूचमहं बभूवादित्यन्वा सन्नगर जनेभ्यः ।

अथानुलोमजविजातीयसपिण्डाशौचम् ।

तत्र बौधायनः ।

अन्नविट्शूद्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषामग्नौचे विप्रस्य दग्नाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥

तेषामग्नौचे अन्नियादिजननादिनिमित्ताग्नौचे ।

हारीतः ।

दग्नाहाच्छुद्धयते विप्रो जन्महानी* स्वयोनिषु ।

अग्निर्मां तस्मादिन्द्रश्च संविदानौ प्रमुञ्चताम् ॥

यद्भूसाभ्यां चकर किंलिपाय्यचाणां वयुमुपजिह्ममाणः ।

उयम्पश्या च राष्ट्रभृश्च तान्मत्सरसावनुदत्तामृशानि ॥

उयम्पश्ये राष्ट्रभृत्क्लिषाणि यदचङ्गलमनुदत्तमीतत् ।

नेत्रं ऋषाणुषव इत्यमानो यमस्य लोके अधिरञ्जुराय ॥

अवते षड् उदुत्तममियथे वरुण तस्वायामि त्वन्नी अग्ने स त्वन्नी अग्ने ।

सङ्कुसुको विकुसुको निरुद्धो यश्च निस्त्रनः ॥

ते येऽस्यत् यज्ञमनागसो दूरादूरमचीचतम् ।

निर्यज्ञमचीचते कृत्यान् निरुद्धतिश्च ॥

तेन योऽस्यस्यच्छाते तमस्यै प्रसुवामसि ।

दुःशः सानुशः साभ्यां घणेमासुघणेन च ।

तेनाभ्योऽस्यस्यच्छाते तमस्यै प्रसुवामसि ॥

संबर्षसा पयसा सन्तनुभिरगन्नाहि मनसा सः शिवेन ।

त्वष्टा नो अत्र विदधातु रायोऽनुमाष्टुं तन्नोतयद्विषिष्टं ॥

कृत्यान् निरुद्धतिश्च पञ्च च ॥ ४ ॥

तैत्तिरीये आरख्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुशाक्तः ।

* जननमरणे इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्वाचनिराचाभ्यां
वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्वाचनेण शुद्धिर्हीनवर्णानामुत्कृष्टेषु
सपिण्डेषु जाते मृते वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः ।
बौधायनेनोक्तमनापहिषयं हारीताद्युक्तं त्वापहिषयमिति
व्यवस्था । एतेषां सापिण्डं त्रिपुरुषमेव पिण्डास्त्वावर्त्तन्ते
त्रिष्विति सापिण्डप्रकरणेऽभिहितत्वात् ।

अपरो विशेषः आपस्तम्बिनोक्तः ।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां यावन्मृतकसूतके ।

तेषान्तु पैटकं शौचं विभक्तानान्तु मातृजम् ॥

पितृगृहेऽवस्थितानां तद्विभक्तानां पितृजातीयमाशौचं
विभक्तानान्तु मातृजात्याभिहितमित्यर्थः । प्रतिलोमानान्तु
सूतकादिकं नास्त्येव प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणात् ।
मूत्रपुरीषोत्सर्गवन्मलापकर्षणार्थं शौचं कुर्यात् ।

अथ समानोदकाशौचम् ।

जन्मन्तिकोदकानान्तु चिराचाच्छुद्धिरिष्यते ।

तत्र मनुः ।

दशाहं यावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।

जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम् ॥

एकोदकाः समानोदकाः ते च सप्तमपुरुषार्द्धभागिनः* ।

* नामिन इत्यर्थः ।

समानोदकभावानुवृत्तिश्च यावज्जन्मनाम्नोर्विज्ञानम् ।

तथाच मनुः ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ इति ।

वर्त्तत इत्यन्वयः ।

अथ प्रोषितमरणजननाशौचम् ।

तत्र निर्दशजननश्रवणे पितुः सचेलक्षानाच्छुद्धिः ।

यदाह मनुः ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाग्न्युत्थं शुद्धी भवति मानवः ॥

पुत्रस्य इति सम्बन्धसूचकत्वात्पितुरेव स्नानं सपिण्डानान्तु
दशाहादिके व्यतीते सूतकं नास्थिव ।

अतएव देवलः ।

नाशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषु* दिनेष्वपि ।

प्रोषितमरणे तु याज्ञवल्क्यः ।

प्रोषिते कालशेषः स्यादिति ।

देशान्तरस्यसपिण्डमरणे दशरात्राद्यशौचकाले चानतिक्रान्ते
दशरात्रादिशेषं यावदशौचं भवति । न श्रवणप्रभृति पुनर्द-

* नाशौचं प्रसवेष्वस्तीति यस्यान्तरीयः पाठः ।

ग्राहिकमित्यर्थः । दशाहाद्यनन्तरं मासत्रयपर्यन्तं त्रिरात्रं
ततः षण्मासपर्यन्तं पक्षिणी ततो नवमादूर्वागिकाहः । ततः
संवत्सरपर्यन्तं ज्ञानोदकदानाभ्यामेव शुद्धिः । संवत्सरानन्तरं
ज्ञानेनेति विवेकः ।

यदाह बृहहशिष्टः ।

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा ।

अहस्तु नवमादूर्वागूहं ज्ञानेन शुध्यति ॥

ज्ञानं सहचरितः सुदकदानमप्याक्षिपति ।

मनुः ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्टैवापो विशुध्यति ।

सृष्ट्वा ज्ञानेनेत्यर्थः । अन्यानि यानि विरुद्धवचनानि तानि
पूर्वोक्तविषय एव योज्यानि एतन्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएव पैठीनसिः ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

दशाहमिति द्वादशाहाद्युपलक्षणार्थम् । सूतकी भवेदित्यनेन
प्रेतकार्यकर्मव्यतां दर्शयति । सापत्न्यमातरि विशेषो दक्षे-
षोक्तः ।

पितृपत्न्यामपेतानां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

एतच्च वक्ष्यमाणदेशान्तरलक्षणरहितदेशान्तरस्थलसृती । देशा-
न्तरसृते तु सपिण्डे मासत्रयादूर्वागपि सद्यःश्रीचम् ।

देशान्तरसृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे* पती† ।

सृते ज्ञानेन शुभ्यन्ति गर्भस्त्रावे च गोत्रिणः ॥

इति स्मरणात् ।

देशान्तरलक्षणमाहृ हृदमनुः ।

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वी व्यवधायकः ।

वाची यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

हृदस्पतिः ।

देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशददन्त्ये त्रिंशदन्ते तथैव च ॥

अत्र च देशान्तरतो व्यवस्था ।

स्मृत्यर्थसारे तु अन्यथा, तद्यथा

स्त्रीपुरुषयोः परस्परं त्वेवं सवर्षीत्तमपत्नीषु चैवम् ।

एवमित्यनेन मातापितृसवर्षाश्रीचमेवेति ग्रन्थकारः परामृष्ट-
वान् । देशान्तरे कालान्तरे च हीनवर्षायाः मातुः सपत्न्या मरणे

तु पुत्रस्य त्रिरात्रं हीनवर्षपत्नीषु चैवम् । संवत्सरे व्यतीते तु

सपत्न्योः परस्परं चैवमिति । अतिक्रान्ताश्रीचमुपनीतोपरम-

एव । एतच्च वयोवस्थाश्रीचवत्सर्व्ववर्षसाधारणम् ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

* वानप्रस्थात्रिमिणि । † भर्त्सरि, यस्य च क्लीवे वैखानसे च इत्यनेन सम्बन्धः ।

तथाच क्लीवे पती वानप्रस्थे च पती भर्त्सरि सृते ज्ञानमात्रमश्रीचम् ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ॥

अयमर्थः । जन्मप्रभृत्युपनयनादर्द्धाचीनेः वयसि सदाशौचं तत्
सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यम् । यच्च दशाहादिके अतिक्रान्ते
तदपि तुल्यम् । उपनीतोपरमे दशद्वादशेत्यादिरूपेण विषमम् ।
तस्मिन्नेव उपनीतोपरमे एवातिकालजमतिक्रान्ताशौचश्र-
वति । न पुनर्व्ययवस्थाशौचातिक्रम इति ।

अथ प्रोषितमृतदाहविधिस्तदशौचम् ।

प्रोषितादिमृतशरीरालाभे तदस्थिभिः प्रतिकृतिं^१ कृत्वा
अस्थामप्यलाभे स्वस्वगृह्योक्तप्रकारेण पर्णशरैः प्रतिकृतिं कृत्वा
दाहः कार्यः । तत्राहितान्निर्यदि प्रोषितमृतस्तदा दशाहदा-
दशाहादिकः^२मेवाशौचं भवति ।

तथाच त्रिंशत् ।

आहितान्नियेत्प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारहृत्वा शववद्-
शौचमिति ।

सम्पूर्णाशौचं संस्कारादूर्ध्वमिति शेषः । अनाहितान्नेस्त्रिरात्रम् ।

* पूर्वकाले । † शरीरप्रतिनिधिम् । ‡ शरीरालाभे अस्थिमात्रदाहे च आहितान्ने-
त्र्योक्तस्य दशाहाशौचं अत्रियस्य षादशाहाशौचं वैश्वस्य पञ्चदशाहाशौचमिति दाहादूर्ध्व-
मिति शेषः ।

सुपिट्टैः*र्जलसंमिश्रेर्दग्धव्यञ्च तथाग्निना ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्ववास्यैः ॥
एवं पर्जन्यं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति स्मरणात् ।

अथोपाध्यायाद्युपरमे ।

तत्र सन्निधाने अहरित्यनुवृत्तौ

याज्ञवल्क्यः ।

गुर्वन्तेवास्यानूचानः†मातुलश्रोत्रियेषु च ।

गुरुरुपाध्यायः । एकग्रामनिवासिनः सन्निहितश्रोत्रियस्यैत-
दाशौचम् ।

तद्यथाश्वलायनः ।

एकाहं सन्नद्धाचारिणि समानग्रामे च श्रोत्रियः । इति ।

सन्नद्धाचारी एकाचार्योपनीतः ।

आचार्यविषये मनुः ।

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति ।

तस्य पुत्रे च परन्त्याञ्च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥

सन्निहितगुणवच्छ्रोत्रियसन्निहितमातुलाद्युपरमे
मनुरेव ।

श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

* यदपिट्टैः । † त्रिष्यः । ‡ साङ्ख्यवेदाध्यायी ।

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥
उपसम्पन्नो मैत्रादियुक्तो* गुणयुक्तो वा ।

वृहस्पतिः ।

त्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेषु शुचिर्भवेत् ।

वृहप्रचेताः ।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दीहित्रे भगिनीसुते ।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
पितृरूपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥
श्वशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पितृः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निग्राम् ॥

तथा ।

मातुले श्वशुरे मित्ते गुरी गुर्वङ्गनासु च ।
अशौचं पक्षिणीं रात्रिं सृता मातामही यदि ॥

विदेशस्थभगिन्यादिषु स्नानाच्छुद्धिः ।

तथाच वृहविष्णुः ।

भगिन्यां संस्कृतायान्तु भ्रातर्यपि च संस्कृते ।
मित्ते जामातरि प्रेते दीहित्रे भगिनीसुते ॥
श्यालके तस्मते चैव सद्यःशौचेन शुध्यति ।

अत्र भ्रात्रपेक्षया भगिन्यास्तदपेक्षया च भ्रातुः स्नानाच्छुद्धिः ।

* अपयज्ञादियुक्तः । तथाच मनुः । जघेनैव तु संसिद्धेद्ब्राह्मणो नाम संशयः ।
कुर्यादश्वत्थं वा कुर्यात्सैवी ब्राह्मण उच्यते ॥

न तु आचन्तरापेक्षया तस्य पूर्वोक्तरीत्या निर्देशादिमरणे*
ज्ञेयं तथा सन्निधाने ।

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिश्वे पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥

अत्र शिश्वश्रोत्रियौ निर्गुणौ । दिवा चेदाशौचमायाति† तदा
नक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः ।

विष्णुः ।

असपिण्डे स्ववेश्मनि सूतसूत एकरात्रम् ।

दृढविष्णुः ।

ग्राममध्यगतो यावच्छ्वस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

अनेनैव न्यायेन नगरेऽपि स्वस्ववीथी‡ यावत् श्वस्तिष्ठति
तावदाशौचमिति विज्ञेयम् । उक्तप्रकारेण अन्येऽपि गुरुलघ्वा-
शौचकल्पाः सन्निधिविदेशस्थापेक्षया गुणवद्गुणापेक्षया व्यव-
स्थापनीयाः । क्षेत्रजादिषु

याज्ञवल्काः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्त्रन्यगतासु च ।

अहोरात्रमित्यनुवर्त्तते । अनौरसेषु क्षेत्रजदत्तकादिषु जातेषु
सूतेषु च । प्रतिलोमव्यतिरिक्तमन्यमाश्रिता अन्यगताः ।
प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव । एतच्चासन्निधाने ।

* दशाहादिकालोत्तरमरणशक्ये । † आपततीति पाठान्तरम् । ‡ स्वकीयपथम् ।

सन्निधौ विष्णुः ।

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥

अत्र त्रिरात्रमित्यनुवर्तते । परः पूर्वः पतिर्यासां भार्याणां
ताः परपूर्व्याः एवंविधाः स्वैरिष्याद्या यमाश्रितास्तस्यापि
त्रिरात्रमित्यर्थः । भार्यापुत्रशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् । यस्य
च भार्या यस्य च पुत्रस्तस्यैवाशौचं सपिण्डानान्तु सद्यः
शौचम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रैव तत्पिता ॥

एतच्च सन्निधाने असन्निधाने तु पूर्वोक्तमेकाहं गोत्रिणः स्नान-
शुद्धाः स्युरिति । यत्र पितुस्त्रिरात्रात् पूर्णाशौचम्, तत्र
सपिण्डानां स्नानाच्छुद्धिः । यत्र तु पितुस्त्रिरात्रं तत्र सपिण्डा-
नामेकाहम्* ।

अतएव मरीचिः ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्व्ययोः ।

एकाहन्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

स्वदेशराजनि मृते

* वद्वेषु पुत्रकेषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु यत्र पितुस्त्रिरात्रं तथासन्निधाने
सपिण्डानां स्नानात् शुद्धिः सन्निधाने तु एकाहमित्येवं भवितुमर्हति ।

मनुः ।

व्रते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विप्रये स्थितः ।

ज्योतिषा सह वर्त्तते सज्योतिः अङ्गि चैवास्तमनपर्यन्तं रात्रौ
चेदुदयपर्यन्तमित्यर्थः । राज्ञां विषये विशेषणैव अश्रीचा-
भावमाह ।

महीपतीनां नाश्रीचं हतानां विद्युता तथा ।

गोब्राह्मणार्थं सङ्ग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥

महीपतीनामाश्रीचाभावस्तु असाधारणप्रजापरिपालनशान्तिक-
पौष्टिकादी नित्यनैमित्तिकादिषु तु पूर्वोक्तैव व्यवस्था । यस्य
च मन्त्रिपुरोहितादेरनन्यसाध्यकर्मणि सद्यः श्रीचम् ।

यदाह प्रचेताः ।

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःश्रीचाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कारवः सूपकारादयः । शिल्पिनः चेलनिर्भेजकचित्रकारा-
दयः । एतेषाञ्च स्त्रीयस्त्रीयासाधारणकर्मण्येव सद्यः श्रीचं
नान्यत्र ।

तथाच विष्णुः ।

न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सन्निपां सन्ने न
कारुणां कारुकर्मणि ।

शातातपः ।

मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासस्तथैव च ।

ज्ञाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

एतदापदिषयम् ।

तथाच ।

सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्यहाष्पुचिः ।

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ॥

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शशुद्धो भवति नित्यशः ।

अथानुगमनाधौचम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।

अनुगम्यान्भसि स्नात्वा स्पृष्टान्निं घृतभुक् शुचिः ॥

इयञ्च स्नानादिजन्याशुद्धिः समानोत्कृष्टजातीयानुगमने ।

ब्राह्मणेन क्षत्रियानुगमने कृते

वशिष्टेनोक्तम् ।

मानुषास्त्रिं क्षिग्धं स्पृष्ट्वा चिरात्तमधीचमक्षिग्धं लङ्घी-

राचम् । शवानुगमने चैवमिति ।

एवमित्यनेनाहोरात्रमतिदिशति । वैश्यानुगमने पक्षिणी

परिकल्पनीया । क्षत्रियापेक्षया न्यूनत्वात् शूद्रापेक्षयाधिक-

त्वात् । ब्राह्मणस्य शूद्रानुगमने

पराशरः ।

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अनुगच्छेन्मित्रयमाणं स चिरात्तेषु शुध्यति ॥

त्रिरात्रे तु ततश्चीरे नदीं गत्वा समुद्रगाम्* ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
 अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य वैश्यानुगमने एकाहमित्यनुसन्धेयम् ।
 शङ्कः ।

कच्छपादः सपिण्डस्य प्रेतालङ्कारणे कृते ।
 अशानादुपवासः स्यादशक्तौ ज्ञानमिष्यते ॥
 ज्ञाने तु द्विगुणम् ।

पारस्करः ।

मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम्† ।
 वर्जयेत्तद्दहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म च ॥

अथाशीचसन्निपातनिर्णयः ।‡

तत्र यस्याशीचस्य यावत्कालस्तन्मध्ये तत्समस्य न्यूनस्य वा
 सन्निपाते पूर्वाशीचशेषेण शुद्धिरन्तरापतितस्य च ।

तथाच याश्चवल्करः ।

अन्तराजन्मरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति ।
 स्वल्पाशीचमध्ये तु दीर्घाशीचसन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिः ।
 यदाहोशना ।

स्वल्पाशीचस्य मध्ये तु दीर्घाशीचं भवेद्यदि ।

* गङ्गाम् । † विद्यापम् । ‡ अशीचसङ्करनिर्णयः ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुध्यति ॥

अपरो विशेषस्वङ्गिरसाभिहितः ।

सूतके सूतकचेत्याभृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिकृत्य सूतकं शीचं* कुर्यान्न सूतकम् ॥

मातर्य्ये प्रमीतायामशुद्धी† न्नियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥

पितुः शेषेण इति पित्राशौचकालनैव शुद्धिः न मात्राशौच-

शेषेणेत्यर्थः । पित्राशौचकालमध्ये माता यदि न्नियते तदा

पित्राशौचगमनान्तरं मातुः पक्षिणीं कुर्यादिति तात्पर्य्यम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्याभूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥

अत उर्द्धं द्वितीयान्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृता ।

एवमेव विचार्य्यं स्यान्मृतके सूतकान्तरे ॥

अस्यार्थः । सूतकसम्बन्धिचरमाहोरात्रस्य यदाद्यं भागद्वयं

दिवसस्य चतुर्धा विभागे यदहोभागत्वं तत्र द्वितीयसूतके

पतित आद्यात् सूतकाच्छुद्धिः । अत ऊर्द्धमस्तमयान्तरं

सूतकान्तरापते द्वितीयसूतकविशेषमर्थवदिति । अमुमेवा-

भिप्रायं प्रकटयन्द्द्वितीयसूतकान्तरमप्याह

* शीचं यदि तदाच सूतकं मरणाशौचमधिकृत्य यदि कुर्यान्न तु तत्र जन्मा-
शौचमधिकृत्य इत्यर्थः । † मातृमरणव्याशौचमध्ये ।

गौतमः ।

रात्रिशेषे सति हाभ्यां प्रभाते तिसृभिः रात्रिमात्राव-
शेषेण पूर्व्याशीचेन शुद्धिः ।

अपितु तदनन्तरं हाभ्यां प्रभाते रात्रेः पश्चिमयामे जननादि-
सन्निपाते तिसृभिः रात्रिभिः शुद्धिर्न पूर्वशेषेणैव ।

शातातपः ।

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिः सूतिकामग्निदञ्च हित्वेतर-
सपिण्डानाम् ।

सूतिकामग्निदं हित्वेत्याद्यसंग्रहे स्मरणात् ।

शातातपः ।

अन्तर्दशाहे जननात्यञ्चाख्यान्मरणं यदि ।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं पिण्डदानं स्वबन्धुभिः ॥

प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मर्त्ये चेज्जननं भवेत् ।

तथैवाशीचपिण्डेऽपि शेषं दद्याद्यथाविधि ॥

एवमेवाशीचसन्निपातेऽपि ।

प्रजापतिः ।

अशीचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्त्तुंस्ताल्कालिकी शुद्धिः पूर्व्याशीचेन शुध्यति ॥

जातकर्मादिकर्माणि ताल्कालिकी शुद्धिः ।

अथ दहनकालेऽग्निनाशे ।

तत्र यमः ।

यजमाने चितारुढे पाचन्यासे तथा कृते ।

वर्षाद्यभिहते चाम्नी ततः पृच्छामि याज्ञिकाः ॥

शेषा लब्ध्वावद्गन्धेन निर्मन्त्रं तत्र कारयेत् ।

शेषं लामे तथा कुर्याद्दग्धशेषस्य वा पुनः ॥

असु प्राशयन्ततः शेषमान्मेयस्ताः स्मृता बुधैः* ।

शेषं लब्ध्वा अरण्यप्रभृतिकाशेषं लब्ध्वा दग्धे वाग्न्युत्पादन-
समर्थेन निर्मन्त्रं वा कृत्वाग्निमुत्पाद्य तेनाग्निना दहेत् ।
अरण्यादिकाष्ठालामे दग्धशेषकाष्ठस्य सम्मन्त्रि योमथिताग्नि-
स्तेन तस्यायभावे असु प्रक्षिपेत् इत्यर्थः । एवमनाहितान्मे-
रपि न्यायस्य समानत्वात् । अयन्तु विशेषः अरण्यभावात्समन्त्री-
भावइति ।

अथ दशाहमध्ये दर्शपाते ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

प्रहत्ताशौचतन्त्रसु यदि दर्शः प्रपद्यते ।

अशौचसमाप्तिपर्यन्तमिति शेषः ।

* अत्र पुस्तकेषु दर्शनात् एष पाठो रचितः परन्तु असुप्राशयन्तु तत् शेषं समर्थेन
निमग्न्य वेति पाठः समीचीनः । निर्मन्त्रासन्त्री तु यज्ञस्याग्रं इति कृत्वा कृत्वास्त्रिदश्या
कृत्वा च वचनं लिखितम् । यथा यज्ञमग्निं चित्वाकृद् पात्रम्यासे तथा कृते । वर्षाद्यभिहते
वज्री कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ तदग्धेदग्धकार्त्तन मयनं तत्र कारयेत् । तच्छेषात्सामन्त्री-
दग्धशेषे वा पुनः । इत्याम्बं लौकिके वज्री इतशेषं दहेत् वा इति ॥

समाप्य षोडशं पिण्डान् ज्ञानमात्रं समाचरेत् ॥

प्राचीचमन्तरा दर्शयिदि स्याद्वरवर्षिनाम्* ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्व्यादित्वाह गौतमः ।

पैठीनसिः ।

आद्येन्द्रावेव कर्त्तव्याः प्रेतपिण्डोदकक्रियाः ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्रुते ॥

द्विरैन्दवे चन्द्रद्वये एकः प्राचीनः क्षीणः चन्द्रः अपरो भावी
वृद्धिमान् । एवं सामान्येन मातापितृविषयेऽपि दर्श एव
पिण्डोदकदानादितन्त्रसमाप्तिप्रसक्तौ श्लोको गौतमेनोक्तः ।

अन्तर्दशाहे दर्शयेत्तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पितृस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिण्डं तिलाञ्जलीन् ॥

पितृरित्येकशेषः ।

यत्तु ।

पितृराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत् ।

तावतैवोत्तरं तन्त्रं पर्य्यवस्य त्र्यहात्परम् ॥

इति गालववचनम् । तस्य त्वयमर्थः पित्राशौचमध्ये दर्शपाते
समाप्तिरुत्तरतन्त्रस्योचिता किमुतान्याशौचमध्य इति । पितृ-
व्यतिरिक्तसपिण्डविषये तु उत्तरतन्त्रस्यावश्यकसमाप्तिप्रदर्श-
नार्थं पुनः पितृविषयेऽपि नियमार्थमिति । भवतु वा पितृ-
विषयेऽपि नियामकम् । तथापि

* ब्राह्मणादीनाम् । सर्व्ववर्षिनामिति निषंयसिन्धौ पाठः ।

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।

इत्यनेन आयेन शिष्टाचारसहकृतेन पित्रोस्तु यावदाशौच-
मित्यनेन गीतमवचनं गालववचनञ्च बाध्यत इति पित्राशौच-
मध्ये दर्शपातेऽपि यावदाशौचं पिण्डादिकं दद्यात् । इतरेषान्तु
दर्शावधिकमेवोत्तरतन्त्रसमापनमिति विवेकः । अथवा क्षेत्र-
जस्य बीजपिट्टविषयं दत्तकादिपुष्पाणां प्रतिग्रहीत्रादिमाता-
पिट्टविषयञ्च गालववचनं गीतमवचनान्तु श्रीरसपुत्रिकापुत्रमाह-
विषयम् अथवा श्रीरसादीनां सर्वेषामपि स्वमातापिट्टविषये
आपद्नापत्कल्याणयोगेन व्यवस्था विज्ञेया ।

अथ देशान्तरगतस्य जीवहार्ता नाकर्ण्यते तत्र पिट्टविषये
जातूकर्णः ।

पितरि प्रीषति स्वस्य न वार्त्ता नैव वा गतिः ।

जह्वं पञ्चदशाहर्षाकृत्वा तत्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।

पिट्टव्यतिरिक्तविषये

बृहस्पतिः ।

यस्य न म्रूयते वार्त्ता यावद्वादशवत्सरम् ।

कुशपुत्तलदाहेन तस्य स्याद्वधारणम् ॥३॥

● बृहद्देशीयनिबन्धे तु सन्देहे त्वाह्वयम इति कृत्वा अथवा कृत्वा च पिट्टविषये तु
एतद्वचनं पठितं यथा गतस्य न भवेद्दार्त्ता यावद्वादशवर्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कार्यं
सुतशास्त्रैः ॥ इति ।

अथ च पिष्टमेधिकारश्च कालनियमस्त्वन्नातमरणदिनस्य
सांस्कारिकस्य कालनियमवद्विधेयः । स च आद्यप्रकरणे
वक्ष्यते । एवं पैष्टमेधिके कृते यदि जीवन्नागच्छेत्तदा तं दृत्-
कुम्भे स्नापयित्वा शुभलग्ने उत्थाय जातकर्मणादिभिश्चूडाकर-
णान्तैः संस्कृत्य उपनयनविधानेनोपनीय वह्नपूर्वकं द्वादशा-
हमशक्तौ त्रिरात्रं वा व्रतं कारयित्वा स्नानानन्तरं पूर्वस्थित-
भार्यां तदभावे अन्यां वा उदाहयेत् । ततश्च अग्नय आयुषत्
पुरोडाशकपालं कुर्यादिति विहितमिष्टिमायुषतीङ्गत्वा
यथाधानेच्छुस्तदा ब्राह्म्यस्तोत्रेणैवा तथैन्द्राग्न्येन पशुना चेष्टा
अग्नीनादध्यात् ।

यदाह मनुः ।

जीवद्यदि समागच्छेद्दृत्कुम्भैर्नियोज्य तम् ।
उदृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मणादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतं कुर्यात्त्रिरात्रमुपवास्य तु ।
स्नात्वोदहेत तां भार्यां अन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्ब्राह्म्यस्तोत्रेण वा यजेत् ।
अथैन्द्राग्न्येन पशुना गिरिङ्गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुषतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूस्ततः । इति ।

नाहिताग्नेर्यत्र पुरोडाशस्तत्र नाहिताग्निधरः ।

तथाच गृह्यप्रायश्चित्ते ।

यत्र नाहिताग्नेः पुरोडाशास्तत्र वा नाहिताग्नेध-
रवः ।

इति मदनपारिजाते मदनक्षितिपालदानजलरुद्धे ।

स्तवकः पञ्चम प्रासीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतियेषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं ज्ञाद्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारख्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भषितिः ॥

इति पण्डितपारिजातबभ्रारमन्त्रेत्यादि विरदराजौ-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजातभिषेये पञ्चमः स्तवकः ।

षष्ठः स्तवकः ।

दाहादिकरूपकालापगमे चाशीचस्तवके कुलव्यापिनी
शुद्धिरभिहित्ता । तदनन्तरमिह स्तवके द्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥
तत्र यान्नवल्काः ।

सौवर्षराजताजानामूर्द्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।

शाकरज्जुमूलफलवासो विदलचर्मणाम् ॥

पात्राणां चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्षं सुवर्णविकारः । राजतं रजतविकारः । अजं
शङ्खशक्तिमुक्ताफलादि । जर्द्ध्वपात्रं यन्त्रियोलूखलादि ।
ग्रहा ऐन्दवा यवादयः । अश्मा दृषदादि । मूलमार्द्रकादि ।
विदलं वेणुदलादि । विदलयहणं तदिकाराणां छत्रादीना-
मुपलक्षणार्थम् । चर्म अजादीनां तच्च तदिकाराणां वरत्रा-
दीनामुपलक्षणार्थम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रादीनि स्नेहरहि-
तानि । चमसा ह्रीदचमसादयः । एतेषां लेपरहितानां
मूत्राद्युच्छिष्टस्यर्मात्रे वारिणा शुद्धिः प्रचालनात् शुद्धिः ।
तथा ।

चरुसुकसुवसस्नेहपात्राण्युषेन वारिणा ।

चरुर्मृत्मयी चरुस्थाली । सुक् जुह्वादि । शुवः प्रसिद्धः । सस्नेह-
पात्राणि प्राग्निवहरणादीनि* लेपरहितानि चर्वादीनि

* प्राग्निवहरणादीनीति पाठान्तरम् । प्राग्निवहरणादीनीति पाठान्तरम् ।

उष्णेन वारिणा शुध्यन्ति । सौवर्षादीनां लेपरहितानामिव
पूर्वीक्तशुद्धिः ।

तथाच मनुः ।

निर्लेपङ्गाश्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अन्नमश्ममयञ्चैव राजतश्चानुपस्कृतम् ॥

अनुपस्कृतम् उपस्कृतं उक्तीणं रेखाद्युपेतं न उपस्कृतमनुप-
स्कृतम् । रेखादिखातेषु मूत्राद्युच्छिष्टावस्थानरहितमित्यर्थः ।

काकमुखदूषितपात्रस्य शुध्यन्तरमाह

ग्रहः ।

कृष्णशुक्लनिमुखावसृष्टं निर्लिखेच्छापदमुखावसृष्टं* पात्रं
न प्रयुञ्जीतेति ।

निर्लेखनं ग्रहैरुपरितनावयवापकर्षणं त्वक्षणमिति† यावत् ।
यद्वापस्तम्बेनोक्तम् ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।

शुध्यन्ति दशभिः‡ चारैः स्वकाकोपहतानि च ॥ इति ।

एतच्च स्वल्पोपहतविषयम् । अत्र च चारो भक्ष्य । एवं
सर्वत्र न्यूनाधिकशौचकल्प्याः । स्वल्पाधिकाधिकारविषयत्वेन
व्यवस्थापनीयाः । उष्णेन वारिणा शुध्यन्तीत्यनुवृत्तौ

यात्रवक्त्राः ।

स्फासुर्पाजिनधान्यानां मूषलीलूखलानसाम् ।

* पश्यसुखावसृष्टम् । † तत्रां मोचनम् । ‡ दशभिर्दिनेः ।

स्फोरः काष्ठकुरिका यज्ञाङ्गम् । अत्रः शकटम् । अत्र पुनर-
जिनग्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्त्यर्थम् । एतेषामुष्येन वारिणा
वक्ष्यमाणसृदाद्यन्यतमेन सहितेन शुद्धिरित्यर्थः ।

बीधायनः ।

तैजसानां सूत्रपुरीषशुक्रासृक्कृणपमद्यैरत्यन्तवासिता-
नामावर्त्तनम् । अल्पसंसर्गं तु परिलेखनम् । स्वर्श-
मात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकत्वो भस्मना परिमार्जनमते-
जसानामिवंभूतानामुत्सर्ग इति ।

अग्निसंयोगेन द्रवीकरणमावर्त्तनम् । भस्मना परिमार्जनं
कांस्यस्य नियतम् । यत्तु यान्नवल्केन सौवर्णराजताजाना-
मित्युपक्रम्य वारिणा शुद्धिरिष्यते इति केवलौदकमेवोपात्तम् ।
तदपि सृदादिसहितमेव वारिणा शुद्धिहेतुरिति विज्ञेयम् ।

तत्र विशेषमाह हारीतः ।

अद्भिः काञ्चनरजतशङ्खशुक्तीनां तद्गुणवर्जनम् । स्नेह-
वैवर्षीपहतानां यवशोधूमकलायमाषमसूरमुद्गमथचूर्णे-
र्धावनम् । अन्तलवणाभ्यां ताम्नाणां भस्मना कांस्यानां
शाणतेलसिकताःवघर्षणैः कार्पायसानां† शिलाव-
घर्षणैर्माजनैर्भण्णिमयानामिति ।

शाणं‡ लौहभैक्षाय साधनम् । तद्गुणवर्जनं तद्भस्मापकर्षणम् ।

* बाणुका ।

† लौहाकर्षणकारिलौहविशेषाणाम्, पुस्तकः यस्य प्रसिद्धिः ।

‡ चर्षणयन्त्रविशेषः ।

स्नेहवैवर्षीपहताः उच्छिष्टादिस्नेहेन विवर्णं यथा भवति
तद्योपहता इत्यर्थः । यवादिचूर्णानामकार्थत्वात्* विकल्पः ।
उदकस्य तु पूर्वशीघ्रनद्रव्यैः सह समुच्चयः ।

शङ्कः ।

सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।

त्रिःसप्तमार्ज्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनम् ॥

सूतिकोच्छिष्टादिभिः कांस्यव्यतिरिक्ततेजसानामल्पकालोप-
घाते यवचूर्णादिभिर्मार्ज्जनं शुद्धिहेतुः कांस्यस्य तथा न । अपि
तु तापनं मार्ज्जनञ्च शुद्ध्यापादकमित्यर्थः । प्रतिमार्ज्जनमुदक-
प्रक्षालनमावर्त्तते ।

द्विजातिभृत्कोच्छिष्टसंस्पर्शं तु स एवाह

शङ्कः ।

ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव सकृत्साम्भार्ज्जनाच्छुचिः ।

चतुर्थेन† तु यद्भुक्तं चतुर्भिर्यत्र मार्ज्जनम् ॥

अग्नीं प्रक्षिप्य गृह्णीयादस्तीं प्रक्षाल्य यत्नतः ।

गोमूत्रेण तु संसृष्टः‡ न्तत्पात्रं शुचितामियात् ॥

आहापस्तम्बः ।

गवाप्रातानि कांस्यानि शूद्रीच्छिष्टानि यानि च ।

मणिमुक्ताप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥

एतदस्योपहतविषयम् ।

* एकद्वेषे च कार्यनिर्वाहकत्वात् । † शुद्धे च । ‡ संसृष्टमिति पाठान्तरम् ।

सृङ्गाण्डानामस्योपहृती

याज्ञवल्काः ।

पुनःपाकान्महीमयमिति ।

मद्याद्युपहृती तु परित्याग एव ।

तथाच मनुः ।

मद्यैर्मूत्रपुरीषैर्वा ङ्गीवनैः* पूयशोणितैः ।

संसृष्टं नैव शुध्यते पुनःपाकेन सृक्षमयम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे ।

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ।

सुरामूत्रपुरीषैसु शुध्यते तापलेखनैः† ॥

सुरादिग्रहणं शुक्रशोणितादीनामुपलक्षणार्थम् ।

तथा ।

ताम्रमस्त्रेण शुध्येत न चेदामिषलेपनम् ।

आमिषेण तु यस्त्रिसं पुनर्दाहेन शुध्यति ॥

आदिपुराणे ।

सुवर्णरीप्यशङ्काशमशुक्तिरत्नमयानि च ।

कांस्यायस्ताम्ररैत्यानि‡ चपु§सीसमयानि च ॥

निर्लेपानि च शुध्यन्ति केवलेन जलेन च ।

शुद्धोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिधा चाराम्बवारिभिः ॥

* सुखाद्यतैः । † बड्डु पुसकेषु दग्नादेष रक्षितः परन्तु तापनैः खनैरिति पाठः
साधुः खनैः क्षपिकाभ्यन्तररक्षयैः अथवा लेखनं ग्राहम् । ‡ पिपलम् । § रत्नम् ।

अथ द्रव्याणां त्रिधा त्रिप्रकारं मार्जनम् । न तु त्रिमार्जनम् ।
श्रातातपेन दशकृत्वो मार्जनविधानात् ।

गवात्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टे तु वा पुनः ।

दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहृतेषु च ॥

एतच्च भस्मभिः शोधनं श्वकाकाद्युपहृती भूमौ सप्तरात्रस्नानना-
नन्तरम् ।

यथा ।

सूतिकाशवविष्मूत्ररजस्वलाहृतानि च ।

प्रक्षेप्तव्यानि तान्यन्वी यद्यद्यावत्सहेदपि ॥

यद्द्रव्यं यावदग्निप्रक्षेपं सहते यावता अग्निप्रक्षेपेण न नश्यति
तावत्कुर्यादित्यर्थः ।

बौधायनः ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणम् । गोमूत्रे वा

सप्तरात्रं परिवासनम्* । खेपनिर्हरणा† शक्ती पुनःकर-

णम् । अन्यथा गोमूत्रे वा वासनमिति व्यवस्था ।

अङ्गिराः ।

गण्डूषं पादशौचञ्च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

पुनराकारमादिशेत् पुनराकारः पुनःकरणम् ।

तथा ।

* रक्षणम् । † निर्हरणं दहनम् ।

लौहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन वा ।
दहनात्खननाद्वापि शैलानां*मन्त्रसापि वा ।
काष्ठानां त्वक्षणा†च्छुद्धिर्मृत्नीमयजलैरपि ॥

यज्ञवल्काः ।

त्वक्षणं दारुशृङ्गाभ्यां गोबालैः फलसम्भ्रवाम् ।

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥

उच्छिष्टस्त्रेहादिलिप्तानामेतेषां सृद्दुकादिभिर्लेपानपाये त्वक्षणं
लेपयुक्तावयवापनयनं शुद्धिः । फलसम्भ्रवां नारिकेलादि-
फलसम्भ्रवानां प्रक्षालनेनानपगतलेपानां गोबालैरवघर्षणं
शुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुवादीनां प्रक्षालनादिभिः कृतशौचानां
दूर्भेर्दंशपवित्रेषु वा कर्माङ्गत्वसिद्धार्थं हस्तेन मार्जनं कर्त्तव्यम् ।
ततो यज्ञकर्मणि विनियोजनीयानीत्यर्थः ।

हारीतशातातपो ।

संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।

तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्सृष्टिनामपि‡ ॥

शङ्कः ।

मलसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते ।

तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिज्ञात् ॥

यस्य शौध्यद्रव्यस्योच्छिष्टादिसंयोगजं तज्जं स्वभावजं च मलं

येन भस्मादिनीदकसहितेनोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भव-
तीत्यर्थः ।

इति तेजसादिपात्रश्रीषम् ।

अथ वस्त्रादेः ।

तत्र यमः ।

यदि सूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरिण वा ।

चेलं समुपहन्येत अद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥

यदश्वसा न शुभ्येत्तु वस्त्रं चोपहतं दृढम् ।

छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥

एतच्च छेदनादिना शुद्ध्यापादनमत्यन्तामेध्योत्तमवलुविषयम् ।
छिन्नदन्धयोरपि परित्यागविधानाद्हरिद्रस्य च उत्तमेष्वपि
छेदनादिना शुद्धिः ।

व्यासः ।

वस्त्रं सृदश्वसा शुभ्येद्रज्जुवैदलमेव च ।

रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तस्मान्मेव च ॥

वेणुवेन्नङ्गादिविकारो वैदलं सर्पादि, यदा तु बहुविधा-
न्यपि वासःप्रभृतीनि राशीकृतानि चाण्डालादिभिः सृष्टानि
तत्रापि सृष्टान्यन्यानि असृष्टानि च सृष्टापेक्षयाधिकानि वा
तदा सृष्टमात्रमुद्धृत्य तस्योक्तप्रक्षालनादिभिः शुद्धिः कार्य्या ।
अवशिष्टस्य प्रोक्षणाच्छुद्धिः ।

अनेनेवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्यः ।

प्रोक्षणं संहतानाञ्च बहूनां धान्यवाससाम् ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।

तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥

शेषस्य प्रोक्षणविधानात् उद्धृतस्य प्रचालनादिभिः शुद्धिरिति गम्यते । यदा तूक्तवह्निं राशीकृतानि सर्वाण्यपि स्पृष्टानि तदा प्रोक्षणादेव शुद्धिः यदा तु पुनः स्पृष्टानि वह्निं अस्पृष्टानि चाल्यानि तदा सर्वेषामपि प्रचालनमेव ।

यदाह मनुः ।

अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शीचं बहूनां धान्यवाससाम् ।

प्रचालनेन त्वल्यानां अङ्गिः शीचं विधीयते ॥

रागिगतबहुत्वञ्च पुरुषग्राह्यभारादूर्ध्वं वेदितव्यम् । अनेकी-
हाह्ये दारुशिले भूमिसमे इति बोधायनेनानेकीहाह्यस्यैव
द्रव्यान्तरस्य स्वल्पशीचत्वदर्शनात् ।

याज्ञवल्क्यः ।

सोषरोदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकम् ।

सश्रीफलैरंशुपट्टं वारिष्टैः कुतपं तथा ।

सगौरसर्षपैः क्षीममिति ।

जषरं मृत्तिकाविशेषः । तत्सहितेनोदकेन गोमूत्रेण वाविक-
कौशिकं शुध्यति । जर्णामयमाविकं कौशप्रभवं तसरीपट्टादि
कौशिकम् । वस्त्रलं तन्तुकृतमंशुपट्टम् । श्रीफलं विश्वफलम् ।
पर्वतच्छागलोमकतः कुतपः । अरिष्टफलं फेनकम् । अतसी-

सूचनिर्भितं क्षीमम् । एतच्चातिघाते अल्पोऽल्पघाते तु प्रीक्षणमेव
द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वादेतेषां क्षालनासहत्वाच्च ।

अतएव देवलः ।

जर्षाकौशेयकुतपपट्टक्षीमदुकूलजाः ।

अल्पशौचा भवन्त्येते शेषेण प्रीक्षणादिभिः ।

तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनेः स्वकैः ॥

तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्ताम्बरं तथा ।

शोधयित्वातपैः किञ्चित्करैः सन्मार्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाञ्च वारिणा प्रीक्ष्य विनियुञ्जीत कर्म्मणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावच्छोधयेदिति ॥

तूलिकोपधाने चोर्षादिमये उर्षादिनिर्भितानामिव प्रक्षाल-
नेन पूर्वरूपनाशात् । पुष्परक्तग्रहणम् प्रक्षालनासहहरिद्रादि-
रक्तस्यापि प्रदर्शनार्थम् । एतदुक्तं भवति यत्कुसुम्भादिरागरक्तं
क्षालनासहं तदातपशोषणादिना शुध्यति । यच्च मञ्जिष्ठादिकं
क्षालनेन न विनश्यति तत्क्षालनेनैव नातपशोषणमात्रेण ।

आपस्तम्बः ।

शुनोपहतश्चैलमवगाहेत प्रक्षाल्यं वा । तं देशम-

ग्निना संसृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ वाचम्य प्रयतो

भवति ।

वस्त्रसहितस्यैव नामेरुर्ध्वसर्गे अवगाहः अधस्ताच्चेत्प्रक्षालन-
मिति विवेकः ।

प्रचेताः ।

चेलानामुपहतानामुत्खेदनं गन्धलेपापनयनं तन्मात्र-
च्छेदनं वा नवानां वाससामभ्युक्षणादिति ।

उत्खेदनं काथनम् । नवानां वाससां यन्त्रादुत्तीर्णानाम् ।

शङ्खलिखितौ ।

अहतानां प्रोक्षणमिति ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तम् ।

शङ्खः ।

शयनासनयानानां संहतवच्छौचम् ।

संहतवद्राशीभूतद्रव्यवत् । अनेन प्रोक्षणाच्छुद्धिरित्युक्तं भवति ।

अङ्गिरास्तु शयनादीनामपि संहतशब्दवाच्यत्वमाह ।

शयनासनयानानि रोमबन्धानि यानि च ।

वस्त्राणि तानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥

इति चेलादिष्टविः ।

अथ धान्यादेः ।

तत्र बोधायनः ।

व्रीहयः प्रोक्षणादङ्गिः शाकमूलफलानि च ।

तन्मात्रस्यापहाराद्वा निसृषीकारणेन वा ।

विष्णुः ।

असिद्धस्यान्नस्योपहतमुत्सृज्य शेषे कण्डनप्रचालने

क्षुर्यात् । बद्धनान्तु कश्यपोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रोक्षण-

पर्यग्निकरणावगाहनैर्ब्रीहियवगोधूमानां विमर्शन-
प्रोक्षणैः फलीकृतानां निषेधेणदलनप्रोक्षणैः शमी-
धान्यानामिति ।

अस्यार्थः । अनेकपुरुषोदार्याणां ब्रीहियवगोधूमानां प्रोक्षण-
पर्यग्निकरणावगाहनैः शुद्धिः । पर्यग्निकरणमन्यभिमर्शनम् ।
अवगाहनं प्रक्षालनम् । अत्र प्रोक्षणादीनि सर्वाणि सर्वत्र
दोषाल्पत्वमहत्त्वापेक्षया योज्यानि । ब्रीह्यादितण्डुलानां फली-
कृतानां विमर्शनप्रोक्षणेन च शुद्धिः । विमर्शनमल्पानां बहूनां
प्रोक्षणं कण्डनशुक्लीकृता निरस्तक्षुद्रकणास्तण्डुलाः फलीकृता
इत्युच्यन्ते । विमर्शनं प्राणिभ्यां निर्मालीकरणम् । शमीधान्यानां
कौशीधान्यानां मुद्गादीनामेकपुरुषोदार्याणां विघर्षणविमर्शनं
ततोऽल्पानां दलनेन अनेकपुरुषोदार्याणां प्रोक्षणेन च । यत्र
तण्डुलांस्तु परित्यजेदिति तदत्यन्ताल्पपरिमाणविषयम् ।

आदिपुराणे ।

गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तह्यतो ब्रीहिर्धातुर्द्रव्यस्य सङ्ग्रहः ॥
मृगमयेनावबहानामर्धोभुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न दीपं मनुरब्रवीत् ॥
ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने च दहति ।
न च प्राणिविधौ यत्र केवलं गृहदीपनम् ।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयाद्विचारयेत् ॥

शङ्कः ।

पुष्पफलानां विष्किरावधूतानां प्रक्षालनमभ्युक्षणेऽभि-
त्येके । पर्णानामग्निः प्रक्षालनं शक्यदुपयुक्तानां सुत्सर्गः ।
विष्किरा ग्राम्यकुक्कुटादयः । अवधूतं पादावकीर्णमृधः । विष्कि-
रावधूतानामिति सर्व्वत्रान्वेति ।

बौधायनः ।

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनं परोक्षाहृतानां-
मभ्युक्षणेमेवं क्षुद्रसमिधामसंस्कृतानामध्याद्युपहृता-
नामेकपुरुषोद्धार्याणाम् ।

क्षुद्रसमिधां यन्निवत्वेन प्रसिद्धपलाशादिव्यतिरिक्तापामार्गादि-
समिधाम् ।

विष्णुः ।

मृत्पर्णद्वेषकाष्ठानां खभिस्रण्डालवायसैः ।

सर्शने विहितं शौचं सोमसूर्याग्निमारुतैः ॥

तथा प्रोक्षणेन तु पुस्तकमिति ।

व्यासः ।

रथ्याकर्हमतोयानि नावः पथि दृष्यानि च ।

मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्त्वेष्टकचितानि चण्ण ।

इति धान्यादिश्रीषम् ।

* इह अभ्युक्षणेय प्रक्षालनमभ्युक्षणेमिति केषांश्चिदादिनां मतम् । † कुक्कुट-
विष्टोपयुक्तानाम् । ‡ खट्वम् । § अग्रव्यपाहृतानाम् । ॥ पंक्तिक्रमेण इष्टकेन रचितानि ।

अथ सिद्धान्तादेः ।

तत्र मनुः ।

पश्चिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवच्छुतम् ।

दूषितं केशकीटैश्च सृत्तेपिण विशुध्यति ॥

भक्ष्यपश्चिजग्धविषयमेतत्* । अवधूतं यस्योपरि वासोऽवधूतं†
पश्चिभिरुत्थिष्योत्थिष्य त्यक्तं वा । अवच्छुतं यस्योपरि छुतं
क्षतम् । सद्गृहणमुदकभक्षनोरपि प्रदर्शनार्थम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

सलिलं भस्म सृदापि प्रक्षेप्तव्यं विशुध्यये । इति ।

यच्च पाकानन्तरं केशकीटैर्दूषितं तस्य सृदादिप्रक्षेपेण शुद्धिः ।
यच्च केशकीटावलीभिः सह पक्वं तत्परित्याज्यमेव ।

अनेनैवाभिप्रायेण गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम् । इति ।

पराशरः ।

पक्वं द्रोणाधिकं त्वन्नं काकश्चाद्युपघातितम् ।

आसमुद्धृत्य तन्मात्रं यस्तु खालाक्षतं‡ भवेत् ।

हैमीदकेन वाभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाथ वा ॥

अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्णमधुसर्पिषाम्§ ।

विप्राणां ब्रह्मघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

* येषां पश्चिषां मानभक्ष्यं प्रास्त्रविहितं तद्विषयम् । † वस्त्रं कन्याधितम् ।

‡ खालायुक्तम् । § संस्पर्शादिति शेषः । ¶ वेदध्वनिना ।

द्वैणः षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयम् ।

यश्च यमदग्निनाभिहितम् ।

अन्नमैकाहिकं पक्वं खकाकाद्युपघातितम् ।

केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुध्यति ।

क्रीतस्यापि विधिर्दृष्टः एष एव मनीषिभिः ॥

तदल्पधनविषयम् ।

वशिष्टः ।

देवद्वैष्ट्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ।

तस्मान्नमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्वैष्टी देवयात्रा । एतद्गृहणं बह्वन्नकार्यप्रदर्शनाद्यम् ।

प्रकृतेषु प्रस्तुतेष्ववश्यम्भाविस्वर्वात्मवेषु च ।

संस्कारमपि स एवाह ।

द्रवाणां प्लावनेनैव घनानां प्रोक्षणेन च ।

ह्यग्नेन मुखसंस्पृष्टमन्नन्तु शुचितामियात् ॥

घनाः पर्पटवटकादयः* । द्रवाणां प्लावनेनैव तेषां शुद्धिर्गो-

रसस्य ।

यदाह शङ्खः ।

अपणं† घृततैलानां प्लावनङ्गीरसस्य च ।

भाण्डानि प्लावयेदग्निः शाकमूलफलानि च ॥

* षट्पट्टकचय इति पाठान्तरम् । † अग्निना प्रतापनम् ।

अपणासम्भवे सजातीयद्रव्यज्ञावनेनैव शुद्धिः* । तथा घृत-
दधिपयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामबीषः ।

तथा ।

आधारद्वीषे तु नयेत्यात्रात्यात्रान्तरं द्रवम् ।

घृतञ्च पायसं चीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।

शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

धमः ।

आममांसं घृतङ्घ्नीद्रं स्नेहाद्य फलसम्भवाः ।

स्नेच्छभाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

एतच्चाकरभाण्डविषयम् । अनाकरेऽपि द्रोणाधिकान्नोपसेचन-
समर्थघृतादिविषयमपि । ततो न्यूनस्य देशकालाद्यपेक्षया
अपणादिभिः शुद्धिर्भवति ।

यदाह बोधायनः ।

देशकालं तन्नाम्नानं द्रव्यं द्रव्यप्रयीजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीचम्भकल्पयेत् ॥ इति ।

शातातपः ।

गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रयोः† ।

अमीमांस्यानि शीषानि स्त्रीषु बालातुरेषु च ॥

कुण्डशाला यज्ञशाला ।

* सजातीयेन पात्रान्तरस्थितसजातीयेन सह भावनेन वस्त्रान्तरितकरणेन इत्यर्थः ।

† गोकुले कुण्डशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रयोः इति बभ्रावरीयपाठः ।

शङ्कः ।

निर्यासानां गुड़ानाञ्च लवणानान्तथैव च ।

कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च जर्षाकार्पासयोस्तथा ।

शेषेषु* कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः ॥

निर्यासा हृङ्गुप्रभृतयः । इदं स्वल्पपरिमाणविषयम् । बह्व-
नान्तु बीधायनेनोक्तम् ।

बह्वनां कुसुम्भकार्पासगुडलवणानां सर्षिषां कठिनी-
भूतानां चाण्डालादिस्पर्शं प्रोक्षणेनेव शुद्धिः ।

अत्यल्पे तु परित्यागः । तत्रापि देशकालाद्यपेक्षया परित्यागः ।

भनुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

इति सिद्धान्नादिशुद्धिः ।

अथ भूम्यादेः ।

त्रिविधाशीचशीध्या भूमिः ।

तथाच देवलः ।

यत्र प्रसूयते जन्तुर्भ्रियते दह्यतेऽथवा ।

चाण्डालेनोषितं† यत्र यत्र सूत्रादिसङ्गतिः ।

* शेषेषु निःशेषेषु परित्यागेषु इति यावत् । † वासः कृतः ।

एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ॥

श्वशूकरखरोद्गाद्यैः संस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ।

अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥

एवं त्रिविधायाः* अपि शुद्धिप्रकरणमाह

स एव ।

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।

यत्र मनुष्या जायन्ते स्त्रियन्ते दहन्ते वा यत्र चाण्डालेनैवा-
ध्युषितमेवंविधा अमेध्या भूः पञ्चधा पञ्चभिर्दहनगन्धार्द्रता-
द्यपनयनकिञ्चित्कालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शुध्यति । यत्र च
मनुष्या जायन्ते स्त्रियन्ते वा अत्यन्तविष्ठादिसंसर्गवती वा
स्याक्ता दहनवर्जितैः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिरेव शुध्यति ।

दुष्टान्विता द्विधा त्रिधा शुध्यते मलिनैकधा ॥

श्वशूकरखरादिभिः प्रत्येकं मिलित्वा वा चिरकालमधिवा-
सिताया दुष्टायास्तु त्रिभिः गोक्रमणसेकोल्लेखनैः । उद्ग्रयाम-
कुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया भुव उल्लेखेनैकेन शुद्धिः ।

अतएव याज्ञवल्क्यः ।

भूशुद्धिर्मार्ज्जनाद्दाहात्कालाहोक्रमणात्तथा ।

सेकादुल्लेखनाक्षेपाद्दृहमार्जनलेपनात् ॥

मार्जनं सन्मार्जन्या दृषादीनामपसारणम् । दाहस्तृण-
काष्ठादौ । कालः गन्धलेपादिद्वयो यावता भवति सः । सेकः

* अमेध्यायाः दुष्टायाः मलिनायाश्च ।

प्रवर्षणेन क्षीरगोमूत्रयोरुदकैर्व्या । उल्लेखनं खननं त्वक्षणं*
वा । लेपनं गोमयादिभिः । अत्र भूयहणेनैव सिद्धे पुनर्गृह-
ग्रहणं प्रतिदिनं मार्ज्जनलेपनप्राप्त्यर्थं मार्ज्जनमुपलेपनञ्च सर्वत्र
समुच्चीयते ।

यमः।

खननात्पूरणाद्वाहाद्द्विर्घर्षणं लेपनात् ।

गोभिराक्रमणात्कालाङ्गुलिः शुध्यति सप्तधा ॥

एतच्च पूर्वोक्तहेतुभिः पुनःपुनर्दृष्टभूविषये समस्तं शुद्धिहेतुः
अन्यत्र व्यस्तः‡ यथायोग्यम् ।

तथा ।

गोचर्ममात्रमुद्दिन्दुः गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

यत्रैकादशगावः‡ उपविशन्ति तावान् भूभागो गोचर्मं गोः
पृथिव्याः समूढं कृतसम्भार्जनमथवा गोः पुच्छसम्बन्धाद्भूवि
पातित उदकविन्दुः गोचर्ममात्रं शोधयति । गोपुच्छं स्पर्श-
यित्वा तेनोदकेन सेके कृते एकेन विन्दुनेयती भूः शुद्धा भव-
तीत्यर्थः॥

संवर्त्तः ।

* उपरितनानां किञ्चित् कृत्वा षट्पत्तिकीर्त्तयितव्यम् । † वर्षण इति पाठान्तरम् ।
‡ व्यस्तं असमस्तं अनेकाश इति यावत् । § यत्रैव ता दशगाव इति पाठान्तरम् ।
॥ एकेन विन्दुनेव तावत्तीर्थसुहावयतीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्त्रयश्वदूषणे ।
 प्रोत्सृज्य मृक्षयं भाण्डं सिंहमबं तथैव च ॥
 गृहादपास्य तत्सर्वं लेपनेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ छागेन घ्रापयेद्बुधः ॥
 ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
 सर्वमभ्युक्षयेद्देश्म ततः शुध्देदसंशयः ॥

बौधायनः ।

घनाया भूमिरुपघात उपलेपनमुषरायाः* कर्षणं
 क्लिन्नाया मेध्यमाहृत्य छादनमूर्ध्वन्तु शवोपघाते भित्ति-
 लक्षणं सूर्यरश्मिप्रवेशोऽग्निज्वालाभिमर्षणम् ।
 क्लिन्ना क्लमिकीटाद्याक्रान्ता तामाच्छादयेन्नेध्यां मृदमाहृत्य
 इत्यर्थः ।

व्यासवृहस्पती ।

भूमिष्ठमुदकं मेध्यं वैदृष्ट्यां यत्र गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तं चेदनेध्ने न तद्देव शिलागतम् ॥

देवलः ।

अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।
 अक्षीणाश्चैव गोपाना दापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
 उद्धृत्य ताः प्रशस्ताः स्युः शुद्धे पात्रे यथाविधि ।
 एकरात्रोषितान्तान्तु त्यजेदपः समुद्धृताः ॥

* ऊषरायाः चारुतिकाया भूमिरिच्छः ।

ता इति सर्वानाम् गोढतिमात्रपर्याप्ताः अत्या एव ताः परा-
शृण्वन्ते । अतो बह्वदकादेरुद्धृतानां रात्रुषितानां न दीषः ।
तडागादेरुद्धृता अथापो रात्रावनुषितोदकान्तरसञ्चये अशुद्धा
एव ।

तथा ।

अचौष्ट्यानि* तडागानि नदीवापीसरांसि च ।

चण्डालाद्यशुचिस्पर्शात्तीर्थतः परिवर्जयेत्† ॥

तीर्थमुदकावतरणमार्गः ।

वृहस्पतिः ।

मृतपञ्चनखाः कुप्या दम्पत्योपहृताः‡स्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः§ शेषा वस्त्रेण शोधयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनकृत्वा कूपे पक्ष्येष्टकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पञ्चासवेः तोयसमुद्भवे ॥

हारीतः ।

वापीकूपतडागे तु मानुषं शीर्यते यदि ।

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैर्दूषितञ्च खरादिभिः ।

उद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥

अस्थिचर्माविनिर्मुक्तैः चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

* अत्र अचौष्ट्यानि इत्येव साधु परन्तु आदर्शपुस्तके अदर्शनात् लिखितम् । † तीर्थतः
परिवर्जयेदित्यनेन तीर्थतिरिक्ते दीषो नास्तीति प्रतीयते । ‡ स्त्रीपुरुषसम्बन्धिरजरीतसा
उपहृताः । § शेषं अस्त्रेण शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

देवसः ।

उद्धरेदुदकं सर्व्वं पञ्चपिण्डागृहस्तथा ।

अचिरकालोपघाते स्वल्पे तु

हारीतः ।

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः ।

श्वभिः श्वपाकचण्डालैर्दूषितेषु विशेषतः ॥

आपस्तम्बः ।

उपानच्छ्वाविण्मूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव वा ।

एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् ॥

विष्णुः ।

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

स्थावरेषु प्रवाहरहितेषु ।

शातातपः ।

अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

यमः ।

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥

कश्यपः ।

दृतीनां व्यञ्जनं शुद्धिः ।

इतिवर्त्मकोशः । व्यञ्जनद्वयायद्रव्येण शोधनम् ।

यमः ।

प्रपास्त्ररथ्येऽवटके च कूपे
द्रोण्या जलं कोषगतास्तथापः ।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुः
रापद्गतश्च क्षितिजम्भिवेत्तत् ॥

अयमर्थः । यद्यपि शूद्रव्यतिरिक्तब्राह्मणादिवर्णसम्बन्धि प्रपादि
तथापि तद्गतं जलं धर्मार्थं दीयमानमनापदि न पेयम् ।
आपदि तु पेयं यदि चेदरण्यगतं प्रपादि । द्रोणी अस्मा-
दिमयी जलपात्री सर्वसाधारणी । कोशीदृतिः ।

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणस्य * प्रसूतिकाः ।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

बीधायनः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापथं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचीनि च ॥

हारीतः ।

स्वानुपपत्तौ शुद्धेन तदन्तर्दाय समामनन्ति संस्पर्शं सचेलं
स्नानमेवं ग्राह्यमिति ।

अयमर्थः । स्वीयशय्याद्यलामि शुद्धेन कम्बलादिना तत्परकीयं
शय्यादिकमन्तर्दायोपयोक्तव्यम् । यतः पतितादेः शय्यादिस्पर्शं

* ब्राह्मण्येति पाठान्तरम् । † आसनं शयनं वस्त्रं जायापथं कमण्डलुः । शुचीनात्मन-
स्तानि परेषामशुचीनि च इति पाठान्तरम् ।

सचेलं ज्ञानं विधीयत इति । एतच्च बलात्पतितादिशय्यादि-
स्त्रीकारे प्राप्नो वेदितव्यम् ।

इत्युदकादिशक्तिः ।

अथाशुद्धप्रवादः ।

तत्र मनुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

ब्रह्मचारिगतभैक्ष्यं नित्यं मेधमिति स्थितिः ॥

ब्रह्मचारीति विहितभिक्षाहस्तीनामुपलक्षणार्थम् ।

भिक्षाहत्तावधिकारिणश्चाह

मनुः ।

सान्त्वानिकं यत्तमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

शुर्व्वर्षपितृमात्रर्थः स्वाध्यायार्थ्युपतापिकः ।

भवैतान् ज्ञातकान्विद्याद्वाङ्मणान्धर्म्मभिक्षुकान् ॥

सन्तानप्रयोजनं सान्त्वानिकः, दत्तसर्व्वस्वः सर्व्ववेदसः ।

शुर्व्वुपतापी । यावता रथ्याप्रसर्पणादिरूपणोपघातेन विना
भैक्षं न सिध्यति तन्मात्रापवादी द्रष्टव्यः ।

तथा ।

क्षभिर्हेतस्व यस्मांसं शुचि तन्मनुरत्रवीत् ।

क्रव्याद्विद्य हतस्याग्नौद्याण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

क्रव्यादः श्लेनादयः । दस्यवो व्याधाः* ।

मत्तिका†विप्रुषम्हाया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वीयुरग्निश्च स्यर्षे मेध्यानि निर्दिशेत् ॥

मत्तिकाग्रहण‡भवर्जनीयस्पर्शानां दंशादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विप्रुषः अविज्ञाताकाराः§ । ह्याया निषिद्धातिरिक्ता रजोऽपि
निषिद्धेतरत् ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।

अदृष्टमङ्गिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

एतच्चोपघातसन्देहे विज्ञेयम् ।

शङ्कः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुनीनां शनो मुखम् ।

रतौ प्रस्रवणे वृक्षे ऋगयायां§ सदा शुचिः ॥

यमः ।

मुखतो गौरमेध्या तु मेध्याऽजो¶ मुखतस्तथा ।

पृष्ठतो गीर्गजः स्तम्भे सर्व्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ॥

अदूष्यं काञ्चनङ्गावः स्त्रीमुखं कुतपङ्कुरम् ।

न दूषयन्ति विहांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥

* दस्युविलः वकः इति पाठान्तरम् । † मत्तिकाग्रहणमतिवर्जनीयस्पर्शादीनामुप-
लक्षणार्थमिति पाठान्तरम् । ‡ वेदपाठकालीनच्युतमुखाश्वतविन्दव इति शेषः विप्रुषी-
मङ्गविन्दव इत्यमरः । § रतिकाले स्त्रीमुखं शुचिं सनात्ययः प्रस्रवणकाले वत्समुखं वृक्षे
वृक्षस्यफलभक्षणे पक्षिमुखं शुचिं ऋगयाकाले ऋगदंशने कुकुरमुखं शुचि इत्यर्थः ।
¶ ऋगः ।

काञ्चनस्यालङ्करीभृतस्य खेदादिदोषाभावप्रतिपादनपरम् ।
उच्छिष्टाद्युपहतस्य शुद्धाभिधानात् ।

आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।

श्वा मृगग्रहणे मेघ्यः स्त्रीमुखेषु च वारुणी ॥

आकराः सुराकरव्यतिरिक्ताः । आकराः शुचयः सर्वे वर्ज-
यित्वा सुराकरमिति पैठीनसिस्मरणात् । ब्राह्मणभार्याया-
अपि शूद्रायाः पीतमद्याया बुद्धिपूर्वकं गन्धरसास्वादनरहितं
मुखं रतिसंसर्गं शुद्धमेवेत्यर्थः ।

दधि सर्पिः पयः क्षौद्रं भाण्डे दोषो न विद्यते ।

माज्जारश्चैव दूर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

माज्जारस्य स्पर्शं शुद्धत्वमेवेत्यर्थः । अशुचित्वं कर्मकालादन्यत्र
तत्र स्नानविधानात् ।

अग्निः ।

मधुपर्के च सोमे च अम्बु प्राणाहुतीषु च ।

नोच्छिष्टस्य भवेद्दोषस्त्वत्रेषु वचनं यथा ॥

अम्बु भोजनानन्तरममृतापिधानमसीति अग्नीकरणार्थं या
आपो गृह्यन्ते ताः मधुपर्काद्युच्छिष्टस्य मन्त्रोच्चारविषयम् ।

वृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाखस्य मुखं शुचिः ।

गवां घृष्ठानि मेघ्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ॥

उपहृतिरहितब्राह्मणचरणस्युष्टं वस्तु शुद्धमित्यर्थः । एवञ्च
ब्राह्मणव्यतिरिक्तचरणस्यो दोषावह इत्युक्तमभवति ।

अदृष्टा सन्तता धारा वातोद्भृताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टसु भवेन्नरः ॥

दन्तलग्ने तु विशेषो भोजनप्रकरणेऽभिहितः ।

अत्रिः ।

पत्रैर्मूलफलेः पुष्पैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टसु भवेद्भिजः ॥

यान्नवल्काः ।

सुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

सुखजाः विप्रुषः श्लेष्मविन्दवो मुखान्निर्गता आचमनप्रापका न भवन्ति ।

अत्र विशेषमाह गीतमः ।

न मुख्या* विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति चेदङ्गे निपतन्तीति ।

वृहस्पतिः ।

द्राचिसुयन्त्राकरकारुहस्ता-

गोदीहनीयन्त्रविनिःसृतानि ।

बालैरथ स्त्रीभिरनुष्ठितानि

प्रत्यक्षदुष्टानि शुचीनि तानि ॥

* स्वाध्याया इति पाठान्तरम् ।

यत्र विनिःसृतानि इक्षुरसादीनि बालैः स्त्रीभिश्च कृतानि
 रथ्याप्रसर्पणादिभिर्निर्मितैर्यत्राचमनप्राप्तिस्तत्राचमनमकृत्वापि,
 यान्यप्यवस्तुसंश्रयाकादीनि कृतानि तानि प्रत्यक्षतो दुष्टानि*
 अशुचिभिः कृतानीति ज्ञातान्यपि दृष्टानीत्यर्थः ।

इह मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजलरूढे ।

स्तवको हि षष्ठ आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं श्रीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिभियात् ॥

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभारमन्त्र्यादिविषदराज्ञी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिर्धये षष्ठः श्लोकः ।

सप्तमः स्तवकः ।

दशाहादिरूपकालापगमने कुलव्यापिनी शुद्धिरभिहिता ।
तदनन्तरञ्च आहविधेः क्रमप्राप्तत्वेऽपि शुद्धिप्रसङ्गात्पूर्वस्तवके
द्रव्यशुद्धिर्निरूपिता । साम्प्रतं परिसमाप्य क्रमप्राप्तआहविधि-
रेव प्रतन्यते ।

तत्रादौ आहमहिमा ।

तत्र यान्नवल्काः ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गमोक्षसुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

तान् सर्वान्यजमानो वै आहं कुर्वन्मथाविधि ।

समाप्यते यथा वक्ष्येन येन शृणुष्व तत् ॥

अन्नप्रकरणं यत्तु मनुजैः क्रियते भुवि ।

तेन हस्मिसुपायान्ति ये पिशाचत्वमागढाः ॥

यदम्बु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ।

तेन ये तरुताम्यासास्तेषां हस्मिः प्रजायते ॥

यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ॥

ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कुले गताः ॥

ये चादग्धाः कुले बालाः क्रियथा ये ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकारं सम्भार्जनजलाग्निनः ॥

भुक्त्वा वाचमतां यच्च जलं यच्चाग्निसेचनम् ।

ब्राह्मणानां तद्यैवान्ये तेन दृष्टिन्तु यान्ति* वै ॥
 तेषामेव कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरङ्गताः ।
 प्रयान्त्याप्यायनं वस्तु सम्यक् आहक्रियावताम्† ॥

अथ आहस्वरूपम् ।

तत्रापस्तम्बः ।

अथैतन्ननुः आहशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं
 तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्वाहवनीयार्थं मासि
 मासि कार्यमपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयानिति । आह-
 मिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्म आहशब्दं तस्मिन्
 कर्मणि देवताः पितरो वसु रुद्रादित्यरूपाः । ब्राह्मण-
 स्वाहवनीयवत् त्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वादाहवनीय-
 स्थाने भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति पित्रुद्देशेन त्यक्तस्य
 द्रव्यस्य ब्राह्मणस्वीकरणं यदेतद्दिगिष्टं आहस्य प्रधानं
 रूपमिति ।

अत्र पितृदेवताके कर्मणि मुख्यः आहशब्दः यथा नित्याग्नि-
 होत्रशब्दः देवआहादौ गौणप्रयोगः । स च तद्वर्णप्रार्थ्यं
 यद्योक्तम् । कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति इत्य-
 त्वाग्निहोत्रशब्दप्रयोगो नित्याग्निहोत्रधर्मप्रार्थ्यः । अग्नि-

* तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै इति पाठान्तरम् । + ते तावता कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं
 गताः । प्रयान्त्याप्यायनं वस्तु सम्यक् आहक्रियावता इति पाठान्तरम् ।

षोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र यथा अग्निश्च सोमश्च मिलित्वैक-
 देवता तथात्रापि पित्रादीनां न मिलितानां देवतात्वमपि तु
 प्रत्येकमेव पित्रे पिताऽह्याय प्रपितामहायेति विष्ण्वादिभिः
 पृथक् चतुर्थैकवचनत्वेन निर्देशात् । यत्तु । पिष्टभ्यो दद्यादि-
 त्यादिवचने चतुर्थीबहुवचननिर्देशः स चाभिधानसौकर्यायै-
 कविभक्त्यन्तत्वेन* निर्देशः । गर्गा भोज्यन्तामितवत् । यथा
 गर्गाः प्रत्येकमेव भोज्याः एवं पितरोऽपि प्रत्येकमेव तस्मान्न
 व्यासज्यवृत्ति देवतात्वमपि तु प्रत्येकम् । न सपत्नीकस्य
 पित्रादेर्देवतात्वं प्रापकप्रमाणाभावात् । स्वभर्तृपिण्ड-
 मात्राभ्यः † स्मृतिरासां यतः स्मृता । इति ।

अथ श्राद्धभेदाः ‡ ।

तत्र विश्वामित्रः ।

नित्यं नैमित्तिकङ्काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्ष्वणश्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्णाङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशम्प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति ॥

* एकीकृतक्रियापेक्षयैवेत्यर्थः । † साहित्यरूपदेवतात्वं साहित्यश्च परस्परसापेक्षायां
 तुल्यरूपाणामेकक्रियासम्बन्धाहत्वमित्युक्तं सह साहित्यविवेके । साहित्यमतिरिक्तपदार्थः
 व्यासज्यवृत्ति इति तौतातिक्रमतम् । व्यासज्यवृत्तित्वञ्च प्रत्येकावस्तुभयपर्याप्तधर्मत्वम् ।
 ‡ स्वभर्तृदत्तपिण्डांशेभ्य इत्यर्थः । § श्राद्धभेदाः श्राद्धविभागा इत्यर्थः विभागस्तु सामान्य-
 धर्मोपलब्धिज्ञानामेव ब्रह्मणा परस्परविरुद्धतदव्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनम् ।

एतल्लक्षणानि च भविष्यपुराणे ।

अहन्यहनि यच्छ्रावं तन्नित्यमिति कीर्त्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्रावं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यद्वैवङ्कर्त्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्दिजान् ॥

कामाय विहितङ्काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तङ्गाधिप ॥

वृद्धौ यत्क्रियते श्रावं वृद्धिश्रावं तदुच्यते ।

सर्व्वं प्रदक्षिणङ्कार्य्यं पूर्वाङ्गे चोपवीतिना ॥

गन्धीदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थंमिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति हाभ्यामितउञ्जियं सपिण्डनम् ।

नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्व्वणमिति श्रुतम् ।

क्रियते वा पार्व्वणि यत्तत्पार्व्वणमिति स्थितिः ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्रावं गोष्ठीश्रावं तदुच्यते* ।

बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृहृत्प्रये ॥

क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।

शुद्धार्थमिति तत्प्रोक्तं वैजतेय मनीषिभिः ॥

निपेककाले सांभे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

* गोष्ठीश्रावणं मन् अन्नमिति यत्रात्तरं पाठः ।

क्षियं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥
 देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तद्दैविकमुच्यते ।
 हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 याचार्थमिति तन्नोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
 शरीरोपचये श्राद्धं अर्थोपचय एव च ।
 पुष्ट्यर्थमेतद्दिज्ञेयमीपचारिकमुच्यते ॥

द्विः पुत्रजन्मविवाहादिः, नित्येनावश्यकेनैकोद्दिष्टेन पार्व्वीनेन
 च तुल्यं शेषमङ्गजातं भवति सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात्
 एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणमुभयार्थस्यैक-
 देशेन* निर्देशः । क्रियते पर्व्वणि यदत्र पर्व्वणि संक्रान्त्यादौ ।
 गोष्ठीश्राद्धं श्राद्धगोष्ठ्यां क्रियमाणायाम् तत्रसङ्गाद्यच्छ्राद्धं तद्-
 गोष्ठीश्राद्धम् । कल्पतरौ लव्यथा गोष्ठीश्राद्धं कर्त्तृसमुदायः†
 संपत्सुखार्थमिति । संपत् श्राद्धसामग्री तथा यत्सुखं तदर्थम् ।
 अयमर्थः बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थश्राद्धादि-
 कर्त्तव्यतया प्राप्तदेशकालादिवशात्पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय

* सपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टपार्व्वीभयात्मकत्वेन एकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन
 एकदेशनिर्देशः । † सुलपाणिना तु श्राद्धघर इति कृत्वा एतन्मते लिखितम् । श्रीकृष्ण-
 तर्कालङ्कारसु श्राद्धविवेकटीकायामन्यथा उक्तवान्, यथा बभूवस्तु गोष्ठीश्राद्धं भोक्तृसमुदायः
 विदुषु ब्राह्मणेषु चेत्येकवाक्यत्वात् तथाच बहूनां पात्रभूतानां सम्यदा लाभेन यत्सुखं पितृ-
 प्रीत्यतिशायरूपं तदर्थं तन्निमित्तं गोष्ठ्यां पात्रसमुदायरूपायां यच्छ्राद्धं बहुब्राह्मणकयाद्धं
 तद्गोष्ठीश्राद्धमित्यर्थः ।

श्राद्धसामग्रीसम्पादनेन यच्छ्राद्धं क्रियते तद्गोष्ठीश्राद्धमिति ।
निषेककाले इत्यादि एतच्च श्रौतस्मार्त्तकर्म्मोपलक्षणम् । एतच्च
वृद्धिश्राद्धवत्कर्त्तव्यम् । कर्म्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति पारस्करेणाभि-
धानात् । कर्म्माङ्गसंज्ञाप्रकरणमकरणे कर्म्मवैगुण्यद्योतनार्थम् ।
दैविकन्तु नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् ।

अतएव दैविकमित्यनुवृत्तौ

पारस्करः ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्याद्वाद्दशादिषु यत्नतः । इति ।
गच्छन्देशान्तरमिति तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये यात्रां
कृत्वा पुनर्गृहप्रवेशे चेति ज्ञेयम् । सर्पिषा सर्पिःप्रधानकेन ।
तथा शरीरोपचये शरीरोपचयनिमित्तरसायनादिप्रयोगकाले ।

अथाधिकारिणः ।

तत्राशीचप्रकरणस्तत्रके पुत्राद्याश्चाधिकारिणो निरूपिताः ।
साम्प्रतं केषुचित्कर्म्मविशेषेषु तेषामधिकारो निरूप्यते ।

तत्र विष्णुपुराणे

पराशरः ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैव चोत्तराः क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ॥
आद्याहाहाद्दशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।
पूर्वास्ताः मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्याः प्रीच्यन्ते ता नृपीत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डीश्च समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चीत्तराः ।

दौहित्रैर्व्या नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयेः[†]स्तथा ॥ इति ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्या इत्यर्थः । पुत्राद्यैर्भाटसन्त-
तिभिः ।

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वहा भ्राट्सन्ततिः । इति ।

तेनैवोक्तत्वात् ।

दौहित्रे तु भविष्यपुराणे विशेषः । यथा

व्रताव्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रिया नृप ।

उदकाद्या महाबाहो दौहित्रोऽपि तथा इति ॥

एवं साक्षाद्यत्र ब्रह्मचारिणि उदकदानादिकर्त्तृत्वे विधिर्नास्ति
तत्र व्रतलोपो भवतीति गम्यते ।

मातामहश्राद्धाधिकारिषु पीलस्थः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयोमातामहाः स्मृताः ।

तेषान्पु पितृवत् श्राद्धं कुर्याद्दुहितृसूनवः ॥

पितृवत् श्राद्धं पार्वणम् ।

तथा ।

* संघातान्तर्गतैवापि इति यथ्यान्तरीयः पाठः । † पीत्रादिभिः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥
 सर्वत्र पित्र्यश्लेन मातामहश्राद्धमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र क्वचिदपवादमाह कात्यायनः ।

कर्षुसमन्वितं त्यक्त्वा तदाद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्याश्रित्य शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षुसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । अयञ्च विवेकः । यस्तु धनहारी
 दौहित्रः स नवश्राद्धादिकं नमपि कुर्यादिति । इतरस्तु अमा-
 वस्यादौ षड्देवतं कुर्यात् । तत्र मातामहश्राद्धाकरणे प्रत्य-
 वाय इति न तु सपिण्डीकरणादाविति ।

अथामश्राद्धाधिकारिणः ।

तत्र कात्यायनः ।

आपद्यनम्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि सिद्धये ॥

यस्य यजमानस्य भार्या ऋतुमतीति तत्र पाककर्त्तृभावे
 नित्यनैमित्तिकश्राद्धेषु मासिकसांवलरिक्तव्यतिरिक्तेषु यजमान-
 आमश्राद्धाधिकारी भवतीत्यर्थः । यज्ञापरपक्षे प्रतिपदादि-
 प्वन्यतमदिन एव श्राद्धं क्रियते तन्नित्यकाम्यत्वेनोभयाम्बकम् ।
 तथा सति न केवलं नित्यत्वबुद्धानुष्ठीयते अथवा भार्या रज-
 स्वला तस्य च दिनान्तरे ब्राह्मणासम्भवः पाककर्त्तृन्तरासम्भवश्च

तदा अभावस्याश्राहवदेवामात्रेण कुर्यादद्यथा कामनया-
ऽनुष्ठीयते तदा यथा शक्रुयात्तथा कुर्यादिति । आचार्य-
मुख्यपाकानिष्यत्तौ पञ्चमहायज्ञादिषु कर्त्तव्यं* एवं सकलपक्षे†
पञ्चम्यादिपक्षश्चाहे‡ दशम्यादिपक्षे§ च वेदितव्यम् ।

बीधायनः ।

संक्रमेऽन्नहिजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्चाहं॥ संग्रहे च हिजः शूद्रः सदाचरित् ॥

आमाभावे हेमश्चाहं संक्रमयहणयोस्तु आमश्चाहं पाकाभावे
ब्राह्मणासम्भवे वा भवति अत्र शिष्टाचारः प्रमाणम् ।

एवं तीर्थश्चाहे च सुमन्तुः ।

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।

सपत्नीनां महावाहो विदेशगमनादिभिः ॥

सदा चैव तु शूद्राणामामश्चाहं विदुर्बुधाः ।

आत्मनो देशकालाभ्यां विद्मवे समुपागते ॥

आपद्यन्मनो तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसम्भवे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ॥

यमदन्निः ।

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्पन्नाग्निं॥रथापि यः ।

* पञ्चमहायज्ञादिनिमित्तं यत्पाकादि कर्त्तव्यं तेनैव श्राद्धकरणम् । † सकलपक्षपक्ष-
श्चाहे इत्यर्थः । ‡ भोजनीं तृपिमासाय यावच्चन्द्रार्कसङ्क्रमम् । तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या
पितृदेवते इत्यपि ॥ § ऋष्यपक्षे दशम्यादौ र्भ्यविला चतुर्दशीम् । श्राद्धे प्रशस्तास्तिस्रयः
वसैवा न तथैतरा ॥ च आश्वातुक्त्वं क्षर्षदानरूपम् ॥ उत्पन्नाग्निं इत्यनुपहृष्ट्यान्वयः ।

आमन्त्राद्यं तथा कुर्यात्तेनाऽऽम्नीकरणं भवेत् ॥

प्रचेताः ।

स्त्री शूद्रः स्वपचस्यैव जातकर्माणि चाप्यथ ।

आमन्त्राद्यं तथा कुर्याद्विधिना पार्व्येन तु ॥

स्वपचः स्वयम्पचः ।

हारीतः ।

त्राहविज्ञे हिजातीनामामन्त्राद्यं विधीयते† ।

आवावास्यादि नियतं माससंवल्लराहते ॥

मासिकमास्त्रिकञ्च पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यमिति नियमः शूद्रस्य तु सर्व्वचामानमेव ।

आमन्त्राद्ये विशेषमाह

व्यासः ।

आमं ददतु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम् ।

वानि च हैगुण्यविधायकानि वचनानि तानि चातुर्गुण्यदाना-
शक्नो वेदितव्यानि । चातुर्गुण्यञ्च पुरुषाहारापेक्षया ।

तथा ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामन्त्राद्येऽप्यसौ विधिः ।

आवाहनादिः सर्व्वः स्यात्पिण्डदानञ्च भारत ॥

दद्याच्चामः‡ हिजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाम्नीकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

* इति इति पाठान्तरम् । † प्रकौर्षितमिति पाठान्तरम् । ‡ यचेति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशत् ।

आमन्त्राहं यदा कुर्यात्पिण्डदानङ्कर्थं भवेत् ।

गृह्यपाकात्समुद्धृत्य शक्तुभिः पायसेन वा ॥

पिण्डदानं भवतीति शेषः । आमद्रव्यगृहपाकशक्तुपाय-
सेषु यथालाभं व्यवस्था । एतन्नामन्त्राहं हेमन्त्राहश्च पार्वण-
न्त्राहाधिकारिणैव कर्त्तव्यम् । यच्चाङ्गं साक्षान्निषिद्धं यच्च
सुप्तप्रयोजनं तन्निवर्त्तते । केषुचिन्मन्त्रेषु जहोऽपि भवति
अतएवमभिदधाति ।

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जह्या विसर्जने ।

अन्यकर्माण्यनूच्याः स्युरामन्त्राहविधिः स्मृतः ॥

अयमर्थः । आवाहने आवाहनमन्त्रे उग्रन्नुगत आवह पितृन्
हविषे अत्तवे इत्यत्र अत्तवे इति पदस्थाने स्वीकर्त्तव्य इति
षट्स्योहः कर्त्तव्यः । स्वधाकारे नमो वः पितरः ईष इत्यादि-
मन्त्रे ईष इति पदस्थाने आमद्रव्यायेति पदस्योहः । विसर्जन-
मन्त्रे वाजे वाजे वर्तेति मन्त्रे तस्माथातपथिभिर्देवयानैरित्यत्र
तस्मा इति पदगततप्तप्रत्ययस्थाने लोटप्रत्ययेन त्वप्यत इत्यूहः
कार्यः । अन्यकर्माणि विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यादौ नोह इति ।

अथ आहदेशः ।

तच्च मनुः ।

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

स्वतः गृहप्रदेशं शुचिं तीर्थदेशं वाऽन्यत्कृताशुचिपरिहारार्थम् ।
विविक्तं केशादिरहितं कृत्वा गोमयेनोपलेपयेत् । तं देशं
उपहननादिभिः *दक्षिणाप्रवणं दक्षिणां दिशं प्रत्युदकादिसम-
र्पणयोग्यं कुर्यादित्यर्थः ।

यत्तु शङ्केन क्वचिमभूमिनिषेधः कृतः ।

गोगजाश्वादिभ्रष्टेषु† क्वचिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमेषु पारक्वादिषु भूमिषु ॥ इति ।

अथश्च निषेध उक्ततीक्ष्णतवेदिकाविषयः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादीः‡ वा गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

तीर्थशुद्धिसेवितं सलिलम् । आदिशब्द ऋषिसेविताश्रमादि-
परः ।

यमः ।

परकीयप्रदेशेषु पितृणां मिर्षपे§त्तु यः ।

तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धं कुर्यात् विहन्यते ॥

परकीयप्रदेशाः परैरेव परिगृहीताः गृहा न तु तीर्थादयः
तेषामस्वामिकत्वेन साधारण्यात् । तथाच पुराणे स्मर्यते ।

* खननपुरणादिभिः । † गोगजाश्वादिभ्रष्टेषु इति पाठान्तरम् । ‡ सतीर्थादि-
विति पाठान्तरम् । § श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अटव्यः पर्वताः पुण्याः नदीतीर्थानि* यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥
 वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।
 देवस्थाताश्च गर्ताश्च न स्वामी तेषु विद्यते ॥ इति ।
 आयतनानि देवादिसेवितानि । गर्ताः अन्नत्रिमाः स्रोती-
 विशेषाः ब्रह्मास्थादयः† ।

यमः ।

रुच्यङ्गमियुतं‡ क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धकम् ।
 देशन्वनिष्टशब्दश्च वर्ज्येच्छ्राहकर्मणि ॥
 अग्निदग्धमस्त्रिगन्धश्च रुच्यं कर्हमसहितं क्लिन्नं श्राद्धानुपयुक्तवस्व-
 न्तरेराकीर्णं संकीर्णं पूतिगन्धमनिष्टगन्धकमश्राव्यशब्देऽपेतम्
 अनिष्टशब्दम् । काम्यदेशानाह ।

शङ्कः ।

वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे हिमालये ।
 नर्मदाबाहुदातीरे सर्व्वमानन्त्यमश्रुते ॥
 गङ्गाहारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
 सन्निहत्यां गयायाश्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥
 अन्येऽपि काम्यदेशाः स्मृतिपुराणेभ्यो विज्ञेयाः । विस्तरभया-
 न्नेह प्रदर्शिताः ।

* तीरानीति पाठान्तरम् । † ब्रह्मयीत्यादय इति पाठान्तरम् । ‡ इत्यमिति
 पाठान्तरम् ।

अथ श्राद्धकालाः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपत्नेऽयनहयम् ।

द्रव्यनाश्लग्नसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

श्राद्धं प्रतिरुचिद्येव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्या. कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः अष्टका आश्वलायने-
नोक्ताः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्धामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका-
इति ।

विष्णुस्तु त्रयमेवाह ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टका माघीप्रौष्ठपदूर्ध्वं

कृष्णत्रयोदशी त्रीह्रियवपाके चेति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

विष्णुस्मृतेरेवं पाठान्तरम् ।

अमावास्यास्तिस्त्रोऽन्वष्टकास्तिस्त्रः पूर्व्वेद्युः प्रौष्ठपदे

हेमन्तशिशिरयोरपरपक्षेषु त्रयोदशी त्रीह्रियवैर्वा याग

इति ।

केचनैतदहहृद्विष्णुवचनं मन्यन्ते । माघी पौर्णमासी प्रौष्ठपदूर्ध्वं

कृष्णत्रयोदशी । हृद्विष्णुवाक्येऽपि त्रयोदशीमेव ।

वासुपुराणे ।

पितृदानाय मूले खुरष्टकास्तिस्त्र एव च ।

क्षणपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते* ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।
 पितृदानाय मूले स्युरिति । मूले प्रधानस्थान इत्यर्थः ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ऐन्द्राच्च प्रथमायाच्च शकैः सन्तर्पयेत्पितृन् ।
 प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 शुद्धैः प्रशस्तैः ।

वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमम् ।
 वर्षासु मध्ये शकैस्तु चतुर्थामेव सर्व्वदा ॥

अत्र शाकादीनां विकल्पः स्वस्वशाखानुसारादिज्ञेयः । इन्द्रिः
 पुत्रजन्मादि । क्षणपक्षः प्रसिद्धः तस्य च आहकालत्वं प्रति-
 पदाद्यपराह्वारेण । अयनद्वयं दक्षिणोत्तरात्मकम् । द्रव्यं
 आवाहं तस्य प्राप्तिर्यन्मिन्काले तथा पङ्क्तिपावनस्य ब्राह्मणस्य
 सम्पत्तिर्लाभो यत्र स आहकालः । विषुवन्मेषतुलयोः सूर्य-
 संक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरगमनं संक्रान्तिः । संक्रान्ति-
 ग्रहणेनैवायनविषुवतोरपि ग्रहणे सिद्धे पुनरुपादानं फला-
 धिक्कद्योतनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिको वा ।
 तथाच बृहमनुः ।

अवणाश्विधनिष्ठाद्रां नागदैवतमस्तके ।

* विभाव्यत इति पाठाकारम् ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमङ्गला सर्वत्र मस्तक इति सम्बध्यते । मस्तके प्रथमे पादे चन्द्रः स्यादित्यर्थः । यद्वा मस्तकं मृगशिरः । गजच्छाया हस्तिच्छाया ।

तथाच श्रुतिः काठकी ।

एतद्देवपितृणां चायनं यद्दक्षिच्छाया पारिभाषिकी वा ।

तथाच स्मर्यते ।

यदेन्दुः पिष्टदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिवैश्रावणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

पिष्टदैवत्यं मघा । हंसः सूर्यः । करो हस्तनक्षत्रं वैश्रावणी चयोद्देशी । एतन्नितययोगो गजच्छायेत्यर्थः । ग्रहणमुपरागः यदा श्रावं प्रति रुचिः कर्त्तुर्भवति सोऽपि श्रावकालः । चण्डादुपरागादयोऽपि गृह्यन्ते एते श्रावकालाः । अथामावास्यादिश्रावणानां वृद्धिश्राव्यादिव्यतिरिक्तानामपराङ्कालसाध्यत्वादमावास्यास्तुर्हृशीप्रतिपदिहत्वे तु क्व वा श्रावमित्याकाङ्क्षायामपराङ्गव्यापित्वाव्यापित्वमुखेन श्रावकाला निरूप्यन्ते । तत्र च तदुपयोगित्वेन पञ्चान्तसंज्ञकान्वाधानकालः । अन्वाधानं पिष्टपिष्टयज्ञो दर्शश्रावमित्येतन्नितयं वाजसनेयिव्यतिरिक्तानामेकस्मिन् दिने कर्त्तव्यमिति एतत् प्रथममुपपादयामः ।

* तत्र पर्वकालनिर्णयः ।

पर्वं दर्शः पौर्णमासी च । अस्मिन् प्रकरणे मध्याह्नशब्दः अङ्गी
द्विधा विभक्तस्य मध्यपरः तदेवावर्त्तनमित्युच्यते । पूर्वार्द्धा-
पराह्णशब्दावपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वपरांशपरौ । पर्वप्रतिपदां
सन्धिर्मध्याह्ने ततः प्राग्वा भवेत्तदा सन्धिदिने यागस्तत्पूर्वदिने
अग्न्याधानम् ।

यदाह गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्याग इष्येत परतद्येत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदां सा स्यादर्द्धागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमः अग्न्याधानं यदा मध्याह्नात्परतः सन्धिस्तदा सन्धि-
दिने अग्न्याधानं परेद्युरिष्टिः ।

तथाच गोभिलः ।

आवर्त्तनात्परः सन्धेर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्वहयविनिर्णयः ॥

मध्याह्नात्प्राक् प्रतिपत्सन्धावपि सन्धिदिनेऽग्न्याधाय परेद्युरिष्टि-
र्वाक्सनेयशाखिनः ।

यदाह लोकादिः ।

अपराह्णेश्चवा सायं यदि पर्वं समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि षो भूते याग इष्यते ॥

आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यग्न्याधाय तद्दिने ।

परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाक्सनेयिनः ॥

पर्वप्रतिपत्तन्धेरपि ज्ञानोपायमाह

कात्यायनः ।

परेऽपि घटिका न्यूना तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।

चिह्ना तदर्धं पूर्वस्मिन्क्रासवृद्धी प्रकल्पयेत् ॥

श्रीकाचिरपि ।

तिथेः परस्या घटिकाश्च याः स्यु-

न्यूनास्तथा चाप्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्धं वियोज्यञ्च तथा प्रयोज्यं

क्रासे च वृद्धी प्रथमे दिनेऽस्याः ॥

अस्यास्तिथेः प्रतिपदः पूर्वतिथ्यपेक्षया याः न्यूना घटिकास्त-
न्मध्ये अर्धं प्रथमदिने पर्वणि नियोज्यमर्धं पर्वदिनाद्वियोज्यम् ।
अर्धहानिः पूर्वदिने ज्ञेयेत्यर्थः । एवं वृद्धावर्धं हेधा विभक्त्यार्धं
पूर्वदिने अर्धं परदिने च योज्यमिति ।

यागकालमाह शातातपः ।

पर्वणी यस्तुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तोऽः मनीषिभिः ॥

यदा मध्याह्नाद्दूर्ध्वं सन्धिस्तदा तस्मिन्दिनेऽन्वाधायः परेद्युरिष्टी
क्लियमाशायां कदाचिन्नतिपदस्तुर्थांशोऽपि यागकालो भवति
तदा चतुर्थांशस्य वचनान्तरेर्निषिद्धत्वात्कथमित्याकाङ्क्षायाम्

• चनापत्तापीर्धमाश्रयेणया । † प्रातरुक्त इति दीवान्तरियः पाठः । ‡ अर्धं
महीत्या ।

घातातपः ।

सन्धिर्यद्यपराङ्गे स्याद्यागः* प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपङ्गागे चतुर्थोऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथमभिप्रायः । पर्वण्योयसुरीयांश्च आद्याः प्रतिपदस्त्रयइत्याद्युक्तकालासम्भवे त्वनेन वचनेन चतुर्थभागोऽप्यङ्गत्वेन विधीयते इति । ननु यदा मध्याङ्गे तत्कामीपवर्त्तिनि पूर्वकाले वा सन्धिस्तदा सन्धिदिन एव यागविधानाद्गीष्वादिकाले च मध्याङ्गस्य षोडशसप्तदशदण्डात्मकत्वात् अमावास्यायां सूर्योदयाग्रागिच्छन्तरविधानात्† । इष्टेषु द्वियामः‡साध्यत्वात् उपक्रान्तस्य§ कर्मणो विधिमन्तरेण मध्ये मध्ये विरम्य व्यापारानुपपत्तेः षेष्टिर्दर्श एव समाप्येत ।

तथाच ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि षेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय षाट्शेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥

इति वचनेन विरोधः प्रसज्येत इति चेन्नैवं यदा सूर्योदयात् प्रागुक्तकालमध्ये¶ विहितक्रमेणैष्टी क्रियमाणायां इष्टिकात्मभूतयामहयमध्ये प्रतिपदि विद्यमानायामपि पाठवाधिक्यवशाद्॥मावास्यायामेव समाप्येत तद्विषयत्वात्स्य वचनस्य सन्धि-

* पाद इति देशान्तरीयः पाठः । † बहुषु पुस्तकेषु दर्शनादेवं रचितं परन्तु सूर्योदयात् प्रागुक्तकालमध्ये इष्ट्यारम्भविधानादित्थं पाठः साधुः सूर्योदयात् सूर्योदयमारम्भ प्रागुक्तकालमध्ये यामहयाम्भक्तपूर्वाङ्गकालमध्ये इत्यर्थः । ‡ प्रहरणसाध्यत्वात् । § आरम्भकर्मणः । ¶ सूर्योदयमारम्भेति पाठान्तरम् ॥ पठुतातिशयेन ।

मुभयतोः यजेतेत्यादीनामपि वाक्यानामयमेव विषयः इत्यञ्चीकृत-
विषये प्रतिपदिष्टिसमाप्तिराहितान्नेरेव नानाहितान्नेः तस्य
तु ख्यालीपाक एव नेष्टिः स च सूर्योदयानन्तरमेव वर्त्तनीयः †
तथा स्रक्षकालसाध्वीस्य प्रयोगप्रेम्भुभावस्वी च शास्त्रे विधाना-
न्तमध्ये विरामासम्भवः । विराममन्तरेण च प्रतिपदि समा-
पयितुं न शक्तः न ह्यशक्यं विदधाति शास्त्रं तस्मात्प्रतिपद्यप्रवि-
ष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यत इत्येतदनाहितान्निविषयम् ।

पौर्णमास्यान्तु विशेषमाह कात्यायनः ।

सन्धिष्वेकज्ञवाद्दूर्ध्वः ‡ मर्घ्यागावर्त्तनाद्भवेत् ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालविधौ तिथिः ॥ इति ।

तत्रैवान्वाधानं तत्रैव याग इत्यर्थः ।

अमावास्यायां § विशेषमाह शातातपः ।

द्वितीया त्रिसुहृत्ता चैत्यतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानञ्चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥ इति ।

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धौ च चतुर्दश्यामन्वाधान-
विषयम् ¶ ।

* पञ्चप्रतिपदीः सन्धि सन्धौ इत्यर्थः । † आरम्भनीय इति पाठान्तरम् । ‡ प्रातः-
कालो मृगशीर्षीन् स्रक्षकालावदेव न इति वचनात्सुरारौष वादशदश्यात् परमित्यर्थः ।
§ अन्वाधानम् । ¶ यत्र प्रातश्चतुर्दशौ परतोऽमावास्या तत्परदिनेऽमावास्या आवर्त्तनकाली
पेशपूर्वकाले वा प्रतिपत् तत्परदिने अन्वाहपथ्येन प्रतिपत् द्वितीया च अपराह्नसुहृत्तच-
व्यापिनौ चान्धेन कल्पे चतुर्दश्यां चतुर्दशौयुक्तामावस्यायां सिनीवासीत्वेन प्रातश्चतुर्दश्यात्
परतो अन्वाधानम् ।

यच्च लोकाच्चि*वचनम् ।

चीनंशान् परतस्तस्य वागस्य चतुरी विदुः ।

हावंशावुःसृजेदन्यौ योगे च व्रतकर्म्मणि ॥

एतदप्यावर्त्तने ततः पूर्वं वा सन्धौ चतुर्दश्यामन्वाधानविष-
यम् । यच्च व्रतकर्म्मणीति । यागे प्रतिपदन्यांशस्य अन्वाधाने
चतुर्दश्यांशस्य वर्ज्यत्वमुक्तं तत्र प्रतिपदश्चतुर्थांशनिषेधस्य
व्यवस्था प्राग्दर्शिता । चतुर्दश्यास्तु आवर्त्तनोत्तरकालः पर्वप्रति-
पत्तन्धौ निषेधः । यदन्वाधानदिने प्रातर्विष्मरणादिनान्वा-
धानादिकं न करोति तदा समारोपिताग्निश्चेत् पुनरग्नि-
मवाप्य प्रत्यक्षाग्निश्चेदग्निं वितत्त्व भोजनात्यागन्वाधानादिकं
कुर्व्यात् । तत्राप्यसम्भवे सायं तत्राप्यसम्भवे यागदिने प्रातः
पार्थक्येन इष्टिं चरुं वा कृत्वा सद्यः कालत्रिधिनान्वाधाय
पक्षादियागं कुर्व्यात् । पीर्णमास्यास्तु येषां शाखिनां सर्व्वदा
सद्यः कालविधिरनुज्ञातस्तेषां न पृथगिष्टिः, येषां सर्व्वदा
सद्यः कालविध्यनुज्ञा नास्ति किन्तु क्वचिदेव तत्रानुज्ञातस्थले
तेषां पूर्व्वोक्त एव विधिः । एवं प्रकृतयागकालो विहितः ।

अथ विद्वतियागस्य कालोऽभिधीयते ।

यत्र सम्पूर्णे पञ्चदशी प्रतिपच्च तत्र प्रकृत्यन्वाधानदिने
विद्वतियागं समाप्यानन्तरं प्रकृतेरन्वाधानादिकं कुर्व्यात् ।

* लोकाच्च इति पश्चिमदेशीयसम्मतः पाठः ।

यदीच्छा यदि पशुना यदि सांभेन यजेतामावास्यायां पौर्ण-
मास्यां वा यजेतेत्यापस्तम्बेन प्रकृतिकालप्राप्तौ सत्यामपि
पुनरमावास्यादिकालविधानात् । यदा मध्याह्ने ततः पूर्वं वा
पर्वसन्धिः तदा सन्धिदिने प्रकृतियागानन्तरं विकृतियागं
कुर्यात् । मध्याह्नादूर्ध्वं सन्धौ तु तत्र सन्धिदिने एव प्रातर-
न्वाधानादिकं विधाय विकृतियागञ्च तत्रैव कृत्वाऽपरेद्युः
प्रकृतियागः कर्त्तव्यः ।

तथाच कात्यायनः ।

भावर्त्तनात्प्राक् यदि पर्वसन्धिः
कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्या ।
तदैव यागः परतो यदि स्या-
त्तस्मिन्विकृत्या प्रकृतेः परेद्युरिति ॥

अथान्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शन्नाहानामेकदिन एव कर्त्त-
व्यता निरूप्यते ।

तत्र लोकाधिः ।

पक्षान्तकर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निक् ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकम्बुधः ॥
पक्षान्तं कर्त्मान्वाधानं पिण्डयज्ञः पिण्डपितृयज्ञः अन्वाहार्यकं
दर्शन्नाहम् ।

यथा स्मृत्यन्तरमपि ।

पिण्डयज्ञाहतादर्शन्नाहपिण्डाच्च निचिपित् ।
पितृयज्ञस्य कालसु दर्शन्नाहे भवेदिति ॥

मनुरपि ।

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

मासानुमासिकं प्रतिमासभवमतएव नित्यं पिण्डपितृयज्ञश्चानाहितान्नेरपि कर्त्तव्यः । आपस्तम्बेनाहितान्नेः पिण्डपितृयज्ञं त्रिधाय एवमनाहितान्नेरित्यनेन वाक्येनानाहितान्नेरप्यतिदेशात् । अत आहितान्नेर्गृह्याग्नेश्च ह्योरप्यन्वाधानपिण्डपितृयज्ञदर्शश्चाहामि कर्त्तव्यानि तान्येकस्मिन्दिने पूर्व्वोक्तवचनान्निष्पादानीति सिद्धम् । अथापराह्णकालः । द्विधा त्रिधा पञ्चधा दशधा चोदितस्याहो भागं विभजन्ति ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु* पूर्व्वोहः ह्यपराह्णस्ततः परः ।

शातातपः ।

पूर्व्वोहो मध्याह्णेऽपराह्णः । पूर्व्वोहो देवानां मध्याह्णे

मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति ।

व्यासः ।

• मुहूर्त्तत्रितयम्प्रातस्तावानेव च सङ्ख्यः ।

मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णश्च तादृशः ।

सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्सर्व्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

व्यासः ।

* आवर्त्तनावधि आवर्त्तनम् वासरन्वायापरिवर्त्तनमात्रः ।

रीद्रुक्षेत्रश्च मैत्रश्च तथाच सावटः स्मृतः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रोहिणश्च विरिञ्चिश्च बिजयो नैर्ऋतस्तथा ।

माहेन्द्रो वारुणश्चैव भट्टः पञ्चदशः स्मृतः ॥ इति ।

अथ हेधा भागः शुक्लपक्षपैलककर्मणि दैविके च याज्ञः ।
एतश्च शुक्लपक्षत्राहाकालप्रकरणे स्फुटीभविष्यतीति । चेधा
विभागे योऽयमपराहः स घृताहत्राहादी । अयमर्थः आञ्चि-
ककालनिरूपणप्रकरणे ज्ञाप्यते परिशेषात् । पञ्चधा विभागः
पञ्चदशधा विभागश्चामावास्यात्राहादिषु याज्ञः । अमावास्या-
त्राहे पूर्वोत्तरविद्याग्रहणे निर्णयः द्विविधामावास्या शुक्लशुद्धा
चेति । विद्या तु चतुर्विधा चतुर्दश्यामेवापराहसम्बन्धायां न
प्रतिपदीति प्रथमः प्रतिपद्येवापराह्निकी न चतुर्दश्यामिति
द्वितीयः । उभयत्रापराह्नसम्बन्धेति तृतीयः । उभयत्रापराह्ना-
सम्बन्धेति चतुर्थः । तत्र शुद्धायामसंशयः । या तु विद्या
चतुर्दश्यामेवापराह्नसम्बन्धे प्रतिपदि सा पूर्व्वेव याज्ञा सर्व्वेरपि ।
तथाच जाबालिः ।

पूर्व्वान्ने चेदमावास्या नापराह्ने भवेद्यदि ।

भूतविधेव सा याज्ञा पितृकार्ये तु सर्व्वदा ॥

पूर्व्वान्ने चेदमावास्या नापराह्ने भवेद्यदि इत्यथ प्रतिपद्दीति
शेषः ।

तथा ।

प्रतिपद्यमावास्या पूर्व्वान्नेव्यापिनी यदि ।

भूतविधैव सा कार्य्या पित्रे कर्मणि सर्वदा ॥
पूर्वाह्नव्यापिनी अपराह्नं न व्याप्नोतीत्यर्थः । अन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञोऽपि भूतविहायामिव ।

द्वितीया त्रिमुहूर्तां चैत्यतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्हस्यामिति ।

ब्रह्मशातातपस्करणात् । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ
इति अमावास्या सम्बन्धापराह्नस्यैवाश्वलायनेन पितृयज्ञाङ्गत्व-
विधानात् । ननु चापस्तम्बेनामावास्यायां यद्दृश्यन्मसं न
पश्यतीत्युपक्रम्यापराह्नकालं पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वेन विधायधि-
वृत्तं सूर्ये चेति कालान्तरमपि विहितमतः अपराह्नानुसारेण
श्राद्धकालनिर्णयः कथमिति चेदुच्यते । साम्निकस्य जीवत्पितृ-
कस्य देवात्यितुः पिण्डपितृयज्ञकालोऽपराह्णे व्यतिक्रान्तस्तदा-
धिदृश्यसूर्योऽपि कालाङ्गमिति विधीयते । युक्तञ्चेत्क केवलं
पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते न दर्शश्राद्धे तस्मात्तस्य स कालः ।
प्रमीतपितृकस्य दर्शश्राद्धेऽप्यधिकारः तच्च पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव तथाचाधिदृश्यसूर्ये पिण्डपितृयज्ञकरणे सन्ध्यायां रात्रौ
दर्शश्राद्धं प्रसञ्चेत तच्च निषिद्धम् । तस्मात्पूर्वोक्त एव विषयः
स्वीकार्यः यदा प्रतिपद्येवापराह्निकी न चतुर्हस्याः तदा प्रति-
पदिष्वेव । यदाह

हारीतः ।

अपराह्नः पितृषाम्नां वापराह्नानुयायिनी ।

सा पाह्ना पितृकार्ये तु न पूर्वाह्नानुयायिनी ॥

मध्याह्नात्परतो यत्र चतुर्दशनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पिष्टकार्येषु निष्कला ॥

अत्र चेधा विभक्तदिनविभागपरो मध्याह्नशब्दः मध्याह्नात्-
परतः सायंकालमित्यर्थः ।

कार्ष्णाजिनिः ।

भूतविद्याममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आदकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

मोहो विपरीतज्ञानम् । अज्ञानमप्रतीतिः । तत्रैवान्वाधानं
पिण्डपिष्टयज्ञश्च योभयत्रापराहसम्बन्धा सा तु त्रिप्रकारा
तिथिचयोपेता वृद्धेऽपेता साम्योपेता चेति । तत्र तिथिचय-
प्रक्रमे पिण्डपिष्टयज्ञाधिकारिणामाहितान्नीनामौपासनान्नी-
नाश्च भूतविद्याः । सत्यप्यधिकार उक्तान्नीनाम् । तथा विधु-
राणां स्त्रीणां शूद्राणां प्रतिपन्निश्रिता ।

तथाच कार्ष्णाजिनिः ।

सिनीवाली द्विजैर्ग्राह्या सान्निक्तैः पिष्टकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुडुर्ग्राह्या तथा चानग्निर्कौर्द्विजैः ॥

सान्निरौपासनान्निरपि तस्यापि पिण्डपिष्टयज्ञविधानात्सस्य
चापराह्णसाध्यत्वात्तिथिचये प्रक्रमे च अपराह्नस्यष्टचतुर्दशी-
तुरीययामे दर्शचटिकानुप्रवेशात् अपराह्णे तु उत्तरदिनापेक्षया
पूर्वदिन एवाधिकात्मावास्यासंस्कार्यादन्वाधानं विधाय पिण्ड-
पिष्टयज्ञानन्तरमन्वाहार्यकं भूतविद्यायामेव कर्त्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण बौधायनः ।

चतुर्दशीचतुर्थ्यामे अमा यत्नेन दृश्यते ।

श्वो भूते प्रतिपत्तत्र भूते कव्यादिकी क्रिया ॥

अयमर्थः । चतुर्दशीचतुर्थ्यामे चतुर्दश्या उत्तरार्धे चतुर्थ्यामे अपराह्णस्यष्टे अमागणिते न दृश्यते । अपि तु तिथिचय-
षशादंगुप्रविष्टा दृश्यते इति तात्पर्यं श्वो भूते परेद्युरपराह्णे
प्रतिपददृश्यते । तत्र च चतुर्दश्यामेवेति अनग्निका उक्तवान्या-
दयः तेषाम्बान्वाधानपिण्डपितृयज्ञयोरधिकाराभावात् । कुड्वा-
मेव आहं तिथिद्विप्रक्रमे साम्ये च सर्वेषां परैव । यदाह
प्रचेताः ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुडुर्मता ।

सिनीवाली कुडुश्चैव श्रुत्यक्ते पितृकर्माणि ॥

स्यातां ते यदि मध्याह्नाच्छाहं तत्र कथं भवेत् ।

तिथिचये सिनीवाली तिथिद्वी कुडुर्मता ।

साम्येऽपि* च कुडुर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

मध्याह्नात् स्यातां मध्याह्नादुपरि अपराह्णे भवेतामित्यर्थः ।

अत्रापि यत्रापराह्णे अधिकः सूर्यस्तत्रैव प्रातरन्वाधानं यदा
त्वपराह्णाधिकसंसर्गवशात्पूर्वविज्ञायां परविज्ञायां वा पिण्ड-
पितृयज्ञदर्शनादप्राप्तिः । अथच पर्वकालनिर्णयवशात्पिण्ड-

पितृयज्ञदर्शनादकालव्यतिक्रमेऽन्वाधानस्य तदा कर्मद्वयानु-
रोधाद्यत्र पिण्डपितृयज्ञदर्शनादे तत्रैवान्वाधानं बहूनामनु-

ग्रही न्याय्य इति न्यायेनानेकानुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । तथाच
 पर्व्वद्वतीयांशानुष्ठानप्राप्तौ न विरोधः एवञ्च पर्व्वद्वतीयांशे
 यागनिषेधवचनान्येवंविधस्थलव्यतिरिक्तविषये योज्यानि, परा-
 ङ्गसंबन्धिनीति चतुर्थः पक्षः सा तु सर्व्वेषां परैव तत्रापराङ्ग-
 उभयत्राध्यापित्वेऽपि कुतपकालसंबन्धित्वात् ।

तथाच हारीतः ।

भूतविहाय्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापि वा ।

पितृ कर्म्मणि विद्विर्ग्याञ्चा कुतपकालिकी ॥

इति श्लोकी गीतमेनाप्यभिहितः ।

पूर्वाह्ने चैत्रतिपद्दो भूते सायमनापदि ।

आरभ्य कुतपे आद्यं रोद्धिषं नैव तत्त्वजेत्* ॥

प्रतिपदि पूर्वाह्ने कुतपे सायङ्काल एव नापराह्णे तदा प्रति-
 पदि कुतपकालसम्बन्धात्तत्त्वुतपे आद्यमारभ्य कुर्याद्रोद्धि-
 षन्तु न लङ्घयेदिति तात्पर्य्यार्थः । कुतप उदयमारभ्याष्टमो
 मुहूर्त्तः ।

आपस्तम्बसु प्रकारान्तरेणाह ।

कुतपाद्यान्मुहूर्त्तांस्त्रीन् यदा चरति भास्करः ।

स कालः कुतपस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

ननु पूर्व्वोक्तेषु पक्षेषु क्वचिद्भूतविहायि पिण्डपितृवन्नादौ
 गृह्येता ।

* नैव लङ्घयेदिति पाठान्तरम् ।

सा च न युक्ता, तत्र चन्द्रदर्शनासम्भवात् चन्द्रादर्शने च पिण्ड-
यज्ञो विहित आपस्तम्बेन । अमावास्यायां यद्दृश्यन्मसं न
पश्यतीति उच्यते । अदर्शनं नाम कलाक्षयश्चन्द्रस्य न चक्षुर्ध्या-
पारागोचरत्वं तथा सति उद्ग्यादूर्ध्वं प्रहरमात्रचतुर्दशीव्याप्ता-
वपि चन्द्रस्य चक्षुर्गोचरत्वात्, तत्र पिण्डपिण्डयज्ञादि न स्यात्
तथाचापराह्णे पिण्डपिण्डयज्ञादिविधायकवाक्यविरोधः प्रस-
ज्येत अतोऽदर्शनशब्दः क्षयपरः ।

तथाच कात्यायनः ।

पिण्डान्वाह्यार्थकं त्राहं क्षीणे राजनि शस्यते ।

इति क्षयोऽपि कदा भवतीत्यपेक्षार्यां स एव ।

अष्टमेशे चतुर्दश्या क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च पुनः* किल भवेदनु ॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

एवं ज्योतिषक्रविदो वदन्ति ॥

आग्रहायणीमार्गशीर्षामासास्याद्ये प्रहरे अमावास्यायास्तदन्ती
अमावास्यान्ते । अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति । आग्रहायणीज्यैष्ठ्या-
मावास्यायोः परेद्युरपराह्णस्यापित्वे पूर्वद्युरपराह्णस्यापित्वेऽपि
धरेद्युरेव पिण्डयज्ञादिकमिति, तद्दयुक्तं अपराह्णः पितृणामिति

* तल इति देशान्तरैयः पाठः ।

श्रुत्या विरोधात् । तथामावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञ-
 इत्याश्रलायनादिवचनाद्यपि विरुध्येरन् पूर्वदिने तु नश्रुत्यादि-
 विरोधः । अथच क्षयोऽपि न सम्पूर्णकालोऽस्ति चतुर्थभागीन-
 कलावशिष्टः । अपरे तु क्षयशब्दस्य सङ्कोचमात्रमेव । वाक्य-
 विरोधापेक्षया च सङ्कोचः श्रेयान् तर्हि ज्योतिःशास्त्रे प्राग्रहा-
 यस्त्रां ज्यैष्ठ्याञ्च चन्द्रक्षयम्प्रति विशेषोक्तिः किमर्थेति चेत्
 उच्यते । अन्यमासेषु द्वितीयाया प्रायतृतीयमुहूर्त्तचरमभागे
 चन्द्रदर्शनं भवति । मार्गशीर्षज्यैष्ठयोस्तु तथा न किन्तु
 अमावास्याष्टमांशे क्षीणत्वात् । द्वितीयाया प्रायतृतीयमुहूर्त्ता-
 षन्तरं चतुर्थपञ्चमादिमुहूर्त्तेषु चन्द्रदर्शनमित्येतत्प्रतिपादनार्थं
 ज्योतिःशास्त्रस्य कालग्रहवारादिविषयत्वात् । आहकर्म-
 विधिप्राधान्याभावाच्च अयं सङ्गृहीतार्थः । यत्र पूर्वोक्त-
 रीत्या भूतविद्या आह्लादिषु ग्राह्या । तदव्यतिरिक्तविषयाणि
 भूतविद्यायामन्वाधानपिण्डपितृब्रह्मदर्शनाहनिषेधकवाक्यानि
 यज्ञोक्तरीत्या प्रतिपन्नित्प्रितायामन्वाधानादीनि न व्यति-
 रिक्तविषयाणि, प्रतिपदिहायाममावास्यायामन्वाधानादि-
 निषेधकानि वाक्यानि तानि व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपरतया
 ज्ञेयानि ।

यस्तु हारीतवचनम् ।

कन्यामकरमीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूतविद्या तु सर्वेषां पूज्यते इति यत्नतः ॥ इति ।

तद्व्रतविषयम् । अतएव जावालिः ।

तुलामकरमीनेषु* कन्यायां मिथुनेऽथवा ।

भूतविदा व्रते यास्यात्† शेषेषु प्रतिपद्यता ॥ इति ।

अमावास्यायामिव अष्टकामन्वन्तरयुगाद्यपरपक्षेऽपि आह-
कालनिर्णयो विज्ञेयः । अत्र पिण्डपितृयज्ञाभावात्कुतप एव
आहस्योपक्रमः । अमावास्यायां त्वपराह्णे पिण्डपितृयज्ञा-
दनन्तरं दर्शआहम् । यानि च शुक्लपक्षआहानि पीर्णमास्यां
वैशाखदतीयादिषु च विहितानि । तानि कुतपकालप्राधान्ये-
नानुष्ठेयानि, यदुक्तं भवति । यथामावास्यायामपराह्णे प्राधा-
न्येन तिथेः क्षये पूर्वार्धे‡ तृती साम्ये च पराऽ तत्राप्यल्पत्वमह-
त्वाभ्यां निर्णयः । एवं कुतपप्राधान्येन निर्णयः इति ।

अनेनैवाभिप्रायेण मार्कण्डेयः ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आहङ्कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्धशब्दे हेधाविभक्तस्यापराह्णस्य पूर्वभागपरः ।
यद्यप्यत्र सामान्येन पूर्वार्ध इत्युपात्तं तथापि ।

पित्रे कर्माणि विद्विर्ग्राह्या कुतपकालिकी । इति ।

पैतृककर्मात्प्राज्ञत्वात् कुतपकालस्य तत्संश्लेष एव पूर्वार्धा-
न्वभागो प्राज्ञः आवर्त्तनसन्निकृष्टकालः । शुक्लपक्षः आहोप-
क्रमेऽङ्गमित्यर्थः । मध्याह्णेऽपि कुतपः ।

तथाच स्मर्यते ।

* तुलायां मकरे मीने इति पाठान्तरम् । † कार्येति पाठान्तरम् । ‡ भूतविदा ।

§ प्रतिपद्युक्ता ।

कुं यत्र गोभिः कार्त्स्न्येन गोपतिस्तापयेत् क्षणीम् ।
स कालः कुतपो नाम यत्र आद्यं प्रदीयते ॥ इति ।

अथ नृताहकालः ।

तत्र सौम्यः सौरादिभेदेन भिन्नत्वात्कुत्र को मासो ग्राह्यः
इत्याकाङ्क्षायाम्

यमः ।

विषाहादी स्मृतः सौरी यज्ञादी सावनः स्मृतः ।
आश्विने पितृकार्येऽपि चान्द्री मासः प्रशस्यते ॥

स्कन्दपुराणे ।

अभ्युदयेः रविर्मासश्चान्द्रः स्यात्पितृकर्म्मणि ।

यज्ञे सावनमित्याहुर्गार्घ्यं सर्व्वत्रतेषु च ॥

गार्घ्यं नाद्यत्रं नद्यत्रविशेषे प्रतिमाससाध्यत्रतेष्वित्यर्थः । आद्य-
श्लोकस्यायमर्थः । यज्ञादी माससंबन्धरसाध्ययज्ञत्रतप्राय-
श्चित्तक्रियादिषु । माससाध्ययज्ञे मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजन्ते मासं वैश्वदेवेन कौण्डपायिनामयनं मासमग्निहोत्रं
क्षुहोतीत्यादि वाक्यैर्विहितः । माससाध्यानि व्रतानि
मासोपवासादीनि माससाध्याः प्रायश्चित्तक्रियाः ।

* कुं पूर्वी गोत्रा कुः पृथिवी पृथिव्यमरात् । गोभिरातपैः स्वर्गेषुपययाग्वत्कदिकृत्नी-
चक्षिभूत्रले इत्यमरात् । गोपतिः पृथ्वीः । † मासस्यैव पाठान्तरम् । सौम्यः चान्द्रः ।
‡ विषाहादी ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

इति वचनैर्विहितः । संवत्सरसाध्ययज्ञा गवामयनादि*
साग्निकसत्रयागाः । संवत्सरसाध्यानि व्रतानि अजस्य तु
नाग्नीयादित्यादिश्रुतिविहितानि । अजः संवत्सरः । अत्र
अनशनमोदनादेर्न पयःप्रभृतीनाम् । संवत्सरसाध्या प्रायश्चित्त-
क्रिया द्वादशवार्षिकाद्या । आर्द्धिके सांवत्सरिके पितृकार्ये
षाण्मासिकश्राद्धादी । अपिशब्दाद्यप्रादिव्यतिरिक्तमाससंवत्सर-
साध्यदैवकार्ये ।

तथाच पितामहः ।

देवे कर्मणि पित्रो च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।

एषाञ्च मासानां भेदो ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितः ।

दर्शाद्दर्शान्तश्चान्द्रः, त्रिंशद्दिवससु सावनोमासः ।

रविसंक्रान्तिकचिह्नः सौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञैः ॥

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्वरः ॥

सावनाद्यहोरात्रव्यवस्था ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनः स्यादहोरात्रमुदयादुदयाद्रवेः ।

सौरं त्रिंशत्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोगमैन्दवम् ॥

यावता कालेन रविर्भेषादिराशीनां त्रिंशदंशं भुङ्क्ते स कालः

सौराहोरात्रचन्द्रस्य प्रतिपदादितिथिसम्भोगपरिमितः काल-

* आर्त्तानु सत्राणि गवामयनादीनि माससंवत्सरसाध्यानीत्याहुः ।

चान्द्राहोरात्र इत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत-
मनुसरामः ।

अथाहं विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

मासपक्षतिथिस्पष्टे यस्मिन्धोम्नियतेऽहनि ।

प्रत्यन्दन्तु तथाभूतं अथाहं तस्य तं विदुः ॥ इति ।

तिथिचान्द्रोऽहोरात्रः सा च यदा शुद्धा तदा न संशयः ।
यदा तु विद्या तदा यत्र सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी षटतिथिः
सा ग्राह्या ।

तदाह गोभिलः ।

द्व्यहन्तु व्यापिनी चेत्याम्भृताहस्य* यदा तिथिः ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि ॥

सायं त्रिमुहूर्त्ता इत्यर्थः ।

तत्तु कार्णाजिनिकम् ।

अथास्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।

सैव प्रत्यादिके ज्ञेया नापरा पुष्यहानिदेति ॥

तत्तु पूर्वविद्याप्रशंसनार्थम् । कलामात्रापि ग्राह्या किमुत
त्रिमुहूर्त्तैति ।

यत्तु ।

दिनान्ते पञ्चनाद्यस्तु पुष्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्रे देवे चैव तु कर्मणि ॥ इति ।

तत्तु सायन्कालीनपञ्चनाडीनां पुष्यत्वम्प्रतिपादयति न तु

* षटदिनसम्बन्धिनोत्तरार्धः ।

षष्ठनाद्या अपुण्यत्वप्रतिपादनपरम् ।

नारदीयपुराणे ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी मता ।

पित्रेऽस्तमयवेलायां सृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

अस्तमयवेलायां सायङ्काले मुहूर्त्तत्रययुक्तेत्यर्थः ।

श्रुतिरपि ।

तस्मात्पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः क्रियत इति ।

तथा ।

पूर्व्वान्ज्ञो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्नः पितृ-
णाम् । इति ।

त्रिधा विभक्तस्याङ्गस्तृतीयभागात्मकेऽपराह्णे मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वा-
दपराह्नसम्बन्धापि सा तिथिर्भवति ।

सा तिथिः सकलाः ज्ञेया यस्यामस्तङ्गतो रविः । इति ।
एकदेशव्यापित्वे सम्पूर्णत्वमस्तीति कृत्वा कुतप एवोपक्रमस्तस्य
सकलपितृश्राद्धशेषत्वादेवं यानि च पूर्व्वविद्याप्रापकानि तानि
त्रिमुहूर्त्तविद्याविषयाणि ज्ञेयानि, यदा पूर्व्वेद्युः सायङ्काले
मुहूर्त्तत्रयव्यापित्वं नास्ति तदा परविद्यैव ग्राह्या ।

तथाच गोभिलः ।

त्रिमुहूर्त्ता न चेद्ग्राह्या परैव कुतपे हि सा । इति ।

यदा पूर्व्वेद्युः सायाह्णे त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी तिथिः वृद्धिगमात्
परैद्युरस्तमयगामिनी चेदपि परैद्युरैव तत्र कुतपास्तमययोः
सम्बन्धत्वात् ।

तथाच मरीचिः ।

इपपराङ्गव्यापिनी* स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

मङ्गती यत्र तद्विज्ञां† प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

यत्र सायङ्काले पूर्वोद्युस्त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी परेदुः सायङ्काले-
ऽपि वर्त्तते न त्वस्तमनसमये तदा पूर्वोद्युः ।

यदाह नारदः ।

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च पितुः सांवत्सरं दिनम्‡ ॥

पूर्वविहामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

यत् शृङ्गघाहिकतया§ सृत्ततिथेरस्तमयसम्बन्धाया एवोपादानं
कृतमप्यस्तमयवेलायामित्यादिभिर्वचनैः॥ अतः पूर्वोदुरेव
युक्तम् । अथञ्च सामान्यनिर्णयः विशेषस्तु कालनिर्णये द्रष्टव्यः
एवं यास्मात्सिकादिष्वपि विज्ञेयम् । तेषामपि सृत्तस्य सदृशपञ्च
सृष्टतिथिकर्त्तव्यत्वाविशेषात्॥ । एकोद्दिष्टे त्वयं विधिविशेषो
मध्यन्दिन उपक्रमः कर्त्तव्यः इति ।

तथाच स्मर्यते ।

पूर्वाङ्गे दैविकङ्कम् अपराङ्गे तु पैविकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याङ्गे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥ इति ।

ज्ञानि च सृताहव्यतिरिक्तान्यापरपक्षिकरूपाणि** आशादीन्धि-

* उभयदिने अपराङ्गव्यापिनी । † पूर्वविहाम् । ‡ सांवत्सरी तिथिः । § महिषस्य
शृङ्गं छत्वा एकं एकं गृहे प्रवेशयति इति शृङ्गघाहिक इति । ॥ यवाणं सविता याति
पितरन्नामुपासते । तिथिस्तोत्रोऽपराङ्गी हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥ इत्यादिवचनैरित्यर्थः ।
॥ सृत्तसजातीयपञ्चसम्भिततिथिकर्त्तव्यत्वाविशेषादित्यर्थः । ** काशानीति घाटात्परम् ।

कोद्दिष्टानि* गस्तहतस्य चतुर्दशैकोद्दिष्टं आहश्च तानि मध्याह्नकालस्याप्रधानत्वात्तत्कालाधिकस्य† प्रत्यर्शवत्यां प्रति-पदादितिथौ‡ कर्त्तव्यानि तेषां नृतसदृशपक्षसृष्टतिथिकर्त्त-व्यतानियमस्याभावात् नियमाभावश्च शुक्लपक्षस्य§ चतुर्दशी-व्यतिरिक्ततिथिनृतस्यापि तत्र॥ आहकरणात् । नृततिथेरैव सायाह्ने त्रिसुहृत्कर्त्तव्यापिन्या वचनोपात्तत्वात् पूर्वोक्तैव व्यवस्था यत्रोभयत्र मध्याह्नकालसंस्पर्शाभावस्तत्र पूर्वोदुरेव पिठकार्यं पूर्वविहायाः प्रशस्तत्वात् । नृताह्नकालनिर्णय-प्रसङ्गाद्ग्रहणदिने आह्निकप्राप्तौ विशेषोऽभिधीयते । तत्र यदा ग्रहणदिने सांवल्लरिकप्राप्तिः तदान्नासम्भवे आमेन तदसम्भवे॥ हेन्ना कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्यब्दं** समुपस्थितम् ।

अन्नेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वसुतः†† ॥ इति । अत्र दर्शरविपिठसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायस्य समान-त्वात् । अतश्चन्द्रग्रहणेऽप्यावश्यकपिण्डाद्युद्देशेन आह्नाधिका-रिणा आमन्नाह्नादिकङ्कर्त्तव्यम् । एवं मासिकेऽपि ज्ञेयः ।

एवञ्च ।

* बहुषु पुनक्तेषु दर्शनादिषु पाठो रचितः परन्तु पार्ष्णानीति पाठो भवितुमर्हति इति । † अपराह्नकालस्य । ‡ प्रतिपद्यभक्ष्यपरपक्षसम्भितिथौ । § शुक्लपक्षविहित-पार्ष्णस्यैवार्थः । ॥ मध्याह्नकाले । ** आमाभासम्भवे । †† वा सुत इति पाठान्तरम् ।

आहविष्णे हिजातीनामामन्नाहं प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यान्तु कर्त्तव्यं* माससंवत्सरादृते ॥ इति

मासिकसांवत्सरिकविषये योऽयमामन्नाहनिषेधः स ग्रहण-
व्यतिरिक्तविषयः ।

श्रुताहप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति स तस्मिन्नेव
दिनेऽन्नेनैव आहङ्कुर्यान्नामेन कालान्तरेण वा ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

आश्लिक्ते समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्रावं न कुर्यात्तस्मृतेऽहनि ॥ इति ।

तद्भर्तुः प्रत्याश्लिक्ते अपुत्रा पत्नी स्वयमेव कर्त्तव्यं यदि रजस्वला
भवेत्तद्विषयमेतत् ।

अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराश्लिक्ते ।

रजस्वला भवेत्ता तु कुर्याच्च पञ्चमेऽहनि ॥

इति गीतमन्तरणात् ।

अथ श्रुताहपारिज्ञाने कालः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते श्रुताहशेषमिति प्रीषिते सति ।

मासशेषमतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यात्श्रुताहनि ॥

* नियतमिति पाठान्तरम् ।

मृतेऽहनि मृतदिने यत्कर्त्तव्यं तद्यतिविज्ञाते दर्शे विज्ञातमासा-
भावस्यायां कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

अत्र दिनशब्दस्तिथिपरः ।

मरीचिः ।

आहविष्णे समुत्पन्ने चाविज्ञाते मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुचये ॥

आहदिने भ्रमादिनाः* सांवत्सरिकमासिकविष्णे तत्तत्तिथ्य-
तिक्रमे जाते तदनन्तरभावि कृष्णेकादश्यां दर्शे वा कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अशौचेन मृतकेन† वा आहविष्णे सत्यशौचादिके
व्यतीते कर्त्तव्यम् । तत्रायीकरणे तदनन्तरं कृष्णेकादश्यां
दर्शे वा कर्त्तव्यम् ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

देये पितृणां आह्वे तु अशौचं जायते यदि ।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आह्वं प्रदीयते‡ ॥

यत्तु स्रृत्यन्तरम् ।

* प्रसादादिनेति क्वचित्पाठः । † मृतक इति पाठान्तरम् । ‡ तदशौचे व्यतीते तु
तेषां आह्वं विधीयत इति यन्मालरीयः पाठः ।

यदृष्टेऽप्यदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

मृतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव च ॥ इति ।

एतच्च सूतकानन्तरं प्रमादादिना अकरणे मासान्तरे तदहोऽपि कालः इति प्रदर्शनार्थं अतस्तदहरेकादशी दर्शयेति गौण-कालस्तत्र प्रत्यासन्नकालो ग्राह्य इति विवेकः ।

अथामश्राद्धकालनिर्णयः ।

तत्र ।

आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि इति ॥

द्विजस्य देशविप्लवादिषु शूद्रस्य तु सर्व्वदामश्राद्धाधिकारः ।
एतदुक्तं भवति शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं द्विजस्य नैमित्तिकमिति
नित्यत्वे चैवम् ।

भार्य्यारतः शुचिर्भृत्यो भर्त्ता श्राद्धक्रियापरः ।

इत्यादिवचनैः शूद्रस्य श्राद्धाधिकारे सत्यपि सुमन्तुना

न पक्कं भोजयेद्विप्रान् शूद्रोऽपि स कदाचन ।

भोजयन्प्रत्नवायी स्यान्न च तस्य फलं भवेत् ॥ इति

ब्राह्मणभोजने निषिद्धे कथं तर्हि श्राद्धप्रयोग इत्यपेक्षयां

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव तु ।

इत्यनेन शूद्रस्य आमान्नगुणो विधीयते अथवा ब्राह्मणभोजने
निषिद्धे अर्थाङ्गीजनोपयुक्तं सन्निहितमामान्नमेव प्राप्तमिति

गुणस्यामानस्य प्राप्तत्वात् अनुच्यते शूद्रः कुर्यात्सदैव ह्रीत्यतः
 शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यं तथोच्यते । ब्राह्मणभोजनं तावन्निषिद्धं
 निषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्च विधिपूर्विका एवञ्च विधिनिषे-
 धयोः शास्त्रगम्यत्वात् षोडशीग्रहणाग्रहणवदिकल्पः । तथाच
 पक्षे भोजनं पक्ष आमाम्नमिति न नित्यत्वमिति नैतत्सारम् ।
 रागतः प्राप्तस्यापि कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धत्वाद्यदि रागतः
 प्राप्तावपि विकल्पः कलञ्जभक्षणमपि विकल्पेत तस्मात्प्राप्तं
 शूद्रस्यामश्राद्धं नित्यमिति । एवं नित्यत्वे सिद्ध आमश्राद्धन्तु
 पूर्वाह्न इति श्रातातपवचनं शूद्रकर्तृके नित्ये द्विजकर्तृके
 वाऽनित्ये आमश्राद्धे पूर्वाह्नकालस्याङ्गत्वं बोधयितुं नालं
 नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । तस्मादनित्ये द्विजकर्तृकेऽव-
 तिष्ठते । नित्ये तु श्राद्धाङ्गभूतापराह्नसम्बन्धत्वादपराह्ने
 कर्त्तव्यम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण श्रातातपेनोक्तम् ।

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आममात्रेण तत्रैव पितृणां दत्तमन्नयम् ॥ इति ।

अतः शूद्रोऽपराह्णे द्विजः पूर्वाह्णे एवं व्यवस्थायां श्रातातप-
 वचनयोरेव परस्परविरोधोऽपि परिहृतः स्यात् यस्त्वमावास्यां
 पिण्डपितृयज्ञाधिकारी द्विजस्तस्य पिण्डपितृयज्ञकालानुरोधेन
 पिण्डान्वाहार्यकमामश्राद्धमप्यपराह्न एव न पूर्वाह्णे । एवञ्च
 यत्कौञ्चिदुक्तं शूद्रोऽप्यपराह्णे कुर्यादिति तच्चिन्धं तद्यथा
 तत्रैवं वर्णयन्ति शूद्रकर्तृकामश्राद्धे पूर्वाह्नकालो विधीयते ।

प्रवासादिनिमित्तहिजकर्तृकामश्चे तु अतिदेशतः पूर्वाह्न-
कालप्राप्तिरिति तदयुक्तं शूद्रकर्तृकानित्यामश्चे सामान्यतः
प्रातापर्राह्नकालपरित्यागः अप्रातपूर्वाह्नस्वीकारः । हिजकर्तृ-
कानित्यामश्चे अतिदेशतः पूर्वाह्नकालस्वीकार इति व्यापार-
भयम् । अस्माकं त्वनित्यहिजकर्तृकामश्चे पूर्वाह्नकालस्योप-
देश एव स्वीकार इति महद्द्वेषम्यं तस्मादस्मदुक्तरीतिरेवानुसर-
णीया । एतच्च यस्मिन्दिने अमावस्यादिश्राद्धं विहितं तत्रैव
पूर्वाह्ने यदा तिथिर्हिनहयसम्बन्धस्तदा कुतपकालीनन्यूना-
धिकसम्बन्धवशाद्विर्णयः । कुतपस्य पिष्टश्राद्धाङ्गत्वात्तन्नि-
हितत्वात्पूर्वाह्नस्य ।

यत्तु व्याघ्रवचनं ।

कालाव्यातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता तु या तिथिः ।

श्रामश्चाहं तत्र कुर्व्यात्त्रिमुहूर्त्तापि वा भवेत् ॥

एतदपि प्रातःकालानन्तरं त्रिमुहूर्त्तमध्ये वा कर्त्तव्यताप्रति-
पादनपरम् । न त्वमावास्यादितिथेस्तावन्मात्रत्वेऽपि तत्रैव
कर्त्तव्यतापरम् । तथा सति पूर्व्यद्युः पूर्वाह्नकुतपादिस्वर्ग-
सत्त्वपि परेद्युरेव श्राद्धसक्तेः* । तथाचानेकवाक्यविरोधः ।
तस्मात्पूर्वाह्नी व्यवस्था ।

अथ श्राद्धकालप्रसङ्गादावश्यकनित्यनेमित्तकश्राद्धासम्भवे
प्रत्याख्यातम् ।

* श्राद्धप्रसक्तेः ।

तत्रैव देवलः ।

यदैव तर्पयेदङ्गिराहिताग्नेर्दिने पितृन् ।
तेनैव समवाप्नोति* दर्शिकादिक्रियाफलम्† ॥
पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
आह्राह्नि तु सम्प्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥

निरशनत्वञ्च पिण्डदानासम्भवे ।

पात्राभावे परङ्कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः ।
निर्द्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः ॥

पितृयज्ञविधिं आहविधिमत्र सङ्कल्पपर्यन्तं यत्र पात्रं ब्राह्मणस्य
देशं प्रति तदन्नं नीत्वा तस्मै दद्यादित्यर्थः ।

सर्वाभावे क्षिपेद्गन्तौ गवे दद्यादद्याप्सु वा ।
न तु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पितृकस्य विशेषतः ॥

सर्वाभावे तूत्तममध्यमरूपपात्राभावे ।

वृहवशिष्ठः ।

अग्निना वा दहेत्कक्षं आह्नकाले समागते ।
तस्मिन्नोपवसेदङ्गि जपेहा आह्नसंहिताम् ॥

विष्णुपुराणे ।

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलं प्रदर्शयन्ः ‡

* यदैव तर्पयेदङ्गिराहिताग्नेर्दिने दिने । पितृक्षेनेव वाप्नोति इति पाठान्तरम् ।

† दर्शनाह्नजन्वफलमित्यर्थः । √ निर्धनत्वस्यापमार्थसूक्ष्माह्नुरिति विष्णुपुराणटीकायां

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्

श्राद्धोपयोग्यं स्वपितृन्नतोऽस्मि ।

दृष्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ

भुञ्जी कृतौ वर्त्मनि मासतस्य ॥

इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।

यः करोति कृतस्तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥

भावाभावौ. द्रव्यब्राह्मणादिसद्भावौ । एषु पक्षेषु द्रव्यशक्त्याद्य-
पेक्षया विकल्पः ।

अथापरपक्षविषयं किञ्चिन्नित्यते । याज्ञवल्क्यवचनेऽभि-
हितान्यमावास्याश्राद्धादीनि कानिचिन्नित्यानि कानिचिन्ने-
मित्तिकानि इत्यावश्यकानि एतान्येव फलसंयोगात्काम्यानि ।
अतोऽग्निहोत्रादि यदुभयात्मकानि तत्र कृष्णपक्ष इत्यनेन
सामान्येन सकलापरपक्षाणां श्राद्धकालाविशिष्टेऽपि भाद्रपदा-
परपक्षविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्याङ्गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाक्षयम् ॥

शुक्लपक्षप्रतिपदमन्तर्भाव्य षोडशसंस्थापूरणम् ।

तथा ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागत्त्वर्धमेव वा ॥

अश्वयुक्त्वापञ्च इति पीर्णमास्यान्तमासाभिप्रायः । दिने दिने प्रतिदिनं समस्तेऽपि पक्षे इत्यर्थः । त्रिभागहीनं पञ्चमी-
मारभ्य कर्त्तव्यमित्यर्थः । आद्याद्यतस्त्रिस्तथयसत्तुर्दशी चेति
पञ्च हीयन्ते अतस्त्रिभागहीनता । एवं त्रिभागपक्षादिषु
त्रिभागं दशमीमारभ्य अर्द्धमष्टमीमारभ्य दाढ्यग्न्यपेक्षया
विकल्पः* ।

यमः ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ।

तत्र आद्यं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्की भवेन्न वेति ॥

कदाचिन्नलमासापरपक्षोऽपि पञ्चमी भवतीति तत्रापि आद्य-
प्रसक्तौ

भृगुः ।

एकराशिस्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

हव्यकव्यक्रिया हन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासकः ॥

द्विआद्यं तथा सोममन्याधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घति ॥

महालयमपरपक्षिकआद्यम् । यदुक्तं यमेन । कन्यास्थोऽर्की
भवेन्न वेति तत्पक्षोपक्रमभिप्रायम् । अतः पक्षस्यादिमध्याव-
सानेषु क्वचन कन्यागतान्वयेन भवितव्यम् ।

* गौडदेशीयव्यासप्रभृतयस्तु अन्यथा आहुः त्रिभागं षष्ठादिदशतिथिः । अर्द्ध-
शब्देन त्रिभागस्यार्द्धमेकादश्यादिपक्षतिथिः त्रिभागं त्रयोदश्यादितिथित्रयम् एवं पूर्वपूर्व-
कल्पकरणे फलभूयस्त्वम् ।

अनेनाभिप्रायेण शात्यायनिः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकन्तु यत् ।

कन्यागतान्वितं चेत्यात्म कालः आहकर्त्तव्यं ॥ इति ।

कार्णाजिनिः ।

आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्भविः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आहषोडशकं प्रति ॥

अत्र षड्दैवत्यं आहम् ।

तदाह गीतमः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाक्षरकं व्रजेत् ॥

महालये मातृश्राद्धं पृथग्वा सह वा भवति अतएवापरार्कं

गयामहालयादौ तु पृथक् सह वा स्वभर्तृभिरिति सिद्धमिति

स्मृत्यर्थसारेऽपि । तत्र मातृश्राद्धं महर्षय इति ।

तत्रापरपक्षे चतुर्विंशतिमतेऽपि ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धे महर्षयः ।

इत्यन्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथगेव कुर्यादिति नियमः ।

तथाच शातातपः ।

अन्वष्टकायां वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरन्तथा ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

तथा ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायाश्च स्मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

द्वितीयस्य ततः कुर्यात्सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥ इति ।
सन्निपात एकस्मिन् समये नानाश्रावकत्तव्यताप्राप्तिः । एतेषा-
मेकोद्दिष्टमेव ।

तथाच सुमन्तुः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
श्रावणे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।
मित्राय गुरवे श्रावणेकोद्दिष्टं न पार्ष्वणम् ॥

अथ काव्यकालः ।

तत्र मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि श्रावं सुरुपाङ्गभते सुतान् ।
कन्यकान्तु द्वितीयायां द्वितीयायान्तु वन्दिनः ॥
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतं कृषिश्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि बाणिज्यं लभते श्रावदः सदा ।
न्यायवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं बहु ॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूप्यश्च रत्नतं कुप्यमेव च ॥
त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां चतुर्दश्याश्च कुप्रजाम् ।
प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण हता रणे ॥
पञ्चत्यादिविनिर्दिष्टान्विपुलात्मनसः प्रियान् ।

आहृदः पञ्चदश्यान्तु सर्व्वकामान्समश्रुते ।

वन्दिनः स्तुतिपाठकास्तद्भवन्तीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतविजयं जातरूप्यं
हेम । कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिरिक्ततान्त्रादि, पक्षतिः प्रतिपत् ।
तदादितिथिव्यभिहितानि फलानि तेषु स्वीयमनोऽभीष्टानि
सर्व्वान् कामानमावास्याश्चाह्वान्प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि
सर्व्वत्र कामप्राप्तिरविशेषेण कथिता, तथापि न युगपत्सर्व्व-
कामनाप्राप्तिरपि तु पञ्चदश्यामनुष्ठितेन आह्वेनैकेनैककाम-
एव ममावास्यान्तरानुष्ठितेनान्येन आह्वेनान्यः काम इति क्रमे-
णाभिलषितसिद्धिरुपपादिता चैतन्मीमांसायां सर्व्वेभ्यः कामे-
भ्यो यद्दर्शपूर्णमासावित्येतद्वाक्यविचारः । यत्र स्मृत्यन्तरेषु तिथिषु
वारनक्षत्रप्रयुक्त्यापृथक् फलानुपपात्तानि अत्रापि पूर्व्वोक्तरीत्या
नैकफलसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्घ्रि आङ् कुर्व्वन्नारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं
चन्द्रे समरविजयं कीजे सर्व्वान् कामान् बीधे विद्याम-
भीष्टां जीवे धनं शौक्रे जीवितं शनैश्चर इति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्लिन्यां प्राप्नुयाद्दशान् भरण्यामायुरुत्तमम् ।
कृत्तिकायां विज्वरत्वं आहृत्कृत्तमवाप्नुयात् ॥
प्राजापत्ये तथा पुष्टिं सौम्ये चीजः सुशोभनम् ।
आर्द्रायान्तु वरासिद्धिं पुत्तान् श्रेष्ठान् पुनर्व्वसौ ॥
तिथौ सुताम्रीचधर्म्यान् सर्पे च लभते धनम् ।

जातिश्रेष्ठं मघास्त्रैव भाग्ये सीभाग्यमुत्तमम् ॥
 दानशक्तिमर्थमणि हस्ते श्रेष्ठं महर्षिमत् ।
 त्वाङ्गे दुहितरं पुण्यां स्वातौ बाणिव्यमुत्तमम् ॥
 विशाखायां शुभान् पुत्रान् मैत्रे चाप्यहतां गतिम् ।
 ज्येष्ठायान्नाधिपत्यन्तु मूले चारोग्यमुत्तमम् ॥
 आषाढ्यासु पयोलाभमुत्तरासु विशोकताम् ।
 अश्वि च गतिं पुण्यां धनिष्ठासु धनं महत् ॥
 वारुणेन कर्षेर्वृद्धिर्वैशस्त्रेः वाचिकम्बहु ।
 बह्वीर्गाथांस्तरायाश्च पौष्णे कुप्यं महानिधिम् ॥
 इति सच्चिन्ध योगिन विधिना साधयेच्च यत् ।
 स तस्मिन्दिवसे आह्वे भक्त्या सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

अथ नित्याधिकारः ।

देवलः ।

अशुभमास्तिथयः सर्वा युग्माद्याः प्रतिपूजिताः ।
 कालतः पूजितौ मासौ माघशुक्लपदावुभौ ॥
 पक्षयोः शुक्लपक्षादि बहुलं आहपूजितः ।
 उत्ता तिथिः परिचयान्नक्षत्रेषु प्रवक्ष्यते ॥
 उत्तरा श्रवणा तिथौ नृगशीर्षम्रजापतिः ।
 हस्ता शतभिषकस्त्राती चित्रा पितृमन्त्राश्विनी ॥

नक्षत्राणि प्रशस्ताणि सदैवैतानि पैत्रिके ।

अपराणि च ऋक्षाणि प्रोच्यन्ते कारणात्कचित् ॥

अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्माघपञ्चदशीयोगादिभिर्वर्ण्य-
न्याह

गार्ग्यः ।

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बनि ।

एषु आहं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

त्रिजम्बदिनं जम्बनक्षत्रं जम्बतिथिः तारा चेति त्रिजम्ब ।

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमवासु च ।

पिण्डदानं सृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

वृद्धगार्ग्यः ।

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्क्षे भार्गवे तथा ।

यसु आहं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी पौष्णं रेवती पित्रर्क्षं मघा ।

तथा ।

भरणीङ्गुत्तिकाञ्चैव सायञ्चैव विवर्जयेत् । इति ।

महाभारते ।

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन्नातो भवेन्नरः ।

न प्रोष्ठपदयोः* कार्यं न चाग्नेये च भारत ॥

* पूर्वभाद्रपदीत्तरभाद्रपदयोः ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्जयेत् ।

आग्नेयङ्गस्तिका । दारुणानि आर्द्राग्नेया ज्येष्ठा मूला विजम्बर्ष-
पञ्चमचतुर्दशचयोद्दशञ्च प्रत्यरिञ्चेति ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

साधारणध्रुवोद्यमैश्च च न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया
कथञ्चित्पुष्करे यमलधिष्णे च ।

साधारणानि कृत्तिका विशाखा । उत्तराचयं रोहिणी च
ध्रुवाणि । पूर्वार्चयं भरणी मघाश्रीयाणि । मैत्रमनुराधा ।
त्रिपुष्करं त्रिपारश्वत्रभद्रातिथिगुरुशुक्रभौमवारादियोगः* ।
यमलधिष्ण्यमश्विनी । एवमन्यान्यपि विहितानि निषिद्धानि
स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि । येषु न विधिर्न प्रतिषेधस्तान्यपि
विहिताभावे ग्राह्याणि प्रतिदिनमपरपञ्चाङ्गकरणे पूर्वोक्त-
तिथ्यादिदोषो नास्ति ।

तथाच कार्पाजिनः ।

नभस्यस्यापरे पक्षे ग्राहृर्ह्यर्थं दिने दिने ।

नैव नन्दादिवर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी ॥

दशम्यादिपक्षत्रये चतुर्दशी वर्जनीया ।

यदाह मनुः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

* कार्पानान्यधीकृत्तिलपुष्करयोगः । यथा, श्रीपतिरत्नमालायां विषमचरत्वं चिच्छं
भद्रातिथिर्यदि ज्ञायते दिनकरशनिष्पापुष्पाणां कथञ्चन वासरं । विषमचरत्वं चिच्छं एक-
त्रिपादरूपेणोभयरात्रिप्रविष्टं नक्षत्रम् ।

आहे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथैतराः ॥

अथादिशब्देन पञ्चम्यपक्रमश्च गृह्यते ।

एवञ्च ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति याज्ञवल्क्यावचनं पञ्चम्यादिपक्षेष्वतिष्ठते* । अपरपक्षे तु
वा भरणी सा महाभरणीत्युच्यते । तथा मध्याष्टमी गयेत्युच्यते† ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

भरणी पितृपक्षे तु महिमा परिकीर्त्तिता ।

अस्यां आहङ्कृतं येन स गयात्राहङ्कवेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आषाढ्या पञ्चमे पक्षे गयामध्याष्टमी स्मृता ।

अथोद्दशी गजच्छायागयातुल्ये तु पैतृके ॥

सत्रासिविषये वायुपुराणे विशेषः ।

सत्रासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रैः कार्या अमातिथिः‡ ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणेन तु ॥

अथोद्दशीविषये शङ्खलिखितयमाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्लवं शकुना इव ॥

मधुमांसिन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

* पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य इत्याद्युक्तकल्पकरणेष्ववतिष्ठते इत्यर्थः । † अथ तथा-
शब्दस्मरणान् यथा भरणी गयातुल्या तथा अष्टमी इत्यवगम्यते अतो मास्त्रब्रह्मण्ड-
पुराणेषु तथैवोक्तम् । ‡ पुत्रः कुर्याद्यथातिथि इति पाठान्तरम् ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यत्र त्रयोदश्यां युगाद्यादिश्रावण्यतिरिक्तश्रावणं पुष्यवता
पुष्यरहितेन च पिण्डसहितमेव कर्त्तव्यम् । मघायुक्तायां
तस्यां ज्येष्ठपुष्यवता पिण्डरहितमेव श्रावणं कुर्यात् । कन्या-
गतापरपक्षप्रकरणे देवीपुराणे पिण्डनिषेधात्

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

ऋत्वे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इति पूजा श्रावणम् । यत्र त्रयोदश्यां युवानस्तस्य स्त्रियन्ते इति
कात्यायनवचनात् कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः । अतः कन्या-
गतापरपक्षाधिकारे मघायुक्तत्रयोदश्यां विद्यमाने ज्येष्ठवता
पिण्डरहितं श्रावणकर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

यश्चाङ्गिरसः ।

त्रयोदश्याङ्गणपक्षे यः श्रावणं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात्त्रयोदश्यास्य निश्चितम् ॥ इति

श्रावणमात्रनिषेधं तन्मातामहवर्गपरित्यागेन केवलपितृक-
श्रावणविषयम् ।

श्रावणं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

ऋतमास्तस्य येऽपि स्युः प्रजा हिंसन्ति तेऽप्रजाः ॥

इति कात्यायिनस्मरणात् । कन्यागतापरपक्षचतुर्दश्यां श्रावण-
विहितमार्गेण महाप्रस्थानादिभिर्मृतानामेकोद्दिष्टं श्रावणं कर्त्तव्यं
नान्येषाम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

प्रायोनाशकः शस्त्राग्निदिवोहन्निनान्तथा ।
चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं पित्रर्थमिह निश्चयः ॥

मरीचिः ।

विषयस्त्रयापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।
चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

समत्वमागतस्यापिः पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां महानयः ॥ इति ।

विषादिमृतगणपरिपठितस्य शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टविधानात्
विषादिमृतानामप्येकोद्दिष्टमेव । अत्र कैश्चिदुक्तम् । वसन्ते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतत्यत्र यथा वसन्त एव ब्राह्मणोऽग्न्याधानं
कुर्यान्नान्यत्र ब्राह्मण एव वसन्ते नान्य इत्युभयनियमस्तथा
चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्य नामावास्यादितिथौ शस्त्रहतस्यैव
चतुर्दश्यां नान्यस्येति तदयुक्तम् । यस्य पिता शस्त्रहतस्तस्य
चतुर्दश्यामेव पितुरेकोद्दिष्टे पितामहादित्तिर्न स्यात् ।
पितामहाद्युद्देशाभावाद्दिहितञ्चापरपक्षप्रकरणे पितामहा-
देरपि तर्पणीयत्वम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मान्तानत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ॥

* प्रायोऽनग्रनशस्त्रापि इति हेमाद्रौ पाठः । † प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वं प्रातः ।
पितामहादिभिः सङ्घ सपिण्डीकरणप्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वप्राप्त्या साक्यमागतस्त्रा-
पीत्यर्थ इति हेमाद्रिः । ‡ भविष्यपुराणे इति कृत्वा हेमाद्रौ एतद्वचनं लिखितम् ।

मध्याज्यतिलमिश्रेण त्विति देवीपुराणवचनं तु साक्षात्तियन्तर-
कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति ।

आह्वेषु विपन्नानां जलान्मिधुगुपातिनाम् ।

चतुर्हस्यां भवेत्पूजा ह्यमावास्यान्तु कामिकी ॥

इति । पूजा श्राद्धम् । अमावास्येति तिथ्यन्तरोपलक्षणार्थम् ।
अपराके तत्र चैकस्य शस्त्रहतस्य एकोद्दिष्टविधानं न तु चयाणां
तथात्वे पार्ष्णभेदेत्यनेन ग्रन्थेन चयाणां शस्त्रहतत्वे पार्ष्ण-
भेदेत्यभिहितम् । स्मृतिचन्द्रिकायामपि । एकस्मिन् हयोर्वैको-
द्दिष्टविधिरिति स्मार्त्तवचनमुपन्यस्यैकस्मिन् हयोर्वैत्यभिधानात् ।
एषु पिष्टपितामहप्रपितामहेषु नैकोद्दिष्टमिति गम्यत इत्युक्तम् ।
एतच्चिन्त्यं तथा हि आहृत्य तावद्वचनं नास्ति त्रिषु मतेषु
पार्ष्णभेव कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमित्येतत्तु वचनं
प्राप्तमेकस्मिन् हयोर्वैत्येतदपि हयोरेकोद्दिष्टप्रापकं न तृतीयस्य
निवर्त्तकम्, तथात्वे तात्पर्यभेदाहाक्यभेदप्रसङ्गे । न च
परिसंख्याश्रयणं सूचितं दंष्ट्रयापत्तेः । तस्मात्पिचादिषु
त्रिषु मृतेष्वेकोद्दिष्टमेवेति सिद्धम् । यदा त्वस्यामेव चतुर्हस्यां
पिचादिर्सावकारिकं प्राप्तं पार्ष्णायामकमेकोद्दिष्टायामकं चतु-
र्हस्यां च तदा समयाङ्गपार्ष्णश्राद्धे न्यूनाङ्गेकोद्दिष्टस्यान्त-
र्भावस्य सुकरत्वाद्देशकालकर्त्तव्यां देवतायास्तृप्तिरूपफलस्यै-
कत्वान्मेष पार्ष्णैकोद्दिष्टयोरनुष्ठानं न पृथगिति निर्णयः ।
एवमभिहितः सकलोऽप्यापरपक्षिकप्रपञ्चः ।

तत्र श्राद्धासम्भवे

सुमन्तुः ।

सूर्ये कन्यास्थिते कुर्युश्चाहं ये न गृह्याश्रमाः* ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पित्रनिष्ठासपीडनात् ॥

येयं दीपान्विता राजन् स्थाता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्न चेदत्तं पितृणां वै महालये ॥

दीपान्विता पञ्चदशीति तुलासंक्रमणकालोपलक्षिका ।

कार्ष्णीजिनिः ।

कन्यां गते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

तावन्नेतपूरी शून्या यावद्दृशिकदर्शनमिति ॥

अथ संक्रान्तिकालः ।

तत्र वृहवशिष्ठः ।

अयने विषुवे चैव चतस्रः पङ्कशतयः ।

चतस्रो विष्णुपदः स्युः संक्रान्त्योऽद्वादश स्मृताः ॥

सृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विषुवे द्वे तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपरः ॥ इति ।

सृगः मकरः । गोलमध्ये अयनविषुवगोलमध्ये । गोलं चल-

नम् । ततोऽपरः ततोऽपरः संक्रान्तयः स्युरित्यर्थः ।

* गृहस्थाः । † संक्रान्तय इत्यस्य स्थाने संक्रान्त इति शार्ङ्गः । ‡ तथाऽपरा इति
नीक्षीयवन्धे पाठः । § गोली राशिचक्रमिति गौडाः ।

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

वृषवृश्चिककुम्भे च सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकम्फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः ॥

अयञ्च संक्रमकालो निमेषादपि स्वल्पतर इति दीर्घकाल-
साध्यकर्मस्वङ्गत्वमस्य कथमित्याकाक्षायां

स एव ।

संक्रान्तिसमयः सूर्योदूर्ध्वैः पश्चितेः*क्षणैः ।

तद्योगाच्चाप्यधोर्ध्वं त्रिंशन्नाद्यः पवित्रिकाः ॥ इति ।

एतच्च सामान्येन फलसंक्रान्तिक्षणसंस्थष्टपूर्वोत्तरकालस्य
पावित्र्यं प्रथयति विशेषस्तु वचनान्तरेभ्योऽवगन्तव्यः ।

तथाच वृहवशिष्ठः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

त्रिंशत्सु कर्कटे नाद्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ॥

यत्सु अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति तत्तत्क्षत्रि-
हितनाडीनां विंशतेः पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थम् ।

अतएव वशिष्ठः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा इति ।

सन्निधिविशेषात् फलविशेषः श्रूयते । एतदुक्तं भवति सर्व्वेषा-

धस्त्रिंशन्नाद्य जर्हुञ्च त्रिंशन्नाद्यश्च पुण्यकालः क्वचिदध एव
क्वचिद्रूढमेव । क्वचिदुभयत्रापि दशादिदण्डपरिमितः कालः
पुण्यतरः । तत्रापि सन्निहितः पुण्यतम इति । एवञ्च सकल-
वचनविरोधः परिहृतीभवेत् ।

बृहवशिष्ठः ।

वर्त्तमाने तुलामेधे नाद्यस्तुभयतोदश ।

तथा ।

पुण्यायां विष्णुपद्यान्तु प्राक् पश्चादपि षोडश ।

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टियुक्तास्तु नाडिकाः ॥

गर्मः ।

भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने तथा विधौ ।

षडशीतिमुखे चैवाप्यतीते चोत्तरायणे ॥

वर्त्तमाने विधौ मध्ये इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरमपि ।

मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम् ॥

ज्योतिर्वशिष्ठः ।

अहःसंक्रमणे पुण्यमहः क्तरक्षं प्रकीर्त्तितम् ।

संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः पूर्वपश्चिमाः ।

संक्रान्तिकाला विज्ञेयास्ततः क्षानादिकं चरेत् ॥

बृहवशिष्ठः ।

अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः क्तरक्षं प्रकीर्त्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे पुष्यं न तु सन्निहितरात्रिगता नाद्यः पुष्या इत्यर्थः । एतदुक्तं रात्रौ संक्रमणे पुष्यमित्येतद्वाक्यं न तावद्-समर्थं प्रत्याययति साक्षात् नापि वाक्यान्तरं प्रत्युत विपरी-तार्थद्योतकं वाक्यमस्ति ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुष्यतमा इति ।

किञ्च ।

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाहात्ययवृद्धिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥ इति ।

रात्रावपि ज्ञानदानाद्यधिकारात्सन्निहितरात्रिगतनाड़ीपरि-त्यागकरणाभावादयञ्च संक्रान्तिशब्दोऽयनपर इति स्मृति-चन्द्रिकाकार आह । न चायं प्रतिप्रसवः सर्वसंक्रान्तिषु युज्यते । अयनहयव्यतिरिक्तसंक्रान्तौ रात्रिगतायां दिनएव संक्रान्त्यभिधानादित्यनेन अन्येन रात्रौ ज्ञानं न कुर्यात् दानं चैवेत्यस्य प्रतिप्रसवः । दिनसंक्रान्तिकृत्याभिधायकं वचनन्तु वाग्निष्टमुदाहृतम् ।

तस्मिन्नेव प्रकरणे ।

अर्धरात्राद्धस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

जहुं संक्रमणे चोर्धमुदयात्पहरहयम् ।

पूर्णं चेदर्धरात्रन्तु यदा संक्रमते रविः ।

प्राहुर्दिनहयं पुष्यं मुक्ता मकरकर्कटौ ॥ इति ।

अत्रापि दिन एव कर्त्तव्यं न रात्रावित्ययमर्थो न प्रतीयते । दिनस्यापि पुष्यकालत्वप्रतिपादनत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मा-

दयमर्थः अहःसंक्रमणे त्वहः पुण्यकालः रात्रावर्द्धरात्रादध-
 खिदपराह्नोऽपि अर्द्धरात्रे चेद्दिनद्वयमूर्द्धं चैत्परिद्युः पूर्वाह्नी-
 ऽपि इति । अत्रापि या याः सन्निहिता नाद्य इत्यनुसन्धेयम् ।
 मकरकर्कटयोस्तु नैवं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति स्मरणात् ।
 तर्हि तत्र कथमित्याकाङ्क्षायामिदमुपतिष्ठते ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति ।

अत्रापि विशेषो भविष्योत्तरे ।

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

कार्मुकन्तु परित्यज्य भ्रष्टं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि* ॥

भ्रष्टो मकरः । कार्मुकं धनुः । पूर्वतः पूर्वत्र ।

तथा वृहगाग्यः ।

यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्द्धं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥

अत्रापि कर्कटे पूर्वतः विंशतिघटिकात्मकः कालः । मकरे च
 परविंशतिघटिकात्मकः कालः पुण्यतर इत्येव । अतएव पुण्य-
 तरपूर्वकालसन्निहितः पूर्वदिनकालः पुण्यतरपरकालसन्नि-

* स्नानं कुर्यात्परेऽहनि इति गौडीयग्रन्थे पाठः ।

हितः परदिनकालश्च कर्कटमकरयोः श्रावणादिषु पाद्भ्यः
सन्निहितपूर्वकालासम्भवे ।

अथ ग्रहणकालः ।

तत्र वृषगार्ग्यः ।

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्वी राहुः सम्पूर्णमण्डलम् ।
यसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदान्तरे ॥

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

यावत्कालः पर्वणोऽन्ते यावान् प्रतिपदादिमः ।
रवीन्दुग्रहणानेहा स पुण्यो मिश्रणाद्भवेत् ॥
पर्वान्तकालो यासकालः । प्रतिपदादिकालो मोक्षकालः ।
व्यासः ।

त्रिदशाः सूर्यसमये दृष्यन्ति पितरस्तथा ।
मनुष्या मध्यकालेन मोक्षकाले तु राक्षसाः ॥

उत्तममध्यमकनिष्ठकाला इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

सन्ध्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विषक्षणेः ।
इयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्वाहुदर्शनम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्यपङ्के चैव मरुषे पुत्रजन्मनि ।
मलमासेऽपि देयं स्यात्समक्षयकारकम् ॥

सिद्धपुराणे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके सूतकेऽपि च ।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

एकग्रन्थस्य वचनद्वयमध्ये पूर्ववचनं स्नानपरम् उत्तरं श्राद्ध-
दानादिपरम् अन्यथा पीनरुक्तापत्तेः ।

अङ्गिराः ।

सर्वे वण्णाः सूतके मृतके राहुदर्शने ।

स्नानं श्राद्धं प्रकुर्वीरन्दानं श्राव्यविवर्जितम् ॥

बृहवशिष्ठः ।

ग्रहणे संक्रमे वापि न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥

मार्कण्डेयः ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं चन्द्रार्के तु विशेषतः ॥

दर्शनस्य चक्षुर्व्यापारत्वान्मेघाच्छन्ने स्नानाद्यधिकारो नास्ति
तथा खराशिग्रहणेऽप्येकवारं दृष्ट्वा पश्चात् स्नानादिकं कर्त्तव्य-
मिति केचन वदन्ति तद्विचारणीयमसति बाधके दर्शनं चक्षु-
र्व्यापारएव न तु दर्शनयोग्यता यदि साक्षाच्चक्षुर्व्यापार एव
दर्शनशब्देनात्र गृह्येत तर्हि सूर्यग्रहणस्य राहौ चन्द्रग्रहणस्य
च दिवा चक्षुर्विषयत्वाभावात् स्नानदानयोरधिकाराभावात्

ज्ञानादिनिषेधो नोपपद्यते ।

निषेधश्च षट्त्रिंशत्काले ।

सूर्यग्रहे यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न कुत्रचित्* ॥

तस्मादेतद्वचनबलाद्दर्शनं नाम शास्त्रतो दर्शनमङ्गीकर्त्तव्यं ततो-
मेघादिच्छन्नेऽपि दिवा सूर्यग्रहणे रात्रौ चन्द्रग्रहणे च ज्ञाना-
द्यधिकारोऽस्ति यदि परो विशेषः परिकल्प्येत तर्हि एवं
कल्पनीयं प्रभुर्गोचरत्वेऽधिकं फलं तदभावे ततो न्यूनमिति ।
ये तु षट्त्रिंशत्कालेऽपि विचिकित्सन्ते तेषामपरार्कविज्ञानेश्वर-
चन्द्रिकाकारहेमाद्रिप्रभृतयः प्रतिभटीकर्त्तव्याः† । एवञ्च
ग्रस्तास्तमये द्वितीयदिने मेघादिभिर्मुक्त्यदर्शनेऽपि शास्त्रदर्शन-
सम्भवात्स्नात्वाभोजनाधिकारोऽस्तीति न्यायतः प्राप्तापवादमाह
मनुः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्याद्दद्यात्स्नात्वा विशुद्धये ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति ॥

महाभारते ।

अर्ध्याग्यामत्रयादिन्दोर्ग्रहणेऽभुजिमाचरेत् ।

चतुर्यामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥

एतच्च बालादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच बृहवशिष्ठः ।

* न च क्वचिदिति पाठान्तरम् । † विरोधिपथाः कर्त्तव्याः इत्यर्थः ।

सूर्यग्रहे तु नाग्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्तोन् विना बालादिसत्तमम्* ॥

बालादिविषये तु मत्स्यः ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे चैत्र सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यात्र पूर्वं भोजनक्रिया ॥

यः समर्थः स निषिद्धकाले भुङ्क्ते तत्र कात्यायनः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्धति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेषैव शुद्धति ॥ .

ग्रहणकाले भुञ्जी प्राजापत्यं ततः पूर्वं निषिद्धकाले† तु
त्रिरात्र‡मिति विवेकः । यदा चन्द्रग्रहणे यस्तोदयस्तदा
तस्मिन्नहनि नाद्यात् ।

तथाच मार्कण्डेयः ।

चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ।

ग्रहणन्तु भवेत्तत्र न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

नाचरेत्सङ्गवे चैव तथैवास्तमुपागते ।

यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाग्नीयात्तावदेव तु ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत ज्ञानकृत्वा ततः परम्§ ॥

दृष्ट्वेति ज्ञानोपलक्षणम् ।

तथाच बृहद्गीतमः ।

* बालहस्तातुरैर्विना इति पाठान्तरम् । † चन्द्रग्रहे तद्विषयीययामचतुष्टयमध्ये सूर्यग्रहे तद्विषयीययामचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः । ‡ त्रिरात्रोपवासः । § ज्ञानं कृत्वा परेऽहनि इति गौडीयग्रन्थे पाठः ।

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय ज्ञात्वा कुर्वीत भोजनम् ।

बसु विष्णुधर्म्ये ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहे यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं ज्ञानवृत्त्वा ततः परम् ॥ इति ।

एतदपि ग्रस्तास्तमयविषयम् । सूर्ये ग्रस्तास्तं गते ग्रहणात्पूर्वा-

हर्भागो ग्रहणोत्तरभागिनी रात्रिष्वेत्यहोरात्रभोजननिषेधः ।

चन्द्रे ग्रस्तास्तं गते ग्रहणे रात्रिरग्रिमाह्वेषेत्यहोरात्रम् । अत्र

आह्नमावश्यकम् ।

तस्माच्च लिङ्गपुराणे ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आह्नं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वीणस्तु तच्छ्राहं पङ्के गौरिव सीदति ॥

तथा ।

यस्मिन्नात्रमुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ज्ञात्वा दत्त्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सह ॥

एकरात्रमुपोष्यैव ज्ञात्वा दत्त्वा च शक्तितः ।

कच्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिं पापकोशतः ॥

अथ युगादिमन्वादिकालः ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपदे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

माघे पञ्चदशी अमावास्या ।

तथाच नारदीयपुराणे ।

हे शुक्ले हे च कृष्णे च युगाद्याः कवयो विदुः ।

हे शुक्ले वैशाखतृतीया कार्तिके नवमी च । हे कृष्णे भाद्रपद-
त्रयोदशी माघामावास्या च । ब्रह्मपुराणानुसारेण माघे
पञ्चदशी पौर्णमासी ।

वैशाखे शुक्लपक्षस्य तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षस्य त्रेता च नवमेऽहनि ।*

अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगन्तथा ।†

युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥‡

सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।

अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य तु ॥

त्रेयन्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्यया ।§

* वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

† अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमास्याश्च घोरं कलियुगं तथा ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

‡ संख्या इति हेमाद्री पाठः । § त्रेयन्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संख्या । इति
हेमाद्री पाठः ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तं कलियुगस्य तु ।
 युगादिषु युगान्तेषु श्राद्धकर्मसु च तैः नसा ॥*
 कल्पमेदेन माघपञ्चदश्यां व्यवस्थितिरिति केचित् । वयन्तु
 देशाचारानुसारेण व्यवस्थापयामः ।

पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥

मत्स्यपुराणे† ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपनादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्याङ्गार्त्तिकस्य च ।

श्राद्धं कार्यन्तु शुक्यायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

मन्वाद्यो मत्स्यपुराणे ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।

श्राधादस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्व्विमा ।

* तथाच कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।

युगादिषु युगान्तेषु श्राद्धकर्मसु च तैः नसा ॥ इति हेमाद्री पाठः ।

† हेमाद्री मत्स्यपुराण इत्यत्र ब्रह्मपुराण इति पठितम् ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

यत्र कृष्णेति विशेषनिर्देशस्तत्र कृष्णैव यत्र विशेषनिर्देशा-
भावस्तत्र सितैव । वृद्धगार्ग्येण तु भाद्रपदसिततृतीया-
फाल्गुनामावास्याषाढदशमीश्रावणाष्टमीविंहाय मन्वन्तरादयः
कथिताः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।

तृतीया चैत्रमासस्य ज्यैष्ठे पञ्चदशी सिता ॥

सप्तमी माघमासस्य पौषस्यामा तथा परा ।

वृश्चिके चाष्टमी कृष्णा मकरैकादशी सिता ॥

गोविन्दद्वादशी कुम्भे मेषे पञ्चदशी सिता ।

कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पूर्णिमा द्वादशी सिता ॥

मन्वन्तरादयश्चैता मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ।

अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था ।

अथ जीवत्पितृकश्चाहकालः ।

तत्र कात्यायनः ।

सपितुः* पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥

* जीवत्पितृकस्य ।

अत्रापवादी मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्रेऽर्घ्यां सोमके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

एते षट्काला इत्यर्थः । पित्रेऽर्घ्यां चातुर्मासेषु तथा पितृ-
पिण्डयज्ञे च । सोमके मखे सोमादौ पुरोडाशपिण्ड-
दानेन च ।

अन्वेऽपि विशेषास्तत्रैव ।

अन्वष्टक्यां गयाप्राप्ती सत्यां यश्च मृतेऽहनि ।

मातुः श्राद्धं मृतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥

यत्तु ।

दर्शश्राद्धक्रियाश्राद्धं श्राद्धश्चापरपाक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृत्वास्तु तर्पणम् ॥ इति ।

गयाश्राद्धनिषेधकं वचनन्तु गयाश्राद्धोद्देशेन गयां गत्वा श्राद्धं न
कर्त्तव्यमित्येतत्परं पूर्वोक्तवाक्यन्तु देवाङ्गयाप्राप्ती सत्यां श्राद्ध-
विधायकम् ।

मनुः ।

भ्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्व्वपेत् ।

विप्रवहापि तच्छ्राद्धं स्वकं पितरमाशयेत् ।

पिता यस्व तु वृत्तस्थो जीवेहापि पितामहः ॥

पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्तय क्लीर्त्तयेत्पितामहम् ।

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यन्नवीक्यनुः ॥

पूर्वेषां पितामहादीनां पितुः स्वनाम सङ्कीर्त्तय अन्नत्पितुः

पितामह इति स्वप्रपितामहनामापि पिण्डदानादिषु गृह्णीया-
दित्यर्थः ।

भविष्यपुराणे ।

जीवमानेन देयं स्याद्यस्माद्भरतसत्तम ।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्यात्पिण्डनिर्वापनं न हि ॥

पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहे पितरि मातामहे
प्रमातामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स
पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य
पितापितामहौ च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पिता-
महप्रपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं दाभ्यां दद्यादिति नियमः ।
यो जीवति पितृणां मध्ये तं विहाय अन्यान् भोजयेत् स्वपि-
ण्डस्थानित्येके जीवतामजीवतां वा देयमिति हिरण्यकेतु-
रिति ।

पिण्डपितृयज्ञविषये मनुः ।

पित्रं जीवत्यतुर्नीक्तं पितृयज्ञोऽपि पाक्षिकः ।

येभ्यो वापि पिता तेभ्योदद्याद्द्वैतानकर्म्मणि ।

दद्यान्निभ्यः परेभ्यस्तु जीवञ्चेन्नितयं यदि ॥

आपस्तम्बः ।

यदि जीवत्पिता न दद्यादाहोमं कृत्वा विरमेत् ।

न दद्यात्पिण्डमित्यर्थः ।

यज्ञपार्ष्णः ।

होमान्तः पिष्टयन्नः स्याज्जीवत्पितरि जानतः ।

पितरं भोजयित्वा वा पिण्डी न पृणुयात्परी ॥

उभौ यद्यव्यतीतो तु जीवन्नेत्रपितामहः ।

पिण्डं न पृणुयात्पूर्वीं भोजयेत्पितामहम् ॥

इत्यादि वाक्यान्वप्यगुसन्धेयानि । तत्र यथाशाखं व्यवस्था ।
जीवत्पिष्टकस्याग्निमत एवात्राधिकारः ।

तथाच सुमन्तुः ।

न जीवत्पिष्टकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

साग्निः श्रौतेन स्मार्त्तेन वा । स्मार्त्ताग्नेः पिण्डपिष्टयन्नविधा-
नात्तत्राधिकारो विवाहादिषु तस्यैवाधिकारकर्तृत्वे । अङ्ग-
रूपश्राद्धाकरणे अङ्गिनी वैगुण्यात्तत्राधिकारः । न च साग्नि-
रित्युपादानादाङ्गिकरणेऽपि वैगुण्याभावः अग्निशब्दस्य स्मार्त्ता-
ग्नावपि प्रवृत्तेः श्रौताग्निष्वेव प्रवृत्तिनियमाभावात् ।
चातुर्मास्यगते पित्रेष्ट्यां सौमिकमखे वाहिताग्नेरेवाधिका-
रात्तत्रत्यश्राद्धे स्मार्त्ताग्नेर्नाधिकारः । यदि पूर्वोक्तकालेषु
श्रौताग्नेरेवाधिकारस्तदाहिताग्नेरित्येव ब्रूयात् साग्निक इति ।
तस्मादग्निद्वयवतामप्युक्तकाले श्राद्धाधिकारः सिद्धः ।

अथाधिभासे विहितानि निषिद्धानि च ।

तत्र श्रातातपः ।

एकसंप्रौ यदा मासौ श्रातां संवत्सरे क्षचित् ।

तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥

व्यासः ।

षष्टिभिर्दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

देवकार्याणि पूर्वस्मिन् पितृकार्याणि चोभयोः ॥

देवकार्याणि नित्वाग्निहोत्रवैश्वदेवादीनि तथा पितृकार्याणि
अथावश्यकान्येव । एवं वचनद्वयबलादावश्यकानां देवपितृ-
कार्याणामुभयत्र कर्त्तव्यता प्रतीयते । एवमादीन्यन्यान्यपि
वचनान्यावश्यकदेवकार्यपितृकार्यविषयाणि ।

तथाच ब्रह्मसूतिः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्नलिङ्गुचे ।

तीर्थश्राद्धं मजच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

नित्यं यद्वरणे कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते यथा
अन्नये पशुक्रते पुरोडाशमष्टकपालं निर्व्वपेद्यो दर्शपौर्णमास-
वाजी सन्नमावस्यां वा पौर्णमासीं वापि अतिपातयेदिति
नैमित्तिकं यस्याग्निर्गृहान्निर्दहेत् का तत्र प्रायश्चित्तिरित्युप-
क्रम्य या गृहदाहेष्टिर्विहिता तत्रैमित्तिकम् । अयमभिप्रायः ।
यस्मात्क्रमे प्रायश्चित्तप्राप्तिः यस्य गृहदाहेष्ट्यादेः मासान्तरे
विहितकालासम्भवेन मलमास एवावश्यकमनुष्ठानं तत्सर्व्व-
मधिमासे कर्त्तव्यमिति ।

गृहपरिशिष्टे ।

अवषट्कारहोमास पर्व्वं चाप्रयत्नं तथा ।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्ज्येत् ॥

अवषट्कारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवाद्याः दर्शपौर्णमासौ
पर्वं पार्वणं स्थालीपाकश्च अग्रयणं अग्रयणेषुष्टिः आपदि
पुरातनधान्याभावे कर्त्तव्याग्रयणेषुष्टिर्न त्वनापदि स्मृत्यन्तरेष्व-
ग्रयणनिषेधात् ।

यमः ।

गर्भे वार्षुषिके भृत्ये आहकर्मणि मासिके ।
सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥
तीर्थस्नानं जपो होमो यवत्रीहितिलादिभिः ।
जातकर्मादिकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ॥
तथा* अयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

गर्भे गर्भनिमित्तपुंसवनादिकर्मणि वार्षुषिके अशीतिभागो
वृद्धिः स्यादित्यादिभिरुक्तवृद्धिग्रहणे भृत्ये भृत्यवेतनदाने श्राद्ध-
कर्मणि मासिके अभावस्याश्राद्धे केचन ऋष्यशृङ्गवचनमन्यथा
पठित्वा अभावस्याश्राद्धनिषेधमपि कुर्वन्ति ।

वचनम् ।

संवत्सरातिरेको वै मासीयः स्यान्नयोद्दश ।

तस्मात्त्रयोद्दशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ॥

इति । अयं पाठो न युक्तः बहुस्मृतिविरोधादनेकानेकनिबन्ध-

कारैरनादृतत्वाच्च । अपरे तु तस्मात्तयोदशे श्राद्धं न कुर्या-
न्नोपतिष्ठत इति पठन्ति । अयं पाठो युक्तः । अयं च निषेधो
दर्शशाहादिव्यतिरिक्तविषयः । तीर्थस्नानं पूर्वोपक्रान्तं तथा
जपश्च यवादिभिः ह्योमो नित्यह्योमः ।

काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

मलेनान्यगतं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ।
सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ॥
तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥
स्यष्टमासविशेषाख्याद्विहितं वर्जयेन्नले* ।

महालयो भाद्रपदापरपक्षः । स्यष्टमासविशेष इति मास-
विशेषनामग्रहणेन यद्विहितं वैशाखे कर्तव्यमित्येवं तदपि ।

तथा ।

प्रेतमास्यादिमारभ्य श्राद्धं पिण्डीदकक्रियाः ।
सपिण्डीकरणान्ताच्च यथाकालमुपस्थिताः ।
अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्नलिन्मुचे ॥

अगस्त्यः ।

न कुर्यान्नलमासे तु कर्माकर्म्म कथञ्चन ।
मुक्त्वा नैमित्तिकं तत्तु† तत्रैव परिकीर्त्तितम् ॥

* महालयाष्टकाश्राद्धमुपाकर्मादि कर्म यत् । स्यष्टमासविशेषाख्याद्विहितं वर्जयेन्नले ॥
इति गौडीयग्रन्थे पाठः । † श्राद्धमिति पाठान्तरम् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्रावणं तत्रैमित्तिकासुष्यते ।

तत्कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्येऽपि धर्मतः ॥

एकोद्दिष्टं षोडशश्रावणादि । पूर्वमासेऽपि अपि शब्द एवकारार्थं
पूर्वमासमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

कौषुमिः ।

अष्टमम्बुं घटं दद्यादन्नं वापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृहेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम् ॥

मलमाससृतानान्तु सांवत्सरिकं पुनर्मलमासपाते मलमासे एव
कर्त्तव्यम् ।

तथाच भृगुः ।

मलमासे सृतानान्तु यच्छ्रावणमतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कथञ्चन ॥

तुशब्दः एवकारार्थः ।

व्यासः ।

अधिमासे विपन्नानां सीरमासं समाश्रयेत् ।

स एव तस्य मासोऽपि श्रावणपिण्डक्रियादिषु ॥

यदा प्रथमवत्सरे देवादधिमासस्त्रयोदश तथा प्रथमाब्दिक-
मधिमासे एव । अष्टे परिपूर्णे सपिण्डीकरणपञ्चाश्रयेणापि
सपिण्डीकरणम् ।

तथाह वशिष्ठः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्रावणं सपिण्डीकरणं तथा ॥

यत्तु सत्यव्रतेनीकम् ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रीर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्यासस्य वचनं यथा ॥ इति ।

एतदधिमासादन्यत्र मृतस्य सांवत्सरिकविषयं प्रथमाष्टिक-
व्यतिरिक्तविषयम् । अत्र मलमासी नामाधिकमास एव न तु
क्षयमासः क्षयमासे तेनैव श्राद्धविधानात् ।

एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः ।

मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि* शस्यत इति ॥

गालवोऽपि ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रीर्मृतेऽहनि ।

मासद्वयेऽपि तत्कुर्याद्गान्नस्य वचनं यथा ॥

मासद्वयेऽपि संक्रान्तिद्वयसंयुक्त्वात्क्षयमास एव मासद्वया-
त्मकः†। अपिशब्द एवकारार्थे । क्षयमास एव श्राद्धकुर्यादिति ।
एवंविधान्यन्यान्यपि वचनान्यस्मिन्नेव विषये योज्यानि ।
द्वितीयाष्टिकं शुद्ध एव कार्यम् ।

तस्मिंस्तु प्राकृते मासि कुर्याच्छ्राद्धं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं सर्व्वं नित्यमेकं हि सर्व्वदेति ॥

सत्यव्रतस्मरणात् ।

* मलमासः एकमात्रसंक्रान्तिलग्नययोगात् गौणः क्षयमास इत्यर्थः । † असंक्रान्त-
मासीऽधिमासः स्फुटः स्यात्संक्रान्तमासः क्षतास्थः कदाचिदिति स्मरणात् ।

प्राक्तते शुभे । नित्यं नियमेन । एकमेव शुभे कुर्यान्न मासान्तर-
इत्यर्थः ।

यत्तु यमवचनम् ।

आष्टिकं प्रथमं यस्यात्तकुर्वीत मलिक्नुचे ।

त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराष्टिकमिति ॥

तस्यायमर्थः । प्रथमाष्टिकं मलिक्नुचे एव कुर्वीत । पुनरा-
ष्टिकं द्वितीयाद्याष्टिकं त्रयोदशे मासि परिपूर्णे चतुर्दशमास-
प्रथमदिने कुर्यादिति । अधिमासे काम्यव्रतादीनामारम्भः
परिसमाप्तिश्चेति ह्यमपि निषिद्धं त्रयोदशे तु प्रथमारम्भ एव
निषिद्धः । इति सङ्क्षेपेण मलमासविधिनियेधौ कर्मणा
दर्शितौ । विशेषस्तु मलमासनिर्णये द्रष्टव्यः ।

उक्ताः आक्षोपयुक्तकालाः । अथेदानीं आद्ये हविर्विशेषात्
प्रीतिविशेषोऽभिधीयते ।

तत्र मनुः ।

यद्द्विविधिरकालाय यश्चानन्याय कल्प्यते ।

मिष्टभ्यो विधिवद्दत्तं तत्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

तिलैर्मधैर्व्रीहिभ्यैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन भीष्मासान् हारिषेण तु ।

उरश्चेत्पाथ चतुरः शाकुनेन तु पञ्च वै ॥

षष्मासांश्चागमासेन पार्श्वतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावेषस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणसस्य मांसेन द्दमिर्द्दादशवार्षिकी ॥

कालशकं महाशक्ताः खड्गं लोहामिषं मधु ।

आनत्यायैव कल्पान्ते सुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

मत्स्यः पाठीनादिः । उरभ्रः मेषः । शकुनिः पक्षी सोऽप्य-

निषिद्धो ग्राह्यः । पृषतश्चित्रसृगः । एणः कृष्णसारः । रुहः

शम्बरः । गव्येन पयसा । वार्द्धीणसो निगमोक्तः ।

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं हृद्मजापतिम् ।

वार्द्धीणसन्तु तं प्राहुर्याञ्जिकाः पितृकर्मणि ॥

त्रिपिबमिति उदकपानसमये मुखं कर्णहयं चोदकमध्ये पिब-

तीति त्रिपिबः । महाशक्ती मत्स्यविशेषः । लोहामिष-

मिति लोहनामा लोहपृष्ठाख्यः पक्षिविशेषः सोऽपि वार्द्धीणस-

इति व्यपदिश्यते ।

तथाच निगमे ।

कृष्णश्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

सर्व्वैर्वार्द्धीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमश्रुतिरिति ॥

अथवा लोहः लोहकागः । आद्ये मांसोपादानं क्षत्रियादि-

विषयम् । सुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्येयोरिति पुन-

स्तेन क्षत्रियादीनां मांसनियमाच्छागमेषयोरालम्भः कर्त्तव्यः

इतरेषान्तु न ।

तथाच कात्यायनः ।

ह्यागमेषा आलम्ब्याः शेषाणि क्रीत्वा लम्बा वा स्वयं
सृतानां वाहृत्य पचेदिति ।

शङ्खः ।

अस्त्रियैर्मृगयायान्तु विधिना यदुपाहृतम्* ।
आहकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥

विष्णुः ।

श्याकैः श्यामाकैः प्रियङ्गुनीवारैर्मृगैर्गोधूमेद्य मासं
प्रीयन्ते ।

पैठीनसिः ।

दृतेन मासं प्रीणाति ।

आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
आहकर्मणि शस्तानि सैश्वर्यं नपुषं† तथा ॥

रामठं हिङ्गु ।

वायुपुराणे ।

श्यामाका हस्तिनामानो विद्धि तान्यन्ननिःसृतान् ।
प्रसाविका प्रियङ्गुञ्च सुहास हरितास्तथा ।
प्रशान्तिकाः क्रीविदारा आह्याः स्युः आहकर्मणि ।
एतान्यपि समानि स्युः श्यामाकानां गुणैर्हिजाः ॥

* उपार्चिवन्ति पाठान्तरम् । † तरसुन इति भाषा ।

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।
 महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ।
 कृष्णाः श्वेता लोहिताश्च शाद्याः स्युः श्राद्धकर्षाणि ॥
 विल्वामलकमृद्दीकं पनसाम्नातदाङ्गिमम् ।
 भव्यं पारावताक्षोटखर्जुरं गिरिसम्भवम् ॥
 कचेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।
 तमालं शतकन्दश्च तथा वै शीतकन्दली ॥
 कालियङ्गालशाकश्च सुनिषसा सुवर्चसा ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं शस्तं वेत्ताङ्गरस्तथा ॥

मासाख्यं दधिशाकश्च इत्यपि पाठः ।

कटफलं कौङ्कनी द्राक्षा लज्जुचं मीचमेव च ।

अलावु ग्रीवकं चारु कर्कन्धुर्मधुसाह्वयम् ॥

कर्कन्धुविशेषणानि अलावु ग्रीवकमित्यादीनि । अत्र पाठान्तर-
मपि ।

कर्कन्धुग्रीवकं चारुतिन्दुकं मधुसाह्वयम् ।

वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपरुषकम् ॥

पिप्पली मरिचश्चैव पटोलं वृहतीफलम् ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

प्रसाधिकारख्यं धान्यम् । यवशालयो यवप्रभेदाः शालिभेदा वा ।

महायवा वेणुयवाः । मधूलिका यावनालुविशेषः । अस्यैव

विशेषणकृष्णा श्वेता लोहिता चेति कल्पतरुकारः । गोविन्द-

राजसु स्मृतिसम्पत्त्यामन्यथा व्याचख्ये । कृष्णाः कृष्णगौराख्याः
 षष्टिकशालिप्रभेदाः गौरषष्टिकाः श्वेता लोहबालाख्याः शालयो
 खौहाः । मृडीका गोस्तनी द्राक्षा । भव्यं पारावतं कृतमाल-
 विशेषः । आक्षोटकं काश्मीरप्रसिद्धफलम् । गिरिसम्भवं
 पीलुफलम् । कसेरुः कूलजो मूलविशेषः । कीविदारं श्वेत-
 काञ्चनारसदृशम् । तालकन्दो बालमूली । शतकन्दं शतावरी ।
 शीतकन्दली शालूकम् । कालियं करालाख्यं शाकम् । सुनिषणा
 चाङ्गिरीसदृशं शाकम्* । यदा मांसाक्षमिति पाठस्तदा सुव-
 र्चलादयः शकविशेषाः । कौङ्कनदेशोद्भवा कौङ्कनी द्राक्षा ।
 भोचं कदलीफलम् । कर्कभुर्बदरीविशेषः । मृङ्गाटकं जलोद्भव-
 मूलफलविशेषस्तस्माच्चर्यात् परुषकमपि । तथैव नागरं शुण्ठी ।
 इतरनामान्यप्यभिधानतो देशविशेषनिवासिभिश्चावगन्तव्यानि ।
 एषमादीन्यान्यान्यपि विहितानि स्यन्त्यन्तरतोऽवगन्तव्यानि ।

अथ वर्ज्यानि ।

तत्र शङ्खः ।

भूष्टं सुरसं त्रियं पालकं मधुकं तथा ।

कुष्माण्डालातुवार्त्ताकुकीविदारांश्च वर्जयेत् ॥

पिप्पली मरिचश्चैव तथा वै पिण्डमूलकम् ।

कतञ्च लवणं सर्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥

भोविदारपिप्पलीमरिचवंशान्तराणां विहितप्रसिद्धत्वादिकल्पः
 एवं हिङ्गुबीजपूरादीनामपि विज्ञेयम् । अथवा पिप्पली-
 मरिचयोः शाकादिष्वनिक्षिप्तयोः प्रत्यक्षयोर्निषेधः हिङ्गु-
 निषेधः शाकेषु न फलं व्यञ्जनेषु । तथाच वर्ज्यप्रकरणे व्यासः ।
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेष्विति शाकविशेषणम् । अन्यथा द्रव्येष्वित्यनेनैव
 सिद्धे शाकपदं न दद्यात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यजङ्गमैः सृष्टं शुष्कं पर्युषितञ्च यत् ॥
 द्विस्त्रिंशं परिदग्धञ्च तथैवाग्नावलेहितम् ।
 अर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यज्ञाप्युपद्रुतम्* ॥
 पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः †
 वह्नावदृष्टाय तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।
 वाससा चावधूतानि वर्ज्याणि श्राद्धकर्म्मणि ॥
 राजमाषास्तथा चैव वर्ज्याः सङ्घिः प्रयत्नतः †
 आविकं मार्गमीष्टञ्च सर्व्वमेकशफञ्च † यत् ।
 माह्विषं चामरः‡ चैव षयो वर्ज्यं विजानता ॥

द्विस्त्रिंशं शाकादिसंस्कारार्थं जीरकादिप्रक्षेपेण यत्पुनः पक्कम् ।
 अतएव पाकादौ चैव संस्कारः कर्त्तव्यः यच्च व्यञ्जनादेरौष्णाप-

गमे सति पुनरुष्णतार्थं सोऽपि द्वितीयः पाकः स च वर्ज-
नीयः । अयावलेहितमुपभुक्ताग्रभागम् । सिद्धाः कृताः सन्तः
इति । येषु सिद्धे सिद्धेऽप्युत्तरकालं प्रत्यक्षलक्षणप्रक्षेपः कृतस्ते
प्राच्याः ।

अथ ब्राह्मणपरीक्षा ।

तत्र मनुः ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

सहस्राणि सहस्राणामनृतं यत्र भुञ्जते ।

एकस्तन्मात्रविप्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवीषि च ।

न हि हस्तावसृग्दिग्धीः* रुधिरैव शुभ्यतः† ॥

दूरात्परीक्षा पिष्टपितामहाद्यभिजनाचारादिपरीक्षा प्रदाने

इतरस्त्रिचपि प्रदाने अतिथिवत्पूज्य इत्यर्थः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पिचैः कर्मणि सम्प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

श्रुतहस्तादिभिः परीक्षेत इत्यर्थः ।

* रक्षाक्षी । † प्रचालिती भवतः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

तत्र मनुः ।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रीत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः† षडङ्गवित् ।

ब्राह्मणदेयानुसन्तानी धर्मविज्जीष्ठसामगः‡ ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्ववेदेष्वेकस्मिन्वा अग्र्या अथ्यापकानां मध्ये तु मुख्याः एवं सर्वप्रवचनेषु वेदार्थनिर्वचनेषु । श्रीत्रियान्वयजा वेदाध्येत-कुलजाः । त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागस्तद्वतं चैतदुभयं योऽधीते यश्च करोति सोऽपि तद्योगास्त्रिणाचिकेतः । पञ्चाग्निर्गाहपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथाग्निमान् । त्रिसुपर्णः अध्वर्युवेदभागः तस्यार्थतो ग्रन्थतश्च अध्येता । षडङ्गवित् शिवाकल्यादीनामध्यनतोऽर्थतश्च वेत्ता । ब्राह्मणदेयानुसन्तानी

* त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिणाचिकेतः इति कुल्लूक-भट्टः । † त्रिसुपर्णः वहृचां वेदभागः । तद्योगात् पुरुषोऽपि त्रिसुपर्णः । ‡ ब्राह्मण-देयात्मसन्तानी ऋषिसामग एव च इति मूलं पाठः । ब्राह्मणविवाहेनीडा तस्या आत्म-सन्तानः पुत्र इति कुल्लूकभट्टः । ऋषिसामानि आरण्यके गीयन्ते तेषां गाता तां गायति इति ।

ब्राह्मणविवाहदत्ता ब्राह्मणदेया तत्सन्ततिस्तदनुसन्तानः ब्राह्मण-
 द्वैव या परम्परया भार्या तत्सन्ततिरिति ज्ञापनार्थमनु-
 पदस्याङ्गम् । सततज्ञाता ज्येष्ठसामगः । अथवा ज्येष्ठसामच्छन्द-
 गानां व्रतं सामानि च तद्योगेन ज्येष्ठसामगः । प्रवक्ता वेदा-
 र्थस्य व्याख्याता । सहस्रद् इति मेधातिथिः । पूर्वशतवर्षः
 शतायुः ।

मत्स्यपुराणे ।

यच्च व्याकुरुते वाचां यच्च मीमांसतेऽध्वरम् ।

सामस्वरविधिज्ञश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

वायुपुराणे ।

यतिस्तु सर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुग्भवेत् ।

गृहस्थानां सहस्रेण वामप्रस्थशतेन च ।

ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी एको विशिष्यते ॥

अधानकल्पाः ।

तत्र मनुः ।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने कव्यहव्ययीः ।

अनुकल्पस्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥

मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यी च भोजयेत् ॥

विट्पतिर्जामाता बन्धुशब्देन शरीरबान्धवः स्नेहबन्धुश्च गृह्णन्ते ।

वशिष्ठः ।

शिथानपि गुणवतो भोजयेत् ।

अथ वर्ज्याः ।

तत्र मनुः ।

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्थ्यीऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्विजम् ॥

यान्नवल्काः ।

रोगहीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

श्रवकीर्णी कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिकस्ततः ।

मित्तध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापित्रोर्गुरोस्वागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्तेनः कर्मदुष्टाय निन्दिताः ॥

रोगी दीर्घरोगी । पौनर्भवः पुनर्भूपुत्रः । श्रवकीर्णी ब्रह्मचार्यैव

स्वलितब्रह्मचर्यः । कुण्डगोलकौ परपुरुषोत्पन्नौ—जीवद्वर्त्तरि

कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलक इति मनुः । श्यावदन्तकः

स्वभावतः । भृतकाध्यापको मूल्यं गृहीत्वाध्यापकः मूल्यदाने-

नापि अध्यापयिता निषिद्ध एव सद्भिरसद्भिर्वा दोषैः ।

कन्यादूषकः कन्यादूषी । सोमविक्रयी सोमलताविक्रयी ।

परिविन्दकः—

दारान्निहीनसंयोगं यः करोत्यग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तित्तु पूर्वजः ॥ इति मनूक्तः ।

कुण्डाशी कुण्डगोलकसम्बन्धव्रभोजी कुण्डगोलकावभिधाय—
यस्तयोरन्नमन्नाति स कुण्डाशुच्यते द्विज इति मनुस्मरणात् ।
ब्रह्माण्डपुराणे त्वन्यथा ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्यचतुष्टयम् ।

भवेत्तु यस्तु निगरेत्स कुण्डाशी पतत्यधः ॥

वृषलात्मजः वृषलो धर्महीनस्तस्यात्मजः अथवा वृषलः शूद्रः स
आत्मजो यस्य स तादृशः । परपूर्वापतिः परपूर्वा पुनर्भूः । कर्म-
दुष्टाः श्राद्धविरुहकारिणश्चकाराहुष्कर्म विरुद्धाः प्रजननादयः ।
मनुः ।

चिकित्सका देवलका मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तो वज्रग्राः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥

यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।

ब्रह्मद्विट् परिवृत्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥

पशुपालो हत्यर्थम् । निराकृतिर्नास्तिकः । गणाभ्यन्तरो मठ-
ब्राह्मणादिः ।

कुशीलवोऽवकीर्णा च वृषलीपतिरेव च ।

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

कुशीलवो नटः ।

अकारणपरित्यागी मातापितृर्गुरोस्तथा ।

ब्राह्मैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणविधिस्तन्त्रियमाश्च ।

तत्र वराहपुराणे ।

वस्त्रश्रीचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिङ्गत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

दन्तकाष्ठञ्च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

वस्त्रश्रीचादिकमद्भिः कृत्वा श्राद्धभूमिं परिगृह्यतां दक्षिणा-
प्रवणादिगुणोपेतां कृत्वा रात्री विप्रान्निमन्त्रयेत् । ततश्च
ब्राह्मणेभ्यो दन्तकाष्ठं विसृजेत् ।

निमन्त्रणात्प्राङ्कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः ।

श्वः श्राद्धङ्करिष्यामि इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् सप्त पञ्च

वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेतेति द्वौ विश्वेदेवार्थं त्रयः पित्रर्थ-

मिति पञ्च चत्वारो वैश्वदेवार्थं त्रयः पित्रर्थमिति सप्त ।

न तु द्वौ विश्वेदेवस्थाने पञ्च पितृस्थाने इति समसंख्या
किमिति नाङ्गीक्रियते इति चेन्नैवम् । देवे युग्मानयुग्मान्
यथाशक्ति पित्र एकैकस्येति कात्यायनेन शक्तिसम्भवे एकैका-
दिक्रमेण पितृभ्यः अयुग्मब्राह्मणहृद्विरभिहिता । ततश्च सप्तं
स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन पित्राद्यष्टकं प्रत्येकं प्रत्येकमेकैकं
वा त्रींस्त्रीन्वा निमन्त्रयेतेति नियतम् । तथाच पित्रेऽपि
पञ्चानां निमन्त्रणेऽपि पितामहे प्रपितामहोद्देशेन समभागो
न प्रसज्येतेति पूर्वोक्त एव विभागः । अथवा सप्त पञ्चेति
पितृब्राह्मणसंख्ये वा । यत्तु मनुनोक्तम् ।

हो देवे पित्रकृत्ये चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसृष्टोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ इति
तत्सु देशकालाद्यभावे विस्तरे क्रियमाणे कर्मवैगुण्यभयाद्विस्तर-
निषेधपरम् ।

याग्नवस्त्रः ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ।

वशिष्टः ।

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ॥

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ।

देवतायतने कृत्वा यथाविधि समाचरेत् ।

प्राग्भेदन्नं तदग्नी तु दद्याद्वाङ्मण्यचारिणे ॥

देवलः ।

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सक्तङ्गुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥

शमः ।

जातिक्रियावबोधार्थैर्गुणैर्युक्तानसोलुपान् ।

प्रार्थयति प्रदोषान्ते भुक्तानशयितान्निजान् ॥

वेदार्थादेरवगतिरवबोधः । अक्ततशयनक्रिया अशयिताः ।

प्रार्थनप्रकारमाह प्रचेताः ।

कृतापसव्यः पूर्वेषुः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यं नः संपाद्यच्च प्रसीदत ।

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत् ॥

अत्र पूर्वं प्राधान्येन गौरवेणातिशयाच्चैत्र तु प्रथममित्यभिप्रायः ।
वैश्वदेविकब्राह्मणनिमन्त्रणस्य पार्थक्यात् सव्येन सव्यां
संस्थितयज्ञोपवीतान्वितेनेति । तत्रैवं प्रयोगः । श्वो नः पितृ-
कार्यं भविष्यतीति वा । तत्र विश्वेदेवस्थाने पितृस्थाने
आहवनीयार्थं भवद्भिः क्षणः स्वीकर्त्तव्यः । प्रसीदत इति
प्रणिपत्य निमन्त्रणं शूद्रकर्त्तृकश्राद्धे ।

दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो ह्यौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥

निमन्त्रयीत पूर्व्येद्युरिति क्षरणात् ।

मत्स्यपुराणे चरणग्रहणे विशेषः ।

दक्षिणं जानुमासाद्य* त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्र्य नियमान् आवयेत्यैटकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च† श्राद्धकर्म्मणि ॥

पूर्व्येद्युः निमन्त्रणासम्भवे देवलः ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

निमन्त्रणन्तु भोजनीयब्राह्मणगृहं गत्वा कर्त्तव्यम् ।

तथाचान्निः ।

प्रथमेऽङ्गि निवासस्थान् ओत्रियादीन्निमन्त्रयेत् ।

* आलभ्येति पाठान्तरम् । † मयाच श्राद्धकर्म्मणि इति गौडीयस्यै पाठः ।

निमन्त्रणं शिष्यादिभिरपि कार्यम् ।

तथाह यमः ।

स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

प्रचेताः ।

सर्वेषु प्रेरयेदाप्तं द्विजानामुपमन्त्रणे ।

एषु पूर्वोऽयमेव यमः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणशूद्रयोरेव निषेधात् क्षत्रियवैश्यकर्त्तृके ब्राह्मणेन निमन्त्रितेऽपि न दोषः । अतएव प्रचेतोवचने सर्वेषु प्रेरयेदिति सम्भवाभिप्रायम् ।

अत्रिसु निमन्त्रितविप्रकर्त्तव्यमाह ।

ते तं तथेत्यविज्ञेन गतयं रजनी यदि ।

यथाक्रमं[†] प्रतीक्षेरन् आहकालमतन्द्रिताः ॥

ते निमन्त्रितास्तं निमन्त्रणकर्त्तारं यदीयं रात्रिविज्ञेन गता तर्हि तथासु इत्युक्त्वा आहकालं प्रतीक्षेरन्नित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अग्निन्देनामन्त्रितो नापक्रामेद्विधिवत्केतनं प्रतिगृह्य

शक्तः सन्नापक्रामेत् ।

केतनमामन्त्रणम् । शक्त इत्युपादानादङ्गीकृत्य भोक्तुमसामर्थ्यं सति अतिक्रमे न दोष इत्युक्तो भवति ।

• पूर्वः पूर्वः त्रेयानिति पाठान्तरम् । † यथायुतमिति पाठान्तरम् ।

मनुयमी ।

केतनन्तु यथान्याय ब्राह्मणो हव्यकव्ययोः ।

कथञ्चिद्यद्यतिक्रामेत्पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे यमनारायणौ ।

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।

निवारयति दुर्भृतिरिति नारायणपाठः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनी च जायते ॥

नारायणः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्यादन्यस्य भोक्षणम् ।

संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति दुर्भृतेः ॥

अन्यत्र निमन्त्रितः सन्नन्यत्र यः प्रतिगृह्णाति तं प्रति देवलः ।

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।

भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

आमन्त्रित श्राद्धतः सन् श्राद्धकालातिपातं न कुर्यात् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्दिप्रः कदाचन ।

देवतानां पितृणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

अथ श्राद्धदिने पूर्व्याहुस्त्यम् ।

तत्र प्रचेताः ।

श्राद्धभुक् प्रातरत्याय प्रकुर्यादन्तर्धानम् ।

आहकर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः ॥

यजमानकृत्यमाह देवसः ।

तथैव यन्त्रितोऽदाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पाचैरन्वारभश्च बान्धवैः ॥

तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण यन्त्रितो नियतः दाता आहकर्त्ता भ्रम-
रभं पाकारभम् ।

पाकसंभृत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह हारीतः ।

पूर्वेषुः ब्राह्मणानामन्वयेदित्यधिकारे श्वोभूते दक्षिणां

द्विशं गत्वा दक्षिणप्रणतान् समूलान् दर्भानाहरेदपरि-

गृहीताद्यापः ।

उग्रना ।

गोमयीदकैर्भूमिभाजनभाण्डश्रीचं कुर्यात् ।

देवसः ।

तिला नव किरिसत्र सर्व्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुद्धत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं बहुसंस्कारैर्नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

शोषपेयसमृद्धश्च यद्यश्नत्युपकल्पयेत् ॥

ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने क्लिप्तरोमनखान्द्विजान् ।

अभिगम्य यद्यामागं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥

तैलमभ्यञ्जनश्चैव स्नानीयश्च पृथग्विधम् ।

पाचैरीदुम्बरैर्दद्याहैश्वदैवत्यपूर्वकम् ॥

मध्याह्ने अनिवृत्ते मध्याह्नात्पूर्वं मध्याह्ने इत्यर्थः । यथामार्गमुक्त-
विधिना दन्तधावनं प्रयच्छेत् । एतच्च पूर्वैद्यूराची दन्तकाष्ठा-
दाने वेदितव्यम् । अभ्यञ्जनं तैलापकर्षकद्रव्यम् । ज्ञानं ज्ञानोदकं
ज्ञानीयम् । सुगन्धिपूर्णमुहूर्त्तनाद्युपयोगि । श्रीदुम्बरं ताम्रम् ।

अथ श्राद्धदिनेऽपराहृष्टात्यम् ।

तत्र यमः ।

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

मार्गचङ्क्रमणजनितोपहतिशुद्धार्थं पादप्रक्षालनोदकमाचम-
नीयमाचमनोदकम् । चङ्क्रमेण पृथगागमनक्रमेणैकसमयागमने
निमन्त्रणक्रमेणेत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

अपराह्ने समभ्यर्च्य स्वागतं नागतान् तान् ।

स्वागतमिति प्रस्नरूपत्वात्प्रत्युत्तरं ब्राह्मणैर्दातव्यम् । एवमन्व-
चापि । ततो वैश्वदैविकं यज्ञोपवीतिना पैदकं प्राचीनावी-
तिना कार्यम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः ।

प्रदक्ष्यात्पार्ष्ण्यश्चापि देवपूर्व्वं विधानतः ॥

कात्यायनः ।

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन्सदा ।

पातयेदितरं जानुं पितृन्परिचरन्सदा ॥

बौधायनः ।

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृषामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृषां द्विगुणास्तथा ॥

द्विगुणमध्यभङ्गेन द्विगुणीकृताः ।

सङ्ख्यान्तरं मत्स्यपुराणे ।

भवनस्याग्रतो भुवि ।

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ।

कर्त्तव्यः इत्यर्थः । गोमूत्रमुदकस्यापि प्रदर्शनार्थं तच्च गोमय-
सहितम् ।

शङ्कः ।

उदकप्रवसुदीच्यां तद्दक्षिणां दक्षिणाप्रवम् ।

उत्तरे कृतसंयुक्तान् पूर्व्याणान्विन्यसेकुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणायान्तु सतिलान्विन्यसेकुशान् ॥

तिलेषु विशेष आपस्तम्बेनोक्तः ।

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

तं वै त्राहे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिष्ठाः ॥

ग्राम्यतिला न तिलकार्यकरा इत्यर्थः । अत आरष्यतिलेषु
सक्तु न ग्राम्या ग्राह्याः ।

ब्रह्मनिरुक्ते ।

पाद्यञ्चैव तथैवार्घ्यं दैव आदौ प्रयोजयेत् ।

शन्नो देवीति* मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत् ।

शन्नो देवीति मन्त्रं पठित्वा पुरुरवामन्त्रसंज्ञका विश्वेदेवा† इदं चः पाद्यमिति दद्यात् । एवं पित्रर्थं ब्राह्मणपादयोरपि शन्नो देवीति मन्त्रान्ते पितरमुक्तगोत्रामुक्तशर्भन् बसुरूप इदंस्ते पाद्य-मिति दद्यात् । एतच्चरणप्रक्षालनं स्वयमेव कार्यम् ।

तथाच यमः ।

पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वयमेव विनीतवत् ।

इति पादप्रक्षालनावन्तरं मण्डलादग्रभागे आचान्तेषु ब्राह्मणेषु सक्तु ।

अतक्रतुराह ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषूपवेशयेत् ॥

लघुवासाः शुद्धवासाः ।

यमः ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रकम् । तथा आसनं स्पृशन् सव्येन पाणिना ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेदिति ।

* शन्नो देवीरभौष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयीरभिसवन्तु नः । सामवेदिनास्तु आपो-भवन्तुस्थाने शन्नो भवन्तु इति विशेषः । † पुरुरवा साद्रवसौ विश्वेदेवा इति मन्त्रः ।

ब्राह्मणमुपसंयच्छ दक्षिणहस्तीनास्रभ्य स्पृष्टेत्यर्चः । तथाच
आस्रतामिति वावद्भूयात् आसनं संस्पृशन्नपि ।

उपवेशने मग्नमाह धर्मः ।

समस्ताभिर्व्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत् ।

द्विद्धिवममाह याज्ञवल्करः ।

हौ दैवे प्राह्वयः पितृ उदगेकैकमेव वा ।

दैवे प्राङ्मुखोपवेशनीयौ पित्रे उदङ्मुखा इत्यर्थः ।

यत्तु मैत्रायणीयपरिशिष्टे ।

दक्षिणाग्रे तु दर्भे प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके
इति ।

तत्राङ्मुखोपवेशनं मैत्रायणीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तान् प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखा-
नित्येके इति ।

तत्राङ्मुखोपवेशनीयानामेव व्यवस्थितम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

पृथक् पृथगासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षासु वै द्विज ॥

आसनेषु आसनसन्निधौ ।

यमः ।

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमनुभोजयेत् ॥

भिक्षुकोयतिः । उपविष्टेष्वनुप्राप्त इति वदता अत्रार्थं पूर्वमेव
ब्राह्मणसम्प्रदानं न कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति उपविष्टब्राह्म-
णानुप्राप्त्या तमतिथिं भोजयेत् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुष्णातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ।

इति मनुस्मरणात् शक्तित इत्युपादानाद्बहुषु अतिथिषु प्राप्तेषु
एकं ही वा स्वशक्त्यनुसारेण भोजयित्वेतरान्नमस्कारादिभिः
प्रीणयित्वा प्रस्थापयेदित्युक्तं भवति ।

यत्तु बृहशतातपवचनम् ।

आतिथ्यरहिते आग्ने भुञ्जते ये बुधा द्विजाः ।

बृथा तेनान्नपाकेन काकर्यानिं व्रजन्ति ते ॥

इति तु तथोक्तकाले अतिथिलक्षणाभिप्रेतभिक्षुकादिष्वागते-
ष्वतिथिपूजाविहितविषयमेवावगन्तव्यम् । एवमासनोपविष्टेषु
ब्राह्मणेषु सक्तु ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

आहङ्करिथ इत्येवं पृच्छेद्विप्राग्समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्भर्माञ्जलिन्ततः ॥

कुर्याद्भर्मासनमित्यपि पाठः ।

कात्यायनः ।

सर्वप्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेति ।

अपहृता* इति तिलान्विकिरेत्तदनन्तरं निगमः । तथा
प्रोक्षयेदिति तिलविकिरणानन्तरं ततः पूर्वं वा नीविबन्धं

* अपहृता सुरा रवांसि वेदिसद इति ।

कुर्यात् । कटिप्रदेशे दर्भाभिश्चिपेत्तत्र दक्षिणवामयोर्यथासम्प्र-
दायं व्यवस्था ।

याग्नवस्त्राः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्युच्यते* ॥

आसनार्थं दर्भदाने विशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

पिट्टकर्म्मणि वामे वै दैवे कर्म्मणि दक्षिणे ।

विश्वेदेवस्थाने यथा याज्ञा देवानाम्नु यथा दर्भा इति आठके-
ऽभिधानात् । अत्र यथाक्षतयोर्विकल्पः† अक्षतानामपि
स्मृत्यन्तरेऽभिधानात् ।

कर्म्मविशेषे विभक्तिनियममाह श्लोकसङ्ग्रहकारः ।

अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।

अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषे सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

इति दर्भासनदानानन्तरं गद्यसङ्ग्रहकारः । ततः पुनरपीदृश्या
निमग्नयेद्देवे क्षणः क्रियतामिति । ततः ओं तथेति विप्रो
ब्रूयात् । प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्तवानिति
विप्रः पुनर्ब्रूयात् । इति । निमग्नयञ्चाङ्गुष्ठव्यतिरिक्तब्राह्मण-

* ओं विश्वेदेवास आगत प्रणताम इमं हवं एदं वर्हिर्निषीदत । ओं विश्वेदेवाः प्रणतेन
हवं धेमि अक्षरीषे य उपयविष्टये अग्निजिह्वा उतवातजना आसाद्याजिन् वर्हिषमादतधम् ।

† यद्यपि अक्षतानु यथा प्रीक्षाः अष्टाधाना भवन्ति ता इति कीषादक्षतोऽपि यवपव्यायः
तथापि तस्युक्तः अक्षतपदप्रयोगात्तदाय विद्वत्सङ्गतिः ।

हृषं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्देवान्
समाह्वयेदिति ब्रह्माण्डपुराणस्मरणात् । निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा
निमन्त्रं विश्वान्देवान् समाह्वयेदित्यर्थः ।

यमः ।

यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्यति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ।

विश्वेदेवा शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधयः* इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम् ॥

विश्वेदेवास आगत इत्यृचावाह्य ततोविश्वेदेवा शृणुतेमं हव-
मिति मन्त्रं जपित्वा ततः ओषधयः प्रमोदध्वमिति मन्त्रेण
दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतानारोपयेदित्यर्थः । अक्षतग्रहणं
पुष्पाणामपि प्रदर्शनार्थम् ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्धान्तं देवानां पुष्पपूजनम् । इति ।

कर्म्मविशेषे विश्वेदेवानामानि बृहस्पतिना दर्शितानि ।

इष्टिआह्वे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामी काम्ये च धुरिलोचनी ।

पुरुषवाद्भवौ† चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ॥

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः आहसमन्वितैः ।

* ओषधयः सोमवदन्तः सोमिन सह राज्ञा यन्मै ऋषीति ब्राह्मणस्तं राजानं पायामसि ।

† पुरुषवमाद्भवसाविति पाठान्तरम् ।

आगच्छन्तु महाभागाः विश्वेदेवा महाबलाः* ॥

ये यत्र विहिताः आह्वे सावधाना भवन्तु ते ।

इष्टिआहमाधानादौ क्रियमाणं नान्दीमुखे वृद्धिआह्वे नैमित्तिके
सपिण्डीकरणे कामनयानुष्ठेयगयामहालयादिआह्वं काम्यम् ।
पार्वणं दर्शआह्वं सकलआह्वप्रकृतिभूतम् । यदा महालया-
आह्वहेवलनित्यबुद्ध्या करोति तदा पुरुरवाद्रवावेव । यदा
तु केवलकाम्यबुद्ध्या तदा धुरिलोचनावेव । यदा तु उभय-
बुद्ध्या तदापि धुरिलोचनावेव । यतः काम्यं नित्यस्य बाधकम् ।
यदा तु गोदीहनेन पशुकाम इतिवद्गुणफलाधिकारः
स्यात्तदोपक्रमे कामनाभावान्नित्यकर्म्मशयणेन गुणफलाधिके
पुरुरवाद्रवावेवेति विवेकः ।

अनेनैवाभिप्रायेण आदिपुराणे ।

विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वास्त्रिष्टिषु कीर्त्तितौ ।

नित्यं नान्दीमुखआह्वे वसुसत्यौ च पैटके ।

नवान्नलभनेर्द्दिशे कालकामी सदैव हि ॥

अपि कन्यागते सूर्ये आह्वे च धुरिलोचनौ ।

पुरुरवाद्रवां चैव विश्वेदेवाश्च पार्वणे ॥ इति ।

पैटके नवान्नलभने नवान्नलाभरूपनिमित्तेन पिष्टभक्त्या
पूजनात्तेन आह्वे क्रियमाणे अथवा नवान्नलभनं सपिण्डी-
करणं पिष्टभिः सार्द्धं तत्रेवान्नस्य प्रथमत एव लाभात्तत्र
लभनम् ।

* वरप्रदा इति पाठान्तरम् ।

आवाहनान्तरं याज्ञवल्करः ।

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

शन्नो देव्या अपः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥

वैश्वदेवस्थाने अर्घ्यपात्रमेकं द्वे वा पितृस्थाने एकं त्रीणि वा
षड् दैवत्ये षड् वा कुर्वीत ।

अर्घ्यपात्राण्याह कात्यायनः ।

सीवर्णराजतावुदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यत-
मेषु वा निष्पाद्यन्ते पत्रपुटिकादिषु चेति ।

अनिषिद्धेष्विति शेषः । राजतं दैवे निषिद्धम् ।

मत्स्यपुराणे ।

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्ततस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं सदा तेन देवकार्येषु वर्जितम् ॥

चतुर्विंशतिमते ।

द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत् ।

शन्नो देव्या यवोऽसीति यवानपि ततः क्षिपेत् ।

पुष्पधूपादिभिः पूजाङ्गत्वा पात्रेषु मानवः ॥

पितृपात्रे विशेषोऽयं तिलोऽसीति तिलान् क्षिपेत् ।

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ॥

एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ।

शलाकाः सायकुशाः ।

योगियाज्ञवल्करः ।

पवित्रे ख्य इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अनन्तर्गर्भितेनाग्रच्छिन्ने प्रादेशसन्धिते ॥
 पवित्रे स्थो वैष्णवीर्वायुशङ्कमनसा पुनात्विति मन्त्रः ।
 यज्ञपार्श्वः ।

श्रीशधीरन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणा ।
 छिन्द्यात्प्रादेशमाचन्तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥
 एवमर्घ्यपात्रस्थापनानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।
 प्रत्यर्घ्यं दानमन्त्रावृत्तिः । एवमुदकप्रक्षेपेऽपि ।
 अत्र विशेषमाह गार्ग्यः ।

दत्त्वा हस्ते पवित्रे तु कृत्वा पूजाञ्च पादतः ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥
 ब्रह्मपुराणे ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा चमसान् क्रमात् ।
 पितृतीर्थेन तत्तीयं दक्षिणेन च पाश्चिना ॥
 विश्वेदेवस्थाने देवतीर्थेन दद्यात्पितृस्थाने पितृतीर्थेन दद्या-
 दिति त्रिवेकः । ततश्च संस्रवांस्तत्पात्रे गृहीत्वा विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः स्नानमसीति पात्रमुत्तानं निदधीत ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रङ्करोत्यथः ॥
 पितृस्थाने न्युजत्वविधानाद्देवस्थाने उत्तानस्थापनमभिप्रेतं
 संस्रवा ब्राह्मणहस्तागलितार्घ्योदकानि ।

प्रचेताः ।

पादप्रभृति मूर्ध्नां देवानां पुष्पपूजनम् ।

शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैठके ॥

पुष्पग्रहणं तिलानामपि प्रदर्शनार्थम् ।

याज्ञवल्काः ।

दत्तोदकङ्गन्धमाख्यं धूपदानं सदीपकम् ।

प्रत्युपचारं हस्ते सतिलं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत्पिष्टवस्त्रभम् ॥

श्वेतचन्दनं हरिचन्दनम् ।

व्यासः ।

सपवित्रकरो गन्धैर्गन्धहारिति पूजयेत् ।

धूपञ्च धूरसीत्युक्त्वा दीपो ज्योतिरिदञ्च ते ॥

गन्धदानं पवित्रसहित एव कुर्यात् ।

विलेपने तु विशेषमाहृ हृदयातातपः ।

पवित्रन्तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराश्राः पितरो गताः ॥

समालम्बनमगुलेपनम् ।

देवस्यः ।

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्तुत्यान्मैवावतारयेत् ।

गन्धादिपूजासिद्धयर्थं देवे पित्रे च कर्मणि ॥

ललाटे पीण्डकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च ।

निराशाः पितरोयान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ।

पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपरार्कप्रभृतयः । माल्यं शिखायां वा धार्य-
मित्याह ।

वृद्धमनुः ।

न नियुक्तः शिखावर्ज्यां माल्यं शिरसि वेष्टयेत् ।

नियुक्तः श्राद्ध उपविष्टः ।

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धधूपोपपद्मानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥

जवादि कुसुमं भ्रिण्टी रूपिका सकुरण्टिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ॥

आदिशब्दाज्जलजव्यतिरिक्तपुष्पाणि गृह्यन्ते । रूपिकार्कपुष्पं
पीतकुरण्टिका भ्रिण्टी ।

उग्रगन्धिन्यगन्धीनि दुष्टानि च विवर्जयेत् ।

चन्दनागुरुक्षी चोभे तथैवोशीरपद्मकम् ।

तुरुष्कं गुग्गुलुं चैव घृताक्तं युगपद्दहेत् ।

घृतन्न केवलं दद्याद्दुष्टं वा दणगुग्गुलुम् ॥

तुरुष्कं सिद्धकः दणगुग्गुलुः सर्ज्वरसः ।

विष्णुः ।

घृतेन दीपा दातव्यास्तिस्रस्रतेलेन वा पुनः ॥

श्रीनकः ।

एतस्मिन् काले गन्धमाख्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ।
एतस्मिन् काले अर्घादानानन्तरम् ।

अग्निः ।

युवं वस्त्राणि* इत्यनेन दद्याद्दद्यात्सि शक्तिः† ।

यातातपः ।

युवासुवासा‡ इति वस्त्रं दद्यात्तद्भावे यज्ञोपवीतकम् ।
वायुपुराणे ।

लोके श्रेष्ठतरं सर्वमात्मनश्चापि यन्नियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

त्रैश्वदेविकार्चनविधानानन्तरम् ।

यान्नवल्काः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान्दत्त्वा उग्रन्तस्वेत्यृचा§ पितॄन् ॥

आवाह्य तदनुज्ञातः जपेदायान्तुन¶स्ततः ।

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ॥

* युवं वस्त्राणि जीवसा वसाथेयुवीरच्छिद्रामन्तवीहसर्गाः । अवातिरतमरुतानि विद्ध
अन्तेन मित्रावरुणा सवेधे इति । † यवत इति पाठान्तरम् । ‡ युवा सुवासाः परिवीत
आमास उग्रेशान् भवति जायमानः तं धीरासः कवय उग्रहन्ति साध्योऽमनसा देवयन्त
इति । § उग्रन्तस्वानिधीमद्भुशन्तः समिधीमद्भि उग्रश्रुत आवह पितॄन् हविषे अक्षये ।
¶ आयान्तु नः पितरः सौम्यासीऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया
मदन्तीऽभिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ।

दत्त्वाघां संश्रवांस्तीघां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्नानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः ॥

न्युजमधीमुखम् ।

प्रचेताः ।

प्रथमे पितृपात्रे तु सर्वान् संश्रवन्* संश्रवान् ।

पितृभ्यः स्नानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूम्यामधीमुखम् ॥

कात्यायनः ।

एकस्मिन् पात्रे संश्रवान् समवनीयः† पुत्रकामो मुख-
मनक्ति तथा कुशवत्यां भूमावधीमुखं कुर्यात्स्योपरि
च कुशानिति आसनप्रभृतिवस्त्रप्रदानपर्यन्तं पूर्वोक्त-
रीत्या कृत्वा भोजनभाजनस्थापनार्थं मण्डलानि
कार्याणि ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गोमयेन सृदा वापि प्रणीतेनापि भस्मना ॥

गौरसृत्तिकयापीति द्वितीयपादे पाठान्तरम् ।

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

* मिश्रीकृतम् । † अथनीय एकोक्तव्य पुत्रकामः समुखम् मनक्ति स्वमुखप्रति-
विम्बावलीकनं कुर्यादित्यर्थः । तथाच हेमाद्रिः ब्रह्मपुराणे तु तत्पात्रस्थितेष्वेव संभवजसिषु
पुत्रकामस्य यत्रमानस्य स्वमुखप्रतिविम्बावलीकनसुक्तम् । तेषु संभवपात्रेषु जलपूर्वेषु तत्र सः
पुत्रकामोमुखं पश्येत्कनं पूर्वमुखीत्रपेत् । मन्त्रकुर्ये देवाः पितरीये च मानुषा ये गर्भेऽसु
मदन् ये परामास्य उद्धता उत ये निष्ठातामे सशं इह मादयन्ता ।

प्रणीतेन मण्डलार्थमानीतेन तथाग्नीकरणार्थमग्निनिर्णयः ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

आहिताग्निस्तु जुह्यादक्षिणाग्नी समाहितः ।

एतच्च सर्वाधानपक्षे अर्धाधानपक्षे वीपासनाग्नावेव ।

स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नी कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालाह्वते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति स्मार्त्तकर्मणोः गृह्याग्नावेव नियमात् ।

वायुपुराणे ।

आहृत्य दक्षिणाग्निस्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अन्यर्थं लौकिकेऽपि वापि जुह्यात्कर्मसिद्धये ॥

अन्यर्थमग्नीकरणहोमार्थं लौकिक आवसथ्यो गृह्याग्निरिति-
कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकादिभिः लौकिकाग्निः श्रौतस्मार्त्ताग्नि-
व्यतिरिक्तोऽभिहितः तच्चाभिधानं चिन्त्यम् ।

अनाहिताग्निश्चोपसदेऽन्यभावे तथासुःवेति ।

मार्कण्डेयेनोपसदेऽ गृह्याग्नेरभावे असु होमाभिधानात् ।

न लौकिकाग्निस्वीकरणमुचितम् ।

मशुरपि ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । इति ।

पाणौ होमं विधत्ते श्रौतगृह्याग्न्यभावश्चात्र न प्रागभावश्चात्र

* वैश्वदेवीपासनापीकरणादिरूपस्य । + लौकिकमिति पाठान्तरम् । | अन्यभावे
द्विषेऽसु वेति हेमाद्री पाठः । § गृह्योक्तविधिना स्थापिताग्री ।

ध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेति गृह्याश्रमस्त्रीकरणात्पूर्वं प्रागभावः
 आश्रमस्त्रीकरणान्तरमग्नेः प्रमादादिनोत्सादे* आश्रमभङ्गे वा
 प्रध्वंसाभावात्तत्र च पुनः सन्धाने पुनराश्रमस्त्रीकरणे च
 तत्कदृशान्युत्पत्तिः नैष्ठिकस्य विवाहाभावात् अत्यन्ताभावः
 श्रौतस्मार्त्तान्नौ प्रागभावे प्रध्वंसाभावे च आहसमये चाग्नि-
 सम्पादनस्याशक्यत्वात् पाण्यादिषु होमः ये लौकिकाम्नेरपि
 होमाधिकरणत्वमङ्गीकुर्वन्ति तेषां तु लौकिकाम्नेः सुसंपादत्वा-
 दऽग्न्यभाव एव नास्तीति तदभावे यः पाणिस्त्रीकरणपक्षस्तस्य
 न क्वाऽप्यवकाश इत्यग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेदिति
 मन्वादिवचनानि निरर्थकानि भवेयुः । तस्मात्लौकिकाम्नि-
 रावसथो गृह्याग्निरिति युक्तम् । अथवा श्रौतस्मार्त्तव्यतिरिक्त
 एवात्र लौकिकाम्निः स च विधुरादीन्† प्रत्यग्नीकरणहोमार्थं
 विधीयते । यत्तु तैत्तिरीयादिशाखायां यन्मे माता प्रलुभेत्या-
 दिभिः‡ मन्त्रैरिध्माधानाद्याज्यभागपूर्वमग्नीकरणमान्नातम् ।
 तत्रेध्माधानादेः पाणावनुपयुक्तत्वाद्ग्निः प्राप्तः स च न श्रौतो

* नाग्ने । † भाष्याविरहितादीनित्यर्थः ।

‡ यन्मे माता प्रलुभे यश्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पिता वृङ्क्षामाभिरन्धोऽवपयतां ॥

यन्मे पितामही प्रलुभे यश्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः पितामही वृङ्क्षामाभिरन्धोऽवपयतां ॥

यन्मे प्रपितामही प्रलुभे यश्च चारानुव्रतं ।

तन्मे रेतः प्रपितामही वृङ्क्षामाभिरन्धोऽवपयतां ॥

न च स्मार्त्तः विधुराणामित्यग्न्याकाङ्क्षायां लौकिकाग्निरूप-
तिष्ठत इति तदुद्देशेन लौकिकाग्निविधानं युज्यते अयमत्र
तात्पर्यार्थः । आहिताग्नेः सर्वाधाने दक्षिणाग्नावग्नीकरण-
होमः अर्वाधानोपासन एवं च अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नी
विद्यमाने तत्रैवाभावे पाथी वा अप्सु अग्नीकरणाधिकारे ।

कात्यायनः ।

तद्यथा समीपे स्यात् आद्वे ज्ञेयोविधिस्तदेति ।
उदकसमीपे आह्नकरणे अप्स्वेव इतरत्र पाथी आभ्युदयिक-
आह्वेषु पिण्डपितृयज्ञातिदेशाभावाच्छिष्टाचारविरोधाच्चाग्नि-
सङ्गावेऽपि पाणावेवेति विवेकः । यच्चोक्तं धूर्त्तस्वामिना
पिण्डपितृयज्ञो दक्षिणाग्नी विहितः आपस्तम्बेन पिण्डपितृ-
यज्ञातिदेशमन्तरेणैवाग्नीकरणोपदेशात् तद्धोमे दक्षिणाग्नि-
र्न प्राप्तः उपदेशातिदेशयोरभावान् तस्मात् सर्वाधानपक्षे
आपस्तम्बशाखिनां अग्नीकरणाभाव एवेति तदपि चिन्त्यम् ।

कुत्स्वैत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नी पितृयज्ञवदिति ।

यान्नवल्कारादिभिः पिण्डपितृयज्ञहोमेतिकर्त्तव्यतातिदेशात्
सर्वशाखासु च कर्मणः एकत्वेनाविरुद्धाङ्गीपसंहारस्य न्याय्य-
त्वादापस्तम्बशाखीयानामप्यतिदेशः सिद्धः इति दक्षिणाग्ने-
रतिदेशप्राप्तत्वाद् अग्नीकरणं सर्वाधाने विद्यतएवेत्यलमतिप्रप-
ञ्चेन । एवमुभयविधान्यभावे पाथी होमः ।

यत्तु जातूकर्णेनोक्तम् ।

अन्यभावे तु विप्रस्य पाणी दद्यात्तु दक्षिणे ।

अन्यभावः स्मृतस्तावद्यावशार्थ्यां न विन्दति ॥

इति भार्यावेदनाभावे अग्नाभाव इति । तद्यमप्येकोऽभाव-
इति प्रदर्शनार्थं नत्वयमभावनियमार्थं पूर्वोक्तरीत्या प्रकारान्त-
रेणाप्यभावोपपत्तेः । किञ्च लब्धभार्य्यस्य दायविभागात्
प्रागगत्याहरणाभावपक्षेऽग्न्यभावसम्भवाद्यावद्गर्भधानं न विन्द-
तीति नियमार्थः । यदपि गृह्यपरिशिष्टेऽग्निसङ्गावेऽपि क्वचन
पाशावेव होमो विहितः ।

अन्वष्टकञ्च पूर्वोद्युर्मासि मास्यथ पार्व्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ।

चतुर्षाद्येषु साम्नीनां वङ्गी होमो विधीयते ।

पिटव्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्व्वपीति ।

अस्यार्थः अष्टकाश्राद्धेषु नवमीश्राद्धमन्वष्टकं सप्तम्यां क्रियमाणं
पूर्वोद्युः । मासि मासि कृष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृतिषु क्रियमाणं
पार्व्वणमामश्राद्धम् । काम्यं तिथिनक्षत्रविशेषेषु विहितफल-
कामनया क्रियमाणम् । अभ्युदये पुत्रोत्पत्त्यादिनिमित्तेषु
विहितम् । अष्टम्याञ्च विहितमष्टकाश्राद्धमेकोद्दिष्टं सपिण्डी-
करणम्* अत्र

अस्वर्ग्यं लोकविहितं धर्ममप्याचरेन्न तु इति

व्यायेनाभ्युदयिके सपिण्डीकरणे च शब्दैरग्नौ होमस्यानभि-

* एकोद्दिष्टे अग्नीकरणाभावादेव एकोद्दिष्टमग्नेन सपिण्डीकरणसुक्तम् ।

हितत्वात्पाणावेव काम्ये अष्टम्याश्च येषां ऋद्धपरिशिष्टं तेषामेव
पाणी होमः । अतरेषान्तु मन्वादिवचनानुसारेणाभ्युदयिक-
सपिण्डीकरणव्यतिरिक्तश्राद्धेष्वग्नभावे एव पाणी होमः इति
निर्णयः । यदा पाणिहोमः तदा पित्रे ब्राह्मणवहुत्वेऽपि
प्रधानब्राह्मणहस्तएव नान्यत्र ।

तथाच कात्यायनः ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनम्निकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूर्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

हुतशेषमित्यर्थः । पित्राब्राह्मणहस्तएवेति नियमः ।

अतएव यमः ।

देवविप्रकरेऽग्निसिः कृत्वाग्नीकरणं द्विज इति ।

अत्रापि शेषं देवपात्रे न निक्षिपेत् ।

तथाच वायुपुराणे ।

हुत्वा देवकरेऽग्निसिः शेषं पित्रे निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुरागणैः ॥

अतः पित्रादेवकार्यबोर्विकल्पः ।

तथा ।

विश्वेदेवे यदेकस्मिन् भावबुद्ध्यादयोद्विजाः ।

तदैकपाणी होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥

एकस्मिन् श्राद्धे विश्वेदेवस्त्वानि द्वौ चत्वार इत्येवं प्रकारेणेत्यर्थः ।

अदा मातामहश्राद्धं न तन्त्रेण किन्तु पृथगेव तदा मातामह-
श्राद्धे पङ्क्तिमूर्धन्यपाणावपि पृथग्होमः ।

तत्रापि कात्यायनः ।

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः ।

इति मातामहस्थाने वैश्वदेविकपित्रो ब्राह्मणभेदेऽपि भेदपक्षेऽपि तत्रैव तत्रयुक्तपाणिहोमस्तत्रैव मातामहश्राद्धप्रयुक्तब्राह्मणहस्त-
एवान्नाभाव इत्यर्थः । युक्तञ्चेतत् अग्निस्थानीयस्य पाणेः पृथक्-
त्वात् होमो हस्तश्च होमाधिकरणं पृथगिति हविर्हस्तमपि
पृथगेव पाणौ हुतञ्च न पृथग्भोक्तव्यम् ।

यदाहुर्गृह्यकाराः ।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नम्यबुद्धयः ।

पितरस्तेन द्रव्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥

यश्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीकृत्यैव भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अध्याम्नीकरणविधिः ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुष्ठापयत्यम्नीकरिष्ये ऋरवैः* ऋरवा-
चीति प्रत्यभ्यनुष्ठा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति अध्याम्नी
सुहति यथांक्तं पुरस्तात् । अभ्यनुष्ठायां पाणित्वेव वा-
ग्निमुष्ठा वै देवाः पाणिमुष्ठाः पितरः ।

इति हि ब्राह्मणं यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुद्दिशतीति
करिष्य इत्यादि प्रश्नत्रये क्रियतामित्याद्युत्तरत्रये च यथासंख्यं

* अनुष्ठाकनेपदम् ।

पृथंगनियम इति कल्पतरुः । अयं निघ्नमः सर्वेषामुक्त तच्छास्त्रि-
नामेव न तावदाद्यः कल्पतरावेव याज्ञवल्कावचनव्याख्यानसमये
अम्बौकरिष्ये इति पृच्छति । घृतद्रुतमन्ममादाय इत्यन्वय-
इत्यभिहितमम्बौकरिष्यः आदाय पृच्छत्यसं घृतद्रुतं कुरुष्वे-
त्यभ्यनुज्ञातः करिष्ये इति अस्य कुरुष्वेति प्रत्युत्तराभिधा-
नाक्रियमानुपपत्तेः । द्वितीये तु न विरोधः । यद्योक्तं
पुरस्तादिति । प्राचीनावीतीभ्यमुपसमाधायेत्यादिनापदि
पाणिष्वेवेत्यादि पाणौ होमपक्षे होमान्तरमाचान्तेषुः* अन्यदसं
ददातीत्यर्थः । एतदाचमनं पिण्डदानान्तराचमने नैमित्ति-
कम् । आचान्तेष्विति बहुवचनात्पिण्डस्थानमातामहस्थान-
स्थितयोः होमाधिकरणभूतयोर्यजमानस्य चाचमनप्राप्तिः ।
अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः यदा तन्त्रेण आहं तदा हयोरिवाच-
मनं न होमाधिकरणभूतस्य तस्य तत्रैव उत्तिष्ठत पितर
इत्यादिभिर्यावन्नीत्याप्यन्ते तावदासनादुत्थानस्य निषिद्धत्वाद्यज-
मानस्य न हिराचमनम् ।

विष्णुः ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु प्रथमपञ्चकेनाग्निं हुत्वा पशुश्राद्धेषु
मध्यमं मध्यमोत्तमपञ्चकैरन्वष्टकासु च ततो ब्राह्मणानु-
ज्ञातः पितृनावाहयेदपर्यं त्वसुरा इति द्वाभ्यां तिलैः
यातुधानविसर्जनं कृत्वा एत पितरः सर्वांस्तान-

• अप्रीकरिष्यन्नादयेति सूं संज्ञितायां पाठः । † विप्रेष्विति शेषः ।

समासेषु एत पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुप्रतिसवि-
 मिश्रैश्च गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्व्यस्यता वागिति यन्मे मा-
 तेति* च पाद्यं निवेद्य चैवापमर्घ्यं दत्त्वा निवेद्य चानु-
 लेपनं वस्त्रपुष्पासङ्कारधूपैः शक्त्या विप्रान् समभ्यर्चा-
 दित्वा वसव इति वीक्ष्यान्नीकरवाणीत्युक्तानुष्णातश्च
 विप्रैः प्राग्वज्जावाहुतिचर्यं कृत्वा ये मामकाः पितरः
 एतद्दः पितरः अयं यज्ञः इति चर्म्मभिमन्त्रणकृत्वा
 यद्योपपत्तेषु पात्रेषु विशेषतो रजतमयेषु मनो विश्वेभ्यो
 देवेभ्य इत्यसमादौ प्राप्सुखो निवेदयेत् पित्रोः पिता-
 महाय प्रपितामहाय गोत्राभ्यामुदङ्मुखेष्विति आमन्त्रार्चं
 लौगाक्षिष्टज्ञानुसारेण ज्योतिष्टोमाद्यारम्भे नान्दीमुख-
 आर्चं यस्यां सरहितं क्रियते तत्रथमपञ्चकेनेत्यादि-
 काठकतैत्तिरीयके चेषमेव सेति पञ्चदश चानुवाकः
 पठ्यते तस्य प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चकैरुक्तस्य लेषु होमः ।
 पशुआर्चं समाप्ते पशुआर्चं विधिवत्प्रतिपादयेदिति
 हारीतेन यत्प्रपिण्डीकरणआर्चं विहितं तदुच्यते

* मन्त्रानु यथा। यास्तिष्ठति या चाकव्यदुग्धाः परिसंलुप्यौः । अग्निर्विश्व धात्रीभि-
 र्हरन्वान् पितृन्वसे । अथता वागस्यता आपोऽग्निर्वाचोऽसतं तत् विश्वदेकधाम । तामि-
 र्मत्प्रतीभिः खपथा मदभ्रमिन्नात्स्यं वसीयीन्तु देवाः । यन्मे माता प्रसुलुभे यज्ञचारातु-
 व्रतं । तन्मे रेतः पिता वृङ्नामाभिरन्योऽवपयतां । यन्मे पितामही प्रसुलुभे यज्ञचारातु-
 व्रतं । तन्मे रेतः पितामही वृङ्नामाभिरन्योऽवपयतां । यन्मे प्रपितामही प्रसुलुभे यज्ञ-
 चारातुव्रतं । तन्मे रेतः प्रपितामही वृङ्नामाभिरन्योऽवपयतां ।

भादित्यावसव इति मन्त्रेण ब्राह्मणान् वीक्ष्य अनुज्ञातश्च
विप्रैरिति बहुवचनात् सर्वैरनुज्ञा दातव्या ।

तथाच मनुः ।

अग्नीकुर्व्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सहेति ।

ग्रहलिखितौ ।

धूपगन्धमाख्यैरलङ्कृत्य ब्राह्मणान् सष्टमन्नमनुज्ञाप्य
दर्भैर्दक्षिणाग्नैरग्निं परिस्तीर्य जुहुयादग्नये कव्यवाह-
नाय स्वाहा सोमाय पिढमते स्वाहेति ।

बौधायनः ।

अथैतास्त्रिलमित्रा आपः प्रतिग्राह्य गन्धैः माख्येन चाल-
ङ्कृत्याग्नीकरिथामीत्यनुज्ञातोऽग्निमुपसमाधाय सपरि-
स्तीर्य तिस्र आज्याहुतीर्जुहोति । सोमाय पिढमते
स्वधा नमः । स्वाहा यमाङ्गिरश्वते पिढमते स्वधा
नमः । स्वाहान्नये कव्यवाहनाय स्त्रिष्टिकृते स्वधा नमः ।
स्वाहेति तत् शेषेण अन्नमभिघार्य अन्नस्यैता एव
तिस्रो जुहुयाद्वयसान् पिण्डान्दद्यात् । वयसां हि
पितरः प्रतिमयाचरन्तीति विज्ञायते । अथेतरान्नं
ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य ब्राह्मणस्याङ्गुष्ठेनानखेनानुद्दिशति
पृथिवी समस्तस्य इत्यादि वाक्यं पठित्वा बौधायन-
एवाह ।

तथाप्युदाहरन्ति ।

अग्नीकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

तस्मिंस्तु प्राग्निरे दद्यादन्नं यत्प्रकृतं भवेत् ॥ इति ।
 तच्छेषेण हुताज्यशेषेण । वयसान् पिण्डान् दद्यादिति ।
 अग्नीकरणानन्तरं पिण्डदानं विधाय तान् पिण्डान् पश्चिम्बः
 काकेभ्यो दद्यात् । वयसां* प्रतिमया तदूपेण पितरो यतश्चर-
 न्तीत्यर्थः । अयञ्च समाचारः आहविषय+बोधायनीयानामेवेति
 कल्पतरो । यत्राग्नीकरणानन्तरमेव पिण्डदानं तत्र अथेतरेन्न
 ब्राह्मणेभ्यो निवेद्येति वचनादग्नीकरणशेषं पिण्डपात्रे न दद्यात् ।
 यत्र तदाः‡ पिण्डदानाभावस्तत्राग्नीकरणशेषाभिघारितहविः-
 शेषं ब्राह्मणेभ्यो हस्ते दद्यादन्नञ्‍‡ ते भक्षयित्वा आचमनं
 कुर्युः प्राशनविधानाहस्तदानमर्थसिद्धं ततश्च प्रकृतमन्नं आहार्यं
 सम्पादितमन्नं दत्त्वात्र त्यागः कर्त्तव्यः । अयञ्च प्रकारः बोधा-
 यनीयानामेव । एवमनङ्गीकारे पूर्वोपरवाक्यविरोधः प्रसज्येत ।
 ब्रह्मपुराणे ।

ततोष्टतामन्नमन्तु सोष्णमादाय साधितम् ।
 तेनाग्नीकरित्ये इति प्रयतः प्रार्थयेद्ब्रह्मजान् ॥
 ओं कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाम्निं समाश्रयेत् ।
 दक्षिणायाञ्चतुर्दिक्षु दर्भानास्तीर्थं वाग्यतः ।
 दद्याच्च समिधस्त्रिस्तस्त्रिग्प्रादेशमात्रिकाः ।
 पालाशाः समिद्धे च नियोज्याः पितृकर्मणि ॥

* पश्चिम्बम् । † आहविषेण इति पाठान्तरम् । ‡ दत्तयेति पाठान्तरम् ।
 § वदेति पाठान्तरम् ।

घृताक्ताः समिधो जुत्वा दक्षिणायाः समन्त्रकाः ।

मेक्षणेन घृताक्तेन जुहुयादाहुतित्रयम् ॥

षायुपुराणे ।

दक्षिणतोऽग्नये नित्यं सोमायोत्तरतस्तथा ।

एतयोरन्तरे नित्यं जुहुयाद्द्वै विवस्वते* ॥

पलाशफलान्यग्रीधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ।

उदुम्बरस्तथा विश्वश्चन्दनो यस्त्रियाश्च ये† ॥

सरलो देवदारुश्च सालश्च खदिरस्तथा ।

समिद्धं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥

फलाः काकोदुम्बरिका ।

श्लेषातको नक्तमालः कपित्थः शाल्मलिस्तथा ।

नीपो विभीतकश्चैव आहकर्म्मणि गर्हिताः ॥

गोभिलस्तु स्वाहाकारं प्रथमत एवाह मेक्षणोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति । पूर्वं स्वाहाग्नये कव्यवाहना-
येति द्वितीयमत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतीति । अत ऊर्ध्वमिति वदता
होम उपवीतित्वमुक्तम् । मेक्षणोपघातं मेक्षणेनैव आदाव
जुहुयादित्यर्थः । आश्वलायनस्तु पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे प्राचीना-
वीतित्वं विकल्पितमाह प्राचीनावीतीति इक्षुमुपसमाधाय मेक्ष-
णेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमः
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निपूर्वं

* वैश्वदेवत इति पाठान्तरम् । † त इति पाठान्तरम् ।

यज्ञोपवीतीति यदा स्वाहाकारतो मन्त्रस्तदाग्निपूर्व्यं जुहुया-
दुपवीती सन्नित्यर्थः । अयञ्च विकल्पः शिष्टाचारवशाद्भाव-
स्वितः । प्राचीनावीतित्वपक्षे आश्रयलायनानामितरेषाम्
स्वधास्वाहाकारादिविकल्पाः स्वधशाखानुसारेण व्यवस्थिताः ।
तथाच कात्यायनः ।

स्वाहा स्वधा नमः सव्यमपसव्यं तथैव च ।

आहुतीनाम् तु या संख्या सावगम्या स्वसूचतः ।

एवं चतुरवदानपञ्चावदानेऽपि यः समर्थः स तु शाखान्त-
रोक्ताङ्गान्यप्यपदिष्टान्यतिदिष्टान्यप्यविरुद्धान्युपसंहरत्य कर्म
करोति असमर्थश्चेत्स्वखगृह्णीकृत्मात्रमेव करोति तावतैव तस्य
शास्त्रार्थसिद्धेरुक्तत्वात् स्वधर्मशास्त्रे आपस्तम्बः । उद्विद्यतामग्नौ
च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्विद्यतां काममग्नौ च
क्रियतामित्यभिसृष्ट*करे जुहुयाच्चेति । अभिसृष्टोऽनुज्ञातः
स्वकृतगृह्यसूत्रे तु तेनैवानुहितमन्त्रविधिमुखेनार्थादाहुतीनां
चयोदशसंख्या दर्शिताः । तथाच पिण्डपितृयज्ञाधिकारे
स एवाह अध्वर्यूपवीती दक्षिणं जान्वाच मेघण उपस्तीर्य
तेनावदायाभिवाच्यं सोमाय पिदमते स्वधा नम इति
दक्षिणाञ्जौ जुहोति यमाङ्गिरस्वते स्वधा नम इति द्वितीया-
मन्त्रये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयां मेघणेन तण्डु-
लान् हुत्वा तूर्णं मेघणमादधाति न यमाय जुहोतीत्येक-

* चतिसृष्ट इति पाठान्तरम् ।

इति । तत्रैव आपस्तम्बेनाग्नीकरणहोमे निषिद्धाः ।
 अन्येषोपात्ताः याज्ञवल्क्यादिभिश्च पिण्डपिष्टयज्ञातिदेशः
 कृतः । हुत्वान्नी पिष्टयज्ञे चेदित्यादिभिर्वाक्यैः अतो गुणोप-
 संहारन्यायेन स्वगृह्योक्ता अग्नीकरणमन्त्राः । तथा पिण्ड-
 पिष्टयज्ञप्रकरणोक्ताश्च मन्त्रा अग्नीकरणे ग्राह्यास्त्येत्तिरीयैः ।
 तत्रातिदेशप्राप्तः पिष्टयज्ञहोम उपवीतः उपवीतित्वं धर्मः
 उपदिष्टमन्त्रहोमे तु प्राचीनावीतित्वं धर्मः पिष्टदेवताकत्वात् ।
 अतएव स्वगृह्योक्तोपक्रम आपस्तम्बः । अपरपक्षे पित्राणि
 प्राचीनावीतिनापसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गं इति । अत्राप्यन्यो
 विशेषो भाष्यार्थसङ्ग्रहकारेणोक्तः ।

आघारदार्व्यग्निमुखाज्यभाग-

प्रदक्षिणानुव्रजनेषु तदत् ।

आघारयोः सिष्टिकृतिप्रदिष्टं

यज्ञोपवीतं हि कपर्दिनः स्यादिति ॥

उक्तरीत्या प्रश्नपूर्वकमुद्गत्याग्नेरुपसमिधमाज्यभागान्तं कृत्वा
 होमः कार्यः चरुमवदानधर्मणादाय दर्व्यां निधाय यन्मे
 माता प्रलुलोभ चरति यास्तिष्ठन्ति हाभ्याममुषे स्वाहेत्यन्ताभ्या-
 माहुतिद्वयं जुहुयात् अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तत्वेन पिष्टनाम्-
 निर्देशः । एवं यन्मे पितामही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे
 पर्वतैरिति हाभ्यामृग्भ्याममुषे स्वाहेत्यन्ताभ्यामिति । अमुष्मा
 इति चतुर्थ्यन्तत्वेन पितामहस्य नामनिर्देशः । यन्मे प्रपिता-
 मही प्रलुलोभ चरति अन्तर्दधे ऋतुभिरिति हाभ्याममुषे स्वाहे-

त्यन्ताभ्यामाहुतिद्वयं जुहुयात् । एवं यन्मे मातामही प्रलुलोभ
 चरति अन्तर्द्वे इति पूर्वोक्तमन्त्रद्वयेन च यथाक्रमं माता-
 महाय मातुः पितामहाय मातुः प्रपितामहाय चाहुतिद्वयं
 जुहुयात् । तत्रासुष्मा इत्यत्र मातामहायेत्याद्यूहः कर्त्तव्यः
 प्रथममन्त्रे यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातामही वृक्षा-
 मितिः* द्वितीये अन्तरन्धं मातामहादधः† इति । तृतीये यन्मे
 मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतोमातुः पितामही वृक्षा-
 मितिः‡ । चतुर्थे अन्तरन्धं मातुः पितामहादधः§ इति पञ्चमे
 यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामही
 वृक्षामिति॥ षष्ठे अन्तरन्धं मातुः प्रपितामहादधः॥ इत्युक्तः ।
 तथाच गृह्यभाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अन्नहोमेः* तथा स्यर्गे जलपिण्डादिदानके ।

यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेदिति ॥

उदाहरणमूहः स्यर्गे एष ते ततो मधुमानित्यादि मन्त्रैः
 ब्राह्मणभोजनार्थमन्नस्यर्गे ये चेह पितर इत्यृचा एकाहुती-
 र्जुहोति एवमन्नहोमानन्तरं षड्गान्याहुतीर्जुहुयात् । तत्र
 स्वाहा पित्र इति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः । पित्रे स्वाहेति द्वितीया

* वृक्षामित्यत्र उदाहामिति हेमाद्री पाठः । † मातामहादध इत्यत्र मातामहापुत्र
 इति हेमाद्री पाठः । ‡ वृक्षामित्यत्र उदाहामिति हेमाद्री पाठः । § उध इति हेमाद्री
 पाठः । ॥ उदाहामिति हेमाद्री पाठः । ॥ उध इति हेमाद्री पाठः । ** अनुष्मीम-
 इति पाठान्तरम् ।

एताभ्यामेव तृतीया चतुर्थी स्वधास्वाहेति पञ्चमी अग्नये कथ्य-
वाहनाय स्वाहेति षष्ठी ततोऽतिदेशप्राप्तपिण्डपिट्यन्नहोमः ।
ततः खिट्कृतं हुत्वा सर्व्वस्माद्वाक्लिङ्घिदादायोदीचीन-
मुष्णमङ्गारसहितं भस्मापीड्य तूष्णीं जुहोति । तत उत्तर-
मन्त्रमाग्नेयस्थालीपाकवत्कुर्यात् ।

तथाच भाष्यार्थसङ्ग्रहकारः ।

अग्नीधनादि प्रतिपाद्य कर्त्तुं
कृत्वाज्यभागान्तमथावदाय ।
यन्मेति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रमग्नौ
कार्थ्यास्तथा सप्तभिरन्नहोमाः ॥
स्वाहेति मन्त्रैरपि सर्षिषा स्युः
होमास्ततः खिट्कृतन्तु हुत्वा ।
भस्माप्यपीड्यं हविरन्नहोमे
लेपे तु दर्श्याश्च समञ्जनादि ॥
शेषञ्च कृत्वा परिषेचनान्तं
पात्रेषु दद्याद्भुतशेषमन्नमिति ।

अत्र सप्तभिरन्नहोमा इत्यनुहितमन्त्राभिप्रायः शिष्यबुद्धिपरी-
क्षाार्थमूहितमन्त्रसंख्यानभिधानं तथातिदेशप्राप्तपिण्डपिट्यन्न-
मन्त्रहोमानभिधानञ्च एतच्चाग्नौकरणं तैत्तिरीयाणामन्नाहा-
र्यकश्चाद्दे न दर्शश्चाहमात्रे अन्नाहार्यकश्चाद्दे प्रमीतमात्त-
पिटकस्य ।

तथाच करपतरौ ।

परिशिष्टपरिशेषोऽग्निमतो ह्यमावास्यायां पिण्ड-
 पितृयज्ञः पिण्डान्नाहार्यकश्च कर्त्तव्यं तच्च प्रमीतमाता-
 पितृकस्य सपत्नीकपिचादिदैवत्वमिति ।
 तस्माद्वाहार्यकश्चाहे पूर्वोक्तमग्नौकरणं दर्शश्चाहमात्रे त्वति-
 देशप्राप्तसोमाय पितृमते स्वाह्वानमः इत्यादि मन्त्रैरेवाग्नी-
 करणं नोपदिष्टातिदिष्टात्मकमिति सिद्धम् ।

अथ परिवेषणादिविधिः ।

भस्मापोहानन्तरं हस्तीदकं दत्त्वा पात्रप्रक्षालनं कुर्यात्
 तथा परिस्तरणादिकमपि दद्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्करः ।

द्वुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः ॥

एतच्च निषिद्धायसादिव्यतिरिक्तैर्विहितसुवर्णरजतादिपात्रैः
 स्वयं भार्या अन्यो वा शुचिः परिवेशनं कुर्यात् । पक्वान्तु
 हस्तेनैव पक्वान्नाधिकारे न तु दर्श्या कदाचनेति निषेधात् ।

वायुपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन नैकेन च विना कुशम् ।

नाप्यायसे नायसेन आहे तु परिवेशयेत् ॥

आयसपात्रे आयसेन दूर्वादिना न दद्यादित्यर्थः ।

तथा ।

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ त्वणेन वा ।

परिवेशनानन्तरम् याज्ञवल्करः ।

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्रानुमन्त्रणम् ।

कालेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

इदं विष्णुरिति मन्वानन्तरं द्विजाङ्गुष्ठमात्रं निवेश्य विश्वेदेव-
स्थाने कतकुशीदकैरन्नत्यागङ्गत्वा पितृस्थाने तिलोदककुशैः
पृथगन्नत्यागं विधिना कुर्यात् ।

तदनन्तरं याज्ञवल्करः ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधु वाता इतित्यूचम् ।

जम्बा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

गायत्रीं त्रिः सक्तज्जम्बा मधु वाता इतित्यूचम् ।

जम्बा मधु मधु मध्विति त्रिरुच्चार्य्यं यथासुखम् ॥

जुषध्वमिति वचनानन्तरं ते ब्राह्मणा मौनिनी भूत्वा भुञ्जीर-
दित्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

उभयोः शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरं प्रतीचन्ते ह्यसुरादुष्टचेतसः ॥

तस्मादशून्यं हस्तेन कुर्यादन्नमुपागतम् ।

भाजनन्तु समालभ्य तिष्ठेदापोषणा द्विजः ॥

उभयोः शाखयोः उभयोर्हस्तयोः मध्ये एकहस्तेन यदि मुक्तं
पितृभ्यो दत्तमन्नं तदेवान्तरमवकाशे रक्षसां तस्मादशून्यं कुर्या-
दित्यर्थः ।

भरद्वाजः ।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति ।

स्त्रियेन ब्राह्मणस्तेन स सर्वस्त्रियङ्गवेत् ॥

पितृणामन्नं विश्वेदेवार्थं पितृर्थं चान्नम् ।

याज्ञवल्क्याः ।

दत्तमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ।

आहृतेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपन्तथा ॥

पवित्राणि पवमानप्रभृतीनि, अयं च जप उपवीतिना कार्यः

कृत्वापसव्यं कुर्वन्ति मुक्तापश्चात्प्रतां जपम् ।

इति निगमस्मरणात् ।

जमदग्निरपि ।

अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।

सूक्तस्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणान्तु विसर्जनमिति ॥

ततश्च सव्याहृतिकगायत्री मधुवातेत्यादि* जपः कार्यः तथा

अन्नमादाय तृप्तास्य शेषश्चैवानुमन्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्यात्प्रापः सकृत्सकृत् ॥

अनग्नीकरणार्थं† गण्डूषार्थञ्च ।

सर्वमन्नमुपादाय सलिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डं दद्यात्तु पितृयज्ञवत्‡ ॥

मातामहानामध्येवं दद्यादाचमनं ततः ।

* मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धुवो माधीनः सन्धुवधीः मधु नक्तसुतीषधी मधुमत् पार्थिवं रजः मधु द्यौरभु नः पिता मधुमात्रोवनव्यतिर्मधुमानन्तु सूर्यो माधी-
नांवां भवन्तु नः । † नम्रलदीपपरिहारार्थम् । ‡ पिण्डपितृयज्ञवत् ।

स्वस्तिवाचं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

दक्षिणादानमुपवीतिना कार्यम् ।

तथाच जमदग्निः ।

सर्वकर्मोपसव्येन* दक्षिणादानवर्जितम् ।

याज्ञवल्करः ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधीच्यताम् ।

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ॥

विश्वेदेवाः सुप्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् ।

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अहा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ।

इत्युक्त्वासौ प्रियवचः प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

वाजेवाज† इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जनम् ।

यस्मिंस्ते संश्रवाः पूर्वमर्घ्यपात्रे निपातिताः ॥

पितृपात्रं तदुत्तानङ्गत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।

मनुः ।

पिण्डनिर्वापणकेचित्पुरस्तादेव कुर्वते ।

ब्राह्मणभोजनात्प्रागर्चनानन्तरमग्नीकरणानन्तरं वा केचित्पिण्ड-

दानं कुर्वत इत्यर्थः ।

* प्राचीनावीतिना । † वाजे वाजे यतवाजिनोनी धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः
असमभ्यः पिवत मादयध्वं दृषयात पथिभिर्देवयानैः ।

आश्रलायनः ।

भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डं निदध्यादाचान्तेष्वेक इति ।

अत्र यथाशाखं व्यवस्था । जातूकर्णः ।

व्याममात्रं* समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पर्शनाहापि प्राप्नुवन्ति न विन्दवः ॥

व्यासः ।

अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

वायुपुराणे ।

सकृदेवास्तरिद्भान् पिण्डार्थं दक्षिणामुखः ।

प्राग्दक्षिणाग्रान्नियतो दद्यात्पिण्डादनन्तरम् ॥

मरीचिः ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।

एकोद्दिष्टे विश्वमात्रं पिण्डमेकन्तु निर्व्वपेत् ॥

नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्व्वपेत् ।

तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम् ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाशेषु दर्भेषु पृथिवीर्दर्विरक्षिते

त्येकं पिण्डं पित्रे निदध्यादन्तरिक्षं दर्विरक्षितेति

द्वितीयं पितामहाय द्यौर्दर्विरक्षितेति तृतीयं प्रपिता-

महाय पितरः यत्र प्रेता इति वासोदयं वीरान्नः†

* ० तिर्यक् प्रसारितयोर्भुजयोः सहोरमा यन्मानं सः व्यामः इति हेमाद्रिः ।

† पुत्रान् इत्यर्थः ।

पितरोधत्त इत्यन्नमत्र पितरोमादयध्वमिति दर्भमूले*
करावघर्षणानन्तरम् । जर्जं वहन्तीत्यनेन† सोदकेना-
प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरणं सेचनकृतार्घ्यं पुष्यधूपानु-
लेपनान्नानि भक्ष्यभोज्यानि च निवेदयेदिति ।

मनुः ।

अपसव्यमग्नौ हुत्वा‡ सर्वमाहुत्परिक्रमः ।

अपसव्येन हस्तेन निर्व्विपेदुदकं भुवि ॥

त्रींस्तु तस्माद्दिविःशेषात्पिण्डान्कृत्वा समाहितः ।

श्रीदकेनैव विधिना निर्व्विपेदक्षिणामुखः ॥

न्युष्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याह्नेपभागिनाम् ॥

आचम्योदक् पराहृत्य त्रिरायस्य शनैरसून् ।

षडृतूँश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च मन्त्रवत्§ ॥

ऋतुनमस्कारो नमोवः पितरः इत्यादिभिः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे ।

मीवीं विसृज्य च जपेन्नमोवः पितरस्त्विति ।

मनुः ।

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।

अवजिघ्रेच्च ताग्पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ।

* अत्र पितरोमादयध्वं यथा भागमाहवायध्वमिति दर्भमूले इति मूलसंहितायां पाठः । † जर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौशालं परिश्रुतं स्वधा स्थ तर्पत मे पितॄन् ।

‡ अपसव्यमग्नौ कृत्विति मनुसंहितायां पाठः । § मन्त्रविदिति मनुसंहितायां पाठः ।

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकानंशान् समादायाशुपूर्वशः ।
 तानेव विप्रानासीनान् विधिना पूर्वमर्चयेत् ।
 तानेव विप्रानित्ययं पक्षी ब्राह्मणभोजनात् पूर्वमेव पिण्ड-
 दानाभिप्रायेण ।

कात्यायनः ।

एतद् इति सूत्राणि प्रतिपिण्डं चयस्युत्तरे यजमानस्य
 लोमावेति ।

शङ्कः ।

दशां विवर्जयेत्प्राज्ञी यद्यप्याहृतवस्त्रजाम् ।
 अत्र सर्वत्र यथाशाखं व्यवस्था । पुत्रार्थिनीो मध्यमपिण्डप्रति-
 पत्तिराश्वलायनेनोक्ता पिण्डानां मध्यमं पत्रं प्राशयेदिति ।
 अत्र मन्त्रः ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
 यथेऽहं पुरुषोमत इति । देवलः ।
 ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
 ब्राह्मणोऽग्निरजोगीर्वा भक्षयेद्दसु वा क्षिपेत् ॥
 एवं स्वगृह्णात्कविधानेन ब्राह्मणविसर्जनान्तं कृत्वा पितृशेषं
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत । आवश्यकोपवासे प्राप्ते पितृसेवित-
 माम्नायोपवसेत् ।
 तथाच श्रुतिः । अन्नैयमेव तन्नैवाप्राशितं नैव प्राशितमिति ।
 शातातपः ।

आहङ्गत्वा परत्राचे भुञ्जीरन्धे तु मोहिताः ।

पतन्ति पितरस्तेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैधुनम् ।

दानम्प्रतिग्रहोहोमः श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

यमः ।

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः ।

ततः सख्यासुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

एवम्प्रतिमासं दर्शपार्वणश्राद्धकृत्तव्यम् । एवम्प्रतिसांवत्सरिका-
दीन्यपि पार्वणश्राद्धानि कर्त्तव्यानि । तत्र मातापितृविषये यः
पार्वणैकोद्दिष्टविकल्पः सस्य कुलानुसारेण व्यवस्थितो विज्ञेय
इति विज्ञानेश्वरमते एतच्चोपपादितमस्माभिर्मिताक्षराटीकायां
सुबोधिन्यामाचाराध्याये । यदा मातापितृभ्रात्राद्यनेकसांव-
त्सरिकाणां युगपत्क्षत्रिपातस्तदा पूर्वं पितुः श्राद्धं ततो मातु-
स्ततश्चान्येषामपि प्रधानोपसर्जनतरतमभावेन* सांवत्सरिकं
कुर्यात् ।

यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा हयोः ।

तन्त्रेण अपरं कुर्याच्छ्राद्धञ्चैव पृथक् पृथगिति ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात्क्षत्रिपाते त्वयं क्रम इति ॥

पूर्वकस्य मुखस्य द्वितीयस्य मुख्यापेक्षया जघन्यस्य तृतीयस्य
जघन्यतरस्येत्यर्थः । अत्रायं क्रमः पितृब्राह्मणनिमन्त्रणा-

* प्रधानाप्रधानयोस्तारतम्येनेत्यर्थः ।

नन्तरं मातृब्राह्मणनिमन्त्रणं ततोऽन्यनिमन्त्रणं एवं पादप्रक्षाल-
नादि विसर्जनान्तं कुर्यात् । एतच्च पर्यायेणानेकश्राद्धकरणे
कुतपादिश्राद्धकालातिपातप्रसक्तौ द्रष्टव्यं* श्राद्धकालानति-
पाते तु पृथक्पाकेन यथोक्तक्रमेण कर्म पृथक्कर्तव्यम् ।

यत्तु प्रचेतसोक्तम् ।

नैकः श्राद्धयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् । इति
तदेकस्मिन्नेव निमित्ते पुनः श्राद्धं न कर्तव्यमित्येवंपरं न तु
निमित्तभेदेऽपि यदा भर्तुर्मरणतिथावेव सहगमनं पत्नी करोति
तस्मात्सरिके लौगाक्षिणा विशेषो दर्शितः ।

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपनं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्तोरन्वारोहण एव तु ॥

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोहणे सहगमने निमित्ते मृततिथावेकत्वे
पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन सङ्घेपेण यथा द्विपितृकश्राद्धे
एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देशः एवमन्यत्रापि हावुद्दिश्यायुग्म-
ब्राह्मणाः भोजयितव्याः पिण्डनिर्व्वपणमपि हावुद्दिश्य एवमेक-
दैव श्राद्धयकरणात्समासः । अत्र वैश्यदेविकमपि तन्त्रेणैव
पार्व्वणश्राद्धपक्षे मृताहनीति विशेषोपादानामृततिथिभेदे तु न
समासेन श्राद्धं किन्तु पृथगेव मृताहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं
कुर्यादिति विधिवत्त्वाद्न्वारोहणे नैकतिथिमृतकयोः दम्पत्योः ।
सांवत्सरिकश्राद्धव्यतिरिक्तनवश्राद्धघोऽङ्गश्राद्धसपिण्डीकरणशया-

* एतच्च प. सं. पर्यायेणानेकश्राद्धकरणे कुतपादिश्राद्धकालातिपातप्रसक्तौ द्रष्टव्यमिति
पाठान्तरम् ।

श्वष्टकादिश्राद्धेष्वर्थाहचनान्तरवशाच्च पृथक् कर्त्तव्यतायां प्राप्तायां नवश्राद्धं पृथगिति केवलनवश्राद्धस्यैव पार्थक्यविधिः परिसंख्यया इतरश्राद्धेषु पृथक्कनिषेधात्सांस्कारिकवदेव षोडश-श्राद्धादिष्वपि समासेनैव अनुष्ठानं अमावास्यादिषु पृथक्प्राट्-श्राद्धप्राप्त्यभावादेव न पृथक्करणं किन्तु सहैव अयं विशेषः षोडश-श्राद्धादिषु मातापित्रोः पृथक् पृथग्देवतात्वममावास्यादिषु तु पित्रपिण्डेनैव सपत्नीकगव्येऽच्चारणेन मातुरपि तृप्तिरिति दम्प-त्योरित्युपादानात् । एकचित्यारोहणाधिकारिसवर्णसापन्न-मान्ना मातृभ्यां मातृभिर्वान्वारोहणे कृते पतिपत्न्योर्भृततित्थिरकत्वे पूर्ववत्समासेन नवश्राद्धव्यतिरिक्तं सर्व्वं भवेत् । एकस्मिन्नाह-वनीयस्थानीयब्राह्मणे द्वित्राद्युद्देशस्तथैकस्मिन्नेव पिण्डेऽपि यथा त्रिपिण्डकस्य अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यतीति समयं विधाय या विवाहिता ततः अनपत्याया एव तस्या-भर्त्तृमरणे नियोगिन देवरादिभ्यः पुत्रोत्पादनसमय उत्पाद्य-मानः पुत्र आवयोरपीत्यपि सङ्गते तत्रोत्पन्नः पुत्रस्त्रिपिण्डक-एको मातामहस्त्वपरः क्षेत्राधिपतिरन्यच्च वीजीति त्रयः पितरः । तस्यामावास्यादिश्राद्धेषु यथा त्रयोद्देशेनैकएव पिण्ड-स्तथा पित्राद्युद्देशेनाप्येक एव पिण्डो देय इत्यर्थः । यदि जनन्यन्वारोहण एवायं नियमस्तर्हि पित्रोरिति ब्रूयान्न दम्पत्योरिति तस्मात्पूर्वीक्त एव निर्णयः ।

यच्च स्मृत्यन्तरम् ।

एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनङ्गती ।

पृथक् श्रावं तयोः कुर्यादौदनन्तु पृथक् पृथगिति ॥
 तन्नवश्रावमाहविषयम् । नवश्रावाङ्गपिण्डदानं तेषां पक्वान्ने-
 नैव तेषां पिण्डार्घोदनोऽपि पृथग्वेत्यर्थः अथवा नवश्रावं
 भोक्ष्यसद्भावे पक्वान्नेन यदा क्रियते तदौदनमपि पृथक् पृथगिव
 न तन्त्रेणेत्यर्थः । नवश्रावस्य पक्वान्नेन कारणमङ्गिरोवचनेन
 द्योतितम् ।

नवश्रावेषु यच्छिष्टं गृहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भृत्तश्चिष्टञ्च तन्न भुञ्जीत कर्हिचित् ॥ इति

यत्पुनर्भृगुणोक्तम् ।

या समारोहणं कुर्याद्भृत्तुष्टित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥

प्रत्यञ्च नवश्रावं युगपत्तु समापयेदिति ।

तद्भृत्तुर्मृततिथिव्यतिरिक्तान्यतिश्रावन्वारोहणमृतविषयम् । नव-
 श्रावन्तु युगपदित्यस्यायमर्थः । प्रथमं पितृनवश्रावोपविष्टस्य
 ब्राह्मणस्य पादप्रक्षालनं पश्चात्तदनवश्रावोपविष्टस्येत्येवं क्रमेण
 विसर्जनात्कृत्वा युगपच्छ्रावद्वयं समापयेदिति यदानैकस्या-
 मेव तिथौ पूर्वदिनभागे भर्तुर्मरणमुत्तरदिनभागे पत्न्या
 अन्वारोहणेन मरणं तदापि समाप्तेनैव पिण्डादिविधायक-
 वाक्यबलान्मृततिथरेकत्वाद्भर्तुः प्राधान्यात्तदर्द्धशरीरभूताया
 भाव्याया अपि तदैव मृतप्रामत्वात् बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति
 भिन्नदिने मरणरूपैकनिमित्तापेक्षया पूर्वोक्तानेकनिमित्तानुरो-
 धस्य न्याय्यत्वात् । भर्तृमरणप्रभृत्येव दिनपरिगणनां कृत्वा

तिलोदकपिण्डदानाशीचैकादशाहादिकं कर्त्तव्यम् । एवञ्च यानि
वाक्यानि भर्त्तृमरणानन्तरं चिरकालव्यवधानेऽन्वारोहणमृताया
अपि भार्याया भर्त्तृमरणसमकालमेव मरणप्रतिपादकानि
अर्थवादरूपाणि वाक्यानि चिन्तामणिरत्नावल्यादिषु प्रदर्शितानि
तानि पूर्वोक्तविषये योज्यानि न तु मृताहनि समासेन
पिण्डनिर्व्वपणमित्येतद्वचनात् आद्याहवनीयार्थोपविष्ट एकस्मिन्
ब्राह्मण एकस्मिन् पिण्डे द्वयोरुद्देशेन समासः सङ्क्षेप इति वक्तव्यं
संक्षेपश्च ब्राह्मणभेदे पिण्डभेदेऽपि घटते । तद्यथा एकश्राद्धनियुक्त
ब्राह्मणचरणप्रक्षालनानन्तरमितरश्राद्धनियुक्तब्राह्मणचरणप्रक्षा-
लनमेवमासनादिकं दत्त्वा इतरत्रासनासनादिकमित्यासमाप्ते-
रेवं क्रियमाणेऽपि संक्षेपोपपत्तेरिति चेन्नैवम् । समासेन पिण्ड-
निर्व्वपणमिति पिण्डनिर्व्वपणेऽपि संक्षेपो दर्शितः । पूर्व्वपक्षोक्त-
रीत्या क्रियमाणे पिण्डस्य भिन्नत्वात्तत्र समासो न घटते ।
निरपेक्षश्च समासशब्द उपात्तः स च सर्वात्मना संक्षेपयोग्यसक-
लेतिकर्त्तव्यतासंक्षेपप्रतिपादयति बाधकाभावात् तस्मात्स-
र्व्वैतिकर्त्तव्यतानुस्यूतः संक्षेप एवाङ्गीकर्त्तव्यः तथाच द्विपिटक-
श्राद्धवदेव संक्षेपइति सिद्धम् ।

अथ द्विपिटकश्राद्धम् ।

तत्र हारीतः ।

ना क्षेत्रं वीजं रोहति उभयदर्शनात्* उभयोरपत्यमिति

* उभयपददर्शनादिति पाठान्तरम् ।

तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ
निर्व्वेदथवैकपिण्डे हावनु कीर्त्तयेत् द्वितीये पुत्र-
स्तृतीये पौत्रोलेपिनस्त्रीन्वाचक्षाणः आसप्तमादित्येक-
इति ।

तेषां वीजिचेत्रिपितृणां मध्ये उत्पादयितुर्वीजिनः प्रवरमाषेयं
प्रवरं निर्दिशेत्* ततः चेत्रिण इति द्विप्रवरता एतत्क्रमत्वं
आषेयप्रवरोऽत्र निवापे पितृयज्ञे द्दामुत्थायणः पितृपितामह-
प्रपितामहपिण्डेषु द्वौ हावनुकीर्त्तयेत्† द्वितीये द्वितीयपिण्डे
पितामहपिण्डे पुत्रोद्दामुत्थायणस्य हावनुकीर्त्तयेत् पितृ-
पिण्डे द्वितीय इति प्रपितामहपिण्डस्याप्युपलक्षणमतीद्दामु-
त्थायणपुत्रः‡ प्रपितामहपिण्डेऽपि§ हावनुकीर्त्तयेत् । यदि
द्दामुत्थायणपौत्रः आहकर्त्ता तदा कथमित्याक्राह्यामिति
पौत्रोद्दामुत्थायणस्य तृतीये प्रपितामहपिण्डे हावनुकीर्त्तयेत्
पितृपिण्डे नापि पितामहपिण्डे त्रीन्वाचक्षाणः पित्रादि-
पिण्डाननुवदक्षेपिनस्य द्वौ हावनुकीर्त्तयेत् । अतएव आसप्तम-
पर्यन्तमित्यन्यमतं चेत्रिणः पूर्व्वमुद्देश्यः पञ्चाहीजिन इति क्रमः ।

* प्रवरं निर्दिशेदिति चक्षुः पुलकेश्य दशमोत्तरि चित्तं परन्तु प्रथमं निर्दिशेदिति पाठी
युक्तः परमाषेयं प्रवरं निर्दिशेदिति पाठान्तरम् । † वीजिण्डपिण्डे तत्पितृरूपस्त्रिपितामहाय
तत्पितृरूपस्त्रिपितामहाय च एवं चेत्रिण्डपिण्डे तत्पितृरूपस्त्रिपितामहाय तत्पितृरूप-
स्त्रिपितामहाय च एकमेकं पिण्डं दद्यात् । ‡ द्दामुत्थायणस्य पुत्रद्वयार्थः । § द्दामुत्थायण-
रूपपितुः वीजिण्डपिण्डतत्पितृरूपस्त्रिपितामहप्रपितामहाभ्याम् । एवं तस्य चेत्रिण्डपि-
ण्डतत्पितृरूपस्त्रिपितामहप्रपितामहाभ्यामित्यर्थः ।

एतन्नाशौचप्रकरणेऽभिहितं पुत्रिकापुत्रो द्विविधः मातामहेन
सम्बद्धो मातामहेन पित्रा च सम्बद्धश्चेति । तत्र मातामहेनैव
सम्बद्धस्य आह्वानम् ।

मनुः ।

मातुः प्रथमतः पिण्डान्निर्व्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

उभयसम्बद्धो वर्गद्वयस्यापि कुर्यात् ।

इत्याहोशना ।

मातामहान्तमात्रादि पैतृकं पितृपूर्व्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मतः ॥

अत्र विशेषमाह ऋथ्यशृङ्गः ।

यस्मादुभयसम्बद्धः पुत्रिकायाः सुतो ह्यसौ ।

पूर्व्वं मातामहश्चाहं पद्यात्पैतृकमाचरेत् ॥

अथ सङ्कल्पश्चाहम् ।

तत्र व्यासः ।

त्यक्ताग्नेः पार्व्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेसु पिण्डोक्तिस्तस्मात्सङ्कल्प्य भोजयेत् ॥

अस्यार्थः । त्यक्ताग्नेर्नास्तिक्वादिनोपसृष्टाग्नेः पार्व्वणैकोद्दिष्टस-
पिण्डीकरणरूपश्चाह्वानं नैवाधिकारः अत्यक्ताग्नेः पिण्डोक्तिः
पिण्डसहितश्चाह्वानं कर्त्तव्यतोक्तिः आह्वानधिकार इत्यर्थः । तस्मात्
कारणात्त्यक्ताग्निः सङ्कल्प्य भोजयेत्सङ्कल्प्यश्चाहं कुर्यादिति ।

सङ्कल्पश्राद्धविधिमाह स एव ।

सङ्कल्पश्च यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनाग्नीकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

पात्रपूरणमर्घ्यदानं विकरणदानमपि निषिद्धम् ।

स्मृत्यन्तरे ।

सङ्कल्पन्तु यदा श्राद्धं न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

विकरणश्च न दातव्यमिति । अयञ्च अनुकल्पमुख्यश्राद्धकरण-
शक्त्याद्यभावेऽपि वेदितव्यः ।

तथाच स्मरन्ति ।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्याज्जात्यवस्थाद्यपेक्षया ।

श्राद्धाङ्गांशेष्ववाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नर इति ॥

अथैकोद्दिष्टश्राद्धम् ।

याज्ञवल्काः ।

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घकपवित्रकम् ।

श्राद्धाहनाग्नीकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

अपसव्यवत् यत्पार्ष्णयज्ञोपवीतवत् कर्म प्राचीनावीतिना
तत्कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः अक्षय्यस्थाने अक्षय्यमस्त्विति मन्त्रस्थाने
उपतिष्ठतामिति मन्त्रः विप्रविसर्जने वाजे वाजे इति मन्त्र-
स्थाने विष्णुः । अश्राग्नां चागमे सुखातः सुप्रक्षालितपाणिपाद-
स्नाचान्तस्त्वयं विधाने च ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदसुखान् गन्धमाख्य-
वस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् यो भोजयेदेकवस्त्रानुहृतेका-

द्विष्टच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्व्वपे-
 ङ्गुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिण्याभिपूजितेषु । प्रेतनामगोत्राभ्यां
 दत्त्वाक्षय्योदकेषु चतुरङ्गुलं पृथिवीस्तावदन्तरास्तावदधः खाता-
 वितस्त्रायतास्त्रिस्तः कर्षूः कुर्यात् । कर्षुसमीपे चाग्नित्रयमुप-
 साधाय परिस्तीर्य तत्रैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् सोमाय
 पिष्टमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमो यमायाङ्गि-
 रसे स्वधानमः स्थानत्रये प्राग्वत्पिण्डनिर्व्वपनङ्कुर्यात्ततोदधि-
 मधुघृतमांसैः कर्षुत्रयं पूरयित्वेतत् इति जपेत् एवं मृताहे
 प्रतिमासं कुर्यादिति । दत्त्वाक्षय्योदकेष्विति अक्षय्योदकानि
 दत्त्वा तेषु दत्तेषु सस्त्रिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः ।

वाराहपुराणे ।

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रियाः ।

गतोऽसि दिव्यलीकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः* ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

द्वितीये दिने आसने च मनुनेवोक्तः ।

अत्रासने देवराजाभ्यनुज्ञातो विश्राम्यताम् ।

द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये ॥

त्वासनं गृह्णे पूतं ज्ञानाग्निशुद्धने करेण विप्र इति ।

दृष्टव्यतिः ।

* पथ इति स्वर्गलोके पञ्चमी पन्थानं प्राप्य इत्यर्थः ।

वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं पितुर्यहाहनायुधम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्थ्य आहभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यवृद्धशतातपी ।

मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥

एकादशेऽहनि इत्याशौचापगमनानन्तरद्विसोपलक्षणपरम् ।
अथाशौचापगम इति विष्णुस्मरणादिति कल्पतरौ । तदेतद्वि-
चारासहम् । तथाहि आद्यमेकादशेऽहनि इत्यनेन आद्योद्देशे-
नैकादशाहकालोऽभिधीयते । एवञ्चैकादशाहशब्दस्याशौचा-
नन्तरकालोपलक्षकत्वे न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायेन विरु-
द्धेय इति* चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य वचनान्त-
रेण प्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालो-
विधेयः । कालस्यानुपादेयत्वेनाविधेय इति कृत्वाद्देश्य इति
काल उद्देश्य इति तत्र लक्षणास्वीकारे सिद्धे न विधौ परः

* अथ कालस्यानुपादेयत्वेन कालोद्देशेन कर्मविधानं न तु कर्मोद्देशेन कालविधानम्
अतो न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायनाविरोध इति चेन्नैवं वस्तुत उद्देश्यमाद्यशब्दमेव तस्य
वचनान्तरेणाप्राप्तत्वात् एकादशाहरूपकालस्याप्राप्तत्वेन सहि कालोविधेयः कालस्यानुपादेय-
त्वेनाविधेय इति कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधेयमापाद्यथाहं विधेयमिति कृत्वा
वाक्यवृत्तिः परिसमाप्यते अतश्च कालएव वस्तुतोविधेयव्यवसानमिति तत्र लक्षणास्वीकारे
इति कश्चिन् पुस्तके पाठः । वस्तुतः पाठव्ययमपि असङ्गतम् । कालस्यानुपादेयत्वेनाविधेय इति
कृत्वा उद्देश्यमपि कालमुद्देश्यमिवाधारमापाद्य थाहं विधेयमिति कृत्वा एवं भवितुमर्हति ।

शब्दार्थः इति न्यायविरोधः । अतः चक्ष्रादीनामव्यायश्चाह-
मेकादशेऽङ्गि कर्त्तव्यम् ।

यथा वृहवशिष्ठः ।

एकादशेऽङ्गि यच्छ्रावं तस्मान्यान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्ष्मणां सूतकन्तु पृथक् पृथक् ॥

शङ्खलोगाक्षी अपि ।

आद्यश्चाहमशुद्धेऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्ताल्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ इति ।

यत्तु मत्स्यपुराणे ।

एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु ।

चक्ष्रादिः सूतकान्तेषु भोजयेद्युतान्दिजान् ॥ इति ।

तस्मैतस्य तस्यथं सूतकान्ते एकादशब्राह्मणभोजनोपेतं रुद्र-
गणाख्यं कर्ष्मान्तरं न तु षोडशश्चाहान्तर्भूतं तथा सति एका-
दशश्चाहान्येतानि षोडशपराणीति संख्याधिक्यात् षोडशश्चाह-
विरोधः । तस्मादाद्यमेकादशेऽहनीति सर्व्ववर्णसाधारणमिति
चतुरश्रम् । आहिताग्नेरेकादशाहश्चाहविशेषमाह
कात्यायनः ।

श्चाहमग्निमतः कार्य्यन्दाहादेकादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीताहनि सर्व्वदा ।

ध्रुवाणि त्रैपक्षिकाद्रूहानि ।

जातूकर्णः ।

जङ्घं त्रिपक्षाद्यच्छ्रावं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अधस्तु कारयेद्वाहादाहितान्निर्हिजम्भनः ॥
विहितप्रकारेण युवादिहतानां सद्यः शौचेऽप्याद्यमेकादशे-
हनीत्याह

शङ्कः ।

सद्यः शौचेऽपि दातव्यः प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आह्वयव्यासनादिषु ॥

षोडशश्रावणान्याह जातूकर्णः ।

द्वादशप्रतिमास्यानि श्रायं षाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाञ्चिके चेति श्रावण्येतानि षोडश ॥

आद्यषाण्मासिकाञ्चिकशब्द जनषाण्मासिकानाञ्चिकपरः ।

व्यासोऽपि ।

द्वादशाहे त्रिपत्ते च षण्मासे मासिकाञ्चिके ।

श्रावणानि षोडशैतानि सम्प्रतानि मनीषिभिः ।

द्वादशाहे क्रियमाणे न्यूनमासिकम् ।

यदाह गोभिलः ।

मरणद्वादशाहे स्यान्मास्यूनवीनमासिकम् ।

ब्रह्मपुराणे षोडशश्रावणकालाः कंचनान्यथापदिष्टाः ।

नृणां वै त्यक्तदेहानां श्रावाः षोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्रावा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांसु तर्पयेत् । इति ।

अत्र चतुर्थाहादिश्रावान्तर्भावैरेकादशादिश्रावानां षोडशसंख्याः

विहिताः न जनमासाद्यन्तर्भावेनेति क्वचित्कालान्यथाभावः
ततः षोडशश्राद्धेषु विकल्पः । अयञ्च विकल्पः शाखाभेदेन तद्-
भावे यथादेशं यथाकुलं वा व्यवस्थितो विज्ञेयः । मासेऽतीत-
इत्यस्मिन्नर्थे तद्वितीत्युक्ती मासिकशब्दनिष्पत्तिमङ्गीकृत्य प्रथम-
मासे निवृत्ते द्वितीयमासे ऋतदिवसे आद्यं मासिकम् । एवं
द्वितीयेऽतीते तृतीये मासि ऋतदिवसे द्वितीयमासिकमित्येवं
क्रमेण द्वादशमासिकानि एकादशाहश्राद्धं न पृथगेवेति केचन
मन्यन्ते तदनुपपन्नं द्वादशप्रतिमास्यानीत्युपक्रम्य श्राद्धान्येतानि
षोडशेति जातूकर्षोक्तषोडशसंख्याविरोधात् । ऋतेऽहनि तु
कर्त्तव्यं प्रतिमासमित्यनेन चाद्यादिमासिकानामाद्यादिमास-
एककालोविहितस्तेनापि विरोधः प्रसज्येत न तु त्रैपक्षिकं
भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरमिति यथा त्रैपक्षिकस्य त्रिपक्षा-
नन्तरं कालस्तथाद्यादिमासिकानामाद्यादिमासानन्तरमेव
कालोऽस्त्विति चेन्नैवम् । त्रैपक्षिके भवेद्वृत्ते इत्यस्यायमर्थः ।
वृत्ते प्रवृत्ते न तु निवृत्त इति । अतएव कार्ष्णाजिनिः
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेष्वितराणि च । अतो मासिक-
शब्दस्तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे सामान्येन ये प्रत्यया विहितास्त-
दन्तस्तत्रापि ठक् इकादेशे कृते मासिकमिति रूपं निष्पन्नम् ।
आद्यमासिके तद्विजमाहवनीयस्थानीयं कृत्वा कुर्यात्तद्भावे
अग्नी जुहुयात्पञ्चदशेऽपि पुनराद्यं कुर्यात् ।

तदाह गोभिलः ।

ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये हीतव्यमनलेऽथवा ।

पुनश्च भोजयेद्विप्रं द्विरावृत्तिर्भवेदिति ॥

प्राक्सूतकान्ते प्रेतार्थं ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

जनमासिकादिषु कालनियममाह

गौतमः ।

एकद्वित्रिदिनैरुनैस्त्रिभिर्भागिनो एव वा ।

आहान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

जनान्यूनेषु मासेषु विषमाहे समेऽपि वा ।

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपचके ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

मरीचिः ।

त्रिपुष्करे च नन्दासु सिनीवाण्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यान्तु नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥

संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणे षोडश्याहान्यपकथ्य सपिण्डी-
करणं विधाय पुनस्तानि मासिकानि स्वस्वकालप्राप्तानि
कुर्यात् ।

यदाह गोभिलः ।

आहानि षोडशं दत्त्वा नैव कुर्यात्सपिण्डनम् ।

लोगात्तिः ।

आहानि षोडशान्यानि विदधीत सपिण्डनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणम् ॥

अङ्गिराः ।

मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरम् ।*

अत्र विशेषमाह पैठीनसिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वाकुर्व्याच्छाहानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्व्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यद्दं यां यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥

कात्यायनः ।

सपिण्डीकरणादूर्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

यदा वृद्धौ प्राप्तायां आश्रायं षोडशशाहानि अपकथ्य सपिण्डी-
करणं कृत्वा पुनः मासिकानि क्रियन्ते । तान्यपि वृद्धेः पुर-
स्तादेवापकथ्य कर्त्तव्यानि न तु स्त्रे स्त्रे काले ।

तथाच वात्स्यायनिः ।

सपिण्डीकरणादूर्वागपकथ्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकथ्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥

निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः ।

निर्वृत्य वृद्धितन्वन्तु मासिकानि न तन्वयेत् ।

अथात्तयामं मरणं न भवेत्पुनरस्य तु ॥

वृद्धिनिमित्तं कर्म कृत्वा मासिकानि न कुर्यात् । तथाच

* मासिकं सोदकं कुम्भं देयं तस्यापि वत्सरमिति पाठान्तरम् ।

सत्त्वयातयामं नवं मरणं पुनर्भवेदित्यर्थः । यदि कुर्यात्तदा नूनं
मरणं भवेदिति तात्पर्यम् । यदि अशीचादिना मासिके विघ्ने
तदा तदनन्तरकर्त्तव्यं न्यायसिद्धत्वात् । तत्राप्यसम्भवे उपरि-
तनमासिकदिने कार्यम् ।

यदाह ऋष्यशृङ्गः ।

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्यां कुर्यादन्तरितञ्च तत्* ॥

अन्तरितं विघ्नेन तच्च तच्छब्देन अन्यमासस्वकालप्राप्तमुच्यते ।
एकादशाहादिकन्तु ज्येष्ठेनैव कर्त्तव्यम् ।

तथाच प्रचेताः ।

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः ।

कुर्युर्नैकैकशः श्राद्धमाद्दिकन्तु पृथक् पृथक् ॥

आद्दिकन्तु पृथक् पृथगिति विभक्तविषयम् ।

अथ नवश्राद्धानि ।

तत्राङ्गिराः ।

प्रथमेऽङ्गि द्वितीयेऽङ्गि पञ्चमे सममे तथा ।

नवमेकादशे चैव नवश्राद्धस्यकीर्त्तितम् ॥

बौधायनः ।

* मासेऽन्यस्मिन्तिथौ तस्मिन्तदा दद्यात्प्रयत्नत इति शक्याशरीयपाठः ।

मरणाद्दिग्भेदनेष्वेकैकं नवश्राद्धं कुर्यात् । आनवम-
माद्यन्तनवमं विच्छिद्य नैकादशेऽङ्गि तत्कुर्यादिति ।
आनवममित्यादि अत्राङ्गभिविधौ नवममभिध्याप्य नवश्राद्धं
कुर्यात् नवमदिने कर्त्तव्यम् । नवश्राद्धं यद्यन्तरितं तर्हि
तदैकादशेऽङ्गि कुर्यात् ।

एवञ्च पञ्चैवास्व मते नवश्राद्धानि ।

भविष्यपुराणे ।

नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥

शिवस्वामी ।

नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।

आपस्तम्बः ।

षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयाणाम् ।

कण्ड ।

नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।

तत्तदुत्तरसातन्व्यादनुष्ठेयम्प्रचक्षते ॥

सातन्व्यां समानतन्त्रत्वमुत्तरनवश्राद्धदिन इति यावत् ।

अथ सपिण्डीकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

चत्वार्युदकपात्राख्येकं प्रेतस्य त्रीणि इतरेषां प्रथम-

पात्रम् त्रिषु पात्रेषु नियोजयेत् । समानी व आकृति-
रित्वेवमेव प्रथमपिण्डं त्रिषु पिण्डेषु नियोजयेत् ।
मधुमतीभिः सङ्गच्छधमिति हाभ्यामेव* चतुर्थोऽनु-
ज्ञापितो भवति इति प्रेते चिरमृते ।

विष्णुः ।

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय ततः तत्प-
पितामहाय च ब्राह्मणान् भोजयेद्ग्नौकरणमावाहनं
पात्रं कुर्यात् । संसृज्यन्तु त्वा पृथिवी समानीव इति
प्रेतपात्रं पात्रत्रये निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षे तु
योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात्
ब्राह्मणांश्च स्वाचान्तान् दत्तदक्षिणान् चानुव्रज्य विस-
र्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डपात्रं पात्रोदकवत् पिण्डत्रये
निदध्यात् । कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव सपिण्डी-
करणं मासिकार्थवहादशाहङ्कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा
कुर्यात् । मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि वत्सराभ्य-

* समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमनु वो मनो यथा वः सुमहासति ॥ ऋ । १०म, सू १०१।४ ।

† सं गच्छधं सं वदधं सं वो मनानि ज्ञानतां ।

देवा भामं यथा पूर्व्वं सं ज्ञानाना उपसृते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सहचित्तमेवां ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रयं वः समानेन वो हविषा लुष्टीमि ॥ १०म, सू १८१।२।३ ।

न्तरे यद्यप्यधिमासिकी* भवेत्तदा मासिकार्थं दिन-
मेकं वर्धयेत् । इति ।

कर्षूत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमिति । प्रेतैकोद्दिष्टसम्बन्धि कर्षूत्रय-
सहितान् पिण्डान् पित्रादिपिण्डेषु योजयेत् । मासिकार्थ-
वदिति मासि भवानि आह्वानि मासिकानि तदर्थः प्रेता-
प्यायनादिस्तद्युक्तानि आह्वानि मासिकार्थवन्ति तान्याशौचा-
पगमे द्वादशस्रहःसु कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डीकरणं
कुर्यादित्यर्थः । अत्रेनमासिकादीनि प्रथमतःतीयषष्ठद्वादश-
दिनेषु कर्त्तव्यानि । एवं षोडश्याह्वानि । अयञ्च पक्षो
वृद्ध्यादिनिमित्तापकर्षं बोधव्यः । अतएव द्वादशाहं आहं
कृत्विति प्रदर्शनार्थं ततश्चापकर्षकालात्पूर्वकृतव्यतिरिक्तानि
यावन्ति भवन्ति तत्संख्यकदिनेषु तावन्ति कृत्वोत्तरदिने
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रमसेचयेत् ॥

ये समाना इति हाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ॥

शेषं ब्राह्मणनिमन्त्रणादि पूर्ववत् पार्वणवत् ।

विशिष्टं ब्राह्मणानां च निमन्त्रणादि च पूर्ववत् ।

एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं व्युत्क्रममृते तु विशिषः

ब्रह्मपुराणे ।

सृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥
 तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ।
 मातर्यग्रे सृतायाश्च विद्यते च पितामही ॥
 प्रपितामही पूर्वन्तु कार्यन्तत्राप्ययं विधिः ।

सुमन्तुः ।

त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डने ।
 पितृत्वमश्रुतं प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

त्रयाणां पित्रादिपिण्डानां मध्ये एकेनापि पितृपिण्डेन प्रपिता-
 महपिण्डेन वा पूर्वपूर्वं जीवति सपिण्डने कृतं प्रेतः पितृत्व-
 माप्नोतीत्यर्थः ।

यत्तु मनुवचनम् ।

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता । इति
 तस्मातापिटभर्तृव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथाच स्कन्दपुराणे ।

अक्रमेण सृतानां न सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः* ॥

* यदि माता पिता भर्ता च न अक्रमेण सृतः तदा अक्रमेण सृतानां न सपिण्डी-
 कृतिरिष्यते । नेति यदि इत्यनेन सम्बन्धः अर्थात् अश्वीव्युत्क्रमेण सृतः तदा एष विधिः
 सपिण्डनाभावविधिः स्मृत इत्यर्थः ।

एष विधिव्युत्क्रमसृती न सपिण्डीकृतिरिष्यते इत्ययं विधिः ।
ब्रह्मपुराणवचनन्तु सृते पितरि इत्यादि पूर्वमेव दर्शितम् ।
पतिरपि पत्न्याः स्वमाहृपितामह्यादिभिः सह सापिण्डं
करोति ।

तथाच पैठीनसिः ।

अपुत्रायां सृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिण्डताम् ।

श्वश्रुादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

मात्राग्निप्रवेशे कृते पुत्रः पित्रादिभिरेव सह सापिण्ड-
कुर्यात् ।

तदाह यमः ।

पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियः ।

सा विवाहे यदैक्यं हि गता मन्वाहुतिव्रतैः* ॥

पत्या चैकेन पतिमुख्येन तत्पित्रा तत्पितामहेन सह सपिण्ड-
तामर्हतीत्यर्थः । अतो न तेनैव सापिण्डं किन्तु त्रिभिः ।

यातातपः ।

सृता यानुगतानाद्यं सा तेन सहपिण्डतामर्हतीति ।

ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहोद्गायाः सुतः पितामह्यादिभिः
मातुः सापिण्डं कुर्यात् ।

यथाह शङ्खः ।

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

* सा सृतापि हि तेनैक्यं गता मन्वाहुतिव्रतैरिति पाठान्तरम् ।

यमः ।

जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्यापि वा सुतः ॥

मातुरग्निप्रवेशाभावेऽपि पित्रा पितामह्या वेति विकल्पः
पितामह्या पितामह्यादिभिरित्यर्थः । एवं पित्रेत्यादिषु
कर्त्तव्यम्* । आसुरराक्षसगान्धर्वपैशाचविवाहैरूढासुतोमाता-
मह्यादिभिस्तस्यां जीवन्त्यां मातुः पितामह्यादिभिस्तस्यामपि
जीवन्त्यां मातुः प्रपितामह्यादिभिर्मातामहेन वा सपिण्डी-
करणं कुर्यात् ।

यदाह यातातपः ।

तस्मात्त्रा तत्पितामह्या तच्छ्रूया वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु विद्वानां योषितां स्मृतम् ॥

तच्छ्रूमातुः प्रपितामही ।

सुमन्तुः ।

पिता पितामहे योन्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्ददित्याह भगवान् शिवः ॥

पुत्रिकायाः सुतोऽपि मातामहमातामह्यादिभिः कुर्यात् ॥

तथाच कात्यायनः ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोचितम् ।

यद्योक्तेनैव कालेन पुत्रिकाया न चेत्सुतः ॥

* एवं पित्रेत्यादौ द्रष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

पुत्रिकापुत्रश्चेत् मातामह्यादिभिः कुर्यादित्यर्थः ।

बोधायनः ।

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥

एवं येन केनापि मातुः सपिण्डवृद्धान्वष्टकादिश्राद्धेषु पिता-
मह्यादिभिरेव पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । आसुरादिविवाहेषु
पुत्रिकाकरणे च मातामहगोत्रमेव ।

पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्गोत्रगतः ।

जन्मन्येव विपत्ती च नारीणां पैतृकं कुलम् ॥

इति स्मरणात् । ब्राह्मादिविवाहेषु पुनर्भर्त्तृगोत्रमेव ।

सगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

स्वामिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

इति स्मरणात् । एतच्च सपिण्डीकरणं कालात्ययेऽपि पुत्र-
सङ्गावे पुत्रेणैव कार्यम् ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

श्राद्धानि षोडशं दत्त्वा कुर्यान्न तु सपिण्डनम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥

एतद्व्याख्यानमपराकैः प्रोषितावसिते प्रवासावसाने पुत्रोऽपि
चिरादपि कालात् सपिण्डनं कुर्यात् । तत् षोडशश्राद्धान्य-
दत्त्वा न कुर्यात् किन्तु दत्त्वेत्यर्थः । यदि तानि कनिष्ठ-
भ्रात्रादिना दत्तानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादिति ।

व्याख्यानः ।

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं* यदि गच्छति ।

पौत्रैणैकादशाहादि कर्त्तव्यं ग्राह्योद्देश्य ॥

नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत्पितामहः ।

पितुः सपिण्डनङ्गत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

असंस्कृती न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥

असंस्कृती दाहादिसपिण्डीकरणान्तैः कर्मभिः । पूर्वौ पिता-
महप्रपितामहौ । पापिष्ठं संस्कारराहित्यान्न पातित्येन चाण्डा-
लादिहतेन वा । पापकर्म्मिणो न संसृजेरन् स्त्रियश्चाव्यभि-
चारिण्यः† इति गौतमस्मरणात् न संसृजेरन्न सपिण्डीकुर्युः ।
असंस्कृती न संस्कार्यावित्येतच्च प्रत्यासन्ने सपिण्डीकरणकर्त्तरि
सति पौत्रादिना न कर्त्तव्यमित्येतत्परम् । असति कुर्या-
देवेत्यपरार्कः तत्रापि पिष्टसपिण्डीकरणानन्तरं न पिता-
महाद्यङ्कर्त्तव्यं पितुः प्राधान्यात्सन्निहितत्वात् ।

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्ध्यापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्कार्यादिति निश्चयः ॥ इति

वचनाच्च यच्च पितामहे प्रमीते पिता तदूर्ध्वदैहिकं कुर्यान्

* प्रेतत्वमिति क्वचिन् पाठः । † अव्यभिचारिण्य इत्यपपाठः वक्तुः व्यभि-
चारिण्यैरित्येव साधु । अतिचारिण्यैति क्वचिन्पाठः ।

मध्ये मृतः तत्रापि पौत्रेण पिष्टसापिण्डाङ्गत्वा पश्चात्पिता-
महस्य कुर्यात्पूर्वीकन्यायस्य तुल्यत्वात् ।

अयं विशेषः । पितामहदशाहादिमध्ये एव पिष्टमरणे

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनाद्दशाहकृत्यविघ्नेऽपि पित्रोरुर्ध्वदैहिकानन्तरं पुनः
संस्काराङ्गत्वा सर्वमावर्त्तयेत् । व्यतीते दशाहादिके अशक्त्या-
दिवशात्पित्रानुज्ञातेन पितामहश्चापि पौत्रेणापक्रान्ते पित्रा-
शौचं * वह्नवेव स्वकालेऽपि पितामहश्चाहं कुर्यात्प्रक्रान्तत्वात् ।
कर्त्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरिति वचनाच्च ।

यतिविषये विशेषः शातातपेनोक्तः ।

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिचवे ॥

ब्रह्मीभूतो यतिः ।

उशना ।

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणान्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नेव जायते ॥

एतत्सपिण्डीकरणमाहिताग्निना कर्त्तुं हादशाहे कर्त्तव्यम् ।

तथाच लघुहारीतः ।

* पित्रायमिति क्वचिप्याठः ।

यजमानोऽग्निमावाजन् प्रेतञ्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतेः ।

तच्च आहानि षोडशं दत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनम् ॥

इति वचनात् षोडशआहानि अपकृत्य सपिण्डीकरणं कुर्यात् ।

यत्तु वचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकं कुशं देयं तस्यापि वत्सरम् ॥ इति

तत् कल्पसूत्रकारोक्तं पुनरनुष्ठानविषयत्वेन योज्यम् । अथञ्च

द्वादशाहपक्षो ब्राह्मणस्यैव तस्य तावताशौचनिवृत्तेः ।

नन्वायं आहं यथैकादशेऽङ्घ्रि अशौचमध्ये क्रियते तद्वत्सन्धि-

यादिः साम्निको द्वादशाहे सपिण्डीकरणं करोतु को विरोध-

इति चेत् आद्ये चैकादशेऽहनि नियतत्वात् । सर्वेषां तत्र

करणं सपिण्डीकरणं सपिण्डीकरणस्य च कालान्तरमप्य-

स्तीति । द्वादशाहं ब्राह्मणविषयएवावतिष्ठते । तथाऽङ्घ्रिता-

ग्निना ब्राह्मणेन कर्त्वा क्व च नैकादशेऽङ्घ्रि वा सपिण्डी-

करणद्वयार्थम् ।

तदाह हारीतः ।

या तु पूर्वममावास्या ऋताहाद्दशमाद्भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥

ऋताहाद्यद्दशमाहस्तस्मात्परा यामावाप्तैकादशाहस्तत्रेत्यर्थः ।

आहिताग्निना क्षत्रियेण वैश्येन वा कर्त्तव्यीचानन्तरदर्शं
सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

यदाह जाबालिः ।

सपिण्डीकरणं पूर्वं पूर्वदर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णेऽन्दे तु तथापरः ॥

अस्यार्थः सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वदर्शे इत्यनेन दशदिनाद-
र्षाक् यदा कदाचिदपि प्राप्तस्य दर्शस्य सपिण्डीकरणकालत्वे
प्राप्ते सकाल उल्लृष्टो दशरात्रात्पर इति । परत्वञ्च दशरात्र-
सन्निहितानन्तरकाले आशौचानन्तरकालेऽप्यविरुद्धमिति
जातेष्टिन्यायेनाशौचानन्तरकालीनदर्शं कर्त्तव्यम् । तथाच
दशरात्रशब्देऽप्याशौचानन्तरकालोपलक्षकः । ब्राह्मणादीनां
सर्वेषामाहिताग्नीनां कर्त्तव्यामाशौचान्तप्रथमदर्शयोर्मध्ये यः
कालः सोऽपि सपिण्डीकरणकालः ।

तथाच कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्व्वर्त्य पूर्वदर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्व्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

आशौचानन्तरं योदर्शः तन्मध्ये एकस्मिन्दिने सपिण्डीकरणं
कुर्यादिति आहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणो दर्शपिण्ड-
पितृयज्ञार्थंभयमुपदेशः । अतएव

प्रजापतिः ।

नासपिण्डाग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

सपार्व्वीयं नाम्युदयं कुर्व्वन्न लभते फलम् ॥

एवञ्च पूर्वोक्तरीत्या द्वादशाहकालो दर्शात्मककालोऽग्नौषान्तः
 प्रथमदर्शयोर्मध्यकालश्चेति त्रयः कालाः उक्ता भवन्ति । द्वाद-
 शाहस्तथाशौचान्तप्रथमदिवसयोर्मध्ये किमप्याह । तथाशौचा-
 नन्तरं प्रथमो दर्श इति । अनेनैवाभिप्रायेण कल्पतरावपि
 द्वादशाहो दशाहात्परकालीनाया अमावास्यायाः पूर्वं किम-
 प्याह । दशाहात्परामावास्याव्यतीते यदा कर्त्ता नाहि-
 ताम्निः प्रेतश्चाहिताग्निः तदा

सुमन्तुराह ।

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके ॥

यदा कर्त्ता प्रेतश्चाहिताग्निस्तदा पितृपक्ष एव । तस्य द्वाहा-
 दैकाद्दशाहादिकस्य कर्त्तव्यत्वात् । साग्निकस्य पूर्वोक्तकाल-
 लोपे कथमित्याकाङ्क्षायाम्

गोभिलः ।

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरभाविषु ॥

अनाहिताग्नेषु द्वादशाहादयः सप्तपक्षाः भवन्ति ।

तथा भविष्यपुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम् ॥

षष्ठे वा मासीत्यन्वयः । यदा मङ्गलं वृद्धाद्युपस्थितं स्यात्ततः
पूर्वमपि काल इत्यर्थः ।

व्यासः ।

आनन्यात्कुलधर्माणां स्त्रीपुंसां चायुषः* ज्ञयात् ।

अस्थितेस्तु शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

शूद्रविषये सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्ती ।

विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि प्रकीर्त्तितम् । इति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदित्यपराकं कल्पतरौ च ।

वचनबलादाशौचमध्ये एव कर्त्तव्यम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र कालनियममाह गार्ग्यः ।

मातुः श्राद्धन्तु पूर्वैद्युः कर्माहनि च पैटकम् ।

* पुंसाञ्चैवायुषः ज्ञयादिति शब्दान्तरीयपाठः ।

मातामहं चीत्तरेयुः वृद्धौ आह्वयं स्मृतम् ॥

दिनत्रयकरणासम्भवे वृद्धश्रातातपः ।

पृथग्दिने त्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।

आह्वयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् ॥

श्रातातपः ।

पूर्वाह्ने दैविकाङ्कार्यमपराह्ने तु पैठकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विदिनिमित्तकम् ॥

प्रातरिति सति सम्भवे अन्यथा रात्र्यादौ पुत्रजन्मनि जात-
कर्माङ्गभूतनान्दीमुखश्रादानुपपत्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणा अमूलदर्भाः प्राङ्मुखेभ्य
उदङ्मुखो दद्यात् । उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो हौ दर्भा
पवित्र इति ।

कात्यायनः ।

आभ्युदयिके दक्षिणामुपचारः पितृमन्त्रवर्जं जपन्
ऋजवो दर्भा यवास्तिलार्थं* सम्प्रमिति दक्षिणप्रश्नो
दक्षिणदराक्षतमिश्राः पिच्छा नान्दीमुखान् पितृन्
आवाहयिष्ये इति पृच्छति च नान्दीमुखाः प्रीयन्ता-
मस्यस्यस्थाने नान्दीमुखान् पितृन्वाचयिष्ये इति
पृच्छति† च नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपिता-

* यवैस्तिलाद्यै इति ईमाद्री पाठः । † पृथतीति पाठाकारम् ।

महाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये-
दिति ।

अत्र नान्दीमुखाः पितर इति मातृणां मातामहादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे चतुर्थादिलेपभाजां नान्दीमुख-
देवतात्वमुक्तम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ इति ।
तज्जीवत्पित्रादितृतीयस्य आहकर्तुर्वृद्धिश्चाङ्गेदेवतात्वसिद्धार्थं
मत्स्यपुराणादिचर्चनेषु पित्रादीनां नान्दीमुखदेवतात्वमभिहितं
ब्रह्मपुराणवचने तु लेपभाजामभिहितम् । अतः परस्पर-
विरोधः परिहरणीयः । परिहारश्च पूर्वोक्तविषयभेदेन घटते
नान्यथा । युक्तं चैतत्पित्रादीनां त्रयाणामपि विद्यमानत्वात् ।
चतुर्थादयः प्रजावन्तः चतुर्थादिसन्निहितत्वेन पित्रादित्रयाणां
तद्विषयदुःखभाक्तेन सन्निहितमरणधर्मकत्वात् । ह्यशु-
मुखमिति । तत्र च विद्यमानपित्रादित्रयस्यापि वृद्धौ नान्दी-
मुखश्चाहमवश्यमिति गम्यते न पार्वणादिश्चाहम् । पितरि
पितामहे च* जीवति नैव कुर्यादिति विष्णुना निषेधात् ।
एवं मात्रादिषु त्रिषु मातामहादिषु च विद्यमानेषु वेदितव्यं

* चकारात्प्रपितामहसमुच्चयः ।

न्यायसाम्यात् । एवञ्च यत्कैश्चिदुक्तम् । पित्रादिषु विद्यमानेषु
पितृवर्गनान्दीश्राद्धमेवं मातृश्राद्धादिष्वपीति तद्ब्रह्मपुराणा-
परिधाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।

आश्रलायनः ।

विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं नान्दीमुखाः पितर इदं वो
अर्घ्यमिति यथालिङ्गमर्घ्यदानं पाणौ ह्योमो अग्नये
कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहा इति
मधुवाता ऋतायत इति ऋचः स्थाने उपास्त्रे गायतेति
पञ्चमधुमतीः श्रावयेदक्षत्रमीमदन्तेति* च षष्ठीमा-
चान्तेषु भुक्ताशयान् गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनायान्
दग्भान् संस्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेषु कैकस्य
ह्यौ ह्यौ पिण्डी दद्यादिति ।

भुक्ताशया भुक्तप्रदेशाः । भोजनशालाया वह्निर्वा दद्यात् ।

वृद्धशतातपः ।

प्रदद्यात्प्राप्तुः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना सवाद्यतः ।
वाद्यतः शालार्तावह्निः आश्रलायनेन प्रतिवर्गं ह्यौ ह्यौ पिण्डौ
दर्शितौ ।

ब्रह्मपुराणे तु ।

मिश्रीकृत्वा तु चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ।

* अक्षत्रमीमदन्तमभिया अपूपत अक्षीषतः सुभानवी विभानविष्टयामतीयो यात्र-
द्धतेहरी । † अक्षमिति शेषः ।

इति चतुःसंख्या* । षट्पिण्डोपलक्षणार्थम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

एकं नान्ना परं तुष्णीं दद्यात्पिण्डान् पृथक् पृथक् ।
एकैकस्मै पृथक् द्वी द्वौ पिण्डौ दद्यादेकं नामोच्चारणपूर्वकम् ।
अपरं तुष्णीमित्यर्थः ।

अर्घ्यदाने विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृभ्योऽर्घ्यं निवेदयेत् ।

नात्रापसव्यकरणं न पित्रातीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि देवेनैव हि कारयेत् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ॥

कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकस्यात्र प्रदीयते ।

ज्येष्ठोत्तरेति द्वयोर्द्वयोः ब्राह्मणयोर्हस्ती मेलयित्वा तत्रापि
ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेशितस्य हस्तमुपरि कृत्वा अर्घ्यदानकृत्व-
मित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्दहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

पितुरभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिकर्त्तृक्रमेणेत्यर्थः । आ उद्दहनात्
विवाहपर्यन्तं जीवति पितरि पुत्रः स्त्रीयद्वितीयविवाहस्य
संस्कारकर्म्मत्वाभावात् पितुरावश्यकत्वाभावेन तादृशविवाहेषु

* या चतुःसंख्या सा षट्पिण्डोपलक्षणार्था इति पाठान्तरम् ।

स्वपुत्रजातकर्मादिषु वा नान्दीमुखश्राद्धकर्त्ता तदापि पित्र-
मादृभ्यः पितृपितृभ्यः पितृमातामहेभ्य एव दद्यात् ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सु पुत्रकः ।

इति नियमात् । केचनैवं वर्णयन्ति येभ्य एव पिता दद्या-
दित्यस्यायमभिप्रायः पिता स्वपित्रादिभ्यः स्वमातामहादिभ्यश्च
यदा ददाति एवमसावपि स्वसम्बन्धिनामेव दद्यादिति एत-
दनुपपन्नम् । अत्र यच्छब्दनिर्देशो न स्वशब्दनिर्देशः; येभ्य
एवेत्यादिना पितृप्रतियोगिका एव गृह्यन्ते न स्वप्रतियोगिकाः
तस्मात्पितृसम्बन्धिन एव मातामहादयो ग्राह्याः ।

तथा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैषिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

इत्यस्मिन् प्रकरणे पूर्वदर्शितब्रह्मपुराणवचनाच्च हृदित्राद्ये
पिण्डदानं वैकल्पिकम्* ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

पिण्डनिर्व्वपनं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

हृदित्राद्ये महाबाहो कुलधर्माद्यपेक्ष्य तु ॥

पिण्डनिर्व्वपणमित्युपलक्षणम् । अतो यत्कुले यावतीतिकर्त्त-
व्यता हृदित्राद्ये तावत्येव कर्त्तव्या नाधिका इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

* वैकल्पिकमिति पाठान्तरम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

कर्मादिषु नान्दीमुखादिषु प्रतिमासु च शुद्धासु लिखितासु वा
पटादिषु ।

अपि चाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।

कुण्डलग्न्यां वसोर्धारां सप्तधाराघृतेन तु ॥

कारयेत्पञ्चधारां वा नाभिनीचां* न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जघ्ना तत्र समाहितः ।

आयुष्याणि आयुर्वृद्धिकराणि आ नो भद्राः क्रतव इत्यादि
सूक्तानि† ।

तथाच ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

* नातिनीचामिति मूलसंहितायां हेमाद्री च पाठः । † आ नो भद्राः क्रतवी
यन्तु विशत इति वैश्वदेवं निविद्वानमैकाहिकं रूपसम्बन्धम् बहुधा एतस्मिन्नहनि
किञ्च किञ्च वारणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शान्त्यामेव तत्
प्रतिहायामनतः प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्गीता शंसति
वैश्वानराय धिषणाश्रुताश्रुत इत्याग्निमाकृतस्य प्रतिपदन्ती वै धिषणान् एतदहरेतस्याङ्गी
रूपम् प्रयज्यवी मरुतो भाजदृष्टय इति मारुतं समानोदकं समानोदकं वा एतदह-
रेत्स्याङ्गी रूपम् । जातवेदसे सूनवाम सीममिति जातवेदस्यां पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति
स्वल्पयनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वल्पयनमेव तत्कुरुते । इमं कीममहते जातवेदस-
इति जातवेदस्यं समानोदकं समानोदकं वा एतदहरेतस्याङ्गी रूपमङ्गी रूपम् । ऐतरेया-
रण्यके १ आं । ५ आं । ३ । कां ।

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आभ्योगन्धश्च* पुष्पञ्च धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

चतुर्विंशतिमते ।

आद्य आभ्युदयिके† प्राप्ते देवतास्थापनं ऋतम् ।

जातकर्म्मकुलश्रेणिलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रीक्षाः पितृमातृस्वसाष्टमी ।

ब्रह्मान्याद्यास्तथा सप्त दुर्गात्रैत्रगणाधिपान् ॥

पूजयेदिति शेषः । पितृपत्ने पितृवर्गे तिस्रो मातृपितामही-
प्रपितामहः, मातामहे तद्वर्गे तिस्रो मातामह्याद्याः पितृ-
मातृस्वसाष्टमी पितृस्वसा सप्तमी मातृस्वसाष्टमीत्यर्थः । एता-
मनुष्यमातरः ब्रह्माणी वैष्णवी माहेश्वरी रौद्री वाराही
कौमारी चामुण्डेति सप्त देवमातरः । कात्यायनचतुर्विंशति-
मतयोर्विकल्पः ।

कात्यायनः ।

गणेशः क्रियमाणेषु पितृभ्यः‡ पूजनं सदा ।

सक्तदेव भवेच्छादमादौ न पृथगादिषु ॥

अयमर्थः । यदा संस्कारादिक्रमः एकदोपनयनकाले जात-
कर्म्मादीनि क्रियन्ते । एवमन्यत्रापि । यत्र यत्र सभूयानि

* आभ्युदयिके सप्तमि देवतास्थापनं ऋतम् । जातिधर्मकुलात्मातं लोकानां वृद्धिकारकम् ॥
इति पाठः । † मातृभ्यः पूजनं सक्तदिति मूलसंहितायां शूलपाण्डित्यादी पाठः ।

कर्माणि माङ्गल्यानि क्रियन्ते स कर्मगणस्तत्र सकतन्त्रेण
 कुर्यात् । पृथगादिषु स्वस्वकाले पृथक् क्रियमाणेषु न तन्त्रेण
 किञ्चा*वृत्त्येति ।

अथ जीवत्श्राद्धम् ।

तत्र ब्रह्मपुराणम् ।

देशकालधनश्रद्धाव्यवसायसमुच्छ्रिते ।

जीवते सति जीवाय दद्याच्छ्राद्धे हयं नरः ॥

समुच्छ्रिते युक्ते विहितपुण्यदेशेषु सत्सु श्रद्धायोगादिमांशेति
 जीवच्छ्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

कृतोपवासः सुस्नातस्त्रयोदश्यां समाहितः ।

श्रयोदश्यां कृष्णत्रयोदश्याम् ।

कर्त्तारमथ भोक्तारं विष्णुं सर्वेश्वरं यजेत् ।

यजेत्पूजयेत् ।

स्थले जले चरे मूर्त्तौ कलशे पुस्करे रवौ ।

पुस्करे कमले ।

चन्द्राग्निगुरुविप्रेषु पितृमातृषु सर्व्वगम् ।

सदक्षिणाश्च सतिलास्त्रिस्रसु जलधेनवः ।

निवेदयेत् पितृभ्यश्च तदग्रे तु समाहितः ।

सोमाय पितृमते स्वधानम इति स्मरन् । अग्नये कव्यवाहनाय
नम इति स्मरन् ।

तयोर्मध्ये तु निःक्षिप्य विप्रान् पञ्चीपवेशयेत् ।
प्रथमामुत्तरतः द्वितीयां दक्षिणतः तृतीयां मध्ये निक्षिप्य
इत्यर्थः ।

आवाहनादिना पूर्व्वं विश्वेदेवान् प्रपूज्य च ।
अहं वसुभ्यस्त्वा विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ॥
सूर्य्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजनीये तिलान्वदेत् ।
आवाहनादिकं शेषं कुर्याच्च पितृकर्मवत् ॥
सोमां धेनुं ततो दद्याद्वासवाय द्विजाय तु ।
आग्नेय्यां वाग्र रौद्राय याभ्यां सूर्य्येद्विजातयः ॥
विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यस्त्रिलपात्रं निवेदयेत् ।
वासवाय तद्देशेनोपवेशिताय । एवमुत्तरत्रापि ।
स्वस्त्युदकमथाक्षय्यं जलं दत्त्वा च तान्द्विजान् ।
विसर्ज्जयेत्स्मरन् विष्णुं देवमष्टाक्षरं विभुम् ॥
ततः कामकुलेशानं निशि नारायणं स्मरेत् ।
चतुर्दश्यां ततो गच्छेद्यथा प्राप्तं सरिहराम् ॥
सरिद्धमनं प्रति वर्णविशेषस्य मार्गविशेषमाह ।
पूर्व्वेण विप्रः सौम्येन राजा वैश्योऽपरेण च ।
सौम्येनीत्तरेण अपरेण पश्चिमेन ।
दक्षिणेन तथा शूद्रोमार्गेण विकिरेद्यवान् ।
वस्त्राणि लोहखण्डानि निपतन्त इति स्मरन् ॥

दक्षिणाभिमुखी वक्त्रं ज्वालयेत्तत्र च स्वयम् ।

पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्राह्मीङ्गुत्वा प्रतिकृतिं दहेत् ॥

ब्रह्मलोकसम्बन्धिनीं ब्राह्मीम् ।

कृत्वा श्मशानिकं हीमं पूर्णाहुत्यन्तमेव हि ।

निरग्निमथवा भूमिं यमं रुद्रञ्च संस्मरेत् ॥

हुत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चाद्दाहापयेच्च ताम् ।

श्मशानिकं हीमं प्रत्यक्षशवदाहकाले क्रियमाणे कृत्वा प्राधा-
नेके स्थाने प्रधानहीमस्थाने निरग्निभूम्युद्देशेन ।

तथा ।

यमाद्युद्देशेन च हुत्वा तां प्रतिकृतिमन्यैर्दाहापयेत् ।

न तु दाहयेत् अपयेच्चापरैरग्नीमुद्गमिश्रं चक्रं शुभम्* ॥

तिलतण्डुलमिश्रञ्च द्वितीयं सपवित्रकम् ।

पूरयेत्कर्पुकञ्चात्र मधुक्षीरघृतोदकैः ।

तदुपान्ते ततो मुद्गेः पात्राणि त्रीणि पूरयेत् ॥

ओं पृथिव्यै नमस्तुभ्यमिति चैकं निवेदयेत् ।

ओं यमाय नमश्चेति द्वितीयं तदनन्तरम् ॥

ओं नमस्तथा रुद्राय श्मशानपतये तथा ।

ततो दीप्तिसमिद्धाग्निं भूमौ प्रकृतिदाहकम् ॥

नेर्वापयेदित्यध्याहारः ।

* तत इति पाठान्तरम् ।

निर्व्विषणप्रकारमेवाह ।

श्रीं क्रव्यादवह्नितप्त्यायै भूस्यै नम इति स्मरन् ।
 क्षीराक्तं जलकुम्भञ्च विकिरेत्तत्रशान्तये ॥
 नाभिमात्रं ततस्तोयं प्रविश्य यमदिद्भुखः ।
 सप्तभ्यो यमसंज्ञेभ्यो दद्यात्सप्त जलाञ्जलीन् ॥
 यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्व्वप्रहरणाय च ॥
 स्वधाकारो नमस्कारः प्रणवैः सह सप्तधा ।

तत्रायं मन्त्रीञ्चारक्रमः ।

यमाय स्वधा नम इति एवं धर्मराजायेत्यादिव्वपि ।
 सप्तजलाञ्जलीन् सप्तधेत्युपक्रमोपसंहारवशान्न केवलं स्वधादि-
 शब्दोञ्चारणं न पुनरञ्जलिदानमपि तु पूर्व्वोक्तरीत्यैव ।

श्रीं नमश्चाथ रुद्राय श्मशानपतये नमः ।

अनेन मन्त्रेण यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

लाजोदकाभ्यां पूर्णन्तु कुम्भञ्च विकिरेद्भुवि ।

ततश्च ।

याम्योन्मुखेषु दर्भेषु प्रदद्यादवनेजनम् ।

स्वधेति शुक्रवाहाय रुद्रं नम इति स्मरन् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु तिलोदकम् ।

अवनेजनं तिलोदकञ्च । तद्दानप्रकारमेव दर्शयति । स्वधेत्या-
 दिना शुक्रवाहाय रुद्राय स्वधा नम इति रुद्रं संस्मरन् ।
 अमुकगोत्रैतत्तिलादकं तुभ्यमस्त्विति दद्यादित्यर्थः ।

प्रदद्याद्दशपिण्डान्तु अर्घ्यपुष्पसमन्वितान् ।

धूपो दीपो बलिर्गन्धः सर्वेषामसु चाक्षयः ॥

धूपादिदानानन्तरं सर्वेषामक्षयमस्त्विति ब्रूयादित्यर्थः ।

दशपिण्डान्ततो दत्त्वा विष्णोः सौम्यं सुखं स्मरन् ।

निरुक्ष्माणञ्च तत्तोयं नाभिमात्रं प्रविश्य तु ॥

प्रक्षिपेत्पूर्णकुम्भे च जलमध्ये पृथक् पृथक् ।

पूर्णकुम्भ एकैकं पिण्डं निक्षिप्य जलमध्ये प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

प्रदद्यात्पञ्चपञ्चाशत्कुम्भेनाथ जलाञ्जलीन् ।

हारोपान्ते गृहे वाथ क्षीरं तोयञ्च निक्षिपेत् ॥

जीवान् स्नाहि दुग्धञ्च पिवेदञ्चाप्यनुस्मरन् ।

जीवान् स्नाहीत्यादिमन्त्रद्वयं पठन्नित्यर्थः ।

याम्योदङ्मुखेषु दर्भेषु स्वपेत्पञ्चादुदङ्मुखः ।

अमावास्यायां कुर्यात्तु जीवच्छ्राद्धमतः परम् ।

वृत्तान्नमांसदधिभिः पूरयेत्कर्षुमात्रकम् ॥

कुर्याच्च मासिकं मासि सपिण्डीकरणं ततः ।

अशौचान्ते ततः सर्वमात्मनो वा परस्य तु ॥

कुर्यादस्थिरतां ज्ञात्वा शक्त्यारोग्यधनायुषाम् ।

अमावास्यायां कुर्यादित्यभिधाय पुनरप्यशौचान्त इत्यभिधानात्

अमावास्यायां व्यतीतायामतः परमाशौचान्ते पर्णशवाशौचवत्

त्रिरात्रान्ते आद्यादिकं कुर्यादित्यवगम्यते । एतदध्याहार-

सापेक्षत्वादशौचान्त इत्यादिकस्योपसंहाररूपत्वेनानुवादतोप-

पत्तेः । शुक्लपत्रे आद्यस्याप्रशस्तत्वात् कृष्णपत्रे च प्रशस्तत्वात्

तत्राप्यमावास्यायां प्रशस्ततरत्वेनामावास्यापूर्वदिनएवाशीष-
मित्यमावास्यैवाशीचान्ते अतस्तत्रैव आहं कुर्यात् ।

इह मदनपारिजाते मदनचितिपालदानजलरूढे ।

स्तवकः सप्तम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा ग्रीलं ज्ञाप्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

वरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिभियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातकभट्टारमहोद्यादि विरुदराजी-

विराजमानस्य श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदन-

पारिजाताभिधेये सप्तमः स्तवकः ।

अथाष्टमः स्तवकः ।

विभक्तानामेव पृथक् पृथक् आशाधिकाराच्छाहस्तवकान्तरं दायविभागो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्रास्य* पुत्रैर्यत्र निरूप्यते† ।

दायभाग इति प्रोक्तस्तद्विवादपदम्बुधैः ॥

पित्रास्येति पितामहाद्युपलक्षणम् । तदिति विधेयविशेषणम् ।
चत्वारः काला विभागस्य जीवन्नेव पितरि पितुर्यदा विभाग-
इच्छा स तावदेकः‡ । निवृत्तरजस्कायां मातरि स्त्रीमुखानभि-
लाषिणि द्रव्यनिष्ठे च पितरि पित्रनिच्छायामपि यदा
पुत्रेच्छा सोऽन्यः । सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि
पितरि तस्मिन् वृद्धे अधर्म्मवर्तिनि अचिकित्सितरोगग्रस्ते
सति यदि पुत्रेच्छा सोऽन्यतरः । पिढमरणानन्तरमपर इति ।

तत्र प्रथमपक्षमाह याज्ञवल्क्यः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजिष्यतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वं वा स्युः समांशिनः ॥

ज्येष्ठादिविभागश्च मनुना दर्शितः ।

ज्येष्ठस्य विश्व उद्धारः सर्व्वद्रव्याञ्च यद्दरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥

* पैत्रस्येति पाठान्तरम् । † प्रकल्पत इति पाठान्तरम् । ‡ काल इति पाठान्तरम् ।

अस्यार्थः । विभज्ये द्रव्ये विंशतितमो विभागः यच्च विभज्य-
द्रव्ये श्रेष्ठं तज्जगृह्याय दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो
मध्यमद्रव्यञ्च मध्यमाय । अशीतितमो भागो हीनञ्च द्रव्यं
कनिष्ठाय दातव्यम् । ततोऽवशिष्टं द्रव्यं समं* विभज्य गृह्णी-
यादिति । एवमन्यान्यपि विषमविभागप्रतिपादकानि गौत-
मादिवचनानि बहूनि सन्ति तानि ग्रन्थविस्तरभया† नेह
प्रदर्शितानि । एवं विषमविभागस्य शास्त्रसिद्धत्वेऽपि लोका-
विरुद्धत्वाद्स्मर्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याहरेन्न तु‡ इति वचना-
च्चायं विभागक्रमो नानुष्ठेयः स्मर्यते ।

यथा नियोगधर्मिण्योऽ नानुबन्धावधोऽपि वा॥ ।

तथोद्धारविभागो हि॥ नैवं सम्प्रति वर्त्तते ॥

यदि देवात्पिता करोति विषमविभागस्तदा न निवर्त्तते
इत्याह ।

यान्नवस्कारः ।

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ।

धर्म्यो यदि धर्मादनपितस्त्विह न निवर्त्तनीय इत्यर्थः । अध-
र्म्येष्वेन्निवर्त्तते इत्युक्तं भवति ।

* एकौकश्वेति पाठान्तरम् । † भूयस्वेति पाठान्तरम् । ‡ नाचरेन्नलिति क्वचित्
पाठः । § देवरादिना पुत्रीत्यादनकारिणः । ॥ यागार्थं गोवधः अतएवादिपुराणं—
कदायाः पुनरुवाच व्यहोमं गोवधं तथा । क लौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कस्यच्युन् ॥
॥ ऽपैति पाठान्तरम् ।

तथाच नारदः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः । इति ।
यत्र च विषमविभागे लोकविदेषाभावस्तत्र विषमविभागे
भवत्येव ।

यदाह नारदः ।

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति ।

एतच्च स्वतन्त्रोपार्जिकपरम् ।

यदाह वशिष्ठः ।

येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्वंशमेव लभेत
इति ।

एषां दायार्हपितृभ्रात्रादीनाम् ।

द्वितीयं पक्षमाह विभजयुर्धनं सममित्यनुवृत्तौ नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणात्पितर्युपरतस्य हे ॥

प्रत्तासु विवाहितासु, रमणं स्त्रीसम्भोगः । तदिच्छानिवृत्तौ
सत्यामित्यर्थः । स्युहा द्रव्यविषया ।

तृतीयपक्षमाह शङ्खः ।

अकामे पितरि रिक्त्यविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि
रोगिणि चेति ।

अकाम इति । विपरीतचेतसि अधर्म्मवर्त्तिनि ।

चतुर्थपक्षमाह यान्नवल्काः ।

विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धं रिक्त्यमृणं समम् ।

पित्रोर्मातापित्रोरुद्धं रिक्तं तदीयद्रव्यं तदीयमृणञ्च समं
विभजरन्नित्यर्थः । पितृमरणानन्तरं पातित्यादिदोषदुष्टे*
वा पितरि जीवति यदा पुत्रा एव विभागकर्त्तारस्तदा
विशेषमाह
स एव ।

असंस्कृतासु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ।

भगिन्यश्च निजादंशाहत्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

असंस्कृतानां विवाहान्तसंस्कारैरसंस्कृतानां भ्रातृणां भगिनी-
नाञ्च विवाहान्तसंस्कारङ्गत्वा पश्चाद्भिभागः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
भगिन्यश्चेत्यादेरयं तात्पर्यार्थः । भगिनीनामसंस्कृतानां
विवाहङ्गत्वा ताभ्यस्तुर्थमंशं दद्यात् । कस्मान्निजादंशात् ।
अत्र यज्जातीयपुत्रस्य योऽंशस्तुस्त्रिद्वैकभागाः स्युरिति वक्ष्य-
माणः सोऽंशो निजांशस्तस्मात् । अयञ्च विभागक्रमः ब्राह्मण-
स्त्रैका पत्नी तत्पुत्रोऽप्येकएवैका च कन्या तत्र पितृद्रव्यं त्रेधा
विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा § तुरीयांशं ¶ कन्यकायै
दत्त्वावशिष्टं पुत्रो गृह्णीयात् । यदा पुत्री द्वौ कन्याचैका तदा
पित्रा द्रव्यं त्रेधा विभज्य तत्रैकमंशं चतुर्धा कृत्वा तुरीयांशं
कन्यायै दत्त्वा अवशिष्टं दावपि पुत्रावर्द्धमर्द्धं गृह्णीतः । एवं पुत्र-

* युक्त इति पाठान्तरम् । † अविवाहितानामिति पाठान्तरम् । ‡ तन्मध्ये इति
पाठान्तरम् । § विभज्येति पाठान्तरम् । ¶ चतुर्धांशमिति पाठान्तरम् ।

बहुत्वे कन्याबहुत्वे चोहनीयम् । यद्येकः पुत्रः द्वे च कन्ये
तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य तत्रैकमंशं* चतुर्धा कृत्वा एकमेकं
चतुर्थांशं हाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वावशिष्टमखिलं पुत्र एव
गृह्णाति । एवमेव समानजातीयेषु भ्रातृषु भगिनीषु संख्या-
वैषम्ये योजनीयम् । यदा जातिवैषम्यं संख्यासाम्यं वैषम्यं वा
तदैवं द्रष्टव्यम् । तद्यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिभार्या तत्र
ब्राह्मणीपुत्रः कन्या च तथा क्षत्रियासुतः† कन्या च । तथा
वैश्यायाः शूद्रायाश्चैवमष्टापत्यानि तत्र चत्वार्यपत्यानि
स्त्रियश्चत्वारः पुमांसश्चतुस्त्रिंशद्वेकभागाः स्युरित्येकवचनेन
ब्राह्मण्यपत्ययोरष्टावंशाः क्षत्रियापत्ययोः षट् वैश्यापत्ययोश्च-
त्वारः शूद्रापत्ययोः द्वौ एवं विंशतिभागान् कृत्वा ब्राह्मणी-
कन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशचतुष्टयरूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थ-
मंशं दद्यात् । क्षत्रियकन्यायै स्वजातिपुत्रविहितादंशत्रय-
रूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थमंशं दद्यात् । वैश्यकन्यायै स्वजातिपुत्र-
विहितादंशद्वयरूपान्निजाङ्गागाश्चतुर्थमंशं दद्यात् । शूद्राकन्य-
कायै स्वजातिपुत्रविहितात् एकांशरूपादेव निजाङ्गागाश्चतुर्थ-
मंशं दत्त्वा तत्तद्गागादवशिष्टं द्रव्यमेकीकृत्य ब्राह्मण्यादि-
पुत्राश्च क्रमाच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागान् गृह्णीयुः भ्रातृणां भगिनी-
नान्तु वैषम्ये यावत्योव्यक्तयोभ्रात्रादीनां तावत अंशान् तत्त-
ज्जात्यनुसाराच्चतुस्त्रिंशद्वेकभागादिक्रमेण कल्पयित्वा कन्यकानां

* भागमिति पाठान्तरम् । † पुत्र इति पाठान्तरम् ।

स्वस्वजातिविहिताज्ञागाश्चतुर्थमंशं दत्त्वावशिष्टं तत्तद्भाग-
द्रव्यं सर्वैः पुनश्चतुस्त्यादिक्रमेण विभज्य गृह्णीयुरित्येवं योज-
नीयम् । केचन एवं मन्यन्ते । पूर्वोक्तरीत्या चतुर्थमंशं कन्य-
कायै दत्त्वा तेनैव विवाहः कर्तव्यः न तु समुदितद्रव्येण
विवाहं कृत्वा पुनरपि चतुर्थांशदानमिति तन्मेधातिथिमिता-
क्षराकारादीनामनभिमतत्वादुपेक्षणीयं अथवा देशाचारतो
व्यवस्था । दायविभागकालस्तत्रसङ्गादागतश्चेत्येतदुभयं निरू-
पितं साम्प्रतं दायग्रहणस्य व्यवस्थां दर्शयितुं सुख्यगौणपुत्राः
प्रदर्शयन्ति ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

श्रीरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरिण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अचतायां चतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमश्च* कृतः स्वयम्† ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सङ्गोढजः ॥

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।

* कृत्रिमः स्यादिति पाठान्तरम् । † स्वयङ्कृत इति पाठान्तरम् ।

पिण्डदोऽग्रहरक्षैषां पूर्व्याभावे परः परः ॥

स्वजातीयेष्वयम्नोक्तस्तनयेषु यथाविधि ।

सवर्णा धर्मविवाहोद्गा धर्मपत्नी तस्यां जातः पुत्रः श्रीरसः
स च सुख्यः तथासुरादिविवाहोद्गा सवर्णापुत्रेऽपि तथा अनु-
लोमविवाहितचक्षियादिस्त्रीषु ब्राह्मणादुत्पन्नो मूर्धावसिक्तो
ऽम्बुष्ठा निषादापरपर्यायपारश्वस्य वैश्यादिस्त्रियां* राजतं
उत्पन्नो माहिष्योग्री च शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणशैत्येते
श्रीरसा एव । पुत्रिकैवपुत्रः पुत्रिकायाश्च पुत्र इत्युभय-
विधावपि पुत्रिकासुतस्तत्सम श्रीरससमः । तथा ह्यसुष्याय-
णोऽपि जनकस्योरसएव । समानवर्णेन सगोत्रेण इतरेण
सपिण्डेन देवरेण नियोगधर्मैणोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः । अनि-
श्चितपुरुषविशेषात्सवर्णाद्भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजः ।
अनिश्चितपुरुषविशेषत्वं भर्तुरेव न स्त्रियाः । सवर्णत्वज्ञानं
स्त्रीद्वारतया तत्स्वरूपस्यज्ञातत्वात् । यद्बलाद्रहसि पुरुषान्तर-
सम्भोगात् सापि वर्णविशेषं न जानाति । तत्र गूढजनाम-
मात्रधारी न पूर्वोक्तगूढजवत् प्रशस्तः सवर्णात् कन्यकायां
उत्पन्नः कानीनः । स मातामहसुतः यदि सा अविवाहिता
पितृगृहे एव तिष्ठति । यदि चेद्विवाहिता तदा स पुत्रो
वीदुरेव ।

तथाच मनुः ।

* वैश्यादिस्त्रिय इति पाठान्तरम् । † राज्ञ इति पाठान्तरम् ।

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।

कानीनं तं वदेन्नाम्ना वीदुः कन्यासमुद्भवम् ॥

तत्र वीदुरित्युपादानाद्विवाहिता चेत्तदा वीदुर्नी चेन्माता-
महस्वेत्येतदवगम्यते । क्षता अक्षता चेति द्विधा पुनर्भूः ।
तस्यां सवर्षादुत्पन्नः पौनर्भवः दत्तकोऽपि सवर्ष एव ।

यदाह मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ॥

सदृशं सवर्षं भर्त्तरि प्रीषिते मृते वा आपदि केवलं मातुरधि-
कारो दाने तथा मातरि मृतायामुन्मादादियुक्तायां वा
आपदि केवलं पितुरधिकारः । अन्यथोभयोरपि सहैव ।
आपदीत्यापच्छब्दीपादानादनापदि न देय इति गम्यते ।
अनापदि दत्ते दातुर्दीषी न प्रतिग्रहीतुः । एकः पुत्रो न देयो
नापि प्रतिग्राह्य इत्याह

वशिष्ठः ।

नत्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादिति ।

तथा ल्घेष्टोऽपि न देयः ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारमाह

वशिष्ठः ।

पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य निवे-

शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वादूरवान्धवं बन्धुसविक्रष्ट-
मेव प्रतिगृह्णीयादिति ।

निवेशनस्य स्वगृहस्य । अत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधार्थ-
मदूरवान्धवमित्युक्तम् । अयं विधिः क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि
यथाशोभ्यं योज्यम् । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रव्यतिरेकेण आपदि माता-
पितृभ्यां पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येकं वा यो विक्रीतः स सवर्णक्रीतः
पुत्रः ।

यत्तु मनुजोक्तम् ।

स क्रीतस्तु सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽथवा । इति ।

तद्गुणैः कृत्वा सदृशोऽसदृशो वेत्येतत्परम् । न तु ब्राह्मण-
त्वादिवर्णैः मातापितृरहितः सवर्णो धनादिकप्रदर्शनेन ।
प्रसोभितः सन् पुत्रार्थिना पुत्रीकृतो यः स कृत्रिमः । माता-
पितृभ्यां विहीनस्तत्परित्यक्तो वा अहं तव पुत्रो भवामीति
प्राप्तः स्वयंदत्तोऽत्रापि सवर्ण इत्येव । सगर्भायां विवाहि-
तायां तस्माद्गर्भाद्य उत्पन्नः स सहोदजः । यदि चेत्तु गर्भः
सवर्णजः मातापितृभ्यामुत्पद्यतेः परित्यक्तः सवर्ण्यो यो गृह्यते
पुत्रत्वेन सोऽपविद्धः । अत्र क्रमं दर्शयति पिण्डदोऽग्रहरश्चेति ।
एते सवर्णा एव पुत्रा भवन्तीत्याह सजातीयेष्वयमिति एते
क्षेत्रजादयो यद्यधिकवर्णादुत्पन्नास्तदापि तत्तन्नामधेयभाजो
भवन्त्येव अपि तु सवर्णादुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति ।
सजातीयेष्वयं प्रीक्त इति सजातीयनियमात् । यदि हीनवर्णा-
दुत्पन्नास्तदा प्रतिलोमजत्वेन निन्द्या एवेति विवेचनीयम् ।

कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेण न
स्वरूपतः तेषां कुण्डगोलकत्वेन स्वतोवर्णजात्यन्तर्भावाभावात् ।
पुत्रिकाकरणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तौ विशेषमाह

मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

कात्यायनः ।

उत्पन्ने चौरसे पुत्रे चतुर्थीग्रहाराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्ति* यासाच्छादनभाजनाः ॥

सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकक्रीतकृत्रिमस्त्रयंदत्तापविद्धा असवर्णाः
कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवाः ।

यत्तु विष्णुवचनम् ।

अप्रशस्तासु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवस्तु नैवेति पितृ† रिक्थांशभागिनः ॥ इति

तदौरसे सति चतुर्थीशनिषेधपरं औरसाद्यभावे तु कानीना-
दीनामपि सकलपित्राधनग्रहणमस्येव पूर्वभावे परः परः
इति वचनादिति विज्ञानेश्वरमतम् । यथाचायमेव क्रम-
स्तथास्माभिरुपपादितः विज्ञानेश्वरटीकायां सुवीधिन्यां दाय-
भागप्रकरणे । यस्त्वंशाधिकारी सन्नपि लोभाद्यभावात्
स्वतोऽर्जनशक्तिसद्भावाद्वाशं न जिष्टचिति तं प्रत्याह ।

* स्त्रिति पाठान्तरम् । † पिच्छेति पाठान्तरम् ।

यान्नवस्काः ।

शक्तस्थानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया ।
किञ्चिदसारमपि तस्मै दत्त्वा विभागः कर्त्तव्यः । एतच्च
तत्पुत्रादीनां दायजिष्टत्वा मा भूदित्येतदर्थम् ।

द्वयामुत्थायणस्य विशेषमाह ।

अपुत्रेण परत्रेणे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥

यदा वीजी स्वयमपुत्रो वीजदानसमयेऽतीत्यन्नमपत्यमावयो-
रिति प्रतिज्ञां करोति तदैवोभयोर्वीजचेत्रिणां रिक्थग्राही ।
समयाभावे तु चेत्रिण एव । विभागोत्तरकालमुत्पन्नपुत्रं
प्रत्याह ।

मनुः ।

जङ्घं विभागाज्जातस्तु पितृमैव हरेत्वनम् ।

पितृमैतित्यत्रैकशेषः । अतएव मातापित्रोरिदं पितृमम् ।

तथाच ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्व्वमनीशाः पूर्व्वजाः स्मृताः ॥

तथाच ।

संसृष्टास्तेन वा ये सुर्विभजेत स तैः सह ।

ये विभक्ताः सन्तः पुनः पित्रा सह संसृष्टाः तैः संसृष्टैः सह
विभक्तजो विभजेदित्यर्थः । पितरि भ्रातरि वा सृते असृष्ट-
गर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा सत्यां अन्वेषु भ्रातृषु विभक्तेषु

ससु तस्मादेव गर्भाद्विभागानन्तरसमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कर्ध-
भागकल्पनेत्याकाङ्क्षायाम्

याग्नवस्त्राः ।

दृशाद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ।
तस्य विभागस्तद्विभागः । अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तरीत्या विभा-
गानन्तरसमुत्पन्नः परावृथ्यते । तद्विभागो दृशाद्वा दृशादेव
वा शब्दोऽवधारणे कीदृशाद्दृशादायव्ययविशोधितात् । विभा-
गानन्तरं प्रातिस्विकांशैः कृत्वादिषु क्रियमाणेषु यो लाभः स
आयः । पितृकृतर्षापाकरणस्त्रकुटुम्बपोषणादिकं यदावश्यकं
क्रियते स व्ययः । आयांशमध्ये परिगणय्य व्ययञ्चोद्धृत्य सर्व-
भ्योऽंशेभ्यो यस्माद्यस्मादंशाद्यावद्यावदुचितं तावत्तावद्दृष्टीत्या
स्वभागसमङ्गत्वा पूर्वोक्तरीत्या विभागानन्तरसमुत्पन्नपुत्रस्य
दद्यादित्यर्थः । स्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृपत्न्यां वा प्रसवा-
नन्तरं विभागः कर्त्तव्यः ।

यदाह वशिष्ठः ।

अत्र भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासा-
मापुत्रलाभादिति ।

तासां स्पष्टगर्भानां स्त्रीणामापुत्रलाभादाप्रसवात्सर्वं
प्रतीक्ष्य दायविभागो भवतीत्यर्थः । विभागानन्तरं* मात्रा

* विभक्तानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

पित्रा वा विभक्ताय पुत्रायालङ्करणादिके दीयमाने विभागा-
नन्तरमुत्पन्नेन निषेधः कार्यः ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

विभागात्प्राक् पित्रा मात्रा वा यस्मै यद्दत्तं तत्तस्यैव समान-
न्यायत्वात् । अतएव एकस्मै दीयमानेऽन्येन निषेधोऽपि न
कार्यः ।

अथ विजातीयपुत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

चतुस्त्रिद्विकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणान्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्विकभागाः स्युर्विड्जास्तु द्विकभागिनः ॥

वर्णशो वर्णे वर्णे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयासु ब्राह्मण-
भार्यासूत्रा ब्राह्मणपुत्राः क्रमेण चतुस्त्रिद्विकभागभाजो
भवेयुः शूद्रापुत्रांशापेक्षया चत्वारो भागाः ब्राह्मणीपुत्रस्य तद-
पेक्षया चतुर्यामन्यूनत्वात् क्षत्रियापुत्रस्य त्रयो भागाः वैश्या-
पुत्रस्यार्धमन्यूनत्वात् द्वौ भागौ शूद्रापुत्रस्य एको भागः । क्षत्रजाः
क्षत्रियवैश्यशूद्रजातीयासु स्वभार्यासूत्रास्ते त्रिद्विकभाग-
भाजः ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यां स्वभार्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयैकस्यां-
शस्य न्यूनत्वात् क्षत्रियात् क्षत्रियायामुत्पन्नस्य त्रयो भागाः
वैश्यायामुत्पन्नस्य द्वौ शूद्रायामुत्पन्नस्यैकः । विड्जा वैश्यजा

वैश्यशूद्रजातीययोः स्वभार्य्योरुत्पन्नाः । अत्र बहुवचनं पुत्र-
बहुत्वापेक्षया न तु भार्य्यागतपतिबहुत्वापेक्षया ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्यां स्वभार्य्यायामुत्पन्नपुत्रापेक्षयांशद्वयस्य न्यूनत्वाद्द्वैश्या-
यामुत्पन्नस्य द्वावंशी शूद्रायामुत्पन्नस्यैकोऽंशः । अनेनैव
प्रकारेण पुत्रगतसंख्यासाम्ये वैषम्ये च योजनीयम् । ब्राह्मण-
क्षत्रियादिजातीयायां* स्वस्वभार्य्यायामुत्पन्नपुत्राः प्रतिग्रह-
प्राप्तभूभागं† न लभन्ते‡ ।

तथाच निगमे ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यात्भृते विप्रासुतो हरेत् ॥

प्रतिग्रहग्रहणात् क्रयादिलब्धं लभन्ते ।

तथा ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमीर्भागमर्हति ।

द्विजातिमात्राच्छूद्रायामुत्पन्नाः प्रतिग्रहक्रयादिलब्धाया अपि
भुवो भागं न लभन्त इत्यर्थः । यच्च शूद्रापुत्रस्यांशमात्र-
निषेधकं वचनान्तरं

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिकथभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेव द्वि‡ धनश्चवेत् ॥ इति ।

तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापुत्राय किमपि दत्तं तदा

* ब्राह्मणक्षत्रियादिजातीयासु स्वस्वभार्य्यासु इति पाठान्तरम् । † प्रतिग्रहप्राप्तभूरिति
पाठान्तरम् । ‡ लभत इति पाठान्तरम् । § तदेवास्मेति पाठान्तरम् ।

विभागकाले भ्रातृभिर्न दातव्योऽंश इत्येतत्परं पित्रा न दत्ते-
ऽंशभाक्तमस्त्येव* । शूद्राहास्यामुत्पन्नस्य विशेषमाह
याज्ञवल्करः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्द्धभागिकम् ।

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥

कामतः पितुरिच्छयांशहरो भवेत् । यदि पिता अंशं
ददाति तदांशोऽस्तीत्यर्थः । अर्द्धभागिकं विवाहितापुत्रास्तं
स्वांशार्द्धभाजं कुर्युरित्यर्थः । अभ्रातृकः विवाहितापुत्ररूप-
भ्रातरहितः सर्वं पितृधनं गृह्णीयाद्यदि परिणीता दुहितर-
स्तपुत्रा वा न सन्ति तत्सद्भावे त्वर्द्धांशभागिव दासीपुत्रः ।
शूद्रेणेति विशेषोपादानाद्द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नस्य न
केनापि प्रकारेणांशः अपि तु आसाच्छादनभाग् भवति
स इति निर्णयः ।

अथ पितामहधने पौत्रविभागः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

अनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पना ।

अनेकेभ्यो भ्रातृभ्यस्तद्भार्यासूत्यन्ना अनेकपितृका भ्रातृजा
इत्यर्थः । तेषां स्वस्वपितृद्वारेण पैतामहधनस्य भागकल्पना ।

* पित्रा दत्ते तु अंशभाक्तं गति इत्यर्थः ।

अथमभिप्रायः । त्रयो भ्रातरस्तत्रैकस्यैकः पुत्रीऽपरस्य हाव-
न्यस्य त्रयः पुत्राः एवं षट् एते पितामहधनं षोढा विभज्य
न गृह्णीयुः अपि तु पितामहधनं भ्रातृणां त्रेधा विभज्य
यस्यैकः पुत्रः स स्वपित्रं लभते । यस्य द्वौ तावपि स्वपित्रं
लभते । एवमन्यत्रापि इति । पुत्रीत्यन्यन्तरं केषुचिद्भाटपु-
त्रेषु केषुचिद्विद्यमानेषु भ्रातृणां भ्राटपुत्राणामपि पूर्वोक्त-
रीत्या एव विभागः भ्रातरः स्वांशं भ्राटपुत्राः स्वपित्रं लभन्त
इत्यर्थः । पितामहद्रव्येऽपि पित्रा सह विभागे विशेषमाह
स एव ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्कष्टं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

भूः ग्रीह्विज्ञादिका निबध्यत इति निबन्धः एकस्यां पर्ण-
वाटिकायामियन्ति पर्णानि भवन्ति एकस्यां क्रमुकवाटि-
कायामियन्ति क्रमुकफलानि भवन्तीति तद्व्यापारकोविदैः
संख्यया पर्णभरकादिकं निबध्यत इति निबन्धः । द्रव्यं
प्रतिग्रहविजयव्यापारकृष्यादिभिरुपार्जितं सुवर्णरजतादि ।
एतादृशि समस्ते पैतामहधने पितुः पुत्रस्य स्वाभ्यं सममेव ।
अतो जीवति पितरि पितुरिच्छयैव विभागः । पितुश्च
द्वावंशौ पितृतो भागकल्पनेत्यादि नियमा न सन्तीत्यर्थः शूद्रा-
हास्यामुत्पन्नस्य पौत्रस्याप्येवमेव स्वाभ्यं परन्तु विभागे विशेषः
स च विशेषोऽनन्तरपुत्रविभागकरणान्तोक्तरीत्या वेदितव्यः
न त्वनेकपितृकाणान्तु पितृतो भागकल्पनेत्यनेन पैतामह-

धनस्य पितृद्वारा भागकृतिर्न स्वरूपत इत्युक्तं* भूर्या पिता-
महोपात्ता इत्यन्तेन तु पितापुत्रयोः पैतामहधने सममेव
स्वाम्यमित्युच्यते अतः पूर्वापरविरोधः इति चेन्नैवम् अनेकपितृ-
काणामित्येतत्पितरि सृते पुत्राणां पैतामहधनविभागविष-
यम् । एतच्च पितृतो भागकल्पनेत्यनेन पदेन द्योत्यते पितृ-
द्वारा पौत्राणामेवांशसम्बन्धीऽवगम्यते । एतत्तु पितरि विद्य-
माने न घटत इति तस्यापि जन्मनैव स्वत्वात् पितरि सृते तु
मरणादेव तस्य तु स्वत्वनिवृत्तेः पौत्राणामेवांशसम्बन्धी घटत
इति पितृमरणानन्तरं पौत्रादीनां पैतामहधनविभागप्रकारः
अनेकपितृकाणामित्यनेन वचनेन नियम्यते । भूर्या पितामहो-
पात्तेत्येतत्तु पितापुत्रयोः विद्यमानयोः पौत्रापेक्षया पैतामह-
धनविषयम् । एतच्च पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनेन नांशेन द्योत्यते
सृतस्य स्वाम्याभावादन्यतरसृतावपि तत्र स्यात्सदृशं साम्यं
पितुः पुत्रस्य चैव हीत्यनुपपन्नं स्यात् । यदा त्रयो भ्रातरस्तत्रै-
कस्यैकः पुत्रः अन्यस्य द्वौ अपरस्य त्रयः तथाच सर्वेषु पिता-
पुत्रेषु विद्यमानेषु पूर्वोक्तैव व्यवस्था यदा त्वेकपुत्रसन्तती
पुत्राः पौत्राश्च जीवन्ति पुत्रान्तरसन्तती तु पुत्राः किन्तु
पौत्रा एव तदा जीवतः पितुः पुत्राः भूर्या पितामहोपात्ते-
त्यनेन न्यायेन पैतामहधनं लभन्ते । यदग्रे पुत्रा सृताः
पौत्रा एव वर्त्तन्ते तदा अग्रे पौत्रा एव स्वांशान् लभन्ते ।

* इत्येके इति पाठान्तरम् ।

अनेकपिढकाणान्तु पिढती भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन भूर्या पितामहोपात्तेत्यनेन न्यायेन तेषां प्रमीतपिढकत्वाद्-
यच्च विभागक्रमः पितामहे सृत एवास्मिन्विद्यमाने पिता-
महेच्छ्या* पुत्रेच्छ्या विभागो भवति न पौत्रेच्छ्या पितरि
विद्यमाने पित्रिच्छ्या वा क्वचन पुत्रेच्छ्या वा विभागो
भवति इति विभागकालकथनप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ।

अथ मातुरंशकृप्तिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

यदि कुर्यात्समानांशान् पत्न्यः कार्य्याः समांसिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा खशुरेण वा ॥

समशब्दो न्यूनाधिकभावो[†]रहितांशपरः । अथवा समशब्दोऽत्र
चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युरित्यत्र समानांशपरः शास्त्रोक्तसमत्वात्
समव्यपदेशः । एवं स्थिते यदा पिता स्त्रेच्छ्या पुत्रान् सर्वान्
समांशभाजः करोति तदा पत्न्याऽपि समांसिकाः कार्य्याः
यदि ब्राह्मण्याद्युत्पन्नपुत्राणां सदृशा एवांशास्तदा तन्मातृणा-
मपि सदृशा एव यदा तु मूर्द्धावसिक्तादिपुत्राणां यथाक्रमेण
त्रिंशेकांशास्तदा तन्मातृणामपि स्रस्त्रपुत्रसमांशाः एवं प्राप्ता-
पवादः न दत्तमित्यादि स्त्रीधनमलङ्कारादि यदि स्त्रीधनं दत्तं

* तस्मिन् विद्यमानेऽपि तदिच्छ्या इति पाठान्तरम् । † न्यूनाधिकत्वमित्यर्थः ।

तदा दत्ते त्वहं प्रकीर्त्तितमित्यधिवेदनप्रकरणोक्तप्रकारो
विज्ञेयः स च प्रकारः दत्ते त्वहं प्रकीर्त्तितमिति अर्हशब्दो-
ऽशमात्रपरो न तु समविभक्तांशपरः । यावता धनेन स्व-
पुत्रांशाग्र्यूनं भवति स्त्रीधनं तावहनं दत्त्वा पत्न्यंशोऽपि पुत्रांश-
समः कर्त्तव्य इति नन्वेवं सति प्रकारान्तरेण स्त्रीधनमपि
विभज्यतामित्युक्तं स्यात्तथाच स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनविरोध इति चैकैवम् । यत्र अपवादकं वचनमस्ति
तत्र अपवादकबलात्कामान्येन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वप्रतिपादक-
वचनानां बाधः यत्रापवादी नास्ति तत्र न बाधः । अत्र च
न दत्तं स्त्रीधनं यासामिति दत्ते त्वहं प्रकल्पयेदित्य-
नयोरार्थिकैकवाक्यत्वेनापवादकत्वं यदा तु पिता ज्येष्ठं
वा श्रेष्ठभागेनेत्याद्युक्तप्रकारेण विषमभागं करोति तदा
पत्नीनां श्रेष्ठादिभागा न सन्ति किन्तु श्रेष्ठादिभागोद्दारे कृते
यदवशिष्टं समुद्धितद्रव्यं तस्मात्समानांशान् पत्न्यो लभन्ते तथा
स्वकीयोद्दारश्च ।

तथाचापस्तम्बः ।

परीमाण्डञ्च गृह्णालङ्कारो भार्याया इति गृहीपकरणम् ।
दृढदुद्रुखलमुषलसूर्पादि परीमाण्डमित्युच्यते ।

पितरि सृते सति पुत्रैः क्रियमाणे विभागेऽपि मातुः
समांश एव ।

तथाच योगीश्वरः ।

पितरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

पितुरुद्धं पिढमरणानन्तरमत्रापि न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता
 वा श्वशुरेण वा इति तथा दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्येतद्वाक्यद्वयं
 योज्यं समानन्यायत्वात् प्रतिषेधाभावाच्च । एवमेव विज्ञाने-
 श्वरधारेश्वरादीनामभिमतमथवा दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्यन्वार्द्ध-
 शब्दः समविभागपरः अतश्च स्त्रीधने विद्यमाने पुत्रांशस्यार्द्धं
 दशनिष्कारूपपुत्रांशस्यार्द्धं पञ्चनिष्कार्द्धकं दद्यादित्युक्तं भवति ।
 भ्रातृभार्याणां योऽलङ्कारः सोऽविभाज्य एव तथा स्त्रिय एव
 यदा विभागाधिकारिष्यस्तदापि यस्यै यदिभूषणं पूर्वं दत्तं
 तत्तदप्यविभाज्यमेव एतच्च अविभाज्यप्रकरणे व्यक्तं भविष्यति ।
 यदा तु पितामहोपार्जितं धनं पितापुत्री विभज्य गृह्णीतः
 तदा पितामहपत्नी सपुत्रा पूर्वीत्तरीत्या समांशं लभते मा-
 ताप्यंशं समं हरेदित्युक्तत्वात् पितामहोपार्जितद्रव्यत्वाच्च यदि
 पितामहपत्न्यऽपुत्रा तर्हि स्वालङ्कारं प्रीतिदत्तं लभते
 नांशम् । तथा पैतामहधनविभागे मातांशं न लभते किन्तु
 स्वाभरणादिकमेव ।

यदि कुर्त्यात्ममानंशान् परन्वः कार्य्याः समांशिकाः ।

तथा ।

पितुरुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । इति ।

अनयोः केवलपिढप्रधानकस्वाम्योपेतधनविषयकत्वात् पिढ-
 प्रधानकत्वं स्वाम्योपेतत्वं चैवं ज्ञेयं यद्धनं पित्रा विभागलब्धं
 प्रतिग्रहादिभिर्वा तस्य तादृक्त्वमिति पिढधनत्वं पुत्रगामीत्युक्तं
 मातृधने को वाधिक्रियतामित्याकाङ्क्षायामाह

याज्ञवल्क्यः ।

मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।

मातृकृतं पापाकरणानन्तरं यदवशिष्टं मातृधनं तदुहितरो
विभज्य मातृधनं गृह्णीयुः । तत्रायं विशेषः । विवाहिता-
विवाहितदुहितसङ्गावे त्वविवाहिता एव गृह्णीयुः । अविवा-
हितानामभावे विवाहितदुहितमध्ये या दरिद्रतरा दुहि-
तरस्ता एव गृह्णीयुरिति ।

तथाच गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रप्ता अविवाहिता अप्रतिष्ठिता दरिद्राः ताभ्य ऋते तद्वत्
दुहितृभ्यो विना पुत्राभावे तदा दुहितृसन्तत्यभावे च अन्वयः
अत्रादौ गृह्णीयाद्दुहिता ततस्तत्सन्ततिरित्ययमर्थः उत्तरत्र
वक्ष्यते ।

अथानपत्यस्त्रीधनग्रहणाधिकारिणः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवस्तदवाप्नुयात्* ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्भ्रात्रादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पित्रगामि तत् ॥

ततस्त्रीधनमप्रजस्यपत्यरहितायां दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्ररूपा-

* बान्धवासदवाप्नुयुरिति पाठान्तरम् ।

पत्न्यरहितायां स्त्रियां सृतायां बान्धवा भर्तादय आप्रयुः ।
 ब्राह्मण दैवार्थं प्राजापत्य विवाहसंस्कृतायां भार्यायां सृतायां
 तद्वनं भर्ता गृह्णाति तदभावे ये भर्तृकुले प्रत्यासन्नतरास्ते
 गृह्णीयुः तदभावे ये पित्रकुले प्रत्यासन्नास्त इति विवेकः ।
 शेषेषु आसुर गान्धर्व राक्षस पैशाचेषु विवाहेषु भार्यात्वं प्रा-
 सायां सृतायां धनं मातापितरौ* गृह्णीतः प्रथमं माता तद-
 भावे पिता तदभावे पित्रकुलप्रत्यासन्ना बान्धवास्तदभावे भर्तृ-
 कुले प्रत्यासन्नास्ते गृह्णीयुः । सर्वेष्वपि विवाहेषु यदि सा
 प्रसूता तदा दुहितृणां दुहितृदौहित्राणाम् । अत्र दुहितृशब्देन
 साक्षाद्दुहितृभिधाने मातुर्दुहितरः शेषमित्यनेन पौनरुक्त्यं
 स्याद्दौहित्रीष्वप्युद्गानूढासमवाये अनूढा अप्रतिष्ठिताप्रति-
 स्थितसमवाये अप्रतिष्ठितैव दौहित्रीणां भिन्नमाह्वकाणां
 विषमसंख्यज्ञानां समवाये माह्वकारा विभागस्तदाह
 गौतमः ।

पितृमाह्वस्त्ववर्गे भागविशेष इति ।

दुहितृणां दौहित्रीणाञ्च विद्यमानत्वे दौहित्रीणां प्रीत्या किमपि
 दातव्यं नांशदानम् ।

तथाच मनुः ।

यास्मासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्ना धनात्किञ्चिदयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

* पितरौ इति पाठान्तरम् ।

तासां दुहितृणां दुहितरः दौहित्रीणामभावे दौहित्राः यदाह
नारदः ।

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ।

मातुर्धनं दुहितर आप्तुयुः तदभावे दुहितृणां दौहित्रीणां तद-
भावे तदन्वये ये जाता दौहित्रास्तेषामित्यर्थः । तदन्वय इति
प्रथमाविभक्त्यन्तोऽपि पाठः । तथापि दौहित्रा एव गृह्यन्ते न
दौहित्रीसन्ततिस्तस्या दौहित्रापेक्षया विप्रकृष्टत्वात् । दौहि-
त्राणामप्यभावे मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।
इत्यन्वयशब्दोपात्ताः पुत्रपौत्रादयः क्रमेण धनभाजः । अने-
नैवाभिप्रायेण

मनुः ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वं सहोदराः ।

भजिरन्मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

या भगिन्यः साक्षात्स्वमातृदुहितरः तदभावे तद्दौहित्र-
पर्य्यन्ताः तदभावे सहोदराः । मृतायाः साक्षात्पुत्रा न
सपत्नीपुत्राः तदभावे पौत्रा इत्यस्य वचनस्य तात्पर्य्यार्थः ।
समं सर्व्वं सहोदरा इत्यत्र सहोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।
स्वपुत्राभावे सपत्नीपुत्रादयः । यदा तु सापत्न्यदुहिता उत्तम-
जातीया सापत्न्यपुत्रश्च हीनजातीयस्तदीत्तमजातीया दुहितैव
गृह्णाति तदभावे तादृग्विधदौहित्र एव ।

तथाच मनुः ।

स्त्रियाश्च यद्भवेदित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरिक्त्वा तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

स्त्रीधनं कन्यका हरिदित्युक्तं स्त्रापेक्षया स्त्रीस्त्रापेक्षयैव कन्यका ।
ततश्च स्त्रीकन्यकाशब्दयोः प्रतियोगिशब्दत्वाभावात्सापन्न-
माता सापन्नदुहिता इति च गम्यते । ब्राह्मणीत्युत्तमजाति-
प्रदर्शनार्थमतः शूद्रास्त्रीधनं ब्राह्मणीक्षत्रिया वैश्याकन्यका
गृह्णाति । एवं वैश्यास्त्रीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया च क्षत्रियास्त्री-
धनं ब्राह्मणीति । अत्रोत्तमजातीयाया एव सापन्नकन्यकाया
धनग्रहणाभिधानाद्दीनजातीयसपत्नीदुहितृणामुत्तमजातीय -
सपत्नीपुत्रसङ्गावे धनग्रहणं नास्तीति गम्यते । पुत्रपौत्राभावे
आता तदभावे तत्सुता इत्येवंक्रमेण आत्रादयो धनभाजः ।
एतच्च स्त्रीधनं शुक्लव्यतिरिक्तमेव विभाज्यं शुक्लान्तु सोदरा-
एव गृह्णीयुः ।

तथाच गौतमः ।

भगिनीशुक्लं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति ।

दुहित्रादिषु पौत्रपर्यन्तेषु विद्यमानेष्वपि भगिनीशुक्लं सोदरा-
एव हरैर्युतिरित्यर्थः । स्त्रीधनप्रसङ्गाद्वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदुच्यते ।
याज्ञवल्क्यः ।

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्डोव्ययं दद्याच्च सोदयम् ।

मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोषीभयव्ययम् ॥

वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्दोषाभावेऽपि तां हरन्* जाति-

* पिता हरन् इति पाठान्तरम् ।

द्रव्यगुणाद्यनुसारेण दण्डनीयो राज्ञा वाग्दाननिमित्तं यद्वरेण
तत्पित्रादिना व्ययीकृतं तत्सकलमपि सद्द्विकं वराय देयम्* ।
वाग्दत्ता विवाहात्पूर्वं यदि सृता तदा यत्पूर्वदत्तमङ्गुरीयादि
शुक्लं तावद्वर आददीत किङ्कला उभयव्ययं परिशोध्य उभयो-
रात्मनः कन्याप्रदातुश्च व्ययं परिशोध्य वाग्दानादिनिमित्तं
तद्गर्हयव्ययीकृतधनं तस्मादङ्गुरीयादिरूपकन्याधनाद्दृष्टीत्वा-
वशिष्टं वर एवाददीत ।

यत्तु कन्यायै वाग्दानसमयात्पूर्वं प्रीत्या मातामह-
पित्रादिभिस्तस्या एव स्वत्वं कृत्वा† समर्पितं शिरोभूषणादि
तद्गृहणे विशेषमाह

बीधायनः ।

ऋकथं सृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सीदराः सदा‡ ।

तद्भावे भवेन्मातुस्तद्भावे भवेत्पितुरिति ॥

प्रसक्त्यानुप्रसक्त्यां स्त्रियां जीवन्त्यामपि किञ्चिदुच्यते ।

योगीश्वरः ।

दुर्भिन्ने धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

* कन्या वाचा दत्त्वा तुभ्यं दातुं प्रतिजाने इति प्रतिशुभ्य तस्मिन् वरे दीशामने निर्द्दिष्टे
सति तां कन्यामपहरन् अन्यथै ददज्जातिद्रव्यगुणाद्यनुसारेण जातिद्रव्यगुणादिविषयका-
पराधानुसारेण राज्ञा दण्डनीयः वाग्दाननिमित्तं यद्गर्हं वरेण व्ययीकृतं कन्यादिभिर्दत्तं
तत्सकलमपि तद्रव्ययीकृतं धनसमुदायमपि तत्पित्रादिना कन्यापित्रादिना द्विसिद्धितं
वराय प्रतिशुतवराय देयं दातव्यं इति वर्तुषार्यः । † तस्माएव स्वयं कृत्वेति कृत्विष्यः ।
‡ स्वयमिति पाठान्तरम् ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥ इति ।
 धर्मकार्येषु वश्यकर्तव्ये सम्प्रतिरोधके वन्दीग्रहणनियहादौ ।
 एषु द्रव्यान्तराभावे भर्ता स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै तद्वनं
 दातुं नार्हति अवश्यं दातव्यमिति नियमो नास्तीत्यर्थः ।
 प्रकारान्तरेण दातव्य एव । भर्तुरेवोक्तस्य लेष्वनुज्ञानादन्वेषां
 जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्वबान्धवाः ।

तान् शिष्याञ्चौरदण्डेन धार्मिकः वृद्धिवीपतिः ॥

इति दण्डविधानात् । स्त्रीधनस्वरूपमप्याह

याज्ञवल्करः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यम्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यञ्च* स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ॥

अध्यम्युपागतं विवाहकाले अग्निसमीपे मातुलादिभिर्दत्तम् ।

आधिवेदनिकम् ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्हं प्रकल्पयेत् ॥

इत्युक्तञ्च । यस्या उपरि विवाहः क्रियते† साधिविन्ना सा चासौ
 स्त्री च अधिविन्नस्त्री तस्यै अधिवेदनिमित्तं धनमाधिवेद-
 निकं तत्तमं दद्याद्यावदधिवेदनाया अलङ्करणदि तावत्पूर्व-
 स्त्रियै दद्यादित्यर्थः । अत्र विशेषमाह न दत्तं स्त्रीधनमित्यु-

* आधिवेदनिकश्चैव इति जीमूतवाहनसंघतः पाठः । † कृत इति पाठान्तरम् ।

त्तरार्द्धमस्य चार्थो विवृतो मातुरंशकथनप्रस्तावे । आधिवेद-
निकाद्यच्च आद्यशब्देन कर्त्तनक्रयसंविभागपरिग्रहनिध्यधि-
गमादिप्राप्तमुच्यते ।

कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
तदध्यग्निकृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते* नारी नीयमाना पितुर्गृह्णात् ।
अध्यावाह्निकाद्यच्च स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चिच्छ्रया वा श्वशुरेण वाः † ।
पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥
जड़या कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रीर्वा ‡ लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ।
अन्वाधेयन्तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥ इति ।

अथ विभक्तस्य स्वर्यातस्य पुत्रपौत्ररहितस्य
दायग्रहादिक्रमः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

* पत्युर्लभते इति क्वचित् पाठः । † अध्यावाह्निकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतमिति
जौसूतवाङ्मनसम्मतः पाठः । ‡ पत्युः पतिगृहेऽपि वा इति पाठान्तरम् । § भर्तुः सकाशात्
पित्रीर्वा इति जौसूतवाङ्मनसम्मतः पाठः । ॥ दायग्रहाधिकारिक्रम इति पाठान्तरम् ।

तन्मृती गीचजी बन्धुः शिष्यः सन्नञ्जचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं क्रमः ।

पत्नी विवाहसंस्कृता एकवचनन्तु जात्यपेक्षयाह । ततश्च यदा
स्रवर्णा असवर्णा वा ताः सर्वाश्चतुस्त्रिंशेकभागाः स्युरित्यनेन
क्रमेण विभज्य धनं गृह्णन्ति । पत्यभावे दुहितरः ।

तथाच काव्यायनः ।

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्याद्व्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥

यद्यनूदा भवेदिति विशेषोपादानात् जड़ानूदानां समवाये-
ऽनूदैव गृह्णाति तदभावे जड़ा । जड़ान्वपि दरिद्रा गृह्णाति
तदभावे तु सम्पन्ना कन्या स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रति-
ष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनन्यायस्य पिढधनेऽपि समानत्वात् ।
दुहितृभावे दौहित्रोऽपि धनभाक् ।

यदाह विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रका मताः ॥

अयमर्थो यान्नवलक्येनापि दुहितरश्चैवेत्यत्र चकारेण द्योतितः ।
दौहित्रस्याभावे पितरौ धनभाजौ । माता च पिता च
पितरौ अत्रैकशेषक्रमात् प्रतीतावपि विग्रहवाक्ये क्रमप्रतीति-
विग्रहवाक्यक्रमः कर्त्तव्यो दायग्रहणेऽपि । ततश्च प्रथमं माता
गृह्णाति तदभावे पिता । तच्च तथा पत्नी दुहितरं प्रत्येतस्मिन्

समस्ते वाञ्छसन्दर्भे च योऽयं क्रमः धनभागुत्तरोत्तर इति वाक्येषुऽभिहितः तत्कालमपि तत्रैवेत्स्माभिरुपादितं मिताचराटीकायां सुबोधिन्यां व्यवहाराध्याये विह्वारभयान्नेह लिखितम् । पित्रभावे भ्रातरस्तत्रापि प्रथमं सहोदराः सहो-
दराणामेकमाहकत्वेन सन्निकर्षात् । सहोदराणामभावे,
भिनोदराः सन्निकर्षविशेषादेव धनग्रहणं स्मर्यते । अनन्तरः
सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेदिति सपिण्डाद्योऽनन्तरः
सन्निहितः प्रत्यासन्नः शरीरसम्बन्धेन तस्य प्रत्यासन्नस्य धनं
सपिण्डस्य धनं भवेदित्यर्थः । उभयविधभ्रात्रभावे तत्सुता भ्रातृ-
पुत्रास्तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रास्तदभावे भिनोदरभ्रातृ-
पुत्राः । यदा* त्वेकस्मिन् भ्रातरि सृते तद्वनं पत्नी दुहितर-
इत्यनेन न्यायेन भ्रातृसम्बन्धित्वेन प्राप्तं प्राप्तिं च तद्वनविभागा-
त्पूर्वमेवैको भ्राता सृतस्तत्पुत्राः सन्ति तदा तत्पुत्राणां पित्रतो
भागकल्पनेत्यनेन न्यायेन पित्रभागोऽस्त्येव । स्वपितुर्धनग्रहणा-
धिकारानन्तरं सृतत्वात् भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजा धनभाजः
गोत्रजा इत्यनेन पितामही पितामहः†पितामहपुत्रास्तत्पुत्राश्च
तदभावे‡ प्रपितामहादयस्तेषामप्यभावे समानोदकाश्च गृह्यन्ते
तत्रायं क्रमः । भ्रातृपुत्राभावे पितामही तस्या अभावे पिता-
महः यथा मातृनन्तरमेव पितुरधिकारस्तथा पितामहानन्तरं

* यदा तु विभागात् पूर्वं एकीभाता सृते इति पाठान्तरम् । † प्रपितामहः प्रपिता-
महपुत्रा इति पाठान्तरम् । ‡ प्रपितामहादयः इति वा पाठः ।

पितामहस्याधिकारः । पितुरभावे भ्रातृणामिव पितामहस्या-
भावे पिढव्यास्तत्रापि सोदरभिद्रोदरव्यवस्था पूर्ववदेव सा-
क्षात्पितामहीपुत्राः प्रथमं धनभाजस्तदभावे सापत्न्यपिता-
महीपुत्रास्तेषामप्यभावे भ्रातृपुत्रन्यायेन पिढव्यपुत्रास्तेषाम-
भावे प्रपितामही तस्या अभावे प्रपितामहस्तदभावे प्रपिता-
महपुत्राः भ्रातृन्यायेनैव तदभावे तत्पुत्रा इत्येवं सप्तमपुरुष-
पर्यन्तं वेदितव्यम् । एवं सप्तमपुरुषाधिकसपिण्डाभावे समा-
भोदकाः तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्यासत्तिविशेषो द्रष्टव्यः ।
गोत्रजानामभावे बन्धवो धनग्रहणाधिकारिणः । त्रिविधा हि
बन्धवः आत्मबन्धवः पिढबन्धवो माढबन्धवश्चेति । यथोक्तम्
ब्रह्मशातातपेन ।

आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आत्ममातुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पिढबान्धवाः ॥

मातुः पितुः स्वसुः पुत्रा मातुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माढबान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रथममन्तरङ्गत्वात् पाठक्रमेणात्मबन्धवो धनभाजस्तद-
भावे तथैव पिढबन्धवस्तदभावे तथैव माढबन्धव इति क्रमः ।
बन्धूनामप्यभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः ।

तथाचापस्तम्बः ।

पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नसपिण्डस्तदभावे आचार्यस्तद-

भावेऽन्तेवासीति शिष्याभावे सन्नद्धाचारी एकाचार्यो-
पनीतोऽध्यापितो वा सन्नद्धाचारिणामप्यभावे श्रीत्रिय
धनभाजः ।

यदाह गौतमः ।

श्रीत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन्निति ।

एकशाखाध्यायी श्रीत्रियस्तस्याप्यभावे ब्राह्मणमात्रः समीपस्थो
गृह्णाति ।

तथाच मनुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।

त्रैविद्या शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥ इति ।

ब्राह्मणद्रव्यं कदाचिदपि राजा न गृह्णीयात् । यदाह
नारदः ।

ब्राह्मणार्थञ्च तन्नाशे दायदश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥

मनुः ।

अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

क्षत्रियादिधनं सन्नद्धाचारिपर्यन्तानामभावेऽपि न ब्राह्मणी
गृह्णीयादपि तु राजैव गृह्णीयात् ।

यदाह मनुः ।

इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः । इति ।

एवं पुत्रादिक्रमेण दायग्रहणप्रकारे सर्वत्र प्राप्ते क्वचिदपवाद-
माह

याज्ञवल्क्यः ।

वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणासृक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

ब्रह्मचारी नैष्ठिकोपकुर्वाणकः सच्छिष्यः अध्यात्मशास्त्रश्रवण-
मननाद्युपेतः धर्मभ्राता भ्रातृत्वेनाङ्गीकृतः । एकतीर्थी एका-
श्रमी वानप्रस्थ एव स्वाश्रमनिकटवासी धर्मभ्राता चासाचेक-
तीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । अत्र क्रमशब्दः प्रतिस्त्रोमक्रमा-
भिप्रायः । वानप्रस्थस्य धनम्

अङ्गो मासस्य षष्ठां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयङ्कुर्यात्कृतः*माश्वयुजि त्यजेत् ॥

इत्यनेन प्रकारेण यदुपार्जितं तदन्नादिरूपं वस्तु धर्मभ्रात्रेक-
तीर्थी गृह्णाति । यतेर्धनं वस्त्रपुस्तकादि सच्छिष्यो गृह्णी-
यात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनं वस्त्रादिकमाचार्यी गृह्णी-
यात् ।

अथ संसृष्टिविभागः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

अन्योदर्थस्तु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टी नान्यभातृजः ॥

* सचितम् ।

पूर्वं विभक्तं पुनरपि मिश्रीकृतं धनं संसृष्टं संसृष्टमस्या-
स्तीति संसृष्टी तस्य सृतस्य पुत्रपौत्ररहितस्य धनं पत्न्यां विद्य-
मानायामपि अपरः संसृष्टी गृह्णीयात् । संसृष्टीत्येकवचनम-
विवक्षितमतः संसृष्टिनो वा विभज्य गृह्णीयुः तत्पत्न्याश्च
शोषणं कुर्युः संसृष्टी च पितृभ्रातृपितृव्येष्वन्यतमेनैव नान्येन
तदाह

दृहस्यतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येनाथवा प्रीत्या स च संसृष्ट उच्यते ॥

यद्यविज्ञातगर्भायां सृतपत्न्यां* सत्यां संसृष्टिनस्तद्धनं विभज्य
गृह्णन्ति पश्चादस्मादेव गर्भात्पुत्र उत्पद्यते तदा सृतसंसृष्टि-
धनं तत्पुत्रस्य दद्युः एवमुत्तरवाक्येऽपि विज्ञेयम् । सोदरस्य तु
सोदरः संसृष्टिनोधनं संसृष्टिमात्रो न गृह्णाति अपि तु सोदर-
एव† गृह्णाति न भिन्नोदरः ।

अन्योदर्थसु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

अन्योदर्थः सापत्न्यभ्राता यदि संसृष्टी तदा धनं गृह्णाति
अन्योदर्थः सापत्न्यभ्राता योऽसंसृष्टी तदा धनं न गृह्णीयात् ।

अन्योदर्थसु संसृष्टी नान्योदर्थी धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपीत्यनेन वाक्येनैतदुक्तं भवति । सापत्न्यभ्रातुः

* सृतस्य पत्न्याम् । † सोदरस्यैकमातृजनस्य धनं सोदरएव गृह्णातीति पाठान्तरम् ।

संसृष्टत्वमेव धनग्रहणे हेतुरिति असंसृष्टीत्येतत्पदं काकाक्षिव-
दुभयवान्नेति ततश्चासंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्ट इत्येतदेकं
वाक्यान्तरमसंसृष्ट्यपि विभक्तधनस्य पुनर्भिन्नीकरणरहितो-
ऽपि संसृष्ट एकोदरः संसृष्टसोदरः संसृष्टिनो मृतस्य धनमाद-
दीत अनेन चासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं
हेतुरित्युक्तं भवति । अत्रेत्यसंसृष्टपदं पूर्ववदुत्तरेणापि
सम्बध्यते । ततश्च संसृष्टो नान्यमाहज इत्येतदपरं वाक्यम् ।
अस्मिन् वाक्ये संसृष्टशब्देन संसृष्ट्यभिधीयते न सोदरः
संसृष्टः । संसृष्ट्यपि अन्यमाहजो भिन्नोदर एवं धनं गृह्णी-
यात् । तत्रैवकारो मनुवचनानुसारेणाध्याहृतः एतदुक्तं भवति
यत्रासंसृष्ट्येकोदरः संसृष्टी च भिन्नोदरस्तत्र सोदरत्वहेतोर्विद्य-
मानत्वात्कोदरोऽप्यंशं लभते । संसृष्टित्वहेतोर्विद्यमानत्वान्
भिन्नोदरोऽपि लभत इति ।

मनुरपि ।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठं तत्र न विद्यते ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ॥

इत्यतोविषमविभागात्मकं कश्चं नास्तीत्यर्थः । तथा

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्येयतांशप्रदानतः ।

न्वियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

येषां संसृष्टिभ्रातृणां मध्येऽन्यतरो ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो
वांशप्रदानतोऽंशप्रदानेन विभागसमये ह्येयत स्वकीयांशात्

शुतो भवेत् । आश्रमान्तरस्वीकारेण पातित्वादिना वा
उत स्त्रियते तस्य भागो न लुप्यते । अतएव तद्भागं पृथगुद्धृत्य
स्थापयेन्न विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । उद्धृतस्य विनियोगप्रकार-
माह ।

सोदर्या विभजियुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति वाक्यद्वये सोदर्या इति भ्रातर इति च पदद्वयोपादानात्
सोदर्यशब्देनैकोदरा भ्रातृशब्देन च भिन्नोदरा अभिधीयन्ते
अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । भ्रातरो ये च संसृष्टा इत्यत्र संसृष्ट-
पदोपादानात् तत्प्रतियोगीभूतसोदर्या विभजियुरित्यत्र च
संसृष्टपदानुपादानात्सोदर्या असंसृष्टा अपि गम्यते अतोऽस्य
श्लोकस्यायमर्थः तमुद्धृतमंशं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा-
अपि समेत्य देशान्तरगतास्तथा आगत्य सहिताः सन्भूय समं
न्यूनाधिकभागरहितं यथा भवति तथा विभजियुः । तथा
भ्रातरो भिन्नोदराश्च समानजातीया ये च संसृष्टास्ते च तथा
सनाभयः सहोदर्या भगिन्यश्च एते सोदर्यभ्रातृप्रभृतयो भगि-
न्यन्ताः सर्वे समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः । असमानजाती-
यानां भिन्नोदरसंसृष्टिभ्रातृणान्तु चतुस्त्रिवेकभागाः स्युरित्य-
नेन क्रमेण विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयस्त्राढव्यति-
रिक्तसमानजातीयभिन्नोदरस्त्राढजातीयभिन्नोदरभ्रातृविषयत्वे-
नापि चरितार्थत्वे चतुस्त्रिवेकभागाः स्युरित्यस्य बाधका-
भावात् ।

शङ्कः ।

भ्रातृणामप्रजाः प्रियाक्वचिच्चैत्प्रजित वा ।
 विभजेरन्धनन्तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं वास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुषेदाच्छिन्दुरितरासु च ॥

इतरासु शय्यामरक्षन्तीषु ।

वृहस्पतिः ।

संश्रष्टानान्तु यः कश्चिद्विद्याशौर्ष्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो हंग्रः शेषाः समांशिनः ॥

हंग्रदानं तादृगधिकधनप्राप्तौ वेदितव्यम् । अत्र चायं निष्कृ-
 टार्थः भिनोदरसंश्रष्टिभ्रात्रभावे सोदराणां मध्ये यः संश्रष्टी
 सोदरः स एव सोदरस्य संश्रष्टिनोऽपुत्रस्य सृतस्य धनं
 गृह्णाति असंश्रष्टसहोदरभ्रात्रभावे भिनोदराणां मध्ये यः
 संश्रष्टः स एव तदनं गृह्णाति अत्रापि समानजातीयासमान-
 जातीयभिनोदरभ्रातृषु चतुस्त्रिवेकभागा इत्यनुसन्धेयम् । यदा
 सोदरा असोदराश्च संश्रष्टिनस्तदा ते सर्वे गृह्णीयुः पूर्वोक्तरीत्या
 यद्यसंश्रष्टाः सोदराः संसृष्टाश्च भिनोदरास्तथापि सोदरा-
 असोदराश्च गृह्णीयुः यद्यसंसृष्टा भिनोदराः संसृष्टाश्च सोदरा-
 स्तदा सोदरा एव सोदरमध्ये केचन संसृष्टाः केचन असंसृष्टा-
 स्तदा संसृष्टत्वसोदरत्वरूपहेतुद्वयबलात्संसृष्टिन एव गृह्णी-
 युरिति सर्वत्र स्त्री स्वभरणं लभते । एकमाहजत्वभिन्नमाह-

० धनं भरणञ्चेति पाठान्तरम् । † स्वाभरणमिति पाठान्तरम् ।

जत्वरूपविशेषेण भ्रातृषु येयं व्यवस्था दर्शिता सा पितृव्य-
सापत्न्यपितृव्येष्वपि योज्या न्वायस्य समत्वादिति केचन ।
तदनुपपन्नं सोदरस्य तु सोदर इति विधायकं वाक्यं तत्रैव
सोदरस्याप्यविवक्षाकारणं नास्तीति सोदरस्य पितृव्योपलक्ष-
कत्वाभावात्लौके त्वत्त्वन्तिविरुद्धत्वाच्च वचनविरोधात् न्वायस्तत्र
न प्रवर्त्तत इति सर्वमनवद्यम् ।

अथांशानर्हाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ल्लौवीऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगश्च भर्त्सव्याः स्मृनिर्गंशकाः* ॥

तज्जः पतितादङ्गतप्रायश्चित्तादुत्पन्नः । पङ्कुरः प्रादविकलः ।
उन्मत्तकः वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहावेशादुत्पन्नैरुन्मादैरप्रति-
समाधेयतरानिविष्टः । जडो विकलचित्तः इष्टानिष्टविचारणा-
शक्त इत्यर्थः । अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयराजरोगादि-
ग्रस्तः† । आद्यशब्देन पित्रेष्ट्यादयो गृह्यन्ते ।

तथा नारदः ।

* पतितस्तज्जः ल्लौवीः पङ्कुरन्मत्तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्तो भर्त्सव्यास्ति
निर्गंशका इति जीमूतवाहनसम्यतः पाठः ।

† राजरोगः राजयज्ञरीगः ।

पितृद्विट् पतितः षण्डी यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

षश्रिष्ठः ।

अनंशास्वाश्रमान्तरगताः ।

आश्रमान्तराणि नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिच्छुनामाश्रमाः ।

मनुः ।

अनंशौ क्लीवपतिती जात्यन्धबधिरौ तथा ।

चक्षत्तजङ्गमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

आध्यादिना निर्गतमिन्द्रियं यस्मात् स निरिन्द्रियः । एते
अंशभाजो न भवन्ति भरणङ्कर्त्तव्यमेव ।

तथाच मनुः ।

सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा ।

शासाच्छादनमत्यन्तं पतिती ह्यददद्भवेत् ॥

सर्वेषामंशानर्हाणाम् अत्यन्तं यावज्जीवम् एतेषामनंशित्वं
विभागात् पूर्वमप्रत्याख्येयदोषप्राप्तौ सत्याम् नतु विभक्तौ यदि
विभागकाले दोषदुष्टो विभागोत्तरकालमौषधादिना विनि-
र्दुष्टः कृतप्रायश्चित्तो वा तदा विभक्तेषु सुतो जातः सव-
र्खायां विभागभागित्वनेन न्यायेन अंशप्राप्तिरस्येव पतिता-
दिषु पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । अतो मातृपत्नी-
दुहित्रादयोऽपि दुष्टा अनंशा एव क्लीवाद्य एवानंशा न तत्-
पुत्रादयो दोषरहिताः ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

श्रीरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दीषा भागहारिणः ।
सुतासैषां प्रभर्त्सव्या यावद्दे भर्त्ससाङ्कृताः* ॥
अपुत्रा योषितसैषां भर्त्सव्याः साधुवृत्तयः ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥

क्लीवस्य क्षेत्रजएव पुत्रः इतरेषामौरसक्षेत्रजो केवलीरसक्षेत्र-
जयोर्ग्रहणादितरपुत्राणामंशो नास्तीति गम्यते । श्रीरससम्-
त्वात्पुत्रिकापि प्राप्नोति साप्यौरसपदेनैवोपात्ता । दुहितरसु
भर्त्सव्या विवाहपर्यन्तम् । एतेषां क्लीवादीनाम् अपुत्राः
पत्न्यः साधुवृत्तयः सदाचारा भर्त्सव्याः । व्यभिचारिण्यसु
निर्वास्याः ।

तथा ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।
निर्वास्याः परं प्रतिकूलानां पोषणं कर्त्तव्यं व्यभिचारदोषा-
भावात् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकस्यैव दायदानानां न तद्भवेत् ॥

* भर्त्ससाङ्कृता यावत्सीमार्थे यावच्छब्दः अतएव विवाहपर्यन्तमिति स्वयं व्याख्यातम् ।
यावन्न भर्त्ससाङ्कृता इति जीसूतवाचनसम्मतः पाठः ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेन पितृद्रव्याविनाशेन एतच्च मैत्रादिषु सर्व्व-
त्रानुषज्यते । मैत्रं मित्रसकाशात्त्वमीडाहिकं विवाहप्राप्तं
पितृक्रमायातमन्धेरपहृतं पित्रादिना सामर्थ्याभावाद्गुहृतं
श्लिष्टिद्रव्यं पुत्रादीनां दायार्हाणां मध्ये इतरैस्तमेव साध-
येत्यनुज्ञातः सन्नुद्धर्त्ता अनुद्धर्तृभ्यो दायदेभ्यस्तद्वनं न दद्यात् ।
स्वयमेवीद्धर्त्ता गृह्णीयात् । अन्यापहृतोद्धृतत्वेन तु विशेषमाह
शङ्कः ।

पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेषुदुद्धरेत् श्रमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्येः* दत्त्वांशन्तु तुरीयकम् ॥

चतुर्थभागमुद्धर्त्ते दत्त्वावशिष्टां भुवमुद्धर्त्तृसहिताः सर्व्वं विभज्य
गृह्णीयुरित्यर्थः । अध्यापनवेदार्थव्याख्यानपारायणाध्यायना-
दिलब्धं विद्यालब्धं पितृद्रव्याविनाशेन लब्धं मैत्रादिधनस्या-
विभज्यत्वकथनात् । पितृद्रव्यविनाशेन लब्धमैत्रादिधनस्य
विभज्यत्वमुक्तं भवति । अत्र वचनीपात्तमैत्रादिविद्यालब्धानां
धनानामेव पितृद्रव्याविरोधेनेत्यत्र विशेषणम् । अतः पितृ-
द्रव्यविरोधेनापि प्रतिग्रहलब्धं विभजनीयमेव तथाच शिष्टा-
चारो दृश्यते ।

नारदः ।

* भजन्यन्ते इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

कुटुम्बं विभ्रयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्त लभेताश्रुतीऽपि सन् ॥

कात्यायनः ।

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।

तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

मनुः ।

अनुपन्नं पितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जितम् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

अमेण सेवायुद्धादिना ।

तथा ।

वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नसुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारञ्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

वस्त्राणामविभाज्यत्वं धृतानामेव । पत्रं वाहनमश्वशिविकादि

तदपि यद्यस्य नियमेनारोहणसाधनं तन्न विभाज्यम् अथवा

पत्रशब्दोऽत्र लेख्यनिविष्टधनपरम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

ऋणमुदाह्य लेखितमिति ।

ऋणमुदाह्य दत्त्वा । अत्राविभाज्यमित्यनुवर्त्तते ।

कात्यायनः ।

धनं पत्रनिविष्टमिति ।

अत्रायमभिप्रायः यावत्पत्रनिविष्टं ऋणं नोद्ध्रियते तावदवि-

भाज्यमिति अथवा

वृहस्पतिः ।

उक्तप्रकारो विज्ञेयः पञ्चरूढऋणे खलु ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणं ऋणमुद्वाह्य* लेखितम् ।

ज्ञातारुञ्जाज्ञातानेन परिवर्त्य विभाज्यते ॥ इति ।

अज्ञादिबाहुष्ये तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यमेव । यद्जा-
विकादि विषमत्वेनाविभाज्यम् तज्ज्येष्ठस्य ।

तथाच मनुः ।

अजाविकं सैकशफं† न जातु विषमं भजेत् ।

अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

अलङ्कारोऽपि यो येन धृतः सोऽविभाज्यः ।

मनुः ।

पत्नी जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

अत्र धृतत्वं नाम प्रीतिदानादिना प्रातिस्निकस्वत्वोत्पन्नत्वम्
ज्ञातानं तण्डुलमोदकादि तद्यथासम्भवं सर्वैर्मिलित्वा भोक्तव्यम्
उदकं तदाधारः कूपादि एतदपि विषममेव न विभाज्यं किन्तु
पर्यायेण भोक्तव्यम् । स्त्रियो दास्योऽवस्थाश्च तत्र विषमसंख्या-
दास्यः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः समसंख्याका विभाज्याः
अवस्थाः समा अपि न विभाज्याः ।

* ऋणमुद्वाह्यमखपौति ग्रन्थान्तरीयः पाठः । † एकस्वरविशिष्टमन्त्रादि ।

यदाह गीतमः ।

स्त्रीषु संयुक्तास्त्रविभाग इति ।

संयुक्तास्त्रवरुहासु योगक्षेमम् अलब्धस्य लाभो योगः अलब्ध-
लाभहेतुभूतं त्रैतस्मार्त्ताग्निसाध्यम् इष्टं कर्म योगशब्देन
लक्ष्यते । लब्धपरिरक्षणं क्षेमलक्षणं लब्धलक्षणकारणीभूतवह्नि-
र्वेदिदानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म क्षेमशब्देन लक्ष्यते ।
एतदुभयं पैतृकमपि न विभाज्यम् । पितृद्रव्यविरोधीपार्जित-
मपि न विभाज्यम् ।

क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

लौकाक्षिस्मरणात् । योगक्षेमकारिणो मन्त्रिपुरोहितादयो
योगक्षेमशब्देनोच्यन्ते इत्यन्ये । शस्त्रचामरच्छत्रोपानहप्रभृतय-
इत्यपरे । प्रचारो गृहारामादिप्रवेशनिर्गममार्गः । अस्मिन्
प्रकरणे विषमत्वं नामांशदानापथ्यामत्वं न त्वेकहादि-
संख्याभिः तद्यथा चत्वारः पुत्रास्त्रयोऽश्वः तथाच अंशचतुष्टया-
पथ्यामत्वाद्द्वेषम्यम् । यच्च वचनान्तरम् ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

याज्यं क्षेत्रञ्च पत्रञ्च* कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥

इति तन्नाम्नणजातेः क्षत्रियादिपुत्रविषयम् ।

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

* वाहनमन्त्रादि ।

इति विशेषस्मरणात् । याज्यं याजनलब्धम् । शौर्यादिप्राप्त-
मविभाज्यमित्युक्तं तत्रापवादमाह ।

व्यासः ।

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिदाहनादिकम्* ।

शौर्यादि नाम्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

साधारणं समुदितं द्रव्यमाश्रित्य ।

यान्नवल्क्यः ।

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागो विपमः स्मृतः ।

समुदितार्थस्य कृषिवाणिज्यादिना सम्बन्धने† कृतेऽपि सर्वेषां
सम एव विभागः । नार्जकस्य द्वौ भागावित्यर्थः ।

अथ सर्वविभागशेषः ।

तत्र यान्नवल्काः ।

अन्योऽन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यदि दृश्यते ।

तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्नितिस्थितिः ॥

विभागानन्तरं अन्योन्यमपहृतं द्रव्यं ज्ञात्वा तत्समैरेवांशैर्विभ-
जेरन्न ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इति विंशोद्धारक्रमेणेत्यर्थः ।

* यत्किञ्चिदाहनायुधमिति औसृतवाहनरुस्यतः पाठः । † सम्बन्धितेऽपौति
पाठान्तरम् ।

तथा ।

विभागनिष्ठे ज्ञातिबन्धुसम्बन्धिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहवेत्तैश्च यौतुकैः ॥

विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इत्यपत्नापे कृते
ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिर्मातुलादिभिरुक्तलक्षणेः
साक्षिभिर्लिखितेन विभागपत्रेण च विभागस्य भावनानिर्णयो
विज्ञेयः । तथा यौतुकैः पृथक्कृतगृहवेत्तैश्च विज्ञेयः । पृथ-
क्कृष्यादिप्रवर्त्तनेन पृथक्पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानेन च विज्ञेय
इत्यर्थः ।

नारदः ।

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् ॥

आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रतिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता आतरः कुर्युर्नाविभक्ताः कथञ्चन ॥

तथा ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्धर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु सङ्गताः* ॥

* न चेत्कार्येषु सम्प्रता इति जीमूतवाहनसम्मतः पाठः ।

स्वभागानपि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
 कुर्य्यर्थेष्टं तत्सर्व्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

इहस्यतिः ।

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

आधमनमाधीकरणं* एतच्च व्यवहारसौकर्याभिप्रायेण न तु
 पृथक्त्वभावाभिप्रायेण विभागेनैव पृथक्पृथक्त्वभावात् ।

इह मदनपारिजाते मदनचित्तिपालदानजरूढे ।

स्तवकस्वष्टम आसीदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

मतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परं शीलं श्लाघ्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति पण्डितपारिजातभट्टारमल्लेयादिविद्वराजीविराजमान-

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधेये

अष्टमः स्तवकः ।

* वशकमिति यावत् ।

नवमः स्तवकः ।

अभिहिता वर्णाश्रमधर्माः । अथेदानीं तदुत्क्रमजनित-
दुरितापूर्वापहरणहेतुभूतः प्रायश्चित्तापरपर्यायो नैमित्तिक-
धर्मोऽभिधीयते । तत्र तावत् प्ररोचनार्थं पापकर्माफलादीनि
प्रदृश्यन्ते ।

ह्यारीतः ।

अभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमपेयपानमयाज्ययाजनमस-
त्यतिग्रहः परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणि-
हिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः
श्रुतिविक्रयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभि-
द्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि ।
तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन्वयसि
यः कर्माणि करोति शुभाशुभानि तस्मिन् तस्मिन्वयसि
शारीरवाचिकमानसानि आप्नोति एवं ह्यह ।

यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात्* ॥

शरीरेण तु शरीरं वाङ्मयेन तु वाङ्मयम् ।

मानसं मनसा चैव स्वकर्माफलमश्नुते ॥

मनुः ।

* स तत्फलमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्त्तव्यसुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिः* शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो ऋगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
 शुभाशुभफलं सर्वेषां मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि त्राधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्याप्रवर्त्तकम् ॥

त्रिविधस्योत्तममध्यमाधमरूपगतिभेदेन भिन्नस्य वाङ्मनःकाय-
 लक्षणाधिष्ठानभेदेनाधिष्ठानस्य वक्ष्यमाणपरद्रव्याभिधानरूप-
 दशलक्षणोपेतस्य । एवंविधस्य देहिनी मनः प्रवर्त्तकं विद्या-
 दशलक्षणान्येवाह ।

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 पारुथ्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धः प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 घरदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 मानसं मनसा चैवमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतङ्कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥

* निष्पत्तिमिति पाठान्तरम् । † कर्मोति पाठान्तरम् । ‡ त्रिविधं कर्म मानस-
 मिति पाठान्तरम् ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पद्मिस्तृगतां मानसैरन्वजातिताम् ॥

तथा ।

येन यांसु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥
देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थकत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥
त्रिविधा त्रिविधेषा तु* विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
अधमा मध्यमाग्राच† कर्मद्विधाद्विशेषतः ॥
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ‡
पशवश्च शृगालाश्च जघन्या तामसी मतिः ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्नेच्छा विगर्हिताः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्बिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीघूत्तमा गतिः ॥
भृङ्गा मृगा नटाश्चैव पुरुषाश्च कुट्टत्तयः § ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च प्रथमा ॥ राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव ॥ पुरोहिताः ।

* एषान्विति पाठान्तरम् । † अधमा मध्यमाग्राचेति पाठान्तरम् । ‡ सरीसृपा इति पाठान्तरम् । § शूलवृत्तय इति मूलसंहितायां पाठः । ॥ जघनेति मूलसंहितायां पाठः । ॥ राज्ञाश्चैवेति पाठान्तरम् ।

दानशुद्धप्रधानाश्च* मध्यमा राजसी गतिः ॥
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विदुधानुचराश्च ये ।
 तथैवाक्षरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः ॥
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका† गणाः †
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥
 यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वल्गराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥
 वेदवत्सरशब्दाभ्यां तदभिमानिन्यौ देवते लक्ष्येते ।
 ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मी महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥
 महान् बुद्धिः । अव्यक्तं प्रकृतिः ।
 एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः ॥
 यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।
 तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपायुते ॥ इति ।

अथ नरकाः ।

शङ्खलिखितौ ।

कुम्भीपाक रौरव महारौरव कूटशात्मलि शिलासङ्घात
 वज्रकण्ठकश्यनान्यसिपत्रवनान्ययसुखडाः पक्षिणः

* बादशुद्धप्रधानायेति मूलसंज्ञितायां पाठः । † वैनायका इति पाठान्तरम् ।

पृथगोणितकर्हमाः केशकश्मलशैवालाः चारनद्यो
ज्वलिताङ्गारकुण्डाः*स्तमकरभबालुका निस्त्रिंशमुद्गर-
निपाताः सूचिप्रतोदवेध्यः अत्योदकाः साग्निगर्ताः
प्रदीप्तायःपिण्डलोहकण्टकशयनानि नरकपञ्चराणि†
कालसूत्राणि तीक्ष्णायाश्च शूलाः श्यावशत्रुलौ वज्र-
दंष्ट्रिणौ तप्तोदका वैतरणी एतेषु पच्यन्ते पापकर्म्मिण-
इति ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः‡ ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥
तामिस्रं लोहशङ्कुञ्च महारौरवशास्त्रली§ ।
रौरवं कुड्मलं ¶ प्रूतिमृतकं कालसूत्रकम् ॥
संघातं लोहितोदञ्च ऋजीशं॥ सम्प्रतापनम् ।
महानरककाकोलसञ्जीवननदीपथम्** ॥
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं घोरं†† तपनञ्चैकविंशतिः ॥
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।

* कुल्या इति पाठान्तरम् । † मकरपञ्चराणीति पाठान्तरम् । ‡ जना इति
पाठान्तरम् । § महानिरयशास्त्रलीति मूलसंहितायां पाठः । ¶ कुड्मलमिति
पाठान्तरम् । ॥ सविषमिति मूलसंहितायां पाठः । ** सञ्जीवनमहापथमिति मूल-
संहितायां पाठः । †† चैवेति मूलसंहितायां पाठः । चारमिति पाठान्तरम् ।

अन्विता धान्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥

यमः ।

सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्त्रियकृन्नरः ।

पतितैः सह संयुक्तः कृतघ्नो गुरतल्पगः ॥

एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ।

महापातकसंयुक्ता युगं तिष्ठन्त्यधोमुखाः ॥

रौरवे कूटसाची च यश्च मिथ्याभिग्रंसति ।

कुलग्राहे पक्षवादी स चाप्यत्र पतेन्नरः ॥

कुलविषयसन्देहे तु उभाभ्यां वादिभ्यान्तु कुलग्राहे कुलग्नाने
यः प्रमाणीकृतः कुलज्ञोऽपि सन् यः पक्षं वदति स पक्षवादी-
त्युच्यते ।

रौद्रे तु ब्रह्महा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।

सुवर्णस्त्रियकृद्यस्तु गरदश्चाग्निदायकः ॥

क्षत्रियं यो नरो हन्यात् शूकरं व्रजते तु सः ।

राजपत्नीं राजपुत्रं हत्वा राजभटान्नरान् ॥

तालके पच्यते सद्यो वैश्वं हन्ति च यो नरः ।

न्यासापहर्ता कुमतिविषमो यश्च हृत्तिषु ॥

तप्तकुम्भे स्वसृगामी गोघ्नो राजभटाश्च ये ।

उत्तमाधमवर्णयोः* विपरीतप्रवर्त्तनं ॥

हृत्तिवैषम्यं । राजभटा राजबलात् परोपद्रवकारिणः ते च
तप्तकुम्भे पतन्तीत्यर्थः ।

* उत्तमाधमवर्णयोरिति पाठान्तरम् ।

महाज्वाले दुहितरं क्षुधाङ्गत्वा च मातरम् ।
 अजाविकः सौकरिकः स्नेनश्च क्रोधनी नरः ॥
 रङ्गोपजीवी पशुहा शकुनी ग्रामयाजकः ।
 अभक्ष्यभक्षो वान्ताशी विप्रो धर्मवह्निष्कृतः ।
 अगम्यगामी गरदो नरकं गरलं* व्रजेत् ॥

कौतूहलादिना पक्षिपोषकः शकुनी । भोजनार्थं स्वकुलबीज-
 सक्ता वान्ताशीरिति ।

कल्पतरौ ।

वेदविक्रयिणो ये च केशविक्रयिणो नराः ।
 वेदानां दूषका ये च समयानाञ्च दूषकाः ।

समयानां शास्त्राविश्वानाम् ।

दूषकाः धर्मशास्त्राणां हेतुवान्कतूहलाः ।
 एते विद्वद्भ्रमे घोरि पच्यन्ते पापकारिणः ॥
 सर्वविक्रयकर्तारो मित्राणां भेदकारकाः ।
 निर्मर्यादाः क्रोधनाश्च कदर्यैश्चर्यसंयुताः ।
 कौटरे विनिपात्यन्ते बन्धुभक्षाश्च बाणिजाः ॥

दानोपभोगशून्यधनवत्त्वं कदर्यैश्चर्यम् । बन्धुपीडाकरा बन्धु-
 भक्षाः । बाणिजाः निषिद्धवणिक्कर्माकराः ।

विमुखः पतिते चौरि मर्यादां यश्च लङ्घति ।

विमुख आचारशून्यः युद्धादिषु पराङ्मुखी वा पतितेऽपि युद्ध
एव विमुखादिविषये मर्यादां यो लङ्घयतीत्यर्थः ।

शाखामृगघ्नो गोघ्नश्च कृमिभक्षं व्रजन्ति ते ।

एकाकी मिष्टमन्नाति वञ्चयित्वा सुहृन्पुतान् ।

दारभृत्यातिथींश्चैव तथा सम्बन्धिबाधवान् ॥

उत्सन्नपितृदेवेभ्यः पशुघाती च यो वृथा ।

लालापि नरके घोरि दुर्गन्धे पच्यते* नरः ॥

मानकर्त्ता कुलालश्च स्वर्णकारश्चिकित्सकः ।

पतन्ति नरके घोरि कूटकर्त्ता विषाग्रि ॥

मानकर्त्तादीनां सर्वेषां कूटकर्त्तेति विशेषणम् ।

देवब्राह्मणविद्वेष्टा गुरुं यश्चावमन्यते ।

श्रवाक्शिरः प्रपद्यन्ते रत्नं दूषयते च यः ॥

मांसं मद्यं सुरां लाक्षां गन्धाम्बुक्षं घृतं पयः ।

विक्रीणाति य एतानि स तु पूयवहं व्रजेत् ॥

आगारदाही† गरदो दुष्टः पापकदेव च ।

पतन्ति रुधिरार्द्रेऽपि कृतघ्ना दाम्बिका नराः ॥

शूद्रहृत्यान्तु यः कुर्यात्तथा यो‡ गुरुदूषकः ।

सीधुकम्बधुकहण्डी कर्म्मकारो निराकृतिः ॥

* पात्यत इति पाठान्तरम् । † आगारारामदाही चेति पाठान्तरम् । ‡ शिथो य-
इति पाठान्तरम् ।

दण्डी निषिद्धदण्डयाही कर्मकारः कर्मकाराभिष्टाता, निरा-
कृतिरस्त्राध्यायः ।

अतितीव्रश्चण्डवृत्तिरुपघातपरः शठः ।

श्रेयनाजीवी कालहिंसकः पुत्रोपाध्याय एव च ॥

पुत्र उपाध्यायो यस्य स तादृशः ।

द्यूतसंव्यवहारी च प्राणिहिंसारताश्च ये ।

वैतरण्यां निपात्यन्ते ये च वा बन्धुघातकाः ॥

इत्येवमादीन्यन्यान्यपि वाक्यान्यनुसन्धेयानि ।

अथ कर्मविपाकः ।

याज्ञवल्काः ।

महापातकजान् घोरान्नरकान्यान्निर्गुणान् दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह ॥

मृगाश्चशूकरोद्गाणां ब्रह्महा योनिमृच्छति ।

स्वरपुङ्गववेणानां सुरापो नात्र संशयः ॥

पुङ्गवः प्रतिलोमनिषादेन शूद्रां जातः । अम्बुष्टां वैदे-
ह्युकेन जातो वेणः ।

कर्मिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् ।

दण्डगुल्मसलतानाश्च क्रमशो गुरतत्यगः ॥

ब्रह्महा क्षयरोगी स्वाक्षुरापः श्वावदन्तकः ।

हेमहारी तु कुनक्षी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ।

यो येन संवसेत्तेषां स तन्निष्क्रोऽभिजायते ॥

एतच्चाकामकारे कामकारे अन्या अपि दुःखबहुलाः तिर्य्य-
क्योन्यादिषु सञ्चरन्ति ।

तथाच मनुः ।

श्वशूकरखरीद्वाणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालपुङ्गसानाञ्च ब्रह्महा योऽनिसृच्छति ॥

वाग्भवत्कथः ॥

अन्नहर्त्तामयावी स्यात् मूको वागपहारकः ।

धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः ।

तैलहृत्तैलपायी स्यात्पूतिवक्त्रास्तु सूचकः ॥

परस्य योषितं हृत्वाः ब्रह्मस्वमपहृत्य च ।

अरस्ये निर्जले देशे* भवति ब्रह्मराक्षसः† ॥

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।

पञ्चशाखां‡: शिखी हृत्वा गन्धान् कुकुन्दरिः शुभान् ॥

मूषको धान्यहारी स्याद्यानसुद्धः फलङ्कपिः ।

जलं भ्रुवः पयः काको गृहकारीत्युपस्तरम् ॥

दधि§ दंशः पलं गृध्रो गाङ्गीधग्निं वक्त्रस्तथा ।

* निर्जले घोर इति मूलसंहितायां पाठः । † अरस्ये निर्जले देशे जायते ब्रह्मराक्षस इति पाठान्तरम् । ‡ पञ्चशाकशिखी हृत्वा मूलसंहितायां पाठः शिखीति आर्यः शिखिनं वचनमित्यर्थः । § सञ्चिति पाठान्तरम् ।

शिवी वस्त्रं सारसञ्च चिरी लवणहारकः ॥

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तियकर्म्मणि ।

द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥

शङ्खः ।

ब्रह्महा कुष्ठी तैजसापहारी मण्डली देवब्राह्मणक्रोशकः
 खलतिः गरदाग्निदावुन्मत्तौ गुरुप्रतिघ्राहन्तापहारी
 गोब्रह्मन्धः धर्मपत्नीं मुक्ता अन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी
 प्राणिविशेषः कुण्डाशी भगभक्तौ देवब्राह्मणस्वापहारी
 पाण्डुरीमी न्यासापहारी काणः स्त्रीपण्योपजीवी षण्डः
 कौमारदारत्यागी दुर्भगः मिष्टैकाशी वातगुल्मी अभक्ष्य-
 भक्षको गण्डमाली ब्राह्मणीगामी निर्वीजी क्रूरकर्म्मार्थ
 वामनो वस्त्रापहारी पतङ्गः शय्यापहारी क्षपणकः शङ्ख-
 शक्त्यपहारी कपाली दीपापहारी कौशिको मित्रधुक्
 क्षयी मातापिर्नाराक्रोशकः खण्डनकारक इति वृद्ध-
 गौतमः । अट्टतवाक् मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् जलो-
 दरी दारत्यागी कूटसाक्षी श्लोपदी उच्छूनजङ्घचरणो
 विवाहविघ्नकर्त्ता च्छिन्नोष्ठः अवगोरणकर्त्ता च्छिन्नहस्ती
 पितृघ्नो मातृघ्नो वा नेत्रविकलः क्षुधागामी वात-
 हृषणः स्थूलः चतुष्पथे मूत्रविसर्जने मूत्रकच्छी कन्या-
 दूषकः षण्डः ईर्ष्यालुर्भक्षकः पित्रादिविदमानोऽप-
 हारी न्यासापहारी अनपत्यो रत्नापहारी अत्यन्तद-
 रिद्रो विद्याविक्रयी पुरुषः सृगः वेदविक्रयी हीपी बहु-

याजको जलप्लवः अयाज्ययाजको वराहः अग्निमन्त्रित-
 भोजी वायसः मिष्टैकभोजी वानरः यत्र तत्राश्रन्
 मार्जारः कक्षवनदाही खर्यातो दारिकाचार्यो
 सुखविगन्धः पर्युषितभोजी कृमिः अदत्तादायी बली-
 वही मत्सरी अमरोऽमृत्यादी मण्डलकुष्ठी शूद्राचार्यः
 श्वपाको गोहृत्ता सर्पः स्नेहापहारी क्षयी अनापहार्य-
 जीर्णो ज्ञानापहारी सूकः चाण्डालीपुक्कसीगमने
 अजगरः प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः शूद्रागमने दीर्घ-
 कीटः सवर्षाभिगामी दरिद्रो जलहारी मत्स्यः
 क्षीरहारी वलाकः वार्धुषिकोऽङ्गुलीनः अतिक्रयविक्रयी
 गृध्रो राजमहिषीगामी नपुंसको राजाक्रोशको गर्दभो
 ग्नेगामी मण्डूकः अनध्यायेऽध्ययने शृगालः परद्रव्याप-
 हारी परप्रेथी मत्स्यवधे गर्भवासीत्येके अनूर्ध्वगामिन
 इति ।

अनूर्ध्वगामिनी नरकगामिन इत्यर्थः ।

मनुः ।

स्त्रियोऽप्येतेन कल्येन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामपि जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ इति ।

अथ प्रायश्चित्तकर्त्तव्यतानिर्णयः ।

गीतमः ।

अथ खल्वयं पुरुषः पापकर्मणा लिप्यते । यथैतदद्या-

ज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं शिष्टस्याक्रिया प्रति-
 पिह्वसेवनमिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति
 भीमांसान्ते न कुर्यादित्याहुः । नहि कर्म चीयत इति
 कुर्यादित्यपरं पुनस्तीमेनेष्टा पुनः सवनमायान्तीति
 विज्ञायते । ब्राह्मस्तीमेनेष्टा तरति सर्वं पाप्मानं
 तरति ब्रह्महत्यायोऽश्वमेधेन यजते अग्निष्टुताभिगम्य-
 मानं याजयेदिति च ।

शिष्टस्याक्रिया विहितस्याकरणे नहि कर्म चीयत इति
 फलोपभोगमन्तरेणेत्यर्थः । कुर्यादित्यपरमिति सिद्धान्त-
 इत्यर्थः । पुनस्तीमेनेष्टादि श्रुत्युक्तेन प्रायश्चित्तरूपेण पुनस्ती-
 मेनेष्टा पुनरपि सवनं प्रातर्मध्यन्दिनं सायं सवनसाध्यं कर्म
 आयान्ति तत् कर्मानुष्ठानयोग्या भवन्तीत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।

एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीदति ॥

हारीतः ।

यथा चारोपस्त्रेदचण्डनिर्षोदनप्रचालनादिभिर्वासांसि
 शुध्यन्ति एवं तपोयज्ञदानैः पापहृतः शुद्धिमुपयान्ति
 आयमाना इवान्नी धातवी दीपेभ्यस्तस्माद्दिश्वम्भा-
 त्स्त्रेहात्तोभात् प्रमादादशुभङ्गत्वा सद्यः शीघ्रं समा-

चरेत्* । न ह्यशुद्धानामयं लोको न पर इत्याचार्याः ।

एवं ह्याह ।

कर्माणा मनसा वाचा यद्भीष्णं निषेवते ।

तदाभ्यासो हरत्येनं तस्मात्कल्याणमभ्यसेत् ॥ इति ।

अण्डनिर्णोदनं बुद्ध्याधिअयणादिना तस्मिन्नेदनम् ।

अङ्गिराः ।

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

पापङ्गुलाभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।

चिकीर्षन्नेव कल्याणं अह्मानीऽनसूयकः ॥

वाङ्मनःकर्मसम्भूतं मन आविष्करोति यः ।

विकर्माणा तप्यमानः पापादिपरिमुच्यते ॥

उदयानुदयदादित्यस्तमः सर्व्वं व्यपोहति ।

तद्वत्कल्याणमातिष्ठन् सर्व्वं पापं व्यपोहति ॥

अत्र कल्याणशब्दः प्रायश्चित्तपरः ।

अथ कामाकामकृतपापेषु प्रायश्चित्तकर्त्तव्यता-
विकल्पः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यद्ज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते ॥

* भारमेदिति वन्याकरौयः पाठः । † उद्भृच्छ्रित्ति शूलपाणिसम्मतः पाठः ।

अज्ञानकृतमेव ब्रह्महत्यादिपापं प्रायश्चित्तैर्वक्ष्यमाणलक्षणैरप-
गच्छति । कामतो ज्ञानकृतमहापातकादि प्रायश्चित्तैर्नापैति ।
अपि तु प्रायश्चित्ते कृते वचनादिह लोके व्यवहार्यी भवती-
त्यर्थः । एतच्च कामकृतमहापातकानां मरणान्तिकप्राय-
श्चित्तव्यतिरिक्तविषयम् । मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कृते इह
लोके प्रयोजनाभावात् पारलौकिकमेव प्रयोजनं कल्पनीयम् ।
एतच्च पापानोदनमेवेति मरणान्तिकैः पापमपगच्छतीति
सिद्धम् । छागलेयोऽपि ।

प्रायश्चित्तमकामानां कामावाप्तौ न विद्यते ।

उपपातक एव स्यात्तथा चात्मोपघातने ॥

अस्यार्थः । कामावाप्तौ ज्ञानपूर्वकपापे नरकभोगनिवारकं
प्रायश्चित्तं न विद्यते । उपपातकात्महननयोस्तु ज्ञानपूर्व-
कत्वेऽपि स्वाह्वित एवेति आत्महननार्थं विषमक्षणे कृते यदि
जीवति तदा प्रायश्चित्तं विद्यते यदा मृतः तदा तद्धितेषुना
कर्त्तव्यमित्युभयथापि प्रायश्चित्तं विद्यते इति न विरोधः ।

मनुः ।

अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।

कामकारकतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥

अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति ।

कामतस्तु कृते मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथक् पृथक्* ॥

* पृथक्त्वैरिति श्लेषाणिसम्मतः पाठः ।

इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायश्चित्तं*मञ्जूलवागभ्यवदत् स-
 प्रजापतिमुपाधावत् तस्यायमुपह्वयाख्यं प्रायश्च्छदित्यादि
 श्रुतिनिदर्शनम् । तस्मात्कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ती-
 त्वर्थः श्रुतेस्त्वयन्तात्पर्यार्थः शालावृकेभ्यः श्वविशेषेभ्यो यतीन्
 बुद्धिपूर्वकं खादयितुं प्रदत्तवते इन्द्राय प्रजापतिरुपह्वयाख्यं
 कर्म प्रायश्चित्तत्वेन दत्तवान् तस्मात्कामकारकृतेऽपि प्राय-
 श्चित्तमस्तीति ।

हारीतः ।

मनसा कल्पयति वाचा वदति कर्मणा करोतीति ।
 कामकृतमग्न्यग्रन्यनशनवदभिघातकं भवितव्यं तस्मा-
 द्कामकृते प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके । इति ।

देवलः ।

यत्स्यादनभिसन्धाय पापकर्म सकृत्कृतम् ।
 तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्विर्मनीषिभिः ॥
 विधेः प्राश्नमिकात्तस्माद्धितीये द्विगुणं स्मृतम् ।
 तृतीये त्रिगुणं लच्छं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
 अभिसन्धिकृते पापे सकृद्वा नेह निष्कृतिः ।
 अपरे निष्कृतिं प्राहुरभिसन्धिकृतेऽपि च ॥

* इन्द्रो यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायश्च्छत् तमञ्जूलवागिति श्वप्रायश्चित्तः पाठः
 एवं क्वचित् पुस्तकेऽपि दृश्यते । † कृतमिति पाठान्तरम् ।

अत्र कच्छमिति विहितप्रायश्चित्तोपलक्षणम् । चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरित्यस्यायमर्थः । यथा अज्ञानात् द्वितीयवारङ्कृते पापे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । तथा तृतीयवारे त्रिगुणम् । एवं चतुर्थवारे कृते पूर्वन्यायेन चतुर्गुणं प्रायश्चित्तेन निष्कृतिर्न अपित्वधिकेनैवेति केचन । अपरे तु चतुर्थे तु प्रायश्चित्तमेव नास्तीति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । प्रथममभिसन्धिकृते महापातके द्वादशवार्षिकं द्वितीयवारे कृते द्वे तृतीयवारे कृते त्रीणि चतुर्थे चत्वारि इति द्वादशवार्षिकानि द्वा भवन्ति । एतेषामाचरणकालो विंशत्युत्तरशतं शरदो भवन्तीति । एतावतायुषोऽभावात् कर्तुमशक्यत्वेन प्रायश्चित्ताभावो न तु स्वरूपत एव प्रायश्चित्ताभाव इति । कासु च श्रुतिस्मृतिषु बुद्धिपूर्वकृते प्रायश्चित्तं नास्तीत्युक्तं कासु च विद्यत इति । तत्रेयं व्यवस्था । मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सर्वत्र महापातकेषु विद्यत एव । कामात्तु द्विगुणं प्रोक्तमित्यादिवचनबलाद्द्वादशवार्षिकादिद्वैगुण्यादियुक्तप्रायश्चित्तमपि विद्यते । तेन प्रायश्चित्तेन च इह लोके व्यवहार्थत्वनित्यकर्मानुष्ठानप्रतिबन्धकपापशक्त्यपनयनं भवति । तथाच कर्मस्वधिकाराद्विहितकर्मणा प्रत्यवायाभावेन पापान्तरं नोत्पद्यते । अतः प्रायश्चित्तमस्तीति प्रायश्चित्तास्तित्वप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः परलोके या नरकोपभोगहेतुभूता पापशक्तिस्तस्या अनपायस्तादृशशक्त्यपनायकप्रायश्चित्ताभावात् । प्रायश्चित्तं नास्तीति प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकवचनानामभिप्रायः ।

अथ छच्छादिलक्षणानि ।

तत्र पादकच्छमाह याज्ञवल्करः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैवायं पादकच्छः प्रकीर्तितः ॥

एकभक्तेन दिवैवोक्तकाले एककालकृतभोजनेन तथा रात्र्या-
वृत्तकाले सकृत्कृतभोजनेन नक्तेन दिवारात्रौ त्वप्रार्थितेन
याचनभोजने*नायाचितेन परकीयावस्य स्त्रीयावस्य च याचनं
न कुर्वीत् ।

तथाच गौतमः ।

अथापरं त्राहं न कथञ्चन याचेतेति न रात्रौ न दिवा
भोजनमुपवासः केचन एवं चतुरहःसाध्यः पादकच्छः
प्रकीर्तितः ।

एकभक्तादौ शाससंख्यानियमः पराशरेणोक्तः ।

सायन्तु द्वादश शासाः प्रातः पञ्चदश स्मृतः ।

चतुर्विंशतिर्व्यायाख्या परं निरग्रनं स्मृतम् ॥

सायं नक्ते प्रातरेकभक्ते ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेणाह ।

* बहुपुत्रकेषु दशनात् रवितः परन्तु अचंसप्र एव ।

सायं द्वाविंशतिः प्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा* ।

चतुर्विंशतिर्वाऽद्याच्चा† परं निरशनं स्मृतम्‡ ॥ इति ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणाः सूर्यथा चास्यं विश्वेत्सुखम् ॥ इति ।

अनयोश्च पक्षयोः शतपेक्षया विकल्प एवमुत्तरत्रापि शतपेक्षया विकल्पो विज्ञेयः ॥ आपस्तम्बस्तु चतुर्धा प्राजापत्यं कृच्छ्रं विभज्य वर्सानुक्रमेण पादकृच्छ्रव्यवस्थामाह ।

त्रहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्रहम् ।

सायं त्रहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्रहम् ॥

प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।

अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥

प्रातःपादः एकभक्तत्रयं सायंपादो नक्तत्रयम् । अयाचितम् अयाचितत्रयं त्रिरात्रमुपवासत्रयं अयाचितपाद उपवासपाद-
श्चेति पादद्वयं मिलित्वा अर्द्धकृच्छ्रः नक्तपादरहितमवशिष्टं पादत्रयं पादीनकृच्छ्रः ।

यदाह स एव ।

सायम्प्रातर्विनाहं स्यात्पादीनं नक्तवर्जितम् । इति ।

अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकारान्तरमप्याह स एव ।

सायम्प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ।

दिनद्वयञ्च नाश्रीयात्कृच्छ्राहं तद्विधीयते ।

* स्मृतेति पाठान्तरम् । † अयाचिते चतुर्विंशः इति शूलपाणिसम्मतः पाठः ।

‡ परं निरशनास्त्रय इति पाठान्तरम् ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्करः ।

यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

यद्योक्तो दिनचतुष्टयात्मकः पादकृच्छ्रः स एवायमित्यनेन निर्दिश्यते । अयं पादकृच्छ्रो यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्यो भवति । यथाकथञ्चिदित्यनेन चत्वारः पक्षाः उपात्ता एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैवायमित्येतरक्रमेणैकभक्तादीनामानुलोम्येन स्वस्थानवृद्धिरित्येकः । प्रातिलोम्येन स्वस्थानवृद्धिरिति द्वितीयः । दण्डकलितवदावृत्तिरिति तृतीयः । सर्व्वत्र जपादितश्चतुर्थः ।

तत्रार्थं पञ्चमाह मनुः ।

ब्रह्मं प्रातस्त्र्यहं सायं च ग्रहमद्याद्याचितम् ।

त्रहं परञ्च नाश्रीयात्प्राजापत्यञ्चरन्नरः* ॥

अत्रैकभक्तादीनां स्वस्थान एवाभिवृद्धत्वात् स्वस्थानवृद्धिः ।

द्वितीयमाह वशिष्ठः ।

प्रातिलोम्यञ्चरियुक्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणीत्तरम् ।

उपवासत्रयमयाचितत्रयं नक्तत्रयमेकभक्तत्रयमिति प्रातिलोम्यम् ।

तृतीयमपि स एवाह ।

* चरन् विज इति पाठान्तरम् ।

अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।

अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरह्नी परी ॥

पराकशब्द उपवासपरः ।

तथा ।

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्द्वैश्वभृतां वरः ।

बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकच्छमुवाच ह ॥ इति ।

चतुर्थं पक्षमाह अङ्गिराः ।

तस्माच्छूर्द्रं समासाद्य यथा धर्मपथे स्थितम् ।

प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

जपाद्यधिकारवदुद्देश्येति कर्त्तव्यताविशिष्यमाह

गौतमः ।

अथातः कच्छान् व्याख्यास्यामी हविस्थान् प्रातराशान्

भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्रीयात्* । अथापरं व्रह्मं नक्तं

भुञ्जीताथापरं ब्रह्मं न कथञ्चन याचेताथापरं

ब्रह्ममुपवासी तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः

सत्यं वदेदनार्थ्यं न सम्भाषेत रौरवं यौधाजयं जपन्नित्यं

प्रयुञ्जीतानुसवनमुदकोपस्पर्शमापो वृष्टेति तिस्रभिः†

* रात्रीर्नवेदिति शूलपश्चिष्मार्त्तसम्मतः पाठः । † आपी द्विष्टामयीभुवस्ता न कर्त्तव्यं
दधातन मङ्गिरणाय चक्षुषे यी वः शिवतमी रससस्य भाजयतेह न ऊशतौरिव मातरः
तस्मा अरङ्गमाम वी यस्य चयाय जिन्यथ आपी जनयथा च नः ।

पवित्रवतीभिर्माञ्जीयते। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः
इत्यष्टाभिरथोदतर्पणम्। नमो हमाय संहमाय
ध्रुवते तापसाय पुनर्वसवे नमो नमो मौञ्ज्यायीभ्याय
सुविन्दाय वसुविन्दाय वसुदे सर्व्वविन्दाय नमः। पराय
सुपराय महारपराय पारदाय पारप्लवे नमो रुद्राय
पशुपतये महते देवाय त्रम्बकाय एकचरणायाधिप-
तये हराय सर्व्वशानाय उग्राय वज्रिणेऽग्निनि-
कपर्दिने नमः। सूर्यायादित्याय नमो नीलश्रीवाय
श्रितिकण्ठाय नमः। कृष्णाय पिङ्गलाय नमो ज्येष्ठाय
ब्रह्मयेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः। सत्यराय

‡ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपी यास्विन्द्रः। अग्निं या गर्भ-
न्दधिरि विरूपाणा न आपः श्रुं स्त्री ना भवन्तु (१) ॥ यासां राजा वरुणी याति मध्ये
सत्यायुते अवपश्यन् जनानाम्। मधुयुतः शुचयो वाः पावकाणा न आपः श्रुं स्त्री ना
भवन्तु (२) ॥ यासां देवा दिवि कृष्णन्ति भर्षं वा अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति। याः पृथिवीं
पयसीन्दन्ति ॥ १ ॥ युक्राणा न आपः श्रुं स्त्री ना भवन्तु (३) ॥ श्रिवेन मा चक्षुषा
पश्यतापः श्रिववा तनुवीष सश्रत त्वचं मे। सर्व्वोऽ अग्नीः रसुवदी हुवे वी मयि वर्चो
बलमीनो निषध (४) ॥ यददः सम्भयतीरङ्गावनदता हुते। तस्मादा आ मयी नामस्य
तावी नामानि सिन्धवः (५) ॥ यत्प्रथिता वरुणेन ताः शोभन् समवसगत ॥ २ ॥
सदाग्नीदिन्द्रो वी यतीस्तस्मादापो अतु स्थ न (६) ॥ अपकामन् सन्दमाना अवैवरत वी
श्चिकम्। इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्मादाशर्षाम वी क्षितम् (७) ॥ एकी देवी अयतिष्ठन्
स्यन्दमाना यथावशम्। उदानिपुर्मेहौरिति तस्मादुदकमुच्यते (८) ॥ कृष्णयजुः ५ अ।

पावकाय पावकवर्षाय काशमाय कामरूपिणे नमो
 दीप्तय दीप्तरूपिणे नमः । सीम्याय पुरुषाय नमः ।
 सुमनः पुरुषाय मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे
 नमः । चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः । इति ।
 तथा एतदेवादित्सीपस्थानमेतय एवाज्याहुतयो द्वादश-
 रात्रस्थान्ते चरुं अपयित्वा एताभ्यो जुहुयत् । अग्नये
 स्वाहा सीमाय स्वाहा अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामि-
 न्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये
 स्विष्टिक्तते इत्यन्ते ब्राह्मणभोजनमिति ।

अस्यार्थः । हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्रीया-
 दिति प्रातराशानेकभक्तानितेष्वेकभक्तदिनेषु तिसृष्वपि तिस्रो-
 रात्रीर्नाश्रीयाद्रात्रिषु भोजनं न कुर्यात् । तिष्ठेदहनि रात्रा-
 वासीत क्षिप्रकाम इति यस्तु प्राजापत्यकृच्छ्रयोपनीद्यात्पापा-
 त्क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण विमुक्तो भविष्यामीत्येवं क्रामयति अयम-
 हन्यवश्यकर्मा विरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्रात्रवासीत तथा रौरवं*

* रौरवम् । पुनानः सीमाश्धारारश्शया । आपो वसानी अर्षस्यारत्रधायीनि-

श्तस्य सारदसाद् । ओहाश्चवा । उक्ती देवी हिरारश्हाद् । ओहाश्चवा ।

१ २ ४५ ४
 ष्यवा । ओश्हीवा । ही५द् । ज ।

यीषाजयं* सामजपं कुर्यात् । अनुसवनं सख्यात्रय उपस्यर्शनं
ज्ञानं त्रिसवनस्नानमित्यर्थः । हिरण्यवर्षाद्दृष्टाभिरपि मार्जन-
मेव । एतच्च मार्जनं कुर्यात्स्नानानन्तरमेव ।

अथोदकतर्पणम् ।

तत्र मन्त्राः ।

नमो ज्ञमायेत्याद्यः ।

अत्र मन्त्रसन्दर्भस्यादावन्ते च नमःशब्दश्रवणात्मन्त्रादावन्ते च
नमःशब्दे भवति तथा चैवं मन्त्रप्रयोगः । नमो ज्ञमाय
संज्ञमाय ध्रुवते तापसाय पुनर्वसवे नमः इति । एवं नमो
मीक्ष्णायेत्यारभ्य सर्वविन्दाय नमः इत्यन्तमेको मन्त्र एवमुत्त-
रत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं त्रयोदशमन्त्रैस्तर्पणं कुर्यात् । ततश्च
एतदेवादित्यस्थीपस्थानं एतदेव मन्त्रजातमादित्योपस्थानम् ।
आदित्योपस्थानसाधनं कार्यकारणयोरभेदोपचारः तर्पणान-
न्तरमेतैरेव मन्त्रैरादित्योपस्थानं कुर्यादित्यर्थः । एता एव

* यीषाजयम् । ३२ २ ४ ५ २३ ५ १२
पुना३१ । ना३ः सी । म । धारा२।३।४या । आपी३ ।
१ २२ ३ ५ २।१२१ २। १
वसा२ । न आ३।४।५ । पा२।३।४ । सी । आरात्मधाः । यी । नि । घटा३ ।
३ २ ३ ५ २— १ ३२ ३ ५
स्य सा३४५३ । दा२३४सी । उक्ता२ः । दा३वी३ । हिरा३४५ । प्या२३४याः ॥

सामवेदसंहिता [दशरात्रपर्व १ प्र. १५, २।३ सा.] ।

आज्याहुतयः अत्राप्यभेदोपचार एतैरेव मन्त्रैराज्यहोमः कर्त्तव्यः
 स च लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य एवं प्रतिदिनं कृत्वा द्वादश-
 रात्रस्यान्ते चर्चं अपयित्वा एताभ्यो वक्ष्यमाणान्यादिदेवताभ्यो
 जुहुयात् । नव मन्त्राः स्वाहाकारान्ता भवन्ति ततश्च ब्राह्मण-
 भोजनमिति । एतच्च गीतमीयप्राजापत्यं याज्ञवल्क्योक्त-
 प्राजापत्यद्वयस्थाने द्रष्टव्यमितिकर्त्तव्यताबाहुल्यात् क्षिप्रकाम-
 इति विशेषोपादानाच्च ।

अथातिकृच्छ्रः ।

मनुः ।

एकैकं शासमश्रीयात्तगृहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ।

त्र्यहश्चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्विजः ॥

त्रीणि त्र्यह्राणि नव दिनानि पूर्व्ववत् । एकभक्तादिकाले
 तन्नियमयुक्तः सन्नित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनः ।

अयमेव पूर्व्वोक्तप्राजापत्यधर्म एव । अयन्तु विशेषः । एक-
 भक्तनक्तायाचितदिनेषु पाणिपूरणमन्त्रं प्रष्टतिपूरणमात्रमन्त्रं
 भुञ्जीत न तु पूर्व्वोक्तद्वाविंशत्यादिशासानिति अत्र च पाणि-
 पूरणमात्रमन्त्रमेव विधीयं न तु भोजनम् । अतो येषु दिनेषु
 प्राजापत्यभोजनं प्राप्तं तदनुवादेन पाणिपूरान्नता विधीयते

इति नोपवासदिनेषु पाणिपूरान्नभोजनप्राप्तिः । मनुयाञ्च-
वल्करोक्तपाणिपूरणान्नयासयोः शक्त्यपेक्षो विकल्पः पापापेक्षो
वा । अतिकृच्छ्रपादादिव्यवस्था प्राजापत्यवदेव ।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ।

श्रीतमः ।

अम्बचस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः इति द्वादशरात्रसुद-
केनैव वर्त्तनं नाग्नेन ।

यमः ।

एकैकं पिण्डमग्नीयात्त्रहं कल्पे त्रहं निशि ।

अयचितं त्रहं पिण्डं वायुमन्वस्यहं परम् ॥

अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम् ।

चतुर्विंशतिरात्रन्तु नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः ॥ इति ।

कल्पे प्रातः एकभक्तकाल इति यावत् । एकस्थान इति
वचनात् चतुर्विंशतिरात्रसाध्यमतिकृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रा-
त्मक एकः कृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिः ।

यमेन चतुर्विंशतिरात्रसाध्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रभोजनदिनेष्वेकैक-
यासविधानाहुम्भोजनेऽपि पत्रपुटिकादिभिः यासपरिमाणं

कृत्वा एकग्रासपर्याप्तं दुग्धमग्नीयादेवं कर्तुमशक्तश्चेत्कृच्छ्रप्रकृति-
भूतप्राजापत्योक्तरीत्या हाविंशाद्यादिग्राससंख्यया उपात्तत्व-
मेतावत् । अथवा यावता प्राणधारो भवति तावद्ग्राह्यमनूक्त-
द्रव्यपरिमाणेषु सर्वत्रैवं ग्राह्यं प्राणयान्नामात्रमेवेति गौतम-
द्युक्तपक्षेषु शक्त्यपेक्षया विकल्पः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ पराकः ।

यान्नवल्काः ।

हादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ।

अथ सौम्यकृच्छ्रः ।

पिण्याकं शक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहनि भोजनम् ।

वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयकृच्छ्र उच्यते ॥

पिण्याकं निःसृततैलतिलपिण्डी आचाम ओदनस्त्रावः पिण्या-
कादिकं प्राणयान्नोपयुक्तं ग्राह्यं । नाधिकम्* ।

यान्नवल्क्यः ।

पिण्याकाचामतक्रास्त्रुशक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरान्नोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ॥

एतच्च षड्दिनसाध्यम् ।

* नाधिकमिति पाठान्तरम् ।

अथ तुलापुरुषाख्यद्रुच्छः ।

याज्ञवल्क्यः ।

एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।

तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाङ्गिकः ॥

एषां पिण्याकाचामतक्राम्बुशक्तूनां पञ्चानां प्रतीकं क्रमेण
त्रिरात्रमभ्यासात्पञ्चदशाङ्गिकस्तुलापुरुषसंज्ञकः कृच्छ्रो भवति ।

यमस्त्वेकविंशतिरात्रसाध्यं तुलापुरुषमाह ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रां चोदकशक्तवः* ।

त्रहं त्रहं प्रयुञ्जानी वायुभक्ष्यस्यहं त्रहम् ।

वायुभक्ष्यस्यहं द्रहमित्यपि पाठः ।

एकविंशतिरात्रसाध्यस्तु तुलापुरुष उच्यते । इति ।

हारीतः ।

अथात्रितनयोक्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनङ्गत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषके ।

अप्रतिग्रहमादाय† याजयित्वा च निन्दितान् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिकृतस्य च ।

एतत्कृच्छ्रं‡ तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ॥

* एतानित्यध्याहारिण प्रयुञ्जान इत्यस्यान्वयः । † नास्ति प्रतिग्रही यस्य गवाहि ।

‡ एकं कृच्छ्रमिति कचिन् पुस्तके पाठः ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकशक्तुकान् ।
 चरहं चरहं प्रयुञ्जानो वायुभक्ष्यस्यहं परम् ॥
 वाक्पादवैनरजोभिर्ऋतानि निवृतानि च ।
 आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ॥
 तैलञ्च दारुणं किञ्चित्केशकीटहतञ्च यत् ।
 प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्यष्टमेव च ।
 पिण्याकं तानि निर्हन्ति अस्थि भिक्षा तु यत्स्थितम् ॥
 आचामेषु च ये दीषाः स्नेहदीषाश्च ये क्वचित् ।
 खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टं मद्यसंस्पृष्टमेव च ।
 तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत्श्रावलेहितम् ॥
 कनकञ्च तिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
 सर्व्वं पुनाति धर्मात्मा गूढञ्चोदकशक्तुभिः ॥
 ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्त्रियं सुरापानं गुरुदाराभिगमनं
 कन्यादूषणं स्त्रीवाभिगमनं वायुभक्षः पुनाति तत् ।
 गन्धोशीरमयी कार्थ्वी पुरुषो पलसन्धितौ ।
 नदीमृत्तिकया वापि पुरुषो द्वौ तु कारयेत् ॥
 महापशुर्येन शरेण विद्धौ
 यद्वापि शस्त्रसुभयोर्लब्धलक्ष्यमिति वा पाठः ।

* चैखरजोभिरिति पाठान्तरम् । पाठद्वयमपि असंलघ्नमेव परन्तु बहुषु पुल्लिङ्गेषु
 दर्शनात् रचितम् । † श्रावलीकितमिति पाठान्तरम् । ‡ कनकाश्चतिला इति क्वचित्
 पुल्लिङ्गे पाठः ।

यश्चापि पशुभक्षयोर्लब्धलक्षं
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रासुभयोत्क्रान्तशिक्षाम् ॥
 सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीन्तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
 तस्यालाभे तुला कार्या तथा वाह्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हलमुषलवज्रपाणिस्तं* महापुरुषं
 पिङ्गलं बभ्रुं हलमुषलवज्रपाणिं†मावाहयिष्यामि स्वागत एव
 हि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनु स्वागतं भवते तुला-
 पुरुषाय महादेवाय इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिद-
 मासनञ्च प्रसीद यन्ममाख्यधूपदीपं प्रतिगृह्णाण यदेनो मम रुद्रः
 सुमना भव ।

अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।

ऋषिसत्यं देवसत्यं ब्रह्मसत्यं यक्षसत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि ।

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्धयिष्यसि ।

अस्त्राकं सम्पदं ब्रूहि किमस्त्राकं भविष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।

परञ्चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समाचरेत् ॥

* चक्रपाणिरिति कश्चित् पुस्तके पाठः । † चक्रपाणि इति कश्चित् पाठः ।

अन्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवाधिपतये स्वाहा ।
 सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये
 स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे चैलोक्याधिपतये
 स्वाहा देव्यै भगाधिपतये स्वाहा बालकटङ्गाय स्वाहा कुष्माण्ड-
 राजपुत्राय स्वाहा महाविनायकाय वक्रतुण्डाय गणानां
 पतये स्वाहा धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा
 तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सदेव पुनराग-
 मनाय स्वाहा सक्तचरित्वा शुचिकर्मणो भवन्ति द्विचरित्वा
 गणाधिपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्वार्त्वासनं प्राप्नोति ।
 आषाढ्यां कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यां पुण्ये वा नक्षत्रे एषां विहितो
 धर्म इति ।

श्रमः ।

अथातो भगवतस्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अभक्ष्यभक्षणकृत्वा विकर्मकरणन्तथा ।

प्रसूतानां द्विजातीनां सङ्कीर्णासु च योनिषु ॥

तथा निषिद्धयोनिषु* च प्रसूतानामुत्पादितापत्नानाम् ।

प्राश्य मूत्रपुरीषञ्च भोजयित्वा च निन्दितान् ।

अन्नम्यागमनकृत्वा दूषयित्वा च कन्यकाम् ॥

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

पाप्मना च गृहीतस्य सिद्धिहीनस्य वा पुनः ।

* इति श्रीमदीनिषु—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यच्चापि पशुभक्षयोर्लब्धलक्षं
 तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
 प्रादेशमात्रामुभयोत्क्रान्तशिक्षाम् ॥
 सौवर्णीं राजतीं वापि तुलां देवीन्तु कारयेत् ।
 अपि चन्दनहृत्तस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।
 तस्यालाभे तुला कार्या तथा वाह्युपपद्यते ।

यः पुरुषः पिङ्गलो बभ्रुर्हृलमुषलवज्रपाणिस्तं* महापुरुषं
 पिङ्गलं बभ्रुं हृलमुषलवज्रपाणिं†मावाहयिष्यामि स्वागत एव
 हि नाग एहि कृष्णाजिन एहि स्वागतमनु स्वागतं भवते तुला-
 पुरुषाय महादेवाय इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिद-
 मासनञ्च प्रसीद यन्मन्त्रमाधूपदीपं प्रतिगृहाण यदेनो मम रुद्रः
 सुमना भव ।

अथ तुलामभिमन्त्रयेत् ।

अपिसत्यं देवसत्यं ब्रह्मसत्यं यत्कृत्यं तेन सत्येन सत्यवादिनि ।

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्त्राकं सम्पदं ब्रूहि किमस्त्राकं भविष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसकृत्तुलया धृतम् ।

परश्चैव लघुं मन्ये तदा कर्म समाचरेत् ॥

* चक्रपाणिरिति क्वचित् पुलके पाठः । † चक्रपाणि इति क्वचित् पाठः ।

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय दिवाधिपतये स्वाहा ।
 सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये
 स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये
 स्वाहा देव्यै भगाधिपतये स्वाहा शालकटङ्गाय स्वाहा कुष्माण्ड-
 राजपुत्राय स्वाहा महाविनायकाय वक्रतुण्डाय गणानां
 पतये स्वाहा धर्माय स्वाहा अधर्माय स्वाहा तुलायै स्वाहा
 तुलापुरुषाय स्वाहा प्रजापतिदेवाय मरुद्भिः सदैव पुनराग-
 मनाय स्वाहा सकृच्चरित्वा शुचिकर्मणो भवन्ति द्विचरित्वा
 गणाधिपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वा महादेवस्वार्द्धासनं प्राप्नोति ।
 आषाढ्यां कार्तिकां फाल्गुन्यां पुष्ये वा नक्षत्रे एषां विहितो
 धर्म इति ।

यमः ।

अथातो भगवतस्तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अभक्ष्यभक्षणङ्गत्वा विकर्मकरणन्तथा ।

प्रसूतानां द्विजातीनां सङ्कीर्णासु च योनिषु ॥

तथा निषिद्धयोनिषु* च प्रसूतानामुत्पादितपत्वानाम् ।

प्राश्य सूत्रपुरीषञ्च भोजयित्वा च निन्दितान् ।

अमम्यागमनङ्गत्वा दूषयित्वा च कन्यकाम् ॥

विनायकीपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।

पापना च गृहीतस्य सिद्धिहीनस्य वा पुनः ।

* इति श्रीमद्योनिषु—इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

स्वर्गमार्गावलम्बस्य न स्यादस्त्रात्मिकमप्यलम्* ॥

स्वर्गमार्गावलम्बस्य स्वर्गच्छीः ।

इदं व्रतं दुराधर्षं महापातकनाशनम् ।

स्वर्गद्वारमिदं श्रेष्ठं महादेवप्रचोदितम् ॥

वाङ्मनोभ्याञ्च कायेन यानि पापानि देहिनः ।

आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ॥

तैलस्य दारुणं किञ्चित्केशपक्षिहतञ्च† यत् ।

पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्त्वा च यदस्थितम् ॥

तैलस्य भक्ष्यमाणस्य तथाच निषिद्धदिने अभ्यङ्गादिषु योज्य-

मानस्य दारुणमलक्ष्मीकरं यत्पापं केशपक्षिहतं‡ केशपक्ष्युपहतं

अस्थि भित्त्वा स्थितं यत् पूर्वकृतं पापं दीर्घकालत्वाद्दृढं संस्मितं

यदस्थि भित्त्वा स्थितमित्युच्यते ।

आहारेषु च ये दोषाः सर्पिर्दोषाश्च ये क्वचित् ।

तन्नेण तानि पूतानि श्वभिर्यज्ञावलोकितम् ॥

कनकञ्च तिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।

सर्वं पुनाति धर्मात्मा तथैवोदकयत्तुभिः ॥

कनकादिप्रतिग्रहजनितं पापं पुनातीत्यर्थः ।

वाचा कृतङ्कर्मकृतं§ मनसा दुर्विचिन्तितम् ।

सर्वमेतच्चिराच्चेण पुनातीति न संशयः ॥

* निर्व्येदोपहतस्य च इति क्वचित् पुस्तके पाठः । † केशपक्ष्यहतं इति क्वचित्पाठः ।

‡ केशपक्ष्यहतं केशपक्ष्योपहतमिति क्वचित्पाठः । § कर्मणा च इति पाठान्तरम् ।

अयाज्ययाजनं चौर्यं* कन्यायामथ दूषणम् ।

यच्च गोमैथुनात्पापं वायुं पीत्वा पुनार्तिं तत् ॥

आहाराग्रमपि जुहोति आचामादिको य आहारस्तस्याग्रं
 ग्रासचतुष्टयं कुक्कुटाण्डपरिमितग्रासानुमानेन ग्रासचतुष्टयं
 जुहोति । आहाराग्रमपि जुहोति इत्यपिशब्दोपादानात्
 आज्यहोमेऽपि गम्यते† । अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा सूर्याय
 दिवाधिपतये स्वाहा इन्द्राय सुराधिपतये स्वाहा यमाय
 प्रेताधिपतये स्वाहा वरुणाय पाशाधिपतये स्वाहा महासेनाय
 सेनाधिपतये‡ स्वाहा रुद्राय भूताधिपतये स्वाहा ब्रह्मणे
 लोकाधिपतये स्वाहा विष्णवे सर्वाधिपतये स्वाहा ।

येन देवाः पवित्रेण

तुलापुरुषमारुह्य पुनरुद्धृताः ।

तमहं पवित्रं§ पवित्रेण

तुलापुरुषमावाहयिष्यामि॥ स्वाहा ॥

करालं पिङ्गलं बभ्रुं विश्वरूपमुमापतिम् ।

यो हि वेदान्ततो जातस्त्वसृत्तञ्च महामतिः ॥

अश्वस्य पारि भुवनस्य मध्ये

नाकस्य पृष्ठे महता महिमानं महीयते ।

* अयाज्ययाजनञ्चैव इति क्वचित्पाठः । † आज्यहोमीऽभिगम्यते इति क्वचित्
 पुस्तके पाठः । ‡ स्कन्दाय महासेनाधिपतये इति क्वचित्पाठः । § पवित्राणामिति
 क्वचित् पाठः । ॥ आवाहयामि इति क्वचित्पाठः ।

अश्वस्य पारे अश्वसः पारे इत्यर्थः ।

उदयति यो ब्रह्मासनं

स नयति धारयति पुरा पाति यः ॥

योभोजो ग्रहणजो मनुजो महोभ्वजः । एकाक्षरं बहु याजमानं
वर्णप्रधानं बहुधा विश्वरूपं प्राणान् विहितोऽभिहितो विश्व-
कर्माणो नमो नमः इति स्वागतं भगवतेऽऽ तुलापुरुषाय इदमा-
सनमास्यतां भगवते । ततः पादार्घ्याचमनमनुलेपनमास्यधूप-
दीपनैवेद्यैश्चाभ्यर्च्य भगवन्तं सपत्न्योक्तं सपार्षदं पशुपतिमभ्य-
र्चयेत् । सपार्षदं समणम् । धूपमन्त्रश्च भवति ।

वनस्पतिरसो दिव्यं § गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।

आहारः सर्वदेवानां धूपोऽयम्प्रतिगृह्यताम् ॥

सर्व्वचार्यं धूपमन्त्रः । अथ तुला भवति ।

महापशुर्येन शरेण विद्धी

यच्चापि शस्त्रमुभयोर्लब्ध्वलक्षम् ।

तेनायसीं तुलां सुकृतां कारयित्वा

त्रिप्रादेशमात्रासुभयोर्जातशिक्याम् ॥

महापशुः महाजः यच्छस्त्रमुभयोर्लब्ध्वलक्षम् । उभयोराद्यन्ताभ्यां
ग्रहृतलक्षम् आद्यन्तयोस्तीक्ष्णं संविद्धमृगादिकम् । अथवा

* प्राणान्वित इति कचित्पाठः । † विश्वकर्मा तस्मै नमो नम इति पाठान्तरम् ।

‡ भवते इति कचित्पाठः । § नित्यमिति कचित्पाठः, गन्धान्तरं तु आहारस्थाने
प्राप्तेय इति च दृश्यते ॥

उभयोः पार्श्वयोः प्रहृतलक्षं धाराद्वयेन प्रहृतलक्षं खड्गादिकं
एवंविधेन लौहेन प्रादेशत्रयपरिमिता तुला कार्य्येत्यर्थः ।
उभयोर्यातशिक्ष्यां पार्श्वद्वयकृतशिक्ष्याम् ।

सौवर्णी राजती वापि तुलादेवी तुला स्मृता ।

अथ चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥

एतेषामप्यभावे तु तुला नान्योपपद्यते ।

प्रतिमा काञ्चनी कार्य्या एकैव स्वर्गसंज्ञिता ॥

उषीरस्य परा कार्य्या तथा नरकसंज्ञिता ।

नदीमृत्तिकया वापि प्रतिमे द्वे तु कारयेत् ।

विहितेसूपलिमेषु तत्र बीजानि स्थापयेत् ॥

विहिते न्यूनाधिक्वरहिते हारीतीक्ष्णपलपरिमाणोपेत इति
यावत् । सूपलिमे पृष्ठतः सुसंमृष्ट इति मानवरः । सूप-
लिमे पृष्ठतः सुसंस्कृते इति स्मृतिमञ्जर्याम् । पृष्ठभागे अवयव-
विभागा यथा न ज्ञायते तथा समीकृते कर्त्तव्य इति तात्प-
र्य्यार्थः । तत्र ततः स्थापनप्रदेशे बीजानि व्रीह्यादिवीजानि
स्थापयेत् ।

अदितिस्तु तुला माता स्वयम्भुर्जनिता भव ।

त्वं हि सत्यञ्च धर्मञ्च त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सत्यं वद सत्यवादिनि सत्येन रमतां मनः ॥

शस्त्रानां सम्पदं ब्रूहि किं शस्यं वर्द्धयिष्यसि ।

बीजानां सम्पदं ब्रूहि किं बीजं वर्द्धयिष्यसि ॥

राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि कं नृपं वर्द्धयिष्यसि ।

अस्माकं सम्पदं ब्रूहि किमस्मान्वर्धयिष्यसि ॥

यदा तु गुरुमात्मानमसक्तुलया धृतम् ।

परञ्च लाघवं मन्ये ततः कर्म समारभेत् ॥

एतेनैव विधानेन* ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यवैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते ॥

परञ्च लाघवं मन्ये परशिक्षारोपितमन्नादि लघु यदा भवति इति स्मृतिमञ्जर्यां व्याख्यातम् । यदा तु गुरुमात्मानमित्यादे-
रयमर्थः । अत्रासक्तुलया धृतमित्यभिधानात् तथा राजन्य-
वैश्ययोश्चैव काष्ठप्रतिकृते स्मृते इत्युक्तत्वात् गन्धादिप्रतिमा-
द्वयस्य उक्तत्वाच्च स्वप्रतिकृतिरूपं प्रत्येकं पलपरिमितं चन्दनादि-
प्रतिमाद्वयङ्गत्वात् पलपरिमितपाषाणादि एकस्मिन् शिक्ये नि-
क्षिप्य द्वितीयशिक्ये स्वप्रतिकृतिद्वयमपि पृथक् पृथक् निक्षिप्य
तोलयेदिति अतएवासक्तुलनं भवति त्रिःप्रादेशमात्रतुला-
विधिरपि प्रतिकृतितोलन एवोपपद्यते साक्षात्स्वरूपतोलने
तस्यामपर्याप्तत्वात्तथा श्वेताश्वो गुरुदक्षिणा श्वेता गौः गुरु-
प्रसादो वा नमस्तुलापुरुषायेति यम इति यत्किञ्चिद्दत्त्वा गुरुरा-
चार्यः प्रसादनीयः । सएव प्रसादो दक्षिणेत्यर्थः । अर्थादि-
सम्पादनासमर्थविषयमेतत् ।

अत्रानुष्ठानक्रमः । हारीतवचने तुलारोहणान्तरं हीम-
मन्त्राः पठिताः यमेन तूपक्रम एव अतश्च हीमे क्रमो

* एतेनैव तु कल्पेन इति पाठान्तरम् ।

विकल्पते । हीमं कृत्वा उमामहेश्वरपूजां विधाय तुलाभि-
मन्त्रणानन्तरं महेश्वरपुरःस्थितं प्रतिमाद्वयमादाय तुलां पृथक्
पृथक् पूर्वोक्तविधिना आरोपयेत् । ततो वा हीमः कर्त्तव्यः ।
स्मृतिद्वयेऽपि यदा तु गुरुमात्मानमित्युपक्रम्य ततः कर्म
समारभेदित्युक्तत्वालारोहणानन्तरमेव आचाम पिण्याका-
दिना* व्रतमाचरेत् । अत्र गुरुमित्युपलक्षणम् । साम्येऽपि
कर्त्तव्यम् । तुला दिव्यप्रकरणे साम्येऽपि दोषयुक्तत्वाभिधानात्
एतच्च दोषसन्देहे दोषनिश्चये तु दैवात् लघुत्वेऽपि प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यमेव दोषसन्देहेऽपि लघुत्वे उत्तरत्र क्रियमाणं प्रायश्चित्तं
न कर्त्तव्यमिति । आत्मानं लाघवं मन्ये ततः कर्म समा-
रभेदिति हेतूपादानात् केवलपुण्योपार्जनार्थं तुलापुरुषकृच्छ्र-
करणे गुरुत्वे साम्ये लघुत्वे च कर्त्तव्यमेव विशिष्टस्यैव सुकृती-
त्यादनहेतुत्वात् हारीतेन योऽयमाषाढ्यादिकालो विहितः
सोऽपि सुकृतार्थिन एव दुरितोपेतस्य निमित्तान्तरमेव
कर्त्तव्यत्वात् ।

अथ सान्तापनकृच्छ्रम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

कुशोदकन्तु गोचीरं दधि मूत्रं सकृद्भृतम् ।

प्राश्यापरिद्युत्पवसेत्कृच्छ्रं सान्तापनं चरेत् ॥

इत्यपराकपाठः ।

* पिण्याकादिभक्षणादिना इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

मिताक्षरापाठसु ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । इति ।
गोमूत्रादीनि षड्भ्येकीकृत्य पीत्वा आहारान्तररहितः सन्
तिष्ठेत् परेद्युरुपवसेदिति दिनद्वयसाध्यकृच्छ्रः । याज्ञवल्क्येनी-
त्तरङ्गोके गोमयादीनां षड्भ्येषु पृथक् पृथक् षट्सु दिनेषु
प्राशनविधानात् । अत्र मिताक्षरायां मिलितानामेकदिन एव
प्राशनं गम्यते ।

पराशरः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
उद्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम्* ॥
गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् ।
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ॥
घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्व्वं कापिलमेव वा ।
अलामे सर्व्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥
गोमूत्रे माषकास्त्वष्टी गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नसु दश कीर्त्तिताः ।
गोमूत्रवहृतस्येष्टास्तदर्बन्तु कुशोदकम् ॥
गायत्रादाय गोमूत्रं गन्धहारेति† गोमयम् ।
आप्यायस्वेति‡ च क्षीरं दधिक्लावेति§ वै दधि ॥

* पापनाशनमिति क्वचित्पाठः । † गन्धहारां दुराधर्षां निवृत्तपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं
सर्व्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियं । ‡ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सीमन्तं भवावाजस्य सक्रवम् ।
§ दधिक्लावो अकारिषन्निक्षीरस्य वाजिनः सुरभिर्नो सुखान्करत् प्रथ आयुषि तारिषत् ।

तेजोऽसि शुक्रमस्यार्ज्यं* देवस्य त्वाणं कुशोदकम् ।

पञ्चगव्यसृचा पूतं होमयेदग्निसन्धिषी ॥

सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्नाः शुक्त्विषः ।

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥

इरावतीः इदं विष्णुऽर्मानस्तोकेन ग्राश्वतीः ॥ ।

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥

प्रणवेन समालोच्य प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् ।

प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्रणवेन तु ॥

मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ।

स्वर्णपात्रेण ताम्ब्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ॥

यत्स्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे ।

ब्रह्मकूर्चीपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

यान्नवल्कीक्तसान्तपनमेव ब्रह्मकूर्चं इति ब्रह्मकूर्चीपवास
इत्यभिधीयते । विज्ञानेश्वरस्तु पूर्व्वेद्युरुपाथ परेद्युरुक्तरीत्या
पञ्चगव्यप्राशने ब्रह्मकूर्चं इति मन्यते ।

* तेजोऽसि शुक्रमस्यस्तमसि धामनामासि प्रियं देवानाममाष्टष्ट देवयजनमसि ।

† देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेत्त्रिनीर्वाहुभ्यां पुष्पी वृक्षाभ्यां आददे इत्यादि । ‡ इरावती धेनु-
मती हि भूतं मृशवसिनीमनवेदशस्या । व्यक्तभारीदसी विष्णवे ते दाधर्थं पृथिवीमभितोमयूखैः
स्नाह्य । § इदं विश्वर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूदमस्य पांशुरे स्नाह्य । ¶ मान-
कीकेतनयमान आयौ मनोगोषु मानी अग्नेषु रीरिषः वीरान्मानो रुद्रमभितोवधीर्हविषतः
सदमिला इवामहे ॥ प्रजापते नत्वदेतान्मन्यो विश्वारूपाणि परि ता बभूव । यत्कामास्ते
जुहुमलाद्रो अस्तु । अयमसुष्य पितासावस्य पिता । वयं स्वाम पतयो रथीषां स्नाह्य ।
रुद्र इति क्तिविपरं नाम तस्मिन् हुतमस्यनेष्टमसि स्नाह्य ।

मरीचिः ।

देवताः सम्प्रवक्ष्यामि आनुपूर्व्येण यस्य याः ।
 वरुणो देवता मूत्रे गोमये हव्यवाहनः ॥
 सोमः क्षीरे दध्नि वायुर्घृते रविरुदाहृतः ।
 गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायास्त्वथ गोमयम् ॥
 पयः काञ्चनवर्णायाः नीलायास्त्वथवा दधि ।
 घृतं वै कृष्णवर्णायाः विभक्तं गव्यपञ्चकम्* ॥
 उदकं सर्व्ववर्णस्य† तस्य वर्षं न गृह्यते ।
 गोमुत्रस्य पलङ्गाह्नमङ्गुष्ठाग्रन्तु गोमयम् ॥
 क्षीरस्य त्रिपलङ्गाह्नं पलमेकं कुशोदकम् ।
 आपो हि षेति चालोद्य उद्यम्य प्रणवेन तु ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा इदं सोमाय इरावती इदं
 विष्णुर्मानस्तीकैः गायत्र्या प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो इत्याज्या-
 द्भुतीरग्नी जुहुयात् ।

नदीप्रस्रवणे तीरे रहस्ये निर्जने तथा ।
 शुक्लवासाः पवित्रात्मा अक्षीराक्षीषितः पिबेत् ॥
 पालाशेन तु पत्रेण विस्वपत्रेण‡ वा पिबेत् ।
 तृतीयं ताम्रपात्रं वा ब्रह्मपात्राणि तानि वै ॥
 प्रतिमासं पीर्षमास्याममावास्याञ्च वा पिबेत् ।

* वर्षगीचरं इति क्वचित् पाठः । † सर्व्ववर्णन्तु इति क्वचित् पाठः । ‡ पालाशेन तु
 पात्रेण विस्वपात्रेण इति क्वचित् पाठः ।

ब्रह्महा परदारी च ये चान्येऽस्थिगता मत्ताः ।

ब्रह्मकूर्ची दहेत्सर्वं यथाग्निस्तृणमेव तु ॥

अथापरं ब्रह्मकूर्चं

गोमूत्रभागस्तस्याहं शकृत्चीरस्य तु त्रयः ।

हौ च दध्नी घृतस्यैक एकसु कुशवारिण इति ।

जाबालिः ।

गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ।

कृच्छ्रः सान्त्पनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥ इति ।

एतच्च सप्ताहसाध्यम् ।

अथ यतिसान्त्पनम् ।

शङ्खः ।

एतदेव त्रहाभ्यस्तं यतिसान्त्पनं स्मृतम् ।

एतदेव मिश्रितं पञ्चगव्यं दिनत्रयं पिबेदित्यर्थः ।

अथ महासान्त्पनम् ।

याज्ञवल्करः ।

पृथक् सान्त्पनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।

सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्त्पनः स्मृतः ॥

गोमूत्र गोमय चीर दधि घृत कुशीदक सान्तपनद्रव्याणामेकै-
कस्मिन् दिने वैकैकं पिबेत् । सप्तमदिन उपवासः । एतानि
कुशीदकादिप्राशनानि आहारान्तरनिवर्त्तकानि । एवमुत्तर-
त्रापि ।

यमः ।

त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।

त्र्यहं दधि त्र्यहं सर्पिल्ल्यहृहीरं ततः शुचिः ।

महासान्तपनं ह्येतत्सर्व्वपापप्रथाशनम् ॥

एतत्पञ्चदशाहसाध्यम् ।

जाबालिः ।

षष्ठामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।

त्र्यहञ्चोपवसेदन्धं महासान्तपनं विदुः ॥ इति ।

षष्ठां पूर्व्वोक्तगोमूत्रादीनामयमेकविंशतिरात्रसाध्यः ।

अथातिसान्तपनम् ।

यमः ।

एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्वाहं द्वाहम् ।

अतिसान्तपनं नाम श्लेष्पाकमपि शोधयेत् ॥ इति ।

एतानि गोमूत्रादिकुशीदकान्तानि षड्द्रव्यानि । एतच्च
द्वादशाहसाध्यम् ।

अथ पर्णकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

पर्णोडुम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तेः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ॥

पर्णं पलाशः पर्णादि पत्राणां कुशानां चैकैकस्य क्वाथोदकमेकै-
कस्मिन्दिने पिबेत् । एष पञ्चदिनसाध्यः ।

जाबालिः ।

पलाशविल्वपद्मानां पर्णान्योडुम्बराणि च ।

अश्वत्थस्य च पर्णानि चाग्नेः देकैकशस्तथा ॥

अहोरात्रोपवासस्य पर्णकृच्छ्र उदाहृतः ।

अथ च षडहसाध्यः ।

विष्णुः ।

कुशपलाशोडुम्बरपद्मशङ्खपुष्पी वटब्रह्मसुवर्चलापत्रैः

क्वथितस्याभसः प्रत्यहं पानं पर्णकृच्छ्र इति ।

शङ्खपुष्पी लताविशेषः । ब्रह्मसुवर्चला ब्राह्मीविशेषः । कुशा-
दीनां मध्ये अन्यतमं निक्षिप्य क्वाथः कर्तव्यः । अथ च सप्ताह-
साध्यः ।

शङ्खलिखितौ ।

पद्म विल्व पलाशोडुम्बर कुशोदकान्यैकैकमभ्यस्तानि

पर्णकृच्छ्रः । समस्तान्येतानि त्रिरात्रेण प्रयुक्तानि पर्ण-
कूर्च इति ।

अत्रापि क्वाथ एव ।

अभ्यासे विशेषमाह यमः ।

एकेकं त्रहमश्रीयात्पर्णकृच्छ्रो विधीयते । इति ।

एवं पञ्चदशाहसाध्नीऽयं समस्तान्येतानीत्यादि ।

पद्म विस्व पलाशोडुम्बरकुशोदकान्येतानि समस्तानि क्वाथ-
यित्वा त्रिरात्रोपोषितः सन् पिबेत् । स पर्णकृच्छ्रः ।

तथाच यमः ।

एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।

क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते ॥ इति ।

अथ फलादिदृक्छः ।

मार्कण्डेयः ।

फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।

शरीरयाचामात्रप्रयुक्तफलानि मासं भक्षयेत् । तत्र सर्व्वव्रत-
साधारणैतिकर्त्तव्यतापि कर्त्तव्या । तानि च फलानि कानी-
त्याकाङ्क्षायामाह ।

स एव ।

श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माचै*रपरस्तथा ।

मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रस्यापरः स्मृतः ॥

* पद्मश्च अत्र विभीतकश्चद्राचाश्च तेः पद्माचैः ।

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तकृच्छ्र उच्यते ।

मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छो जलेन तु ॥ इति ।

पत्रैः श्रीवृक्षादिपत्रैस्तकृच्छ्रः पुष्पकृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु पुष्पा-
ण्यपि श्रीवृक्षादीनामेव मूलान्यपि तेषामिव ।

अथ तप्तकृच्छ्रः ।

याज्ञवल्क्यः ।

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

दिनचतुष्टयसाध्यः कृच्छ्रः । मिताक्षरायान्तु अयन्तु महा-
तप्तकृच्छ्रः । एभिरेव समस्तैः सोपवासैर्द्विरात्रैः सम्पाद्यः
सान्त्वनवत्तप्तकृच्छ्र इत्युक्तम् ।

मनुः ।

तप्तकृच्छ्रं चरन्* विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्रयहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥

प्रतित्रयहं जलादीन् प्रत्येकं त्रयहं त्रयहं पिबेदित्यर्थः । अथश्च
द्वादशरात्रसाध्यः । जलादिपरिमाणमाह

पराशरः ।

अपः† पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलन्तु पिबेत्पयः ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रञ्चोष्णमारुतम् ॥ इति ।

* चरन् इति क्वचित् पुरुके पाठः । † अपामिति पाठान्तरम् ।

त्रिरात्रस्य पूरणमुष्णोदकवाधं पिबेदित्यर्थः । प्रकारान्त-
रेणाप्याह तप्तकृच्छ्रम् ।

पराशरः ।

षट्पलन्तु पिबेदन्तः त्रिपलन्तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

जलादिकमुष्णमेव याह्वम् ।

अथ शीतकृच्छ्रः ।

विष्णुः ।

त्राहमुष्णाः पिबेदपस्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

त्राहमुष्णं घृतम्पीत्वा नाश्रीयादेकवासरम्* ॥

एष तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैर्जलादिभिः शीतकृच्छ्रः अयं
दिनदशसाध्यः† ।

पराशरः ।

त्राहं शीतं पिबेत्तोयं त्राहं शीतं पयः पिबेत् ।

त्राहं शीतं घृतम्पीत्वा वायुभक्ष्यस्यहं परम् ॥

द्वादशदिनसाध्य एषः ।

* नाश्रीयादेव तप्तकृच्छ्र इति क्वचित् पुस्तके पाठः । त्राहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्नाश्रीयादेव
तप्तकृच्छ्र इति च क्वचित् पुस्तके पाठः । सूक्ष्मसंज्ञितायानु एवं पाठः—त्राहमुष्णाः पिबेदप-
स्यहमुष्णं घृतं त्राहमुष्णं पयस्यहस्य नाश्रीयादेव तप्तकृच्छ्रः । † एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः
अयं द्विनवयसाध्य इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

तथान्येऽपि दृच्छाः ।

शङ्कः ।

विषान्युदकसिद्धानि* मासमश्रीत संयतः ।
 शक्तून्वा मोदकाभ्यासङ्गच्छो वारुण उच्यते ॥
 विश्वैरामलकैर्वापि पद्मकैरथवा शुभैः ।
 मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः ॥
 गोपुरीषाद्यवान्नाश्च मासं नित्यं समाहितः ।
 ततन्तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥

विष्णुः ।

उदकादिशक्तूनां मासाभ्यवहारेणोदककृच्छ्रः । विषा-
 भ्यवहारेण शीतकृच्छ्रः ।

उदकादीति उदकप्रधानानां शक्तूनाम् ।

जाबालः ।

अनश्नन् जलमप्यस्यस्वहोरात्रं जपन् बुधः ।
 संवत्सरकृतं पापं जलकृच्छ्रो व्यपोहति ॥

अपो वारुणस्तूक्तानाम्† ।

* जलसिद्धसिद्धानि । † श्रीं मीषु वरुण स्यस्यं गृहं राजगृहं गमम् । सङ्घासु
 च च सङ्घय । १ । यदेति प्रश्नरत्नव इतिर्नभाती अचिव । सङ्घासु च च सङ्घय । २ ।
 क्तलः समहादीनता प्रतीपं अगमशुषे सङ्घासु च च सङ्घय । ३ । अपां मध्ये तस्मिन्ना-
 सं दृष्ट्वाविदम्बरितारम् । सङ्घासु च च सङ्घय । ४ । यत्किञ्चेदं वरुणवैभवेऽभिद्रीई
 मनुष्याश्चरामसि । अचितीयतव अर्थायुयोऽपि न मानसात्सादेनवीदेवरीरिवः । ५ ।

योगियाज्ञवल्करः ।

वायुमन्त्रो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीलासु सूर्यदृक् ।

सहस्राष्टाधिकां जम्बा गायत्रीं जलसंस्थितः* ॥

द्वितीयदिने सूर्यं दृष्ट्वा अष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीजपङ्कत्वात्†
पारणं कुर्यादित्यर्थः । अथञ्च जलकृच्छ्रः ।

तथा ।

मासोपवासो विज्ञेयो दिनत्रिंशदुपोषणात् ।

तथा गोमूत्रकृच्छ्रः ।

आढ्येक्षारयित्वा गां गोधूमान्यवमिश्रितान् ।

गोमयोत्यांसु संगृह्य पचेद्गोमूत्रयावकम् ॥ इति ।

अथ चान्द्रायणम् ।

याज्ञवल्करः ।

तिथिषुद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्भितान् ।

* जलसंज्ञक इति पाठान्तरम् । † आङ्ग शतातपः । तत्सवितुर्वरेण्यमिति
ब्राह्मणस्य देवसवितरिति राजन्यस्य विश्वारूपपाणोति वैश्वस्य इति प्रथमसप्तकौयत्रीविंश
संख्यकापचस्त्रलिपेः गायत्री तु ब्राह्मणस्य तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि धियो यो नः
प्रचोदयाद्दीमिति । अत्रियस्य—देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसूव यज्ञपतिं भवाय ।
द्विभ्योगन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः खदतु स्वाहा ॥ ६ ; १ ॥
वैश्वस्य तु—विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्र असावीत् भद्रं विपदे चतुःपदेविनाकं अख्यन्
सवितावरेण्यः अनुप्रयाणं उषसः विराजति । ५।८१, २ ।

एकैकं झासयेत्कृणो पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ।*

इन्दुचये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

तिष्ठति प्रथमद्वितीयादिचन्द्रकलायुक्तप्रतिपद्वितीयादि-
तिष्ठति तृतीया, चरेद्भवेत्, शुक्ले शुक्लपत्रे, शिल्प्यण्डसम्भितान् मयू-
राण्डप्रमाणान्, चान्द्रायणं झासतृद्विभ्यां चन्द्रस्यायनं चरणमिव
चरणं यस्मिन् कर्मणि तच्चान्द्रायणं संज्ञायां दीर्घः । इदं यक-
मध्यचान्द्रायणं मध्ये प्रासाधिक्येन तत्स्थूलत्वात् ।

श्रीतमस्त्वन्यथा आह ।

अथातच्चान्द्रायणं तस्योक्तो विधिः कृच्छ्र इति ।

कृच्छ्रे यदुक्तं तिष्ठेद्दहनीत्यादि तत्सर्वमत्र भवतीत्यर्थः ।

अत्र विशेषमाह सः ।

वपनं व्रतञ्चरेत् । व्रतं प्रायश्चित्तं तदर्थं यच्चान्द्रायणं
तदा वपनश्भवति अभ्युदयार्थिनो न भवतीत्यर्थः । तथा
श्लोभूतां पीर्णमासीमुपवसेत्पीर्णमासीमात्रित्य चतुर्हस्या-
मित्यर्थः । आप्यायस्त्रांमन्ते पर्यासिः नवो नवः इत्ये-

* हरत्रिति पाठान्तरम् । + आप्यायस्त्रसमेतु ते विद्यतः सोमवर्षं भवावाजस्त्र
सङ्घे ॥ ११२ † सन्नेपर्यासि समुयन्तु वाजाः संवृण्वान्यभिमातिवाहः । आप्यायमानो
अश्वदाय सोमदिवि श्रवांसुसमानिधिषु ॥ १११ ।

यजुर्वेदसंहिता माण्डूकीयशाखा श्राद्धश्रौतध्यायः ।

‡ नवोनवोभवति कायमानोऽङ्गं केतुवषसमित्यर्थं । भागं देवेभ्यो विदधात्यायग्न
चन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥ १०८५, १८ ।

ताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणम् उपस्थानं
चन्द्रमसी यद्देवा देवहेङ्गनमिति* चतस्रभिराज्यं जुहु-
यात् देवकृतस्येति† चान्ते समिद्धिरो भूर्भुवः स्व स्तपः
सतत्र यमः श्रीरुर्गिङ्गोजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिव इतरेतै-
र्थासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति सर्वा-
नेतैरेव आसान् भुञ्जीतः‡ । आप्यायस्वेति इत्यादिभि-
र्नवो नव इत्यन्तैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तर्पणं कृत्वा चन्द्रमस उप-
स्थानं कृत्वा आज्यहोमं हविरनुमन्त्रणञ्च कुर्यात् ।
चन्द्रोपस्थाने मन्त्रा आप्यायस्वेत्याद्यः । यद्देवा
देवहेङ्गनमिति चत्वार आज्यहोमे प्रतिमन्त्रञ्च होमः
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिकैका ऋक् समिद्धि-
रिति बहुवचनात् । कपिञ्चलन्यायेन यद्यपि त्रिलमेव

* यद्देवादेवहेङ्गनं देवासश्चक्रमा वयम् । अग्निमां तस्मादेनसो विश्वान्मुचल्वंसः ॥
२०।१४ । यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्रमावयम् । वायुमां तस्मादेनसो विश्वान्मुचल्व-
ंसः ॥ १५ । यदि जायद्यदि स्वप्नानांसि चक्रमावयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मु-
चल्वंसः ॥ १६ । यद्गमि यदरखे यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदधे यदेनचक्रमावयं
यदेकस्याधि धर्मेषि तस्यावयजनमसि ॥ १७ । † देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । मनुष्य-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि ।
एनस एनसोऽवयजनमसि । यज्ञाहमेनीविहाचकार यज्ञाविहासस्य सर्व्यस्यैनसोऽवयजनमसि ।
८।१२ । ‡ सूलगौतमसंहितायां अत्र विशेषो दृश्यते । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सत्यं यमः
श्रीरुर्गं गिरौजस्तेजः पुरुषोधर्मः शिवः शिर इत्येतैः । मिताचारायान्, ओं भूर्भुवः स्वः
ममः जनः तपः सत्यं यमः श्रीः ऊर्कः इन्द्रोजः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः एवं दृश्यते ।

प्रतीयते तथापि यद्देवा देवहेङ्गनमिति चतस्रभिरिति
 पूर्वमेव चतुःसंख्यापादानात् त्रित्वन्तादवगतं प्रक-
 रणबलात् । अवगते च त्रित्वे देवकृतस्येत्यस्मिन्नृगात्म-
 कवाक्ये अवान्तरवाक्यानां* षट्संख्याकत्वात्तन्मिडि-
 रिति बहुवचनं षट्सु† पर्यवस्यतीति वाक्यबलात्
 षड्वाहुतयः समिधो भवन्ति पिण्डकरणात्पूर्व्यं
 हविरनुमन्त्रणे आप्यायस्वेत्यादयः । पिण्डकरणानन्त-
 रन्तु ओमित्येवमादयः । ओं भूर्भुवः स्वस्तपः सतं
 यशः श्रीः जर्कं इडोजस्तेजः पुरुषः धर्मः शिव इतिगै-
 र्यासानुमन्त्रणं‡ हविरनुमन्त्रणञ्च । अत्र मन्त्रान्ते
 मनसा नमः स्वाहेति युञ्जीत । तपःप्रभृति मन्त्राश्चतु-
 र्थन्ताः नमः स्वस्ति स्वाहेत्यादिसूत्रेण चतुर्थीवि-
 धानात् ।

तथा ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्ष्यशक्तुकणयावकपिण्या-
 कशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींथुत्तरोत्तरं प्रशस्तानि
 पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासान् भुङ्क्ते§ एकैकापचयेनापरपक्ष-
 मश्रीयादमावास्यामुपोथैकैकोपचयेन पूर्वं पक्षं विपरीतमेके-
 षामेष चान्द्रायणी मास इति । ग्रास इति ग्रासप्रमाण-
 मास्याविकारेणेति यदुक्तं तच्छिष्यण्डपरिमितपञ्चदशादि-

* मनुष्यकृतस्यत्यादिकाणाम् । † षट्के इति पाठान्तरम् । ‡ शासनमन्त्रा इति
 पाठान्तरम् । § सुक्तेति पाठान्तरम् ।

ग्रासभोजनासमर्थवालादिविषयम् । एवमेव कुक्कुटाण्डामलक-
परिमाणमपि शक्त्यपेक्षया योज्यम् । चतुर्दश्यासुपवासः पौर्ण-
मास्यां पञ्चदशग्रासभोजनम् तत एकैकग्रासङ्कासः । अमा-
वास्यासुपवासः ततः पौर्णमासीपर्यन्तं पञ्चदशग्रासवृत्तिरिति
त्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणं योगीश्वराद्युक्तचान्द्रायणाद्यपेक्षया
अन्यदेव एतच्च पिपीलिकामध्यम् । विपरीतकरणे तु यवमध्यं
भवति ग्रासवृत्तौ ङ्कासे च तिथिवृत्तिन्नयवशात्कदाचित् षोडश-
त्वङ्कदाचिच्चतुर्दशत्वमपि भवति । ग्रासस्तु चन्द्रोदये जाते
ग्रसनीय उदयश्च कदाचिन्नक्तङ्कदाचिद्वेति तदनुसारेण
कर्त्तव्यं ग्रासग्रसनम् ।

तथाच हारीतः ।

चान्द्रमसं चरुं श्रपयित्वा नवो नव इति हुत्वा ज्योत्स्ना-
यां चरुशेषात् पिण्डान् सावित्राभिमन्त्रितान् प्राश्नी-
यादिति । ग्रासग्रसनसमये या तिथिस्तत्स्वरूपग्रास-
संस्थोपादेया । ज्योत्स्नाशब्देन चन्द्रोदयो लक्ष्यते ।
तथा चार्द्धरात्रावपि भोजने कृते दोषो नास्ति ।

शङ्खः ।

आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते स्मृताः ।

तथैवाहुतयस्तत्र शौचार्थञ्चैव मृत्तिका ॥

मनुः ।

एकैकं ङ्कासयेत्पिण्डङ्गुणो शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

उपसृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

त्रिषवणं सन्धानत्रयम् । तथा चान्द्रायणान्तराणि ।

यान्नवल्काः ।

यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥

पिण्डानाञ्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं मासेनैवोपभुञ्जीत यथा-
कथञ्चिदिति । अत्रायं क्रमः । दिने दिनेऽष्टौ ग्रासान् भुञ्जीत
अथवा नक्षत्रतुरो दिवा चतुर इति । अथैकस्मिन्दिने चतुरो-
ऽपरस्मिन् हादश तत्रैकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश । यहा
दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने हात्रिंशदित्यादिप्रकाराणां* मध्ये
शतपेक्षया भुञ्जीतिति । अत्र तिथ्यपेक्षया ग्रासनियमो नास्ति
उपक्रमस्तु शुक्लकृष्णप्रतिपदीरन्यतरत्र एव कर्तव्यः । यस्तु नैरन्त-
र्यैवैवंविधं चान्द्रायणानुष्ठानं करोति तस्य तिथिद्विज्ञासवशेन
कदाचिद्वितीयादिष्वारम्भो भवति तत्र न दोषः । चन्द्रगत्यनु-
सारेण त्रिंशदिनात्मकसावनमासानुष्ठेयत्वाद् चान्द्रायणशब्दो
गौणः । तद्वर्षप्रात्यर्थः कौण्डपायिनां अग्निहोत्रशब्द इव
अस्मिंश्चान्द्रायणे पूर्वक्रान्तमेकादश्युपवासादि न लुप्यते तिथि-
नियमेन ग्रासनियमाभावात् यत्र तु तिथिनियमेन ग्रासनियम-
स्तत्र पूर्वप्रक्रान्तमुपवासादिकमन्येन कारयेत् । एष्वेव प्रका-
रान्तरेण क्वचन मुनिना विशेषसंज्ञा दर्शिता ।

अष्टावष्टौ समग्रीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

* प्रकरणान्तरमध्ये इति पाठान्तरम् ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणञ्चरन् ॥
 चतुरः प्रातरश्रीयादिप्रः पिण्डाग्समाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥
 यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतिः समाहितः ।
 मासेनाग्रहविष्यस्य चन्द्रस्येति सन्नोक्तताम् ॥ इति ।
 यमस्तु मासमध्ये नवतिघासप्रसनमाह ।
 त्रींस्त्रीन् पिण्डाग्समश्रीयान्नियतात्मा जितेन्द्रियः* ।
 हविष्यान्नस्य वै मासं ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ इति ।

अथ सोमायनम् ।

एतदपि चान्द्रायणधर्मकमेव । अथातश्चान्द्रायणमनु-
 क्रमिष्याम इति हारीतेनेतिकर्त्तव्यतासहिता चान्द्रायणमभि-
 धायैवमेव सोमायनमित्यादेशात् । तच्च कृष्णचतुर्थीमारभ्य
 शुक्लद्वादशीपर्यन्तमनुष्ठेयम् ।

तथाच हारीतः ।

चतुर्थीप्रभृति चतुस्तनेन चतुरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं
 द्विस्तनेन द्विरात्रं एकस्तनेनैकरात्रं[†] भेकस्तनप्रभृति पुन-
 श्चतुस्तनानां या ते सोम चतुर्थी तनूस्तया नः पाहि तस्यै

* इदमत्र इति पाठान्तरम् । † चतुर्थेप्रभृति चतुस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन द्विरात्रं
 एकस्तने द्विरात्रमेव इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

स्वाहा या ते सोम पञ्चमी षष्ठीत्वेवं यथार्थास्तिथिहीमा
 एकमाप्ता* एनाभ्यः पूतश्चन्द्रमसः सामान्यतां समान-
 लोकतां सायुञ्जश्च गच्छतीति चतुस्त्रिहारादिक्रमेण
 स्तनानां ज्ञासात् । पुनरेकादिक्रमेण वृद्धेः कृष्णचतुर्थी-
 वारश्चदिनमिति गम्यते त्रिस्तनेन त्रिरात्रम् इत्यभि-
 हितत्वान्मुख एव दीहः इति प्रतीयते एतदनुपपन्नं
 साक्षात् स्तनं तृप्तिसाधनमपि तु तन्निःसृतं पयः ।
 अग्नौ होमोविहितः† होमश्च द्रव्यसाध्यः तच्च द्रव्यं
 क्लृप्तदुग्धपरित्यागेन कल्पमान्यादिकं न युज्यते तस्मा-
 द्चतुस्तनादिस्थितं दुग्धं गृहीत्वा या ते सोमेत्यादिभि-
 र्मन्त्रैः प्रतितिथिमेकैकामाहुतिं हुत्वा पयः पिबेत् ।
 चान्द्रायणधर्मातिदेशाच्चन्द्रोदय एव पयःपानानां मन्त्रो-
 हस्त्वेवं कर्तव्यः । या ते सोम पञ्चमी तनुस्तया नः
 पाहि तस्मै स्वाहा इति पञ्चम्यामेवं षष्ठां षष्ठीपद-
 प्रयोगः । उत्तरत्राप्यमावास्यापर्यन्तमेव‡ यदि तु पुनः
 प्रतिपदि प्रथमा तनूरित्वेवं प्रयोगः । ततो द्वितीयादिषु
 द्वितीया तनूरित्यादि एतच्चतुर्विंशतिदिनसाध्यम् ।
 यथार्थास्तिथिहीमा इत्युक्तत्वाच्चतुर्थीद्वादशीमध्ये यत्र
 तिथिचयो न भवेत् चतुर्विंशतिदिनानि भवन्ति तदैव
 कर्तव्यम् । एतत्सोमायनमशक्तविषयं शक्तविशेषे तु

* एकैकामाहुतिं हुत्वा इति पाठान्तरम् ।

† अभिहित इति पाठान्तरम् ।

‡ एवमेव इति क्वचित्पाठः ।

मार्कण्डेयः ।

गोचीरं समराचन्तु पिवेरस्तनचतुष्टयात् ।
स्तनत्रयात्समरात्रं समरात्रं स्तनद्वयात् ।
स्तनेनैकेन घङ्गात्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् ॥ इति ।

अथ यावकाव्रतम् ।

शङ्कः ।

गोपुरीषाद्यवान्नञ्च* मासं नित्यं† समाहितः ।
व्रतन्तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥

अथाघमर्षणव्रतम् ।

मनुः ।

त्रहन्तूपवसेत्‡ युक्तः त्रिरङ्गोऽभ्युपयन्नपः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं स्रक्तं§ सर्वपापप्रशोदनम् ॥

* गोक्षु चीरयवान्नन्विति पाठान्तरम् । † अत्रेति पाठान्तरम् । ‡ उपवसन्निति पाठान्तरम् । § अतश्चेति ऋक्वयस्याघमर्षणं ऋषिः भावदृष्टो देवता अनुष्टुप्-धृच्छब्दोऽश्वमेधावधधे विनियोगः ।

अतश्च सत्यज्ञानीज्ञानपसो अथजायत ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रीऽर्णवः समुद्र-दर्शनादधिसंवल्लरीऽजायत अहीरावाणि विदधत् विश्वस्य मिवती वशी सूर्याचन्द्रमयी भ्राता अथापूर्वमकल्पयत् दिवश्च पृथिवीश्चान्तरीक्षमथी स्रः ।

¶ सर्वपापापनोदनमिति पाठान्तरम् ।

अत्रैक विशेषमाह विशुः ।

प्रत्यहश्च त्रिः त्रिषवणज्ञानमाचरेत् । अहं नाग्नीयात्
प्रतिज्ञानमप्यु निमज्जेत् । मग्नश्च त्रिरघमर्षणं जपेत् ।
दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीनः कर्मणोऽन्ते पयस्त्रिर्नै
दद्यादिति ।

वाङ्मवल्क्यः ।

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धचान्द्रायणेन तु ।
धर्मार्थं यत्नरेदेतच्चन्द्रस्थिति सलोकताम् ।
कच्छकृद्वनकामसु* महतीं त्रियमभ्युते †

अथ चान्द्रायणैतिकर्तव्यता †

वाङ्मवल्क्यः ।

कुर्यात्त्रिषवणस्नायी कच्छं चान्द्रायणन्तथा ।
पवित्राणि जपेत्पिण्डान् † गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् † ।
त्रिषवणस्नायी सन् कुर्यात् पवित्राणि अघमर्षणं देवकृतः
शुद्धवत्यस्तेरत् समा इत्यादिवशिष्टादिप्रदर्शितानि ऋग्यजुः-
सामसु व्यवस्थितानि यथासंख्यं जपेद्विरुद्धकालेषु पिण्डान्
यथाशाखं यासान् गायत्र्याभिमन्त्रयेत् । यासस्तुमन्त्रणे
मौतमौक्तैरो भूरित्यादिमन्त्रैः सह गायत्र्या विकल्पः । एवं

* प्रवकामस्त्रिति पाठान्तरम् । † नित्यमिति पाठान्तरम् ।

जपादिव्येककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः । भिन्नकार्याणां
समुच्चय इति ज्ञातव्यम् ।

मनुः ।

महाव्याहृतिभिर्हीमः कर्त्तव्यः सत्यमन्वहम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ॥

त्रिरङ्गस्त्रिर्निशयान्तु सवासा जलमाविशेत् ।

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥

स्थानासनाभ्यां विहरन्नक्रोधञ्च शयीत वा ।

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवहिजार्चकः ॥

सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥ इति ।

दिवा त्रिः रात्रौ त्रिरिति । यदेतत् षट्कस्नानं तच्छक्तविष-
यम् । एतन्नूनाधिकस्नानान्यपि शक्त्यपेक्षया योज्यानि ।
तप्तकच्छे तु सक्तदेव स्नानम् । सक्तस्नायी समाहित इति
विशेषाभिधानात् ।

जाबालः ।

आरभ्ये सर्वकच्छाणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद्गृह्णातीः पृथक् ॥

श्राद्धं कुर्याद्गतान्ते च गोहिरण्मन्त्र दक्षिणम् ।

गृहे गृहे वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ।

स्त्रीणां होमी न दातव्यः पञ्चगव्यन्तथैव च ॥

परशरः ।

स्त्री शूद्रः स तु शुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यन्तु कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

पञ्चगव्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः । जाबालेन
शालाग्नौ होमं विधाय स्त्रीणां होमो न दातव्य इति निषे-
धात् गृह्याग्नावेव होमनिषेधः । अतश्च स्त्रीशूद्रयोरपि ब्राह्मण-
द्वारा लौकिकाग्नौ होमो भवत्येव ।

अतएव धर्मविद्वतौ ।

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानं जपादिकम् ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलमिति ॥

यत्त्वत्रिवचनम् ।

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ तु सदोषौ हि पूयाख्ये नरके वसेदिति ॥

तत्रायश्चित्तानङ्गपञ्चगव्यप्राशने वेदितव्यम् ।

वैशम्पायनः ।

स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मनः ।

शङ्कः ।

एकवासाश्चार्द्रवासा लघ्वाग्नी खण्डिलेशयः । इति ।

हारीतः ।

ऋवरं* शुद्धिमतीभिः स्नात्वाघमर्षणमन्तर्जले जपित्वा
धौतमाहृतं वासः परिधाय सान्ना सौम्येनादित्यमुप-
तिष्ठेतेति ।

* एवमिति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशत्तते ।

जपहोमादिकं किञ्चित्कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् ।

सर्व्व्याहृतिभिः कुर्याद्गायत्र्या प्रणवेन चेति ॥

शङ्खः ।

एकवासाश्चरेद्भिर्वा स्नात्वा वासो न पीडयेत् ।

गायत्र्या दशसाहस्रमाङ्गिकं जप उच्यते ॥

बोधायनः ।

आहृतं वासो वसीत सावित्रीं व्याहृतिञ्चैव जपेदष्ट-

सहस्रकालः ।

ओङ्कारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथान्ततः ।

भूमौ वीरासने युक्तः कुर्याज्जाप्यन्तु संयतः ॥

आसीनः शल्यविद्धो वा पिबेद्द्वयं पयः सकृत् ।

गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ॥

दध्नीऽलाभे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ।

एषामन्यतमं यत्तु उपपद्येच्च तत्पिबेत् ॥

शल्यविद्धो वेत्यत्र वाशब्दस्तूपमार्थः । शल्यविद्ध इव निश्चलः

सन् शीतं पयः पिबेदित्यर्थः ।

यमः ।

अङ्गुल्याग्रस्थितं पिण्डं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

प्राश्लाचस्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम्* ॥

* अभिमन्त्रण इति पाठान्तरम् ।

आपोशानकर्मानन्तरं पञ्चप्राणाद्गतयोऽपि पञ्चभिर्वासाः प्राणाय
स्वाहेत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितैर्भवन्ति । अत्रचौमित्यादिमन्त्राः
समुच्चीयन्ते । यदि गायत्र्या पिण्डाभिमन्त्रणं तदा गायत्री
प्राणाय स्वाहेत्यादयश्च । अथो भूरित्यादिभिस्तर्हि प्राणाय
स्वाहेत्वैवमादयश्च भवन्ति । यदा चत्वारस्तयो वा त्रासास्तत्र
बोधायनोक्तो विशेषः ।

अग्नीयात् प्राणायेति प्रथममपानायेति द्वितीयं
व्यानायेति तृतीयं उदानायेति चतुर्थं समानायेति
पञ्चमम् । यदा चत्वारस्तदा हाभ्यां प्रथमं यदा त्रय-
स्तदा हाभ्यां पूर्वौ यदा द्वौ तदा हाभ्यामेवोत्तरमेकं
सर्वैरिति ।

अस्यार्थः । यदा चत्वारो वासा भव्यन्ते तदा प्रथम*
द्वितीयाभ्यां† प्रथमं वासं ग्रहेत् । तृतीयेन‡ द्वितीयम् ।
चतुर्थेण§ तृतीयम् । पञ्चमेन चतुर्थम् यदा त्रयस्तदा द्वितीय-
चतुर्थाभ्यां द्वितीयम् । पञ्चमेन तृतीयम् । यदा द्वौ तदा
प्रथमत आरभ्य त्रिभिः प्रथमम् । अन्तिमाभ्यां हाभ्यां
द्वितीयम् । यदा लेकस्तदा सर्वैरेव तद्गृहेदिति ।

* आयेति पाठान्तरम् । † प्राणाय अपानाय इति हाभ्याम् । ‡ व्यानाय इति
मन्त्रेण । § उदानाय इति मन्त्रेण । समानाय इति मन्त्रेण ।

अथ कृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

मन्वाद्युक्तद्वादशवार्षिकादिचरणं मुख्यं तदशक्तीं द्वादश-
दिनान्येकैकं प्राजापत्यम् । एवं गण्यमाने द्वादशवार्षिकप्राजा-
पत्यानां षष्ठ्यधिकं शतत्रयं भवति । तदशक्तीं तावत्यी धेनुवः
धेनुसम्भवे तावन्निष्कदानं निष्कशब्देन धेनुमूल्यमप्यभिधीयते ।
तथाच स्मर्यते ।

प्राजापत्यक्रियाशक्तीं धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः* ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं† न संशयः ॥ इति ।

तुल्यं सम्पूर्णं पूर्णमूल्यदानाशक्तीं निष्कार्दं निष्कपादं वा
दद्यात् ।

यदाह ।

गवामभावे निष्कं स्यात्तदूर्ध्वं पादमेव वा इति ।

मूल्यदानाशक्तीं तावन्त उपवासा अत्राप्यशक्तावयुतगायत्री-
जपः । इति कृच्छ्रप्रत्याम्नायः ।

तथाच पराशरः ।

कृच्छ्रोऽयुतञ्च मायत्रया उपवासस्तथैव च ।

धेनुप्रदानं विप्रस्य‡ सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

षट्त्रिंशन्मते ।

* पयस्विनीमिति यस्यान्तरीयः पाठः । † तन्मूल्यं वा इति मिताचरायां पाठः ।

‡ विप्रायेति पाठान्तरम् ।

कच्छ्रोऽयुतञ्च गायत्र्या हादशब्रह्मभोजनम् ।
 तिलहोमसहस्रञ्च सममेतच्चतुष्टयम् ॥ इति ।
 धेनोर्निष्कस्तदर्द्धार्द्धं प्राणायामशतद्वयम् ।
 तिलहोमसहस्रञ्च वेदाध्ययनमेव च ॥

वेदाध्ययनं संहितामात्रपारायणम् ।

विप्रा हादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च । इति ।
 एते समानप्रत्यान्नायाः । महापातकेषु षष्ट्यधिकं शतत्रयं
 भवति । शतवाद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकं कल्पनीयम् ।
 महापातकापेक्षया पादोनम् अतिदिष्टेषु तत्त्वेषु अर्द्धं तत्र
 चैवार्षिकप्राजापत्यविषयभूतेषूपपातकेषु पादः । त्रैमासिक-
 प्रायश्चित्तविषयेषु उपपातकेषु सार्द्धसप्तप्राजापत्यानि मासिक-
 विषये तु सार्द्धप्राजापत्यद्वयं चान्द्रायणपनोद्येषूपपातकेषु
 प्राजापत्यत्रयम् ।

तथाच धर्मावृत्तौ ।

चान्द्रायणं ऋगावेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।
 मित्रविन्दापशुश्चैव कच्छत्रयमथापि वा ॥
 तिलहोमायुतश्चैव पराकद्वयमेव च ।
 गायत्र्या लक्षमेकन्तु समान्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणासमर्थस्यानतिधनिनो धनद्वारा
 प्रायश्चित्तं चिकीर्षतः प्राजापत्यप्रत्यान्नाया अष्टौ भवन्ति ।

तथाच चतुर्विंशतिमते ।

अष्टौ चान्द्रायणे देया प्रत्यान्नायविधौ सदेति ।

प्रत्याम्नायाधिक्यात्पूर्वोक्तविषयता कल्पते ॥

मासातिकच्छविषयभूतोपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्यानि
तथाच चतुर्विंशतिमते ।

प्राजापत्ये तु गामिकां दद्यात्सान्तपने हयम् ।

पराके तप्तातिकच्छे तिस्रस्त्रिस्रसु गास्तथा ॥

इति द्वादशदिनसाध्योऽतिकच्छस्तस्य मासमाचरणे सार्धहय-
प्राजापत्याः कच्छाः भवन्ति । एतच्चैकैकं यासमश्रीयादिति
मनूक्तातिकच्छे । यान्नवल्कोक्तपाणिपूरणान्नभोजनातिकच्छे
तु प्राजापत्यहयमेवातिकच्छस्थले प्राजापत्ये एकभक्तत्रयेऽपि
सायन्तनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवासनिवृत्तिः* तथाहि एक-
स्मिन्दिवसे दिवा रात्रौ चेति द्विभोजनं तत्र भोजनत्रयनिवृत्तौ
सार्धोपवासः प्राप्तः यद्यपि तथापि दिनत्रयेऽपि कश्चि-
त्किञ्चिद्भुज्यते इत्येकोपवास एव परिकल्पनीयः एवं नक्तत्रयेष्व-
याचितत्रयेऽपि एवमुपवासत्रयं दिनत्रयं शुद्धोपवासः इति
षडुपवासाः प्राजापत्ये भवन्ति एवमन्यत्राप्यहनीयम् । वृष-
भैकादशगोदानयुक्तचिरात्रोपवासात्मकगोवधत्रते तु सार्धैका-
दशप्राजापत्यकच्छाः । पराकात्मकोपपातकत्रते प्राजापत्यत्रयं
सार्धं प्राजापत्यहयं मासं पयोत्रते ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पराकतप्तातिकच्छस्थाने कच्छत्रयञ्चरेत् ।

सान्तपनस्य चाध्यर्हमशक्नो व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

* निष्पत्तिरिति पाठान्तरम् ।

पराकाद्यशक्तौ प्राजापत्यत्रयं सान्तपनाशक्तौ सार्धप्राजापत्य-
श्चरेदित्यर्थः । सर्व्वत्र शक्ताद्यपेक्षया द्विगुणत्रिगुणादिकङ्कर्त्तव्यं
कल्पनीयम् ।

अथ तीर्थयात्रास्नानम् ।

तत्र समूलत्वप्रदर्शनार्थमादित्यपुराणीकं किञ्चिद्विहितम् ।

पाण्डवे राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

श्रीकृष्ण नारद व्यास श्रीकण्ठेन्द्राजलोमशैः ॥

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैस्तथा ।

हादय हादशाब्दानि कच्छान्यादाय भक्तितः* ॥

तीर्थान्यकुर्व्वन्नित्यादि आदिपुराणे श्रूयते । कथेति स्मृतिसङ्घ-
स्मृत्यर्थसारादभिरुक्तप्रकारांस्स्नाभिरपि लिख्यते ।

तत्र सङ्कल्पपूर्व्वकं पङ्गां षष्टियोजनायतस्त्† भागीरथ्यां
स्नानं षड्व्यक्तच्छ्रसममत्र एकैकस्य यात्रायोजनस्य वृद्धावर्द्ध-
कच्छ्रद्विः कल्पनीया । षष्टियोजनागतस्य षड्व्यत्वात्
दशयोजनागतस्याव्दप्रायश्चित्तं भवति । एवं तृतीयांश्याधिक
क्रोशादागतस्य भागीरथ्यां विशुद्धज्ञानेनैकः‡ कृच्छ्री भवति ।
मध्ये चेत्यर्द्धतादिभिर्व्यवधानं भवति । पर्व्वताद्यभावे मार्गस्य

* शक्तित इति क्वचित् पुस्तके पाठः । † षष्टियोजनागतस्य इति क्वचित् पाठः ।

‡ विशुद्धज्ञानेन इति पाठान्तरम् ।

दुर्गमत्वे च योजनागतस्य शक्तस्य गङ्गास्नानमेकः कृच्छ्रीभवति । असक्तस्य अर्धयोजनादागतस्य शक्तस्यापि मार्गस्य दुर्गत्वे च अर्ध-
 योजनादागतस्य त्वेवं कल्पनीयं पूर्वं सप्तमाहका राक्षसभयाङ्ग-
 योजाताः । याति च भये पुनर्देवता अभ्रुवंस्ततो नयः शुष्काः
 तेषु स्थानेषु भागीरथी समागता भवेत्तासु विष्णुगङ्गादिसप्त-
 माहकानामासु* गङ्गासु स्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्विकृच्छ्र-
 तुष्यम् । प्रयागी वाराणस्यां गङ्गाहारे गङ्गासागरसङ्गमे च द्वि-
 गुणम् । यमुनायां त्रिंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वाद्विकृच्छ्रसमम् ।
 मथुरायां द्विगुणं सरस्वत्यां चत्वारिंशद्वियोजनागतस्य चतुरव्दसमं
 प्रभासे हारवत्याञ्च द्विगुणम् । यमुनासरस्वत्योर्यात्रा योजनद्वौ
 पादकच्छ्रद्विः क्वाससु पूर्वरीत्या प्रकल्प्यः । † दृशहती शतद्दु-
 विपाया वितस्ता द्रावती मरुहहा मधुमती पयस्विनी घृतवती-
 त्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छ्रसमं पञ्चदशयोजनादागतस्य
 चन्द्रभागा वेत्रवती सरयू गोमती देविका कौशिकी नित्यजला
 मन्दाकिनी सहस्रवक्त्रा‡ पौनःपूर्वा पूर्णपुण्या बाहुदा गण्डकी
 वारुण्यादिदेवनदीषु स्नानं पञ्चदशयोजनादागतस्य पञ्चदश-
 कच्छ्रसमम् । एतासु महानदीषु षरस्परसङ्गमे योजनागतस्य
 कृच्छ्रत्रयं फलम् । समुद्रागतनदी महानदीति पूर्वोक्त-
 देवनदीनां सङ्गमे योजनागतस्य षट्कच्छ्रफलमनुक्तस्वले यात्रा

* विष्णुगङ्गादिसप्तमाहकानामस्त्विति पाठान्तरम् । † कल्पनीय इति पाठान्तरम् ।

‡ सिद्धवतीति पाठान्तरम् ।

योजनसंख्या विज्ञेया महानदेषु महानद्यर्षफलम् । शोण-
महानदेषु गङ्गार्षफलं गोदा महानदी सेतुरामेश्वरं पद्मनाभं
श्रीरङ्गं पुरुषोत्तमं कुरुक्षेत्रं नैमिषं वदरिकाश्रमं पुण्यारण्यं
वेदारं श्रीशैलं महालयं रुद्रकोटिं पुष्करं नर्मदां अम्नातकेश्वरं
कुजाङ्गं प्रभासं कोकामुखं विजयेशं पुरीन्द्रं पञ्चनदं गोकर्णं
मथुरामयोध्यां हारवतीं गयां काशीं शालग्रामं शम्भलग्राम-
मित्यादि मुक्तिवेवाणि संसेव्य गङ्गासमं फलं लभते । चतु-
र्विंशतियोजनागतस्य नर्मदायां स्नानं चतुर्विंशतिकच्छफलं
कुजिकासङ्गमे द्विगुणं शकतीर्थे चतुर्गुणम् । अष्टयोजनागतस्य
तस्यामष्टकृच्छफलम् । तथा पयोष्णामपि अत्र सङ्गमे* नदेषु
नद्यर्षफलं द्विगुणं षष्टियोजनागतस्य गोदावर्यां अष्टकृच्छसमं
त्रिंशद्योजनागतस्य एकादशतीर्थेषु प्रतिलीमानुलोमस्नानं
षष्टिकृच्छसमं वञ्जुकापसङ्गमे† द्विगुणं सप्तगोदावरे भीमेश्वरे
त्रिगुणं कुशतर्पणवञ्जुकायां‡ हादशयोजनागतस्य हादशकृच्छ-
समं प्रणीतायामष्टयोजनागतस्याष्टकृच्छफलं पूर्वायां तदर्धं
कृष्णवैलायां योजनसंख्यया कृच्छ्रसंख्या तथा तुङ्गभद्रायामपि
पद्मासङ्गमे द्विगुणं हरिहरे त्रिगुणं भीमरथायामपि योजन-
संख्यया कृच्छ्रसंख्या ककुभतीसङ्गमे योजनागतस्य पञ्चदश-

* गङ्गासङ्गमे द्विगुणमिति क्वचित् पाठः । † वञ्जुकासङ्गमे ब्रह्मपुराणे दृश्यते ।
जम्बरासङ्गमे क्वचित् पाठः क्वचिच्च पञ्चरासङ्गमे इति पाठः । ‡ जम्बरायामिति
पाठान्तरम् ।

कृच्छ्रफलं मलापहारिण्यां योजनसंख्यया कृच्छ्रसंख्या तथा
निवृत्त्यामपि गोदावर्थां यात्रायोजनवृद्धौ पादकृच्छ्रवृद्धिः ।
सिंहे गुरौ सर्वत्र जाङ्गवीसमाः कन्यास्ये गुरौ कण्वेष्णां*
सर्वत्र जाङ्गव्यर्धं तुङ्गभद्रायां तुलास्ये रवौ कर्कटस्ये वा गङ्गाधं
कण्वेष्णां मलापहारिणीसङ्गमे त्रिंशद्योजनागतस्य त्रिंश-
त्कृच्छ्रसमं भागीरथीसङ्गमे† द्विगुणं तुङ्गभद्रासङ्गमे त्रिगुणं
निवृत्तिसङ्गमे चतुर्गुणं ब्रह्मेश्वरे पञ्चगुणम् । मञ्जिकार्जुन-
समीपे पातालगङ्गायां षड्गुणं कावेर्यां महानद्यां दशयोजना-
गतस्य पञ्चदशकृच्छ्रफलम् । द्वादशयोजनागतस्य द्वादशकृच्छ्रफलं
ताम्रपर्णी कीर्त्तिमाला पयस्विनीषु सद्याद्रिपादोद्भूता नद्यो
योजनविच्छिन्नप्रवाहरूपाश्च दैर्घ्यानुसारेण योजनागतस्यैकद्वि-
त्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । विश्वश्रीशैलोद्भवा द्विगुणाः हिमाचलो-
द्भूतास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु यथाकथञ्चिदनुक्तकुल्या
योजनागतस्यैकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । अल्पनद्यः कृच्छ्रफल-
प्रदाः । नद्यः द्विकृच्छ्रफलप्रदाः । महानद्यः कृच्छ्रत्रयफलप्रदाः ।
एकयोजनागादिषड् योजनगान्ताः स्रवन्त्यः कुल्याः ततो द्वाद-
शयोजनागान्ताः अल्पनद्यश्चतुर्विंशतियोजनगान्ताः नद्यश्चतु-
र्विंशतियोजनाधिकगा महानद्यः समुद्रगाश्च यत्र महानदीति
व्यपदेशस्ताश्च महानद्य उपवाससहितं महानदीज्ञानं योजना-

* कण्वेष्णायामिति क्वचित् पाठः । क्वचिच्च वेलायामिति पाठः । † भीमरथीसङ्गमे
क्वचित् पाठः ।

द्वर्गागपि कच्छसमं कुक्षितनाम्नो नद्यः पापनदाश्च वर्जिताः।
उपवाससहितं महानदीस्नानं पञ्चदशकच्छफलम्यसिद्धदेवता-
समीपे द्विगुणं तत्र स्नात्वा देवतादर्शने तु त्रिगुणं विन्ध्यदेशी-
यानां सेतुबन्धरामेश्वरे जाङ्गव्यास्त्रिगुणफलम् । तथैव जाङ्गवी-
केदारयोरपि दक्षिणदेशीयानां जाङ्गव्याः षड्गुणं गङ्गादेशीयानां
सेतुबन्धरामेश्वरे षड्गुणं सर्वत्र भाषामेदपर्वतादिभिर्व्यवधाने
मार्गस्य दुर्गत्वे च उक्तयोजनसंख्यातो योजनसंख्याद्वासेन
कच्छादिफलानि कल्पयानि प्रयासाधिक्यात्सर्वत्र वैष्णव माहे-
श्वर सौर शक्तियपीठेषु दर्शनेन योजनसंख्याया कच्छसंख्या
प्रख्यातेषु द्विगुणम् । तीर्थतीरस्थितस्यापि योजनपरिमिताय-
देशादागमनमन्तरेणापि विधिवत्स्नात्वा धीतं वासः परिधाय
शिरोरुहेषु चार्द्रेषु सक्तु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशभिः
स्नानैरेकः कच्छो भवति । परान्नगन्ता* षोडशांशफलं प्रसङ्ग-
गन्तार्धफलं लभते अनुसङ्गेन तीर्थं प्राप्य स्नानफलं लभते न
यात्राफलं पितृ पितामह भ्रातृ मातामह मातुल श्वशुर
श्यालक पोषकान्नदगुर्वाचार्य्यापाध्यायार्थं तेषां पत्न्यर्थं मातृ-
स्वसृ पितृस्वसृसस्र्थञ्च स्नात्वा स्वयमष्टमांशं लभते साक्षात्पितृः
कुर्वन् पुत्रश्चतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्नी च मिथोऽर्द्धं लभते फलम् ।

देवतः ।

* परार्थगन्तरिति क्वचित् पाठः ।

अभिसङ्गम्य तीर्थानि पुष्पान्यायतनानि च ।
 प्रमुच्यन्ते नरः पापाद्वाङ्मणा ये तपस्विनः ॥
 सर्वाः समुद्रगाः पुष्पाः सर्वे पुष्पा नगोत्तमाः ।
 सर्वमायतनं पुष्पं सर्वे पुष्पा वनाश्रयाः ॥ इति ।

अथ सामान्येन पापनिष्कृतिहतेवः ।

तत्र गीतमबोधायनी ।

तस्य निष्कयमाणानि* जपस्तपो होम उपवासी दानमुप-
 निषदो वेदान्ता सर्वच्छन्दः सुसंहिता मधुन्वधमर्षण-
 मथर्वशिरो† रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरोहिण्यः सामनी
 षड्रथन्तरं पुरुषगतिः महानान्त्रो महावैराजं महा-
 दिवा कीर्त्यं ज्येष्ठसान्नामन्यतमदहिः पथमानं कुष्पा-
 ण्डानि पावमान्यः सावित्री चेति पावनानि पयोव्रतता
 शाकफलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्यप्राशनं घृतप्राशनं
 सोमपानमिति मेध्यानि । सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः
 स्रवन्त्यो ऋदाः पुष्पास्तथा तीर्थान्तरिनिवासा गोलं
 परिस्कन्दा इति देशाः ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं सवनेषूद्-
 कोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रता अधःशायिता अनाशक इति
 तपांसि हिरण्यं गौर्वीसोऽश्वो भूमिस्तिलाघृतमन्-

* निःकययानि इति सूत्रगीतमसंहितायां पाठः । + अथर्ववेद इति कश्चित् पाठः ।

† निरंशुर्गुरव्येव इति कश्चित् पाठः ।

मिति देयानि । संवत्सरः षण्मासासप्तवारस्त्रयोद्वावेक-
 सत्तुर्विंशत्यहोद्वादशाहः षड्विंशत्यहोऽहोरात्र इति कालाः
 एतान्यैवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन् गुरुषु गुरुणि
 लघुषु लघूनि कच्छातिकच्छं चान्द्रायणमिति सर्वंप्राय-
 श्चित्तमिति ।

अस्यार्थस्तस्य पापस्य निष्क्रयमाणानिःसंशोधनकारणानि जपा-
 दीनामन्यतमस्यापि पापनिर्हरणहेतुत्वमस्त्येव प्रत्येकसमस्तत्वेन
 निर्हेयात् रहस्यब्राह्मणान्युपनिषदः बृहदारण्यकादयो वेदान्ता
 उपनिषत्वेऽपि बृहदारण्यकादीनां पृथगुपादानमाधिक्य-
 द्योतनार्थं सर्वशाखासु पदक्रमरहिता मन्त्रग्रन्थाः सर्वच्छन्दः
 संहिता मधुवाताः[†] इत्यादीनि यजुषि मधूनि ऋतञ्च सत्यञ्च
 इति सूक्तमघमर्षणं[‡] अथर्वशिखरः अथर्वकदेशः प्रसिद्धः नमस्ते
 रुद्रमन्त्रवे इत्यध्यायो रुद्राः[§] सहस्रशीर्षेत्यध्यायः पुरुष-

* निष्कृष्यानि इति मूलगौतमसंहितायां पाठः ।

† मधु वाता ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः । माञ्जीनः सन्वीषधीः । २७ ।

मधु नक्तसुतोषसी मधुसपार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । २८ ।

मधुमात्री वनस्थतिर्मधुमान् अस्तु सूर्यः माञ्जीर्गावी भवन्तु नः । २९ ।

‡ श्रीं ऋतञ्च सत्यञ्चाभौद्वात्पत्नीऽध्यजायत ततो राचिरजायत ततः समुद्रोऽर्षवः
 समुद्रादर्षवादिषिसंवत्सरीऽजायत अहीरावाणि विदधद्विश्वस्य निषती वशी सूर्याचन्द्र-
 मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्विवञ्च पृथिवीं चान्तरीचमयो स्वः ।

§ नमस्ते रुद्र मन्त्रवः ऽद्यती त्व इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः । १ ।

या ते रुद्र शिवा तनूरचीरा पापकाशिनौ ।

तया नक्षत्रा प्रत्यमया गिरिश्रन्ताभिषाकश्रीहि । २ ।

वामिधुं गिरिश्रम हृत्ते विमथंस्तवे ।
 श्रिवां गिरिच तां कुब मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ १ ॥
 श्रिवेन वचसा त्व गिरिशाहा वदानसि ।
 यथा नः सर्वमिज्जगदयत्नं सुमना असत् ॥ ४ ॥
 अभ्यवीचदधिवक्त्रा प्रथमी दैव्यी भिषक् ।
 अर्होश्च सर्वान्जन्मयन्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ३ ॥
 असौ यस्तासोऽपकरण उत बभूः सुमङ्गलः ।
 ये चैनं रुद्रा अभितो दिशु श्रिताः सहस्रशोऽनैवां छेड ईमहे ॥ ६ ॥
 असौ योऽवसर्पति नीलश्रीवो विलोहितः ।
 उत्तैनं गीपा अदृशन्नदाहार्यः स दृष्टो वृङ्गयति नः ॥ ७ ॥
 नमोऽस्तु नीलश्रीवाय सहस्राक्षाय मीदुषे ।
 अथी येऽपस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ॥ ८ ॥
 प्रभुश्च धन्वणस्तसुभयोरात्मोऽभ्याम् ।
 वाच ते हृत्ते इषवः परा ता भगवी वष ॥ ९ ॥
 विज्यं धनुः कपर्दिनी विश्रथ्यी वाचवान् २॥ उत ।
 अनेशन्नस्य या इषव आशुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥
 या ते छेतिर्मीदुष्टम हृत्ते बभूव ते धनुः ।
 तवास्मान्निश्रतस्त्वम यज्जया परिभुज ॥ ११ ॥
 धरिते धन्वनी छेतिरस्मान्नुषक्तु विश्रतः ।
 अथी य इषुधिसवारेऽपस्त्रिधेहि तम् ॥ १२ ॥
 अवतत्य धनुष्टं सहस्राक्ष श्रतेषुधे ।
 निश्रीयं शल्यानां सुखा श्रिवी नः सुमना भव ॥ १३ ॥
 नमस्तं आयुषायानातताय धृण्वे ।
 उभाभ्यास्तुत ते नमी वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

मा नो महान्तस्तुत मा नोऽभर्भक्तं मा न उच्यन्तस्तुत मा न उच्यतम् ।

मा नो वधीः पितरं नीत मातरं मा नः प्रियाकन्धो रुद्र रौरिषः ॥ १५ ॥

मा नक्षोके तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नोऽपन्नेषु रीरिवः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनी वषीर्हविषमः सदमिक्ता इवामहे । १६ ।

नमो हिरण्यनाहवे सेनान्ये दिग्भ्यश्च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शशिन्यराय त्विषीमते पशूनां पतये नमो नमो हरिकेशाद्योपवीतिने पुष्टानां पतये नमः । १७ ।

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो नमो भवस्य ऐत्यै जगतां पतये नमो नमो षड्राघाततायिने चेवाणां पतये नमो नमः सूतायाहन्त्यै वनानां पतये नमः । १८ ।

नमो रोहिताय स्वपतये वृक्षाणां पतये नमो नमो सुवन्तये वरिवृक्षतायौषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नम उच्चैर्घोषायान्कन्द्यते पशूनां पतये नमः । १९ ।

नमः हरस्त्रायतया क्षवते सत्वानां पतये नमो नमः सङ्गमानाय निर्वाधिनऽप्याव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय सेनानां पतये नमो नमो निषेरेवे परिचरायारण्यानां पतये नमः । २० ।

नमो वचते परिवचते स्नायूनां पतये नमो नमो निषङ्गिण्यऽरुद्रुधिमते मत्सराणां पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिष्वांसहृद्गो सुण्वतां पतये नमो नमोऽसमिहृद्गो नक्तं चरहृद्गो विज्जानानां पतये नमः । २१ ।

नम उच्चैर्धिषे गिरिचराय कुलुक्षानां पतये नमो नम इषुमहृद्गो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नम चातन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छहृद्गोऽस्यहृद्गश्च वो नमः । २२ ।

नमो विष्टजहृद्गो विध्यहृद्गश्च वो नमो नमः स्वपहृद्गो जायहृद्गश्च वो नमो नमः शयानेभ्यश्चसौनेभ्यश्च वो नमो नमसिष्ठहृद्गो धावहृद्गश्च वो नमः । २३ ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽचेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वो नमो नम आष्याः फिनीभ्यो विविध्यन्तोभ्यश्च वो नमो नम उगषाभ्यजुह्वतीभ्यश्च वो नमः । २४ ।

नमो गणेश्यो गण्यपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृक्षेभ्यश्च गृक्षपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरुपेभ्यो विरुपेभ्यश्च वो नमः । २५ ।

नमः सेनाभ्यः सेनानीभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽथरथेभ्यश्च वो नमो नमः सपुभ्यः संघहोतृभ्यश्च वो नमो नमो महृद्गोऽर्भकेभ्यश्च वो नमः । २६ ।

नमस्तत्त्वम्भी रथकारिभ्यश्च वी नमो नमः कुलाखिभ्यः कर्मारिभ्यश्च वी नमो नमो निषादिभ्यः
पुष्टिष्टभ्यश्च वी नमो नमः शनिम्भी षडगयुभ्यश्च वी नमः । २७ ।

नमः श्रभ्यः श्रपतिभ्यश्च वी नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः श्रर्वाय च पशुपतये च
नमो नीलशीवाय च श्रितिकण्ठाय च । २८ ।

नमः कपर्दिने च व्युत्केशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशाय च
श्रिपिषिष्ठाय च नमो भीदुष्टमाय चेषुमते च । २९ ।

नमो ऋक्षाय च वामनाय च नमो वृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सठ्ठे च नमो-
ऽघ्राय च प्रथमाय च । ३० ।

नम आश्वे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नम ऊर्ध्वाय चावस्रन्त्याय च
नादेयाय च ह्रीष्याय च । ३१ ।

नमो ज्यैष्ठ्याय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप्रगन्धाय
च नमो जघन्याय च तुधून्याय च । ३२ ।

नमः सीभ्याय च प्रतिसर्वाय च नमो याम्याय च चैम्याय च नमः श्लोक्याय चावस्रन्त्याय
च नम उर्वर्याय च खल्वाय च । ३३ ।

नमो बन्धाय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नम आशुषेणाय चाशुरश्याय
च नमः शूराय चावभेदिने च । ३४ ।

नमो विष्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुचिने च नमः युताय च युतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाहन्याय च । ३५ ।

नमो धृश्वे च प्रश्न्याय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्त्रीष्णिवे चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च । ३६ ।

नम सुन्धाय च पथ्याय च नमः काश्याय च नौध्याय च नमः कुल्याय च सरस्वाय च
नमो नादेयाय च वैश्रन्ताय च । ३७ ।

नमः कृष्याय चावध्याय च नमो वीङ्ग्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च
नमो वर्धाय चावर्धाय च । ३८ ।

नमो वात्याय च रेष्याय च नमो वाक्त्र्याय च वाक्त्रपाय च नमः सीमाय च रुद्राय च
नमस्ताप्याय चाक्ष्याय च । ३९ ।

नमः शङ्खवे च पद्मपतये च नम उषाय च भीमाय च नम अयेवधाय च दूरेवधाय च
नमो हृन्ने च हनीयसे च नमो उद्येभ्यो हरिकेशिभ्यो नमस्ताराय । ४० ।

नमः शश्ववाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च । ४१ ।

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चीतरणाय च नमस्तौर्ध्याय च कूल्याय च
नमः शश्याय च फेन्याय च । ४२ ।

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किंशिलाय च लयणाय च नमः कपर्दिने च
पुल्लभाये च नम इरिख्याय च प्रपथ्याय च । ४३ ।

नमो वन्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तस्याय च गेह्याय च नमो वृद्ध्याय च निवेध्याय च
नमः काव्याय च गङ्गरेष्टाय च । ४४ ।

नमः शुक्राय च हरित्याय च नमः पाञ्चव्याय च रजस्याय च नमो खीप्याय च
खीलीप्याय च नम ऊर्ध्याय च सूर्याय च । ४५ ।

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघते च नम आखिदते च प्रखि-
दते च नम इपुत्रहारी धनुश्चक्राय चो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां वृद्धेभ्यो नमो
त्रिचिन्वल्केभ्यो नमो विलिखल्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः । ४६ ।

द्रापेऽध्वसस्यते दरिद्र नीलखीङ्कित ।

आसां प्रजानामेषां पशूनां माभेर्मा रीक्षी च नः किञ्च नाममत् । ४७ ।

इमा वृद्धाय तवसे कपर्दिने अयवैराय प्रभरामङ्गे मतीः ।

यथा शमसङ्घिपदे चतुष्पदे विभ्रं पुष्टं यामिऽश्चिन्ननातुरम् । ४८ ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाङ्गा भेषजी ।

शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो सङ्ग जीवसे । ४९ ।

परि नो रुद्रस्य हृतिर्बणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरयायीः ।

अथ स्थिरा मघवद्ग्रासतुष्य मीढस्त्रीकाय तनयाय सङ्ग । ५० ।

मीढुष्टम शिवतम शिवो नः सुमना भव ।

परमे वृक्ष ऽन्नायुधं निधाय कृत्तिं वसान आचर पिनाकं विभदागङ्गि । ५१ ।

सूक्तः राजनरोहिणे सामनी इन्द्रं नरोनेमधिता हिरण्माय

विकिरिद्र विलोहित नमसोऽपनु भगवः ।

यासो सङ्घं हृतयोऽन्यमधिनिवपनु ताः । ५२ ।

सङ्घसाधि सङ्घस्यो बाह्योऽव हृतयः ।

तासानोऽनो भगवः पराचीन् सुखा कधि । ५३ ।

असंख्याता सङ्घसाधि ये रुद्रा अधि भूम्याम् ।

तेषां सङ्घस्योऽनोऽव धन्वाति तन्वासि । ५४ ।

अभिन्नाङ्गस्यैवेऽन्तरिचे भवा अधि । तेषां स० । ५५ ।

नीलधीवाः श्रितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां स० । ५६ ।

नीलधीवाः श्रितिकण्ठाः श्रुत्वा अधः क्षमाचराः । तेषां स० । ५७ ।

ये इचेषु श्रियङ्गरा नीलधीवा विलोहिताः । तेषां स० । ५८ ।

ये भूतानामधिपतयो विमिश्रासः कपर्दिनः । तेषां स० । ५९ ।

ये पथां पथि रक्षस ऐलठदा आयुर्धुधः । तेषां स० । ६० ।

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृक्काङ्क्षा निषङ्गिणः । तेषां स० । ६१ ।

येऽग्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनाम् । तेषां स० । ६२ ।

यः ऽएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषां स० । ६३ ।

नमोऽनु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षामिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रचीची-
र्दशोदीचीर्दशोद्वाः । तेभ्यो नमोऽपनु ते नोऽपवन्तु ते नो सङ्घयन्तु ते यं विधी यश्च नो
वैटि तमेषां जम्भे दशः । ६४ ।

नमोऽनु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिचे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश—दशः । ६५ ।

नमोऽनु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामग्निषवः । तेभ्यो दश—दशः । ६६ ।

* सङ्घस्यधीर्षां पुषवः सङ्घसाधः सङ्घसपात् ।

स भूमिं सर्वतः स्यूता प्रव्यतिष्ठद्भ्रातृकुलम् । १ ।

पुषव एवेदं सर्वं यद्भूतं यश्च भाव्यम् ।

उताश्चतलस्त्रेशानो यदग्नेगतिरिहति । २ ।

एतावानस्य नहिमाती व्यायांश्च पूरुषः ।
 पादोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्यास्यतं दिवि । १ ।
 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्युरुषः पादोऽस्येहाभवत्युजः ।
 ततो विष्वङ् व्यक्रामत्सामानानशनेऽश्वभिः । ४ ।
 ततो विराडजायत विराजोऽश्वधि पूरुषः ।
 स जातोऽश्वन्विरिच्यत पश्चाद्भूमिमघो पुरः । ५ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वैरुतः सभृतं पृषदाज्यम् ।
 पशून्सांश्चक्रे वायव्यानारण्या याम्याश्च ये । ६ ।
 तस्माद्यज्ञात्सर्वैरुत ऋचः सामानि जग्निरे ।
 हृन्दसि जग्निरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत । ७ ।
 तस्मादन्ना अजायन्त ये के चोभयादतः ।
 गावी च जग्निरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः । ८ ।
 तं यज्ञं वर्द्धिषि प्रीक्षन् पूरुषः जातमघतः ।
 तेन देवा अयजन्त साय्या ऋषयश्च ये । ९ ।
 यत्युरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरु पादाऽउच्यते । १० ।
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरु तदस्य यवैश्वः पद्भ्यां शुद्धीऽथ जायत । ११ ।
 चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽभजायत ।
 श्रीचाष्टायुश्च प्राणश्च सुखादग्निरजायत । १२ ।
 नाभ्याम् आसीदन्तरिक्षं शीर्षो धौः समवर्षत ।
 पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रीचापथा लोकाः । २ । अथ कल्पयन् । १३ ।
 यत्युरुषेण हविषा देवा यजमतन्वत ।
 वसनीऽस्त्रासीदाज्यं यौष ऋभः शरहविः । १४ ।
 सप्तास्यासन् प्ररिषयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
 देवा यद्यज्ञं तन्वाना अयजन्त पूरुषं पयम् । १५ ।

द्वयस्यासृचि गीयेते* । बृहद्रथन्तरे त्वामिद्विहवामहे अभि त्वा

यज्ञेन यज्ञमयजन् देवास्तानि घर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचल यच पूर्व्वे साध्याः सनि देवाः । १६ ।
 अद्भ्यः सभृतः पृथिव्यै रसाय विश्वकर्मणः समवर्त्तताये ।
 तस्य लष्टा विदधद्रूपमेति तन्मूर्त्त्यस्य देवत्वमाजानमये । १७
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्मादित्यवर्णे तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नाभ्यः पत्या विश्वतेऽयनाय । १८ ।
 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽभन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
 तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्युर्भुवनानि विश्वा । १९ ।
 यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरीहितः ।
 पूर्व्वो यो देवेभ्यो आतो नमो रुचाय ब्राह्मणे । २० ।
 रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्ने तदद्भुवन् ।
 यत्नैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वरी । २१ ।
 श्रीश्च ते सप्तौश्च परत्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमग्निनी व्याप्तम् ।
 द्वात्रिंशत्पार्श्वानुं सऽद्रषाश्च सर्व्वलोकं सऽद्रषाश्च । २२ ।

* बहुषु पुस्तकेषु द्विरध्याय इति पाठो दृश्यते परन्तु सामवेदे आरध्यायानि चतुर्थे-
 प्रपाठके द्विरध्याय इत्यत्र इवन्ते इति दृश्यते यथा—

राजनं साम यथा—	१	१	१	३२२२	३	२
	हुम् । ३ ।	फी । ३ ।	हृत् । ३ ।	ओहा । ३ ।	ओहीर । २ ।	
३२२२	२१	२१	२२३४५	१२२१	१३	२२
ओहीर ।	इन्द्रं नरी ।	नेत्रमधि ।	ताह्वन्ताह । ३ ।	वयीहृत् । ३ ।	विमाष्टये	
१२२	२१२	२१	२३४५	२१२	१	
विष्वक्से	३ । यत्पारियाः ।	युनज ।	ताह्विथसाः ।	सत्यमीजः । ३ ।	रजः	
२२१२	२१	२३४५	२१	२	२१	२
सुवः । ३ ।	श्रीरीष्टा ।	ताश्चव ।	सधकामाह । ३ ।	भद्र२सुधा । २ ।	भद्र२सुधि ।	
१२	१२	२२१२	२१२	२२३४५	२१	
धमूर्त्त ।	धमूर्त्त । २ ।	आमीनताह ।	त्रजेभ ।	आगुवन्ताः । ३ ।	हृष्यमः । ३ ।	

विभ्राट् वृहत् पिबतु सौम्यम् मध्वित्यस्यां गीतं साममहा-
दिवा कीर्त्तम्* आज्यदीहाख्यानि सामानि† ज्येष्ठसाम्ना-

* विभ्राड् वृहत्पिबतु सौम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपताववि तम् ।
वातजूती योऽभभिरक्षतिक्मना प्रजाः पिपत्तिं बहुधा विराजति ॥

† अग्निर्वैश्वानरोऽनुष्टुप् सोमः, गर्गात्त्रिरात्रस्य
प्रथमेऽङ्के आर्भवे विनियोगः ।

१ २ १ २ ५ १ २ ३ ३ ५
श्रीहम् प्रसुत्वानारं । यश्चत्वारंशस्य । मार्त्तानवारं । षटतवारंशस्य ।
३ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५
अपश्चानारंम् । अराधारंशस्यम् । हतामखारंम् । नवगारंशस्यः ॥ आभामिरारं ।
३ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५
ले अच्यारंशस्यता । भुजनपूरंम् । त्रजणारंशस्यथीः । सरीज्वारीरं । नवाधारंशस्याम् ।
३ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५
वरीनथीरं । निभासारंशस्यदाम् ॥ सवीरीदारंशस्यसाधारंशस्यनाः । वियस्तसारं । भरीदा-
५ १ ३ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५ १ २ ३ ३ ५
शंशस्यथि । हविः पवारंथि । वैच्यारंशस्यता । विधानथीरं । निभासारंशस्यदाम् ।
३ १ २
ए ३ । अतम् ॥ ४

ईनिधनमाज्यदीहम् ।

अग्निर्वैश्वानरस्त्रिष्टुप् सोमः, द्वितीयेऽहनि मध्वन्दिमान्वम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ ५ ३ १ १ २ ३ १ २ ३ ३ ४ ४ ५
अयं सोमाः । इन्द्र तु।भ्यं सुन्वाथि । तुभ्यस्यवा । ताश्चिदुवम् । असत्पाही ।
३ १ ३ ३ २ ३ ५ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ४ ४ ५
तुभ्यं हयाम । चक्षुषे । त्वं वषथाथि । इन्द्रस्यदा । याश्च्युजि । याथ सोमाम् ।
१ १ २ ३ १ २ ३ ४ ४ ५ ३ १ २ ३ १ २ ३ ४ ४ ५ ३ १ २ ३ ४ ४ ५
सद्वंशथी । नक्षुरि । षाडीयजी । मङ्गः पुङ्ग । नौशसात । याथि वसूनी । आदौ विन्वा ।
३ १ ३ ३ ४ ४ ५ ३ १ २ ३ १ २ ३ ४ ४ ५ ३ १ २ ३ ४ ४ ५
नक्षुषि । यानि जाता । सुवर्षा ताः । वनज । भ्वाजवन्ता ॥ शुभीशार्द्धी । नमाङ्ग-

मन्वतमं उपस्यै गायते स्तोत्रं वष्टिः पवमानं* यद्देवा देव-
हेलन मित्वादीनि यजूंषि कुष्माण्डानि† । स्वादिष्टयाम-
दिष्टयेत्यादि ऋचः पावमान्यः‡ गोमयमध्यस्थित यवसाधिता

२३४५ २१ २ १ २२३४५ २२ १२ २ १ २३ ४५
पवस्ता । अनभिशा । स्तार् दिवि । या यथावीट् । आपी नमा । जूंसुम । तिर्भवानाः ।
२१२ २१२ २२ ३४५
सहसासाः । प्रतना । षाङ्गयज्ञाः । ई२३४५ ॥ ५

त्रिषिधनमाव्यदीहम् ।

अग्निर्वैश्वानरस्त्रिष्टुप् सोमः तृतीयेऽह्न्यार्भवायम् ।

२१२ २ २ १ २३४ ५ २१ २ १ २२३४
तिस्वी वाचाः । ई३रय । ति प्रवङ्गीः । ऋतस्य धायि । तीश्म्वङ्गा । नो मनोषाम् ।
२२ १२ २ १ २३४५ २२१ २१ २२३४५
गावी यन्तायि । गो३पतिम् । पृच्छमानाः । सोमं यतायि । मतयः । वावशानाः ।
२२ १२ २ १ २२३४५ २२१ २१ २३४५
सोमङ्गावी । धे२नवः । वावशानाः । सोमं विप्राः । मतिभिः । पृच्छमानाः ।
२२१ २१२ २२३४५ २२१ २१ २३ ४ ५
सोमः सुताः । ऋच्यते । पूयमानाः । सोमं अर्काः । त्रिष्टुभः । सान्नवनायि ।
२२१२ २ १ २३४५ २२१ २१२ २३४५
एवानः सो । मा३परि । विच्यमानाः । आपवस्ता । पू३यमा । नः सुवसौ ।
२ १ २ २ १ २२३४५ २१व २ १ २२३४ ५ ५२
इन्द्रमावायि । शा३म्बुह । तामदेना । वईया वा । चा३ञ्जन । या पुरन्धिम् । ए ।
१ ३ ११११
आव्यदीहार्२३४५म् ॥ ६

* उपस्यै गायता नरः पवमानायेन्द्वे । अभिदीर्वा २॥ ऽइयचते ।

† यद्देवहेलनं इत्यादिमन्त्राः प्राङ्निर्दिष्टा (७४० पृष्ठे १३३ पंक्तौ) अतीन पुनर्लिख्यन्ते ।

‡ स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्तु सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ।

यवागूः प्रकृतपावकः गोष्ठप्रसिद्धं परिस्कन्दा गोत्रजनमार्गः
सर्वंप्रायश्चित्तं सर्वं चादेशे अनादेशे च प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।
विश्वामित्रः ।

उपपातकसंयुक्तास्तास्मादिष्वेषु चैव हि ।
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ॥
शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं लघु ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्व्वं यथागमम् ॥
प्रकाश उक्तं यत्किञ्चिदंशङ्गागो रहस्यके ।
त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जातरायपेक्षया ॥

अथ परिषत् ।

तत्र धर्मविद्वत्तौ ।

चन्द्रियो ह्यथ वैश्यो वा शूद्रो वै न कथञ्चन ।
प्रायश्चित्तविधानं हि कुर्व्वीतेति विदुर्बुधाः ॥
अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशतयुक्तानां पर्षत्त्वं नोपयुज्यते ॥
पातके च शतं पर्षत्सहस्रं महदादिषु ।
उपपातकेषु पञ्चाशत्स्वल्पेष्वल्पं तथाभवेत् ॥
बहुभिर्विद्विर्भिलित्वा विचार्य्यं प्रायश्चित्तं विधेयम् इति ।
शतादिशब्दानां तात्पर्य्यार्थः ।
अतएव याज्ञवल्करः ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षन्नैविद्यमेव वा ।

सात्रतेयं सधर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ इति ।

वेदधर्मशास्त्रज्ञाश्चत्वारो ब्राह्मणाः पर्षत् । ऋग्यजुःसामा-
त्मिकास्त्रिंशो विद्यास्तत्समूहश्चैविद्यं तेन च तदध्येतारस्तयो
ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते ते त्रयः पर्षदित्यर्थः अत्रापि धर्मशास्त्रज्ञत्व-
मनुवर्त्तते एवमुत्तरत्रापि आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्या-
त्मम् ।

अङ्गिराः ।

चतुर्विद्यं कल्पनीयमङ्गविदधर्मपाठकः ।

त्रयश्चात्रमिणो वृद्धाः पर्षदेषा दशावरा ॥

चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।

यथाक्रमं विनाप्यङ्गैश्चातुर्विद्यमिति स्मृतम् ॥

धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य तु ।

त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी* भवेद्विजः ॥

शब्दे ऋन्दसि कल्पे च शिचायाश्च सुनिश्चितः ।

ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्ताङ्गविद्वेत् ॥

वेदविद्याव्रतस्नातः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।

अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रीच्यते धर्मपाठकः ॥

ब्रह्मचर्य्याश्चमादूर्द्धं वृद्धा आश्रमिणस्तयः ।

वदेयुस्तस्य ते धर्मान् ये मया परिकीर्त्तिताः ॥

* वैकल्पीति कचित् पाठः ।

मनुसु ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणामाश्रमिणां परिषत्त्वमाह ।

त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की* नैरुक्तो धर्मपाठकः ।

त्रयशाश्रमिणः पूर्वं पर्षदेषा भवेदिति† ॥

हेतुकोऽनुमानज्ञः तर्कोऽप्यस्ति इति तर्की संशये सत्येकस्मिन्
कोटी प्रामाणिकत्वारोपे कृते बाधकदर्शनात् प्रमाणेनात्र
भवितव्यमिति यः प्रत्ययः स तर्कः स च वेदशास्त्राविरोधी
ग्राह्यः ।

अथ पर्षदुपस्थानम् ।

मनुः ।

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्ते कृते द्विजः ॥

दैवाद्दैववशात् इहजन्मकृतपापेन पूर्वजन्मकृतेन क्षयकुनखि-
स्यावन्तत्वाद्यनुमितेन यथा कुनखी श्यावदन्तश्च कच्छ्रं हादश-
रात्रश्चेत् इति । वशिष्ठाद्युक्तप्रायश्चित्तं कुर्युः केवलं कुन-
खादिनिमित्तं न तु कुनखादिनिदानभूतस्वर्णस्तेयादिनिमित्तं
तथा क्षयित्वेऽपि रोगनिमित्तनिदानादिरूपप्रायश्चित्तमेव न
तु निदानभूतब्रह्महत्यादि प्रायश्चित्तम् । युक्तश्चैतत् चरम-
फलविनाशं हि कर्म रोगादीनि च चरमफलानि विवृतश्चैतत्
मिताचराटीकायां सुबोधिन्यां प्रायश्चित्ताध्याये

* तर्क इति क्वचित् पाठः । † दशावरेति क्वचित् पाठः ।

अङ्गिराः ।

उपस्थितस्तु न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ।
 कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ॥
 भुञ्जानो वर्द्धयेत्पापमसत्यं पार्षदद्भुवन् ।
 संशये न तु भीक्ष्व्यं यावत्कार्यस्य निष्कृतिः ॥
 प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशये तथा ।
 कृत्वा पापं न गूह्यत गूह्यमानस्य वर्द्धते ॥
 बहुवा लल्पकं वापि कर्मविद्भ्रगो निवेदयेत् ।
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने स्त्रीमान् सत्यपरायणः ॥
 मृदुरार्थवसम्पन्नः शुद्धिं याचेतमानवः ।
 स चेलं वाग्यतः क्त्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्रियो वापि वैश्यो वा पर्षदं ह्युपतिष्ठते ॥

क्षत्रियाद्युपादानं प्रदर्शनार्थम् ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीं* व्रजेत् ।
 गान्धेश गिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥
 ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् ।
 वृद्धाः पृच्छन्ति किङ्कार्थमुपविश्याग्रतः स्थितम् ॥
 किन्ते कार्यं वदाम्नाभिः किं वा मृगयसे द्विज ।
 तत्त्वतो ब्रूहि तत्सर्वं सत्यं हि गतिरात्मनः ॥
 अस्माकञ्चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ।

* धरणी इति कश्चित् पाठः । यस्यान्तरे तु धरणीं गत इति पाठः ।

यदि चेद्रक्षसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे शुभम् ॥

यद्यागतो ह्यसत्येन न त्वं शुध्यसि कर्हिचित् ।

एवं सर्वमनुज्ञातः सर्वं ब्रूयादशेषतः ॥ इति ।

न भुञ्जीतानुपस्थित इति पर्षदमनुपस्थितः संशये पर्षदुप-
स्थातुः स्वगतपापसन्देहे कार्यस्य निष्कृतिः पापस्य निश्चयः
प्रमादश्च न कर्त्तव्यः पुनः पापं न कुर्यामित्यर्थः । अथवा दीर्घ-
कालसन्देहानुवृत्तौ हविष्यभोजनादिना शरीररक्षणमप्रमादः ।
स न कर्त्तव्यः यथैवासंशये पापस्य निश्चये देशान्तरादिव्यव-
हितेषु विचरन्तु उपस्थानात् प्राग्यथा हविष्यभोजनादिना-
शरीररक्षणं क्रियते तथा संशयस्थलेऽपीत्यर्थः । परिषदये
विख्यापनाच्च दक्षिणादानानन्तरं कुर्यादित्याह ।

पराशरः ।

पापं प्रक्षापयेत्यापी दत्त्वा धेनुं तथा वृषम् । इति ।

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

पादव्रते वस्त्रदानह्वच्छार्ङ्गे तिलकाञ्चनम् ।

पादहीने तु गामिकां कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतम् ॥ इति ॥

अन्यैव दिशा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यम्* ।

यत्तु वचनम् ।

विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतञ्चरेत् । इति ।

तत्पकीर्णकविषयम् ।

* शक्त्याद्यपेक्षया हीनः इति कश्चित् पाठः ।

अथ प्रायश्चित्तनिर्णयः ।

भङ्गिराः ।

तेषां निवेदिते कार्ये उक्तार्थो हि स कार्यवान् ।
 तस्मिन्नुक्तारिते विप्रे ये यथा धर्मपाठकाः ॥
 ते तथा तत्र जल्पयुर्विमृशन्तः परस्परम् ।
 धर्मशास्त्रेषु यच्चोक्तं यच्च सातुग्रहं भवेत् ॥
 विमृश्य परिषत्सर्वं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
 यथाकालं यथादेशं यच्च कार्यान्तरं भवेत् ॥
 पर्षद्ः समस्तश्चैव कारिणश्च बलाबलम् ।
 सर्वेषां निश्चितं यच्च यच्च प्राणान्न पीडयेत् ॥

कार्यान्तरं वृद्धमातापितृशूषादि । यत्र प्राणपीडाकरव्यति-
 रिक्तप्रायश्चित्तान्तरमस्ति तत्र तत्र प्राणबाधाकरं न देय-
 मित्यर्थः ।

देवलः ।

कच्छाणां दापको* राजा निर्देष्टा धर्मपाठकः ।

अपराधी प्रयोक्ता च रक्षिता कच्छपालकः ॥

राजा कच्छाणां दापकः† धर्मपाठकः प्रायश्चित्तनिर्देष्टा धर्म-
 पाठकलक्षणं परिषत्सर्वेषुभिहितम् । अपराधी अपकारी
 पापकारी कच्छप्रयोक्ता रक्षिता राजपुरुषः कृताकृतावेक्षणेन
 प्रायश्चित्तपरिपालकः ।

* दापक इति पाठान्तरम् । † दापक इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

विचारस्तादृशः कार्यो यथा सर्व्वं सभासदः ।

एकवाक्यतया ब्रूयुः तथा श्रेयोऽधिगच्छति* ॥

वृद्धशतातपः ।

यदिना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।

नैव शुद्धिमवाप्नोति प्रायश्चित्ते कृते तु सः ॥

अदृष्टान् धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।

प्रायश्चित्ती भवेत्पूतस्तत्यापं पर्षदं व्रजेत्† ॥

अङ्गिराः ।

कृत्वा पूर्व्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मकर्त्तृभिः‡ § ।

पश्चात्कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्य्युरनुग्रहम् ¶ ॥

धर्मकर्त्तृभिः धर्मशास्त्रकारैः कार्यानुसारेण ।

देवलः ।

एको नार्हति तत्कर्त्तुमनूचानोऽप्यनुग्रहम् ।

धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्त्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥

भोहाहा ॥ यदि वा लोभाद्भयाद्भ्रान्तोऽपि वा ।

कुर्व्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्यापं तेषु गच्छति ॥

शरीरस्यात्यये कार्य्यः संयातो नियमो द्विजैः ।

* अपितिष्ठति इति पाठान्तरम् । † अज्ञात्विति यन्यान्तरे पठितम् । ‡ तेषु गच्छतीति पाठान्तरम् । § धर्मकर्त्तृभिरिति पाठान्तरम् । ¶ धर्मवन्तृभिरिति यन्यान्तरे पठितम् । ¶ कुर्व्वन्त्यनुग्रहमिति यन्यान्तरे पठितम् । ॥ श्रेयासा इति पाठान्तरम् ।

महता चोपरोधेन न सुखस्य* कदाचन ॥

कार्यः अनुग्रहः कार्यः इत्यर्थः । महानुरोधो महत्त्वापन्ना† ।

अङ्गिराः ।

आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः‡ ॥

तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणान्तु विशेषतः ।

जानद्भिर्धर्मपत्यानं न भाव्यन्तु पराङ्मुखैः ॥

अनर्चितैरनाहृतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि ।

प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि कल्पतः ।

सर्वेषां लिखितं यच्च यच्च प्राणाच्च हापयेत्§ ॥

लिखितं निश्चितम् ।

आह्वय आवयेदेकः पर्षदो यो नियोजितः ।

शृणु भोस्त्वमिदं विप्रैर्यत्तु चादिश्यते व्रतम् ।

तत्तु यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा तद्वथा भवेत् ॥

यदा त्वया भवेच्चीर्णं व्रतं शुद्धिकरं महत् ।

तदा कुर्यात्प्रयत्नेन यत्तथा विप्राभिरूजनम् ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु क्षत्रियाणां पुरोहितः॥

वैश्यानां याजकश्चैव प्रायश्चित्तं समादिशेत् ॥

अगुरुः क्षत्रियाणां यो वैश्यानां वाप्ययाजकः ।

* न सुखस्येति पाठान्तरम् । † महत्त्वापदिति क्वचिप्याठः । ‡ तेषुपि तद्दोषभागिन-
इति यस्यान्तरे पठितम् । § न पातयेदिति पाठान्तरम् । ॥ विशेषत इति क्वचिप्याठः ।

प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकच्छं समाचरेत् ।

एवमुत्कृष्टवणुषु ब्राह्मणादिषु दर्शितम् ॥

अत्रोत्कृष्टत्वं द्विजातीनां वृत्तातिशययोगात् । निष्कृष्टत्वञ्च
द्विजातिषु वृत्तराहित्यं तत्र ब्राह्मणमन्तरा कृत्वा व्रतमेषां
समादिशेत् ।

निष्कृष्टानान्तु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तमतःपरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तदानम् ।

न्यायतोमार्गमाणस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः ।

अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेषां समादिशेत् ।

तथा शूद्रं समासाद्य तदा धर्मपुरःसरम् ।

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमन्त्रविवर्जितम् ॥

शङ्खलिखितौ ।

कच्छाणि द्विजातीनामेव नावरस्य कामं धर्मोऽप्योः

प्रतिषेधः ।

साधारणो हि धर्मो नियमश्च अवरस्य शूद्रस्य वेदमन्त्रसहितस्य

प्रायश्चित्तस्य निषेधः तद्रहितस्याभ्यनुज्ञा ।

सुमन्तुः ।

अथवा रागद्वेषादलभ्यमानेषु प्रायश्चित्तेषु यज्ञहवनाध्य-

यन ब्रह्मचर्यपरो भिक्षाशी दण्डी मेखली स्वयमेव

संवत्सरेण महापातकादितत्परो व्यपोहति किल्बिषी

न ब्राह्मणस्य पतनमिच्छन्त्याचार्याः ।

अस्यार्थः । रागादिवशात् पर्षदः सकाशात्प्रायश्चित्तमलभमानः

स्वयमेव यज्ञहोमाध्ययनादिनिष्ठो ब्राह्मणः संवत्सरेण इत्युप-
लक्षणं यावता कालेन यत्पापनिवृत्तिस्त्वावता महापातका-
दीनि व्यपोहेदिति* ।

शङ्कः ।

तस्करश्चापदाकीर्णं बहुव्यालसृगे वने ।
न व्रतं ब्राह्मणः कुर्यात्प्राणबाधाभयात्सदा ॥
शरीरं धर्मसर्व्वस्व† रक्षणीयं प्रयत्नतः ।
शरीरात् स्रवते धर्मः पर्व्वतात्सलिलं यथा ॥ इति ।

अथ व्रतस्य ग्रहणकालः तत्प्रकारश्च ।

व्रतग्रहणं व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्व्वदिने सायाह्ने कार्य्यम् ।
तथाच विष्णुः ।

सर्व्वपापेषु सर्व्वेषां व्रतानां विधिपूर्व्वकम् ।
ग्रहणं सम्प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ॥
दिनान्ते नखलोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्म गोमयं मृदारि पञ्चगव्यादि कल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्य्यं वाञ्छग्रीचोपसिद्धये ।
दन्तधावनपूर्व्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।

* व्यपोहति इति पाठान्तरम् । † धर्मसंस्थानमिति पाठान्तरम् ।

आचम्यातः परं मीनी ध्यायन्दुकृतमात्मनः ।

मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वेच्छोकमन्ततः ॥ इति ।

बह्विर्ग्रामाहृदिः ।

वशिष्ठः ।

कच्छ्राणि व्रतरूपाणि श्मश्रुकेशादि वापयेत् ।

अक्षिरोमशिखावर्जमिति ॥

वृतरूपाणि प्रायश्चित्तरूपाणि यानि तत्रोक्तरीत्या वपनं केवल-
पुण्यार्थिनो वपनं नास्तीत्यर्थः ।

बोधायनः ।

केश श्मश्रु नख रोम वपनं चान्द्रायणादिषु ।

एतदेव स्त्रियः केशवर्जनमिति तत्र विशेषः ।

केशानां नास्ति नारीणां वपनं व्रतयन्त्रयोः ।

गोवधादिषु सर्वेषु क्सेदयेदङ्गुलित्रयम् ॥

सधवानाञ्च नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।

केशसंधारणभ्रोक्तं प्रायश्चित्ते हिजोत्तमैः ॥

इत्यत्र सधवाशब्दोपादानाद्दिधवानां वपनमस्यैव अङ्गुलित्रय-
परिमाणेन क्सेदः । यस्तु वपनं नेच्छति तं प्रति

हारीतः ।

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

केशानां वपनङ्गुत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।

द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥

अत्र राजादयः उपलक्षणाः यत्र राजादीनामप्येवं किमन्येषा-
मित्यर्थः । एतच्च द्विगुणदक्षिणादानं महापातकादिव्यति-
रिक्तस्थले वपनानिच्छीः ।

विहृद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते केशवापनम् ।

ऋते महापातकिनो गोहन्तु*श्रावकीर्णिनः ॥

इति विशेषस्मरणात् । नेष्यते*सर्वात्मना न विधीयते वापन-
मपि तु वापनाभावे तु द्विगुणव्रताद्याचरणे शुद्धिर्भवतीत्यर्थः ।
अतो महापातकगोवधावकीर्णाप्रायश्चित्तेषु वपनमेव इतरेषु
प्रायश्चित्तेषु वपनानिच्छोर्द्विगुणं व्रतं तथा दक्षिणा चेति
विवेकः । अत्र सर्वत्र वर्षविशेषानुपादानेन वपनविधानात्
सर्वेषामपि द्वादशरात्रादिसाध्यप्रायश्चित्ताधिकाराणां वपनं
भवति । सर्वत्र कृच्छ्राणां व्रतरूपाणामित्यर्थः वपनविधाय-
कवाक्येषु निरुपपदकृच्छ्रशब्दापादानात् तस्य च प्राजापत्य-
परत्वात् ।

तथाच पैठीनसिः ।

द्वादशाहे तु सम्पूर्णं वपनमिति ।

सम्पूर्णवचनात् द्वादशाह्न्यूने न भवति । यत्र च द्विरात्र-
त्रिरात्रादिसाध्यकृच्छ्राणामावृत्त्या द्वादशरात्रसमता तत्रापि

* गां हनुरिति शब्दात्करे पठितम् ।

वपनमस्त्वैव तच्च वपनमक्षिरोमशिखावर्जं भवति अक्षिरोम-
शिखावर्जमिति वशिष्ठेनाभिधानात् । यत्र तु मुण्डनमित्यादि
पदैर्विशेषो विधीयते तत्र तथैव वपनं कार्यमिति निर्णयः ।
एतच्च वृतमुपक्रान्तं परिसमापनीयमिति ।

तथा ह्यागलेयः ।

पूर्वं वृतं गृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥ इति ।

अथ ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तानि ।

तत्र प्रथमं किञ्चित्प्रकृतीपयोगित्वं विचार्यते ।

मनुः ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्करे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मिण न नश्यति ॥

कालकारिते विप्लवे राजभावकालभावजनिते यज्ञदक्षिणा-
नामपहारे सति तत्परित्राणे सङ्करे देवादापतितयुद्धे अभ्युप-
पत्तौ रक्षा धर्मिण अकूटशस्त्रेण अकूटप्रकारेण च ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

वशिष्टः ।

अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

चेत्रदारहरक्षैव* षडेति आततायिनः ॥

अत्रायमभिप्रायः । आततायिनो गुर्वाद्योऽपि हन्तव्याः
किमुतान्य इति कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिव्यतिरिक्ताततायि-
वधे दोषाभावः प्रतिपाद्यते न तु गुर्वादिहननं विधीयत इति ।
ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मणजातिसाधारणव्यक्तिहनन-
निषेधात् । अतएव

सुमन्तुः ।

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इति ।

अतो ब्राह्मणानां पूर्वोक्तस्थले आततायिब्राह्मणाद्युद्देशेन
शस्त्रग्रहणं तस्मात्सजननार्थमात्मरक्षार्थञ्चेति विवेकः ।

अथवा

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ।

इत्यादिषु हननं न विधीयते हननस्य रागप्राप्तत्वात् । अपि तु
दोषाभावः प्रतिपाद्यते । दोषाभावेऽपि न सर्वात्मना तथा
सति अन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इत्यादि वचनविरोधात् । तस्मादेवं
व्यवस्था दोषसङ्गावप्रतिपादकवचनानि स्वरूपतो दोषं प्रति-
पादयन्ति । दोषाभावप्रतिपादकानि तु अनाततायिब्राह्म-

* चेत्रदारापहारी च इति वन्यान्तरं पठितम् ।

णादिवधे यावान् दीषसद्भावस्तावान्न किन्तु ततो न्यून इति
सम्पूर्णदोषाभावं प्रतिपादयन्तीति न विरोधः ।

अथ महापातकोद्देशः ।

मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगश्चैव तैः सह ॥

च्यवनः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुतल्पं ब्राह्मणसुवर्णहरणं द्विजानां
महापातकानि ।

द्विजानामिति पदं शूद्रं प्रति सुरापानस्य पातकत्वव्युदासार्थ-
मिति । सर्वसाधारण्येन महापातकान्यभिधाय असाधारण्ये-
नाह स एव ।

अदण्डादण्डनं ब्रह्महत्या गुरुशय्यारोहणं युधि पलायनं
क्षत्रियस्य मानतुलानृतत्वं वैश्यानां मांसविक्रयो ब्रह्म-
हत्या ब्राह्मणीगमनं कपिलापानं शूद्रस्य तत्सम्पर्का-
त्पञ्चममिति ।

कपिलापानं कपिलादुग्धपानम् । एतानि पातयन्तीति पात-
कानि महच्छब्देन गुरुत्वं व्योक्तते ।

अथ ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् ॥

साक्षाद्यो ब्राह्मणो ब्राह्मणं व्यापादयति स व्यापादितब्राह्मण-
शिरःकपालैकदेशेन तदभावे द्वैवात्मृतब्राह्मणशिरःकपा-
लैकदेशेन हस्ते शिरःकपाली तथा कपालैकदेशं दण्डाग्रे
आरोप्य तेन दण्डेन ध्वजवान् भिक्षाग्री स्वकर्म्म प्रकाशयन्
द्वादशाब्दानि व्रतश्चरेत् ।

शातातपः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणङ्घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय
तीर्थान्यनु सञ्चरेत् । इति ।

मनुः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीङ्गत्वा वने वसेत् ।

भिक्षाश्याम्बविशुद्धार्थङ्गत्वा श्वशिशिरोध्वजम् ॥ इति ।

एतदुभयं पाणिना ग्राह्यमाह

गौतमः ।

खट्वाङ्गकपालपाणिरिति ।

खट्वा चात्र श्वनिर्हरणार्था तदङ्गमेव ध्वजशब्देन विवक्षित-
मित्यपरार्कः खट्वाशब्देन दण्डारोपितशिरः कपालात्मको
ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वाकदेशः । महीचः खट्वाङ्गमित्यादि
व्यवहारेषु तथैव प्रसिद्धेरिति विज्ञानेश्वरः । एतत्कपालधारणं
चिह्नार्थं न तु भिक्षाद्यर्थमापस्तम्बेन भिक्षार्थं पात्रान्तरविधा-
नात् लोहितकेन खण्डशरावेण ग्रामं भिक्षायै प्रविशेत् । इति ।

वशिष्ठः ।

सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरैश्चैवमिति तत्र वृष्टं लभ्यते
नात्रैत्येवमचिन्तितानि इत्यर्थः ।

इयञ्च भिक्षा एककाल एव ।

तथाच स एव ।

एककालाहार इति ।

तच्च भैक्षं वर्षचतुष्टय एव तदाह

संवत्तः ।

चातुर्वर्ष्यैश्चरैश्चैव खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ।

चातुर्वर्ष्यैऽप्युत्तमवर्णगृहेषु भिक्षासम्भावे क्षत्रियादिगृहेषु भिक्षा
न ग्राह्या । एतच्च भैक्षाशिल्वं वन्यैर्जीवनाशक्तस्य ।

तथाच स एव ।

भिक्षायै प्रविशेद्गामं वन्यैर्यदि न जीवति ।

मनुः ।

कृतवापनी वा निवसेद्गामान्ते गोव्रजैऽपि वा ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रतः ॥

कृतवापनी वेति विकल्पद्योतनार्थः ।

ब्रह्महा हादशाप्यानि वनेवासो* जटी ध्वजीति

संवत्स्ररणात् ।

शङ्खः ।

स्थानवीरासनी मौनी मौञ्जीदण्डकामण्डलुः ।

* चीरवासा इति मिताचराया पाठः ।

भिन्नाचार्यग्निकार्येषु कुष्माण्डीभिः सदा जपः ॥ इति ।
कुष्माण्डीमन्त्रैरग्निकार्यं कुर्यादित्यर्थः ।

गौतमः ।

खड्गाङ्गकपालपाणिर्द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै
ग्रामं प्रविशेत् । कर्माचक्षाणः पथोपक्रमेत् सन्दर्शना-
दार्थस्य स्थानासनाभ्यां विहरणसवनेषूदकोपस्यर्शां
शुद्धेदिति ।

ब्रह्मचारिशब्देन वर्जयेत् मधु मांस गन्ध माच्य दिवास्वप्नाञ्जना-
भ्यञ्जनोपानच्छत्र काम क्रोध लोभ मोह हर्ष नृत्य गीत
परिवादन भयानीत्यादीनि गृह्यन्ते । सवनेषूदकस्यर्शात्यनेन
स्नानविधानात् । तदङ्गभूतमन्त्रादीनामपि प्राप्तिस्तथा
सम्यापि कर्त्तव्या ।

अतएव दक्षः ।

सम्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु ।

यत्किञ्चिक्लुरुते कर्म्म न तस्य फलभागभवेत् ॥

ननु द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात् सम्याया
अपि हानिर्भवत्विति चेत् नैवं द्विजातिकर्म्महानिवचनस्य
व्रतचर्याङ्गभूतद्विजातिकर्म्महानिविषयत्वेनाभ्युपपत्तेः । अ-
न्यथा दक्षवचनस्य सर्वशब्दसङ्कोचापत्तेः सम्यायाश्च शुद्धा-
पादनदारेण सर्वकर्म्माङ्गत्वमस्यैव । एवमन्येऽपि धर्म्याः स्मृत्य-
न्तरोक्ता द्रष्टव्याः । तेषां धर्म्याणां यत्र विरोधस्तत्र विकल्पः
यत्र च विरोधाभावस्तत्र च समुच्चय इति व्यवस्था । प्रति-

निमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायेन द्वित्रिब्राह्मणवधे
प्रायश्चित्तमावृत्तं भवति । तथाच

मनुदेवली ।

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणश्चरेत् ।

द्वितीये त्रिगुणश्लोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः महापातकप्रायश्चित्तातिगुरुत्वात् चतुर्थ-
प्रायश्चित्ताचरणे कालाभावः आयुषोऽल्पत्वेन तस्मात्प्रायश्चित्ता-
भावो न स्वरूपतोऽभावः । अथवा चतुर्थे निष्कृत्यभाववचनं
चासजननार्थम् । यतो निष्कृतिरेव नास्ति ततस्तादृक् पापं
न कर्त्तव्यमिति । एवञ्च महापातकव्यतिरिक्तपापेषु चतुरा-
हृत्यादिष्वपि प्रायश्चित्तङ्कर्त्तव्यमेव । एतच्च द्वादशवार्धिकव्रतम्
अकामतो ब्राह्मणमात्रवधे ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

तत्र सामान्यतो हत्वा ब्राह्मणं सुरसत्तमाः ।

प्रायश्चित्तन्तु वै कृत्वा विधिवद्द्वादशाब्दिकम् ।

प्राप्नोति शुद्धिं जीवन् वै स्वर्गञ्च स्वजनैः सह ॥ इति ।

एवं द्वादशवार्धिकादिप्रायश्चित्तं कुर्वन्नन्तरामृतस्तदा शुद्ध एव
इत्याह

यमः ।

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।

विशुद्धस्तु तथैवासाविह लोके परत्र च ॥ इति ।

व्यवसिते कर्त्तुमुपक्रान्ते ।

अङ्गिराः ।

यो यदर्थं चरेद्वर्णमसमाप्य सृते तु तम् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्ननुरव्रवीत् ॥ इति ।

यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम् ।

विप्रहा वने कुटीङ्गत्वा वाग्यतः श्वश्रिरोध्वजः शाली-
पक्ष अधोनाभ्युपरिजान्नाच्छादयेदित्युपक्रम्य
गुरुं हत्वा ओत्रियं वा एतदेव व्रतोत्तमात् ।
उच्छासाच्चरेन्नास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विपद्यते ॥ इति ।

तन्माहपित्राचार्यादिविषयम् ।

तथैव भविष्यपुराणे ।

मातरं पितरं हत्वा सोदर्थं भ्रातरं तथा ।

गुरुं हत्वा ओत्रियं वा इत्युपक्रम्यास्यैव प्रायश्चित्तस्यैव
विधानात् । शालिपक्षः शणसूत्रमयवस्त्रैकदेशः । उत्तमादुच्छा-
सादामरणात् । अत्राशक्तस्य

शङ्कः ।

समाप्य द्वादश संवत्सरान् षट् त्रीन् सार्धं संवत्सरञ्च
व्रतान्वादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तदर्धं तस्यार्ध-
मर्धञ्च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्वेणेति ।

एतदेव व्रतमुत्तमादुच्छासाच्चरेदित्यत्रासमर्थस्य द्वादशवार्धिक-
व्रताचर्यान्तरं गोसहस्रदानम् । तत्राप्यशक्तस्य षड्वार्धिक-
व्रतचर्यान्तरं तदर्धं गोसहस्रार्धदानम् । अत्राशक्तस्य त्र्यब्द-
व्रताजन्तरं तस्यार्धं पञ्चशतायर्धम् । तत्राप्यशक्तस्य सार्ध-

संवत्सरव्रतचर्यान्तरमर्द्धं गवां पञ्चविंशत्युत्तरशतमिति सर्व्व-
वर्णानां शक्त्यनुसारेण क्रमेण द्वादशवार्षिकादिगीसहस्रादीनां
समुच्चयो भवति । एतच्च पूर्व्वोक्तविषय एव कल्पनीयं प्राय-
श्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । ननु द्वादशवार्षिकादिव्रतचतुष्टयं
गोसहस्रादिदानचतुष्टयसहितमभिधाय सर्व्वेषां वर्णानाम्
आनुपूर्व्वेण इत्यभिधानात् ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयक्रमेण व्रत-
चतुष्टयविधानं किमिति न स्यान्नैवम् ।

पर्षद्या ब्राह्मणानान्तु रात्रां तद्विगुणा मता ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम् ॥

तथा ।

शूद्रो वा ब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयम् । इति
यथाक्रममङ्गिरीभविष्यपुराणवचनाभ्यां ब्राह्मणापेक्षया इतर-
वर्णानामधिकप्रायश्चित्तविधानात् तस्मादक्षदुक्तैव व्यवस्था
व्यायसी च ।

चतुर्विंशतिमते ।

प्रायश्चित्तं यदान्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।

पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।

शूद्रः समाचरेत्त्वादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥ इति ।

तत्प्रातिलीभ्यानुष्ठितचतुर्विंशसाहसव्यतिरिक्तविषयमिति विद्वा-
नेश्वरः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमिषु विशेषमाह

अङ्गिराः ।

गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्व्वन्त्याश्रमिणो यदि ।

श्रीचवच्छोधनं कुर्युरर्वाग् ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ इति ।
ब्रह्मनिदर्शनादर्वाक् ब्रह्मसाक्षात्कारादर्वाक् एवेति ।

एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥

एतच्छीचवदित्यनेन ज्ञाप्यते । शोधनं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्म-
चारिणः षोडशवर्षादूर्ध्वं द्वैगुण्यं ततः पूर्वं त्वर्द्धमेव । पादौ
बालेषु दातव्य इति स्मरणात् । आषोडशाच्च बालः ।

ब्रह्महा द्वादशाब्दानीत्युक्तत्वात् साक्षाद्बन्तुरेव तत् प्रायश्चि-
त्तम् । न तु तत्रयोजकादीनाम् । ननु यथा अन्यद्रव्यस्य
स्वाम्याज्ञादिना अन्येन दीयमाने आज्ञादिकर्तुः स्वामिन-
एव फलं सम्पूर्णं न तु तथा साक्षाद्दातुस्तद्दाज्ञादिना
अन्येन हते सति आज्ञादिकर्तुरेव* हननफलं सम्पूर्ण-
मस्त्विति चेत् मैवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि
दानं सुकृतापूर्वोत्पादकं हननं दुरितापूर्वोत्पादकम् ।
स्वत्वत्यागपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानं स्वत्वत्यागश्च स्वामि-
त्यागादेव नास्वामित्यागात् । एवञ्चाज्ञाकारी ऋत्वि-
गादिवत् कर्त्तव्यं न स्वामी अतो नाज्ञाकारिणस्तत्फलम् ।
ब्रह्मभ्रूणहृत्ते शुद्धिरित्यनेन सूत्रेण ब्राह्मणं हतवान् इत्यस्मिन्नर्थे
क्षिप्रप्रत्ययो विहितः । साक्षाद्हननापेक्षया प्रयोजकादिरूपेण
हननं प्रायश्चित्तयोजने व्यवहितमिति । सन्निहितस्य साक्षाद्हन-

* हननाज्ञापयितुरेवेति पाठान्तरम् ।

नस्यैव परमदुरितापूर्व्वीत्यादकत्वमिति साक्षाद्दन्तुरेव सम्पूर्ण-
फलमिति चतुरस्रम् । अनुग्राहकप्रयोजकादीनान्तु पापाणु-
सारेण प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

यदाह आपस्तम्बः ।

प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु
भागिनो* यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेष इति ।

तत्र हन्तारमन्येभ्यः परिरक्षन् हन्यमानमुपकन्धन् घातकस्य
सहायकर्त्तानुग्राहकः स यत्पापप्रवृत्तमनुगृह्णाति तत्पापात्
प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात् । प्रयोजकस्त्रिविधः यः प्रभुर्भृत्या-
दिकं नीचं प्रस्थापयति अस्मच्छत्रं व्यापादयेति स आज्ञा-
पयिता । स्वयन्मसमर्थो नीच उच्चं स्वशत्रुव्यापादने प्रवर्त्तयति
प्रार्थनादिना सोऽभ्यर्थयिता । यः पुनर्मोहादिनाः† त्वं शत्रु-
सहमित्यं जहीति प्रेरयति स उपदेष्टा । अत्र पूर्व्वीं हावप्यनु-
ग्राहकस्य पादोनत्वात्तदपेक्षया न्यूनमर्द्धं प्रायश्चित्तं लभेते ।
तृतीये उक्तार्द्धापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं मध्ये पादोनं लभते ।
स्वतःप्रवृत्तं प्रत्युपदेशात् स्वतःप्रवृत्तस्य व्यापारमनुजानाति यः
सोऽनुमन्ता सोऽर्द्धपादव्रतं कुर्यात् ।

आक्रुष्टस्ताडितो वापि धनेर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्वजिवाणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

* सर्व्वे स्वर्गनरकफलभीक्ष्णारः इति ग्रन्थान्तरे पठति । † स्वयमेवेति पाठान्तरम् ।

‡ सद्योहाटनादिनेति पाठान्तरम् ।

इत्यादिवचनोपात्तनिमित्तवान्निमित्ती तस्य पादं प्रायश्चित्तं
तथाच ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादं निमित्तिनो दर्शयति ।

सुमन्तुः ।

तिरस्कृतो यदा विप्रो हृत्वात्मानं मृतो यदि ।

निर्गुणः सहसा क्रोधाद्बृहत्त्रेत्नादिकारणात् ॥

त्रिवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।

गच्छेद्वापि विशुद्धार्थं तत्प्रापस्येति निश्चितम् ॥

अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।

क्रोधाद्ब्रह्मिभ्यते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ।

वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कच्छं विशुद्धये ॥

यत्तु तेनैवोक्तम् ।

केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।

ब्रह्मचर्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुध्यति ॥ इति ।

तन्निमित्तिनोऽत्यन्तगुणवत्त्वे आत्मघातिनोऽत्यन्तनिर्गुणत्वेन
वेदितव्यम् ।

विष्णुः ।

उद्दिश्य कुपितो हृत्वा तोषितः श्रावयेत्तु यः ।

तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति हयोश्चारणे* कृते ॥

हयोराल्मघातकाक्रोशकयोर्जनसमक्षमाक्रोशकस्यापराधो नास्ती-

* उच्छ्रावणे इति पाठान्तरम् ।

स्युच्चैर्वाक्य उच्चारिते सतीत्यर्थः । यत्र त्वाक्लोशनादिकमन्त-
रेण परमुद्दिश्यात्मानं घातयति* तत्र दोषो नास्तीत्याह
सुमन्तुः ।

असंख्येन यः कश्चिद्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तद्भवेत्पापं न तु यं परिकीर्त्तयेत् ॥ इति ।

पैठीनसिः ।

हृन्तानुमन्तोपदेशा तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोक्ताहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मिणाम् ।
युद्धोपदेशकश्चैव तद्दिनाशप्रवर्त्तकः ॥
उपेक्षः कार्ययुक्तस्य दोषवक्तानुमोदकः ।
अनिषेधा क्षमो यस्तु सर्व्वं तत्कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

विष्णुपराशरवृहस्पत्यङ्गिरसः ।

अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वायूनाघोडशः† ।
प्रायश्चित्ताहर्म्मन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥
अर्वाङ्गद्वादशवर्षीयादशीतेरुर्द्धमेव च ।
अर्द्धमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥
स्त्रीणामर्द्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा ।
पादो बालेषु दातव्यः सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

* हतीति पाठान्तरम् । † वायूनाद्दघोडश इति पाठान्तरम् ।

एवञ्च यानि शङ्खादिवचनानि बालातुरस्य प्रायश्चित्ताभाव-
प्रतिपादकानि तत्स्वरूपतः प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
तानि सम्पूर्णद्वादशवार्षिकाणि प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादकानि
प्रासङ्गिकमभिहितम् । प्रकृतमनुसरामः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
ब्रह्महत्याव्रतं द्वादशवार्षिकं कुर्वन् व्रतसमाप्तिः पूर्वमेव
श्वीरव्याघ्रादिभिर्हन्यमानं ब्राह्मणं मोचयति । स्वशरीरमन्तराः
कृत्वा मोचयितुं प्रवृत्तः सन् तन्नाणमन्तरेणापि स्वयं म्रियते
तथापि शुद्धो भवेत् । यथा द्वादशसंख्याकगोरक्षणादपि
तथा परकीयाश्वमेधाङ्गभृतावभृथस्नानकाले वक्ष्यमाणरीत्या
स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः शुद्धिमवाप्नोति ।

यथा शङ्खः ।

द्वादशे वर्षे शुद्धिं प्राप्नोति अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वा
गवां वा द्वादशानां परित्राणास्तद्य एवावभृथस्नाना-
द्वा पूतो भवतीति ।

मनुः ।

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥

अत्र यः सद्यः प्राणान् परित्यजेदित्यनेन ब्राह्मणार्थमरणम् ।
गोप्ता गोब्राह्मणस्य चेत्यनेन तद्रक्षणञ्च पृथगुपात्तम् । अतः
स्वयं जीवनरक्षणे कृतेऽपि शुद्धः रक्षणमकुर्वन् वा स्वयत्तयनु-

सारेण तदर्थं प्रवृत्तः सन् यदि सृतस्तदापि शुद्ध इति गम्यते ।
अवभृथस्नाने विशेषमाह स एव ।

शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।

स्वयमेवाऽवभृथे स्नात्वा हयमेघेन शुध्यति ॥

अत्र भूमिदेवा ऋत्विजः । अभिषिक्तः चक्षियो यजमानो नर-
देवः । तेषामन्योऽन्यसङ्गमे तत्समूहे स्वमेनः शिष्टा चपयित्वा
वा ब्रह्महा शुचिः । पूर्वोक्तगुणविशिष्टः अवभृथं गत्वा तत्र
स्नात्वा शुद्धो भवतीत्यर्थः ।

यान्नवस्कारः ।

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्गत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ॥

पूर्वोक्तगुणविशिष्टं ब्राह्मणं गां वा पथि स्थितं दृष्ट्वा निरुजङ्गत्वा
प्रक्रान्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तान्तरा शुद्धो भवतीत्यर्थः । एतच्च
द्वादशवार्षिक*मकामविषयम् । चक्षियस्य तु कामकारविषय-
एव ।

यान्नवस्कारः ।

लोमभ्यः स्वाहृत्खेवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।

मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् ॥

मन्त्राश्च वाजसनेयपरिपठिताः । लोमभ्यः स्वाहा त्वग्भ्यः
स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्नायुभ्यः स्वाहा

मेदसे स्वाहा अस्थिभ्यः स्वाहा मज्जाभ्यः स्वाहा । एतेर्मन्त्रै-
र्यथाक्रमं होमङ्गत्वा हन्ता स्वशरीरं त्रिवारमवाक्शिरा
जुहुयात् । अत्र च लोमादीनां मन्त्रसामर्थ्याद्देवतात्वं
तेषामेव च लोमप्रभृति वै तनुं जुहुयादिति वचनसामर्थ्यात्
हविष्टमपि इत्यपरार्कः । मिताचरायान्तु भ्रूणहननं
वक्ष्यामी ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहा भवति अविज्ञातञ्च गर्भं
अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति । तस्मात्पुंस्त्वत्वाजुह्वत्
इत्येतत् वशिष्टवचनस्य आज्यभागं परित्यज्य तथाच वशिष्ट
इत्युपक्रम्य भ्रूणहाग्निमुपसमाधाय जुहुयात्लोमानि सृत्यो-
र्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं वाशय इति प्रथमं । त्वचं सृत्यो-
र्जुहोमि त्वचा सृत्यं वाशय इति द्वितीयं । लोहितं सृत्योर्जु-
होमि लोहितेन सृत्यं वाशय इति तृतीयं । मांसानि सृत्योर्जु-
होमि मांसैर्मृत्युं वाशय इति चतुर्थं । मेदोसृत्योर्जुहोमि
मेदसा सृत्यं वाशय इति पञ्चमीम् । स्नायूनि सृत्योर्जुहोमि
स्नायुभिर्मृत्युं वाशय इति षष्ठीम् । अस्थीनि सृत्योर्जुहोमि
अस्थिभिर्मृत्युं वाशय इति सप्तमीम् । मज्जानो सृत्यं जुहोमि
मज्जाभिर्मृत्युं वाशय इत्यष्टमीमिति । अत्र त्वचलोमप्रभृति तनुं
जुहुयात् इति लोमादीनां लोमद्रव्यत्वावगमात् लोमभ्यः
स्वाहेति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे होमादीनां न देवतात्वं कल्पते ।
अर्थप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः किन्तु
लोमभिर्मृत्युं वाशय इत्यादि वाशिष्टमन्त्रपर्यालोचनया सृत्योरेव
हविःसम्बन्धावगमात् देवतात्वं कल्पत इति । अत्र निबन्ध-

कारयोः परस्परविरोधः प्रतीयते स च विरोध इत्थं परिहर-
णीयः प्रायश्चित्तरूपे लोमादिहोमे वाजसनेयेऽन्ये मन्वाः
वाशिष्ठे । अतो मन्वाणामेककार्ये विधानात् विकल्पः तत्र
वाजसनेयमन्वग्रहणे मन्त्रेषु चतुर्थ्यन्तर्निर्देशाल्लोमादीनामेव
देवतात्वम् ।

तथाच भट्टवार्त्तिकम् ।

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते* ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्वलन्तु परं परम् ॥

इति हविरपि इदं लोमादीनि । नन्विकस्य हविष्टं देवतात्वञ्च
कथमिति चेन्नैवम् । लोमादीनि द्रव्यानीति हवींषि देवता
तु तच्छब्दसमवायिनी द्रव्यदेवतयोरस्यैव भेदः । यदा तु
वाशिष्ठमन्त्रहोमे गृह्यन्ते तत्र तद्धितचतुर्थ्योर्भावात् मन्त्र-
वर्णेन देवता मृग्यते तत्र लोमादि हविषा मृत्युसम्बन्धावग-
मात् मन्त्रप्रकाशमृत्योरेव देवतात्वमिति न विरोधः । अयञ्च
होमो लौकिकज्ञानं प्रतिष्ठाप्य तत्र कर्तव्यः पतितग्नीनां
प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् शरीरविक्षेपे विशेषमाह
मनुः ।

प्राश्येदात्मानमग्नी वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।

इति काठकश्रुतिः । अनशनेन कर्षितोऽग्नीनारोहेदिति ।
पूर्व्वेद्युः क्तोपवासः कुर्यादित्यर्थः ।

* मन्त्रवर्णे निषेच्यते इति पाठान्तरम् । मन्त्रलिङ्गेन चैव हि इति श्रम्यान्तरीयपाठः ।

भविष्यपुराणे ।

हत्वा तु क्षत्रियो विप्रं गुणाक्यमिह कामतः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्धीर विधिवत्कायशुद्धये ॥

लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्द्विदुषामिच्छ्यात्मनः ।

प्राश्चेदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥

यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः ।

प्रायश्चित्तत्रयं ह्येवं क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

विदुषां प्रायश्चित्तार्थं लक्षभावमापन्न इति जानतामिच्छ्या-
त्मनः न राजादिवलप्रेरितः क्षत्रियव्यतिरिक्तस्यापि भृगुपतना-
दिना मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं भवत्येव यदाह

यमः ।

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्क्षयञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ इति ।

अग्निपतनस्य क्षत्रियविषयत्वात् भृगुपतनमितरविषयं मर-
णान्तिकाशक्तस्य पर्षदा ब्राह्मणानामित्यनेन प्रकारेण तद्व-
द्वर्णापेक्षयोक्तप्रायश्चित्तं द्विगुणं भवति अत्यन्तगुणवता निर्दनेन
विदुषा हन्ता प्रमादान्निर्गुणे व्यापादिते पदक्रमरहितमन्त्र-
ब्राह्मणात्मकवेदस्यारण्ये त्रिर्नियताहारपूर्वकपठनेन शुद्धिः ।
पूर्वोक्तहन्तृविषय एव हन्ता यदि वेदरहितस्तदा सरस्वतीं
प्रतिस्त्रीतो गत्वा शुद्ध्यति ।

तथाच मनुः ।

जपेदा नियताहारस्त्रिंशो वेदस्य संहिताम् ।

याज्ञवल्करः ।

अरण्ये नियतो जज्ञेति ।

भविष्यपुराणे ।

हन्ता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्गृह ।

न तद्वै कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबोध मे ।

हविष्यभुग्वानुसरतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ॥

स्त्रोतः स्त्रोतः प्रतिस्त्रोतः धनवतो निर्गुणस्य हन्तुर्निर्गुणहनने ।

मनुः ।

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ इति ।

जीवनपर्याप्तधनदानाशक्तः सोपस्करं गृहं वा दद्यात् ।

तत्राशक्तः सर्वस्वं दद्यात् । सर्वस्वपरिमाणमाह

अङ्गिराः ।

साशीतिपणसाहस्रादर्धं सर्वस्वमुच्यते ।

निर्धनो ब्रह्महा शुद्धेयत्सुखाधिक्यान्नरेखर ॥ इति ।

भविष्यपुराणे ।

जातिमात्रं यदा हन्याद्ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह्य ।

वेदाभ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्धये ॥

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।

यद्वा पराशरोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

पराशरोक्तं प्रायश्चित्तं यथा ।

चतुर्विधोपपन्नन्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।
 समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥
 सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात्ममाचरेत्* ।
 वर्ज्जयित्वा विकर्मस्थान् कृत्रोपानद्विवर्जितः ॥
 अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।
 वैश्वद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥
 गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
 तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्त्रवणेषु च ॥
 एतत्प्रक्षालयेत्+देनः पुण्यं त्वां सेतुसागरम् ।
 ब्रह्महापि विःसृजेत् स्नात्वा तत्र महोदधौ ॥
 ततः पूतोऽगृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।
 दत्त्वा वस्त्रपवित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्गृहम् ॥
 विन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्तितः ।
 परं पुण्यं मतं§ यस्य सेतुबन्धस्य दर्शनम् ॥ इति ।
 मनसा ब्राह्मणहृदयमध्यवसितस्य यदा स्तत एव जिघांसाया-
 मुपरतस्तदा वशिष्ठेनोक्तं
 द्वादशरात्रद्वयं द्वादशरात्रमद्भक्षी द्वादशरात्रमुपवसेत् ।
 इति ।

* समाहरेदिति पाठान्तरम् । † एतेषु स्थापयेदिति पाठान्तरम् । एतेषु स्थापयन्नेनः
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति निताक्षरायां मूलसंहितायाश्च पाठः । एतन् प्राप्स्याप्य यन्नेन
 पुण्यं गत्वा तु सागरमिति प्रायश्चित्तभागे पठितम् । ‡ विप्र इति पाठान्तरम् । § पराशर-
 सतचिति पाठान्तरम् ।

निर्गुणस्य हन्तुरप्रत्यानेयपुंस्वषण्डब्राह्मणज्ञानवर्धे
षट्त्रिंशन्मतोक्तम् ।

षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतश्चरेत् ।

चान्द्रायणं वा कुर्वीत पराकइयमेव च ॥ इति ।

अत्रैवाज्ञानपूर्वकत्वे
दृश्यतिः ।

अरुणायः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।

शुभेस्त्रिसवणस्त्रायी त्रिरात्रोपोषितो* द्विजः ॥ इति ।

एवमन्यत्रापि स्मृत्यन्तरोक्तानि प्रायश्चित्तानि न्यूनाधिकानि
जातिशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयानि । मूर्खाभिषिक्तस्य ब्राह्मण-
वधे ब्राह्मणादधिकं चक्षियाशूनं सार्द्धं द्वादशवार्षिकम् । अन-
यैव दिशा इतरानुलोमजातीनां स्वसन्निहितोत्तमापेक्षया
अधिकं स्वसन्निहितनीचापेक्षया न्यूनमिति एवं परिकल्प-
नीयम् । यस्तु सोमयागं कुर्वन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति तस्य
पर्षदया ब्राह्मणानान्तु सा रात्रां दिगुणा भवेत् इत्यनेन न्यायेन
यत् प्रायश्चित्तं प्राप्तं तद्विगुणं भवति । तथाच
याज्ञवल्क्यः ।

द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेदिति ।

सवनसम्प्राद्यः सोमो यागः सवनशब्देनोच्यते तत्रस्थः सवनस्थः
सोमयागं कुर्वीण इत्यर्थः । यच्च

* विदिनीपोषित इति पाठान्तरम् ।

भविष्यपुराणवचनम् ।

ब्राह्मणं यजमानञ्च हत्वा निष्कृतिमाचरेत् ।

चरित्वा च दशाब्दानि सेतुबन्धञ्च पश्यति ॥ इति ।

एतच्च गुर्वाचार्यादिरूपसोमयागकर्तृविषयम् ।

यतस्तत्रैव ।

निहत्य सुरगार्हूलं हन्तुर्वीं ब्राह्मणस्य तु ।

अथवा गुरुविषयं प्रायश्चित्तमिदं गुह्यम् ।

वचनाद्देवगार्हूलं तत्त्वतस्ते ब्रवीम्यहम् ॥

इत्युपक्रम्य ब्राह्मणं यजमानञ्चेति पठितम् । तत्र हादशाब्दानि-
नीति बहुवचनं कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितं युगपत्का-
मतोऽकामतो वा अनेकब्राह्मणवधे ।

भविष्यपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

एककालं यदा हन्यात् युगपत्सुरनन्दनम्* ।

निमित्तमेवाऽऽमाश्रित्य हन्ति नैकेन‡ वा विभो ॥

ब्राह्मणं ब्राह्मणो वीर ब्राह्मणान् सुबह्वनपि ।

निहत्य युगपहीर एवं प्राणान्तिकं चरेत् ॥

किन्त्वत्र सुरगार्हूलं विशेषं गदतः शृणु ।

बुद्धिपूर्व्वाबुद्धिपूर्वं विकल्पं शृणु पुत्रक ॥

अकामतो यदा हन्यात् ब्राह्मणान् सुरसत्तम ।

* सुरसत्तम इति पाठान्तरम् । † एकमिति पाठान्तरम् । ‡ हन्त्यनैकेनेति
पाठान्तरम् ।

तदात्मानं दहेदग्नी विधिना येन तं शृणु ॥

भूत्वा निष्कालको वीर वेष्टयित्वा तु वाससा ।

घृताग्नेन महाबाहो दत्त्वा सर्व्वस्वमेव हि ।

दत्त्वा पादौ करीषाग्नी दहेदात्मानमात्मना ॥

उत्तमाङ्गश्च विधिवद्दत्तस्य सुरसत्तम ।

एवमत्र महाबाहो निर्दोषः परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

निष्कालकः कालान्तरानपेक्ष इति स्मृतिमञ्जर्यां निर्गतं कालं
क्षणवर्णात्मकं केशादि तस्मात् स निष्कालकः इत्यपराकादौ ।

अथ ब्रह्महत्यासमानानां प्रायश्चित्तं
तत्स्वरूपं विधीयते ।

याज्ञवल्क्यः ।

गुरुणामध्यधिचेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य विनाशनम् ॥

गुरुणामध्यधिचेपः पित्रादिगुरुणासुपर्य्युपरि आचेपः अतृतेन
लोकविदितपतनीयपापशंसनम् ।

तथाच गीतमः ।

गुरोरतृताभिशंसनमतिपातकसमानीति ।

अत्र यद्यपि सामान्येनातृताभिशंसनमित्युक्तम् । तथापि
प्रायश्चित्तस्य महत्त्वादातृताभिशंसनेऽपि महत्त्वं कल्पनीयम् ।

आपस्तम्बः ।

दोषं बुद्ध्वा न पूर्व्वः परेषां समाख्याता स्यादिति ।

अत्र प्रथमत एव दोषकथनं निषिद्धमिति प्रथमं
मिथ्यागुरुविषये मिथ्याभिग्रंसनस्य ब्रह्महत्यासमं
प्रायश्चित्तम् । सुहृदधः मित्रस्यापि ब्राह्मणस्यापि वधः ।
अधीतस्य च नाशनं अधीतवेदस्यासच्छास्त्रविनोदने-
नालस्यादिना वा नाशनं विस्मरणम् । यत्तु* स्वाध्याय-
त्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं स्वाध्यायाग्निसुतत्याग
इति तच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन कुटुम्बभोजन[†]व्यग्रतया
वा परित्यागे द्रष्टव्यम् ।

यत्तु मनुना सुरापानसमत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मोक्तता वेदनिन्दा कैटसाक्ष्यं सुहृदधः ।

गर्हिताद्वाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ इति ।

तत् प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तथा ।

अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महृत्यया ॥

राजकुलादिषु चतुर्वेदे एव चतुर्वेदाभिन्न इत्यभिः[‡]भाषणादि
समुत्कर्षोऽनृतं यत्र तु गुणवत्तायां स्पर्द्धायां सत्यां परीचको
जानन्नपि समुत्कर्षविषयेऽनृतवादी सोऽपि ब्रह्महत्यासमं पापं
प्राप्नोति ।

विष्णुः ।

* यथेति पाठान्तरम् । † भोजनेति पाठान्तरम् । ‡ इत्यतीति पाठान्तरम् ।

शरणागतहननं ब्रह्महत्यासममिति ।

प्रचेताः ।

गोगर्भिणी स्त्रीगर्भिणी बालवधो ब्रह्महत्यासमान-
मिति ।

एवमन्यान्यपि वचनानि गवेषणीयानि । अत्र समत्वाभि-
धानात् शिष्टाचारबलेन पादोनं कल्प्यं ऋषिसमो ब्राह्मणः
राजसमो मन्त्रीत्यादिषु समशब्दस्य किञ्चिन्नूने प्रयोगदर्शनात्
अत्रापि जातिशक्तिवयोऽवस्थाद्यपेक्षया द्वादशवार्षिकादीनि
यथायोम्यं योज्यानि ।

अथ ब्रह्महत्याव्रतातिदेशः ।

याज्ञवल्करः ।

यागस्थच्चत्रविट्पाती चरेद्ब्रह्महनो व्रतम् ।

गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिस्सूक्तः ।

यागोऽत्र सोमयागः यः चत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्राह्मण
एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपवर्त्तत इति श्रुत्या
सोमयागं प्रति क्षत्रियस्य सोमयागकर्तुर्ब्राह्मणत्वाभिधानात् ।
वशिष्टोऽपि ।

सवनगतौ राजन्यवैश्याविति ।

सवनसम्पाद्यसोमयागेन* निदर्शयति†। दीक्षणीयाया जर्द्धमव-

* सवनसम्पाद्यसोमयागमेवेति पाठान्तरम् । † निर्दिशतीति पाठान्तरम् ।

भृथात्माक् सोमयागे वर्त्तमानयोः क्षत्रियवैश्ययोः हनने ब्रह्म-
हत्याव्रतं चरेत् । यद्यपि न्यायतः किञ्चिन्नूनं प्रायश्चित्तं प्राप्त-
मतिदिष्टत्वात्तथापि सम्पूर्णमेव प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् ।

आपस्तम्बेन ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्विदाध्यायिनं हि प्रक्रम्य
सवनन्तु क्षत्रविड्बधे द्वादशवार्षिकविधानात् ।

पूर्वयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोरिति तद्भाष्ये शूद्रादिजात्यपेक्षया
न्यूनाधिककल्पा योज्याः । गर्भहा च यथावर्णमित्यादि ।
विवाहितासु सम्भूतं स्त्रीपुंभ्यश्चकौरनभिव्यक्तं गर्भं हत्वा
यद्वर्णपुरुषवधे यथायश्चित्तं तद्वर्णगर्भवधे तत्रायश्चित्तञ्चरेत् ।
तथा च यद्वर्णात्रेयीवधस्तद्वर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च
मनुः ।

हत्वा गर्भमविज्ञातमिति ।

स्त्रीपुंनपुंसकाभिव्यक्तिविशेषज्ञाने तु यथालिङ्गं प्रायश्चित्तम् ।
अङ्गिराः ।

आहितान्नेर्हिजातस्य* हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीभ्यस्तथैव च ॥ इति ।

पराशरः ।

सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । इति ।

आत्रेय्या अग्निहोत्रिण्याः सवनस्यायाश्च प्रत्येकं वधे ब्रह्महत्या-

* विजायास्तेति क्वचित् पाठः ।

व्रतातिदेशः । एतद्वातिरिक्तब्राह्मणस्त्रीवधेऽप्युपपातकप्राय-
श्चित्तम् । आतिदेशिकेषु प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशो न पतितस्य
अतः आपतति तत्र द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्नास्तीति गम्यते ।
आत्रेयी अत्रिगोत्रजा अत्रिगोत्रविवाहिता ऋतुमती च ।
यदाह ।

विष्णुः ।

एतन्नहान्नं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरान् कुर्यात् ।
अत्रिगोत्रां वा नारीं मित्रञ्चेति ।

अत्र मित्रहनने सम्पूर्णद्वादशवार्षिकविधानं गुणवन्मित्रविष-
यम् । याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेष्वभिधानमगुणवद्विषयमिति
विवेकः ।

यमः ।

जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता मन्त्रवच्च या ।

गर्भिणी त्वद्यवा या स्यात्तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥ इति ।

संस्कारैः संस्कृता मन्त्रवञ्चेति ब्रह्मवादिनीत्यर्थः ।

वशिष्ठः ।

रजस्वलाऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र हि ।

एषामपत्यं भवतीति अत्र स्त्रीषामपत्यं* भवतीति व्युत्पत्ति-

* अत्रेवेषामपत्यं भवतीति सूत्रसंहितायां पाठः अत्र स्त्रीषामपत्यं भवतीति कश्चिदाधु-
निकग्रन्थे पठितं, अत्र स्त्रीषदपत्यं भवतीति क्वचित् क्वचिच्च अत्र स्त्रीषदपत्यं भवतीति अत्र
स्त्रीषदपत्यं भवतीति ।

प्रदर्शनं बन्ध्याव्युदासार्थमन्यथा निरर्थकं स्यादिति केचित् ।
व्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमित्यपर इत्यपराकैः । गर्भहा च यथावर्ण-
मित्युक्तं यथावर्णप्रायश्चित्ताशक्तं प्रत्याह

वशिष्ठः ।

अनात्रेयीं राजन्यहिंसायां राजन्यां वैश्यहिंसायां वैश्यां
शूद्रहिंसायां शूद्रां हत्वा संवत्सरमिति* ।

अस्यार्थः । अनात्रेयीमित्यादिषु लिङ्गमविवक्षितं । अनात्रेय-
विज्ञातब्राह्मणगर्भहनने राजन्यहिंसाप्रायश्चित्तश्चरेत् । एव-
मुत्तरत्रापि । शूद्रागर्भहनने तु ब्रह्महत्याव्रतं संवत्सरश्चरेत् इति ।

यस्तु ब्राह्मणादिहननार्थं कृतनिश्चयः शस्त्रादिना प्रहारं
करोति ततश्च देवादिप्रतिबन्धवशादसौ न मृतो न तु स्त्रीद्यम-
शैथिल्यात्तत्रापि यस्मिन्वर्णे हते यथायश्चित्तं तदाचरेत् ।

तथाच याज्ञवल्काः ।

चरेद्द्वतमहत्वापि घातार्थश्चेत्समाहितः† । इति ।

अत्र यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अनेन ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेवाति-
दिश्यते । अतो द्वादशवार्षिकादीनि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।
अत्रार्थं निर्णयः । यत्र समत्वाभिधानमतिदेशो वा प्रायश्चित्तस्य
तत्र न्यायतः प्रायश्चित्तस्य किञ्चिद्भूतत्वेऽपि तत्र साक्षात्सम्पूर्ण-
व्रतोपदेशः यथा वैष्णवे आत्रेयीविषये । तथा वापस्तम्बीये

* चात्रेयी । राजन्यहिंसायां वैश्यहिंसायां शूद्रं हत्वा संवत्सरमिति मूलसंहितायां
पाठः । क्वचिच्च पुस्तके शूद्रं हतेति पाठो दृश्यते । † समागत इति पाठान्तरम् ।

यागस्य चन्द्रियविद्वधविषये तत्र सम्पूर्णव्रतमेव यथा साक्षा-
दुपदेशो नास्ति तत्र किञ्चिद्भूतं कल्पं यत्र ब्रह्महत्यादिसम-
त्वाभिधानं तत्र पातकस्वरूपसाम्यमभिधीयते । यथा राजसमी
मन्त्रीत्यत्रैश्वर्योपेतराजस्वरूपसमता अतः किञ्चिद्भूतं पादोनं
प्रायश्चित्तं समताभिधानञ्च तत्रायश्चित्तातिदेशार्थं यत्र साक्षा-
त्प्रायश्चित्तस्वैवातिदेशस्तत्र स्वरूपसमता अत उपदिष्टापेक्षया
अतिदिष्टाभूतमेव कियद्भूतमित्याकाङ्क्षायां महापातकप्राय-
श्चित्तातिदेशस्थले अतिदिष्टस्यापि* महत्त्वात् साक्षाद्ब्रह्महृत्तन-
स्यल इवातिदिष्टस्थले यागस्य चन्द्रियादिहृत्तनेऽपि प्रवृत्तिसा-
म्यात्पादोनमेव कल्प्यम्[†] ।

यत्तु कर्मविपाके ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशात्तदर्थमिति
कल्पयन्ति तत्पापस्योपभुक्तत्वेन स्वल्पावशिष्टत्वात् तस्मात्सहा-
पातकेष्वतिदिष्टेषु च पादोनं प्रायश्चित्तं कल्पं समे । अनेनैवा-
भिप्रायेण मितान्नरायां अत एवोपदेशिभ्यो भूतत्वादातिदे-
शिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्याव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि
भवन्ति । अपरार्केऽपि च वधङ्गतवतोऽङ्गतवतश्चैवमेव व्रतमुक्तं
तेनान्ततः पादोनं कल्प्यमिति ।

चरेद्व्रतमहत्वापि घातार्थञ्चेत्तमाहितः ।

इत्येतद्वचनव्याख्यानसमयेऽभिहितं, महापातकप्रकरणे स्मृति-
मञ्जर्यामपि । आतिदेशिकेषु चातिदेशविधानादेवोपदेशिकेभ्यः

* निर्दिष्टस्यापीति पाठाकरम् । † कल्पनीयमिति पाठाकरम् ।

किञ्चिद्भूयता विज्ञेयेति । एतच्च समेष्वतिदिष्टेषु च पादोन-
कल्पनम् । ब्रह्महत्यासमेषु तद्व्रतातिदेशेषु च ब्रह्महत्याया
महापातकमध्ये गुरुतरपापत्वात् प्रथमं परिपठितत्वाच्च सुरा-
पानादिसमेषु तद्व्रतातिदेशेषु च क्रमेणार्हपादोनञ्च कल्प-
नीयम् । तथाहि समत्वेऽभिहिते पञ्चाव्यायश्चित्तमतिदेशेन
प्राप्नोतीति द्वितीयाकाङ्क्षायां प्रायश्चित्तप्राप्तिः । साक्षाद्गताति-
देशेषु तु प्रथमकक्षायामिव व्रतप्राप्तिरिति । साक्षाद्गतातिदेश-
स्याधिकत्वात्तत्र पादोनं साम्यद्वारातिदेशप्राप्तौ व्यवहितत्वात्त-
दर्हप्रायश्चित्तमिति युक्तं । अनेनेवाभिप्रायेण स्मृतिसञ्चार्याम-
भिहितं समानञ्चातिदेशिकेभ्योऽपि भूयमिति अतएव मिता-
क्षरायां यानि सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वप्यर्हमेव
कार्यमिति अपराकोऽपि सुवर्णस्तेयप्रकरणे तस्मान्ान्यार्हप्राय-
श्चित्तानीति । येषाञ्च कौटसाक्षादीनां ब्रह्महत्यासाम्यं सुरा-
पानसाम्यञ्चाभिहितम् तत्राधिकपक्षाश्रयणेन पादोनमेव
कल्प्यमथवाशक्तिमतः पादोनं शक्तिरहितं स्यार्हमिति कल्पनीयं
इति स्मृतिकारनिर्णयः । तत्र न्यायेन त्वतिदेशे सम्पूर्णमेव
प्राप्नोति अतिदेशस्याखण्डत्वात् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

सुरा पैच्छीव तदाह मनुः ।

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणरोजन्वी वैश्वस्य न सुरां पिबेत् ॥ इति ।

यत्तु तनीकम् ।

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथा चैका तथा सर्वा न पातव्या हिजोत्तमैः ॥ इति ।

तद्दिजोत्तमानां ब्राह्मणानां गौड़ीमाध्वोरपि पैष्टीसमत्वप्रति-
पादनार्थं तत्र हिजोत्तमग्रहणात् ब्राह्मणस्य सुरादिसकलमद्य-
निषेध उत्पत्तिप्रभृत्यपि अतएव

तृहृदिष्टुः ।

माधुकं*मैक्षवं†सैरं‡ तालं खर्जूरपानसम् ।

मधूत्यञ्चैव माध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् ॥

अग्नेध्यानं दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु । इति ।

पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

मधूत्यं§ सैरमारिष्टं॥मैरेयं॥ नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

मनुः ।

यच्चरच्चःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

* दौदजातं माधुकम् । † इन्दीः पकौरसैः सिद्धः सीधुरित्यैक्षवपर्यायः । ‡ सीरी-
ऽर्कः चलादुद्भवं सैरम् । § पक्वौषधानुसिद्धं यन्मद्यं तस्यादरिष्टकम् । ॥ माध्वीकशब्दात्
माध्वीकमिति श्लेषपाणिसम्मतः पाठः । ॥ यदपक्वौषधानुभ्यां सिद्धं मद्यं स चासन्न इदमे-
वमैरेयम् ।

तद्वाङ्मणेन नात्तव्यं देवानामम्रता हृदिः ॥ इति ।
 राजन्यवैश्ययोः सुरा निषिद्धा न गौड्यादिमद्यनिषेधः । तत्रापि
 ब्रह्मचारिणोऽस्येव निषेधः । सामान्येन ब्रह्मचारिणो मध्वादि-
 निषेधात् ।

व्यासः ।

उभौ मध्वासवक्षीवी उभौ चन्दनचर्चिती ।

एकपर्यङ्कनिलयी दृष्टौ मे केशवार्जुनी* ॥ इति ।

बृहद्याज्ञवल्करः ।

कामादपि च राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।

मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥ इति ।

सुरा उत्पत्तिप्रभृति† द्विजातिमात्रस्य निषिद्धा । तस्माद्वाङ्मण-
 राजन्यो वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति स्मरणात् । तथा सुरापान-
 निषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति शूद्रस्य न सुरानिषेधो
 न मद्यनिषेधश्च इति स्वरूपनिरूपणम् ।

अथ प्रायश्चित्तम् ।

तत्र मनुः ।

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

तथास्य काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥

* उभौ मध्वासवक्षीवी उभौ चन्दनरूपिणी । सविनी वरवल्ली च दिव्याभरणभूषिती ॥
 नैकरत्नविचित्रगु काञ्चनं महदासनं इत्यादि मूलमहाभारते प्राठः । † अन्वप्रभृति ।

मोहाच्छास्त्रार्थापरिज्ञानात् न तु स्वरूपापरिज्ञानात्। अग्नि-
वर्णां काथेनापादिताग्निवर्णाम् ।

याज्ञवल्काः ।

सुराब्धुतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् ।

सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाञ्छुद्धिसृच्छति ॥

गोमूत्रमपि न वलीवर्द्धस्य* अपि तु स्त्रीव्यक्तेरेव घृतपयःसाह-
चर्यात् एतच्च सकृत्कामकारे । तथाच

अङ्गिराः ।

सुरापानं सकृत्कृत्वा ह्यग्निवर्णां सुरां पिबेत् । इति ।

बृहस्पतिः ।

सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।

सुखे तथा च निर्दग्धो† सृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेत्सलिलमेव वा ।

क्षुर्याद्दानशनं तावद्यावत्प्राणैर्विमुच्यते ॥ इति ।

यत्र मरणान्तिकप्रायश्चित्तानन्तरं श्वशरीरं विद्यते तत्र मरणा-
देव पापस्यापगतत्वाद्वाहादिसंस्कारः सद्य एव भवति ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

आयसे भाजने तप्तं ब्राह्मणो वारुणीं पिबेत् ।

अग्निवर्णां पापहृतां ततः पापाग्रमुच्यते ॥

जीवितस्यान्तकालेऽपि श्मशाने विहितो विधिरिति ।

* बृहस्प । † सुखे सहि विनिर्दग्ध इति शूलपाणिसम्मतः पाठः सुखेऽनया विनि-
र्दग्ध इति क्वचिन् पाठः अनया सुरया इत्यर्थः ।

कर्त्तव्य इति शेषः । श्मशाने विहितो विधिर्दाहादिः, शरीरा-
भावेऽस्थिषु पलाशविधिना* वा संस्कारः कर्त्तव्यः । अत्र
विशेषमाह

पैठीनसिः ।

सुराप आर्द्रवासा ह्यग्निवर्णां सुरां पिवेत् । इति ।

प्रचेताः ।

सुरापोऽग्निवर्णांमायसेन पात्रेण ताम्नेण वा पिवेत् ।

अङ्गिराः ।

भृगुप्रपाते पतनं ज्वलनं वा समाविशेत् ।

महाप्रस्थानमातिष्ठेन् मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात् ॥ इति ।

एतच्च मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं पर्षदानादेष्टव्यमपि तु व्युत्पन्न-
श्चेत् स्वयमेव ज्ञात्वा कुर्यात् । अव्युत्पन्नश्चेत् प्रायश्चित्तस्वरूपं
श्रिष्टेभ्यो ज्ञात्वा तदनुष्ठानन्तरेण स्वयमेव कुर्यात् ।

* पर्षनरदाहविधिना यथा आश्रलायनगृहपरिशिष्टं । अस्थिनां पलाशहानानां
चौषि षष्टिशतानि च । पुरुषप्रतिहतिं कृत्वाऽग्नीष्वहेन्तु शिरसि वीवायां दश योजयेत् । उरसि
त्रिंशत् दद्याद्द्विंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । हादशाहं
विषण्वीरष्टाहं शिग्रएव च । ऊरुभ्याश्च शतं दद्याद्द्विंशतं जानुजङ्घयोः । पादाङ्गुलीषु च
दश एतत् प्रेतस्य लवणं । ऊर्णासूत्रेण संवेद्य यवपिष्टेन लेपयेत् । आदिपुराणं । तदक्षामेऽस्थि-
लाभि । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात् आश्रलायनसूत्रेऽपि प्रतिहती शरपत्रस्य
लाभः । अत्राचाराद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुचलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देधानि
ततोविष्टनसूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति आर्त्तः ।

तथाच मनुः ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः । इति ।
एवं प्राणान्तिकेषु सर्वत्र ज्ञेयं बालादिषु पादो बालेषु दातव्य
इत्यादि योज्यम् ।

यत्तु कुमारवचनम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषस्वापन्नमाहर्षादूर्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोः ॥ इति ।
तस्मिन् दोषप्रदर्शनपरम् । जात्याश्रयेण निषेधस्य प्राग्दर्शित-
त्वात् ।

अतएव जातूकर्षः ।

अनुपितस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि ।

तस्य कच्छत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥ इति ।

सुरापानेषु षट् कच्छाः कल्प्याः ।

यत्तु गीतमवचनम् ।

प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष इति ।

तत्सुरादिव्यतिरिक्तपर्युषितादिविषयम् । अकामतः सुरापाने
प्रायश्चित्तमाह ।

वाग्भवस्कारः ।

वनेवासा जटी वापि ब्रह्महत्याव्रतश्चरेत् ।

पिण्याकां वा कषान्वापि भक्षयेत्तु समा निशि* ॥

* भक्षयेत् त्रिसमा निशि इति मिताक्षरायां पाठः ।

वनेवासोमहृणमितरधर्मीपलक्षणार्थम् । अत्र च शवशिरोध्वज-
तत्कपालधारणनिवृत्तिः । मनुना यत्सुरापानव्रत एव ध्वजी-
त्यभिहितं तत्पानमात्रेण* ध्वजीति विज्ञेयं । जटी वेति
वाशब्दः पिण्याकादिभक्षणस्वरूपप्रायश्चित्तेन विकल्पार्थः स च
विकल्पो व्यवस्थित एव व्यवस्था च विषयविभागादेव सेत्स्यति ।
गोबालावस्थिताः† केश बालाच्छागादिलोमानि तस्मिन्नि-
र्न्धितवस्त्रप्राप्तौ बालवासा अतिदेशत्वेऽपि सम्पूर्णमेव प्राय-
श्चित्तम्भवति ।

तथाच हारीतः ।

द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्त इति ।

अथवा पिण्याकं तिलकल्कं कणान् तण्डुलकणानिव‡ । आहा-
रान्तरपरित्यागेन सकृन्नाणयानामात्रमेव । समा वर्षत्रयं
रात्रौ भक्षयेत् । द्वादशवार्षिकादिचरणं पिण्याकादिभक्षणञ्च
जलबुद्ध्या सकृत्सुरां पीत्वा कूर्हने कृते वेदितव्यं । यदाह ।

व्यासः ।

एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपञ्चूर्हने कृते ।

पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् ॥ इति ।

एतदेव ब्रह्महत्याव्रतमेव पिण्याकभक्षणेन संव्यवहार्यत्वमेव ।
न पारलौकिकनरकोपभोगनिवृत्तिरिति कल्पनीयम् । अल्प-

* तत्पाने इति पाठान्तरम् । † गोबालधिस्थिता इति पाठान्तरम् । ‡ कलान्
वेति क्वचित् लवान् वेति पाठान्तरम् ।

प्रायश्चित्तत्वाद्दद्याद् द्वादशवार्षिकशक्तं प्रत्युपदेशात्* स तु लोकद्वयेऽपि शुद्ध एव । अथवा अज्ञानतः पैष्टीं पीत्वा कृद्दितस्य ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । तस्यैव पूर्ववदेव गौडी-माध्वीविषये पिण्याकादिभक्षणञ्च कल्पनीयं । गौडीमाध्वी-ज्ञानपूर्वकपाने दिगुणम् । अभ्यासे वशिष्ठोक्तं

अभ्यासे तु सुराया अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।

मरणात्पूतो भवतीति । अत्र सुराशब्दे गौडीमाध्वीपरः । साक्षात्सुरायाः सकल्पानेऽपि मरणान्तिकस्योक्तत्वात् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

गौडीमाध्वीस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदाहृतम् । इति ।

केचित्तु याज्ञवल्क्यवचनमन्यथा पठन्ति । भक्षयेत्तु समां निशीत्येकवचनान्तत्वेन तस्मानवेन समानार्थम् ।

कथान् वा भक्षयेदृष्टं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्यर्थं वनेवासा जटी ध्वजी ॥ इति ।

एतच्चाबुद्धिपूर्वं सुरायास्वर्णमात्रसंयोगे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् दोषोऽप्यल्प एव कल्पनीयः । अतएव पानशब्दोऽप्यत्र पानाविनाभूततन्नादिसंयोगे[†] वर्तते । अत्रापि बालवृद्धादीनां पूर्ववदेवार्द्धं पादश्चेति कल्पनीयं । उपनीतानां बालानामर्द्धमनुपनीतानां पादः एवं विवाहितविवाहित-भेदेनापि स्त्रिया अपि उपनयनस्थानत्वात् विवाहस्य ।

* उपदेश इति पाठान्तरम् । † पानाविनाभूतान्नादिसंयोगे इति पाठान्तरम् अविनाभूतं तद्विना अस्मायि ।

बोधायनः ।

त्रैमासिकममत्या सुरापाने कच्छाब्दपादं चरित्वा पुन-
रुपनयनमिति ।

एतदनन्यसाध्यव्याध्युपशमार्थं पाने वेदितव्यं । अत्रैव विषये
वार्हस्पत्यमपि ।

गौडीमाध्वी सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥ इति ।

यदा मद्यसंसृष्टशुष्करसमेवात्रं भक्षयति तदा मनूक्तं पुनरुप-
नयनम् ।

अन्नानात्प्राश्य विन्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

पुनरुपनयनप्रकार आश्वलायनेनोक्तः

अथोपेतपूर्वस्य (२२) कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च
(२३) अनिरुक्तं परिदानं (२४) कालञ्च (२५) तत्सवितु-
र्वृणीमह इति सावित्रीं (२६) इत्यादि ।

शुष्कसुराभाण्डोदकपाने

शातातपः ।

सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहीरात्रोपवास-
श्चेति ।

सरससुराभाण्डोदकपाने साक्षात्सुरावयवानां विद्यमानत्वात्
पादोनं सुरापानप्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अत्राप्यवयवाधिक्ये
सम्पूर्णमेव शुष्कसुराभाण्डस्यपर्युषितोदकपाने

बीधायनः ।

सुरापानस्य यो भाण्डे अपः पर्युषिताः पिबेत् ।

शङ्खपुष्पीविपक्कन्तु चीरं स तु पिबेत्स्रुहम् ॥ इति ।

मतिपूर्वकशुष्कमद्यभाण्डस्थितोदकस्य सकृत्याने

विष्णुः ।

अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः
पिबेदिति ।

पूर्वोक्तविषयेऽऽकामतोऽभ्यासे

स एव ।

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ इति ।

अत्रैवाभ्यासे वृद्धयमः ।

सुराभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेद्विजः ।

स हादशाहं चीरेण पिबेद्वाह्वीं सुवर्चनाम् ॥ इति ।

सोमयाजिनः सुरापमुखगन्धघ्राणे

मनुः ।

ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।

प्राणान्पु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥

एतच्चाकामे कामे तु द्विगुणम् असोमयायिनस्तु जातिभ्रंश-
करोक्तं प्रायश्चित्तं । पैष्टीगौड़ीमाध्वीव्यतिरिक्तमध्ये ज्ञानतो

* अत्रैवेति पाठान्तरम् । † जातिभ्रंशकपापीकं ।

ब्राह्मणेन पीते तथा ब्रह्मक्षत्रविशामज्ञानतो रेतोविभूचपाने ।

याज्ञवल्काः ।

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविभूचमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाः द्विजातयः ॥

अत्र सुरा पैश्यादित्रयव्यतिरिक्तमद्यं प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् ।

पुनरुपनयनञ्च तप्तकच्छपूर्वकम् ।

तथाच गौतमः ।

मद्यशब्दं न प्रयुङ्क्ते अमत्या मद्यपाने च । पयोघृत-

सुदकं वायुं प्रति त्रहं तप्तानि पिबेत् । स कच्छः ।

ततोऽस्य संस्कारः । सूत्रपुरीषकुणपरितसां प्राशने चेति* ।

ज्ञानतस्तु वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं† मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः

सुरायाश्चाज्ञाने कच्छातिकच्छौ घृतप्राशः पुनः संस्कारश्चेति

सुरायाश्चाज्ञान इति एतच्च द्रव्यान्तरसंस्त्रष्टायाः सुराया

बलात्पाने तत्राप्यशक्तस्य वेदितव्यं । यच्च

आपस्तम्बेनोक्तम् ।

अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भक्षणे ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथम्भवेत् ॥

यज्ञोद्भुम्बरविल्वानां पलाशस्य कुशस्य च ।

एतेषामुदकं पीत्वा षड्वात्रेण विशुष्यति ॥ इति ।

* अमत्या पाने पयोघृतसुदकं वायुं प्रति त्रहं तप्तानि स कच्छस्ततोऽस्य संस्कारः सूत्र-
पुरीषरितवाच प्राशने इति मूलगौतमसंहितायां पाठः । † कर्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

तदज्ञानात्तालादिमद्यस्य सकल्पाने वेदितव्यम् । एवमन्या-
न्यप्युच्चावचप्रायश्चित्तानि* जातिशक्तिवयोऽनुबन्धज्ञानाज्ञानस-
कृदभ्यासात्यन्ताभ्यासबलात् कामकाराद्यपेक्षया† योज्यानि
एतानि‡ गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनीति गौतमस्मरणात् ।
तिस्त्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यनेन क्रमेण या द्विजातिभार्याः शूद्रा-
पर्यन्तास्ताभिः सुरा न पातव्या यदि पिबेत्तदाङ्गं प्रायश्चित्तम् ।
तथाच मनुः ।

पतत्यङ्गं शरीरस्य§ यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।

ब्राह्मणस्य भार्यया शूद्रयापि मद्यमात्रं न पातव्यं ब्राह्मणस्य
निषिद्धत्वात् यदि पिबति सा तदापातित्वं नास्ति निषेधस्य
शूद्रवर्णविषयत्वाभावात् तत्संसर्गात् पत्युः ब्राह्मणस्यापि न
पातित्वदोषः किन्त्वेनस्त्री भवति गर्भं च दोषो जायते ।
प्रथमतः शूद्रावेदनं न सर्व्वसम्मतं तत्रापि पीतमद्यया सह
संसर्ग इति स्वल्पोदोषोऽस्त्येव अतएवोपपातकमध्ये मद्यपस्त्री-
निषेधवचनमिति¶ परिगणितम् । एतत्सर्व्वमभिप्रेत्याह
शङ्कः ।

सुरालशुनपलाण्डुगृञ्जनमांसादीन्वभक्ष्याणि विवर्ज्ये-
दाहारमयं हि शरीरं तन्मयत्वाद्ब्राह्मणः संकीर्त्तयेत् ।
मातुरशितपीतादिभिः||र्गर्भः सम्भवतीति ।

* न्यूनाधिकप्रायश्चित्तानि । † बलात्काराद्यपेक्षया इति क्वचित् पाठः । ‡ एतानि
इत्यत्र एनसि इति क्वचित् पुस्तके पाठः । § पतत्यङ्गंशरीरेति शूलपाणिसम्मतः पाठः ।
¶ निषेधवचनमिति मूलसंहितायां क्वचिपुस्तके च पठितम् । ॥ भोजनपानादिभिः ।

अथ सुरापानसमानानि ।

तत्र मनुः ।

ब्रह्मोज्जिता वेदनिन्दा कौटसाक्षं सुहृदधः ।

गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥

गर्हितं पलाण्डादि अन्नाद्यममेध्यादीनि स्मृतिसञ्चर्याम् । कल्प-
तरौ तु गर्हितं शास्त्राप्रतिषिद्धमपि लोके निन्दितम् । अन्नाद्यं
लशुनादीनि । मतिपूर्वमनयोर्भक्षणे सुरापानसमत्वम्* ।

अतएव मनुः ।

कृत्राकं विडूराहश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्नरः ॥ इति ।

अमतिपूर्वत्वे तु प्रायश्चित्तान्तरं तेनैवाभिहितम् ।

अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्त्तपनं चरेत् । इति ।

याज्ञवल्करः ।

निषिद्धभक्ष्यं जैह्नमुत्कर्षञ्च वचोऽवृत्तम् ।

रजस्रलामुखास्वादः सुरापानसमानि षट् ॥

जैह्नं कौटिल्यं तच्च गुरुविषयम् ।

देवसः ।

मृतां द्वितीयां यो भार्यां दहेद्वैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायान्तु सुरापानसमं हि तत् ॥ इति ।

* सुरापानसाध्यं ।

समत्वकथनं तत्रायश्चिन्तातिदेशार्थम् । अतः अर्घं प्रायश्चित्तं
भवति । व्रतातिदेशे तु पादोनं भवतीति प्राङ्ङिरूपितम् ।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे मुषलमर्षयेत् ।

स्वकर्म्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः ॥

राजाभिषेकादिगुणयुक्तः क्षत्रियः । तेन मुषलेन हतो मर-
णान्मुक्तो वा शुद्ध एव अहनने राज्ञो दीषोऽस्थिव ।

अतएव मनुः ।

अत जङ्घं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ।

सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्विति ।

गृहीतमुषलो* राजा सक्कन्न्यात्तु तं स्वयम् ।

वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्षाणेन तस्तेयमेवंकर्मास्मि श्राधि माम् ॥

स्वन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।

अग्निं वीभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयादिमुच्यते ।

* गृहीत्वा मुषलमिति पाठान्तरम् ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किंस्विषम् ॥ इति ।
 शाधि जहि । अग्निः काष्ठकुहालः अग्निः स्त्री काष्ठकुहाल
 द्रव्यमरः । शक्तिं वोभयतस्तीक्ष्णामित्यपि पाठः । ब्राह्मणोऽपि
 वधमर्हति वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मण इति तेनैवाभिधानात् ।
 यत्तु ब्राह्मणो न हन्तव्य इति न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे-
 ष्वयं विधिरिति च निषेधवचनं तत्रायश्चित्तव्यतिरिक्तविषयं
 प्रायश्चित्तप्रकरण एव सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रद्वत्याद्यभिधानात् ।

गौतमः ।

अपन्नस्तेनस्त्री राजेति ।

संवर्त्तः ।

ततो सुषलमादाय सकृद्वन्यात्तु सः स्वयम् ।

यदि जीवति स स्तेनः सस्तेयाद्दिप्रमुच्यते ॥ इति ।

शङ्कः ।

सुवर्णस्तेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं सुषलमादाय
 इति ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञे सुषलमर्पयेत् इति सामान्येनाभि-
 धानात् इदं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं सार्व्वर्णिकम् । अत्र
 सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषविशिष्टहिरण्यद्रव्यवचनः । परि-
 माणमाह

याज्ञवल्काः ।

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणुरजः स्मृतम् ।

तेऽष्टौ निष्कास्तु तास्तिस्त्री राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः षट्भिः*र्यवीमध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति ।

एवञ्च षोडशमाषपरिमिते हेन्नि सुवर्णसंज्ञा पारिभाषिकी ।

परिमाणविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।

निष्कमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥

राजसर्षपमात्रेण प्राणायामचतुष्टयम् ।

गायत्राष्टसहस्रञ्च जपेत्पापविशुद्धये ॥

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।

यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥

सुवर्णकृष्णलं द्विकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।

कुर्यात्सान्तपनं कच्छं तत्पापस्यापनुत्तये ॥

अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति ॥

सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् ।

* गौरस्तु ते त्रयः षट् ते र्यवीमध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ इति मुजयाज्ञवल्कासंहितायां भिताचरायाञ्च पाठः ।

जङ्घुं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महत्याव्रतमिति* ॥

एतच्च संवत्सरयावकव्रतं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णपरिमाणापहारे
द्रष्टव्यम् । एतच्च सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं ह्येतादेकादशगुणं द्रव्यं
स्वामिने दत्त्वेव कार्यम् । तथाच

लघुवशिष्टः† ।

स्तेये ब्रह्मस्वभूते तु सुवर्णहरेण कृते ।

पञ्चात्तत्तेन दातव्यं तस्मै ह्येकादशाधिकम् ॥

ऋणसंशुद्धिभावाय ततश्चान्द्रायणत्रयम् ।

संवत्सरेण कर्त्तव्यं विपुलां शुद्धिमिच्छता ॥

एकादशगुणं दानं सद्यस्ततः प्रायश्चित्तमिति विशेषः । तस्य
ऋणसंशुद्धिरूपत्वात् चान्द्रायणत्रयम् । यवमध्यपिपीलिका-
मध्ययतिचान्द्रायणात्मकं संवत्सरेण कर्त्तव्यं चान्द्रायणत्रयाभ्या-
सेन संवत्सरं यावत्प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च संवत्सर-
यावकव्रतेन विकल्प्यते । एकादशगुणदानासमर्थे प्रति स एवाह

अभावे काञ्चनस्य स्यात् व्रतमेतच्चतुर्गुणम् ।

चरेद्यतात्मा निःसङ्गः पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥

समाप्ते काञ्चनं गाश्च रजतं वापि शक्तितः ।

देयमन्नं द्विजातिभ्यः शुभं पापोपशान्तये ॥

एतद्व्रतं चान्द्रायणत्रयं संवत्सरेण कर्त्तव्यमित्येतत् मरणान्तिक-
प्रायश्चित्तादर्वाचीनेषु स्तेयप्रायश्चित्तेष्वेकादशगुणदानासम-

* ब्रह्महत्याव्रतमिति पाठान्तरम् । † लघुवशिष्टरिति पाठान्तरम् ।

र्षस्य चातुर्गुण्याचरणमनेन न्यायेन प्राप्तं । तत्र जातिशक्त्या-
द्यपेक्षया द्वैगुण्यादिकं कल्पाम् । यदा राजा सुभलादिना
हन्तुमसमर्थः शरीरशक्त्यभावात्तदा वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत ततस्तस्मै राजा
श्रीदुस्वरं शस्त्रं दद्यात् तेनात्मानं समापयेत्* मरणा-
त्पूतो भवतीति विज्ञायत इति ।

श्रीदुस्वरं ताम्रमयं । क्षत्रियादिभिर्ब्राह्मणसुवर्णहरणे ब्राह्मणा-
दिभिर्गुरुश्रीत्रिययागस्यविप्रसुवर्णहरणे च वशिष्ठोक्तमेव मरणा-
न्तिकप्रायश्चित्तं निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पाद-
प्रभृत्पात्मानं प्रमापयेत् । मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत
इति । निष्कालकशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः । यस्तु रजतादि
वस्त्वन्तरबुद्ध्याः वस्त्रहयं वा सुवर्णमपहरति तदज्ञानापहृत-
मुच्यते । तत्र प्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्काः ।

अनिवेद्य नृपे शङ्खेऽसुरापवृतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं च दद्याद्वा आत्मतुष्टिहृत् ॥

राजन्यमकथयित्वैव हादशवार्षिकवृत्तं सम्पूर्णमाचरेत् । आत्म-
तुल्यसुवर्णदानादि गुरुतरसमप्रायश्चित्तपाठात् सुरापवृतमित्य-
नेन श्वशिरोध्वजतत्कपालधारणनिरासः । यद्यपहर्त्तात्सन्त-
धनवान् तदात्मतुल्यसुवर्णदानम् । आत्मतुल्यसुवर्णाभावे विप्रस्य

* प्रमापयेदिति पाठान्तरम् । † द्रव्यान्तरबुद्धेति पाठान्तरम् ।

यावज्जीवं कुटुम्बभरणक्षमत्वेन तुष्टिकरं धनं दद्यात् ।

यत्तु व्यासवचनम् ।

एतदेव वृतं स्तनः पादन्यूनं समाचरेत् । इति ।

नववार्षिकं तन्निर्गुणस्वामिकसुवर्णापहारे ।

यच्चान्निषीक्तम् ।

षड्व्यं प्राचरेत् कृच्छ्रं यजेद्वा क्रतुना द्विजः ।

तीर्थानि वा भ्रमन् विहांस्ततः स्तेयादिमुच्यते ॥ इति ।

तन्निर्गुणस्वामिकस्य स्वयामकुटुम्बभरणार्थापहारे । क्रतुः स्वर्जि-
दादिरित्येवमादीन्यन्यान्यपि गुरुलघुप्रायश्चित्तानि विषयविशे-
षेषु शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

महापातकनिर्देशे तृतीयं स्तियमुच्यते ।

ब्राह्मणद्रव्यविशेषात् प्रयोजनविशेषतः ॥

अनुबन्धविशेषाच्च प्रायश्चित्तं विधीयते ।

हृत्वा तु काञ्चनं विप्रो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥

स्वयञ्च निर्गुणो वीर चरेद्ब्रह्महृदो वृतम् ।

यदा तु निर्गुणं स्वामी क्षत्रियो वैश्य एव च ॥

हृत्वा च ब्राह्मणो वीर तदापस्तम्बभाषितम् ।

क्षत्रियस्य सुरश्रेष्ठ गुणैर्हीनस्य यत्नतः* ॥

हृत्वा तु काञ्चनं विप्रः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

* कश्चिन्न इति पाठान्तरम् ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥
 स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिभिर्वर्षैर्विसुच्यते ।
 क्षत्त्रादीनां गुणवतामनल्पेऽपहृते गुह ॥
 अल्पानुबन्धे च तथा एतदेव भवेद्विभो ।
 श्रेष्ठविप्रसुवर्णन्तु प्रभूतमपहृत्य च ॥
 स विशिष्टानुबन्धश्च ब्राह्मणो द्यूतवत्सभः ।
 प्रायश्चित्तमिदं कुर्याद्भदतो मे निबोधय ॥
 लोमहीनो घृताक्तश्च आत्मानं पावके क्षिपेत् ।
 हृत्वा तु काञ्चनं वीर क्षत्रियो ब्राह्मणस्य तु ॥
 सानुबन्धो ह्यनाथस्य दुरोदरपरो गुह ।
 आत्मानं हननं† वीर शस्त्रेणोडम्बरेण तु ॥
 ततः शुद्धिमवाप्नोति दिष्टान्ते‡ प्राणवर्जितः ।
 हृत्वा तु काञ्चनं वैश्यो गुणिनो ब्राह्मणस्य तु ॥
 व्यसनी§ गुणहीनश्च सानुबन्धः सुराधिप ।
 हृत्वा पाशं केशदान्ना तदात्मानं सुराधिप ॥
 तद्वच्च त्यजति प्राणांस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।
 चरेत्सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥

तन्निर्यात्य गृहीतं स्वामिने दत्त्वात्मशुद्धये मरणान्तिकप्रायश्चित्त-
 करणयोग्यतायै ।

* अल्पेऽपहृते इति पाठान्तरम् । † स हनेदिति पाठान्तरम् हनेदिति चार्थं स
 हनन इति क्वचित् पाठः । ‡ दृष्टान्ते इति क्वचित् पाठः । क्वचिच्च पुस्तके दिष्टार्थे इति
 पठितम् । § विमनीति क्वचित् पाठः ।

असुमेवार्थमाह ।

निर्यात्येति वाक्यन्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तत्पूर्वञ्चैव योग्यस्य सूचकं नात्र संशयः ॥

तन्निर्यात्येति तु वाक्यमिति चरेत्सान्तपनमिति पूर्ववाक्यं ।
तत्पूर्वं मरणान्तिकात् प्रायश्चित्तात्पूर्वं योग्यस्य भावपरोऽयं
निर्देशः योग्यत्वसूचकमित्यर्थः । अपहृतद्रव्यं दत्त्वा सान्तपना-
चरणानन्तरं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

चक्षियस्य तु बालस्य ब्राह्मणो हरते यदि ।

पञ्चनिष्कप्रमाणन्तु सुवर्णं कैतवं प्रति ॥

कृष्णाजिनी जटी दण्डी मिताशी विजने वने ।

जपमानोऽर्कसूक्तञ्च* चरेद्ब्रह्महृत्पुत्रम् ॥

चक्षियस्य गुणाक्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशुध्यति ॥

अक्षादयोऽपि गुणिनोऽप्यल्पमल्यानुबन्धि वै ।

हृत्वा चौर्यमनेनैव शुद्धेयुर्नात्र संशयः ॥

विप्रस्य गुणवान्विप्रो निर्गुणस्त्वापहृत्य तु ।

चतुर्थकाले भुञ्जानस्त्रिभिर्वर्षैर्विशील्यते ॥

ब्राह्मणस्य गुणाक्यस्य हृत्वा विप्रस्तु निर्गुणः ।

प्रभूतं सानुबन्धञ्च स शुध्येत कटाग्निना ॥

* विचं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मिचस्य वक्ष्यसापेरित्यादि षडृचात्मकस्यवेदीक-
मर्कसूक्तम् ।

गुणवान् ब्राह्मणो हृत्वा क्षत्रियस्यागुणस्य च ।
 चरेत्सान्तपनं कच्छं तन्निर्यात्याकशुहये ॥
 एवमन्यान्यपि विभो प्रायश्चित्तानि भागशः ।
 सुवर्णस्तेयविषये स्थापनीयानि पण्डितैः ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते ।

रूप्यं हृत्वा द्विजो लोभाच्चरेच्चान्द्रायणं वृतम् ।
 गद्याणकदशादूर्द्ध्वं*माशतात् द्विगुणश्चरेत् ॥ इति ।
 आसहस्रात्तु त्रिगुणमूर्द्ध्वं हेमविधिः स्मृतः ।
 सर्वेषां धातुलोहानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
 धान्यानां हरणे कच्छं तिलानां सैन्दवं स्मृतम् ।
 रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणं वृतम् ॥ इति ।

किञ्च तदधिकशास्त्रीयमासत्रये गद्याणकशब्दः प्रयुञ्जते केचन
 कण्टकपरिमिते युञ्जते । रत्नहरणे चान्द्रायणं स्वल्पमूल्यविषयं
 क्षत्रियादिरत्नापहारविषयं वा उत्तमरत्नहरणस्य सुवर्णस्तेय-
 समत्वात् ।

अथ सुवर्णस्तेयसमानानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।

* क्वचिदाधुनिकग्रन्थे गद्याणक इत्यस्य स्थाने वधान इति पठितम् निष्कापरपर्यायी-
 वधानं इति व्याख्यातञ्च ।

निक्षेपस्य च सर्व्वं हि सुवर्णस्तेयसञ्चितम् ।
अश्वादीनि ब्राह्मणसम्बन्धीनि । निक्षेपः सुवर्णव्यतिरिक्तस्य ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

यमः ।

गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्गुरुतल्पगः ॥
सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ।
अथवा शिशुपत्यावुत्कृत्य प्रतिगृह्य च ॥
गुरोरभिमुखस्तिष्ठेत्पूतो भवति किल्बिषात् ।
नैर्ऋतीं वा दिशं गच्छेद्दानि पातादजिह्मगः ॥
प्राणत्यागादिशुद्धेऽहै मनुः स्वाशम्भुवोऽब्रवीत् ।

सूर्मीं कार्णायसी स्त्रोप्रतिक्रतिः । गुरोरभिमुखस्त्रितावपि
प्राणत्यागेनैव शुद्धिः । अत्र गुरुनिषेकज्ञप्त्यना । अतो द्विजः
ग्रहणमुपलक्षणम् । सम्पूर्णगमनञ्च योनौ रेतस्त्रेके सत्येव ।
अतस्ततोऽर्वाङ्घ्रिभ्रतौ न महापातकत्वं । एतञ्च जननीमकामतः
तत्सपत्नीं सवर्णासुत्तमवर्णाञ्च कामतो गच्छतः ।

तथाच षट्त्रिंशन्मते ।

पितृभार्याञ्च विघ्नाय सवर्णां योऽधिगच्छति ।

जननीं वाप्यविघ्नाय ना मृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

जनन्यां कामकारे वञ्चति । अयःशय्यायां शयनं स्वकर्मा
विघ्नाय कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

गुरुतल्प्यभिभाष्येनस्तरुपे स्वप्यादयोमये । इति ।
मृगमयी वा स्त्रीप्रकृतिर्भवति ।

यथा वृद्धहारीतः ।

गुरुतल्पगो मृगमयीमायसीं स्त्रियाः प्रतिकृतिमिति ।
अत्रापरो विशेषो वशिष्ठेनोक्तः

निष्कालको घृताभ्यक्तस्तप्तं शूर्भीं परिव्रजेत् । इति ।
उभयेच्छातः प्रवृत्तौ तप्तायःशयनस्वरूपं प्रायश्चित्तम् । स्वप्नोक्ता-
हेन प्रवृत्तौ तु अथवा शिश्रुवृषणावुत्कृत्य प्रतिगृह्य चेत्यादि
प्रायश्चित्तं । अत्र विशेषमाह

मनुः ।

स्वयं वा शिश्रुवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जली ।

नेर्ऋतिं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ इति ।

घृष्टतोऽनीचमाणेनैव गमनं कर्त्तव्यं । आहृतुः

शङ्खलिखितौ ।

क्षुरेण शिश्रुवृषणावुत्कृत्यानवेचमाणो व्रजेदिति ।

वशिष्ठः ।

वृषणशिश्रावुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत्

यथा गच्छेद्यत्रैव प्रतिहृतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलयादिति ।

पितृदारप्रोत्साहितस्य गुरुतल्पगमने मनूक्तयोरन्यतरत्
द्रष्टव्यम् ।

गुरुतरुष्याभिभाषेन स्तरुपे स्वप्यादयोमये ।

सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ॥ इति ।

तप्तायः शयने स्नाप एकं सूर्म्यर्लिङ्गनमपरं । कामतो जननी-
गमने

वशिष्ठः ।

निष्कालको घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मान-
मवदाहयेत् । इति ।

अधिकदुःखोत्पादकत्वात् कामकारविषय एव युज्यते । अक्का-
मतोऽभ्यासेऽप्येतदेव । इदञ्च प्रायश्चित्तं मुख्यपुत्रस्यैव । क्षेत्र-
जादीनां पुत्रकार्यकरत्वमेव न मुख्यपुत्रत्वम् ।

अतएव मनुः ।

क्षेत्रजादीन्सुतानेतानेकादश यद्योदितान् ।

पुत्रेप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपाश्रमनीषिणः ॥ इति ।

एवं सापत्न्यमाह्वगमने यत्प्रायश्चित्तं तत्क्षेत्रजादीनाम्भवति ।
अकामतः सवर्णोत्तमवर्णपितृपत्नीगमने शङ्कोक्तं द्वादशवार्षि-
कम् ।

अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।

एककालं समग्रमे वर्षे तु द्वादशे गते ॥

रुक्मस्तेयी सुरापञ्च ब्रह्महा गुरुतरुपगः ।

व्रतेनैतेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिमे ॥ इति ।

अस्मिन्नेव विषये कामतः प्रवृत्तस्य रितःसेकात्प्राङ्घ्रित्तौ द्वादश-
वार्षिकम् । अकामतस्त्रैवार्षिकं । जनन्यान्तु कामतः प्रवृत्तस्य

रितस्त्रेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकं । अकामतस्तु रितस्त्रे-
कात् प्राङ्निवृत्तौ षड्वार्षिकं कल्प्यमिति । मिताचरायां
ब्राह्मणीपुत्रस्य मतिपूर्वम् शूद्रजातीयगुरुपत्नीगमने प्राजापत्य-
कच्छान् वर्षत्रयमाचरेत् । अमतिपूर्वम् सवर्णव्यभिचारिणीगुरु-
पत्नीगमने पदक्रमरहितं संहितामात्रजपसहितं चान्द्रायण-
त्रयम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।

चान्द्रायणं वा चीन् मासानभ्यस्य वेदसंहिताम् ॥ इति ।
पूर्वोक्तविषये कामतः प्रवृत्तौ यथाक्रमेणोशनसोक्तं द्रष्टव्यम् ।
गुरुतल्याभिगामी संवत्सरं ब्रह्महत्यावृतं षण्मासान् ततकच्छ-
श्चरेदिति ब्राह्मणपुत्रस्य कामतः चक्षजातीयपितृपत्नीगमने
नववार्षिकम् ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।

इति याज्ञवल्केन गुरुतल्यातिदेशात् । अत्रैव कामतोऽभ्यासे
वशिष्टोक्तं मरणान्तिकम् ।

मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः चक्षसुतां* हिजः ।

अण्डाभ्यां रहितं लिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य कामतो वैश्यायां पितृपत्न्याङ्गमने षड्वार्षि-
कम् ।

तथाच पीलस्यः ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां नववार्षिकं वैश्यायां षड्-
वार्षिकं क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यायां मातरि नववार्षिकं
शूद्रायान्तु षड् वार्षिकमेवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति ।

एवमेव नववार्षिकमित्यर्थः । वैश्यायां कामतोऽभ्यासे लोका-
न्वृत्तं मरणान्तिकम् ।

गुरोर्भार्यान्तु यी वैश्यां गत्वा गच्छेत्पुनः पुनः ।

लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शय्येत किंस्विषात् ॥ इति ।

शूद्रायान्तु कामतोऽभ्यासे उपमन्युक्तं द्वादशवार्षिकम् ।

पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा शूचेरहितः समाहितः ।

ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा स चरेद्द्वादशाश्रिकम् ॥ इति ।

ब्राह्मणीपुत्रस्य वा बुद्धिपूर्वं क्षत्रियायां पितृपत्न्यां गमने यमीक्तं
द्रष्टव्यम् ।

कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।

स्थानासनाभ्यां विहरंस्त्रिरङ्गोऽभ्युपपत्तयः ॥

अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपोहेत पातकम् । इति ।

अत्रैवाभ्यासे जातूकर्णः ।

गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्गत्वात्मकामतः ।

अण्डमात्रं समुत्कृत्य शूचेरज्जीवन् मृतोऽपि वा । इति ।

वैश्यायान्तु अकामतो गमने

प्राजापत्यचरेत्कृच्छ्रं समां वा गुरुतल्पगः । इति ।

ब्राह्मवल्क्योक्तं वर्षत्रयम् ।

प्राजापत्याचरणं कल्प्यं ।

बृहमनुरपि ।

अव्ययमकामात्तु कच्छं नित्यं समाचरेत् । इति ।

अत्रैव कामतोऽभ्यासे हारीतीतं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् ।

अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरन्नानमोहितः ।

षडङ्गं ब्रह्मचर्यञ्च स चरेद्यावदायुषम् ॥ इति ।

षडङ्गं वाक्पाण्युपस्थचक्षुःश्रोत्रघ्राणानि षडङ्गानि । अमति-
पूर्वं शूद्रायां पितृपत्न्यां गमने मनूक्तं सुमन्तूक्तं वा त्रियम् ।

मनुः ।

खट्वाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने ।

प्राजापत्यश्चरेत्कृच्छ्रमव्यमेकं समाहितः ॥ इति ।

सुमन्तुः ।

अथवा गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां

परिष्वज्याधःशायी त्रिसवनी भैचाहारः पूतो भवतीति ।

अत्रैवाभ्यासे पूर्वं मनूक्ताद्कच्छमेव द्विगुणं कुर्यात् चत्त्रियया

पितृपत्न्या प्रोक्ताहितस्य कामतः प्रवृत्तस्य ब्राह्मणीपुत्रस्य

रितस्त्रेकावाङ्घ्रित्वे मासत्रयं प्राजापत्यकरणम्* । अत्रैवोभये-

च्छातः प्रवृत्तस्य मासत्रयमिति कच्छचरणम् । अत्रैव स्वयमेव

प्रोत्साहनङ्गत्वा प्रवृत्तस्य मासत्रयं कच्छातिकच्छानुष्ठानम् ।

अनेनैवाभिप्रायेण

* चरणमिति पाठान्तरम् ।

व्याघ्रः ।

कच्छस्यैवातिकच्छश्च तथा कच्छातिकच्छकम् ।

चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः ॥ इति ।

पूर्वोक्तविषय एव तथा प्रोक्ताहितस्याकामतः प्रवृत्तस्य रेतः-
सेकाद्याद्धिवृत्तावतिकच्छः । तत्रैवीभयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्त-
कच्छम् । अत्रैव स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य चान्द्रायणम् ।
अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

चान्द्रायणं तप्तकच्छमतिकच्छं तथैव च ।

सकृत्वा गुरोर्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः ॥ इति ।

वैश्यायां पितृपत्न्यां कामत उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्
प्राद्धिवृत्तस्य ब्राह्मणीपुत्रस्य मासं तप्तकच्छः । अत्रैव स्वेन
प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य मासं पराकः । अत्रैव तथा प्रोक्ताहि-
तस्य मासं सान्त्पनकच्छः । अनेनैवाभिप्रायेण

कण्वः ।

तप्तकच्छं पराकश्च तथा सान्त्पनं गुरोः ।

भार्यां वैश्यां सकृत्वा बुद्ध्या मासश्चरेद्बुधः ॥ इति ।

अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य उभयेच्छातः प्रवृ-
त्तस्य सप्तरात्रं स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य चाष्टरात्रम् ।
एतत्सर्वमभिप्रेत्याह

प्रजापतिः यमश्च ।

पञ्चरात्रन्तु नाग्नीयात्सप्ताष्टौ वा तथैव च ।

वैश्यां भार्यां गुरोर्गत्वा सकृद्भ्रानती द्विजः ॥ इति ।
 शूद्रायां पितृपत्न्यां कामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य रेतः-
 सेकात्प्राङ्निवृत्तस्यातिकृच्छ्रः । अत्रैवोभयेच्छातः प्रवृत्तस्य च
 तप्तकृच्छ्रः स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य पराकः । एतदेवाभि-
 सन्वायाह

जाबालिः ।

अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च तथैव च ।

गुरोः शूद्रां सकृद्भ्रत्वा बुध्या विप्रः समाचरेत् ॥ इति ।
 अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य तथा प्रोक्ताहितस्य प्राजापत्यम् ।
 उभयेच्छातः प्रवृत्तस्य सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः
 शूद्रां सकृद्भ्रत्वा स्वेन प्रोक्ताहितायां प्रवृत्तस्य सप्तरात्रोपवासः ।
 एतदभिप्रेत्याह

दीर्घतमाः ।

प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् ।

गुरोः शूद्रां सकृद्भ्रत्वा चरेद्विप्रः समाहितः ॥ इति ।
 ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने वैश्यागमने च प्रायश्चित्तं तदेव
 क्षत्रियापुत्रस्य वैश्यागमने शूद्रागमने च । अनन्तरत्वादेकान्त-
 रितत्वाच्च ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियागमने यथायश्चित्तं तदेव वैश्या-
 पुत्रस्य शूद्रागमने इति द्रष्टव्यम् । यत्तु ऋग्याज्ञिकतया विशेषो
 विहितस्तत्र स एव ग्राह्यः । एवमन्यान्यपि स्मृतिवर्चांसि अनु-
 बन्वाद्यपेक्षया योज्यानि । एवंविधपापेषु प्रवृत्तानां स्त्रीणां-
 मपि महापातकिनीत्वाविशेषात् कामकृते मरणान्तिकम् ।

तथाच कात्यायनः ।

एष दीपश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृता ।

स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ इति ।

यान्नववक्ष्योऽपि ।

हित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामाया स्त्रियास्तथा । इति ।

अकामकृते तु द्वादशवार्षिकार्धं स्त्रीणामर्धस्य विहितत्वात् ।
अयन्तु विशेषः । अरण्यादिस्थितिर्नास्ति गृह एव वास इति ।

तथाच योगियान्नववक्त्रः ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासी गृहान्तिके देयमनुवासश्च रक्षणम् ॥

इति रक्षणार्थमनुवासः कर्त्तव्य एव समीपवास इत्यर्थः ।

मनुः ।

एतदेव व्रतं कार्यं योषिस्तु पतितास्त्वपि । इति ।

एतदेव द्वादशवार्षिकमेव अनुलोमगमने निष्कृतिरुक्ता । प्रति-
लोमगमने कामाकामभेदेन

संबर्त्तः ।

शूद्रस्तु विप्रागमने गुरुतल्पव्रतञ्चरेत् ।

अन्नानाज्ज्ञानतो गत्वा प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ इति ।

वशिष्टः ।

शूद्रश्चेत् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नी

प्राश्येत् ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा-

भ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंभ्राजयेत् ।

पूता भवतीति विज्ञायत इति । तथा वैश्यश्चेद् ब्राह्मणी-
मभिगच्छेन्नोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राश्येत्
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनङ्कारयित्वा नग्नां श्वेतस्वरमा-
रोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते ।
एवं तु राजन्यायां वैश्यः शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोरिति ।
वपनमित्यनेनैव भवतीति विज्ञायते । एवं प्राप्तेऽपि अनेन
शिखावपनप्राप्तये शिरसीत्युक्तम् । यस्य त्वणविशेषस्य उशीरं
मूलं तानि वीरणानि । एतच्च वचनं स्मृतिसङ्घर्षामपराकौ च
गुरुतल्पप्रकरणे लिखितम् । अत्रापराकौ एवं व्याख्यातं । महा-
पथो राजमार्गः । पूता भवतीति प्रायश्चित्तस्य योग्या
भवतीत्यर्थः इति विज्ञानेश्वरेण उपपातकेषु पारदार्यप्रकरणे
लिखितम् । तेन च एवं व्याख्यातं पूता भवतीति वचनात्
राजवीथीपरिव्राजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं
शुद्धिसाधनमिति दर्शयतीति । वयन्तु ब्रूमः महापातकस्थले
कामतः प्रातिलोभ्येन शूद्रादिषु प्रवृत्तायाः स्त्रिया महापथ-
गमनं महाप्रस्थानभामरणादजिह्मगमनं । उपपातकेषु तु
राजवीथीपरिव्राजनेनैव शुद्धिरिति ।

अथ गुरुतल्पसमानि ।

मनुः ।

रतःसेकः स्त्रीनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

रेतःसेक इति विशेषोपादानाद्रेतःसेकाभावे गुरुतत्त्वाभावात्
स्वरूपप्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

सखिभार्याकुमारीषु स्वयोनीष्वन्यजासु च ।

स्वगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतत्त्वसमं स्मृतम् ॥

स्वयोनिर्भगिनी अन्यजाश्च चण्डालाद्या न तु रजकाद्याः
तत्र स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । चण्डालादयस्तु मध्यमा अङ्गिरसा
दर्शिताः ।

चण्डालः स्वपचः क्षत्ता क्षृती वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवी चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः ॥ इति ।

स्वगोत्रायहृषीनैव सुतस्त्रीप्राप्तौ पुनरुपादानमधिकदोषव्याप-
नार्थम्* ।

तथाच हारीतः ।

मातृदुहितृस्रुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्त्रेषां विद्यते हि कथञ्चन ॥ इति ।

विष्णुः ।

पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरदृपपत्न्यभिगमनं गुरुदार-
समम् । पितृमातृस्वस्त्रीर्गमनञ्च श्रीत्रियर्त्विगुपाध्याय-

* अधिकदोषप्राप्त्यर्थमिति, पाठान्तरम् ।

मित्रपत्न्याभिगमनञ्च । स्वशुः सख्युः स्वगोत्राया उत्तम-
वर्णाया अन्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणा-
गतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्चेति ।

अत्र यद्विशेषप्रायश्चित्तमभिहितं तत्र एतदेव इतरथा गुरु-
तल्पप्रायश्चित्ताहं स्वाम्यविधानात् । गुरुतल्पसमेषु विष्णुना
पितृमातृस्त्रादिग्रहणमानुलोभ्येन हीनजातीयपितृस्त्रादि-
विषयम् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ।

अथ गुरुतल्पातिदेशः ।

मारदः ।

मातुः पितृस्त्रसा श्वश्रूमातुलानी पितृस्त्रसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखिस्त्रुषा ॥
दुहिताचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्षोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योक्तर्त्तनात्तत्र नान्योदण्डो विधीयते ॥

यान्नवल्काः ।

प्रितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं क्षुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयान्तथा ॥
आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

अयमेव वधो दण्डार्थं प्रायश्चित्तार्थञ्च । गुरुतल्पसमेषु परि-
गणितानां गुरुतरपातिदेशेषु परिगणनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् ।
तच्च जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यम् । योजना चेत्यं मिता-
क्षरायाम् । समेष्वेकरात्रादूर्द्ध्वकामतोऽभ्यासे षड्वार्षिकं
अतिदिष्टेषु नववार्षिकम् । उभयत्र कामतोऽत्यन्ताभ्यासे
मरणान्तिकमिति । एवमन्यत्राप्यूहनीयं गुरूपभुक्तासु साधा-
रणस्त्रीषु गमने न गुरुतरपदोषः ।

तथाच व्याघ्रः ।

जात्युक्तं पारदार्यञ्च कन्यादूषणमेव च ।

साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतल्पत्वमेव च ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गाच्चाण्डाल्यादिगमने विशेषोऽभिधीयते । ततश्चाण्डा-
ल्यादिषु ज्ञानतः सकृद्गमने संवत्सरं कञ्चनचरणमज्ञानतो गमने
चान्द्रायणद्वयम् ।

तथाच यमः ।

चाण्डालपुङ्गवानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषिताम् ।

कञ्चाद्माचरेत् ज्ञानादज्ञानाद्देन्द्वद्वयम् ॥ इति ।

मगिन्यादिष्वप्येवं विज्ञेयं, स्वयोनिस्वन्यजासु चेत्येकवाक्ये
पाठात् । अत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पाङ्गवृत्तावाङ्गिर-
सीकृतं द्रष्टव्यम् ।

पतितान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ।

रेतःसेकादर्वाक् क्षुपादिगमनेऽप्येवमेव ।

तथाच वृहद्यमः ।

चाण्डालीं पुङ्गवीं क्लेच्छीं क्षुपाञ्च भगिनीं सखीम् ।
 मातापित्रोः स्वसारञ्च निःक्षिप्तं शरणागताम् ॥
 मातुलानीं प्रव्रजितां स्वगोत्रां नृपयोषिताम् ।
 शिष्यभार्यां गुरोर्भार्यां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति
 चाण्डाल्यादिष्वकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पूर्व्यं निवृत्तौ संव-
 र्त्तीकृतम् ।

भगिनीं मातुराप्ताञ्च स्वसारं वान्यमाढजाम् ।

एता गच्छन् स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ इति ।
 एकरात्रं चाण्डाल्यादिषु गमनाभ्यासे मनूक्तं त्रैवार्षिकम् ।
 यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
 तद्भक्षभुग्जपेन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥ इति ।

अत्र वृषली चाण्डाली ।

तथाच स्मृत्यन्तरे ।

चाण्डाली रजकी वेश्या रजस्था या च कन्यका ।
 सगोत्रेण च जडा या वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिता ॥ इति ।
 अज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं
 ज्ञानतोऽभ्यासे मरणान्तिकं कल्पाम् । कल्पनाया मूलम्
 मनुवचनम् ।

चाण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छति ॥ इति ।
 अज्ञानतः पतति एनस्त्री भवति । अतस्तत्राभ्यासे द्वादश-

वार्षिकम् । ज्ञानात् साम्यं तज्जातीयत्वं प्राप्नोति अतस्तथा-
भ्यासे मरणान्तिकमेवमुक्तं । एतच्च मरणान्तिकं बहुकाला-
भ्यासविषयम् ।

अथ महापातकसंसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनात् यौनाच्च तु यानासनाशनात् ॥

अयमर्थः । पतितेन सह यानशयनासनानि कुर्वन् संवत्सरेण
पतति पतितो भवति याजनादिभिस्तु न च संवत्सरेण अपि
तु सद्य एवेति ।

तथाच विष्णुः ।

आसंवत्सरात्पतितेन सहाचरन्पतति सह यानासनाभ्यां
योनिश्रीतसम्बन्धात् सद्य एवेति ।

योनिः प्रजननं तद्युक्तेन पतितेन पतितया वा मैथुनयोग-
इत्यर्थः । श्रीतसम्बन्धो याजनम् ।

बृहद्दिष्णुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

एकयानभोजनासनशयनैर्यौनिश्रीतमुख्यैस्तु* सम्बन्धैः
सद्य एवेति ।

* श्रीवमुख्यैस्त्रिंशति पाठान्तरम् ।

एकभोजनं एकपङ्क्तिभोजनम् । न त्वेकत्र* भोजनम् । तत्र
देवलेन सद्यःपातित्यस्याभिहितत्वात् ।

याजनं योनिस्वम्भं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥ इति ।

मुख्यैर्मुखभवं मुख्यं अध्यापनम् । ननु यौनश्रीतमुख्यैरिति इन्द्र-
निर्देशात् मिलितानामेव सद्यःपतनहेतुत्वमस्तु मैवं यः पतितैः
सह यौनमौञ्जश्रीतानां स्वम्भानामन्यतमस्वम्भं कुर्यात्
तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुना प्रत्येककरणैर्द्वादश-
वार्षिकाभिधानात् मौञ्जस्वम्भोऽध्ययनमेकयानादीनाञ्चतुर्थां
समुद्दितानामेव पतनहेतुत्वम् एकयानभोजनासनशयनैरिती-
तरैतरयोगनिर्देशात् ।

यान्नवल्काः ।

एभिसु सम्पिवेत्† यो वै वक्षरं सोऽपि तत्समः ।

कन्यां समुद्वेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम् ॥

कन्यां पतितावस्थायामुत्पन्नाम् ।

वृद्धहारीतः ।

पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः
शुद्धे‡नाहतेन वाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममैत
इति त्रिस्त्रिंशत्‡रभिधानां तीर्थे स्वगृहे चोद्वेदिति ।

* लोकमन्नमिति पाठान्तरम् । † संविवेदिति पाठान्तरम् । ‡ शुक्लेनेति पाठान्तरम् ।
‡ उद्वेदिति पाठान्तरम् ।

वशिष्ठः ।

पतितेनोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि
परगामिनी तामरिक्थासुपेयादिति ।

अरिक्थां भूषणादिशून्यां संवक्षरेण पतितो भवतीति यद्यप्यति-
देशतः प्रायश्चित्तं प्राप्तं तथापि पूर्णमेव द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं
कर्त्तव्यं महापातकित्वात् । अनेनैवाभिप्रायेण
मनुः ।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतङ्कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इत्यत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया तत्संसर्गं तत्तत्प्रायश्चित्तानि
गुरुणि लघूनि च धीज्यानि । अकामतः संवत्सराभ्यूनसंसर्गं
पराशरः ।

संसर्गमाचरन्विप्रः पतितार्द्रिष्वकामतः ।

पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा ।

अर्द्धार्धमष्टमेकं वा भवेद्दूर्ङ्गन्तु तत्समः ॥

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

चरेत् सान्तपनकृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥

चतुर्थे दशरात्रं स्वात्पराकं पञ्चमे ततः ।

षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे वैन्दवद्वयम् ।

अष्टमे च तथा पक्षे षण्मासाङ्कच्छ्रमाचरेत् ॥ इति ।

कामतः पतितसंसर्गे तु विशेषः ।

पश्चाद्दे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।

पराकस्वर्द्धमासे स्यान्मासश्चान्द्रायणश्चरेत्* ॥ इति ।

मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।

षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं कृच्छ्राद्धमाचरेत्† ॥

संसर्गे ह्यादिके कुर्यादष्टचान्द्रायणसरः । इति ।

संसर्गेस्वादिक् इति किञ्चिद्ग्रन्थे आदिक इत्यर्थः । सम्पूर्णा-
दिकसंसर्गे मन्वादिभिर्द्वादशवार्षिकस्योक्तत्वात् ।

ब्रह्मसूतिः ।

षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्रासनशय्यादिप्रायश्चित्ताद्धमाचरेत् ॥ इति ।

अत्र याजनाध्यापनयौनैकपात्रभोजनैः षण्माससंसर्गे प्राय-
श्चित्ताद्धसुक्तम् । अस्यायं विषयः याजनं यत्राकामतोऽत्यन्ता-
पदि पञ्चमहायज्ञादिप्रयोजनं । अध्यापनं पूर्ववदेव वेदाङ्गाध्या-
पनं योनिसम्बन्धो दुहितृभगिन्यादिव्यतिरिक्त एवं कल्पनायां
मूलप्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यःपातित्यकथनमेव । यत्र त्वनेक-
निमित्तानुप्रवेशस्तत्र प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति
यावन्ति निमित्तानि तावन्ति नैमित्तिकानि भवन्ति ।

तद्यथा ।

पतितां गुरुभार्यां रजस्वलामभ्यक्तामभ्यक्तौ कल्प्यां
शरणागतां सगीत्राममावास्यायां दिवा जनसमर्थं

* ऋतमिति पाठान्तरम् । † त्ववार्द्धमाचरेदिति पाठान्तरम् ।

आह्लाददुष्छिष्टः सङ्गत् संगच्छतीत्यादि यत्र यद्दिना
यन्निवर्त्तते तत्र प्रधानप्रायश्चित्तेनैव नान्तरीयकसिद्धाना-
नामपि निष्कृतिर्भवति । यथा ब्राह्मणहने क्रियमाणे
हनेच्छातः प्रवृत्तिः शस्त्रायुद्यमनमित्यादीनि अत्र
यद्यपि ब्रह्महादिषु मरणान्तिकमुपदिष्टं तथापि
तत्संसर्गेषु तत्र स तस्यैव वृत्तं कुर्यादिति ।

वृत्तस्यैवातिदेशात् । मरणे तु वृत्तशब्दं न वृथाः प्रयुञ्जते ।
एवमुपपातकादिसंसर्गेषुपि तत्तत्राप्रायश्चित्तान्यतिदेष्टव्यानि ।
अत्रापि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

इति महापातकप्रायश्चित्तानि ।

अधोपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अतिदिष्टान्यतिपातकानि इति पर्यायेण योज्यानि सामा-
न्यान्युपपातकानीति पर्यायः एतानि महापातकोपपातक-
मध्यस्थितानि । अतएव महापातकान्यूनानि उपपातकादधि-
कानि तस्मान्महापातकप्रायश्चित्तप्रकरण एव तत्समतदिति-
दिष्टप्रायश्चित्तान्यभिधायाधुनोपपातकप्रायश्चित्तं बह्वं तत्स्वरूप-
मभिधीयते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गोवधो व्रात्यता स्तियमृणानाञ्चानपक्रिया ।

अनाहितान्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
 पारदार्थं पारिविच्छं वार्धुष्यं लवणक्रिया ॥
 स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थीपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ॥
 धान्यकुप्यपशुस्त्रियमयान्यानाञ्च याजनम् ।
 पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ॥
 कन्यासंदूषणञ्चैव परिविन्दकयाजनम् ।
 कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।
 स्वाध्यायाग्निमुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥
 इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंस्रीषधजीवनम् ।
 हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ॥
 शूद्रप्रेथं* ह्रीनसख्यं ह्रीनवर्णं† निषेवनम् ।
 तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
 असच्छास्त्राभिगमनमाकरेऽप्यधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चेषामेकैकमुपपातकम् ॥ इति

प्रात्यता सावित्रीपतितत्वं स्त्रियं ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तस्य
 चौर्थं सुवर्णस्त्रियसमव्यतिरिक्तस्य च ऋष्यानाञ्चानपक्रिया ।
 यज्ञप्रजोत्पादनस्वाध्यायाध्ययनानामकरणं सत्यधिकारे तथो-

* शूद्रप्रेथमित्यारभ्य परान्नपरिपुष्टता इत्यन्तं मूलयाज्ञवल्कासंहितायां नास्ति ।

† ह्रीनयोनीति पाठान्तरम् ।

समर्णाद्दृहीतस्य* सुवर्णादेरप्रदानमपि अधिकारे सत्यनाहि-
ताग्नित्वं । अपख्यानानां प्रतिषिद्धविक्रयाणां लवणादीनां वि-
क्रयः । दाराग्निपरिग्रहयोग्यं ज्येष्ठमतिक्रम्य कनीयसो भ्रातृ-
स्तत्स्वीकारः परिवेदनं । पणपूर्वाध्यापको भृतोभृतकश्च ततः
स्वाध्यायनादानं शिष्यस्य तादृशाध्यापनं गुरोः गुरुतरुपतत्स-
मव्यतिरिक्तं पारदार्यं ज्येष्ठस्य विवाहात्पूर्वमेव कनिष्ठे कृत-
विवाहे ज्येष्ठो विवाहरहितः परिवित्तिस्तस्य भावः पारिविष्यं
धान्यवृद्धापजीवनं निषिद्धवृद्धापजीवनञ्च वार्द्ध्यं लवणोत्पादकं
लवणक्रिया एतच्च वानप्रस्थव्यतिरिक्तस्य तस्य लवणञ्च स्वयंकृत-
मिति मनुनोपदेशात् । अग्निहोत्रिष्यात्रेयीसवनस्य स्त्रीव्यति-
रिक्तस्त्रीवधः । तथा सवनस्यव्यतिरिक्तत्रियवैश्ययोः शूद्रस्य
च प्रत्येकं वधः । अनिषिद्धविक्रयस्यापि पण्यस्य निन्दितार्थोप-
जीवनम् । अराजस्यापितार्थोपजीवनं । नास्ति दैवतत्रास्ति
परलोक इति बुद्धिमान्नास्तिकः । ब्रह्मचारिणः स्त्रीसंसर्गव्रत-
लोपः ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तस्य परित्यागः । सुतानामपत्यानां
विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यं त्रपुसीसादि पशुर्गवादिः ।
गोवधो ब्राह्म्यता स्त्रियमित्यनेनैव धान्यादिस्त्रियसिद्धौ पुनर्यदृष्ट-
मधिकदोषत्वप्रख्यापनार्थम् । एवमन्यदपि पुनर्यदृष्टं व्याख्येयं ।
अथाज्यानां शूद्रपतितादीनां याजनं पित्रादीनामपतितानां
त्यागो गृहान्निष्काशनमरक्षणं वा तङ्गागारामविक्रयइति

* उत्तमवर्णाददृहीतस्य इति क्वचित् पाठः ।

धर्मविक्रयप्रदर्शनार्थम् । अङ्गुल्यादिना योनिविदारणं तद्दीप्त-
 ख्यापनं वा कन्यादूषणम् । कन्यासम्भोगे तु गुरुतल्पसमत्वं ।
 कौटिल्यं गुरोरन्यत्र गुरौ तु कौटिल्यं सुरापानसमं । पुनर्व्रत-
 स्तोपोपादानं शास्त्राविरुद्धशिष्टादृतविष्णुदर्शनात् पूर्वं ताम्बूलं
 न भक्षयामीति व्रतलोपस्यापि उपपातकप्राप्त्यर्थं । क्रिया-
 रम्भः पाकक्रियारम्भः । मद्यपाया अपि स्वकीयस्त्रिया
 उपभोगः स्वाध्यायान्निसुतत्यागः* सच्छात्राभ्यासनिष्ठत्वेन
 कुटुम्बपोषणव्यग्रतया वा परित्यागः । अग्नीनां श्रौतानां
 स्मार्त्तानां सुतस्य जातकर्मादिसंस्काराकरणं । पाकादिप्रयो-
 जनार्थमशुष्कद्रुमच्छेदः । स्त्रीहिंस्रीषधजीवनं भार्यावेश्यात्व-
 करणेन प्राणिवधेन वशीकरणाद्यीषधेन च जीवनं । तिलेक्षु-
 प्रभृति यन्त्रं हिंस्रयन्त्रं सृगयादीन्यष्टादश व्यसनानि हीन-
 सख्यं जातितो गुणतश्च हीनमैत्री अनूढसवर्णदारस्य केवल-
 हीनवर्णोपयमः । तदेकभार्यत्वञ्च हीनयोनिनिषेवनं बाहु-
 ख्येन परान्नोपजीवनं परान्नपरिपुष्टता । असच्छास्त्रस्य वेद-
 विरोधिनोऽभ्यासः एतेन† प्रत्येकमुपपातकानि ।

अथ गोवधप्रायश्चित्तमाह

याज्ञवल्करः ।

पञ्चगव्यं पिबन् गोध्नो मासमासीत संयतः ।

* बहुषु पुस्तकेषु सच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इति पाठो दृश्यते अतीरचितः परन्तु उक्त-
 रच वाकारनिर्देशात् असच्छास्त्राभ्यासनिष्ठत्वेन इत्येव पाठो युक्तः । † वेदविरुद्धस्यैति
 पाठान्तरम् ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धति ॥

कच्छ्रैवातिकच्छ्रश्च चरेद्वापि समाहितः ।

दद्यान्निरात्रं चोपोथ्य वृषभैका दशसु गाः ॥

अत्र व्रतचतुष्टयं विहितम् । आहारान्तरनिरपेक्षेण पञ्चगव्यं पिबन् रात्रौ गोशालायां शयानः प्रातस्ताः एव वनं गच्छन्ती-
रनुगच्छन्ननुतिष्ठन्तीरनुतिष्ठन् अन्यैरपि नियमैर्युक्तो मास-
मासीत ततोमासान्ते ब्राह्मणाय गां दत्त्वा शुद्धातीत्येकं व्रतं ।
पञ्चगव्याहारव्यतिरेकेण पूर्वोक्तधर्मयुक्तो मासं प्राजापत्यं कच्छ्रं
चरेदिति द्वितीयं । तथैव प्राजापत्यस्थानेऽतिकच्छ्रं मासं चरे-
दिति तृतीयं । त्रिरात्रोपवासं कृत्वा एकवृषभं दश गाश्च
दद्यादिति चतुर्थं । अत्रेयं व्यवस्था अज्ञानतो जातिमात्रब्राह्मण-
सम्बन्धिमात्रगोवधे दद्यान्निरात्रश्चोपोथ्य वृषभैकादशसु गा
इत्येतत् । अज्ञानतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने

पञ्चगव्यं पिबन् गोघ्ना मासमासीत संयतः ।

गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्धति ॥

इत्येतत् षडुपवासात्मकप्राजापत्यस्थाने । प्राजापत्यं प्रत्यन्नाया
एका गौः एवञ्च मासं पञ्चगव्याशने पञ्चधेनवोभवन्ति । तदन्ते
दीयमाना एका गौरिति षड्धेनवस्ततश्च वृषभैकादश गोदान-
सहितत्रिरात्रोपवासापेक्षया मासं पञ्चगव्याशनं न्यूनमिति
क्षत्रियगोहननविषयत्वं युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । अस्मिन्नेव
विषये गां हत्वा तत्तन्मेषा हतो मासं गोष्ठेशयस्त्रिषवणस्त्रायी
नित्यं पञ्चगव्याहार इति कश्यपोक्तं द्रष्टव्यं । यानि च विष्णु-

नीत्तानि त्रीणि व्रतानि

गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम् ।

प्रत्यहं स्यात् पराकीवा चान्द्रायणमथापि वा ॥

इत्थितान्यप्यस्त्रिन्नेव विषये योज्यानि । एवमन्यान्यपि मास-
साध्यान्यत्रैव योज्यानि । अमत्या वैश्यसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने
मासमतिक्रच्छं कुर्यात् । यत्तु शङ्केनीत्तं

गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत् सशिल्प-
वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्राहृतो गामनुगच्छेत् गोष्ठेशयो
गाञ्च दद्यादिति ।

एतदप्यस्त्रिन्नेव विषये अस्त्रिन् विषये पञ्चविंशतिरात्रं पञ्च-
गव्याहारसमर्थः काश्यपोक्तं कुर्यात् ।

षष्ठे काले पयोभक्षोगच्छन्तीष्वनुगच्छेत् तासु सुखीप-
विष्टासु नोपविशेन्नातिप्लवं गच्छेन्नातिविषमे नाव-
तारयेन्नात्पोदके प्लावयेदन्ते ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तिलधेनुं दद्यादिति ।

अत्र मासमित्यनुवर्तते षष्ठे काले तृतीयवासरे रात्रौ* । अत्रा-
प्यशक्तः पैठीनस्युक्तं कुर्यात्

गोघ्नोमासं यवागूं प्रसृततण्डुलमृतं भुञ्जानो गोभ्यः प्रियं
कुर्वन् शुद्धयतीति ।

* सुनिभिर्द्विरशक्तं भोक्तं विप्राणां मत्वांसिनां । अहनि च तमस्त्रिणां साहंप्रहरया-
सान्त इति कात्यायनेन प्रत्यहं भोजनद्वयविधानात् षष्ठकालः उपवासप्रदानकारं रात्रौ भवति
इत्याशयः ।

शूद्रस्वामिकगोव्यापादने मासं प्राजापत्यं कुर्यात् । यत्तु वृह-
स्पतिनोक्तं द्वादशरात्रं पञ्चगव्याहार इति

यच्च संवर्त्तीकं

शक्त्यावकभैक्षाशी पयोदधिघृतं सकृत् ।

एतानि क्रमशोऽग्नीयात् मासार्धन्तु समाहितः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये ॥

इत्यादीन्यन्यान्यप्येतत्समानि शूद्रस्वामिकगोहननएव योज्या-
नि । अथवा ब्राह्मणादिवर्षत्रयसम्बन्धिसृतकल्पगोहननविषये
वा योज्यानि । एतच्च गोस्वामिनो द्रव्यादिना परितुष्टिं
कृत्वा कार्यं । यदाह

मनुः ।

हिंस्यादयोयस्य द्रव्यानि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं रात्रे दद्यात्तु तत्क्रमम् ॥ इति ।

रात्रे तत्क्रमद्रव्यदानं दण्डः । यदा तु जातिमात्रेण ब्राह्मण-
स्वामिकगोमात्रङ्कामतः प्रमापयति तदा कन्दमूलादिना
शरीरयात्रां कुर्वन् वृषभैकादशगोदानसहितं त्रैमासिकं
कुर्यात् । कामतस्तादृशत्रियस्वामिकगोव्यापादने मासद्वयं
चतुर्थकाले हविष्यभोजनं कुर्यात् । कामतस्तादृशवैश्वगोह-
नने याज्ञवल्क्योक्तमासातिकच्छमेव द्विगुणं । कामतः शूद्र-
गोव्यापादने मासं यवागूपानं कुर्यात् ।

तथाच मनुः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।

अथ यवशब्दो यवाग्वादिविकारपरः । एतच्छूद्रसम्बन्धि-
गोहननविषयम् ।

तथाच ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्म्भणा तेन संवृतः ।

चतुर्थकालमश्रीयाद्द्वारलवणं मितं ॥

गोमूत्रेण चरेत् स्नानं ह्ये आसी नियतेन्द्रियः ।

द्विदानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्मूर्च्छं रजः पिबेत् ॥

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ।

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥

आसीनाच्च तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ।

आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ॥

पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विर्भीचयेत् ।

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा शृगम् ॥

न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ।

आत्मनो यदिवान्येषां गृहे च्चेऽथवा खले ॥

भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तश्चैव वत्सकम् ।

एतच्च कामतः क्षत्रियसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । वीरासनं

भित्तिग्रथ्यादावनिषिद्धस्य यदुपविष्टस्यावस्थानं तदुच्यते ।

तथा ।

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्विपोहति ॥

दृषभैश्चादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने सर्व्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

एतच्च ब्राह्मणसम्बन्धिगोमात्रव्यापादने । आहारान्तरानभि-
धानात् कन्दमूलादिना वर्त्तनमर्थात् सिद्धमथवा अनेन विधि-
नेत्यनेन पूर्व्वोक्तहैमासिकेति कर्त्तव्यतातिदेशात् चतुर्थकाल-
मश्रीयादचारलवणं द्रव्युत्तरीत्या शरीरयात्रावर्त्तनचमत्प्रभे-
कादशगोदानासमर्थः सर्व्वस्वदानं कुर्यात् । यदा तु ब्राह्मण-
सम्बन्धिनीं गां पुष्टितारुण्यादिगुणोपेतामकामती व्यापाद-
यति तदा अङ्गिरोक्तप्रकारेण त्रैमासिकं । पूर्व्वोक्तरीत्या चन्त्रिय-
सम्बन्धिगोव्यापादने तेनैव साक्षादुक्तं हैमासिकञ्च कर्त्तव्यं ।
एवं वैश्यादिसम्बन्धिन्याह्नने प्रार्याञ्चत्ताधिक्यमूह्यम् ।

अङ्गिराः ।

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नोमासं यवान् पिबेत् ।

अस्य च विषयः पूर्व्वोक्तपैठीनसिवाक्ये विशेषेण दर्शितः ।

तथा ।

अक्षारलवणान् भक्षान् षष्ठे काले मिताशनः ।

कृतवापो वसेहोष्ठे चर्म्मणा तेन संवृतः ॥

मासद्वयञ्च नियतो गोमूत्रज्ञानसंयुतः ।

पादशौचक्रियाश्चैव अङ्गिः कुर्व्वीत केवलम् ॥

वृतवह्वारयेह्ण्डमजिनं मेखलां तथा ।

गाश्च वानुवृजद्वयुक्तोरजस्तासां पिबेत्तथा ॥

गोमतीञ्च जपेद्विद्यामोह्वारं वेदमेव वा ।

दृषभैकादशागास्तु दद्यात् सुचरितव्रतः ।

अविद्यमाने तस्मिन्नां तद्वर्णां वापि दापयेत् ॥ इति
अविद्यमाने वृषभैकादशगोदानशक्त्यभावे तस्मिन्नां प्रमापित-
गोवयःसामर्थ्यादिचिह्निताम् । अस्मिन्वचने मासद्वयत्रयमित्य-
भ्युक्तं तच्च ब्राह्मणसम्बन्धितारुण्यादिगुणयुक्तगोव्यापादने गोम-
तीविद्या यमेन दर्शिता ।

गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तान्मु मे गदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा लोकानां* गावः स्वस्थयनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति† च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमे प्रयोजिताः ॥
सर्वेषामेव भूतानां‡ गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः परं पवित्रञ्च गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधास्ततम् ॥

* भूतानामिति पाठान्तरम् । † चरन्ति च हवोसि च इति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

‡ पावनं सर्वभूतानामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।

एकत्र मन्वास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति । इति ।

सवनस्यश्रीत्रियगोवधेऽज्ञानकृते

हारीत आह ।

गोप्लस्तच्चर्माद्र्वासाः परिधापयेदित्युपक्रम्य मान-
वीतिकर्त्तव्यतामभिधाय वृषभैकादश च गा दत्त्वा
त्रयोदशे मासे पूतो भवतीति अस्मिन्नेव विषये गाञ्चेद्द-
द्यात् तस्याश्चक्षणा परिवेष्टितः षण्मासान् कञ्चरतम-
कञ्चसातिष्ठेत् वृषभवेहतौ दद्यादिति ।

वशिष्टोक्तमपि योज्यं

तत्र यः पुङ्गवं हन्यात् स वृषभं दद्यात् यस्तु स्त्रीगवीं स
वेहतमिति ।

स्मृतिसञ्चर्यां गर्भघातिनी गीर्वेहत् । पूर्वोक्तविषयएव काम-
कारे कात्यायनोक्तं त्रैवार्षिकं द्रष्टव्यम् ।

गोप्लस्तच्चर्मासम्बीतो वसेद्वाष्टेऽथवा पुनः ।

गाद्यानुगच्छेत्तततं मौञ्जीवीरासनादिभिः ॥

वर्षशीतातपक्लेशवज्जिपङ्कभयार्हिताम् ।

मोक्षयेत्सर्व्ययत्नेन पूतः स्यादत्सरैस्त्रिभिः ॥ इति ।

यत्तु यमेन मानवीतिकर्त्तव्यतासहितं मासद्वयप्रतं गोसहस्र-
दानमुक्तम्, यच्च गौतमेन त्रैवार्षिकं गोशतदानसहितमुक्तं,
यत्तु कात्यायनोक्तं त्रैवार्षिकमिदं त्रितयमपि शिष्टाल्यन्तदुर्गत-
ब्राह्मणसम्बन्धिकर्माङ्गभूतबहुचीरकपिलात्वादिगुणोपेतबालव-
त्सदुर्भिक्षकुटुम्बाधारभूतसानुबन्धस्त्रिणादि पीडातिशयप्रदप्रहार-

गोह्वने हन्तुरतिदुःश्रीलस्य दानतपःसमुचितं प्रायश्चित्तमिति ।
 स्मृतिसङ्घर्षां मिताक्षरायाञ्च एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि
 पूर्वोक्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यानि पूर्वोक्ताधिक-
 प्रायश्चित्तविषयेषु पूर्वोक्तत्रयानि कृत्वा काष्ठादिसंताडन*
 विशेषह्वननप्रयुक्त्या प्रायश्चित्तान्तराण्यपि कार्य्याणि । अनेनै-
 वाभिप्रायेण

यमः ।

काष्ठलोद्गाश्लमभिर्गावः शस्त्रैर्वा निहता यदि ।
 प्रायश्चित्तं कथं तत्र शास्त्रे शास्त्रे विधीयते ॥
 काष्ठे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यञ्च लोद्गके ।
 तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रे वाप्यतिकृच्छ्रकम् ॥ इति ।

तथा ।

अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च रोगिणीम् ।
 हृत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धवृतं द्विजः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याच्चेमतिलांस्तथा । इति ।
 यस्मिन्नीरोगादिविषये यथायश्चित्तं विहितं तदर्द्धमित्यर्थः ।
 प्रचेताः ।

एकवर्षे हृते वस्त्रैः † कृच्छ्रपादो विधीयते ।
 अबुद्धिपूर्वे पुंसः स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥
 त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् । इति ।

* साधनेति पाठान्तरम् । † काष्ठे काष्ठेन गोह्वने एवं लोद्गादौ योज्यं । ‡ एकवर्षे
 नवि हत इति यस्यान्तरे पठितम् ।

गर्भग्रहणप्रभृतिपूर्णागर्भिणीगोवधे षट्त्रिंशन्मते विशेषः ।

पाद उत्पन्नमात्रे तु ही पादौ दृढतां गते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गपूर्णे तु गर्भे चेतःसमन्विते ।

द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः ॥

उत्पन्नमात्रे गर्भग्रहणमात्रे यत्र यत्कृच्छ्रमुद्दिष्टं तस्य चतुर्थांशः

पादः यत्र यदुपदिष्टं तद्विगुणम् । एवमुत्तरत्रापि ।

आपस्तम्बः ।

एका चेद्बहुभिः काचिद्देवाद्वापादिता क्वचित् ।

पादं पादञ्च हत्यायासरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ इति ।

एतच्चाकामकारे कामकारे तु द्विगुणं सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं वा एवं

द्वयोर्बहूनां व्यापादने अकामकारे पादद्वयं पादोनं क्रमेण

कामकारे कृते तत्तद्विगुणं वेदितव्यम् । एकेनैव रोधादिना

बहूनां गवां व्यापादने

सम्बर्त्तः ।

व्यापन्नानां बहूनान्तु गवाञ्च रोधनेऽपि वा ।

भिषग्निथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

अतएव वचनाद्बहुव्यापादनेऽपि न प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका-

वृत्तिः । किन्तु द्विगुणमेव भिषजा एकस्या अपि मिथ्योपचार-

व्यापादने द्विगुणं । भिषग्व्यतिरिक्तस्य तु

व्यासः ।

श्रीषधं लवणञ्चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् ।

अतिरिक्तं न दातव्यं कालेष्वल्पन्तु दापयेत् ॥

अतिरिक्तैर्विपत्तिष्वेतु कच्छपादो विधीयते ।

आपस्तम्बः ।

पादमेकं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।

योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्व्वन्निपातने ॥

इति पादव्रतादिकमशक्तविषयं निमित्तकर्त्तृविषयञ्च ।

तथा ।

अतिदोहातिदाहाभ्यां नासिकाच्छेदने तथा ।

नदीपर्व्वतसंरोधे मृते पादोनमाचरेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

अन्यत्राङ्गनलक्ष्माभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा ।

सायं सङ्गोपनार्थञ्च न दुष्टेद्रोधबन्धनम् ॥

इति स्थिरचिह्नकरणमङ्गनन्तद्विपरीतं लक्ष्म ।

व्यासः ।

न नारिकेलैर्न च तालशालै-

र्न चापि मीक्षैर्न च बह्वृङ्गलैः ।

एतैस्तु गावो न च बन्धनीया

बद्धा तु तिष्ठेत्परशुं गृहीत्वा ॥

कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते ।

घण्टाभरणदोषेन विपत्तिर्यत्र गोर्भवेत् ॥

कच्छार्धन्तु भवेत्तत्र भूषणार्थन्तु तस्मृतम् ।

अतिदोहातिदमनं सङ्गति चैव योजने ॥

बद्धा शृङ्खलपाशैश्च मृते पादोनमाचरेत् ।

जलीघपल्वले मग्ना मेघविद्युद्गतापि वा ॥

श्वभ्रे वा पतितकस्त्राच्छापदेनापि भक्षिता ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं गोस्वामी व्रतसुत्तमम् ॥

यदा गोस्वामिनोपरोधेन मृता तदा गोस्वामिनो यदा गोपाल-
दीषेण तदा तस्य ।

शीतवाताहता तु* स्यादुद्धन्धनमृतापि वा ।

शून्यागारे† उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्द्दिश्येत् ॥ इति ।

कार्यान्तरानुसन्धानवैयग्याभावे सत्युपेक्षायामेतत् प्रायश्चित्तं
कार्यान्तरव्यग्रतया त्वङ्गं ।

तथाच विष्णुः ।

श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कच्छार्क्षमाचरेत् । इति ।

क्वचिद्दीषाभावोऽपि प्रतिपादितः संवर्त्तेन ।

मन्त्रणे गोचिक्त्रित्कार्थे मूढगर्भविमोचने ।

यत्रे कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते‡ ॥ इति ।

तथा ।

दाहच्छेदशिराच्छेदप्रयोगैरुपकुर्वताम्§ ।

* मृता वा स्यादिति क्वचित् पाठः । † शून्यागाराद्युपेक्षायामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।
‡ यन्त्रणे गोचिक्त्रित्कार्थे मूढगर्भविमोचने । यत्रे कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
इति ग्रन्थान्तरे पठितम् । § दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वतामिति ग्रन्थान्तरे पठितम् ।
क्वचिच्च पुस्तके दाहच्छेदशिराभेद इति पाठः ।

द्विजानां गोहितार्थाय प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अप्रथमं स्नेहमाहारं ददद्गोब्राह्मणे द्विजः ।

दीयमाने विपन्नश्चेन्न स पापेन लिप्यते ॥

पराशरः ।

ग्रामघाते शरीरेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।

अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

कूपखाते च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः ।

ग्रामदाहे तथा घोरि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

एतच्च बन्धनरहितस्य पशोर्मरणे बह्वस्य मरणे त्वापस्तम्बोक्तं
द्रष्टव्यं ।

कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहेऽवटेषु* च ।

यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥ इति ।

अवटो गर्तः ।

यमः ।

निशि बन्धनरुद्धेषु व्याघ्रसर्पहतेषु च ।

अग्निविद्युद्विपन्नेषु† प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा कटिभङ्गं तथैव च ।

यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

अस्थिभङ्गादिप्रयुक्तस्वल्पेव ।

आपस्तम्बः ।

* खलेषु च क्वचित् पाठः । † अग्निविद्युन्निपातेषु इति क्वचित् पाठः ।

अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने दन्तशृङ्गानां* मासार्द्धन्तु यवान् पिबेत् ॥ इति ।

तत्राशक्तं प्रत्यङ्गिराः ।

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचने तथा ।

दशरात्रं पिबेद्वच्चं सुखापि यदि गौर्भवेत् ॥ इति ।

वज्रं क्षीरदधिघृतानि ।

अङ्गिराः ।

अङ्गुष्ठमात्रस्थीस्थेन बाहुमात्रप्रमाणतः ।

सार्द्धंश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

तस्माद्दूर्द्ध्वप्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् ।

द्विगुणन्तु चरेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ इति ।

पूर्वोक्तानि उपपातकप्रायश्चित्तानि वक्ष्यमाणानि चोपपात-
कादिप्रायश्चित्तानि च चत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया पादोना-
दीनि भवन्ति ।

अतएव वृहद्विष्णुः ।

विप्रे तु सकलं देयं पादीनं चत्रिये स्मृतम् ।

वैश्वेऽर्द्धं पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

यश्चाङ्गिरसोक्तम् ।

पश्याद्वा ब्राह्मणानान्तु सा रात्रां द्विगुणा मता । इति ।

तस्माद्वापातकविषयमिति प्रागभिहितम् अनुयाहकादीनां

* कर्षणशृङ्गानामिति यस्याक्षरे पठितम् ।

पादोनादि स्त्रीबालवृद्धादीनां त्वर्ष । अनुपनीतबालस्य पादः ।
 अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरोक्तगुरुलघुप्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया
 अनुग्राहकप्रयोजकाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयानि । पुरुषं प्रति
 वपनविषये विशेषो दर्शितः ।

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुनोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ इति ।

स्त्रियं प्रति पराशरः ।

वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्याजपादिकम् ।

न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्नाहवाजिनम् ॥

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य हृदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥ इति ।

विधवायास्तु मुण्डनमस्यैव इति प्राङ्ग्निरूपितम् ।

अथ ब्राह्म्याद्युपपातकेषु पूर्वोक्तातिदेशः क्वचन विशेषप्रायश्चित्तं
 चाभिधीयते । तत्र शृङ्गयाहितया स्वल्पमधिकं वा प्रायश्चित्तं
 विहितं तत्र तदेव ग्राह्यम् ।

तत्र ऋष्यशृङ्गः ।

प्रायश्चित्तेन शुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणायवा पुनः ॥

ः याज्ञवल्करः ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणायवा पुनः ॥

एवं पूर्वोक्तगोवधप्रायश्चित्तेन चान्द्रायणेन मासं पयोव्रतेन

पराकेन च । अकामकारैः शक्त्यपेक्षया व्रतचतुष्टयं योजनीयम् ।

कामकारे तु मनूक्तं त्रैमासिकं । ब्राह्मण्यां

यमः ।

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥

एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् ।

हृविथं भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।

मनुः ।

येषां द्विजानां सावित्री नालोच्येत यथाविधि ।

तांश्वारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

उपनेत्राद्यभावेन कालातिक्रमे यान्यस्य मानवयान्नवल्कीयानि
शक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यानि अनापद्यतिक्रमे गोवधप्रकरणप्रदर्शितं
मनूक्तं त्रैमासिकमनापदि उक्तकालातिक्रमे वशिष्टोक्तं द्रष्टव्यं
पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतश्चरेत् द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तये-
न्नासं पयसा पक्षमाभिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन
त्रिरात्रमभक्ष्योऽहोरात्रमुपवसेदशमेधायावभृथं गच्छेद्ब्राह्म्यस्ती-
मेन वा यजेतेति । उद्दालकव्रतस्वरूपमेव दर्शयति । द्वौ मासा-
वित्यादिना यत्र* पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तत्र विशेषमाह ।

आपस्तम्बः ।

* यस्य इति क्वचित् पुस्तके पठितम् ।

अतिक्रान्ते तु सावित्र्याः काल ऋतुचैविव्यक्तं ब्रह्मचर्यं-
चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपसर्पणमथाध्याप्यः ।
अथ यस्य पितृपितामहौ इत्यनुपनीतौ स्यातां ते ब्रह्म-
हसंस्तुतास्तेषां गमनं भोजनं विवाहमपि वर्जयेत्तेषा-
मिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संव-
त्सर अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय
संवत्सरान् यावन्तोऽनुपनीताः स्युः सप्तभिः पावमानी-
भिर्यदस्ति तच्च दूरक इत्येताभिर्यज्ञपवित्रेण सामप-
वित्रेणाङ्गिरसेत्यपि वा व्याहृतिरेवासौ ध्याप्यः अथ
यस्य प्रपितामहादीनां न स्मर्यते उपनयनं ते श्मशान-
संस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्
तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविव्यक्तं ब्रह्म-
चर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादि-
भिरथ गृहमेधोपदर्शनं नाध्यापनं ततोनिवर्त्तते तस्य
संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे तत उर्ध्वं प्रकृतिवदिति ।

अयमर्थः । विप्रादीनां षोडशद्विंशतिचतुर्विंशतिवर्षात्काले
सावित्र्यापनयनस्य काले अतिक्रान्ते ऋतुं मासद्वयं यावत्
चैविव्यक्तं ब्रह्मचर्यं वेदत्रयसम्बन्धि भैक्षायनगुरुशुश्रूषणादिकं
चरेत् । वेदत्रयार्थं ऋतुत्रयं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः । अथ ऋतुत्रयं
ब्रह्मचर्यान्तरमुपनयनं कार्यं तच्च उपनयनानन्तरं संवत्सरं
यावदुदकोपस्पर्शनं प्रत्यहं प्रायश्चित्तरूपं स्नानं कुर्यात् अथा-
ध्यापनीयः । एतदुहालकव्रताशक्तस्य यस्य ब्राह्मस्य पितृ-

पितामहाव्युपनयनरहितो स्यातां ते त्रयोऽपि । ब्रह्मह-
संस्तुताः ब्रह्मशब्दवाचाः तेषां गमनं तान् प्रति संस्कार्यार्थं
गमनं तत्सम्बन्धि भोजनादि वर्जयेत् । तेषां शुद्धिमिच्छता-
मिदं वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं । ऋतुं ऋतोः स्थाने संवत्सरः
ततश्च प्रतिपुरुषं वत्सरत्रितयं ब्रह्मचर्यं कार्यम् । अथोपनयनं
ततो यावन्तोऽनुपनीताः पुरुषास्तत्संख्यया यदि हावनुपनीतो
तर्हि हौ वत्सरौ यदि त्रयस्तदा त्रीणि प्रत्यहं स्नानं कुर्यात्
केचन संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति व्याचक्षते । तत्र मन्वाः ।
षट्स्ति यश्च दूरके भयं विन्दन्तसामिहोद्यताभिः सप्तभिः
षावमानीभिर्ऋग्भिर्मार्ज्जनमघमर्षणञ्च यथाशक्ति कुर्यात् येन
देवाः पवित्रेण इति यज्ञेऽर्वाचामिति पुरुषानामुपनयनाभावः
ते सर्वे श्मशानसादृश्या अशुचय इत्यर्थः । ते आगते समुत्थानं
भोजनादि च यद्यपि न कुर्यात् तेषां स्वयमेवं शुद्धिमिच्छतां
प्रायश्चित्तं हादशवर्षाणीत्यादि स्पष्टार्थं । उदकोपस्पर्शनमपि
पुरुषसंख्यावत्सरानभिव्याप्यसंवत्सरं सोदकसंस्पर्शनं तत्र मन्वाः
पूर्वोक्ता एव ततोऽध्यापनं नास्ति किन्तु गृहस्थाश्रमस्त्री-
कार उपदिष्टगार्हस्थ्यत्पुरुषात् सन्ततिर्वर्तते तस्मादुत्पन्न-
स्योपनयनसंस्काराप्रथमातिक्रमे यथा अतिक्रान्ते सावित्र्याः
काले ऋतुं चैवियकं ब्रह्मचर्यमिति तत्तद्भवति तत ऊर्ध्वं
प्रकृतिवदुपपन्नस्यातिक्रान्ते सावित्रीकालोपनयनवदिति ।

अथ स्त्रिये धान्यादिद्रव्यविशेषापहारे सामान्यप्रायश्चित्ता-
पवादकत्वेन प्रायश्चित्तान्तरमाह ।

मनुः ।

धान्यान्नधनचौर्याणि* कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।

स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राव्देन विशुद्धयति ॥

धनं सुवर्णादन्यत् सारद्रव्यं द्विजोत्तमो विप्रस्तस्य स्वजातिर्विप्र-
एव, एतच्च ब्राह्मणपरिगृहीतधान्याद्यपहर्तुर्ब्राह्मणस्यैव ।
चत्रियादीनां स्वस्वजातीयसम्बन्धिधान्याद्यपहरणे यथोक्त-
क्रमेण पादोनमर्द्धं पादश्चेति कल्प्यं ब्राह्मणेन चत्रियादिपरि-
गृहीतधान्याद्यपहारे षाण्मासिकं मनूक्तचैमासिकगोवधव्रतं
षान्द्रायणञ्च कल्पनीयं चत्रियेण वैश्यादिधान्यापहारे षाण्मा-
सिकं चैमासिकञ्च वैश्येन शूद्रपरिगृहीतापहारे चैमासिक-
मिति कल्प्यं इदञ्च कामकृते अकामकृते तु शक्त्याद्यपेक्षयार्द्धं
चैमासिकगोवधव्रतं वा परिकल्पनीयं । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो
हरतोऽप्यधिकं वध इति दशकुम्भाधिकहरणे यात्रवल्केन
वधदर्शनाद्दशकुम्भपरिमितधान्यहरणे एतत् प्रायश्चित्तं वेदि-
तथ्यं । धान्यसाहचर्यादन्नस्य तण्डुलादेरप्येवमेव दशकुम्भपरि-
मितधान्यमूल्यलभ्ये रजतादिधनेऽप्येवमेव । कुम्भश्च पञ्च-
सहस्रपलपरिमाणः । अल्पसाराणां त्रपुसीसादीनां हरणे
मनुः ।

द्रव्याणामल्पसाराणां स्त्रीयं कृत्वान्यवेश्मनः ।

चरेत्स्नान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्या स्वशुद्धये† ॥ इति ।

* चौर्यादि इति क्वचित् पठितम् । क्वचित् पुस्तके मूलमनुसंहितायाश्च ।

† तन्निर्यात्यास्वशुद्धये इति पठितम् ।

एतच्च पञ्चविंशतिपणमूल्यलभ्यत्रपुसीसाद्यपहारे ।

तथा ।

भोष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ।

पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

एककालभोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहारे एतद्विवारभोजनपर्याप्त-
हरणे तु पैठीनस्युक्तं त्रिरात्रं भक्ष्यभोज्यान्स्वोदरपूरणमात्रस्य
हरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारश्चेति एकरात्रं पञ्चग-
व्याहारस्य पूर्वोक्तविषयः । भक्ष्यादिसाहचर्याद्यानादीनां
अपि तावन्मूल्यलभ्यानामेव हरणे एकरात्रादिकं एकरात्रभो-
जनपर्याप्तभक्ष्यादित्रिगुणमूल्यलभ्यदणकाष्ठादिहरणे त्रिरात्रं ।
अनेनैवाभिप्रायेण

मनुः ।

दणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।

चेलचर्माभिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥

तथा द्वादशगुणभक्ष्यमूल्यमणिसुक्ताद्यपहारे स एव ।

मणिसुक्ताप्रबालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।

अयःकांस्थीपलानाञ्च द्वादशाहं कषान्नता ॥

भक्ष्यादित्रिगुणमूल्यकार्पासादिहरणेऽपि

स एव ।

कार्पासकीटजीर्णानां द्विसुरैकसुरस्य च* ।

* द्विशकैकशफस्य चेति मूलमनुसंहितायां पाठः ।

पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव तत्रहं पयः ॥ इति ।
एवमन्यत्रापि योजनीयम् ।

तथा ।

मनुष्याणाञ्च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
एतञ्च क्षत्रियादिमनुष्यापहारे ।

निरपेक्षस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमणीनाञ्च रक्त्वास्त्रियसमं स्मृतम् ॥

इत्यत्र ब्राह्मणसम्बन्धि मनुष्याद्यपहरणस्य सुवर्णस्त्रियसमत्वे-
नोक्तत्वात् वापीकूपजलानाञ्च इत्यत्र कूपवापीभ्यां जलं विशे-
षणं घटादिजलव्याघ्रार्थं, तेन सजलवापीकूपापहारे प्राय-
श्चित्तमिदमित्यपराकं सार्द्धशतद्वयपललभ्यजलापहार इदञ्चा-
न्द्रायणं नियम्यत इति मिताचरायां, एतञ्च प्रायश्चित्तजातमप-
हृतं* स्वामिने दत्त्वेव कर्त्तव्यम् ।

यदाह विष्णुः ।

दत्त्वेवापहृतं द्रव्यं स्वामिने व्रतमाचरेत् । इति ।

स्त्रीबालादिषु पूर्वोक्तरीत्या कल्पाम् । ऋणानाञ्चानपक्रिये-
त्यत्र गोवधप्रायश्चित्तानि यथाशक्ति योज्यानि । अनाहिताग्नि-
तायां तत्र वत्सरादूर्ध्वं आपदि शक्त्यपेक्षया याज्ञवल्क्योक्तव्रत-

* इदञ्च स्त्रियभायश्चित्तं अपहृतद्रव्यदानीत्तरकालमेव द्रष्टव्यमिति मूलमिताचरायां
पाठः । क्वचिच्च पुस्तके एतञ्च प्रायश्चित्तकल्पां वस्तुजातपरहृतमिति पठितम् ।

चतुष्टयं योज्यम् । अनापदि तु वत्सरादूर्ध्वमेव मनूक्तमैमासि-
कम् । असंपूर्णसंवत्सरे

कार्ष्णाजिनिराह ।

काले त्वाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः ।

तदकुर्वन्नशनं चान्द्रायणमथापि वा ॥

आवसथ्याधानेऽपि स एव ।

कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो न दद्याद्दुताशनम् ।

चान्द्रायणं चरेदर्षं प्रतिमासमहोऽपि वा ॥ इति ।

वर्षातिक्रमे चान्द्रायणं मासातिक्रमे त्वहमुपवासः । श्रौत-
स्मार्त्तान्याधानाभाव इदं प्रायश्चित्तं गृहीतस्य नास्तिक्यादि-
वशात्परित्यागे धर्मकृत्यादिषु विशेषोऽभिहितः ।

व्याघ्रपादः ।

मासद्वयन्तु यो वज्रं त्यजेदेवं समाचरेत् ।

नास्तिक्यात् कच्छमेकन्तु होमद्रव्यं ददाति च ॥ इति ।

तथा ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानमुपदिष्टं मनीषिभिः ॥ इति ।

मासचतुष्टयमभिश्याप्याग्निपरित्यागे त्वतिकच्छः ।

तथा स एव ।

चतुष्टये तु संपूर्णे मासानान्तु हुताशनम् ।

त्यक्त्वा तु कच्छं कुर्वीत ततः पापात्ममुच्यते ।

धर्मासपर्यन्तं पराकः अत ऊर्ध्वमष्टपर्यन्तं पयोव्रतम् ।

यथाहीशना ।

षण्मासन्धजते यो वै पराकं स समाचरेत् ।

जङ्घं पयोव्रतं कुर्यान्मासमेकं समाहितः ॥

वर्षपर्यन्तमेवाहुर्मनयः संशितव्रताः ।

संवत्सरादूर्ध्वन्तु स्कन्दपुराणे ।

जङ्घं संवत्सरादग्निं यस्त्यजेत्ययसो व्रतम् ।

हैमासिकं ततः कुर्यान्नैमासिकमथापि वा ॥

कालाख्यत्वमहत्त्वापिचया विकल्पः । प्रमादात्मासमग्निपरि-
त्यागेऽपि

स्कन्दपुराणे ।

हुताशनं हि यो विप्रः प्रमादात्स्यजति प्रभो ।

उपवासं तथा कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा ॥

प्राणायामशतं त्रिरात्रपरित्यागे ।

कूर्शपुराणे ।

षष्टिरात्रं त्यजेदग्निं प्रमादात् शृणु मे विभो ।

उपवासं तथा कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा ॥

तथेत्यनेन तत्र त्रिरात्रं परामृश्यते, मासद्वयपरित्यागे त्रिरात्रं
अत जङ्घं संवत्सरपर्यन्तं मासप्राजापत्यं अत जङ्घं कालबहुत्वे
प्रायश्चित्तबहुत्वम् ।

तथाच भारद्वाजशृङ्गां ।

प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादाविंशतिरात्रा-

दत जङ्घं मासः षष्टिरात्रात्तिस्रोरात्रीरुपवसेत् अत

जङ्घं माससंवत्सरात्प्राजापत्यञ्चरेत् । अत जङ्घं काल-
बहुत्वे दोषबहुत्वमिति । उपवासश्च त्रिंशद्रात्रादित्यपि
पाठः ।

आलस्येन परित्यागे स्मृत्यन्तरे ।

आलस्येन यदा वक्रिं द्वादशाहं त्यजिष्यमी ।

त्रिरात्रमुपवासश्च चरेत्यापविशुद्धये* ॥

भारद्वाजगृह्यं द्वादशाऽहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः मासातिक्रमे
द्वादशाहमुपवासः संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं
वा कुष्माण्डीभिर्हीमः क्रमेणोभयञ्चेति उपवाससमर्थस्य मासं
पयोभक्षणं संवत्सरानन्तरमधिककालातिक्रमे उभयं तच्च
गृह्याग्निविषयम् ।

हारीतः ।

संवत्सरोत्पन्नेऽग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात्
द्विवर्षोत्पन्ने चान्द्रायणं सोमायनञ्च कुर्यात्त्रिवर्षोत्पन्ने
संवत्सरं कच्छमभ्यस्य पुनरादध्यात् । इति ।

शङ्खः ।

अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्वाञ्च दद्यादिति ।
एतदकामतः श्रौताग्न्युत्सादे कामतस्तु मनूक्तं ।

अग्निहोत्रपरिदध्याग्नीन्† ब्राह्मणः कामकारकः‡ ।

* विसृक्तये इति क्वचित्पाठः । † अग्निहोत्रपविष्याधिमिति क्वचित्पाठस्तम् ।

‡ कामकारक इति क्वचित्पाठः ।

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहृत्यासमं हि तत् ॥

मासमग्नीनपरिद्वयेत्यन्वयः । केचनालस्यादिना मासपरित्यागे प्रथममासे कच्छत्रयं । ततो माससङ्ख्याया कच्छसङ्घेति एव-
मादयो गुरुलघुकक्षाः शक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयाः । एवं प्रायश्चित्तानन्तरं प्राप्तस्थानेषु* पुनराधानं कृत्वा नित्यकर्म्म कुर्यात् प्रायश्चित्तञ्च होमद्रव्यञ्च दत्त्वा तद्यथाच भारद्वाजगृह्ये ।

यावत्कालमहोमी स्वात्तावद्रव्यमशेषतः ।

तद्दानञ्चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव च ॥

तथा पण्यविक्रये† यत्र स्मृतिषु प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र द्रव्यानु-
बन्धाद्यपेक्षया अनापदि मानवं चैमासिकं गोवधे याज्ञवल्क्योक्त-
व्रतचतुष्टयं योजनीयं ।

क्वचन विशेषो ह्यारीतेनोक्तः ।

गुडतिलपुष्पमूलपक्वान्नविक्रये सीमायनं लाक्षा लवणं
मधुमांसतैलवीरदधिष्टततक्रगन्धचामरचर्म्मरक्तवाससामे-
क्तमविक्रये चान्द्रायणं ।

तथा ।

ऊर्णाकेशरिधेनु‡वेश्मशस्त्रविक्रये च भक्ष्यमांसस्नायुस्थि-
शृङ्गनखशक्तिविक्रये तप्तकच्छः हिङ्गुगुग्गुलुङ्गरितार-
लमनःशिलाजतुगैरिकचारलवणमणिमुक्ताप्रभास्रवैषव -
वेणुमृगमयेषु च आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीषु कत-

* प्राप्तस्थले इति कचित्पाठः । † यथापण्यविक्रये क्वचित्पाठः । ‡ यथा

ऊर्णाकेशकेशरिधेनु इति पाठान्तरम् ।

विक्रयेषु त्रिषवणं स्याद्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दश-
सहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवतीति हीनमानोन्मान-
सङ्कीर्णविक्रये* चेति ।

दशसहस्रं जपन् मायत्रीमिति† शेषः । मञ्जर्यान्तु प्रायश्चित्त-
करणात् गोमतीजपयुक्तम् । संवत्सरत्रतमेव हीनमानादि-
विक्रयेऽपि सङ्कीर्णं मिश्रितमेकतमविषयः‡ इति सर्वशेषः ।

ग्रहलिखितौ ।

षविक्रयणीयानि तिलतैल दधि चौद्रलवण द्राचामद्य
मांस घृतान्न स्त्रीपुरुष हस्त्यश्वा गोवृष गन्धरस चीम
कृष्णाजिन सोमोदकनीलीविक्रयात् पतति ब्राह्मणः तत्र
प्रायश्चित्तमकामकृते कामकृतेऽप्येकेऽपतितो ह्यान्मानमुद्ध-
रेत्संवत्सरं तप्तकच्छं समाचरेत् । कृत्वा पुनःशुचिरेपो-
ऽभ्युपेयात् शिरेकार्द्रवासा गोष्ठे मौनी वीररसनमासीत
रात्रौ दिवा तिष्ठेत् युक्तोऽग्निकार्यपरः सावित्रीं
सवानुगां जपेत् । स्वप्नभ्युपगम्य कुशचीरवासा
मौञ्जी मेखली दण्डपवित्रपाणिर्हविष्यं वाशयेच्चरन्
भैक्ष्यमदुष्टं वाचो ब्रुवन्नश्रीयात् हादशरात्रं चीपवासी
ब्राह्मणतर्पणञ्च गवाङ्गिकमित्थेवं व्यवहार्योऽन्यथा

* विषये इति क्वचित्पाठः । † गोमतीमिति शेष इति क्वचित् पठितम् ।
‡ विक्रय इति क्वचित्पाठः । § कृतवापनः इति क्वचित् पुस्तके पाठः । ¶ स च
भानुगामिति पाठान्तरम् ।

पतितः शिष्टैरसम्भाष्य इति विश्वः । मांसलवणलाक्षा-
चारविक्रयी चान्द्रायणं कुर्यात्तच्च भूयञ्चोपनयेदिति ।

चतुर्विंशतिमते ।

सुरायाः विक्रयं कृत्वा चरेत्सौम्यचतुष्टयम् ।
लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणं त्रयम् ॥
मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
पयःपायसपूपानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्* ॥
दध्नश्चेत्तुरसस्यैव गुडखण्डादिविक्रये ।
सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकन्तु समाचरेत् ॥
कदली नारिकेलञ्च नारङ्गवीजपूरकम् ।
एतेषां पादकञ्चः स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कञ्चमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्तद्वर्षं स्याद्दिनं हिङ्गादिविक्रये ॥
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
धर्मार्थं कृमिजाताञ्च यज्ञार्थं विक्रयं नयेत् ॥
रक्तपीतादिवस्त्राणि कृष्णादीनि तथैव च ।
विक्रये त्र्यहमेतेषां गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं नरः कृत्वा लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत पूतानां द्विगुणं† चरेत् ॥
खराश्वाश्चतरीणाञ्च वराहाणाञ्च विक्रये ।

* चान्द्रायणत्रयमिति कश्चिपठितम् । † गजानामेन्दवं कृतमिति पाठान्तरम् ।

पराकं तत्र कुर्वीत सुतानां द्विगुणश्चरेत् ॥
 नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
 चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
 अज्ञानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कच्छमाचरेत् ॥
 इतिहासपुराणानां चरेत्सान्तपनं द्विजः ।
 रहस्यपञ्चरात्राणां कच्छमेव समाचरेत् ॥
 अज्ञादिविक्रये एकाह इत्यनुवर्तते । एवमन्यान्यपि गुरुलसु-
 द्द्विप्रायश्चित्तान्यन्विथ कामाकामजातिगन्तवाद्यपेक्षया यो-
 ज्यानि ।

अथ परिवेदनपारिवित्ते च ।

तत्र वशिष्ठः ।

परिवित्तिः कच्छं हादशरात्रं चरित्वा निर्विशिताश्चैवो-
पयच्छेदिति ।

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिस्तु तज्जग-
यान् इत्यमरकोषे । असौ परिवित्तिर्ज्येष्ठस्तं परित्यज्य प्राजा-
पत्यं चरित्वा निर्विशित् उदहेत्कामित्वाकाङ्क्षायामाह, ताश्चै-
वोपयच्छेदिति तामेव स्वेन पूर्वपरिणीतामेव ।

तथा ।

परिविदानः कच्छातिकच्छी चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुन-
निर्विशेत् तामेवोपयच्छेत्तति ।

परिविदानः परिवेत्ता कनीयान् तस्मै ज्येष्ठाय स्वीढां दत्त्वा
इयं त्वदीयेत्युपचारार्थमिव दत्त्वा ब्रह्मवार्थ्याहृतं भैक्षवन्निवेद्य
कच्छातिकच्छी कत्वा पुनस्तामिव तेनानुज्ञातामुद्वहेदित्यर्थः ।
एतच्च देशान्तरव्यवस्थिते ज्येष्ठे सति कृतविवाहे इति भ्रान्त्या
कनीयसि कृतविवाहे निर्गुणे वा ज्येष्ठे द्रष्टव्यं प्रायश्चित्तस्याल्प-
त्वात् । ज्येष्ठे गुणवति कनीयसः पित्राद्यनुष्ठामन्तरेण कामतः
करणे हारीताद्युक्तं द्रष्टव्यं ।

ज्येष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विश्रमानः* परिवेत्ता परि-
वित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परि-
यष्टा याजकः सर्व्वे ते पतिताः । संवत्सरं प्राजापत्येन
कच्छेण वा पावयेयुरिति ।

अत्रापि परिवेत्तादीनां सर्व्वेषां कामतः प्रवृत्तौ प्रत्येकं संवत्सरं
कच्छेण ते शुद्धैरन् अन्नानतः प्रवृत्तौ तु याज्ञवल्क्योक्तगोवधव्रत-
चतुष्टयं जातिशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयम् । अत्रैव विशेषमाह
यमः ।

द्वौ कच्छी परिवित्तिस्तु कन्यायाः कच्छमेव च ।

अतिकच्छश्चरेद्दाता ह्येता चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति ।

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्धते तु या ।

* निर्विश्रमिति शब्दान्तरे पठितम् ।

सा चाग्नेदिधिष्ण्येया पूर्वा तु दिधिष्णुः स्मृता ॥

अत्र प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः ।

अग्नेदिधिष्णुपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत्
ताञ्चैवोपच्छेत् दिधिष्णुपतिः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा
निर्विशेत् ताञ्चैवोपयच्छेत् दिधिष्णुपतिः कच्छाति-
कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति केचिन्नेवं
पठन्ति दिधिष्णुपतिः कच्छं चान्द्रायणं द्वादशरात्रं
चरित्वा निर्विशेत् ताञ्चैवोपयच्छेत् अग्नेदिधिष्णुपतिः
कच्छातिकच्छाविति । एवञ्च प्रायश्चित्तविकल्पः ।

प्रथमपाठेऽयमर्थः । अग्नेदिधिष्णुपतिः कनिष्ठायाः पतिस्ताम्परि-
त्यज्य प्राजापत्यञ्चरित्वा निर्विशेत् उदहेत् । कामित्याकाङ्क्षायां
ताञ्चैविति तां स्वेन पूर्वपरिणीतां । दिधिष्णुपतिर्ज्येष्ठायाः
पतिः तां तथा कनिष्ठापतये तस्मै पूर्ववद्दत्त्वा कच्छातिकच्छौ
चरित्वा पुनः पूर्वपरिणीतामेव उदहेत् । द्वितीयपाठेऽय-
मर्थः । तस्मै दिधिष्णुपतये दत्त्वा पुनः स्वीढान्तामेवाग्नेदिधि-
ष्णुपतिरुदहेत् । अत्रानुक्तस्थले कन्यायाः प्रौढाया अर्द्धं अप्रौढायाः
पाद इति विकल्पः । प्रायश्चित्तानन्तरन्तु ज्येष्ठानुक्रमेणैव पूर्वव-
रायैव पूर्वदत्तां कन्यां दत्त्वा विवाहसंस्कारः कार्यः । यत्र
च सोदरकनिष्ठभ्रात्रा सोदरज्येष्ठकन्या प्रथमं विवाहिता ततो
ज्येष्ठभ्रात्रा कनीयसी विवाहिता अथवा ज्येष्ठभ्राता प्रथमं कनी-
यसी कनिष्ठेन पश्चाज्येष्ठ तत्र परित्याग एव परिवित्ति-
पदिवित्तुकन्यादाहयजकानां द्वादशरात्रं शक्तुप्राशनं ब्राह्मण-

तर्पणञ्च तां पुनर्भुवमित्याचक्षते न भूयश्चैनामभिगच्छेदिति
 सुमन्तुस्मरणात्ताभिगच्छेत् न प्राप्नुयात् परित्वजेदिति यावत् ।
 अस्य वचनस्य विषयान्तरापेक्षया अयमेव विषयो ज्यायान् ।
 के च कनिष्ठः परिवेत्ता खोढां कन्यां ज्येष्ठाय दद्यात् ज्येष्ठो-
 ऽपि कनिष्ठविवाहितामेवोदहेत् । एवमग्रेदिधिष्वादिष्वप्युक्त-
 व्युत्क्रमविवाहेन संस्कारस्थानिष्यन्नत्वादिति कथयन्ति तच्चिन्त्यं
 अत्यन्तलोकविद्विष्टत्वात् ।

अथ भृतकस्याध्यापनादेव* तत्र ब्राह्मीसुवर्चलां† पिवेदि-
 त्यनुवृत्तौ

विष्णुः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितस्तथा ।

अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षान्नियतः पिवेत् ॥

अनुयोगः यशसे धनाय वा सम्यगधीयानश्च त्वया न सम्य-
 गधीयते इत्याक्षेपः ।

तथाच स्मर्यते ।

दत्त्वानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीत् । इति ।

इदमपि प्रायश्चित्तं सामान्यगोवधप्रायश्चित्तैः शक्त्याद्यपेक्षया
 विकल्पितम् ।

अथ महापातक तत्सम तदतिदिष्ट व्यतिरिक्त पारदार्ये
 ऋतुकाले कामकारेण जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं ब्रह्म-

* भृतकाध्यापनादिति पाठान्तरम् । † ब्रह्म सुवर्चलामिति पाठान्तरम् ।

हत्याप्रायश्चित्तम् । तथाच वार्षिकप्राक्तब्रह्मचर्य्यनुष्ठत्तौ
गौतमः ।

उपपातके चैवमिति ऋतुकाले अग्निहोत्रसाधनत्वादि-
गुणयुक्तब्राह्मणीगमने वर्षद्वयं ब्रह्महत्याव्रतं तादृग्विध-
ओन्नियपत्नीगमने त्रैवार्षिकं यदाह

सएव ।

हे परदारि त्रीणि ओन्नियस्य द्रव्यलाभे चोत्सर्गो यथा-
स्थानं वा गमयेदिति ।

हे वर्षे तथा दत्तं द्रव्यमुत्सृष्ट्व्यं तदीयं द्रव्यं तत्र वा गमयितव्य-
मित्यर्थः । अथवा ओन्नियपत्नीं गुणवत्यां वैश्यायां गमने
वार्षिकं तादृश्यामेव चत्रियायां द्विवार्षिकं तादृश्यामेव
ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकमिति कल्प्यम् ।

तथाच शङ्कः ।

वैश्यग्रामवकीर्णं संवत्सरं ब्रह्मचर्य्यं त्रिषवणं वानु-
प्रतिष्ठित् चत्रियायां हे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच्च
शूद्रायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति ।

अहं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशवार्षिकव्रतं वैश्यवदित्यतिदेशात् पादोर्न
वार्षिकं षाण्मासिकं वा कल्प्यं । एतच्च ब्राह्मणस्यैव एतद्दिगव-
लम्बनेन चत्रियस्य चत्रियादिस्त्रीषु पूर्वोक्तगुणशालिनीषु गमने
क्रमेण द्विवार्षिकं त्रिवार्षिकं षाण्मासिकानि । एवं वैश्यस्य
वैश्याशूद्रागमने वार्षिकं षाण्मासिकं कल्प्यं । शूद्रस्य शूद्रपत्नीं
परभार्यायां षाण्मासिकं ।

यहापस्तम्बेनीक्तं ।

सवर्णायामनन्यपूर्वायां सकृत् सन्निपाते पादः पतती-
त्युपदिश्यन्त्येवमभ्यासे पादः पादश्चतुर्थे सर्वमिति ।
एतच्चाग्निहोत्रादिसाधनत्वादिगुणशालिन्यां श्रीचित्रपत्रां
गमने वेदितव्यं । अनन्यपूर्वायामिति विशेषीपादानादेकत्रैव
गमनाभ्यासे द्वितीयवारादिगमनेऽनन्यपूर्वकत्वरूपप्रथमीपभी-
णाभावात् । नूतनान्यपूर्विकाभ्यास इव न प्रत्यभ्यासं पादपादा-
धिक्यमपि तु प्रतिगमनं पादपादन्यूनं कल्प्यं । एतदखिल-
मपि कामकारे । अकामकारे तु पूर्वाक्तविषयेषु पूर्वाक्तप्राय-
श्चित्तान्येवार्हतया योज्यानि । अष्टतुकाले कामतो जाति-
मात्रब्राह्मण्यमव्यभिचारिण्यां गमने मनूक्तं त्रैमासिकं, तथा
क्षत्रियागमने मनूक्तमेव त्रैमासिकं । तथा वैश्यागमने
चान्द्रायणम् । एवं वैश्यस्य शूद्रागमने चान्द्रायणं मासिक-
यावकव्रतं एतच्च ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्य क्षत्रियादिस्त्री-
गमने त्रैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतं वैश्यागमने
त्रैमासिकं चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च क्रमेणैवं वैश्यस्य
वैश्याशूद्रागमने चान्द्रायणं मासिकयावकव्रतञ्च । शूद्रस्य
शूद्रागमने मासिकयावकव्रतञ्च । कामतस्तु ब्राह्मणस्य
ब्राह्मण्यादिहिजातिस्त्रीगमने क्रमेण याज्ञवल्क्योक्तं वृषभैका-
दशगोदानं मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च

* वैश्याशूद्रीरिति पाठान्तरम् । † शूद्रीति पाठान्तरम् ।

द्रष्टव्यं । चत्रियस्य चत्रियादिद्विजातिस्त्रीगमने क्रमेण मासं पञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्यं* । वैश्यस्य वैश्यागमने प्राजापत्यम् । शूद्रागमने तु संवर्त्तः ।

शूद्रान्तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा ।

गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत् पापविमोचकः ॥ इति ।

कामतोमासं अकामतोऽर्द्धं चत्रियादीनामपि शूद्रागमने पूर्वोक्तं मासार्द्धमेव ।

यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

ब्राह्मणषेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत् निवृत्तधर्मकर्मणः कच्छः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकच्छ इति । तद्ब्राह्मणपत्न्यां शूद्रायामप्रेक्षापूर्वकमबुद्धिपूर्वकं । निवृत्तधर्मकर्मणो दुष्टाचारस्य द्विस्त्रिव्यभिचारितब्राह्मणस्त्रीविषयश्च कामकारे तु द्विगुणं एतच्च सप्तद्वमने वारचतुष्टयं व्यभिचरितायामकामतो गमने शङ्कोक्तं द्रष्टव्यं ।

शूद्रायां सचेलस्नात उदकुम्भं दद्यात् ब्राह्मणाय वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । चत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्रयहसुपोष्य घृतपात्रं दद्यादिति ।

चतुर्थे स्वैरिषी प्रीक्षा पञ्चके† बन्धकी मता ।

* प्राजापत्याचरणमिति पाठान्तरम् । † पञ्चमे इति पाठान्तरम् ।

इति स्मरणात् चतुर्थे व्यभिचारे जाते स्त्रैरिणीत्युच्यते ।
षट्त्रिंशत्सते ।

ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा कुञ्चिन्दद्या*द्विजातये ।
राजन्यान्तु धनुर्दद्याद्द्वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ॥
अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः ।

अत्रैव यमः ।

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा द्विजे दद्यान्मृगाजिनम् ।
चक्षियायां धनुर्दद्याद्द्वैश्यायामायसीं शिलाम् ॥
शूद्रां गतेन विप्रेण उदकुम्भः प्रदीयते ।

त्रिरात्रोपोषितः† स्नात्वा दद्यात्सम्वार्जनीं तथा ॥

अत्र शक्तविषये त्रिरात्रोपवाससहितानि मृगाजिनादिदानानि ।
अत्राशक्तस्य ।

दिवसोपोषितो वा स्याद्दद्याद्द्विप्राय भोजनम् ।

इति षट्त्रिंशत्सतोक्तोपवाससहितानि दानानि । अत्राप्यश-
क्तस्य दानमात्रमिति व्यवस्था । एतच्च गर्भानुत्पत्तौ तदुत्पत्तौ
तु द्विगुणम् ।

तथाचोशना ।

गमने तु व्रतं यत्तु गर्भे तद्विगुणं भवेत् । इति ।

शूद्रां गर्भधाने चतुर्विंशतिमते । वृषस्वामभिजातस्तु क्षीणि
वर्षाणि चतुर्थकालसमये नक्तं भुञ्जीत इति ।

* किञ्चिद्दद्यादिति पाठान्तरम् । † त्रिरात्रोपोषित इति पाठान्तरम् ।

वृषल्याञ्चनितापत्यो वृषल्यामभिजानतः ।

वृषली शूद्रा स्वभार्याभ्रान्त्या प्रातिलौम्येन गच्छतः शूद्रादेः
प्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहान् गच्छतः शुद्धिमिच्छतः ।

पूर्णमेतत् व्रतं* ज्ञेयं माता यस्माद्भि तस्य सा ॥

पादहान्यान्यवर्णासु गच्छेत सार्व्ववर्णिकम् ॥ इति ।

कामतस्तु वधः ।

प्रातिलौम्ये वधः पुंसां नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ।

इति स्मरणात् । महापातकप्रकरणे तु शूद्रमग्नौ प्राश्येदि-
त्यादिवशिष्ठवचनं दर्शितं स्मरणीयमिति । अत्यन्तव्यभिचा-
रिणीब्राह्मणीगमने संवर्त्तोक्तम् ।

कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्यएव वा ।

कच्छं सान्तपनं वा स्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत् कथञ्चित्काममाहितः ।

गोमूत्रशयवकाहारी मासेनैकेन शुद्धान्ति ॥ इति ।

स्त्रीणामप्यनुलोमव्यवाये तु पुरुषस्य तु यत्प्रायश्चित्तं तत्तदेव
सम्पूर्णं प्रायश्चित्तं योजनीयम् ।

मनुः ।

यत्पुंसः परदारिषु तस्मैनाञ्चारयेद्भतम् । इति ।

* द्वादशवार्षिकव्रतं । + अन्यवर्णासु ब्राह्मणीभिन्नक्षत्रियादिषु षेद्गच्छेत् तदा सार्व्ववर्णिकं सार्व्ववर्णवधीकं प्रायश्चित्तं पादहान्या शूद्रेण कर्त्तव्यं क्षत्रियगमने पादीनं वैश्यागमने अर्द्धं शूद्रागमने पादं ।

अथ

प्रायश्चित्तार्हमर्हन्ति स्त्रियोरोगिण एवच ।
इति न प्रवर्तते ।

यत्सुंसः परदारेषु सामान्येषु व्रतं स्मृतम् ।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री तदशेषं समाचरेत् ॥

इति ब्रह्मस्यतिस्ररणात् । समानेषु सवर्णेषु एतदुत्कृष्टस्याप्युप-
लक्षणं । बलात्सवर्णोत्कृष्टोपभुक्तायाः संवर्त्तीकृतम् ।

बलात्प्रमथ्य भुक्ता चेत् दह्यमानेन चेतसा ।

प्राजापत्येन शुद्धिः स्नात्तस्यास्तत्पावनं महत्* ॥

तत्राशक्ती ऋथ्यशुद्धीकृतम् ।

बलेन कामिता नारी सवर्णेन कथञ्चन ।

प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं वै तस्याः शुद्धार्थमेव च† ॥ इति ।

प्रातिलीम्यव्यवाये तु स्त्रीणां पृथक् प्रायश्चित्तं, तत्र महापातक-
प्रकरणे वशिष्ठोक्तं दर्शितं । संवर्त्तेन प्रायश्चित्तान्तरमभिहितम् ।

ब्राह्मण्यकामान्नच्छेत् क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।

गोमूत्रयावकैर्मासात्तदर्वाञ्च विशुद्धयति ॥ इति ।

कामतोद्दिगुणम् ।

षट्त्रिंशन्वते ।

ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्ययोः सेवयामतिक्लृष्टं कच्छ्राति-

क्लृष्टौ चरेत् क्षत्रिययोषित् ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां

* परमिति पाठान्तरम् । † आदिशेदिति पाठान्तरम् ।

कच्छपादं कच्छार्धं प्राजापत्यं अतिकच्छं वैश्या-
शूद्रयोः शूद्रसेवायां प्राजापत्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवा-
यान्वहीरात्रं त्रिरात्रं कच्छार्धमिति ।

बृहस्पचेताः ।

विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात्प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कच्छचान्द्रायणत्रयम् ॥
चान्द्रायणे द्वे कच्छश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कच्छचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ॥
क्षत्रिया शूद्रसम्यक् कच्छं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकच्छन्तु चरेद्वैश्येन सङ्गता ॥
शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या कच्छं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कच्छं पादावरोपितं ॥ इति ।

गर्भधारणे तु चतुर्विंशतिमते ।

विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रियस्य तद्यैन्दवम् ।
यैन्दवश्च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥
शूद्रगर्भे भवेत् त्यागश्चाण्डालो जायते यतः ।
गर्भश्रावे ऋतुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

इति कामकारे तु द्विगुणं । गर्भश्रावे चान्द्रायणत्रयं शूद्रगर्भ-
श्राव एव यदा तु शूद्रगर्भप्रसवस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः* ।

* उपसृक्ताः ।

अप्रसूता* विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतरा ॥ इति ।
 यदा संशुद्धगर्भे व्यभिचरति तदा प्रसवोत्तरकालं प्रायश्चित्तम् ।
 अन्तर्वत्नी तु या नारी समेनाक्रम्य कामिता ।
 प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा यावद्गर्भो विनिःसृतः ॥
 जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्यात्सासन्तु यावकम् ।
 न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यश्च यथाविधि ॥
 इति स्मरणात् । आक्रम्य बलात् इच्छया पूर्वञ्चेद्यदुक्तं तत्-
 द्विगुणं । यदा तु प्रायश्चित्तं न विकीर्षति दर्पादिना तदा
 नार्थ्याः कर्णादिकर्तनमित्यङ्गच्छेद् । अत्यजगमने तु स्त्रीणां
 प्रायश्चित्तविशेषः ।

स्मृत्यन्तरे ।

रजकान्यजगैलूषवेषुचर्म्भीपजीविनः ।
 ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादेन्दवत्रयम् ॥
 चाण्डालं पुकशं क्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
 ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
 कामतो द्विगुणं कार्यं अक्रामतः प्रायश्चित्तान्तरमपि स्मर्यते ।
 चाण्डालेन तु संयोगं यदि गच्छेत्कथञ्चन ।
 सशिखं वपनं कुर्याद्भुञ्जीत यावकोदनम् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
 आत्मना संमिते कूपे गोमयीदककईमे ॥

* अप्रजाता इति पाठान्तरम् ।

तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् ।
 शङ्खपुष्पीं लतां मूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ॥
 क्षीरं सुवर्णसंमिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
 एकभक्तं चरेत्पश्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥
 वह्निस्तावच्च निवसेत् यावच्चरति तद्गतम् ।
 प्रायश्चित्ते ततस्त्रीर्णे कुर्याद्वाह्वाणभोजनम् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् स तु* स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एतश्चाकामतः सकृद्गमने कामतः सकृद्गमने तु

ऋष्यशृङ्गः ।

संपृक्ता स्यात्तथान्यैर्या सा कच्छाद्धिं समाचरेत् ।
 अन्तर्व्वद्धी तु युवतिः संपृक्ता चान्ययोनिना ॥
 प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्वावद्गर्भो न निःसृतः ।
 न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ॥
 न शयीत समं भर्त्सा न वा भुञ्जीत बान्धवैः ।
 प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कच्छादिकं चरेत् ।
 हिरण्यमथवा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति ।

कामतोऽन्यजसंसर्गाभ्यासे

उग्रना ।

अन्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।

प्रविशेत् स† प्रदीप्तेऽग्नीं सृत्युनासौ‡ विशुद्धयति॥इति॥

* गृहेदिति पाठान्तरम् । † समिति पाठान्तरम् । ‡ सेति पाठान्तरम् ।

यदा तु प्रायश्चित्तं न करोति दर्पादिना तदा पुंलिङ्गेनाङ्गनीया-
वध्या च अतएव

पराशरः ।

हीनवर्णीपभुक्ता या साङ्ग्या* वध्याथवा भवेदिति ।
वधोऽव नासिकादिकर्त्तनमित्यपरार्कौ । पुरुषस्यान्त्यजागमने
बृहत्संवर्त्तः ।

रजकव्याधशैलूपवेणुचर्म्मापजीविनः ।

एतासु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

स्त्रेच्छीं नटीं चर्म्मकारिं रजकीं वरुडीन्तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते त्वन्त्यजाः स्मृताः ॥ इति ।

चाण्डाल्यादिगमने गुरुतरप्रायश्चित्तत्वात् गुरुतल्पप्रकरणे
प्रसङ्गाद्दर्थितम् ।

उशना ।

बह्वनामेकधर्म्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

यत्र पुक्त्वादिगमने यत्राप्रायश्चित्तविशेषो नाम्नातः तत्र चाण्डा-
ल्यादिगमने यत्राप्रायश्चित्तं तदेव कर्त्तव्यं । रजक्यादिगमने

* त्वान्या वध्यापि सा भवेदिति यस्यान्तरे पठितम् ।

यथायच्चित्तं तदेव सदृशीष्वपि कर्त्तव्यमित्यर्थः । पूर्वोक्तं
चान्द्रायणद्वयं ब्राह्मणस्य कामतो रजक्यादिगमने चन्द्रियादी-
नान्तु पादपादोनं कल्पनीयम् । अकामतस्तु ब्राह्मणस्य
संवर्त्तोक्तम् ।

रजकव्याधशैलूषवेणुचर्म्भीपजीविनाम् ।

स्त्रियो विप्रो यदा गच्छेत्कच्छं चान्द्रायणं चरेत् । इति ।

अत्राप्यशक्तस्य आपस्तम्बः ।

अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् । इति ।

रितःसेकादर्व्याक् निवृत्तौ तु श्रातातपोक्तम् ।

कैवर्त्ती रजकीश्चैव वेणुचर्म्भीपजीविनीम् ।

प्राजापत्यविधानेन कच्छैकेन शुद्धाति ॥ इति ।

कापालिकीकैवर्त्त्यादिषु ज्ञानाद्ज्ञानाच्चाभ्यासे
उग्रनसोक्तम् ।

कापालिकाश्चभोक्तृणां तन्नारीगामिणां तथा ।

ज्ञानात्कच्छाद्सुदृष्टमज्ञानादैन्द्वहयम् ॥ इति ।

अज्ञानाच्चाण्डाल्यादिगर्भधाने द्वादशवार्षिकं तनैवीक्तं द्रष्टव्यम् ।

चाण्डाल्यादिगर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्* ।

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

ज्ञानादापस्तम्बोक्तम् ।

अन्यजायां प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।

* चरेदिति पाठान्तरम् ।

निर्वासनं कृताङ्गस्य तस्य कार्यमसंशयम् ॥ इति ।
 एवमन्यान्यपि च वचनानि विषयविशेषेषु योज्यानि ।
 पारदार्यप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदुच्यते ।

यान्नवल्काः ।

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्चान्द्रायणं चरेत् ।
 घृताभ्यक्तादिनियोगप्रकारमन्तरेण भ्रातृज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा
 जायां गच्छन्नित्यर्थः । एतच्च सकृदकामकारविषयम् ।
 कामकारे तु शक्नोक्तम् ।

परिवित्तिः परिवित्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचरेत्
 ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्याञ्चेति ।
 अकामतः सकृत् स्वभार्यायामपि रजस्वलायां गमने यान्न-
 वल्क्योक्तम् ।

त्रिरात्रान्ते घृतं प्राश्य गत्वोदकां विशुद्धयति । इति ।
 त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रोपवासान्ते ।

अकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च शतातपोक्तम् ।

रजस्वलागमने सप्तरात्रमिति ।

कामतोऽभ्यासे बृहत्संवत्सोक्तम् ।

रजस्वलान्तु यो गच्छेद्भिर्भर्षी पतितां तथा ।

तस्य पापविशुद्धार्थमतिकृच्छं विशोधनम् ॥ इति ।

कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शक्नोक्तं त्रैवार्षिकम् ।

पादसु शूद्रहत्यायामुदकागमने तथा ॥ इति ।

रजस्वलासु परदारेषु गमने रजस्वलागमनप्रायश्चित्तं पारदार्य-

.निमित्तञ्च प्रायश्चित्तञ्च भवति । रजस्वलागमनप्रायश्चित्त-
प्रसङ्गात् रजस्वलानामन्योऽन्यस्यर्षे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

बृहवशिष्ठः ।

सृष्टे रजस्वलोऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभर्तृके ।

कामादकामतोवापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

सवर्णाऽसपत्नीविषये तु

मार्कण्डेयः ।

उदक्या तु सवर्णा या सृष्टा चेत्स्यादुदक्या ।

तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ इति ।

एतच्चाकामतः । कामतस्तु

कश्यपः ।

रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।

एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि एतद्व्यायश्चित्तं चतुर्थेऽहनि स्नाना-
नन्तरं कर्त्तव्यम् । तथाचाग्रे वक्ष्यते । यत्तु चतुर्थेऽहनि अशुद्धि-
विषयं तद्देविकपैठककर्त्तव्यम् ।

बृहवशिष्ठः ।

सृष्ट्वा रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रयापि च ।

क्षत्रेण शुद्ध्यते पूर्व्या* शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥

दानेन पादक्षच्छप्रत्यास्त्रायभूतनिष्काचतुर्थांशदानेन ।

* क्षत्रेण प्राजापत्येन पूर्व्या ब्राह्मणी ।

तथा ।

सृष्ट्या रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वैश्यापि च ।
 पादहीनं चरेत्पूर्वां कच्छपादं तथोत्तरा* ॥
 सृष्ट्या रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया शूद्रजापि च ।
 त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ॥
 सृष्ट्या रजस्वलान्योऽन्यं क्षत्रिया वैश्यापि च ।
 उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥
 सृष्ट्या रजस्वलान्योऽन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।
 शुद्धेऽदिनइयात्पूर्वां दिनेनैकेन चोत्तरा ।
 वर्षानां कामतः स्पर्शं शुद्धिरेषा सनातनी ॥

अकामतो वृहद्विष्णुक्तं द्रष्टव्यं ।

रजस्वलां हीनवर्षीं रजस्वला सृष्ट्या न तावदश्रीयात्
 यावत् शुद्धा स्यात् सवर्षामसवर्षां वा सृष्ट्या स्नात्वा
 शुद्धयतीति ।

वृहद्वशिष्ठः ।

पतितान्यश्रुपाकेन संसृष्ट्या चेद्रजस्वला ।

तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

उपवासेन रजोदोषदिनानि† व्यतिक्रम्य नीलित्वर्थः । एवं
 सर्वेषामपि दिनव्यतिक्रमो यत्र प्रायश्चित्तमाप्नातं, तथा
 प्रथमेऽङ्कि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वयद्वय एव तु ।

* उत्तरा च तद्वन्त इति पाठान्तरमिति । † रजोदोषदिनानि दुष्टरजोदिनानि
 प्रथम द्वितीय तृतीय दिनानि इति यावत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥
 शूद्रयोच्छिष्टया सृष्टा शुना च द्वादशमाचरेत् ।
 एतत्कामतः स्रष्टेऽकामतो बौधायनोक्तम् ।
 रजस्वला तु संसृष्टा चाण्डालान्धश्ववायसैः ।
 तावत्तिष्ठन्निराहारा यावत्कालेन शुद्ध्यति ॥ इति
 रजोदर्शननिमित्तन्निरात्ररूपकालेनेत्यर्थः । अत्राशक्तायास्तेनै-
 वोक्तं ग्राह्यं ।

रजस्वला तु संसृष्टा ग्रामकुक्कुटशूकरैः ।
 श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ।
 तथा ।

रजस्वला तु भुञ्जाना स्वान्धजादीन् सृशेद्यदि ।
 गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेणैव शुद्ध्यति ॥ इति ।
 अशक्तौ काश्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

उच्छिष्टायाः परस्परस्पर्शने

अत्रिः ।
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंसृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
 कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ इति ।

पूर्वा उल्कुष्टा ।

मार्कण्डेयः ।

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टाव्रजः स्त्री यदि संसृशेत् ।
 स्नावोच्छिष्टे लहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्रयहं क्षिपेत् ॥
 स्नावोच्छिष्टं मूत्रपुरीषादिना ।

तथाच ।

मृतसूतकसम्पर्कं ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।

नास्त्रानकालमग्नीयाहुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

आस्त्रानकालं चतुर्थदिनपर्यन्तम् ।

मनुः ।

अप्रायत्ते समुत्पन्ने मलवदाससी यदि ।

अभिषेके तु भुक्तिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥

अप्रायत्ते सूतकाद्यशौचे मलवत् वाससी रजस्वला अभिषेके
भुक्तिः सद्यः स्नानेन भोजनं । एतच्च बालापत्याविषयं
अशक्ताविषयं वा । अबालापत्यायास्तु दिनत्रयं भोजनाभावः ।
दिनत्रयमित्यवशिष्टकालोपलक्षणं दर्शितं । स्नानप्रकारस्वा-
ङ्गिके नैमित्तिकस्नानेऽभिहितः । परिवृत्तिप्रायश्चित्तानि परि-
वेदनप्रकरणेऽभिहितानि । वार्धुष्यलवणक्रिययोस्तु मनुयोगी-
श्वरीक्तगोवधप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योन्यानि ।

अथ स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधे ।

अत्र कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्यव्यभिचरितब्राह्मणस्यादि-
स्त्रीवधे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

षड्वर्षाणि राजन्ये प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये अर्धं
शूद्रे क्षत्रियवद्ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवच्च
वैश्यायां शूद्रां हत्वा नवमासानिति ।

• प्राक्तं ब्रह्मचर्यं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं । एतच्च कामतोवधे ।
अकामतस्वर्द्धं । ईषद्वाभिचारादिदीषदुष्टब्राह्मण्यादिवधे प्रचेत-
सोक्तं ।

अनृतमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कच्छाद्दं षण्मासान् वा ।
क्षत्रियां हत्वा षण्मासाभ्यासत्रयं वा । वैश्यां हत्वा
मासत्रयं सार्द्धमासं वा । शूद्रां हत्वा सार्द्धमासं मासार्द्धं
द्वाविंशत्यहानि चेति ।

अत्र सर्वविकल्पेषु पूर्वः पूर्वः पक्षः कामकारविषयः । उत्तर
उत्तरोऽकामकारविषयः । प्रातिलोम्येन क्षत्रियादिभिर्ब्यभि-
चारितानां ब्राह्मण्यादीनां वधे मनुयान्नवल्क्योक्तगोवध-
प्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । अन्यजातिप्रसूतानां
ब्राह्मण्यादीनां कामतोवधे ब्रह्मगर्भोक्तं ।

प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासा वधे स्मृताः ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतानाञ्च चतुर्द्विषट् ॥ इति ।

अस्यार्थः । प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां वधे चतुर्द्विषण्मासाः
स्मृताः । अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्च वधे तथैव प्रसूतादि-
वधविषया व्यवस्थोत्तरञ्च वक्ष्यते । ब्राह्मणीहनने षण्मासाः
क्षत्रियाहनने चत्वारः वैश्याया द्वाविति । शूद्रायाहनने मा-
सिकत्रयं कल्प्यं । अकामतः पूर्वोक्तविषये यान्नवल्क्योक्तं ।

दुर्वृत्तब्रह्मनृपविट्शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।

इतिभ्येनूर्वस्तमविं क्रमाद्द्व्याद्विशुद्धये ॥ इति ।

इतिषण्मसं जलभाण्डं, वस्तुच्छागः, अविर्मेघः इदञ्चात्यन्त-

दरिद्रस्य तपस्यसमर्थस्य एतद्विपरीतस्य तु शक्त्याद्यपेक्षया .
दोषापेक्षया च दानतपसी कल्पेन वैश्याहनने किञ्चिद्द्वयं वैसि-
केन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् ।

अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चिदन्नं वा स्वल्पकं जलम् ।

वैश्यां हत्वा जलं सृशेत् ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । निर्धनस्य मरुभूमिस्थितस्य अष्टमुष्टिदानं
जलदानं वा इतरस्य किञ्चिदधिकं कल्पनम् । एवमन्यान्यपि
विषयविशेषेषु योज्यानि ।

अथ क्षत्रियादिवधे ।

अथ कामतो जातिमात्रक्षत्रियादिवधे याज्ञवल्क्योक्तं ।

वृषभैकसहस्रं गा दद्यात्क्षत्रवधे पुमान् ।

ब्रह्महत्याव्रतं वापि वस्त्ररचितयश्चरेत् ॥

वैश्यहृद्दं चरेदेतद्दद्याच्चैव शतं गवाम् ।

षण्मासान् शूद्रहाप्येतत्तेनूर्द्ध्वाद्दद्याथ वा ॥

एकवृषभाधिकगोसहस्रदानं वा त्र्यह्यं व्रतञ्च क्षत्रवधे अत्यन्त-
धनाढ्यस्य हन्तुर्वृषभैकसहस्रदानं इतरस्य त्र्यह्यं । एवं वैश्य-
हननेऽपि व्यवस्था । एतद्ब्रह्महत्याव्रतं धेनूरचिरं प्रसूतावत्सा ।

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।

वृषभैकासहस्रागादद्यात् शुद्धार्थमात्मनः ।

त्र्यह्यं चरेद्दानियती जटी ब्रह्महनि व्रतम् ॥

अकामत ईषहसस्यविट्शूद्रवधे ।

. मनुः ।

वैश्योऽष्टमांशो वृत्तस्योऽंशुः शूद्रे त्रयोऽस्तु षोडश । इति ।
 द्वादशवार्षिकापेक्षयाष्टमांशः सार्धं वर्षं षोडशांशोनवमासाः ।
 एतद्दिगवलम्बनेन सार्धं वर्षं चतुष्टयमीषद्वत्तस्य च त्रियहनने कल्पं ।
 वृत्तस्य स्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् ।

गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥

कामतस्तु जातिमात्रचक्रियादिवधे ब्रह्महारीतीक्ष्णं ।

ब्राह्मणः चक्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतञ्चरेत् ।

वैश्यं हत्वा चरेदेकं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥

शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं वृषभैकादशाञ्च गणः । इति ।

कामतः त्र्योचक्रियचक्रियादिवधेऽपि

स एव ।

तुरीयोनं चक्रियस्य वधे ब्रह्महृषि व्रतम् ।

षड्वं वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृषस्य च ॥ इति ।

यत्तु वशिष्ठः । ब्राह्मणो राजन्वं हत्वाष्टौ वर्षाणि व्रतञ्चरेदिति ।
 तत्किञ्चिन्नूनगुणहनने नववार्षिकासमर्थस्य वा । एतत्तु चक्रि-
 यादिहन्तुर्ब्राह्मणस्य । चक्रियादिहन्तृणां चक्रियादीनां पाद-
 पादहान्या कल्पनीयं । एवमुत्तरत्रापि । अकामतः त्र्योचक्रिय-

* वैश्ये इति पाठान्तरम् ।

† वृषस्ये इति पाठान्तरम् ।

यागस्य च चित्रियादिवधे गीतमोक्तादानतपसोः समुच्चयः । ब्राह्म-
णस्य राजन्यवधे षाड्वार्षिकं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं वृषभैकसहस्रांश
गा दद्यात् । वैश्यवधे त्रैवार्षिकं वृषभैकशतांश गा दद्यात् ।
शूद्रवधे सांवत्सरिकं वृषभैकादशांश गा दद्यादिति । शूद्रस्य
श्रीत्रियत्वं द्विजशूद्रयोः पञ्चमहायज्ञमन्त्रपाठश्च । यागस्यत्वं
पञ्चमहायज्ञादिकरणं । अत्रैव किञ्चिन्नूनगुणस्य क्षत्रियस्य
वधे गुणाधिकयोर्वैश्यशूद्रयोश्च वधे शङ्कीकृतं पूर्व्ववदमतिपूर्व्व-
क्षतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश षट् चीन् संवत्सरश्च व्रतान्यादिशित्
तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धं अर्धश्च तस्यार्धं दद्यात् सर्व्वेषा-
मानुपूर्व्वेणैति । मूर्धावसिक्तादिहनने तु ब्राह्मणापेक्षया
न्यूनं क्षत्रियापेक्षया अधिकं इत्येवंप्रकारेण कल्पनीयं । मूर्धा-
वसिक्तादिस्वरूपश्च याज्ञवल्केन दर्शितम् ।

विप्रामूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विप्रः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादी जातः पारसवोऽपि च ॥

वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिथ्योथी सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यास्तु करणः शूद्रां विद्वास्त्रिषु विधिः स्मृतः ॥ इति ।

विद्वास्तु विवाहितास्तु ।

अथ वधप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्प्रतिलोमवधप्रायश्चित्तम् ।

तत्र कामतः सूतादिवधे शङ्कः ।

सर्व्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणमिति ।

अथ यद्यपि प्रत्येकं चान्द्रायणमिति सामान्येनाभिहितं तथापि
सूतापेक्षया वैदेहकादीनां न्यूनत्वात्पादोनादि चान्द्रायणं कल्पं ।

अतएव निबन्धान्तरेषु सूतवधे सम्पूर्णं चान्द्रायणं वैदेहकस्य वधे पादीनं । चाण्डालवधे अर्द्धं मागधस्य वधे पादीनं । अक्षरि पादहयं । आयोगववधेऽप्यर्द्धपादमित्युक्तम् । अकामतो वधेऽप्यङ्गिरसोक्तम् ।

सर्वान्यजानां गमने भोजने सम्प्रमापणे ।

पराकेण विशुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥ इति ।

अत्रापि सूतादिषु पूर्ववदेव व्यवस्था । आठत्या सूतादिवधे ब्रह्मगर्भोक्तम् ।

अन्तरप्रभवाणाञ्च सूतादीनाञ्च तुर्हिषट् । इति ।

अत्र मास इत्यनुवर्त्तते । आठत्या सूतस्य वधे षण्मासाः । वैदेहकस्य वधे चत्वारः चाण्डालवधे मागधवधे चत्वारः अक्षरि मासहयं आयोगववधेऽपि मासहयमेव ।

सूतादिस्वरूपमाह यान्नवल्काः ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्देहकस्तथा ।

शूद्राज्जातसु चाण्डालः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्वारमेव च ।

शूद्रादायोगवो वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥

माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तश्च* विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥

निन्दितार्थोपजीवने मनुयोगीश्वरान्युक्तोपपातकसामान्यप्राय-

* असत्सन्तश्च इति मिताक्षर्यां पाठः ।

शिक्षानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । तथा नास्तिकी च
योजनप्रकारः । अत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालं नास्तिक्या-
भ्यासेन शङ्कोक्तं ।

नास्तिकीः नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्या-
भिर्गंसी इत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यश्चरैर्युरिति ।
अस्मिन्नेव विषये हारीतोल्लभपि । तच्च स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्यं ।
अभ्यासे तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि । सकलकारणे तु
वशिष्टोक्तं ।

नास्तिकः कच्छं हादशरात्रं चरित्वा विरमेत् नास्तिक-
क्यान्नास्तिकवृत्तेस्त्वतिकच्छमिति ।

नास्तिकवृत्तिर्वेदनिन्दोपजीवी ।

अथ व्रतलोपः ।

अत्र व्रतलोपानामवकीर्णत्वं । अवकीर्णस्वरूपं प्रायश्चित्तमाह
याज्ञवल्करः ।

अवकीर्णी भवेत्तत्त्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।

गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यतीति ॥

निर्ऋतिदेवताकं गर्हभमालभ्य यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । पशुयागे
यथावपादिहोमाः क्रियन्ते तद्वदत्रापि कर्त्तव्यम् ।

अत्र विशेषमाह वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकाम्नी

रक्षोदैवतं गर्हभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् ।
तस्य जुहुयात्कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षो-
देवताभ्यः स्वाहा इति । पशोरभावे चरुः ।

मनुः ।

अवकीर्णी तु कालेन गर्हभेन चतुष्पथे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ॥

हुत्वाग्नी विधिवहोमानन्ततश्च समित्युचा ।

वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ॥

कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥

पाकयज्ञविधानेन परिसमूहनपर्युक्षणादीतिकर्तव्यतया प्रधाना-
हुतिभ्यः पूर्वं वाताय स्वाहेत्यारभ्य वज्रये स्वाहेत्यन्तं चतुर्भि-
र्मन्त्रैराज्यहोमः । प्रधानहोमानन्तरं समासिञ्चन्तु इत्युचा
आज्यहोमः । इत्यपराके ऋतिमञ्चर्यान्तु प्रधानहोमानन्तरं
समासिञ्चन्त्वित्यनेन* सुवर्षलादीनां† सर्पिषाहुतीर्जुहुयात्
इति । ततश्च विकल्पः । रात्रिश्चामावास्यायाः कालः । तथाच
तैत्तिरीयके यो ब्रह्मचार्यं विकिरेद्मावास्यायां रात्र्यामग्निं
प्रणीयेत्यादि । इदञ्चाशक्तस्य । पुनरश्रोत्रियब्राह्मणभार्यायां
श्रोत्रियपरन्त्यां वैश्यायाश्च अवकीर्णित्वे गौतमोक्तं ।

तपःसमुचितो गर्हभपशुचर्वा गर्हभेनावकीर्णी निर्ऋतिं

* इत्यनयञ्चेति पाठान्तरम् । † वातादीनामिति पाठान्तरम् ।

चतुष्पथे यजेत । तस्याजिनमूर्ध्निबालं परिधाय लोहित-
पात्रः सप्तगृहाद् भैक्षं चरेत्कर्माचक्षाणः संवत्सरेण
शुद्धेऽदिति ।

अत्र त्रिषवणस्नानमेककालभोजनञ्च मनूक्तं द्रष्टव्यं । गौतमे-
नोक्तोक्तिकर्तव्यतानुवृत्तौ शङ्कलिखितौ ।

गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णीं संवत्सरत्रिषवणमनुतिष्ठेत्
क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणीति ।

एतच्च गुणवच्छ्रोत्रियपत्नीगमनविषयं शूद्रायान्तु षाण्मासिकं
कल्प्यम् ।

ईषद्वाभिचारिणीष्वाङ्गिरसोक्तम् ।

अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्यात्रतश्चरेत् ।

चीरवासास्तु षण्मासानिति ।

चीरं वस्त्रखण्डः । अत्यन्तव्यभिचरितास्तु शङ्कलिखितोक्तं ।

वृषल्यामवकीर्णः सचेत्स्नानमुदकुम्भं दद्याद्ब्राह्मणाय
वैश्यायाञ्चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् यवस-
भारञ्च गोभ्यो दद्यात् क्षत्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो
घृतपात्रं दद्यात् ब्राह्मण्यां षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् ।
गोश्ववकीर्णः प्राजापत्यश्चरेत् षण्माथामवकीर्णः पलाल-
भारं सीसमासकञ्च दद्यात् इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातिमात्रविषयम् । यदाह
श्राण्डिल्यः ।

अवकीर्णीं द्विजो राजा वैश्यापि खरेण तु ।

इहा भैचाग्निनी नित्यं शुभान्यव्दात्ममाहिताः ॥ इति ।
 यः स्त्रीसन्धोगमन्तरेण कामतो विसृजति दिवास्वापो वा यस्य
 प्रायश्चित्ताङ्गभूतब्रह्मचर्यवानवकीर्णी वा तस्य गर्हभपशोः
 उपलभ्यश्च चरुर्वा यदाह

वशिष्ठः ।

एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवास्वप्ने व्रतारभे चैव-
 मिति ।

एतदेव यागमात्रमेव ।

रात्रिस्वप्ने खलने तु मनुः ।

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाकर्मर्चयित्वा त्रिः पुनर्भामित्यृचं जपेत् ।

वानप्रस्थादिविशेषमाह

शाण्डिल्यः ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतश्चरेत् ॥ इति ।

खण्डने ब्रह्मचर्यखण्डने । अवकीर्णप्रसङ्गादन्यदपि किञ्चिदु-
 च्यते ।

संवर्त्तः ।

सत्रस्य दुर्भ्रंतिः कश्चित्पत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।

स कुर्यात्कच्छमश्रान्तः घस्मासान् प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ।

घास्मासिकाश्रान्तौ चान्द्रायणानि प्रत्यापत्तिं गार्हस्थ्यपरिग्रहः ।

पराशरः ।

यः प्रत्यवसितोविप्रः प्रव्रज्याया विनिर्गतः ।

अनाशननिवृत्तश्च गार्ह्यस्त्रेक्षिकीर्षति ।

स चरेत्क्षीणि कच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥ इति ।
षाण्मासिकाशक्तौ चान्द्रायणानि । तदशक्तौ कच्छ्राणि । यस्तु
मरणसम्प्राप्ती परमहंसाख्यः ।

तथाच प्रजापतिः ।

तत्र परमहंसी नाम नदीपुलिने श्मशानदेशे दृणरहित-
शाद्वलेषु शयानः सङ्गसुकक्षीरकौपीनकषायवान् यस्तु
प्राणान् परित्यजति स परमहंसी नाम इति ।

अस्य मरणान्निवृत्तस्य यमोक्तं ।

जलान्मुहन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः ।

विषप्रपतनप्रायश्स्तघातहताश्च ये ॥

न वै ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवह्निष्कृताः ।

चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकच्छ्रद्वयेन च* ॥ इति ।

शक्त्यपेक्षया चान्द्रायणं तप्तकच्छ्रद्वयं वा । शस्तघातेति यः शस्त्रे-
णात्मानं व्यापादयति स चेन्मृतस्तदा तत्पुत्रादिर्यदि जीवति
तदा तेनैव कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तज्जात्युचितप्रायश्चित्तेन
समुच्चीयते । जातिशक्त्याद्यपेक्षया एवं शास्त्राविहितमार्गे-

* जलान्मुहन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्स्तघातच्युताश्च ये ॥
सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वलोकवह्निष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धेयुक्तप्तकच्छ्रद्वयेन वा ॥ इति
शुक्लपाण्डिसम्मतः पाठः ।

.शाकल्यागे द्रष्टव्यं । अनाशक्तौ वशिष्ठोक्तं हादशरात्रं । आत्म-
हननाध्वसाये त्रिरात्रं । जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं हादशरात्रं
चरेन्निरात्रञ्चोपवसेदिति ।

प्रापस्तम्बः ।

चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता ततः ।

प्राजापत्येन शृङ्गेरु तस्माद्दे पापकर्षणः ॥

भर्तृनुगमने चितिभ्रष्टेत्यर्थः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य ब्रह्म-
चारिविषये किञ्चिदुच्यते । गुरुतरकार्यव्यग्रतया भैक्षान्नि-
कार्थ्ययोः प्रत्येकं सप्तरात्रमकरणे याज्ञवल्क्योक्तम् ।

भैक्षान्निकार्यं त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।

कामावकीर्णं इत्याभ्यां लुहुयादाहुतिद्वयम् ॥

उपस्थानं ततः कुर्व्यात्समासिञ्चन्त्वेन तु ।

कामावकीर्णोऽस्यवकीर्णोऽसि कामकामाय स्वाहा । कामापन्न-
न्मय विपन्नोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति होममन्त्रौ । द्रव्यमाज्यं
समासिञ्चन्तु मरुतः समिद्धः सेन्द्रः वृहस्पतिः । सम्पाद्यमग्निञ्च
सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसे नेत्युपस्थानमन्त्रः । यदा तु कार्य-
वैद्याग्रामाभावेऽपि भिक्षाचरणमग्निकार्यं वा त्यजति तदा
मनूक्तम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् । इति ।

यदा त्वेकाहो वा त्यजति तदा हारीतीक्तं ।

ब्रह्मचारी सभ्यामुपास्योपस्थितः सावित्र्याः सहस्रेणा-
दित्यमुपतिष्ठते । उपस्थितस्याग्निकार्यं व्रातपत्या

हुत्वातीतं सम्प्राद्यीपस्थितं कुर्यात् । अहन्यतीते पुन-
र्मनोव्रातपतिभ्यामिति ।

उपस्थितः स्थितः अथवा कृतसूर्योपस्थानः । अग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति । व्रातपती अतीतमग्निकार्यादिकमुपस्थितं
क्रमप्राप्तमथवा सूर्योपस्थानं अग्रे अहन्यतीते एकदिनात्यये
पुनर्मतः पुनर्वायुमागादित्यादिमन्त्रः । दिनहयादिपरि-
त्यागे खेतदेव द्विगुणं त्रिगुणं सप्तरात्रपर्यन्तं कल्प्यं । सप्त-
रात्रानन्तरमवकीर्णव्रतान्येव जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्प्यानि ।
तानि च गुरुणि लघूनि च पूर्वदर्शितानि । यज्ञोपवीता-
दिनाशेषि हारीतः मनोव्रातपतीभिः मेखलादण्डाजिन-
यज्ञोपवीतावपातनाशेषु चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनर्यथार्थं
प्रतीयादसङ्गैश्चद्रव्यभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवास्वप्ने
स्यन्दने नग्नं श्मशानमाक्रम्य हयादींश्चारुह्य पूज्यातिक्रमे
चैताभिरिव जुहुयादग्निमित्थने स्थावरसरीसृपादीनां वधे
यद्देवा देवहेलनमिति* कुष्माण्डीभिराज्यं जुहुयात्प्रणिवाप्तौ
गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रष्टसहस्रं जपेदिति । मनो-
व्रातपतीभिरिति मनोज्योतिरित्यादि मनोऽलिङ्गादिभिस्त्व-
मग्ने व्रते पश्यसीत्यादि व्रतलिङ्गादिभिर्यथार्थं समन्वक-
मभ्युदितेऽनिर्मुक्ते स्वप्ने यस्मिन्नस्तमेति स्वप्ने यस्मिन्नुदेति च ।

* देवहेलनमन्त्रः ३४० पृष्ठं द्रष्टव्यम् । † मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य उहस्यतेर्यज्ञमिदं
तमोत्परिष्टं यज्ञं समिधं ददातु विश्वे देवा स इहमादयन्तामोऽश्रितेषुः ।

• अङ्गमानभिनिर्मुक्ताऽभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ इत्यमरः । अग्नि-
समिन्वने

याज्ञवल्करः ।

यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्तस्यं रेतोऽभिमन्वयेत् ।

स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥

यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी पुनर्मान्मेत्विन्द्रियमिति द्वौ मन्त्रौ । तेन
रेतसा अनामिकया रेतः स्पृष्ट्वा स्तनान्तरादिकं स्पृशेदित्यर्थः ।
केचन तेनेत्यङ्गुष्ठेनेति कथयन्ति अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां स्तनान्तरा-
दिकं स्पृशेदिति ।

मरीचिः ।

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्णुं कुरुतेऽथवा ।

गायत्राष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥

अत्र यज्ञोपवीतादिनाशे यानि प्रायश्चित्तानि तानि सिद्धानि
गृहस्थादीनामपि भवन्ति ।

शशादिमांसभक्षणे वशिष्ठः ।

ब्रह्मचारी चेन्मांसमग्नीयाच्छिष्टभोजनीयं कच्छं द्वादश-
रात्रं चरित्वा व्रतं शेषं समापयेत्त चेद्दयाधीयीत कामं
गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्व्वमग्नीयादिति ।

मांसग्रहणं मधुन लपलक्षणाद्यर्थम् ।

तथाच याज्ञवल्करः ।

मधुमांसाशने कार्य्यः कच्छः शेषव्रतानि च ।

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसादौव विशुध्यति ॥

कच्छचयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि । इति ।
 प्रायश्चित्तानन्तरं ब्रह्मचर्यव्रतान्यवशिष्टानि समापयेदित्यर्थः ।
 चौरादिसङ्कुलदेशं प्रहितः । यस्वरूपतो भक्ष्यमांसादि तदेव
 गुरोर्बच्छिष्टं कृत्वा श्रौषधार्थं भक्षयेदित्यर्थः । सर्वं प्राञ्जीया-
 दिति सर्वप्रहणमभक्ष्यलशुनादिसङ्गृह्यार्थम् । एवंविधस्थले
 लशुनादिभक्षणानन्तरम् ।

बौधायनः ।

येनेच्छति विचिकित्सितुं स यदागदो भवति तदो-
 त्यायादित्यसुपतिष्ठते हंसः शुचिषदिति* ।

वशिष्टः ।

अकामतोपनतं मधु वाजसनेयकेन दुष्यतीति ।

अथ सुतविक्रये य एकपुत्रस्तं पुत्रमनापदि कामतो विक्रीषीति
 तदा पैठीनस्युक्तं ।

आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीसुतासुतविक्रये† त्रिष-
 वणस्त्रायी अश्वःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो
 भवतीति ।

अकामतस्तदर्थं कल्पनीयम् । अनापत्यनेकपुत्रस्य चतुर्विंशति-
 मतोक्तम् ।

नारीणां विक्रयङ्कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

* हंसः शुचिषदसुरलरीचसञ्जीता वेदिवदतिघिर्दरीणसत् वृषभर सहत सञ्जीम
 सदना गोजा धातजा अद्रिजा स्रतं । † आरामतङ्गागोदपानपुष्करिणीपुत्रसुतविक्रयेषु
 इति श्लेषाणिसम्मतः पाठः । पुण्डसेतुसुतविक्रयं कृत्वा इति मिताचारायां पाठः ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एतत्कामकारे । अकामकारे तु पराशरोक्तम् ।

विक्रयी कन्यकानाञ्च कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् । इति ।

अस्मिन्नेव विषये शङ्कः ।

देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातङ्गागपुण्यसेतु*-

विक्रयङ्गत्वा कृच्छ्रञ्चरेत् । इति ।

मनुयोगीश्वररायुक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि तु जाति-
शक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि । धान्यकुप्यपशुस्तेयस्य स्तेयप्रकरणे
अभिहितमिति ।

अथ अयाज्ययाजने ।

मनुः ।

ब्राह्म्यानां याजनङ्गत्वा परिषामन्यकर्म्म च ।

अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छैर्व्यपोहति ॥

अन्यकर्म्म श्माशानिकं कर्म्म परोऽसपिण्डः शूद्रो वा अस-
पिण्डेऽन्यन्ताभ्यासे शूद्रे सज्जत्करणेऽपि । अनभिचारिणि यस्या-
भिचारः, अहीनं यागविशेषस्तस्य । यत्तु पतितसावित्रीकाञ्चो-
पनयेत् नाध्यापयेत् । यच्च तानुपनयेत् अध्यापयेत् याजयेद्वा
स उद्दालकव्रतञ्चरेदिति यातातपोक्तं तत्कामकारविषयम् ।

* प्रतिश्रय आश्रयावासस्थानं उद्यानं चन्द्रगृहवाटिका आरामः इहदुपवनं वस्तुत उद्यानः
गम इत्येष पाठः साधुः सागमो वेदः तथाच चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहविदिक्रये इति ।

शूद्रायान्यथाजने तु कामतो मनुक्तं, चैमासिकमकामतो योगी-
श्वरोक्तं मासत्रतादि शक्त्याद्यपेक्षया योज्यं कामतः शूद्रयाजना-
भ्यासे प्रचेतसोक्तमेते पञ्च तपोभ्रावकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः
क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रं यावकमश्नीयुरिति । एते
शूद्रयाजकाः । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे गौतमेनोक्तं ।

प्रतिषिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवाक् चेदिति* ।

अत्र संवत्सरं प्राक्ततन्नन्नचर्यं प्राक्ततं प्रसिद्धम् । शूद्रप्रवृत्त्या
अप्रशस्तद्विजातिर्वा तस्य मन्त्रप्रयोगेऽध्यापनं याजनं वा स
चेन्नमन्त्रप्रयोगः सहस्रवाक् अत्यन्तमधिको बहुर्बहुर्भवतीति ।
सहस्रशब्दो बह्वर्थः । यानि लघूनि प्रायश्चित्तानि कृत्स्नद्रव्य-
परित्यागपूर्वकप्राणायामसहस्रश्रेत्यादीनि तान्यशक्तविषये
योज्यानि ।

मनुः ।

शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।

संवत्सरं यवाहारस्तत्यापमवसेधते ॥

भयत्राणार्थं प्रायश्चित्तार्थं वा समागतः शरणागतः तं शक्तश्चेत्
परित्यजति । वेदविप्लावनं चाण्डालादिश्रुतिपथे अनध्यायेषु
च पाठः । एतदपि गौतमीयेन समानविषयम् । कामतः
सकृत्पतितादिश्रावणे वशिष्ठोक्तम् ।

पतितचाण्डालशवश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन्त

* इति तु संहितासम्मतः पाठः । मिताचरयान्तु सहस्रवागुपविष्टेदिति पाठः ।

भासीरन् सहस्रपरमं वा तद्भ्यस्यन्तः पूता भवन्तीति ।
श्वश्रावणं तल्लन्निधिपाठः । अक्रामतः षट्त्रिंशन्मतोक्त-
चाण्डालश्चीत्रावकाशे श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनमिति ।
तथा ।

सर्पस्य नकुलस्यापि अजमार्जारयोस्तथा ।
मूषिकस्य तथोद्भस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥
पुष्पस्यैव तरीषापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।
अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ॥
त्रिरात्रमुपवासस्य त्रिरात्रश्चाभिषेचनम् ।

ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः ॥ इति ।
माहृपिहसुतत्यागतङ्गागारामविक्रयेषूपपातकसाधारणप्रायश्चि-
त्तानि जातिशक्त्याद्यपेक्षया योज्यानि ।

अथ कन्यादूषणे ।

तत्र वर्णविषये त्रैमासिकं द्वैमासिकं चान्द्रायणाभिजात्या-
द्यपेक्षया योज्यानि । आनुलीम्बेन मासिकपयोऽशनं प्राजा-
पत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्बे मासिकं
पयोऽशनं प्राजापत्यं वा पूर्व्ववद्योज्यं क्षत्रियवैश्ययोः प्राति-
लोम्बे कन्यादूषणे हारीतीक्तम् ।

कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी
असुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिक-

वृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभि-
 शंसी पतितसंव्यवहारी मित्रघ्नो शरणागतघाती प्रति-
 रूपकवृत्तिस्त्वेति पञ्चतपोभ्रावकाश*जलशयनान्यनुति-
 ष्ठेयुः प्रीतिवर्षाहेमन्तेषु मासगोमूत्रयावकमश्रीयुरिति ।
 शङ्कोक्ताऽऽकच्छमपि अस्मिन्नेव विषये । प्रातिलोभ्येन दूषणे
 शूद्रस्य वध एव परिविन्दकयाजनं कन्यादानं तस्यैव कौटिल्यं
 व्रतलोपनम् ।

आत्मनोऽर्थेऽक्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ।

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ॥

इत्यादिषु मनुयाज्ञवल्क्याद्युक्तोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि
 पूर्ववद्योज्यानि । अत्र स्वाध्यायत्यागः सच्छास्त्रश्रवणकुटुम्ब-
 पोषणव्यग्रतया । प्रकारान्तरेण त्यागे ब्रह्महत्यासमत्वम् ।
 अग्नित्यागे तु अनाहिताग्निप्रकरणे अभिहितम् ।

अथ द्रुमच्छेदे ।

मनुः ।

फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जाप्यमृक्यतम् ।

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ॥

आहरणीयपञ्चमहायन्नाद्यदृष्टार्थत्वे तु न दोषः । दृष्टार्थेष्वपि

* वर्षासु अमस्य मेषस्वावकाशः अनाहतस्यले वासः ।

• क्वचिद्भ्यनुन्नानं दर्शयति ।

वशिष्ठः ।

फलपुष्पोपगान् पादपान् न हिंस्यात्कर्षणकरणार्थञ्चीप-
हन्यात् । इति ।

शूद्रादीनान्तु जपानधिकाराहिरात्रादिकं कल्पनीयम् । अभ्या-
सापेक्षया उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि । स्त्री-
हिंस्त्रीषधिजीविनं हिंस्रमन्त्रविधानञ्च व्यसनानीत्येषु पूर्व-
वदुपपातकसाधारणप्रायश्चित्तान्यपि योज्यानि ।

व्यसनाभ्यासे बौधायनोक्तम् ।

अथाशौचिकरणानि द्यूतमभिचारी अनाहिताग्नेः
उच्छ्वत्सिः समावृत्तस्य भैक्ष्यचर्या तस्य गुरुकुले वास-
जङ्घं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यच्च तमध्यापयति । नक्षत्र-
निर्देशनञ्चेति । द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान् द्वादश-
वर्षान् द्वादशहादशाहान् द्वादशषडहान् द्वादशत्रयहा-
स्यहमेकाहमित्यशुचिकरनिर्देशः । इति ।

आत्मविक्रयशूद्रसेवयोः साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववदोज्यानि ।

बहुकालशूद्रसेवायान्तु बौधायनोक्तम् ।

समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्व्वपण्यव्यवहरणं
भूम्यनृतं शूद्रसेवा यच्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च
भवति तेषान्तु निर्देशः चतुर्थकालमितभोजिनः* एभि-

* मिताचारायां मितभोजनाः स्मरिति पाठः ।

रपोभ्यपेयुः । सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विह-

रन्तः एते त्रिभिर्वर्षैस्त्वपन्नन्ति पापमिति ।

हीनसख्येऽपि सामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि । हीनयोनि-
षेवनं द्विविधम् अनूढसवर्णदारस्य केवलहीनवर्णोपयमः साधा-
रणस्त्रीगमनञ्च ।

अत्र प्रथमेऽज्ञानकृते यातातपोक्तम् ।

ब्राह्मणो राजन्यापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रश्चरित्वा निवि-
शेत्ताञ्चोपयच्छेदिति । वैश्यापूर्वीं तप्तकच्छं शूद्रापूर्वीं
कच्छातिकच्छं । राजन्यश्वेद्वैश्यापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रं
चरित्वा निविशेत्ताञ्चैवोपयच्छेत् शूद्रापूर्वीं तु अतिकच्छं
वैश्वश्वेच्छूद्रापूर्वीं कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा ताञ्चै-
वोपयच्छेदिति ।

राजन्यापूर्वीं सवर्णस्त्रीपरिणयनमन्तरेण क्षत्रियजातिकन्या-
परिणयनवानित्यर्थः । प्रायश्चित्तानन्तरं सवर्णामुदाहृत्य पञ्चा-
दशलोमेन विवाहः कर्तव्य इत्यर्थः । कामतस्तूपपातक-
सामान्यप्रायश्चित्तानि पूर्व्ववद्योज्यानि । पशुवैश्यागमने च
कामतो यमोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वैश्यागमनजं पापं व्यपीहन्ति द्विजातयः ।

पीत्वा सकृत् सन्तप्तं सप्तरात्रं क्षुशोदकम् ॥ इति ।

अकामतः संवर्त्तोक्तम् ।

पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इति सामान्यप्रायश्चित्तान्यपि ज्ञानाभ्यासापेक्षया योज्यानि ।

अत्र विशेषमाह लोकादिः* ।

अभ्यासे द्विगुणावृत्तिर्मासादूर्वाग्विधीयते ।

ततो मासगुणावृत्तिर्यावत्संवत्सरं भवेत् ॥

ततः संवत्सरगुणा यावत्पापं समाचरेत् । इति ।

एतद्वृद्धिपूर्वाभ्यासविषयम् ।

चतुर्विंशतिमते ।

सकृत्कृते तु यद्योक्तं द्विगुणं तन्निभिर्दिनेः ।

मासात्पञ्चगुणम्भोक्तं षण्मासाद्दशधा भवेत् ॥

संवत्सरात्पञ्चदश त्र्यर्द्धाद्विंशगुणं भवेत् ।

ततोऽप्येवं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा ॥ इति ।

एतदपि मतिपूर्वाभ्यासे एवं यत्रोपपातकादिष्वनुक्तप्रायश्चित्तेषु
अभ्यासस्थले योज्यानि । जन्मप्रभृति साधारणस्त्रीदुष्टेषु
अनवच्छिन्नाभ्यासे यमोक्तं गुरुतल्पव्रतं कुर्यात् । आश्रम-
स्त्रीकारमन्तरे सत्यनाश्रमवासे तु उपपातकसाधारणप्राय-
श्चित्तानि पूर्ववद्योज्यानि ।

असम्भवे तु हारीतोक्तम् ।

अनाश्रमी संवत्सरे प्राजापत्यं कच्छं चरित्वा आश्रम-
मुपेयाद्वितीयेऽतिकच्छं तृतीये कच्छातिकच्छमत ऊर्द्धं
चान्द्रायणमिति ।

परान्नपरिपुष्टता असच्छास्त्राभिगमनं कामकारेष्वधिकारिता

* लोकादिरिति पश्चिमदेशीयाः पठन्ति ।

भार्याया विक्रयश्चैषामित्येषु साधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववद्यो-
न्यानि । इत्युपपातकप्रायश्चित्तानि ।

अथ भार्याविक्रयश्चैषामित्यत्र च शब्दोपात्तानामसत्यति-
ग्रहादीनां जातिभ्रंशकरादीनाञ्च प्रायश्चित्तानि । जातिभ्रंश-
करादिस्वरूपाणि मनुनोक्तानि ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा प्रातिरत्रेयमद्ययोः ।

भैक्ष्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

खराखीट्टसृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

शङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिल्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

कमिकीटवयोहत्या मदानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्त्रेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥ इति ।

बृहद्विष्णुः ।

अतोऽन्यत्पकीर्णकमिति ।

अतोऽन्यत्पकीर्णपातकादि मलावहान्तादन्यत् । अत्रासत्यतिग्रहे
प्रायश्चित्तमभिधीयते । प्रतिग्रहस्यासत्त्वं त्रेधा दाढवशाद्देश-
कालवशाद्द्रव्यवशाच्च तद्यथा स्नेच्छचाण्डालपतितारेः
प्रतिग्रहे कुरुचेनादिदेशे उपरागादिकाले द्रव्यस्य सुरामेषी
सृतशयोभयमुख्यादेः सङ्ग्रामेदाद्द्रव्यभेदादपि त्रैविध्यम् ।

तथा देवलः ।

नवोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ।

अधमानीति शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥
 अन्नं मधु दधि चाणं गोभूरुक्माश्वहस्तिनः* ।
 दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥
 विद्याद्याच्छादनं वासः परिभोगो धनानि च ।
 दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥
 उपानत्रेङ्गयानानि छत्रपात्रासनानि च ।
 दीपकाष्ठफलादीनि चमसं बहुवार्षिकम् ॥
 बहुत्वादर्थजातानां संख्या देशेषु नेष्यते ।
 अधमान्यवशिष्टानि सर्व्वदानान्यतो विदुः ॥

अतिदानं छान्दोग्येऽभिहितम् ।

त्रीणाङ्गरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

मनुः ।

यद्गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेन शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव तु ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्याः सहस्राणीति ।

याज्ञवल्क्यः ।

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्यतिग्रहात् ॥

प्रतिदिनं सहस्रत्रयं गायत्र्या जपः कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतस्य

* क्वचित् क्वचित् पुनर्के रुक्मांश्च इति पाठो दृश्यते तत्र शीभनं तथाले नवमसंख्या-
 पपत्तेः ।

दाढनिन्दितद्रव्यस्य प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।
चतुर्विंशतिमते ।

भिचामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् ।

प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षष्ठ्यां परिकल्पयेत् ॥

जपहोमादिकं कुर्यात्कृत्वा रात्रः प्रतिग्रहे ।

परिकल्पयेद्विज्ञेभ्यो दद्याद्यदा त्वनिन्दितेभ्यो निन्दितं द्रव्यं
गृह्णाति निन्दितेभ्यो वा निन्दितं द्रव्यं गृह्णाति निन्दितेभ्यो वा-
निन्दितं भूम्यादिकम् ।

चतुर्विंशतिमतोक्तम् ।

पवित्रेष्ट्या विशुध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।

ऐन्दवं वेदनमृगा कदाचिन्मित्रविन्द्या ॥

ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविन्द्या ।

देव्या लज्जपेनैव शुद्धयन्ते दुष्प्रतिग्रहाः ॥ इति ।

देवी गायत्री । अत्रैवाभ्यासे चाण्डालादेः कुरुचेत्रे उपरागादौ ।

कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहे वृद्धहारीतोक्तम् ।

रात्रः प्रतिग्रहकृत्वा मासमप्यु सदा वसेत् ।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णं मासे प्रमुच्यते ॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः । इति ।

हारीतः ।

मणिवानो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्याः सङ्घस्रं जपेत्*

* गायत्रासङ्घस्रं जपेदिति मिताचरार्या पाठः ।

पञ्च मध्यमे दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयोव्रतम् ।
 शतसहस्रमिति प्रतिग्रहेष्विति । प्रतिग्रहद्रव्यमध्यमत्वेन
 प्रतिग्रहस्य मध्यमत्वमेवमुत्तरत्वञ्च । मध्यमे प्रतिग्रहे पञ्च सह-
 स्रानि उत्तमे दश एवमन्यान्यपि जातिशक्तिदेशकालाद्यपेक्षया
 योज्यानि ।

अथ जातिदुष्टच्छत्राकादिभक्षणे ।

तत्र मनुः ।

छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।

पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्स्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः ॥

अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ।

यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः ॥

कामतोऽभ्यासे पातित्वं सुरापानसमत्वम् । अनभ्यासे तु
 चान्द्रायणम् । अतएव चान्द्रायणानुष्ठितौ

विष्णुः ।

लशुन पलाण्डु गृञ्जन विड्वराहञ्च ग्रामकुक्कुट नरगो-

मांसभक्षणे च सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते

पुनःसंस्कारं कुर्यात् । इति ।

अत्रापि ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियादिषु पादपादीनं कल्प्यम् ।

शेषेषु छत्राकादिषड्व्यतिरिक्तेषु वार्त्ताकादिषु । एतच्चा-

कामतः सकृद्भक्षणे । अभ्यासे त्रिरात्रादि कल्प्यम् । कामतः

सकृद्भक्षणे ।

मत्स्याञ्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्युद्धं वसेत् ।

इति योगीश्वरोक्तं त्रिरात्रोक्तम् ।

अत्रैवाभ्यासे वृहद्यमोक्तम् ।

खट्वा वार्त्ताकु कुम्भीक व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

भूटणं शिशुकञ्चैव खुखण्डं कवकानि च ॥

एतेषां भक्षणङ्गत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः । इति ।

खट्वा पक्षिविशेषः शकविशेषो वा । वार्त्ताकुं श्वेतं श्वेतवृन्ताक-
मिति देवलेन स्मरणात् । व्रश्चनप्रभवा लोहिताः । लोहितान्
वृक्षनिर्यासानिति स्मरणात् । तथाच शिश्रिति केचन । कवकं
कृष्णसर्पपशाकं तद्विशेषः कुरवुण्डम् ।

यमः ।

तण्डुलीयक कुम्भीक व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेषान्तकफलानि च ।

एतेषां भक्षणङ्गत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ॥

एतदपि पूर्वोक्तविषये । नालिका नालिकेरी च शके । नीली-
भक्षणे च

आपस्तम्बः ।

भक्षयेद्यदि नीलीन्तु प्रमादाद्वाङ्गणः क्वचित् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ इति ।

कामतोऽभ्यासे तु द्विगुणादिकं कल्पम् । बलाकारेण भक्षणे
सुमन्तूक्तम् ।

लश्चनपलाण्डुमृञ्चनभक्षणे सावित्राष्टसहस्रेण मूर्द्धि°

सम्पातयेदुपवासश्चेति ।

- . सम्पात उद्विन्दुः कुशैः सम्भार्जनं कुर्यादित्यर्थः। एवमन्वेष्य-
भक्ष्येषु एकाहृदिरान्नादीनि यथायोग्यं योज्यानि ।

अथ सन्धिन्यादिक्षीरपाने ।

अकामतः सकृत्याने मनूक्त एकाहोपवासः ।

अनिर्हंशयाः गोः क्षीरमौष्ट्रमेकशफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं सर्व्वसूक्तानि चैव हि ॥

दधि भक्ष्यञ्च शक्तेषु* सर्व्वञ्च दधिसम्भवमित्यादि पठित्वा
शेषेषूपवसेदह इत्युक्तत्वात् । कामतस्तु त्रिरात्रं याज्ञवल्क्योक्तं
कामतोऽभ्यासे पैठीनस्युक्तं षड्रात्रं शङ्खोक्तं सप्तरात्रं शक्त्यपेक्षया।
कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शङ्खोक्तमेव पचत्रतम् ।

यानि च ।

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इत्यादीनि यथायोग्यं योज्यानि । शूद्रस्य तु कपिलादुग्धपानं
पातकमध्ये परिगणितमिति तत्रायश्चित्तानि शक्त्याद्यपेक्षया
योज्यानि ।

अथ मांसभक्षणे ।

तच्च मांसं द्विविधं अभक्ष्यं स्वभावदुष्टमसंस्कारदुष्टञ्च । तच्च
स्वभावदुष्टं मनुकृतच्छागादि । अभक्ष्याणि द्विजातीनामित्युप-

* स्वभावतोमधुरं कालवशेन असत्त्वं प्राप्तं यत्नं ।

क्रम्य अनुपाकृतमांसानि देवानामिति मनुना अनुपाकृत-
च्छागादिमांसस्य अभक्ष्यत्वमुक्तम् । एवंविधस्याकामतः सकृद्भक्षणे
शेषेषूपवसेदिति मनूक्तम् । कामतस्तु सोपवासस्यहं वसेदिति
योगीश्वरोक्तम् ।

अत्रैवाभ्यासेऽपि ।

जग्ध्वा मांसमभक्ष्यन्तु सप्तरात्रान् यवान् पिबेत् । इति
तेनैवोक्तं द्रष्टव्यम् ।

वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।

क्रव्यानाञ्चैव सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्त्तिताः ॥

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमूत्रमेव च ।

श्वगोमायुकपीनाञ्च तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

उपोष्य वा द्वादशहं कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दृतम् । इति ।

कामतस्तप्तकृच्छ्रः । अभ्यासे कुष्माण्डसहितः पराकः । कुष्माण्ड-
मन्दाः कुष्माण्ड इत्यभिधीयते । अथवाकामतस्तप्तकृच्छ्रः
कामतः कुष्माण्डसहितः पराकः । यत्तु शातातपेन गोमांस-
भक्षणे चान्द्रायणमित्युक्तं तत् शक्तविषयम् । एवमुच्चाव-
चादिविषयविशेषे योज्यानि ।

कामतोऽभ्यासेऽङ्गिरसोक्तम् ।

नरकाकखराश्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च ।

एषां मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति ।

मूत्रपुरीषग्रहणं वसाशुक्रासृक्पञ्चाद्युपलक्षणम् । मूत्रपुरीषे
गोमूत्रपुरीषव्यतिरिक्ते ।

कामतोऽनभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

भुक्त्वा चोभयतीदन्तांस्तथा चैकशफानि च ।

श्रीष्टं गव्यं तथा भुक्त्वा षड्मासान् व्रतमाचरेत् ॥ इति ।

श्रीष्टं गव्यं मांसम् ।

कामतोऽत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासे स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विड्वराहं खरं तथा ।

गवाश्चकुञ्जरीष्टाणां सर्व्वं पञ्चनखं तथा* ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्संवत्सरं व्रतम् । इति ।

एवं सूत्रपुरीषवसाशुक्रासृष्णांसमज्जास्वपि पूर्व्वोक्तविषयेषु
पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तानि योज्यानि । नेत्रश्रोत्रादिमलभक्षणे त्वर्षं
कल्प्यम् । अकामतः सकृन्नखादिभक्षणे प्राचेतसं । नखकेशा-
सृग्विष्ठाभक्षणेऽहोरात्रमभोजनात् शुद्धिरिति । अकामतः
कल्प्यम् । सुखमात्रप्रवेशे तु

केशकीटनखस्त्राश्य मत्स्यकण्टकमेव च ।

हेमतसं† घृतम्पीत्वा तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥ इति ।

नश्यतीति स्मृत्यन्तरोक्तम् ।

हारीतः ।

कृमिकीटपिपीलिकाजलीकपतङ्गास्थिप्राशने ।

गोसूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ इति ।

* गामर्थं कुञ्जरीष्टी च सर्व्वान् पञ्चनखांसया इति श्लेषाधिष्ठतः पाठः ।

† स्वर्षनिर्मितपात्रे तप्तं ।

अथ विडालाद्युच्छिष्टभक्षणम् ।

अकामतो विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे एकरात्रं ब्राह्मीसुवर्चलां
पिबेत् ।

तथाच मनुः ।

विडालकाकश्वोच्छिष्टं जग्ध्वाश्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासेऽश्वकाकादावलीदशूद्रीच्छेषभोजने त्वतिकृच्छ्र
इति यातातपोत्तं द्रष्टव्यम् ।

सकृद्भक्षणे विष्णूक्तम् ।

पक्षिखापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।

संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति ॥

अभ्यासे शङ्कोक्तम् ।

शनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् ।

काकोच्छिष्टं गवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेदिति ॥

अथ यावकव्रतं प्रकृतम् ।

वृहद्भिषगुः ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेद्वैश्यो-

च्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहमिति ।

एतच्च कामतः सकृद्भक्षणे पञ्चगव्यप्राशनमाहान्तरनिवृत्त्यर्थम्*

* पञ्चगव्यातिरिक्तव्यभोजननिवृत्त्यर्थम् ।

. तपसः क्लेशरूपत्वात् ।

अत्रैवाभ्यासे यमोक्तम् ।

भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्धति ।

भूभुजा सह भुक्तान्नं तप्तकच्छ्रेण शुद्धति ॥

वैश्येन सह भुक्तान्नमतिकच्छ्रेण शुद्धति ।

शूद्रेण सह भुक्तान्नं चान्द्रायणं समाचरेदिति ॥

अकामतः शङ्कोक्तम् ।

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्रापः पिबेत् ।

क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसविपक्वेन त्रपदं क्षीरेण

वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरुपोषितो ब्राह्मीं सुव-

र्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टाशने षड्वाचमभोजनमिति ।

अत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिकं कल्पम् । क्वचिदुच्छिष्टभोजनस्याभ्य-

नुष्ठा दर्शितापस्तम्बेन । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्य-

मिति ।

अङ्गिराः ।

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।

षड्वाचञ्च त्रिराचञ्च वर्षयोरनुपूर्वशः ॥ इति ।

अत्र सान्तपनं महासान्तपनम् । एतच्च कामतोऽकामतोऽर्द्धं

कल्पम् ।

पराशरः ।

आप्लाले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।

मनस्तापेन शुद्धेयत द्रुपदानां शतं जपेदिति ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतञ्च यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तनेन शुद्धयतीति ॥

द्वहशतातापः ।

पीतोच्छिष्टन्तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित् ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनरिति ॥

एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् ।

शङ्खः ।

अमेध्यपतितचण्डालपुक्रग्रजस्रलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखि-

संस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेदिति ।

कुण्डिर्हस्तविकलः । एतच्च कामतः अकामतस्तदर्द्धम् । रज-

काद्यस्यस्यस्ये विष्णूक्तम् ।

भुक्त्वास्यस्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् ।

कुशोडुम्बरविक्लाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः ।

शङ्खपुष्पीसुवर्चादिकाथं पीत्वा विशुद्धयतीति ॥

हारीतः ।

शूद्रेणोपहृतमभीज्यम् । कीटैर्वामिध्यसेविभिर्भुञ्जानेषु

यस्तु शूद्र उपस्पृशेदनर्हत्वात् सम्पत्तौ भुञ्जानेषु वा

यत्नोत्थाय उच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेतोहृतशिराः* वा

* कुम्भिलावेति पाठान्तरम् ।

यत्रान्नं दद्युस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति ।

क्रतुः ।

यसु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्त्यामुच्छिष्टायां कथञ्चन ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयतीति ॥

एतदकामतः ।

कामतस्तु पराशरोक्तम् ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्त्यामुच्छिष्टभोजनः ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ इति ।

त्यजेत्यात्रम् अमृतापिधानमसीत्यनेनाग्नीकरणोदकपानं कृत्वा
त्यजेदित्यर्थः ।

शवादिसंपृक्तकूपाद्युदकपाने विष्णूक्तम् ।

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्थोपहृताहोदकं पीत्वा ब्राह्म-

णस्त्रयस्त्रयमुपवसेद्गृहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्री नक्तं

सर्वे वा ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति ।

अत्यन्थोपहृतान्मूत्रपुरीषादिभिः ।

कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपाने हारीतः ।

क्लिन्ने भिन्ने शवे तीयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् ।

शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकच्छमथापि वा ॥

यदि कश्चित्पमादेन तत्र स्नायाद्द्विजोत्तमः ।

जपंस्निषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्धयतीति ॥

अकामतो देवलीकृतम् ।

क्लिन्नं भिन्नं शवच्चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।

पयः पिबेन्निरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतमिति ॥

आपस्तम्बः ।

चाण्डालकूपभाण्डस्थं नरः कामाज्जलं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्षे वर्षे विनिर्द्दिशेत् ॥

चरेत्काम्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदर्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्द्दिशेदिति ॥

देवलः ।

यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु चरद्द्वेष्येण शूद्रेण च शूद्रस्वकेन शृङ्गरीति ॥

आपस्तम्बः ।

क्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋदेऽपि वा ।

जानुदन्नं शुचिं ज्ञेयमधस्तादशुचिं स्मृतम् ॥

तत्तोयं यः पिबेद्विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।

अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥ इति ।

अत्रैवाभ्यासे प्राजापत्यं । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन

शुध्यतीति आपस्तम्बस्मरणात् । एषु अन्यजादिकूपादिषु ।

पराशरः ।

भाण्डस्थमन्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रेणैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनाञ्च निष्कृतिः ।

शूद्रस्य चोपवासेन तदा दानिन शक्तिं इति ॥

एतदकामतः । कामतो द्विगुणम् ।

आपस्तम्बः ।

मूत्रोच्चारं द्विजः कुर्यात् कृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाङ्गुक्ता चिराचन्तु यवान् पीत्वा विशुध्यतीति ॥

मूत्रं कृत्वा द्विजो मार्गं स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यतीति ॥

कामतो द्विगुणं ।

संवर्त्तः ।

समुत्पन्ने तु यः स्नायी* भुञ्जीतापः पिबेत्तु वा ।

गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥ इति ।

एतदकामतः ।

स्नानार्हेस्तु यदा भुङ्क्ते द्विजो वै ज्ञानदुर्बलः ।

प्राजापत्येन शुद्धेयत कामादन्यस्तद्वर्षकः ॥

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ।

अथ वाग्दुष्टादिभक्षणं ।

पराशरः ।

वाग्दुष्टां भावदुष्टाच्च भाजने भावदूषिते ।

भुञ्जानं ब्राह्मणः पञ्चाक्षिरात्रेण विशुध्यतीति ॥

* स्नाने इति पाठान्तरम् ।

एतच्चाकामतः चत्त्रियादीनां कल्पम् । अकामतो गीतमोक्षं ।
चतुर्दिनं दृष्टमाशनञ्च ।

वशिष्ठः ।

शङ्खास्थाने समुत्पन्ने अभोज्याभोक्ष्यसंज्ञिते ।

आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥

अक्षारलवणां कृत्वां पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।

त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीञ्च ब्राह्मणः पयसा सह ॥

पलाशविल्वपत्राणि कुशान् पद्ममुडुम्बरम् ।

अपः पिवेत्काशयित्वा त्रिरात्रेण विशुद्धयतीति ॥

पलाशादिसहितमपः काशयित्वेत्यर्थः । कालदुष्टशक्नादि
भोजने ग्रहणकालादिभोजने चैकरात्रादिकं कामाकामादि-
भेदेन कल्पं ।

अथाहुताद्यन्नभोजने लिखितः ।

यस्य चान्नी न भ्रियते यस्य चान्नी न दीयते ।

तदभोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तृपवसेदहः ॥

इथाक्षरसंयावपायसापूपशङ्कुली ।

आहितान्निर्दिजो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अनाहितान्नेरेकाहः शेषेषूपवसेदहरिति ॥

मनुनोक्तत्वात् ।

तथा ।

दृष्टहीनन्तु यो भुङ्क्ते नवं वाहुतिपञ्चकम् ।

पद्यादृष्टतेन यो भुङ्क्ते भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सर्वर्तः ।

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धातीति ॥

तथा ।

वटार्काश्लथपत्रेषु कुम्भीतिन्दूकपत्रयोः ।
कीविदारकदम्बेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
पलाशपद्मपत्रेषु गृह्णी भुक्त्वा न्द्वयं चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चान्द्रकं फलमिति ॥

पलाशपत्राणि वल्लीपलाशपत्राणि इति केचन ।

अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टभक्षणं ।

पराशरः ।

माक्षिकं फाणितं शाकं गौरसं लवणं घृतम् ।
हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति ॥

एतदकामतः । कामतः श्वारीतोक्तं त्रिरात्रम् ।

ब्रह्मयाज्ञवल्करः ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ।
हयमेतदभोज्यं स्याद्भुक्त्वा तूपवसेदहरिति ॥

ऋतुः ।

शूद्रहस्तेन यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेत्कश्चित् ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धाति ॥

आसनारुद्रपादो वा वस्त्रार्धप्रावृत्तोऽपि वा ।
मुखेन धमितं भुञ्जा कच्छं सान्त्तपनं चरेत् ॥

आपस्तम्बः ।

नाप्रसवित्कन्याया अग्नीयात्तद्गृहेऽपि वा ।

अथ भुङ्क्ते तु यो मोहात्कच्छं सान्त्तपनं चरेत् ॥

अप्रसवित्कन्या अप्रसूतकन्या । पार्व्वणश्राद्धादिभोजने
भरद्वाजः ।

भुङ्क्ते चेत्पार्व्वणश्राद्धे प्राणायामान् घडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादि वस्त्ररान्तं प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धेः रक्षीराचं सपिण्डने ।

असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ॥

असरूपे गुणशीलादिभिरसमाने ।

तथा ।

द्विगुणं क्षत्रियस्यैतन्निगुणं वैश्यभोजने ।

साक्षाच्चतुर्गुणं क्षैत्रतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ इति ।

आपद्विषयसामश्राद्धविषयमकामविषयं वा । एवमुत्तरत्रापि
अल्पप्रायश्चित्तानि योजनीयानि । अधिकप्रायश्चित्तानि काम-
कारे अनापद्विषये बोद्धव्यानि ।

आपदि नवश्राद्धादिभोजने विष्णूक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोर्न चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धन्तु पञ्चगव्यं हि मासिकमिति ॥

अत्राशक्तस्य हारीतीक्तं ।

एकादशाहे तु चान्हे भुक्त्वा सञ्चयने* तथा ।

उपोष्य विधिवद्भुत्वा कुशाण्डैर्जुहुयाद्दृष्टमिति ॥

अनापद्यपि स एव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।

एकाहन्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

मिश्रकं प्रथमसंवत्सरभवश्राद्धमिति केचन पुराणेषु संवत्सरान-
न्तरं भाविश्राद्धेषु केचन मिश्रकं प्रथमतोदीयमानमाद्यश्राद्ध-
मिति । आद्यश्राद्धस्य हिराष्टतिः श्राद्धस्तवकेऽभिहिता ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे इत्यतः प्रथमनवश्राद्धादिविषयं । अथवा
नवश्राद्धे चान्द्रायणं क्षत्रियनवश्राद्धविषयं ।

द्वितीयनवश्राद्धादिषु षट्त्रिंशन्मतीक्तं ।

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादौ द्वैमासिके तथा ॥

पादोनङ्गच्छुद्दिष्टं षण्मासे च तथाऽदिके ।

त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं तदहः स्मृतम् ॥

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यादित्यादि कामकारविषयम् । षण्मासे च
तथाऽदिक इत्येतत्प्रथमाऽदिकविषयम् । प्रत्यब्दं तदह इत्येतत्

* एकादशाहे त्रयं भुक्त्वास्त्रिसत्रयं तथा इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

द्वितीयादिकविषयम् । एतद्वाङ्मणविषयम् । क्षत्रियादि-
श्राद्धभोजने तत्तत्रैव ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
त्रैपक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ।
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ॥
वैश्यस्यार्हाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ।
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥
सार्धं चान्द्रायणं मासि त्रिपक्षे चैन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतमिति ॥

शङ्कः ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पञ्चत्रयेऽपि कृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्रएव तु ॥
श्राद्धिके पादकृच्छ्रः* स्यादेकाहः पुनराद्धिके ।
अत ऊर्ध्वं न दीपः स्याच्छङ्कस्य वचनं यथा ॥

एवंविधान्यन्यान्यपि लघुप्रायश्चित्तानि कामाकामजाति शक्ति-
स्तेनपतितक्लीवाद्यपाङ्क्त्येयश्राद्धभोजनसर्पहत्यादि श्राद्धभोजन-
विषयविशेषापेक्षया योज्यानि ।

तथाच भरद्वाजः ।

चाण्डालादुदकाक्षर्पाद्वाङ्मणैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणाम् ॥

* कृच्छ्रपादः स्यादिति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

पतनानाशकैश्चैव विषोद्वन्द्वकैस्तथा ।

भुक्तैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं* द्विजः ॥

अपाङ्क्तैयान्नसुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।

ब्राह्मणस्तत्र भुक्तानं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥

आमश्राद्धे तथा भुक्ते तप्तकच्छेण शुद्धयति ।

सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥ इति ॥

कामतो ब्रह्मचारिणो नवश्राद्धादिभोजने वृहद्यमोक्तं ।

मधु मांसञ्च योऽग्नीयाच्छ्राद्धं सृतकमेव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समाचरेत्† ॥

इति अकामकतोऽपि तेनैवोक्तम् ।

मासिकादिषु योऽग्नीयादसमाप्ते व्रते द्विजः ।

त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयतीति ॥

आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यन्तु सर्वदेति ।

षट्त्रिंशन्मते स्मरणात् । अनुक्तप्रायश्चित्ताभावस्यादिश्राद्धभोज-
नेषु विशेषमाह उग्रनाः ।

दशकृत्वः पिबेदपो गायत्र्याः श्राद्धभुक् द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धेत्तु तदनन्तरमिति ॥

तथा ।

निवृत्तचूड्हीमे तु प्राङ्नामकरणे तथा ।

* चान्द्रायणं । † समापयेदिति पाठान्तरम् ।

चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ॥
 ततोऽन्येषु तु भुक्त्वा संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
 नियोगादुपवासेन शुद्धते नित्यभोजनैः* ॥

धौम्यः ।

ब्रह्मोदने तु सीमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 जाते आद्ये नवम्याद्ये द्विजघान्द्रायणं चरेत् ॥

सीमसाहचर्याद्ब्रह्मोदनाख्यं कर्म्म आधानाङ्गभूतमिति कथ-
 यन्ति अत्र तत्तत्कर्म्माङ्गभूतादिश्राद्धभोजने एवैतत् प्रायश्चित्तं
 श्रद्धाद्यपेक्षया योजनीयं ।

अथाभोज्यान्भोजने ।

अभोज्यान्नाद्य मनुना दर्शिताः ।

नाश्रोन्नियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा ।
 स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
 मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।
 गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
 स्तेनगायनयोश्चान्नं चतुर्ध्वर्षुषिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कर्दर्यस्य बहस्य निगडस्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंस्यत्या दाभिकस्य च ।

* नित्यभाजनैरिति क्वचित् पुस्तके पठितं । † तच्छीरिति पाठान्तरम् ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥
उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्द्दशम्* ।
अनर्चितं हथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥
द्विषदन्नं ननर्थ्यन्नं पतितान्नमवस्तुतन्† ।
पिशुनामृतिनोश्चैव क्रतुविक्रियकस्य च‡ ॥
शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ।
कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारणस्य च§ ॥
सुवर्षकर्तुर्व्यंशस्य¶ शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
श्रवतां शौण्डिकान्नञ्च चेलनिर्णोजकस्य च ॥
रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।
मृशन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः ॥ इति ।
एवमादयोऽन्वेऽपि स्मृत्यन्तरतोऽवगन्तव्याः ।
अन्यत्र प्रायश्चित्तं ।
भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नमत्याक्षपणं च॥८॥
मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतोविण्मूत्रमेव चेति ॥
अत्राभ्यासे शङ्कोक्तं चान्द्रायणं गीतभोक्तच्छर्द्दनं घृतप्राशनमाप-
द्विषयं ।

* यवान्ने भुञ्जमाने आचमनं क्रियते तत् पर्याचान्तं । अनिर्द्दशं सूतिकान्नं प्रेतान्नस्य बन्ध्याश्वलात् । † यस्मिन्नन्ने अवयुः कृतः । ‡ क्रतुविक्रयिणस्तथा इति मूलमनुसंहितायां पाठः । § रङ्गावतारकस्य च इति मूलमनुसंहितायां पाठः । ¶ वेणुस्य वेण्यायाः वेणुस्येति मूलमनुसंहितायां पाठः । वेणोवादिचजीवित इति कुम्भकमठः । वेणोर्भेदनेन योजीवति बरुद इति विचरूप इति शेषातिथिः ।

आपस्तम्बः ।

बलाहासीकृता ये तु क्लिच्छचण्डालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिता कर्म गवादिप्राणिहंसनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 खरोद्भ्रुविड्भ्रुवराहाणामभिषस्य च भक्षणम् ।
 तत्स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ॥
 मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 चान्द्रायणत्वाद्द्विजातैः पराकस्वधवा भवेत् ॥
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्सांवत्सरोषितः* ।
 संवत्सरोषितः शूद्रो मासाहं यावकं पिबेत् ॥
 मासमाचोषितः† शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्धयति ।
 जह्वं संवत्सरात्कल्प्यन्प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव‡ तद्भावं स नियच्छति ॥ इति ।

लिखितः ।

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्तानं द्विजचान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतच्च कामतोऽभ्यासविषयम् । अनभ्यासे त्वहंम् । अकामत-
 स्त्रिराचमिति कल्प्यम् ।

* सांवत्सरोषित इत्यत्र संवत्सरं विज इति श्लेषाचिसम्मतः पाठः । † मासमाच-
 इत्यत्र मासे विप्रोषित इति श्लेषाचिसम्मतः पाठः । ‡ त्रिभिरित्यत्र चतुर्भिरिति
 श्लेषाचिसम्मतः पाठः ।

तथा ।

गृहीत्वाम्नीन्समारोप्य पञ्चयज्ञान्विवर्त्तयेत् ।
 परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥
 पञ्चयज्ञान्स्वयङ्कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
 सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु यः ॥
 गृहस्थधर्मवृत्तो यो दानेन परिवर्जितः ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्त्तितः ॥ इति ।

अथाशीचक्रभोजने विष्णुः ।

ब्राह्मणादीनामशीचे यः सक्रदेवान्नमश्नाति तस्य ताव-
 दशीचं यावत्तेषामशीचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति ।

कामकारे मार्कण्डेयः ।

भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशीचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ।
 भुक्त्वा तु क्षत्रियाशीचे तथा कृच्छ्रो विधीयते ॥
 वैश्याशीचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।
 शूद्रस्यैव तथा भुक्त्वा द्विजखान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्राभ्यासे शङ्खोक्तम् ।

शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान्कच्छमाचरेत् ।
 वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन्मासान्प्रतमाचरेत् ॥
 क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
 ब्राह्मणस्य तथाशीचे भुक्त्वा मासं व्रती भवेदिति ॥

अकामतः छागलेनीक्तं ।

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके सूतके तथा ।

प्राणायामगतं कृत्वा शुध्यन्ते शूद्रसूतके ॥
 वैश्ये षष्टिर्भवेद्भ्रातृ विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
 एकाहश्च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
 तपःशुद्धिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ इति ।
 एकाहादयः क्रमेण ब्राह्मणाद्यशौचान्नभोजने विज्ञेयाः ।

अथ जातिभ्रंशकरादिषु ।

एतत्स्वरूपञ्च प्रागेव दर्शितं ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा प्रातिर-
 भ्रयमद्ययोरित्यादिभिः मनुवचनैः रुजः कृत्वा रीमोत्याट-
 नादि भ्रंशेयं पूतिगन्धिः ।

अथ प्रायश्चित्तमाह स एव ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।
 चरेत् शान्तपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया ॥
 सङ्करापात्रकृत्यासु मासःशोधनमैन्दवम् ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकस्यहम् ॥

बृहस्पतिः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमाणम् ।
 निन्दितेभ्यो धनादानकृच्छार्धं व्रतमाचरेत् ॥

यमः ।

सङ्करीकरणकृत्वा मासमश्रीत यावकं ।
 कच्छातिकृच्छमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अपाचीकरणङ्गत्वा तप्तकच्छेण शुष्यति ।

शीतकच्छेण वा शुद्धिर्महासान्त्पनेन वा ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तकच्छ्विशोधनमिति ॥

जातिभ्रंशकरादिष्वप्यन्यतमकरणे मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्तानि

जातिशक्तिकामाकामसक्तदभ्यासापेक्षया योज्यानि ।

कमिकीटवयो हृत्यामद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधःकुसुमस्तोयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥

इत्यत्र क्तमयः स्थविष्ठा अस्थिरहिता घुणादिजन्तवः ।

इतोऽपि क्षोदिष्ठानस्थिजन्तुहनने याञ्चवक्त्रः ।

अस्थिमतां सहस्रन्तु तथानस्थिमतामन इति ।

अत्र शूद्रं हत्या व्रतमित्यनुवर्त्तते । तच्च षण्मासव्रतम् । अस्थि-

मन्तः अनुक्तानिष्कृतयः कुक्कुटप्रभृतयः । अनस्थिमन्तो यूक्-

मशकप्रभृतयः । अनः शकटं तत्परिपूर्णमित्यर्थः । अत्रीक्तं

परिमाणापेक्षया न्यूनाधिकहनने प्रायश्चित्तमपि तथैव कल्प-

नीयम् ।

तथा ।

मार्जारगोधानकुलमण्डूकाश्च पतत्रिणः ।

हत्वा त्रहं पिबेत्क्षीरङ्गच्छं वा पादकं चरेत् ॥

मनुः ।

पयः पिबेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाध्वनो व्रजेत् ।

उपसृष्टेस्त्रवन्त्यां वा सूक्तं वा रैवतं जपेत् ।

उपसृष्टः स्नानम् । एतच्चाकामतः कामती द्विगुणं ।

कामतीऽभ्यासे वाश्लिष्यम् ।

श्रमाज्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषिकान् हत्वा कच्छं
द्वादशरात्रं चरेत् । किञ्चिच्च दद्यादिति ।

दहरः कुच्छुन्दरिरल्पमूषिको वा । एतच्च प्रत्येकवधे समुदिता-
नेकवधे तु सुमन्तूक्तं प्राणसासिकम् ।

मनुः ।

हत्वा हंसं बलाकञ्च वकं वर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्वर्ग्येद्वाह्णाय गाम् ॥
ऋष्यादन्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात्पयस्त्रिणीम् ।
अऋष्यादौ वक्षतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कण्ठालम् ॥

यान्नवत्करः ।

गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्रे वत्सो द्विहायनः ।
खराजमेषुषु वृषो देयः क्रीचे त्रिहायनः ॥
उरगेष्वायसीदण्डः पण्डके त्रपुसीसकम् ।
कोले घृतघटो देयः उष्ट्रे गुच्छा हृयेऽशुकं ॥

पण्डको नपुंसकः । स च मृगपत्तिरूप एव न गोब्राह्मणादि-
रूपः । त्रपुसीसकं वा माषपरिमितम् ।

तथाच मनुः ।

अग्निह्वार्षायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
पलालं भारकं षण्डे सैसकञ्चैव माषकमिति ॥

पलालभारसैषकमासयोर्विकल्पः ।

यान्नवत्करः ।

तित्तिरौ तु तिलद्रोणं गजादीनामशक्नुवन् ।

दानं दातुं चरेत्कृच्छ्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥

कृच्छ्रमित्युपलक्षणम् । अतः शक्त्याद्यपेक्षया कृच्छ्राधिकङ्कल्प-
नीयम् ।

अष्टसूष्टिर्भवेत्किञ्चिद्विदुष्टौ च* पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आदृकः परिकीर्त्तितः ।

चतुरादृको भवेद्दोष इत्येतन्मानलक्षणम् ॥

याज्ञवल्करः ।

फलपुष्पाक्षरसजसत्वाघाते घृताशनम् ।

किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्वनास्थिके ॥

घृताशनमाहारानन्तरं परित्यागेन यत्र प्रायश्चित्तविशेषो
नान्नातस्तत्र किञ्चित्सास्थिमत इत्येतत् द्रष्टव्यम् ।

पराशरः† ।

* यस्मानरे च अष्टसूष्टिर्भवेत् कुचिः कुचयोऽष्टौ च पुष्कलमित्येवं पाठो दृश्यते ।

† पराशरसंहितायामन्यथा पाठो दृश्यते यथा । हंससारसश्रीचांश्च चक्रवाकं स-
कुडुटं । जालपादांश्च शरभमहोरात्रेषु यद्गति । बलाकाटिदिमानाश्च शुक्रपारावतादिनां ।
षाटिनाश्च वक्रानाश्च यद्गति नक्तभोजनात् । भासकाकपोतानां सारित्तिरघातकः ।
अनर्जले उभे सस्ये प्राणायामेन यद्गति । यत्रश्वेनश्लिशाश्चसौलूकनिपातिने । अप-
क्राशी दिग्ं तिष्ठेच्चिकारं मारुताशनः । वल्गुनीषटकानाश्च कीकिलाखड्गरीटकान् । साव-
कारक्तपादांश्च यद्गति नक्तभोजनात् । कारण्यवचकीराणां पिङ्गलाकुररस्य च । भार-
शाननिहता च यद्गति शिवपूजनात् । मेरुष्यश्वेनभासां च पारावतकपिप्लवान् । पश्चि-
थामिव सस्येयामहोरात्रेषु यद्गति । इत्वा नकुलमार्जारसपांजगरडुण्डुमान् । रुशरं
भोगधेहिप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणां । शतकौशशकानोघामस्यकूर्वाभिपातने । इत्याक-

हंससारसचक्राह्नक्रीञ्चुकुण्टघातकः ।
 मयूरमेघी हत्वा च एकभक्तेन शुद्धति ॥
 महुञ्च टिट्ठिभञ्चैव शुकं पारावतं तथा ।
 आङ्गिकाञ्च वकं हत्वा शुद्धेद्वै नक्तभोजनात् ॥
 चाषकाककपीतानां सारितित्तिरघातकः ।
 अन्तर्जले उभे सम्ये प्राणायामिन शुद्धति ॥
 गृध्रश्च्येनविहङ्गानामुलूकस्य च घातकः ।
 अपक्वाशीदिनं तिष्ठेद्वै कालौ मारुताशनः ॥
 हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजागरहुण्डुभान् ।
 क्लपरं भोजयेद्विप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥
 सिधाकच्छपगोधानां शशशङ्खकघातकः ।
 वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुद्धति ॥
 सृगरोहिवराहाणामविकावस्तघातने ।
 वृक्षजम्बूककृत्वाणां तरक्षूणाञ्च घातकः ॥
 तिलप्रस्थं त्वसौ दद्यादायुभक्तौ दिनत्रयम् ।
 गजमेघतुरङ्गोद्भगवयानां निपातने ॥
 प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यं चावगाहनम् ।

अलभोक्ता च अहोरात्रेण शुद्धति । वृक्षजम्बूककृत्वाणां तरक्षूणाञ्च घातने । तिलप्रस्थं द्विजे
 दद्यादायुभक्तौ दिनत्रयं । गजमेघतुरङ्गानां महिषोद्भनिपातने । शरुते समरात्रेण
 विप्राणां तर्पणेन च । सयं दहं वराहश्च अज्ञानाहसु घातयेत् । अफिलकणमश्रीयादही-
 रात्रेण शुद्धति । एवं चतुषदानाच्च सर्वेषां वनचारिणां । अहोरात्रीपितसिष्ठेज्जपन्
 वै जातवेदसं ।

खरवानरसिंहानां चित्रकव्याघ्रघातकः ।

शुद्धिमेति चिरात्रेण ब्राह्मणानाञ्च भोजनैरिति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पुंसलीवानरखरैर्दृष्टञ्चोद्गादिवायसैः ।

प्राणायामं जले कृत्वा घृतम्प्राश्य विशुद्धये* ॥

एतद्दशकविषयम् । शक्तस्य कल्पम् ।

यत्तु सुमन्तुवचनम् ।

श्वशृगालमहिषाजाविक्रखरकरभनकुलमार्जारमूषिक -
प्लवकाकपुरुषदृष्टानामपोहिष्ठीयाभिः† चानं प्राणा-
यामचयञ्चेति ।

तन्नामेरुः ईषद्दृष्टविषयं । सम्बद्दृष्टविषये तु अङ्गिरसीक्तम् ।

ब्रह्मचारी शुना दृष्टः सायं प्रातः पथः पिवेत् ।

गृहस्थश्चेत्त्रिरात्रन्तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥

नाभेरुङ्घन्तु दृष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

स्यादेतच्चिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणमिति ॥

अस्त्रियादिषु पादोनं कल्पनीयम् ।

स्त्रीविषये तु पराशरोक्तम् ।

ब्राह्मणी तु शुना दृष्टा जम्बूकोद्ग्रहकेण‡ वा ।

* विशुध्यतीति पाठान्तरम् । † आपोहिष्ठादिमन्त्रैः । ‡ जम्बूकेन उक्ते च वेति पाठा-
न्तरम्, जम्बूकीप्रेष वा गवा इति यस्यान्तरसम्मतः पाठः ।

उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ इति ।

ब्राह्मणीत्युपलक्षणम् ।

व्रतस्थिताया विशेषस्त्रिनेत्रोक्तः ।

निरात्रमेवोपवसेत् शुना दृष्टा तु सव्रता ।

सष्टतं यावत् भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेदिति ॥

सव्रतेत्यत्र लिङ्गमविवक्षितम् अनुपादेयगतत्वात् ।

युलस्यः ।

रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन श्रुति ॥

जङ्घन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।

चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि दृष्टेऽन्यत्राप्नुतिर्भवेत् ॥

अन्यत्र अरजस्वलावस्थायाम् ।

शातातपः ।

शुनाप्रातावलीदस्य नखैर्विलिखितस्य च ।

अग्निः प्रक्षालनं शीचमग्निना चोपचूर्णनमिति† ॥

उपचूर्णनं तापनम् ।

मनुः ।

ब्राह्मणस्य व्रणहारे पूयशोणितसम्भवे ।

क्तमित्यद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं ज्ञानमाचरेत् ।

* उदितं सीमनचक्रमिति यस्याकारे पठितम् । † चोपचूर्णनमिति पाठान्तरम् ।

शिरात्रं पञ्चगव्याग्नी त्वधी नाभ्या विशुचति ॥

नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्वचित्* ।

षड्भात्रं तत्तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ॥ इति ।

अग्निद्यादिषु पादपादोनं कल्प्यम् । स्वादिदंशनिमित्तव्रणे
पूयादिनिःसरणे स्वादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तं पूयादिनिःसरण-
प्रायश्चित्तञ्च ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यवचनानि प्रधानीकृत्याभिधीयन्ते ।

प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोद्ग्रयानगः ।

नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा† च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् ॥

खरयुक्तयानं रथादि । एवमुद्ग्रयानगः । उद्ग्रयानं समारुह्य
खरयानन्तु कामतः इति मनुस्मरणात् । स्त्रियं स्वस्त्रियं
कामकृते । अकामतः स्नानमात्रम् । उभयत्राभ्यासे कल्प्यम् ।
साक्षात् खरोद्धारोद्घणे द्विगुणावृत्तिः कल्पनीया ।

तथा ।

गुरुं हूंकृत्य हूंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।

वध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम् ॥

* क्वमिति पाठान्तरम् मित्वाचरायान् नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते क्वमिः ।
षड्भात्रञ्च तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं विभीषणमिति पठितम् । † श्लेषपाथिना तु भुक्त्वा इत्यत्र
सुभा इति पठितम् ।

अभ्यासे यमोक्तम् ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्वा* ।

त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति ॥

तथा ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छस्वतिकच्छोनिपातने ।

कच्छातिकच्छोऽसृक्पाते कच्छोऽभ्यन्तरशोधिते ।

विप्रदण्डोद्यमे कच्छः अतिकच्छो निपातने ॥

विप्रजिघांसया दण्डोद्यमे ।

दृढस्यतिः ।

काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे कच्छमाचरेत् ।

अस्थिभेदेऽतिकच्छः स्यात्पराकस्वङ्गकर्त्तने ॥

यमः ।

पादेन ब्राह्मणं सृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्वा† ।

दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥

एतच्च कामकृते । अकामकृते प्रसादनमात्रमेव । असन्निहिता-

स्वप्नूदके वा कामतः मूत्रपुरीषाद्युत्सर्गे मनुः ।

विनाङ्गिरसु वाप्यार्तः शारीरं सन्निषेव्य तु ।

सचेलो वह्निराद्भुत्य गामालभ्य विशुद्धयति ॥

गामालभ्य सृष्ट्वा । कामतस्तु यमोक्तम् ।

* प्रायश्चित्तं विधीयते इति श्लेषपाषिसम्मतः पाठः । † प्रायश्चित्तं विधीयते इति श्लेषपाषिसम्मतः पाठः ।

आपद्गती विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।

एकाहः क्षपणहृत्वा सचेलं ज्ञानमाचरेत् ॥

आपद्भ्यासे सुमन्तूक्तम् ।

अप्सुग्नी वा मेहयतस्तप्तकच्छमिति ।

मनुः ।

वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

यत्र श्रौतेषु स्मार्त्तेषु वा नित्यहोमादिषु लोपे सति प्रायश्चित्त-
विशेषो नाम्नातस्तन्नीपवासः प्रायश्चित्तम् । आम्नातस्यैतेन
सहाभोजनं समुच्चीयते ।

ज्ञातकव्रताधिकारे क्रतुः ।

एतेषामाचारणामेकैकव्यतिक्रमे गायत्राष्टशतं जप्यं
कृत्वा पूतो भवतीति ।

दृष्टस्यतिः ।

अनिर्व्वर्त्यं महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।

अनातुरः सति धने कच्छार्द्धेन स शुद्ध्यति ॥

महायज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः । एतच्च सकृत्करणे । अभ्यासे तु
कच्छम् ।

तथा ।

अनृती तु न गच्छेद्भार्यां वासेऽपि कच्छार्द्धमाचरेत् ।

देवलः ।

सभार्यान्तु यदा क्रीधादगम्येति नरो वदेत् ।

प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ।

षड्राचन्तु चरेद्द्वैश्वः त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्* ॥

हारीतः ।

वहन् कमण्डलुं रिक्तमस्नात ईश्रंशभोजनम्† ।

अहोरात्रेण शुद्धिः स्याद्दिनजप्येन चैव ङीति ॥

उपवासदिनजपयोः समुच्चयः ।

न पङ्क्तौ विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् ।

प्राजापत्येन कच्छेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

नदीसंक्रमहन्तुश्च कन्याविघ्नकरस्य च ।

समे विषमकर्तुंश्च निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

त्रयाणामपि चैतेषां प्रायश्चित्तन्तुः‡ मार्गतां ।

भैक्षलक्ष्णेन चान्नेन द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

संक्रम उदकावरणवर्त्म । समे विषमकर्ता पूजादौ । द्विजस्य§

चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनान्तु पादपादहान्या कल्पनीयम् ।

ऋष्यशृङ्गः ।

इन्द्रचापं पलाशाग्निं यद्यन्यस्य प्रदर्शयेत् ।

प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दण्डौ च दक्षिणा॥ ॥

गीतमः ।

* एवञ्च इति क्षत्रियपुत्रके पठितम् । † भोज्यद्रव्यं । ‡ प्रत्यापत्तिमिति क्षत्रियपुत्रके
क्षत्रिश्च पुत्रके मिताचारायाश्च प्रत्यापत्तिमिति पाठः । § ब्राह्मणस्य इत्यर्थः । ॥ मिता-
चारायां क्षत्रित् पुत्रके च धनुर्दण्डश्च इति पाठः ।

न ज्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषित । सम्भाष्यपुण्य-
कृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषित ।
तत्पान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणीति ।

तल्पं भार्या । तत्प्यादीनां लाभस्य वधे विघ्नकरणे प्रथमं प्रत्येकं
संवत्सरम् । प्रकृतब्रह्मचर्यमित्यर्थः ।

हारीतः ।

चाण्डालश्लेषचानाञ्च सङ्करे समुपस्थिते ।
अहीरात्रं त्रिरात्रं स्यान्निरात्रे षडङ्कः स्मृतम् ॥
अविज्ञातसु चाण्डालः सप्ताहं निवसेद्यदि ।
तस्याग्नात्वीपासनस्य विप्राः कुर्युरनुग्रहम् ॥
दधिचीरष्टैर्युक्तङ्कच्छं गोमूत्रयावकम् ।
प्राशयेत्सह भृत्यैसु मासमेकं निरन्तरम् ॥

तथा ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्ती भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यः स्नानम्कुर्वीत सोऽन्यथाप्रयतो भवेत् ॥

वशिष्ठः ।

दण्डीक्षर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् । त्रिरात्रं पुरोहितः ।
कच्छमदण्डदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजा कुनखी
श्यावदन्तकश्च कच्छं द्वादशरात्रं चरिचीहरेयातामिति ।
दन्तात्रखांश्च दुष्टानुत्पाटयेदित्यर्थः ।

शङ्कः ।

अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत् ॥
 चक्षियस्तु रणे* सृष्टं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥
 द्वौ विप्रौ ब्राह्मणान्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ ।
 अन्तरेण यदा गच्छेत् कच्छं शान्तपनं चरेत् ॥
 होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।
 अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

दोहे यागाङ्गभूतदोहे । एतच्चाभ्यासे अनभ्यासे त्वर्हम् । सच्छि-
 द्द्रादित्याद्यरिष्टदर्शनादावपि स एव दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं
 हिरण्यं दद्यादिति ।

तथा ।

पादप्रतापनकृत्वा ज्ञात्वा वङ्गिमधस्तथा ।
 कुशैः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ॥

देवलः ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गीङ्गान्† गत्वा संस्कारमर्हति ॥

एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण ।

बमः ।

प्रत्यादित्यं न भेहेतः‡ न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

* सृष्टमित्यत्र पृष्ठमिति पठितं मिताक्षरायां । † कलिङ्गीङ्गान् इत्यत्र कलिङ्गाभ्यान्
 इति मिताक्षरायां पठितं । ‡ मन्वसूत्रायां न कुर्यात् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षित ब्राह्मणान् गामथापि वा ॥

हारीतः ।

क्षत्रियाभिवादाने अहोरात्रमुपवसेत् । वैश्वस्यापि
शूद्रस्याभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः ।

तथा ।

शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्यत्रात्र-
क्षज्जपदेवपूजाभिरताभिवादाने त्रिरात्रमुपवासः स्यात्
अन्यत्र निमग्नणे अन्यत्र भोजनेऽपि त्रिरात्रमिति ।

आपस्तम्बः ।

समित्युष्यकुशाज्याम्बुददन्नाक्षतपाणिकं ।

जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजः* ॥

अत्रापि जपहोमसाहचर्याद्वारीतीक्ष्णं त्रिरात्रमेव ।

शङ्खः ।

नीदकुम्भहस्तीऽभिवादयेन्न भैक्षहस्ती न पुष्याज्यहस्ती-
नाशुचिर्न जपन् न देवपितृकार्यं कुर्वन् न शयान इति ।

अत्रापि त्रिरात्रमेव ।

याज्ञवल्क्यः ।

देशङ्कालं वयः शक्तिम्यापद्वावेक्ष्य यत्नतः ।

प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र षोक्ता न निष्कृतिः ॥

यथा स्मृत्यन्तरे ।

* जपं होमञ्च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजमिति मित्ताक्षरायां पठितम् ।

हसितजृम्भितास्फोटनानि नाकस्त्रात्कुर्यात् ।

तथा ।

नीदन्वतोऽश्वसि स्त्रायान्न च श्मश्रादि कर्त्तयेत् ।

अन्तर्वन्थाः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति भ्रुवमित्यादिषु॥

प्रायश्चित्तं नाभिहितं । एवंविधस्थले देशाद्यपेक्षया कल्पनीय-
मित्यर्थः । इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम् ।

अथ मिथ्याभिर्गंसनप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्करः ।

महापापोपपापाभ्यां योऽभिर्गंसन्मृषापरम् ।

अब्भक्षोमासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥

जपश्च शुद्धवतीनाम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

ब्राह्मणमवृतेनाभिर्गंस्य पतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्ध-
वती वा वर्त्तयेदश्वमेधावभृथे वा गच्छेदिति ।

शुद्धवती शुद्धपदोपेता । एतच्च सवर्णविषये ।

आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा मिथ्याभिर्गंसने दण्डानु-
सारेण कल्पम् ।

* क्वचित् पुस्तके अश्रादिकर्त्तयेदिति पाठोदृश्यते क्वचिच्च पुस्तके श्राखादि कर्त्तयेदिति पठितं परन्तु मिताचारायां श्मश्रादि कर्त्तयेदिति पाठदर्शनात् तदेव मूले निवेशितं । एवं क्वचिदादर्शपुस्तके धर्मतः भ्रुवमिति पाठसत्त्वेऽपि तादृशपाठे कन्दो न लगते अतीमिता-
चारायां क्वचिदादर्शपुस्तके च भ्रुवमिति पाठदर्शनात् तदेव मूले निवेशितम् ।

दण्डश्च याज्ञवल्क्योक्तः ।

प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ।

वर्षानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धाद्विहानितः ॥ इति ।

सत्यदोषाभिशंसने तु मिथ्याभिशंसनप्रायश्चित्तार्द्धम् । तथा ।
महापातकाभिशंसने मासमब्धप्रायश्चित्तम् । तत्समतदति-
दिष्टाभिशंसने त्वर्द्धं उपपातकाभिशंसने पाद् इत्येवं कल्प-
नीयम् एवं प्रकीर्णकाभिशंसनेऽपि कल्पनीयम् । यत्तु शङ्ख-
लिखितोक्तं नास्तिकः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो
मिथ्याभिशंसी चेत्येते षड्वर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरियुः
षण्मासान् वा गामनुगच्छेयुरिति । तदभ्यासतारतम्यापेक्षया
योजनीयम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

अभिशस्ती मृषा कच्छं चरेदान्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥

प्राजापत्यकच्छान्नेयपुरोडाशवायुदैवत्यपशूनां मध्येऽन्यतमं शक्त्या-
द्यपेक्षया योजनीयम् । यत्चेतेनैवाभिशस्ती व्याख्यात इति
वसिष्ठेन मासमब्धत्वमुक्तं तन्मिथ्याभिशापानन्तरं कच्चि-
त्कालः सकृतप्रायश्चित्तस्य ।

याज्ञवल्क्यः ।

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

* ऋषिक्कालमिति पाठान्तरम् ।

+ समाकीर्णमिति पाठान्तरम् ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या वाचनं तथा ॥

अथौषध्यादिना महापातकादिपतनीयप्रायश्चित्तान्यकुर्वन्ती
निष्कासनप्रकारः ।

याज्ञवल्काः ।

दासीकुम्भं वह्निर्ग्रामान्नियेरन् स्वबान्धवाः ।

पतितस्य वह्निःकुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥

अथौषध्यादिना अकृतप्रायश्चित्तस्य पतितस्य कृते बान्धवाः सपि-
ण्डा यदि प्रेषितया दास्या आनीतमुदकपूर्णघटं ग्रामावहृ-
निर्नियेरन् । अथवा सपिण्डादिप्रयुक्ता दास्यैव पर्यस्येत् ।

तथाच मनुः ।

दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवद्यदा ।

अहोरात्रमुपासीरन् नाश्रीचं बान्धवैः सह ॥ इति ।

प्रेतवदिति प्राचीनावीतित्वादिप्राप्तार्थम् ।

अत्रापरं विशेषमाह स एव ।

पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह ।

निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातृत्विग्गुरुसन्निधौ ॥

निन्दितेऽहनि रिक्तातिथ्यादिषु ।

गौतमः ।

तस्य विद्यागुरुन् योनिस्वन्धांश्च सन्निपात्य सर्वाण्युद-
कादीनि प्रेतकार्याणि कुर्युः । पानं वास्य विपर्यस्ये-
युर्दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यः पानमानीय घटान्

* क्वचिदादर्भपुस्तके प्रकरणादिति पाठो दृश्यते परन्तु बहुषु आदर्भपुस्तकेषु एवं सूत्र-

पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यस्येदसुमनुदकं
करोमीति । नामग्राहं तं सर्व्वेऽन्वारभेरन् प्राचीनावी-
तिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिस्वन्धाश्च वीक्षेर-
न्नप उपसृश्य ग्रामं प्रविशन्ति अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य
तिष्ठेदेकरात्रञ्चपन् गायत्रीमज्ञानपूर्व्वकं ज्ञानपूर्व्वञ्चेत्ति-
रात्रमिति ।

अयमर्थः । यः पतितत्वादिना हेतुना त्याज्यत्वेनोक्तः । सः
विद्यागुरुनाचार्यादीन् योनिस्वन्धान् मातामहमातुसादींश्च
पुत्रादयः* सन्निपात्य मेलयित्वा तेभ्यश्च त्यागकारणमावेद्य तैरनु-
मताः । पुत्रादयः सपिण्डाः सर्वाणि पिण्डोदकश्राद्धादीनि
प्रेतकार्याणि जीवन्तमेव समुद्दिश्यं कृत्वा पात्रं वास्य त्याज्य-
कृत्ये विपर्यस्येयुः । कथमित्यपेक्षायामाह दास इत्यादि ।
तयोर्मध्ये एकः अवकरात्पुरीषादिस्थानात् अशुचिपात्रमानीय
दास्या नीतोदकघटात्तत्पात्रमुदकेन पूरयति । तदनन्तरं
दक्षिणामुखोऽमुं देवदत्तं अनुदकं करोमि इत्यभिधाय पदा वि-
पर्यस्येत् । तं विपर्यस्यन्तं त्याज्य सपिण्डाः पुत्रादयः प्राचीना-

---

नीतमसंहितायाम् अवकरादमीध्यपात्रमिति पाठदर्शनात् सुद्विप्तपुस्तके अवकरादिति पाठः
सन्निवेशितः यद्यपि आदर्शपुस्तके अमीध्य एवं पाठो नास्ति तथापि मूलसंहितायां अमीध्य-
पाठदर्शनात् अशुचिपात्रमानीय इति स्वव्याख्यानाच्च सुद्विप्तपुस्तकेऽपि अमीध्यपदं सन्निवेशि-
तम् । * सर्व्वेषु आदर्शपुस्तकेषु स इति पाठो दृश्यते परन्तु लिपिकरप्रमाद एव स इत्यस्य
स्थाने तस्यैवेवं भवितुं युक्तम् । † पुत्रादय इत्यपपाठः अनन्वयात् पुत्रादयः सपिण्डा-
इत्यनेन पौनरुक्तापत्तेः ।

धीतिनी मुक्तशिखा अन्वारभेरन् विद्यागुरवो यीनिसम्बन्धाच्च
 बीचेरन् ततः स्नात्वा ग्रामं प्रविशन्ति । अत ऊर्ध्वमज्ञानात्तेन
 सभाष्य सावित्रीं जपन्नहीरात्रं तिष्ठेत् । ज्ञानात्तु त्रिरात्रं
 जपन्नित्येवम् । अथ महापातकादिपतनीयकर्मप्रायश्चित्तान-
 न्तरं कर्त्तव्यम् ।

यान्नवल्काः ।

चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् ।

जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संपिबेयुश्च सर्वशः ॥

स्ततप्रायश्चित्ते समागते नवमनुपहतम् उदकपूर्णकुम्भं शुभे
 जलाशये निनयेयुः प्रक्षिपेयुः । सर्वशः सर्वकार्येषु संपिबेयुः
 संव्यवहारेयुः ।

मनुः ।

प्रायश्चित्ते सुचरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।

तेनैव सार्धं प्राश्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये ॥ इति ।

प्राश्येयुः प्रक्षिपेयुः ।

गौतमः ।

यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धेत्तस्मिन् शुद्धे शतकुम्भमयं पात्रं
 पुण्यतमात् ऋदात् पूरयित्वा स्त्रवन्तीभ्यो वा तत एन-
 मप उपस्यर्शयेयुरप्यस्मै*तत्पात्रं दद्युस्तस्य प्रतिगृह्य जपे-
 ष्छान्ताद्यैः शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तरिक्षं यो

* कवित् आदर्शपुस्तके मूलमंहितायाम् अथास्मै इति पाठः ।

रीचिनस्तमिव गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिस्तरसमन्दीभिः पावमा-
नीभिः कुष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं ब्राह्मणाय दद्यात्
गां वाचार्याय च । यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स
मृतः शुद्धेरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेष्विति* ।

वशिष्ठः ।

तथाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यातः । इति ।
अभिषिक्तस्य पूर्वोक्तरीत्या कृतस्नानस्य प्रत्युद्धारो भवति । स च
पुत्रजन्मना व्याख्यातः । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्युद्धारानन्तरं जात-
कर्मादिसंस्कारैः संस्कुर्व्यादित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसङ्गवाम् ।

प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सक्तृतस्य हि सत्क्रिया ॥

घटेऽपवर्जिते पूर्वोक्तरीत्या पुण्यद्वाददिषु घटे निक्षिप्ते यवसं
द्वयं गोभिः सत्कारस्तद्वत्तद्वयमक्षयम् ।

हारीतः ।

स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्याद्यदि ताः† प्रति-

गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयैयुरिति ।

गोभिरस्त्रीकरणे पुनः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ।

* सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु एवं पाठो दृश्यते मूलगौतमसंहितायानु तस्य सर्वान्युदका-
दीनि प्रेतकर्माणि कुर्वुरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु । † यदि ताः प्रसृदिता
गृह्णीयुरिति क्वचिदादर्शे प्रायश्चित्ततत्त्वाद्दौ च पठितम् ।

अथ स्त्रीणां विशेषपतनहेतवः ।

वसिष्ठः ।

चतस्रसु परित्याज्याः शिथला गुरुगा च या ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

जुङ्गितः प्रतिलोमजः ।

याज्ञवल्क्यः ।

नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

अपिशब्दात् ब्रह्महत्यादिपुरुषपतननिमित्तान्यपि । नीची

हीनवर्णः शूद्रः ।

तथा ।

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।

वासो गृहान्तिके देयमन्नं वासः सरक्षणम् ॥

एष एव । यः पुरुषाणामकृतप्रायश्चित्तानां परित्यागविधिः ।

यश्च कृतप्रायश्चित्तानां परिग्रहविधिः सः । तत्र विशेषः ।

वासो गृहान्तिके देयमिति ।

अन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संपिवेत् न तु ।

शीर्षव्रतानपि सतः कृतघ्नसहितानिमान् ॥

शीर्षव्रतान् कृतप्रायश्चित्तान् । न संपिवेत् न व्यवहरेदित्यर्थः* ।

इति प्रकाशप्रायश्चित्तानि ।

* न संवसेदिति प्रायश्चित्तत्वादी पठितम् ।

अथ रहस्यद्वयपापप्रायश्चित्तानि ।

कर्तृव्यतिरिक्तैरविज्ञातं पापं रहस्यमित्युच्यते । अतश्च परस्त्रीसभोगादिषु बुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः विज्ञातमपि पापं रहस्यमेव । कर्तृव्यतिरिक्तैरनभिज्ञातत्वात् । इदञ्च वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तं यदि कर्ता धर्मशास्त्रनिपुणस्त्वर्हि अन्यस्मै अनिवेद्यैव यथोचितं कुर्यात् । यदि स्वयमन्नस्तदा केनापि रहस्यमहापातकादिकं कृतं तत्र तस्य पातकस्य का वा निष्कृतिरिति विदुषः पृष्ट्वा तद्व्रतमनुतिष्ठेत् । तच्च व्रतं द्विविधम् । वक्ष्यमाणेष्वमर्षणजपादि दानादि च । जपे विदुषोऽधिकारः । स्त्रीशूद्राणां दानादिषु । दानानि च स्मृत्यन्तरेषूक्तानि ।

तथाच ब्रह्मवशिष्ठब्रह्मस्यती ।

यत्किञ्चिक्लृप्तं पापं जन्मप्रभृति मानवः ।

अपि गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥

दशहस्तेन वंशेन दश वंशान् समन्ततः ।

पञ्च वाप्यधिकं दद्यादेतन्नोचर्म उच्यते ॥

वशिष्ठः ।

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कृष्णमार्गकम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य यो दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

तथा ।

वैशाख्यां पीर्षमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 तिलान् क्षौद्रेण संमिश्रान् कृष्णान् वा यदि चैतरान् ॥
 ग्रीयतां धर्मराजो मे यदा मनसि वर्त्तते ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 एवं माघस्रानादीन्यपि पुराणेष्ववगन्तव्यानि । शश्वतश्च स्त्री-
 शूद्राणामपि रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारोऽस्ति ।
 याज्ञवल्करः ।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
 अन्तर्जले विशुद्धेयत गां दत्त्वा च पयस्विनीम् ॥
 त्रिरात्रं यावत्कृतोपवासश्चतुर्थदिवसे अघमर्षणेन दृष्ट*मानुष्टुभं
 भाववृत्तदेवताकं ऋतञ्च सत्यञ्चेति सूक्तं† जलमध्ये निमग्न-
 सकलशरीरस्त्रिर्जपेत् । अनन्तरं पयस्विनीं गां ब्राह्मणाय दत्त्वा
 शुद्धयति ।

तथा ।

सोमभ्यः स्वाहेति दिवा दिवसं मारुताशनः ।
 जलेषु चाभिक्षुहुयाञ्चत्वारिंशत् हुताहुतीः ॥

* दृष्टम् ऋषिः आनुष्टुभम् अणुष्टुप्कन्दः ।

† ऋतञ्च सत्यञ्चामीहातपसीऽध्यजायत । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रीऽर्षवः ॥ १ ॥
 समुद्रादर्षबादधि संवत्सरो अजायत । अहीराचाधि विदधन्विश्वस्य मियतो वशी ॥ २ ॥
 मूर्धाचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च प्रथिवीचान्तरिचमथी स्वः ॥ ३ ॥

अहीरात्रोषितस्तत्र रात्रावुदवासं कृत्वा प्रातरुदकादुत्तीर्थं
लोमभ्यः स्वाहेत्याद्यैरष्टभिर्मन्त्रैः*रेकैकेन पञ्च पञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
एतन्प्राणान्तिकप्रायश्चित्तनिमित्ते ब्रह्मबध इत्यपराकैः ।

सुमन्तुः ।

देवद्विजगुरुन् हृत्वाप्सु निमग्नीऽघमर्षणं सूक्तं त्रिरावर्त्त-
येन्नातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्रुषां सखीञ्चान्य-
द्वागम्यागमनं कृत्वाघमर्षणं वान्तर्जले त्रिरावर्त्तयेदेत-
स्मात् पूतो भवतीति ।

एतच्चाकामकृते ।

अस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य मनूक्तम् ।

सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहृत्नं मासात्पुनत्यहरहः कृताः ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासे गौतमीकृतम् ।

तद्व्रत एव ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तीयगुरुतल्पेषु प्राणा-
यामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेदिति ।

तद्व्रत एव श्रान्तः । अत्र त्रिंशद्वात्रव्रतं प्रकृतम् ।

कामकारे तु बीधायनीकृतम् ।

श्रामात् प्राचीं चोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य श्रातः

* लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा लघे स्वाहा लघे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहि-
ताय स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मेदीभ्यः स्वाहा मांसिभ्यः स्वाहा मांसिभ्यः स्वाहा स्यायुभ्यः स्वाहा
स्यायुभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा ।

शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलप्य क्लिन्नवासाः
सक्तपूतेन पाणिनादित्याभिसुखीऽघमर्षणं स्वाध्याय-
मधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्ने शतमपरिमितं
शोदितेषु नक्षत्रेषु प्रहृतयावकं प्राश्नीयात् ज्ञानकृतेभ्यो-
ऽज्ञानकृतेभ्यस्योपपातकेभ्यः सप्तरात्रायमुच्यते । द्वादश-
रात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यासुवर्षस्तेयसुरापानमेव
वर्जयित्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरतीति ।

एतदेव अकामतः श्रोत्रियाचार्य्यवनस्ववधेऽपि योज्यं । कामतः
सक्तत् श्रोत्रियादिवधे अकामतः अश्रोत्रियवधाभ्यासे च
मनूक्तम् ।

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ इति ।

निमित्तकर्तृविषये च हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

महापातकातिपातकोपपातकानामेकतमे सन्निपाते
वाघमर्षणमेव त्रिर्जपेदिति ।

निर्गुणवधविषये अनुयाहकविषये च विष्णूक्तम् ।

ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामाद्याचीमुदीचीं वा दिशमुप-
निष्क्रम्य प्रभूतेन्वनेनानिं प्रज्वालयाघमर्षणेना*ष्टसहस्र-
माहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्† पूतो भवतीति ।

इन्तुर्गुणवतोनिर्गुणवधविषये प्रयोजकानुमन्तृविषये च मनूक्तम् ।

* अतश्च सत्यश्च इति मन्त्रेण । † ब्रह्महत्यापातकात् ।

अहन्तूपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गीऽभ्युपयन्नपः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाघमर्षणम् ॥ इति ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशद्दृष्टताडुतीरित्यनुवर्त्तमाने

याज्ञवल्करः ।

त्रिरात्रोपीषितो हुत्वा कुष्माण्डीभिर्वृतं शुचिः ।

कुष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेलन*मित्याद्याभिर्ऋग्भिः चत्वारिंशदा-
ज्याहुतीर्जुहुयात् । एतच्चाकामतः पैश्याः सक्त्याने गौडी-
माध्वयोः पानाभ्यासे च द्रष्टव्यम् । अत्र कर्मणोऽन्ते गोदानं
कर्त्तव्यम् । एतच्चाग्रे दर्शयिष्यते ।

अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवासयुक्तकुष्माण्डीहोमाशक्तस्य मनूक्तम् ।

कीलं जघ्नाप इत्येतद्वाशिष्ठञ्च प्रति ऋचम् ।

माहित्रं शुद्धवत् पञ्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ इति ।

अत्र षोडशकत्व इति मासमिति चानुवर्त्तते । अतः प्रतिदिनं

षोडशकत्वो मासपर्यन्तं नियताहारैरुक्तमन्त्रजपः कार्यः ।

अप इत्येतत् कीलं अप नः शीशुचदधं इत्येतत्कूतं कुलदृष्टम् ।

* यद्देवहेलनमित्यादि मन्त्रः (७४० पृष्ठे १२३ पङ्क्तौ द्रष्टव्यः) ।

+ अप नः शीशुचदधमर्षे शुशुग्ध्या रयि । अप नः शीशुचदधं ॥ १ ॥

सुचेचिया सुगातुया वसुया च यजामहे । अप नः शीशुचदधं ॥ २ ॥

प्रयङ्गदिष्ट एषां प्राङ्काकासश्च सूरयः । अप नः शीशुचदधं ॥ ३ ॥

कामकारेऽपि तेनेवीक्षं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्युपहन्येनो स्वाचानम इत्यृचमिति ॥

होमजपयोर्विकल्पः । एतच्च संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कार्यम् ।

शाकलमन्त्राः देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्याद्योऽष्टौ* । नम

इत्यृक् नम इदुयं नम आविवास इति† ।

कामतो महापातकसमुच्चये प्रत्येकस्याभ्यासे वापि तदुक्तमेव ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत् गाः समाहितः ।

अभ्यस्याब्दं पावमानीं भैचाहारो विशुद्धाति ॥ इति ।

पावमान्यः स्वाधिष्ठया मदिष्ठयेत्याद्याः‡ ।

* ओं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
 ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
 ओं यद्विवा च नक्तश्चैनश्कम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ओं यत् स्वपत्न्य जायतश्चैनश्-
 क्तम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ओं यद्विवांसश्चाविवांसश्चैनश्कम तस्यावयजनमसि स्वाहा ।
 ओं एनसः एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ओं अग्रये खिष्टिकते स्वाहा ।

† नम इदुयं नम आ विवासे नमो दाधार पृथिवीसुत यो ।

नमो देवेभ्यो नमो ईश एषां कृतं चिदिनी नमसा विवसे ॥ (६म. ५१सू. ८व.)

‡ मधुच्छन्द ऋषिः पवमानः सोमी देवता गायत्रीच्छन्दः । (ऋग्वेद ६मण्डल १सूक्त)

स्वाधिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रक्षोह्वा विश्वचर्षणिरभि योनिमयो हतं । द्रुषामधस्वमासदत् ॥ २ ॥

वरिवेधी तमी भव मंहिष्ठो वचहलमः । परिंराधी मघोनां ॥ ३ ॥

अभ्यर्षं महानां देवानां वीतिमन्नसा । अमि वाजसुत खवः ॥ ४ ॥

त्वामच्छा चरामसि तदिदर्थं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आगमः ॥ ५ ॥

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

तत्र त्रिरात्रोपोषित इत्यनुवृत्तौ

यान्नवस्त्राः ।

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः । इति ।

त्रिरात्रोपवासानन्तरं जलमध्ये स्थित्वा एकादशकृत्वो नमस्ते
रुद्रमन्यवः* इति शतरुद्रीयजपं कृत्वा शुद्धेदित्यर्थः ।

पुनाति ते परिश्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहितः । करेण शश्वता तना ॥ ६ ॥

तमीमन्वीः समर्थं आ गृभन्ति योषणो दश । स्वसारः पार्श्वे दिवि ॥ ७ ॥

तमीं ह्रिन्वन्त्ययुवो धमन्ति वाकुरं दृतिं । विधा तु वारणं मधु ॥ ८ ॥

अभी समभ्राता उत श्रीणन्ति धेनवः शिशु । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥

अस्येदिन्द्रो मदेवा विश्वा इवाणि जिघ्रते । शूरो मखा च महन्ते ॥ १० ॥

* नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनौ । तथा नसन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचाक-
शीहि ॥ २ ॥

यामिषुङ्गि विशन्त हृस्ते विभर्थं सवे । शिवाङ्गिरिवताङ्कुर मा हिंस्रीः पुरुषङ्गत् ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशास्त्रावदामसि । यथा नस्यर्व्वमिङ्गदयथां सुमना असत् ॥ ४ ॥

अङ्गारवीचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहोय सव्वाङ्गभयनसव्वाङ्गायतु धान्वी-
षराचीः परासुव ॥ ५ ॥

असौ यस्मात्सो अरुण उत बभुः सुमङ्गलः । ये पैनं रुद्रा अभिती दिञ्च त्रितास्यहसशी
वैषां छेड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ योवसर्पति नीलशीवी विलीहितः । उतैनङ्गीया अदृश्यद्दृष्टार्थः स दृष्टी छेड
याति नः ॥ ७ ॥

नमोस्तु नीलशीवाय सहस्राचनीपुषे । अथो ये अस्य स त्वा नीहन्तेथीकरभ्रमः ॥ ८ ॥

प्रसुञ्च धन्वन्सुभयोराब्रीर्ज्याम् । याच ते हस्त इषवः पराता भग वी वप ॥ ९ ॥
विज्यन्तुः कपर्दिनी विशल्यी वाणवा ५ २ ॥ उत । अनेग्रस्य या इषव आभुरस्य
निषङ्गधि ॥ १० ॥

या ते हेतिर्षीर्दुष्टम हृषेवभून् ते धनुः । तयाष्वात्विश्वतस्त्वमयस्त्रयापरिसुज ॥ ११ ॥
परिते धन्वनीहेतिरस्मान्पुणक्तु विश्वतः । अथी य इपुधिसवारे अश्वन्निधिहे तम् ॥ १२ ॥
अवतस्य धनुर्दं सहस्राच अतेपुधे । निशीर्थ्य शल्यानां सुखा शिवी नः सुमना भव ॥ १३ ॥
नमस्त आयुषायानात्ताय छणवे । उभाभ्यासुत ते नमी बाह्वभ्यान्व धन्वने ॥ १४ ॥
अम नो महान्तसुत मा नो अर्भकं मा न उचन्तसुत मा न उचितम् । मा नो वधीः
पितरश्वीतमातरश्मानः प्रियास्तन्वी रुद्र रौरिषः ॥ १५ ॥

आन स्तीके तनये मा न आयुषि मा नो गीषु मा नो अश्वेषु रौरिषः । मा नो वीरान्
रुद्र भामिनो वधीर्हविषन्तः सदमिष्वा हवामहे ॥ १६ ॥

नमी हिरण्यवाहवे सीनाथे दिशाश्च पतये नमी नमी ह्रस्वेभ्यो हरिकेशिभ्यः पशूनाम्पतये
नमी नमः । शथिञ्जराश्च त्विषीमते पथीनाम्पतये नमी नमी हरिकेशायीपवीतिने पुष्टाना-
म्पतये नमः ॥ १७ ॥

नमी वभ्रुशाय व्याधिने नानाम्पतये नमी नमी भवस्य हृष्यै जगताम्पतये नमी नमी
रुद्रावाततायिने चैत्राणाम्पतये नमी नमः सूतायाहन्त्यैव नानाम्पतये नमः ॥ १८ ॥

नमी रीङ्गिताय स्थपतये ह्रस्वाणाम्पतये नमी नमी भुवन्तये वरिवस्त्रतायौषधीनाम्पतये
नमी नमी मन्त्रिषे वासिजाय कक्षाणाम्पतये नमी नम उच्चैर्घायाक्रन्दयते पत्नीनाम्पतये
नमः ॥ १९ ॥

नमः क्तुत्वायतया धावते सत्वानाम्पतये नमी नमः सहमानाय निव्याधिन् आव्याधिनी-
नाम्पतये नमी नमी निषङ्गिषे ककुभाय स्तेनानाम्पतये नमी नमी निचेरवे परिचराधारख्या-
नाम्पतये नमः ॥ २० ॥

नमी वधते परिवश्वते स्थायूनाम्पतये नमी नमी निषङ्गिष इपुधिमते तस्कराणाम्पतये-
नमी नमः स्रकायिभ्यो जिघांसङ्गी सुष्वाताम्पतये नमी नमी सिमङ्गी नक्तङ्करङ्गी विक्रना-
नाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

नम उष्णीषिषे गिरिचराय कुलुञ्जामाप्यतये नमो नम इषुमङ्गी धन्वायिभ्यश्च
वी नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमो नम आयच्छदम्भीस्यदभ्यश्च वी
नमः ॥ २२ ॥

नमो विष्टज्जदथी विष्टज्जदथ्यश्च वी नमो नमः खपदथी जायदथ्यश्च वी नमो नमः
श्रयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वी नमो नमस्तिष्ठदथी धावदथ्यश्च वी नमः ॥ २३ ॥

नमस् सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वी नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वी नमो नम आभ्या-
श्चिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वी नमो नम उगन्नाभ्यसुंहुतीभ्यश्च वी नमः ॥ २४ ॥

नमो गन्धेभ्यो गन्धपतिभ्यश्च वी नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वी नमो नमो
स्यस्रोभ्यो स्यस्यपतिभ्यश्च वी नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वी नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वी नमो नमो रक्षिभ्यो अरक्षेभ्यश्च वी नमो नमः क्षत्रभ्य-
श्चैयहोतृभ्यश्च वी नमो नमो महदथी अर्धकेभ्यश्च वी नमः ॥ २६ ॥

नमस्तत्त्वभ्यो रथकारिभ्यश्च वी नमो नमः कुन्नालेभ्यः कर्णारिभ्यश्च वी नमो नमो निष्ठा-
दिभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वी नमो नमः शनिभ्यो स्रगयुभ्यश्च वी नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वी नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्व्याय च पशुपतये च
नमो नौखरीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने व्युत्केशाय च नमस्तद्वृक्षाचाय च शतधन्वने च नमो गिरिश्रयाय च
शिविपिष्टाय च नमो मौदुष्टमाय चैषुमते च ॥ २९ ॥

नमो ब्रह्माय च वामनाय च नमो वृहते च वर्षीयसे च नमो वृह्णाय च सठवे च
नमोऽथ्याय च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

नम आश्रवे चाजिराय च नमः शीघ्राय च शीभ्याय च नम ऊर्म्याय चावस्त्रनाय च
नमो नादियाय च दौष्याय च ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगन्-
धाय च नमो जघन्याय च बुध्नाय च ॥ ३२ ॥

नमस्त्रीभ्याय च प्रतिसर्थाय च नमो याम्याय च चैम्याय नमः श्लोक्याय चावसाव्याय
च नम उर्व्व्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

नमो वस्त्राय च कल्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमः आयुषेणाय चायु-
रधाय च नमः श्राय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

नमो विजिने च कवचिने च नमो वर्धिणे च वरुधिने च नमः शुताय च युतरीमाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाङ्गनभ्याय च ॥ ३५ ॥

नमो धृषणे च प्रमथाय च नमो निवङ्गिणे चैयुधिने च नमस्तोष्ठीवे चायुधिने च
नमः स्वायुधाय च सुधन्वे च ॥ ३६ ॥

नमः सुव्याय च पथ्याय च नमः काव्याय च नोष्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च
नमो नाट्याय च वैशलाय च ॥ ३७ ॥

नमः कूष्याय चावव्याय च नमोवीङ्गाय चातप्याय च नमो मीव्याय च विद्युत्याय च
नमो वर्षाय चावर्षाय च ॥ ३८ ॥

नमो वात्मय च रेषाय च नमो वास्तव्याय च वासुप्राय च नमः सीमाय च रुद्राय
च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खे च पशुपतये च नमः उग्राय च भीमाय च नमः अश्वेवधाय च दूरिवधाय च
नमो हन्त्रे च हनौयसे च नमो ववेथी हरिकेशिभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

नमः शश्वाय च मयीभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
शिवतराय च ॥ ४१ ॥

नमः पार्थाय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तोर्थाय च कूल्याय च
नमः शष्पाय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

नमः सिक्त्याय च प्रवाहाय च नमः किंशिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च
पुल्लसाय च नमः इरिण्याय च प्रपथ्याय च ॥ ४३ ॥

नमो ब्रव्याय च गीष्टाय च नमस्तल्पाय च गेहाय च नमो हृदय्याय च निवेथ्याय च
नमः काव्याय च गह्वरेष्टाय च ॥ ४४ ॥

नमः शुक्लाय च हरित्याय च नमः पांसव्याय च रजस्मय च नमो लोष्याय चोत्प्याय
च नमः ऊर्वाय च सूर्व्याय च ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णश्रदाय च नमः उद्गुरमाणाय चाभिन्नते च नमः आखिरते च प्रखि-

इते च नम इभक्तद्वी धनुष्कृद्ग्राह वो नमी नमी वः किरिकेथी देवानां हृदयेथी नमी
विचिन्वन्केथी नमी विचिषत्केथी नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

ब्रापै अन्वसस्यते दरिद्र नीललोहित । आसम्भजानामेषाम्भयनाम्नामैर्भारीक्री च नः
किञ्चनानमत् ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने चयबीराय प्रभरामङ्गे मतीः । यथा श्रमसङ्घिपदे चतुषट्
विषस्युष्टङ्गामि अखिलनातुरम् ॥ ४८ ॥

आ ते रुद्र शिवा तनुः शिवा विशाहा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषकी तया नी सङ्घ
जीवसे ॥ ४९ ॥

परि नी रुद्रस्य ह्यतिर्हणक्तु परि लेवस्य दुर्भतिरघायीः । अवस्थिरा मघवद्भ्रासतुष्य
मीडुलोकाय तनयाय सङ्घ ॥ ५० ॥

मीडुष्टम शिवतम शिवी नः सुमना भव । परमे वृच आसुधन्निधाय कर्त्तं वसान
आचर पिनाकन्विभदागङ्घि ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । याणे सङ्घसं ह्येतयो न्यमन्मन्निवपस्तु
ताः ॥ ५२ ॥

सङ्घसाधि सङ्घसशी वाङ्गोसव ह्येतयः । तासामीशानो भगवः पराचीना सुखा
कृधि ॥ ५३ ॥

असङ्घाता सङ्घसाधि ये रुद्रा अधिभूम्याम् । तेषां सङ्घस्योजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५४ ॥

अखिन्नाहृत्पर्यनेऽन्तरिचे भवा अधि । तेषां सङ्घस्योजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥
नीलश्रीवाः श्रितिकण्ठा दिवं रुद्रा उपश्रिताः । तेषां सङ्घस्योजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलश्रीवाः श्रितिकण्ठाः श्रवा अधः क्षमाचराः । तेषां सङ्घस्योजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शश्वज्जरा नीलश्रीवा विलोहिताः । तेषां सङ्घस्योजनेऽवधन्वानि
तन्मसि ॥ ५८ ॥

तथावाचिः ।

एकादशगुणान् वापि रुद्रानावर्त्य धर्म्मवित् ।

महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

शातातपेन विशेष उक्तः ।

मयं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा

स्तियं कृत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा ।

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

ये पद्याम्धि रुचस ऐलवदा आयुर्युध । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

ये तौर्यानि प्रचरन्ति स्रकाहला निषङ्गिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

येनेषु विविह्नान्ति पात्रेषु पिवतो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि ॥ ६२ ॥

यएतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वितस्त्रिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणादश प्रती-
चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो स्रडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च नो
हेष्टि तमेवाश्रमे दशः ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो स्रडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च
नो हेष्टि तमेवाश्रमे दशः ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषां भन्नमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोवन्तु ते नो स्रडयन्तु ते यन्दिभ्यो यश्च
नो हेष्टि तमेवाश्रमे दशः ॥ ६६ ॥

यलुर्वेदसंहिता, (माध्य, वाजसं, १६ अ ।)

मन्त्रच्छन्नो मन्त्रशर्यां शयानी

रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥ इति ।

अत्रापि कर्मणोऽन्ते ब्राह्मणाय गौर्देया । एतच्चोत्तरप्रकरणे
स्फुटीभविष्यति । एतच्चाकामतः । अत्रैवाभ्यासे द्विगुणं
कल्पाम् । कामतस्तु पूर्वप्रकरणप्रदर्शितं मन्त्रैः शाकलहोमी-
यैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे मनूक्तम् ।

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । इति ।

पूर्वप्रकरणोक्तं द्रष्टव्यम् । गुणवतोऽपहर्तुर्निर्गुणस्वामिकस्वर्ण-
हरणे सुवर्णपरिमाणान्नुनपरिमाणहरणे अनुग्राहकप्रयोजक-
विषये च मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

सकञ्जघ्नास्यवामीयं शिवसंकल्पामेव च ।

सुवर्णमपहृत्यापि चणाद्भवति निर्मलः ॥ इति ।

अस्यवामीयं अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति* सूक्तं

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भाता मध्यमी अस्ययः ।

द्वितीयो भाता घृतघृष्टी अस्नाचापशं विप्रपतिं सप्तपुत्रम् ॥ १ ॥

सप्त युंजन्ति रथमेकचक्रमेकी अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिचक्रमजरमनवे यवेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यथाः ।

सप्तस्वसारी अभि सन्नवन्ने यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ३ ॥

को ददर्श प्रथमं जायमान मस्थन्वन्तं यदनस्था विभर्षिं ।

भूत्या असुरसृगात्सा क्व स्त्रिंको विश्वासमुपगात् प्रष्टुमीतत् ॥ ४ ॥

पाकः पृच्छामि मनसाविज्ञानन्देवानामिना निहितानि पदानि ।
 वक्षे वक्ष्येऽधि सप्त तं त्वन्वि तन्मिरे कवय श्री तवा उ ॥ ५ ॥
 अचिकित्वाच्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्यने न विद्वान् ।
 वि यक्षसं भषलिमा रजांस्यजस्यरूपे किमपि स्त्रिदिकम् ॥ ६ ॥
 इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वासस्य निहितं पदं वेः ।
 श्रीर्णः श्रीरं दुङ्गते गावो अस्य ब्रविं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥
 मातापितरश्चत आ बभाज धीव्यये मनसा सं हि जन्मे ।
 सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्त्वन् इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥
 युक्ता मातासीद्गुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो हजनीयन्तः ।
 अमीमिहत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूप्यं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥
 तिद्धो मातृस्त्रीन् पितृन् विधदेक ऊर्ध्वसास्थौ नेमव स्थापयन्ति ।
 मन्त्रयन्ते दिवो असुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥
 षादशारं नहि तज्जराय वर्ज्जिर्नि चक्रं परि द्याकृतस्य ।
 आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विश्रतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥
 पञ्चपादं पितरं षादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिषम् ।
 अग्नेने अन्य उपरे विचक्षसं सप्तचक्रे षलर आहुरर्पितम् ॥ १२ ॥
 पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।
 तस्य नाचक्षस्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥
 सनेभि चक्रमजरं वि वाहत उत्तानायां दश युक्ता बहन्ति ।
 सूर्यस्य चतू रजसैव्याहृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥
 साकं जानां सप्तथमाहुरेकजं षलियमा ऋषयो देवजा इति ।
 तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थाने रीजने विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥
 स्त्रियः सतीर्क्षां उ मी पुंस आहुः पश्यदक्षणात्र वि चेतदम्बः ।
 कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यसा विज्ञानास्य पितुष्वितासत् ॥ १६ ॥
 अयः परेण पर एनावरेण पदावक्षं विभती गौरुदस्यात् ।

सा कद्रीची कं स्त्रिदर्थं परागातक स्त्रिद्यूते नहि यूषी अन्तः ॥ १७ ॥
 अथः परीष पितरं धी अस्मानुवेद पर एनावरीष ।
 कवीयमानः क इह प्र वीचद्वेवं मनः कुतो अषि प्रजातम् ॥ १८ ॥
 धी अर्वाचस्तां उ पराच आहुयो पराचस्तां उ अर्वाच आहुः ।
 इन्द्रस या चक्रयुः सीम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥
 वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वचं परिषस्त्रजाते ।
 तथोरन्यः पिप्पलं स्वहृद्यनवन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥
 यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिर्षं विदधाभिस्त्ररन्ति ।
 इनी वित्रस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमना विवेश ॥ २१ ॥
 यश्चिन् हचे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विन्धे ।
 तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाहये तन्नोन्नशयः पितरं न वेद ॥ २२ ॥
 यद्वायवे अषि गायत्रमाहितं वैष्टुभावा वैष्टुभं निरतन्त ।
 यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तविदुक्ते अमृतत्वमानयुः ॥ २३ ॥
 गायत्रेष प्रति मिमीते अर्कमर्केष सामत्रैष्टुभेन वाकम् ।
 वाक्नेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वानीः ॥ २४ ॥
 जगता सिन्धुं दिव्यस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।
 गायत्रस्य समिधस्त्रिस्त आहुस्ततो मन्ना प्ररिरिचे महिला ॥ २५ ॥
 उप ह्वये सुदुषां धेतुमीतां सुहृत्तो गोधुगत दोहदेनाम् ।
 श्रेष्ठं सर्वं सविता साविषद्रीऽभीष्टो धर्मैस्तदु धु प्र वीचम् ॥ २६ ॥
 द्विङ्गुलती वसुपत्नी वसुतां वस्त्रमिच्छन्ती मनसाभ्यागात् ।
 दुहामग्निभ्यां पयो अग्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥
 गौरमीनेदनु वस्त्रं मिषन्तं सुधानं द्विङ्गुलथीन्यातवा उ ।
 स्रज्जानं धर्ममभि वावशाना मिमाति मायुंपयते पयोभिः ॥ २८ ॥
 अथ स शिक्ते येन गौरमीहता मिमाति मायुं भ्रसनावधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मस्ये विद्युद्भवन्ती प्रति वत्रिमीहत् ॥ २९ ॥

अनच्छये तुरगा तु जीवमेजद्रुवं मध्य आ पस्थानाम् ।
 जीवी ऋतस्य चरति स्वधाभिरमर्थ्यो मर्त्येणा सद्योनिः ॥ ३० ॥
 अपश्यं गीपामनिपन्धमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
 स स प्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्त्तं भुवनेष्वनः ॥ ३१ ॥
 य ईञ्चकार न सी अस्य वेद य ईन्ददभ्रं हिरनिमु तच्छात् ।
 सु मातुर्योना परिवीती अन्तर्बहुप्रजा निरुतिमय विवेश ॥ ३२ ॥
 धीर्मे पिता अनिता नाभिरच बभूवमे माता पृथिवी महीयम् ।
 उत्तानयोश्चन्वी र्योनिरन्तरजा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥
 पृच्छामि त्वा धरमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।
 पृच्छामि त्वा वृष्णी अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥
 इयं वेदिः परी अन्तः पृथिव्या अयं वशी भुवनस्य नाभिः ।
 अयं सीमी वृष्णी अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥
 सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्त्रिष्ठानि प्रदिशा विधुर्धृषिणि ।
 ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥
 न वि जानामि यदिवेदमस्मि निष्णः सन्नद्धो मनसा चरामि ।
 यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्वादित्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥
 अपाङ् प्राञ्छति स्वधया गृभोतीऽमर्त्यो मर्त्येणा सद्योनिः ।
 ता शशन्ता विषूचीनां वियन्ता नात्यं चिक्युर्न न चिक्युरन्यम् ॥ ३८ ॥
 ऋचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अक्षि विश्वे निषेदुः ।
 यस्तन्न वेद किञ्चन करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥
 स्यवसाह्रगवती हि भूया अधो वयं भगवन्तः स्वाम ।
 अङ्घ्रि लथामधेयं विश्वदानो पियं शुद्धसुदकमाचरन्तौ ॥ ४० ॥
 गौरौर्ममाय सखिलानि तन्नयेत्तपदी विपदी सा चतुष्पदी ।
 अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ ४१ ॥
 वसाः समुद्रा अक्षि वि चरन्ति तेन जीवन्ति प्रटिञ्जन्तसः ।

द्विपञ्चमं दृक्संख्याकं शिवसंख्याकं शिवसंख्यादृष्टं
षडृचम् ।

ततः चरत्यक्षरं तद्विश्वसुप जीवति ॥ ४२ ॥

अकमयं धूममारादपक्षं विभ्रुवता पर एनावरेण ।

उच्चाथं पृथिनपचन वीरास्त्रानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ४३ ॥

त्रयः केभिन ऋतुषा विचचते संवत्सरे वपत एक एषाम् ।

विश्वमेकी भूमि चष्टे अचीभिर्भाजिरिक्ख दृष्टे न रूपम् ॥ ४४ ॥

अन्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

युष्ठा चीणि निष्ठा मेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ४५ ॥

इन्द्रं निर्वं वरुणमग्निमहुरयो दिव्यः स सुपर्षो गरुत्मान् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिव्यानमाहुः ॥ ४६ ॥

ऋषं नियानं हरयः सुपर्षा अपो वसाना विदस्त्यतन्ति ।

त आबहवन्त्सदनाहृतस्यादिदृष्टेभ पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

हादम प्रथयश्क्रमीकं चीणि नभ्यानि क उ तश्चिकेत ।

वस्त्रिन्साकं चित्रता न शङ्खवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

यक्षे क्षनः अश्वयो यो मथीभूर्येन विन्ना पुष्यसि वाय्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुद्वजः सरस्वति तमिह पातवे कः ॥ ४९ ॥

यज्ञेन यज्ञमयमन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं मङ्गिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ ५० ॥

समानमेतद्दृक्सुचैत्यव चाहमिः ।

भूमिं पञ्चन्या जन्वन्ति दिवं जित्स्वधयः ॥ ५१ ॥

दिव्यं सुपर्षे वायसं ब्रह्मन्मपां गभे दशंतमोवधीनाम् ।

अभीषती षष्टिभिरापर्यन्तं सरस्वतमवसे जीह्वीभिः ॥ ५२ ॥

ऋग्वेदसंहिता (१म. १६४ सू. १ २५, २५.) ।

यज्ज्यापती दूरसुदैति देवन्तु पुनस्य तथैवेति ।

अथ गुरुतल्पप्रायश्चित्तम् ।

तत्र चत्वारिंशदष्टताहुतीरित्यतश्चत्वारिंशत्पदानुवृत्तौ

याज्ञवल्काः ।

सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।

गौर्देया कर्माणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ इति ।

सहस्रशीर्षजापी* ताच्छील्ये णिनिः । अतएव जपावृत्तिर्गम्यते।

आवृत्तिसंख्या चत्वारिंशत्पदे नियम्यते ।

बृहद्विष्णुः ।

चिराचोपोषितः पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः

शुद्धेत् । इति ।

दूरङ्गमञ्जरीतिषाञ्जरीतिरिक्तान्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनोषिषो यज्ञे कृष्यन्ति विदधेषु धीराः ।

यदपूर्वं यच्चमनः प्रजानान्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

यथाज्ञानसुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतमज्जासु ।

यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदम्भूतश्रुवनश्रुविष्यत्परिगृहीतमस्यतेन सर्वम् ।

येन यज्ञसायते सम हीता तन्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्मृचः साम यज्जेषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथानामाविवराः ।

यस्मिंश्चित्तं सर्वमीतमज्जानान्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारधिरथा निवयन् मनुष्यान्नेनीयते भोग्यभिव्यजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरञ्जविष्ठान्धे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यजुर्वेदसंहिता, (साध्य, वाजस, ३३७ ।)

सहस्रशीर्षा मनं ७६६ पृष्ठे २१ पङ्क्तौ ।

होमिऽपि चत्वारिंशत्संख्यान्वेति । पृथगेभिः पयस्त्रिनीति ।
 एभिः सुराप सुवर्णस्तेय गुरुतल्पगैस्त्रिभिरपि पृथक् पृथक्
 त्रिरात्रव्रतस्थान्ते गौर्देयेत्यर्थः । एतच्चाकामकारे ।
 अत्रैव विषये त्रिरात्रोपवाससहितगोदानाशक्तस्य मनूक्तं
 द्रष्टव्यम् ।

हविष्मन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।

जम्बा च पौरुषं सूक्तं सुच्यते गुरुतल्पगः ॥ इति ।

अत्र मासमित्यनुवर्त्तते षोडशेति च । मासं नियताहारः सन्
 उक्तसूक्तानामन्यतमसूक्तस्य जपः षोडशसंख्याकः कार्य्यः । हवि-
 ष्मन्तीयं हविष्मन्तमजरं स्वर्विदीन्येत् । न तमंहः न तमंहो
 न दुरितं कृतश्चेति* । इतीति च इति वा इति मे मन

न तमंहो न दुरितं कृतश्च नारातयन्नितिरुर्न वयाविनः ।

विद्या इदंसाह्वरसी वि वाधसे यं सुगोपा रचसि ब्रह्मणस्यते ॥ ५ ॥

त्वं नी गोपाः पथिक्विचक्षणसव प्रताय मतिभिर्जरासहे ।

इहस्यते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्षतुं दुष्कुना हरस्वती ॥ ६ ॥

उत वा यो भी मंचयादनागसीऽरातीवा मर्षः सातुकी इकः ।

इहस्यते अप तं वर्चया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये क्वधि ॥ ७ ॥

चातारन्वा तनूनां हवामहेऽवस्यर्चरधिवक्तारमस्ययुम् ।

इहस्यते देवनिदी नि वर्चय मा दुरेवा उत्तरं सुखसुप्रशन् ॥ ८ ॥

त्वया वयं सुवधा ब्रह्मणस्यते स्याह्वं वसु मनुष्या ददौमहि ।

या नो दूरे तलितो या अरातयोऽभि सन्नि जन्मया वा अनप्रसः ॥ ९ ॥

त्वया वयसुतमं धीमहे वयो इहस्यते परिषा सन्निना युजा ।

मा नो दुःशंसो अभिदिष्पुरीशत प्र सुभंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥

इति* । पौरुषं सूक्तं सहस्रशीर्षिति । अकामतोऽभ्यासे

अनानुदी हपभी जम्भिराह्वं निष्ठा शत्रुं धृतनासु सासहिः ।
 असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्यत उग्रस्य चिद्दयिता वीलुहर्षिणः ॥ ११ ॥
 अदेवेन मनसा यो विषस्यति शासासुयो मन्वमानो जिघांसति ।
 ब्रह्मस्यते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्षं मन्युं दुरैवस्य शर्षतः ॥ १२ ॥
 भरेषु ह्यव्यो नमसोऽपसव्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनम् ।
 विश्वा इदर्यो अभिदिपस्त्रोऽधो ब्रह्मस्यतिर्वि ववर्हा रथा इव ॥ १३ ॥
 तेजिष्ठया तपनौ रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।
 आविस्तत्कृष्य यदसत्त उक्त्यं ब्रह्मस्यते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥
 ब्रह्मस्यते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयच्छवस ऋत प्रजात तदध्यासु द्रविषं धिद्धि चिचम् ॥ १५ ॥
 मा नः क्षेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्यदे निरामिणी रिपवोऽग्नेषु जायधुः ।
 आ देवानामोहते वि क्रयो हृदि ब्रह्मस्यते न परः सास्त्रो विदुः ॥ १६ ॥
 विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्पटाजनत्साहः साहः कविः ।
 स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्यतिद्रुंही हन्ता मच्च ऋतस्य धर्त्सरि ॥ १७ ॥
 तव त्रिये व्यजिह्वीत पर्वती गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गरः ।
 इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं ब्रह्मस्यते निरपामौञ्जो अर्षवम् ॥ १८ ॥
 ब्रह्मणस्यते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य वीधि तनयञ्च जिन्व ।
 विश्वं तद्गद्रे यदवन्ति देवा ब्रह्मवदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ऋग्वेद. (२म. २३सू. २५, ६५) ।

- * इति वा इति मे मनो गामश्रं सानुयामिति । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ १ ॥
 प्र वाता इव दीधत उन्मा पीता अयंसत । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ २ ॥
 उन्मा पीता अयंसत रधमन्वा इवाश्रवः । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ३ ॥
 उपमा मतिरस्त्रित वात्रा पुत्रमिव प्रियं । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ४ ॥
 अहन्ष्टेव वस्तुरं पर्यचामि हृदा मतिम् । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ५ ॥

द्विगुणम् । कामतस्तु सुरापानप्रकारप्रदर्शितमन्त्रैः शाकल-
होमीयेरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

कामतोऽभ्यासे षट्त्रिंशत्प्रतीकम् ।

महाव्याहृतिभिर्हीमस्त्रिलैः कार्थीं द्विजन्मना ।

उपपातकशुद्धार्थं सहस्रपरिसंख्यया ।

महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन शुद्धरति ॥ इति ।

व्यभिचारिणीगमने तु यमीत्तं द्रष्टव्यम् ।

जपेतवास्यवामीर्यं पावमानीरथापि च ।

कुन्तापं बालखिल्यांश्च निविक्षेपान् वृषाकपिम् ।

होतृन् रुद्रान् सकृज्जप्त्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ इति ।

शुद्धतयातिदेशविषयेषु तत्समेषु च क्रमेण पादोन्नतमर्हच्च कल्प-
नीयम् ।

अथ संसर्गिप्रायश्चित्तम् ।

तत्र येन पातकेनोपसृष्टेन सह संसर्गः पूर्वोक्तकालाव-

नहि मे अचिपञ्चनाच्छांतसुः पञ्च ज्ञणयः । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ६ ॥

नहि मे रोदसी उभे अयं पञ्च न प्रति । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ७ ॥

अभि दां महिना भुवमभौ मां पृथिवीं महीम् । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ८ ॥

हनाहं पृथिवीमिमान्नि दधानीह वेह वा । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ९ ॥

ओपमिन् पृथिवीमहं जंघनानीह वेह वा । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ १० ॥

दिवि मे अन्वः पचो धो अन्वमचौकषम् । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ ११ ॥

अहमस्मि महामहोऽभिनन्धसुदीधितः । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ १२ ॥

रुहो यास्यरुहो देवेभ्यो ह्यव्यवाहनः । कुविक्षीमस्यापामिति ॥ १३ ॥

सन्वेदसंहिता (१०म, ११६घ, ८अ, ६अ १)

धिको येन कृतः स तप्रायश्चित्तमेव कुर्यात् । न तु रहस्य-
पातकिसंसर्गिणः संसर्ग एव दुर्ज्ञेय इति कथं संसर्गप्रायश्चित्त-
प्राप्तिः । उच्यते । परदारगमनवत्संसर्गकर्तृपुरुषव्यतिरिक्तपुरुषा-
न्तरानवगमादस्यैव संसर्गप्रायश्चित्तप्राप्तिः । अथ संसर्गकर्ता
यापकर्तुः पापयुक्तत्वपरिज्ञाने रहस्यमेव न भवतीति चेत् ।
माता नहूयात् साक्षात् ब्रह्महत्यादिकर्तृ रहस्यपापयुक्तत्वम् ।
तत्संसर्गिणस्तु पापं रहस्यमेव । एवमेतिपातक्यादिसंसर्गिणो-
ऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं विज्ञेयम् ।

अथोपपातकादिप्रायश्चित्तम् ।

याज्ञवल्करः ।

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥

अनादिष्टस्य प्रकीर्णकस्य । उपपातकेष्वजानतः सकृत्कृतेषु शतं
प्रणयायामाः । अभ्यासे कामतश्च द्विगुणं कल्प्यम् । जातिभ्रंश-
कारादिषु किञ्चिद्भूतं कल्पनीयम् ।

बीधायनः ।

अपि वा चक्षुःश्रोत्रघ्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणा-
यामैः शुद्धयति ।

एतत्प्रकीर्णकाभिप्रायम् ।

तथा ।

शूद्रस्त्रीगमनान्नभोजनेषु पृथक् पृथक् । सप्तार्धं सप्त

सप्त प्राणायामान् धारयेत् ।

एतदुपपातकविशेषाभिप्रायम् ।

अभक्ष्याभोन्वामीष्यप्राशनेषु तथावापण्यविक्रयेषु मधु
मांस घृत तैल लाक्षा लवण रसाक्षवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं
युक्तं स्यात् सार्द्धमांसं द्वादश द्वादश प्राणायामान्
धारयेत् ।

एतदप्युपपातकविशेषामिंप्रायम् ।

तथा ।

अथ पातकोपपातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं स्यात् अर्द्ध-
मांसं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च जातिभ्रंशकराद्यभिप्रायम् ।

तथा ।

* अथ पातकपतनीयवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं मांसं द्वादश
द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्च गोवधाद्युपपातकविषयम् ।

तथा ।

अथ पातकवर्जं यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्द्धमांसं*
द्वादश द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ।

एतच्चोपपातकमहापातकमध्यवर्त्यतिदिष्टतत्कमविषयम् ।

तथा ।

* यस्माच्चानित्यर्थः ।

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादश द्वादश प्राणायामान् धार-
येदिति ।

एतच्च महापातकविषयम् । अभव्याभोज्ये तूपक्राम्योक्तं प्राय-
श्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासे समुच्चये वा वेदितव्यम् ।

मनुः ।

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां विकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्युच्चं जपेद्व्यं यत्किञ्चिदमितीति च ॥

अवेति । अत्र ते हेलो वरुण नमोभिरित्येषा । यत्किञ्चिदं वरुण
दैव्यः* इत्येषा च । संख्याया अनुक्तत्वात् आवश्यककर्माविरो-
धिकालेषु जपः कार्यः । एतदभ्यासविषये योच्यम् ।

अकामतीरेतीविष्णुत्रप्राशने याज्ञवल्क्योक्तं द्रष्टव्यम् ।

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिवेत् ।

कृत्वा तु रेतोविष्णुत्रप्राशनं हि द्विजोत्तमः ॥

सोमसलिलं सोमलतारसं ओङ्कारेणाभिमन्त्रितं पिवेत् ।

कामतस्तु सुमन्तुक्तम् ।

रेतोविष्णुत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुष्टक्कनककुम्भी-
कादीनामन्त्रेषाञ्च अभव्याणां भक्षणं कृत्वा हंसग्राम-
कुक्कुटशृगालादिमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्ठमात्र-
मुदकमवतीर्थं शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा ब्रह्मणा

* यत्किञ्चिदं वरुणदैव्यं जनेभिर्द्रीहं मनुष्याश्चरामसि अविपीमत्तवधर्मां युधीपिम
आनससादिनसो देव रौरिषः । ऋग्वेद ७म, ८६सू. ५श्लोक ।

व्याहृतिभिः कारगमुदकं पीत्वा तदेतस्मात् पूतो भव-
तीति ।

मन्त्राणां शोद्धारेण व्याहृतिभिश्चाभिमन्त्रितं पिबेदित्यर्थः ।

मनुः ।

प्रतिघाद्याप्रतिघाद्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरस्त्रमन्दीयं पूयते मानवस्त्रहात् ॥

मानसिक उपपातके अज्ञानकृते प्रकीर्णके च याज्ञवल्क्यीकृतम् ।

निशायां वा दिवा चापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।

त्रैकाक्ष्यसन्ध्याकरणं तत्सर्वं विप्रशशति ॥

शातातपोऽपि ।

अवृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

युनाति वृषलान्धश्च वह्निः सन्ध्याञ्छुपासिता ॥ इति ।

आचारप्रविवेचनाय विदुषां प्राचां प्रपञ्चाभिकाः

श्रीतस्मार्त्तपथे पृथुश्रमजुषां ग्रन्था न सन्तीति न ।

सैषा मत्कृतिरत्र कश्चन गुणो यद्यस्ति सन्भाव्यताम्

कर्त्ता चेन्न चिरन्तनः किमियता हीयेत वः सज्जनाः ॥

ये केचिदत्र सगुणानपि दूषयन्ति

सन्तोऽप्यसन्त इति तेन विचारणीयाः ।

ये तु प्रगल्भमतयः क्षतयश्च येषां*

लोकेषु ते कतिमिमांभवधारयन्तु ॥

इति मदनपारिजाते मदनञ्जितपालदानजलरुढे ।

नवमः स्तवकोऽयमभूदामोदाकृष्टपण्डितभ्रमरः ॥

ऋतिर्येषां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा शीलं ज्ञाष्यं जगति ऋजवस्ते कतिपये ।

चिरं चित्ते तेषां सुकुरतलभूते स्थितिमियात्

इयं व्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥

इति श्रीपण्डितपारिजातभट्टारमन्नेत्यादिविद्वराजीविराजसामस्य

श्रीमदनपालस्य निबन्धे मदनपारिजाताभिधौ नवमः

स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तोऽयं मदनपारिजातः ग्रन्थः ।

The Asiatic Society Library

Author B. I.

Title.....Madanparijata.

Accession No. 15976

Call No. 349.34/M.1784

Date of Issue	Issued to	Date of
9.12.57.	Dr. U. N. Ghoshal.	

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. **349.34/M.1784**
Accession No. **15976**